

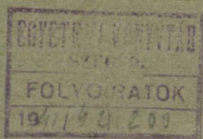
SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXIV. ÉVF. 1–3. SZÁM, 1940 JAN.—MÁRC.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft
Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I. Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekk számla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminisztériumi számvevőiségi főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII. Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
MACARTNEY CARLILE AYLMER: „ <i>Pascua Romanorum</i> “	1
ISTVÁNYI GÉZA: A középlelatin filológia problémája Magyarországon	12
ELEKES LAJOS: A román történetírás válsága	30

Történeti irodalom.

Studi e Documenti Italo—Ungheresi, diretti da EUGENIO KOLTAY-KASTNER, II. Annuario. Ism.: Kardos Tibor	84
Regnum. Egyháztörténeti évkönyv, 1937, 1938/39. Ism.: Tóth László	87
CHIMES, S. B.: English constitutional ideas in the fifteenth century. Ism.: Bartoniek Emma	91
GRAF, BENNO: Die Kulturlandschaft des Burzenlandes. Ism.: Koch Vilmos	99
UNBEGAUN, BORIS: Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes. Ism.: Perényi József	102

Szemle.

	Lap		Lap
Steinacker, H.: Die volks-deutsche Gesch.-auffassung. (Szabó I.)	104	Pécsi A.: Az erdélyi fejed. kancellária 1571-ig. (Bónis Gy.)	110
Nagy L.: Pannonia Sacra. (Nagy T.)	105	Félegyházi J.: Pázmány bölcselete. (Clauser M.)	111
Kádár Z.: Pannonia ókeresztény emlékeinek ikonográfiája. (Ifj. Vayer L.)	107	Tholt J.: A sárvári uradalom a XVII. sz. első felében. (Csapodi Cs.)	112
Wattenbach, W.: Deutschlands Gesch.-quellen im MA. Hrsg. v. R. Holtzmann. I. 2. (Sz.)	180	Ila B.: A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. sz.-ban. (Berlász J.)	112
Rusch, B.: Die Behörden u. Hofbeamten d. päpstlichen Kurie d. 13. Jh.-s. (Szilágyi L.)	109	Busshoff, L.: Wandlungen im Landschafts- u. Siedlungsbild d. Banater Schwäbischen Heide. (Pais L.)	114

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN,
WELLMANN IMRE

LXXIV. ÉVFOLYAM
1940

BUDAPEST 1940
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

51593

A kiadásért felelős: Domanovszky Sándor.

35.836. — K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

TARTALOM

	Lap
ALFÖLDI ANDRÁS: <i>Dákok és rómaiak Erdélyben</i>	129—180
BÓNIS GYÖRGY: <i>Az angol alkotmánytörténetírás tegnap és ma</i>	181—211
CSAPODI CSABA: <i>Szabadosok (libertini) 1514—1848</i> . . .	405—426
ELEKES LAJOS: <i>A román fejlődés alapvetése</i>	278—313, 361—404
ELEKES LAJOS: <i>A román történetírás válsága</i>	30—83
HÓMAN BÁLINT: <i>Elnöki megnyitóbeszéd</i>	257—261
ISTVÁNYI GÉZA: <i>A középlatin filológia problémája Magyarországon</i>	12—29
MACARTNEY, CARLILE AYLMER: „ <i>Pascua Romanorum</i> ”	1—11
SIMONYI DEZSŐ: <i>A szlávok földvárairól</i>	262—277

Történeti irodalom

<i>Alföldi András</i> , ld. 436. l.	
<i>Altheim, Franz</i> : Die Soldatenkaiser. Ism.: <i>Alföldi András</i>	427
<i>Annuario</i> , ld. Studi e Documenti.	
<i>Artner Edgár</i> , ld. <i>Hermann Egyed</i>	
<i>Babics András</i> , ld. 89. l.	
<i>Balanyi György</i> , ld. 88. és 90. l.	
<i>Bálint Sándor</i> , ld. 88. l.	
<i>Balogh József</i> , ld. 216. l.	
<i>Barta István</i> , ld. 88. és 328. l.	
<i>Bartonek Emma</i> , ld. 213. és 214. l.	
<i>Bartucz Lajos</i> : A magyar ember. A magyarság antropológiája. Ism.: <i>Varga Endre</i>	321
<i>Baumgarten Sándor</i> , ld. 85. l.	
<i>Berlász Jenő</i> , ld. 438. l.	
<i>Bónis György</i> , ld. 89. l.	
<i>Bormioli, Mario</i> , ld. 86. l.	
<i>Brediceanu, Tiberiu</i> , 236. l.	
<i>Cholnoky Jenő</i> , ld. <i>Prinz Gyula</i>	
<i>Chrimes, S. B.</i> : English constitutional ideas in the fifteenth century. Ism.: <i>Bartonek Emma</i>	91
<i>Clauser Mihály</i> , ld. 89. l.	

<i>Coromaldi, Adriana</i> , ld. 86. l.	
<i>Daicoviciu, Constantin</i> , ld. 233. l.	
<i>Deák, Francis</i> , ld. Papers and documents	
<i>Deér József</i> : Pogány magyarság — keresztény magyarság. Ism.: <i>Sinkovics István</i>	217
<i>Deér József</i> , ld. még 213, 214, 216. és 438. l.	
<i>Domanovszky Sándor</i> , ld. 212. és 213. l.	
<i>Drăganu, Nicolae</i> , ld. 236. l.	
<i>Dragomir, Silviu</i> , ld. 236. l.	
<i>Eckhart Ferenc</i> , ld. 438. l.	
<i>Elekes Lajos</i> , ld. 438. l.	
<i>Erdély</i> . Ism.: <i>Maksai Ferenc</i>	434
<i>Évkönyve</i> , ld. A gr. Klebelsberg Történetkutató Intézet <i>Fitz József</i> , ld. 439. l.	
<i>Fornario, Vincenza Maria</i> , ld. 86. l.	
<i>Gábel Asztrik</i> , ld. 88. l.	
<i>Gáldi László</i> , ld. 85. l.	
<i>Gárdonyi Klára</i> , ld. 89. l.	
<i>Gerevich Tibor</i> , ld. 439. l.	
<i>Graf, Benno</i> : Die Kulturlandschaft des Burzenlandes. Ism.: <i>Koch Vilmos</i>	99
<i>Hermann Egyed—Artner Edgár</i> : A hittudományi kar törté- nete. Ism.: <i>Clauser Mihály</i>	337
<i>Hermann Egyed</i> , ld. még 329. l.	
<i>Hóman Bálint</i> , ld. 436. l.	
<i>Horváth Jenő</i> : Magyar kérdés a XX. században. Ism.: <i>Baráth Tibor</i>	443
<i>Imre Sándor</i> , ld. 439. l.	
ifj. <i>Iványi-Grünwald Béla</i> , ld. 89. l.	
<i>Juhász Lajos</i> , ld. 331. l.	
<i>Juhász László</i> , ld. 215. l.	
<i>Kádár Zoltán</i> , ld. 89. l.	
<i>Károlyi Árpád</i> , ld. 328. l.	
vitéz <i>Kárpáthy-Kravjánszky Mór</i> , ld. 90. l.	
<i>Karsai Géza</i> , ld. 88. l.	
<i>Kisbán Emil</i> , ld. 89. és 90. l.	
A gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Év- könyve, VII. és VIII. évf. Károlyi Árpád és Angyal Dávid közreműködésével szerk. <i>Miskolczy Gyula</i> . Ism.: <i>Csapodi</i> <i>Csaba</i>	327
<i>Knieszsa István</i> , ld. 437. l.	
<i>Koltay-Kastner, Eugenio</i> , ld. Studi e Documenti (84. l.)	
<i>Kónyi Mária</i> , ld. 88. l.	
<i>Kos, Milos</i> , ld. 215. l.	
<i>Kósa János</i> , ld. 330. l.	
<i>Kovács Alajos</i> , ld. 439. l.	
<i>Kumorovitz L. Bernát</i> , ld. 328. l.	

<i>Lancz Kálmán</i> , ld. 84. l.	
<i>La Transylvanie</i> , ld. Transylvanie.	
<i>Leicht, Pier Sylverio</i> : Storia del diritto italiano. Le fonti. Ism.: <i>Móra Mihály</i>	331
<i>Lengyel Tamás</i> , ld. 330. l.	
<i>Lukinich Imre</i> , ld. 438. l.	
<i>Lupaş, Ioan</i> , ld. 233. l.	
<i>Luttor Ferenc</i> , ld. 85. l.	
<i>Madzsar Imre</i> , ld. 213. és 214. l.	
<i>Makkai László</i> , ld. 439. l.	
<i>Makkai Sándor</i> , ld. 439. l.	
<i>Mályusz Elemér</i> , ld. 436. l.	
<i>Manuila, Sabin</i> , ld. 236. l.	
<i>Mayer Erzsébet</i> , ld. 86. l.	
<i>Meszlényi Antal</i> , ld. 90. l.	
<i>Metes, Stefan</i> , ld. 235. l.	
<i>Miklósy Zoltán</i> , ld. 89. l.	
<i>Miskolczy Gyula</i> , ld. A gr. Klebelsberg Történetkutató Intézet	
<i>Moga, Ion</i> , ld. 236. l.	
<i>Móra Mihály</i> , ld. 328. l.	
<i>Murarik Antal</i> : Az ősiség alapintézményeinek eredete. Ism.: <i>Hadik Béla</i>	222
<i>Murarik Antal</i> , ld. még 89. l.	
vitéz <i>Nagy Zoltán</i> , ld. 85. l.	
<i>Pakucs Béla</i> , ld. 329. l.	
<i>Pallós Kornél</i> , ld. 90. l.	
Papers and documents, relating to the foreign relations of Hungary. Collected and edited by <i>Francis Deák</i> and <i>Dezső Újváry</i> , I. k. Ism.: <i>Baráth Tibor</i>	338
<i>Pásztor Lajos</i> , ld. 89. l.	
<i>Petranu, Coriolan</i> , ld. 236. l.	
<i>Popovici, D.</i> , ld. 236. l.	
<i>Prinz Gyula—Cholnoky Jenő</i> —gróf <i>Teleki Pál</i> : Magyar föld- rajz, I—III. k. Ism.: <i>Glaser Lajos</i>	314
<i>Pukánszky Béla</i> , ld. 213. és 436. l.	
<i>Puşcariu, Sextil</i> , ld. 233. l.	
Regnum. Egyháztörténeti évkönyv, 1937 és 1938/39. Ism.: <i>Tóth László</i>	87
<i>Rónai András</i> , ld. 439. l.	
<i>Sárkány Oszkár</i> , ld. 329. l.	
<i>Schünemann, Konrad</i> : Deutsche Kriegführung im Osten während des Mittelalters. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	440
<i>Schünemann, Konrad</i> : Vorstufen des deutschen Städtewesens. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	219
Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit <i>Emericus Szentpétery</i> . II. k. Ism.: <i>Holub József</i>	212

<i>Sinkovics István</i> , ld. 329. l.	
<i>Someșan, Laurian</i> , ld. 232. l.	
Studi e documenti Italo-Ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma, diretti da <i>Eugenio Koltay-Kastner</i> , II. Annuario. Ism.: <i>Kardos Tibor</i>	84
<i>Szentpétery, Emericus</i> , ld. <i>Scriptores rerum Hungaricarum</i>	
<i>Szilágyi Loránd</i> , ld. 216. l.	
<i>Takács János</i> , ld. 85. l.	
<i>Tamás Lajos</i> , ld. 436. és 439. l.	
gróf <i>Teleki Pál</i> , ld. <i>Prinz Gyula</i> , továbbá 436. l.	
ifj. <i>Tóth András</i> , ld. 438. l.	
La <i>Transylvanie</i> . Ism.: <i>Makkai László</i>	232
<i>Travnik Jenő</i> , ld. 212. l.	
<i>Trencsényi-Waldapfel József</i> , ld. 87. l.	
<i>Ujváry, Dezső</i> , ld. <i>Papers and documents</i>	
<i>Unbegaun, Boris</i> : Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes. Ism.: <i>Perényi József</i>	102
<i>Vanyó Tihamér</i> , ld. 88. l.	
<i>Viski Károly</i> , ld. 438. l.	
<i>Vuia, Romulus</i> , ld. 236. l.	
<i>Waczulik Margit</i> , ld. 89. l.	

Szemle

<i>Angyal Endre</i> : Theatrum mundi. Ism.: <i>M. Császár Edit</i>	116
<i>Atlasza</i> , ld. A régi és az új Európa	
<i>Dezséri Bachó László</i> : Gyöngyös város Rákóczi idejében. Ism.: <i>Eperjessy Kálmán</i>	242
<i>Dezséri Bachó László</i> : A Gyöngyösi Alapítványi Közkórház története (1838—1938). Ism.: <i>Eperjessy Kálmán</i>	355
<i>Dezséri Bachó László</i> : A Gyöngyösi Kaszinó Egyesület története (1836—1936). Ism.: <i>Eperjessy Kálmán</i>	355
<i>Bakács István</i> , ld. <i>Dóczy Jenő</i>	
<i>Balassa Imre</i> , ld. Világostól Josephstadtig	
<i>Belić, Vlad. J.</i> : Ratovi srpskog naroda u XIX. i XX. veku. (1788—1918.) Ism.: <i>Hadravics László</i>	118
<i>Beró Jenő</i> , ld. <i>Bialoskurski Ödön</i> .	
<i>Bezsák Miklós</i> : A középkori magyar okleveles gyakorlat kapcsolatai a cseh és lengyel okleveles gyakorlattal. Ism.: <i>Istrányi Géza</i>	452
<i>Bialoskurski Ödön</i> , <i>Beró Jenő</i> és <i>Dercsényi Dezső</i> : A m. kir. 4. honvéd tábori ágyúezred (később 37. honvéd tábori tüzérezred) története. Ism.: <i>Varga Endre</i>	247
<i>Bonkáló Sándor</i> , ld. 118. l.	
<i>Bonnenfant</i> : Églises rurales du département de l'Eure, I—II. k. Ism.: <i>Vanyó Tihamér</i>	353
<i>Bossy, R. V.</i> : L'Autriche et les Principautés-Unies. Ism.: <i>Durkó Dalma</i>	458
Briefe des Staatskanzlers Fürsten Metternich-Winneburg an den österreichischen Minister des all' höchsten Hauses und Aussen, Grafen Buol-Schauenstein, aus den Jahren 1852—1859. Hrsg. von <i>Carl J. Burckhardt</i> . Ism.: <i>Tóth László</i> 120	

<i>Busshoff, Lotte</i> : Wandlungen im Landschafts- und Siedlungsbild der Banater Schwäbischen Heide. <i>Ism.: Pais László</i> ..	114
<i>Czambel- emlékkönyv</i> . Szerk.: <i>Steier Lajos</i> . <i>Ism.: Sárkány Oszkár</i> ..	116
<i>Csalog József</i> , ld. <i>Kónyi Mária</i> .	
<i>Csókás József</i> , ld. gesztelyi <i>Nagy László</i>	
<i>Darras József</i> : Egy paraszttalad története. <i>Ism.: Rarasz János</i>	249
<i>Dercsényi Dezső</i> , ld. <i>Kónyi Mária</i>	
<i>Dercsényi Dezső</i> , ld. <i>Bialoskurski Ödön</i>	
<i>Dienes Istrán</i> , ld. Szaboles megye	
<i>Divéky, Adrian</i> : Pochodzenie węgierskiej ziemi i jej wpływ na prawo polskie. <i>Ism.: Révész László</i> ..	240
<i>Dóczy Jenő</i> — <i>Wellmann Imre</i> — <i>Bakács István</i> : A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete (1505—1805). <i>Ism.: Berlász Jenő</i> ..	447
<i>Dóczy Jenő</i> — <i>Bakács István</i> — <i>Gerendás Ernő</i> : A magyar gazdasági irodalom könyvészete, II. k. (1806—1830). <i>Ism.: Berlász Jenő</i> ..	447
<i>Egry Gyula</i> : Gróf Amerighy Pál. <i>Ism.: Farkas László</i> ..	348
<i>Entz Géza</i> : A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig. <i>Ism.: ifj. Vayer Lajos</i> ..	240
<i>Félegyházy József</i> : Pázmány bölcselete. <i>Ism.: Clauser Mihály</i>	111
<i>Flachbart Ernő</i> , ld. 118. l.	
<i>Földy János</i> , ld. Világostól Josephstadtig	
<i>Gábrriel Asztrik</i> : A középkori kéziratok identifikációja és lokalizációja. <i>Ism.: Tóth László</i> ..	237
<i>Gábrriel Asztrik</i> : Magyar diákok és tanárok a középkori Párisban. <i>Ism.: Barta István</i> ..	347
<i>Gábrriel Asztrik</i> : A premontreiek Szent István-tisztelete a középkorban. <i>Ism.: Tóth László</i> ..	452
<i>Gaetens, R.</i> , ld. <i>Jesse, W.</i>	
<i>Gerendás Ernő</i> , ld. <i>Dóczy Jenő</i>	
<i>Gyalóka J. Jenő</i> : Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. <i>Ism.: Kosáry Domokos</i> ..	119
<i>Haiczl Kálmán</i> : Kakath. Dsigerdelen-Csekerdén, Párkány. <i>Ism.: Gerendás Ernő</i> ..	127
<i>Hárs János</i> : Hogyan számolt magyarországi György mester 1499-ben. <i>Ism.: Istrányi Géza</i> ..	241
<i>Holtzmann, Robert</i> , ld. <i>Wattenbach, Wilhelm</i>	
<i>Holub József</i> , ld. <i>Kónyi Mária</i>	
<i>Horráth Jenő</i> : Várad freskó. <i>Ism.: Benda Kálmán</i> ..	354
<i>Hubay Ilona</i> : <i>Missalia Hungarica</i> . <i>Ism.: Cs. Gárdonyi Klára</i>	238
<i>Ila Bálint</i> : A gömöri jobbhágyság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig. <i>Ism.: Berlász Jenő</i> ..	112
<i>Iorga, N.</i> : <i>Istoria Bucureștilor</i> . <i>Ism.: Gáldi László</i> ..	353
<i>Irmédi-Molnár László</i> : Az első magyar állami térképező intézet. <i>Ism.: Varga Endre</i> ..	119
<i>Irmédi-Molnár László</i> : Az 1786. évi kataszteri felmérés Zala vármegyében. <i>Ism.: V. E.</i> ..	242
<i>Irmédi-Molnár László</i> : Tóth Ágoston honvédeztredes, a XIX. századbéli térképezés úttörőjének élete és működése. <i>Ism.: Varga Endre</i> ..	119
<i>Jancsó Elemér</i> , ld. <i>Nagy Lázár</i>	
<i>Jankovics Marcell</i> : Hús esztendő Pozsonyban. <i>Ism.: Madzsar Imre</i> ..	128

<i>Jesse, W.—Guetters, R.</i> : Handbuch der Münzkunde von Mittel- und Nordeuropa, Bd. I. H. I. Ism.: <i>Antony Béla</i>	238
<i>Juhász Vilmos</i> , ld. A régi és az új Európa atlasza	
<i>Kádár Zoltán</i> : Pannónia ökeresztény emlékeinek ikonográfiája. Ism.: ifj. <i>Vayer Lajos</i>	107
<i>Kirilović, Dimitrije</i> : Srpski narodni sabori, I—II. k. Ism.: <i>Thim József</i>	243
<i>Kiss István</i> : Simontornya krónikája. Ism.: <i>Bakács István János</i>	356
<i>Klempa, Karl</i> von: Die kulturpolitischen Bestrebungen des Gra'fen Georg Festetics. Ism.: <i>Tóth László</i>	348
<i>Kónyi Mária—Holub József—Csalog József—Dercsényi Dezső</i> : A bátai apátság és Krisztus-véte e öklýéje. Ism.: <i>Tóth László</i>	453
<i>Lehmann, P.</i> : Mitteilungen aus Handschriften, VI. Ism.: <i>Guoth Kálmán</i>	343
<i>Lyka Károly</i> : Magyar művészet 1800—1850. A táblabíróvilág művészete. Ism.: ifj. <i>Vayer Lajos</i>	457
<i>Márkus Jenő</i> : A liberális szellem a református egyházban. Ism.: ifj. <i>Tóth András</i>	350
<i>Meszlényi Antal</i> : Az egri érsekség felállításának s a kassai és szatmári püspökségek kihatásának története. Ism.: <i>Ember Győző</i>	349
<i>Metternich—Winneburg, Fürst</i> , ld. Briefe	
<i>Miskolczy Gyula</i> : A kamarilla a reformkorszakban. Ism.: <i>Kosáry Domokos</i>	246
<i>Mollay Károly</i> : Középkori soproni családnevek. Ism.: <i>Maksai Ferenc</i>	127
<i>Muret, Pierre</i> : La prépondérance anglaise. (1715—1763.) Ism.: <i>Ungár László</i>	115
<i>Nagy Lajos</i> : Pannónia Sacra. Ism.: <i>Nagy Tibor</i>	105
<i>Gesztelyi Nagy László</i> : Csókás József homoki gyümölcs- és szőlőtermesztő kisgazda élete és munkássága. Ism.: <i>Bakács István János</i>	122
<i>Nagy László</i> : Az „Erdélyi Nemzeti Játékszínnek“, „Magyar Játékszínnek“ eredete, fennállásának, viszonyosságainak a mai időkig leírása 1821. Bev.: <i>Jancsó Elemér</i> . Ism.: <i>M. Császár Edit</i>	456
<i>Nagyfalusy Lajos</i> : Az eucharisztia, Magyarország életforrása. (1038—1938.) Ism.: <i>Farkas László</i>	239
<i>Németh Sámuel</i> : A soproni evangélikus líceum küzdelme a nyilvánosság jogért a Bach-korszakban. Ism.: <i>Farkas László</i>	121
<i>Párdányi Miklós</i> : A breton kérdés. Ism.: ifj. <i>Tóth András</i> ...	124
<i>Pécsi Anna</i> : Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és oklevélos gyakorlata 1571-ig. Ism.: <i>Bónis György</i>	110
<i>Pillias, Émile</i> : Études sur François II. Rákóczi, Prince de Transylvanie. Ism.: <i>Komoróczy György</i>	454
<i>Podhradzky György</i> , ld. 118. l.	
<i>Polónyi Nóra</i> : A Liga Cultura'á és az erdélyi román nemzetiségi törekvések. Ism.: <i>Gáldi László</i>	123
A régi és az új Európa atlasza. Szerk.: <i>Juhász Vilmos</i> . Ism.: <i>Ember Győző</i>	238
<i>Rezessy Zoltán</i> : A Harmadik Birodalom politikai és társadalmi rajza. Ism.: ifj. <i>Tóth András</i>	248
<i>Roloff, Gustav</i> : Fürst Metternich über die slavische und magyarische Gefahr im Jahre 1839. Ism.: <i>Tóth László</i>	350

	Lap
<i>Rusch, Borwin</i> : Die Behörden und Hofbeamten der päpstlichen Kurie des 13. Jahrhunderts. Ism.: <i>Szilágyi Loránd</i>	109
<i>Rúzsás Lajos</i> : Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Ism.: <i>Ila Bálint</i>	347
vitéz <i>Sághelyi Lajos</i> : A magyar üvegesipar története. Ism.: <i>Berlász Jenő</i>	345
<i>Scherer Ferenc</i> : Gyula város története, I—II. k. Ism.: <i>Eperjessy Kálmán</i>	459
<i>Comte Sforza</i> : Pachitch et l'union des Yougoslaves. Ism.: <i>Benda Kálmán</i>	352
<i>Siklóssy László</i> : Az országgyűlési beszéd útja. Ism.: <i>Török Pál</i>	450
<i>Stadelmann, Rudolf</i> : Friedensversuche im ersten Jahre des Weltkrieges. Ism.: <i>Tóth László</i>	247
<i>Steier Lajos</i> , ld. Czambel- emlékkönyv (és 118. l.)	
<i>Steinacker, Harold</i> : Die volksdeutsche Geschichtsauffassung und das neue deutsche Geschichtsbild. Ism.: <i>Szabó István</i>	104
<i>Suchenwirt, Richard</i> : Das tausendjährige Österreich. Ism.: <i>Juhász Lajos</i>	344
Szaboles vármegye. Szerk. <i>Dienes István</i> . Ism.: <i>Kring Miklós</i>	125
<i>Szameitat, Klaus</i> : Die inneren Verhältnisse Österreich-Ungarns während des Jahres 1897 im Spiegel der reichsdeutschen öffentlichen Meinung. Ism.: <i>Kósa János</i>	123
<i>Tholt Judit</i> : A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Ism.: <i>Csapodi Csaba</i>	112
<i>Tichy Kálmán</i> : Philaeumtól Pelsőcig. Ism.: <i>Ila Bálint</i>	461
<i>Trócsányi Zoltán</i> : Kirándulás a magyar multba. Ism.: <i>Csapodi Csaba</i>	239
<i>Tukin, Cemal</i> : Die politischen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Bulgarien von 1908 bis zum Bukarester Frieden. Ism.: ifj. <i>Tóth András</i>	122
<i>Vasváry, Edmund</i> : Lincoln's Hungarian heroes. Ism.: <i>Kosáry Domokos</i>	351
<i>Veress Endre</i> : Gyula város oklevéltára. Ism.: <i>Eperjessy Kálmán</i>	459
Világostól Josephstadtig 1849—1856. <i>Földy János</i> naplótörredékeiből közreadta <i>Balassa Imre</i> . Ism.: <i>Török Pál</i>	351
<i>Wattenbach, Wilhelm</i> : Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Deutsche Kaiserzeit. Hrsg. von <i>Robert Holtzmann</i> . Bd. I. 2. H. Ism.: <i>Sz.</i>	108
<i>Wellmann Imre</i> , ld. <i>Dóczy Jenő</i>	
<i>Zoltai Lajos</i> : Debreceni utca kapitányok, tizedesek és tizházgazdák. Ism.: <i>Ember Győző</i>	250

Tárcá

HAJNAL ISTVÁN: A „racionális“ a fejlődéstörténetben	462
DOMANOVSKY SÁNDOR: Károlyi Árpád †	357
HAJNAL ISTVÁN: Marczali Henrik †	359
LUKINICH IMRE: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1939. évi működéséről	250
<i>Kosáry Domokos</i> : Megjegyzés egy ismertetésre	464
Hivatalos értesítő	253

Pótfüzet

<i>Magyar történeti bibliográfia az 1939. évről</i>	465
---	-----

„Pascua Romanorum.“

Hogyan jutott a hún hagyomány a magyarok birtokába? Milyen alapon tekintették magukat azonosaknak Attila népével? Úgy véljük, a hagyományt a maga egészében nyugati forrásokból merítették, és pedig „tudós“, írott forrásokból. Hóman a magyar hún-hagyományról szóló munkájában kimutatta, hogy a magyar krónikáknak a húnokra vonatkozó csaknem valamennyi adata ilyen forrásokból ered. Hozzáfűzi azonban, hogy a magyarok csupán eredeti hagyományaik kibővítésére és kiépítésére használták fel a nyugati írókat. A magyar—hún rokonság ennek az eredeti hagyománynak alkotta gerincét; benne élt az a magyar nemzetben, illetőleg Álmos és Árpád családjában. Erre mutat — Hóman szerint —, hogy a nyugati és a bizánci források a hún—magyar rokonságról nem tesznek említést a XI. század előtt, vagyis mindaddig, amíg érintkezésbe nem jutottak a magyar udvarral, s a rokonság gondolatát onnan át nem vehették.

Egész sora van azonban az olyan forrásoknak, melyek éppen ellenkező következtetésekre adhatnak alapot; ilyeneket idéz Schünemann és Moravcsik, sőt Hómannak egy korábbi munkája is. E kútfők számát itt még szaporíthatom a 910 előtt keletkezett Vita S. Geminiani-val.¹ Ez kétségtelenül nem magyar forrásból merített,² s Attiláról mégis mint „rex ungarorum“-ról emlékezik meg.

Ez persze nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a magyaroknak is volt a hún ősökről szóló hagyományuk. De valószínűtlenné teszik ezt nyelvészeti és történeti megfontolások, melyekre itt nem térhetek ki. Van azonban egy másik, súlyosabb ellenvetés is. Három vagy négy igen korai nyugati kútfő tárgyalja a magyarok eredetét olyan írók tollából, akik adataiknak legalább is egy részét, közvetve vagy közvetlenül, de mindenképp eredeti magyar forrásból merítették — s

¹ A. F. Gombos : Catalogus fontium, III. k. 4984. sz.

² Mutatja ezt a következő szövegrész : „Ungarorum saevissimam et paene omnibus metuendam gentem, quam ex horrendo Scytharum genere originem duxisse comperimus.“

közülük egyik sem említi a hún—magyar rokonságot. Ilyen először Konstantinos Porphyrogenetos híres 38. fejezete: a magyarok eredetének leírását tudvalevően Levediával kezdi, de a hún rokonságot egyáltalán nem említi. A másik két szöveg Regino híres részlete „Ad ann. 889” és az Incerti Epistola ad Episcopum Virdunensem. Mint más helyen ki fogom mutatni, mindkét szöveg tartalmaz bizonyos mondatokat, melyek annyira hasonlítanak a későbbi magyar krónikák kifejezőmódjához, hogy szerzőik kétségtelenül valamely konvencionális magyar mondát használtak fel — amely azután a későbbi krónikákban alig átalakulva bukkan elő — és ez megint csak nem említi Attilát vagy a húnokat.

Látszólag kivétel ez alól Widukind elbeszélése a magyarokról.¹ Widukind szerint Henrik császár ellenségei voltak „Auares, quos modo Ungarios vocamus”; majd így folytatja: „Auares autem, ut quidam putant, reliquiae erant Hunorum. Huni egressi sunt de Gothis, Gothi autem insula, ut Iordanis narrat, nomine Sulza egressi sunt.” Ezután a húnok első megjelenését tárgyalja, Jordanes elbeszélését foglalva össze, de beleszó olyan részleteket, melyeket a már említett konvencionális magyar mondából merített.

Widukind, I. 18.: „Quae cum mari cingeretur et Meoticis paludibus, inde exeundi aditus non patebat.”

„Facta est gens valida; ferarumque more viventes, inculti et indomiti, facti sunt venatores acerrimi.”

„Cum uxoribus ac filiis et omni agresti supplectili iterum venientes et finitimas gentes circumquaque vastantes, Pannoniam postremo inhabitare coeperunt.”

Kézai, 5.: „Regio quidem Meotida... quam undique pontus praeter vadum unum parvissimum giro vallat... aditus illuc difficilis et exitus.” (Szentpétery: *Scriptores*, I. 144—45. l.)

Anonymus, c. 1. és 7.: „Dentumogeri dicuntur... et nullius umquam imperatoris potestate subacti fuerunt... Et iuvenes eorum fere cottidie erant in venatione...” (Uo. I. 35., 42. l.)

Kézai, 8.: „Cum uxoribus etenim, tabernaculis et bigis descenderant de eorum terra.” (Uo. I. 148. l.)

Kézai, 26.: „Egressi ergo... cum uxoribus, liberis et armatis...” (Uo. I. 165. l.)

Kézai, 6.: „Regnum itaque ipsum dum adissent, Alpzuos et Prutenos in eo invenerunt habitantes, quibus deletis et expulsis usque hodie illud regnum pacifice dinoscuntur possidere.” (Uo. I. 145. l.)

¹ *Rerum Gestarum Saxoniarum*, I. 17, 18.

Első pillantásra úgy látszik, mintha ez rációfolna előző érvelésünkre. Widukind ugyanis itt egyrészt azonosítja a magyarokat a húnokkal, másrészt pedig a magyar nemzeti hagyományt is felhasználja. Helyes megvilágításban szemlélve azonban ez a részlet nemcsak nem semmisíti meg, hanem éppen erősíti megállapításainkat. Az idézett részletek után Widukind így folytatja: „Victi autem a Carolo Magno . . . prohibiti sunt a consueta gentium depopulatione . . . imperante autem Arnolpho destructum est opus.“ Ezekben a mondatokban előbb az avarokról, majd a magyarokról van szó. Bár tehát Widukind bizonyos vonatkozásban azonosítja a magyarokat a húnokkal, ezt nem olyan értelemben teszi, mint a mai történész tenné. A húnokra hivatkozva arról beszél, amit a magyarok őstörténetének képzelt, holott az tulajdonképpen a húnok és az avarok története volt. Viszont elbeszélésének abba a részébe, melynek a hún korszakkal kellene foglalkoznia, a magyar történetből sző bele elemeket. Ebből a szempontból most lényegtelen, hogy nála a húnok a magyarok őseiként szerepelnek.

Ez a megkülönböztetés nemcsak formális, hanem lényeges is. Ha ugyanis a IX—X. vagy még inkább a XI—XII. századi forrásokat vizsgáljuk, nem szabad elfelejtenünk, hogy akkor már valamennyi nyugati író képzetek reménytelenül összezavarodtak azokról a népekről, melyek az előző századokban előzőnlétek Európát. Ezen a zavaron nincs mit csodálkoznunk. Ezek a népek valamennyien körülbelül ugyanabból az irányból jöttek Európába, nagyon hasonló körülmények között, egyforma szükségletektől hajtva. A nyugati írók egészen a renaissance koráig képtelenek voltak tisztázni e keleti jövevények helyét a történelemben, megállapítani szereplésük idejét és népi sajátosságait. Hogy csak néhány példáját idézzük az uralkodó zűrzavarnak: az Annales Fuldenses következetesen azonosítják a magyarokat az avarokkal, Einhardt az avarokat a húnokkal, Konstantinos Porphyrogenetos a délszlávokról szóló fejezeteiben az avarokat a szlávokkal, majd meg Attila népével; Viterbói Gottfried nagyműveltségű polihisztor létére a húnokat az avarokkal, sőt — akárcsak a gótokat — a longobardokkal is összetéveszti. Az egyes népek hagyományainak halvány töredékei fennmaradtak ugyan a köztudatban, de rendszerint más népeknek tulajdonítva. A magyarokra vonatkozó hagyomány már Widukind idejében is, mindössze félszázaddal a honfoglalás után, csupán ennek az általános zűrzavarnak volt alkotórésze. Regino lombard, sőt szkíta hagyományokat ruház a magyarokra, viszont Widukind magyar hagyományt

a húnokia. Így a különféle népi hagyományok között már korán rendkívül bonyolult, kölcsönös kapcsolat jöhetett létre. Amikor tehát azt mondjuk, hogy a magyarok a hún hagyományt tudós forrásokból merítették, ne értsük félre a „tudós” szót.

E forrásokat kutatva, vigyáznunk kell, hogy a régi magyar krónikásokat valamilyen, a maihoz hasonló kutatási lehetőségek közé ne képzeljük. Legtöbb modern magyar történész szinte hallgatólag felteszi, hogy a magyar Húnkrónika és társai Jordanes szövegét használták fel. Igaz ugyan, hogy a középkorban Jordanes illetőleg Priscus volt a végső forrása a húnokra vonatkozó minden értesülésnek — mint ahogy az még ma is —, de semmiféle bizonyíték sincs arra, hogy Thuróczy előtt bármely magyar krónikás olvasta volna magának Jordanesnek a szövegét. Nekik csak a korukbeli krónikák állottak rendelkezésükre, s ezekben már igen nagy volt az említett zűrzavar. Abban a hitben, hogy hún, tehát — szerintük — magyar történetről van szó, könnyen átvehettek belőlük olyan adatokat, melyeket forrásuk tévesen tulajdonított a húnoknak, hiszen eredetileg a szkítákra, gótokra vagy avarokra vonatkoztak. S ami még nagyobb baj, ezeket az adatokat esetleg, mint Widukindnál, magyar eredetű hagyománnyal bővítve kaphatták. Így az átvett anyag, különösen ha terjedelmes volt, könnyen okozhatott reménytelen fogalomzavart s kelthette bennük azt a hitet, hogy nem képzelt elődeik, hanem saját népük történetéről van szó, vagy megfordítva.

A magyar hagyományban vannak olyan sajátosságok és torzítások, amelyek az eredeti forrásokból: Priscusból és Jordanesből hiányzanak, s csak bizonyos más íróknál találhatók meg. A magyar krónikások tehát szükségkép ez utóbbiak munkáiból merítették értesüléseiket, illetőleg ezeknek s a magyaroknak közös forrásuk volt. Két ilyen jellemző sajátosságot emelhetünk ki. Az első: Attila látogatása Ó-Buda romjainál; ez Anonymusnál és a Hún Krónikában más-más alakban szerepel. A másik, fontosabb: egy rejtélyes mondat, amely kifejezetten vagy a sorok között sok magyar és külföldi szövegben előfordul, s arról szól, hogy Pannonia a honfoglaláskor mint „pascua Romanorum” (más változatban: mint „Blachi, pastores Romanorum”-lakta terület) volt ismeretes. Ez a két elem a X. századtól fogva számos szövegben jelenik meg, különböző alakban, de mindig felismerhetően. E forrásokban kétségtelenül rokon hagyomány nyilatkozik meg, ha a szövegek nincsenek is olyan szoros rokonságban egymással, hogy egyiket a másikból

lehetne származtatni. Megjegyzem egyébként, hogy nézetem szerint vitatható, vajjon helyes-e minden magyar hagyományt s velük együtt a szomszédoknál megőrzött rokon hagyományokat úgy felfogni, mintha valamennyien egyetlenegy Szent László-kori Gesta Hungarorum közvetítésével jutottak volna az utódokra.

Első szövegünk Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio“ c. munkájának 29. és 30. fejezetében található. A híres munka egyes fejezetei tudvalevőleg nagyrészt különböző kezekről származnak; a bennünket érdeklő rész, Salona elfoglalása az avarok által, két változatban is megtalálható benne. A kettő közül nyilvánvalóan nagyobb történeti hűséget tulajdoníthatunk a 30. fejezetben olvasható elbeszélésnek. Elmondja, hogy Dalmácia fővárosa, Salona, a Diocletianus palotájáról híres Spalato mellett épült; a hozzá tartozó terület észak felé a Dunáig terjedt, ezen túl az avarok laktak. A dalmátok évente felkeresték a Dunát, s annak túlsó partján „nyájakat és embereket“ láttak (τά τε κτήνη καὶ τοὺς ἀνθρώπους). Egyszer a kísértésnek engedve átkeltek a folyón, s mivel a túlsó parton csak az avarok asszonyait és gyermekeit találták — a férfiak éppen hadba vonultak —, megtámadták őket és gazdag zsákmánnyal tértek haza. Az avar férfiak viszont hazatértük után csellel elfoglalták Spalatót.

A másik szöveg, a 29. fejezetben, ugyanezt beszéli el, de erősen eltérő módon. Nyilván népszerű változat, telve téves adatokkal, de nekünk rendkívül becses, mert első alakjait mutatja a számunkra oly jelentős torzításoknak. Megtudjuk belőle, hogy Diocletianus nagyon szerette Dalmáciát, s ezért római katonákat telepített ide családotul; az új lakosokat származási helyükről „rómaiak“-nak (görögül Ῥωμαῖοι) nevezték, s ez a név mind a mai napig megmaradt. Diocletianus építtette Spalatót is, és csodálatos szépségű palotákkal ékesítette; még ma is élnek itt régi dicsőségének maradványai. A rómaiak országa a Dunáig terjedt, ezen túl avaroknak nevezett békés szláv törzseket lehetett találni. Mivel ezek a népek fegyvertelenek és tehetetlenek voltak, a rómaiak megtámadták és rabszolgaságba hajtották őket. Később azonban az avarok, felhasználva egy nagy ünnepet, midőn a rómaiak őrizetlenül hagyták fővárosukat, megtámadták és elpusztították Salonát.

Ismétlem, itt az első alakját látjuk a történet fokozatos torzításának és a magyar hagyományba való felvételének. Ettől fogva azután különféle változatokat ismerünk. Mindannyi torzít bizonyos módon, de kapcsolatban áll az eredeti

mondával, s egy vagy több közös vonást mutat vele. Talán a legegyszerűbb közülük a legrégebb orosz krónika elbeszélése. Ez a szöveg két rejtélyes utalást tartalmaz a dunai „oláhok“-ra. Az első így hangzik: „Mikor az oláhok megtámadták a dunai szlávokat, letelepedtek köztük s leigázták őket, ez utóbbiak a Visztulához jöttek.“ A második: „A húnok keletről jövet elhaladtak Kievnél, átvergődtek a nagy hegyeken és háborúskodni kezdtek azon a vidéken az oláhokkal és a szlávokkal; ott ugyanis először a szlávok telepedtek meg, de az oláhok elfoglalták a szlávok országát.“ A húnok azután kiűzték az oláhokat, elfoglalták földjüket és letelepedtek a szlávok között, meghódolásra kényszerítve őket. Ettől fogva ezt az országot Hungariának nevezték.

Milyen forrásból származott ez az értesülés?

Köztudomású, hogy e krónika legkorábbi fejezeteinek egyik főforrása Georgios Hamartolos krónikájának egy szláv változata; a balkáni ügyekre vonatkozó adatok nagy része innen ered. Ez a szláv Georgios-változat feltétlenül tartalmazott a görög szövegbe illesztett bizonyos toldalékokat, melyek régebbi és mondaszerűbb forrásokból származtak.¹ Attila halálának egy közvetlenül Georgiosból fordított leírásában a következő részletet találjuk: „Amint másutt írva van, Attila király az északi országokból jött, nagy sereggel elfoglalt római városokat és ostrom alá vette Rómát.“ Ezután Attila esküvője és halála történetének egy különös változata következik. Majd a szöveg így folytatódik: „De emberei átvitték holttestét az oláhok és a németek (volochi e nemtsi) országán és Magyarországon temették el.“

Itt látjuk az első bizonyítékát annak, hogy a Konstantinos szövegében szereplő „római“ (Romanus) név a szláv változatban „oláh“-vá lett. Mivel magától kínálkozik a feltevés, hogy a krónikának az „oláhokra“ vonatkozó valamennyi értesülése ugyanabból a forrásból ered — véleményem szerint ez máris mutatja a kapcsolatot Konstantinos szövegével. Különösen jellemző Róma ostromának említése: ez nyilván elferdítése annak, hogy a rómaiak városait ostromolták. Látjuk azonban, hogy az avarok eltűntek a láthatárról, az „oláhok“ által leigázott nép kizárólag a szláv. Itt még az oláhok a hódítók, s ebben az értelemben nem ők a „pastores Romanorum“, hanem a szlávok; az oláhok maguk a „Romani“. De mégis megtörtént az első lépés a további ferdtések irányába. Megfigyelhetjük azt is, hogy itt az ostrom története Attilához fűződik, aki „az északi országokból“ jött, s egyben a magyarok királyává is lett.

Mindkét torzítás nyomai, másokkal is vegyítve, megtalálhatók Presbyter Diocleas I. könyvének 2. fejezetében, mely az Orosz Krónikának természetesen nem egyenes leszármazottja, hanem inkább valamilyen oldalági rokona.

„Regnante in urbe Constantinopolitana Imperatore Anastasio. . . exiit quoque gens a septentrionali plaga, quae Gothi nominabantur.“ Három fivér közül Brus lett atyja utóda, míg Totila és Ostroilus „ut sibi magnum nomen facerent, consilio et voluntate primogeniti fratris. . . exierunt de terra sua, et venientes debellaverunt Pannoniam Provinciam et bellando obtinuerunt eam : post haec, cum valida multitudine pervenerunt in Templana. Tunc Rex Dalmatinorum qui in civitate magna et admirabili Salona manebat, misit nuntios et litteras ad Regem Istriae Provinciae, ut congregaret exercitum, quatenus insimul exirent eis obviam, et defederent se.“ Együtt az ellenség ellen vonultak és nyolc napig harcoltak vele. A nyolcadik napon „döntő ütközetet“ vívtak „ab hora diei tertia, usque ad vesperam, et. . . quia forte aliquod magnum peccatum latebat in Christianis, victoriam Gothi crudeles habuerunt. . . et interfectus est Rex Istriae. . . Evasit autem Rex Dalmatinorum cum valde paucis militibus, et aufugit in civitatem suam Salonam.“ Azután Totila „per Istriam et Aquileiam“ Itáliába vonult, Ostroilus pedig Dalmáciát szállta meg. (Schwandtner: *Scriptores*, fol. III. 476—477. l.)

Ez a szöveg már erősen eltávolodott az eredetitől, de a vezérmotívum — az északi barbárok támadása a dalmátok ellen — mindkettőben azonos ; véleményem szerint a közös eredet kétségtelen. Az oláhok vagy pásztorok eltűntek ugyan ebből a változatból, de még látni fogjuk, hogyan tűnnek fel más, közelről rokon szövegekben. A Presbyter elbeszélése, úgy látszik, a torzítás két fokán ment keresztül. Hőse, a gót Totila, itt minden bizonnyal Attila helyét foglalja el. Erre mutat először is, hogy Aquileia ostroma inkább illik Attilához, mint Totilához. Azután egyes mondatok, mint „ut sibi magnum nomen facerent, consilio et voluntate primogeniti fratris“, nagyon emlékeztetnek a magyar hagyományak Anonymusnál újra felbukkanó fordulataira. Látni fogjuk továbbá, hogy a Magyar-Lengyel Krónikában Attilára alkalmazva csaknem azonos elbeszélés olvasható, mely nyilvánvalóan magyar hagyományt tartalmaz. Megjegyzem egyébként, hogy Presbyter Diocleas egy későbbi fejezetben Attilát „rex ungarinorum“-nak nevezi.

Szláv mondánk egy másik leszármazottja Spalatói Tamás krónikájának 7. fejezetében található. Ez a szöveg sok tekintetben hasonlít a Presbyteréhez : ennek is Totila a hőse, de más vonatkozásban világosabban elárulja a magyar mondával való vegyítést.

„Gothorum tempore, qui Totila duce, de partibus Teutoniae et Poloniae exierunt, dicitur Salona fuisse destructa: etenim dux ipse, antequam arma inferret Italiae, per partes Dalmatiae vastando transivit, Salonomque urbem ex parte vastavit... Venerant de partibus Poloniae, qui Lingones appellantur, cum Totila, septem vel octo tribus nobilium. Hi videntes terram Croatiae aptam sibi fore ad habitandum, quia rari in ea coloni manebant, petierunt, et obtinuerunt eam a Duce suo. Remanentes ergo ibidem, coeperunt opprimere indigenas, et ad suum servitium subigere violenter.“ Következik Salona elfoglalása. (Schwandtner: Scriptores, fol. III. 541. l.)

Ez a részlet ismét igen figyelemreméltó a mi szempontunkból. Eredetére nézve nem hagy kétséget Salona elfoglalásának emlegetése; a „septem vel octo tribus nobilium“ szavak viszont világosan mutatják, hogy a magyar hagyomány bizonyos elemei is belekerültek az elbeszélésbe. A „rari coloni“ kifejezés pedig, amely később a magyar hagyományba jutott, szemelláthatólag a szláv mondából származik, mely szerint a Dunán túl csak pásztorok laktak.

Spatatói Tamás krónikájában kezd szerepelni egy másik sajátos elem is. A hódító belép Diocletianus palotájába és csodálja annak nagyszerűségét. A krónikának egy másik részlete (4. fejezet, i. h. III. 537. l.) elmondja, hogy Diocletianus több várost építtetett, köztük „in Pannoniae partibus, in confinio Rutheniae, quoddam construxit aedificium et lapidibus porphyriticis satis excellens, quod adhuc, licet dirutum, magnum tamen inde transeuntibus admirationis spectaculum praestat, sicut legitur in historia quatuor Coronatorum.“ A „historia quatuor coronatorum“-nak az a változata, melyet módomban volt tanulmányozni — az Arundeli kézirat —, sajnos, sokkal nem visz előrébb, kivéve azt a momentumot, hogy Diocletianus Syrmiumba tette át tevékenységének színhelyét. De amint az oláhokra vonatkozó hagyományt visszavezethettük a délszláv forrásig, úgy ezek a szavak is hasonló eredetére mutatnak annak a hagyománynak, mely kétségtelenül egy másik alkotórésze volt a magyar Attila-mondának.

Áttérve az első sajátosan magyar szöveg, Anonymus tárgyalására, a részleteket illetően ismét hivatkozom készülő tanulmányomra. Ott azt igyekszem kimutatni, hogy Anonymus hún hagyománya — ha úgy tetszik: Attila-hagyománya — egyáltalán nem szorítkozik pusztán az első fejezet néhány sorára. Ellenkezőleg, a 46. és 48. fejezet tekintélyes része, sőt több más szakasz is nem egyéb a most említett bevezető mondatok kibővítésénél, vagy még inkább: a bevezető nem más, mint a többi rész összefoglalása. A 46. fejezetben olvassuk, hogy Árpád és a vezérek „intraverunt in

civitatem Atthile regis et viderunt omnia palatia regalia quedam destructa usque ad fundamentum, quedam non, et ammirabantur ultra modum omnia illa edificia lapidea.“ Nem nehéz felismerni e mondat kapcsolatát Spalatói Tamás idézett szövegével: Árpád mögött Attila, a romokban heverő Buda mögött Spalato lappang. Figyelemreméltó az is, hogy Anonymus ezekben a fejezetekben Árpádra vonatkoztat bizonyos fellengző stílusú kifejezéseket Attila dicsőségéről, melyek, nagyon hasonló alakban, a Hún Krónika 10. fejezetében is, a Magyar-Lengyel Krónikában is előfordulnak. Ennek a leírásnak eredetileg Jordanes, illetőleg Priscus szövege szolgált alapul; első formájában tehát kétségtelenül Attilára s nem Árpádra vonatkozott.

Ha meggondoljuk, hogy Anonymus szövegének jelentékeny része nem egyéb álcázott Attila-mondánál, tekintetbe véve az analógiákat közte és az idézett szövegek között, nem nehéz felismernünk, hogy hivatkozásai az oláhokra, azaz a „pastores Romanorum“-ra¹ elsősorban Attila mondájából valók, végeredményben a délszláv mondából származnak, és semmi közük sincs a mai románokhoz. Itt említhetjük meg, hogy Odo de Deogilo mondata, mely szerint Pannoniában „dicuntur pabula Julii Caesaris extitisse“, nyilván szintén a mi mondánk valamelyik változatából ered, ha nem is feltétlenül egy Szent László-kori Gesta Hungarorum-ból. Spalatói Tamásnak egy másik szövegrészlete (az I. könyv 17. fejezetében) egyébként, akárcsak a későbbi krakkói Anonymus műve, az elbeszélésnek egy másik, Anonymuséhoz igen hasonló változatát is tartalmazza. Mindkettőnél előfordul különben a „hún“ elnevezés, s ezért óvakodnunk kell messzemenő következtetéseket levonni abból, hogy ez a név Anonymusnál nem szerepel.

Figyelemreméltó végül a Magyar-Lengyel Krónika szövege. Nem szabad elfelejtenünk, hogy hiányzik az a rész, mely megfelelt volna a Hún Krónika első tíz fejezetének. Az a ránk maradt része, mely Attilával foglalkozik, összekötő kapocs Anonymus és a Hún Krónika között, s ennél fogva a szokottnál nagyobb figyelmet érdemel. Különösen előrehaladott stádiumát láthatjuk benne a Widukinddal kapcsolatban már említett fejlődési folyamatnak: ebben a töredékben a két nép története teljesen össze van zavarva. A délszláv mondának, melyből kiindultunk, halvány nyomait még mindig felismerhetjük abban, hogy „solum pastores et aratores“ lakták az országot, amikor Attila odaért. Azonban

¹ Gelou története más lapra tartozik.

az avarokat már Attila helyettesíti a hódító szerepében, az ő története még írott forrásokból kölcsönzött anyaggal is gyarapodik — így a Jordanestől származó fellengző leírással, továbbá egy Szent Orsolya-legendával, mely valószínűleg a szerző saját toldása —, sőt mindezen felül még oly sok magyar hagyomány is került az elbeszélésbe, hogy annak vége már csaknem teljesen magyar. Ez, ismétlem, szerves és szabályszerű stádium a magyar hún-hagyomány fejlődésében. Különleges és a szabálytól eltérő a Magyar-Lengyel Krónikában csupán annak sokrétűsége. Azonkívül a 3. fejezetben még egy olyan eltérő elemet is tartalmaz, mely sem Anonymusnál, sem pedig a Hún Krónikában nem fordul elő: a Spalatói Tamás és Presbyter Diocleas szövegéből fent idézett elbeszélésnek egy változatát. A különbség csak annyi, hogy a Presbyternél Totila a főalak, a Magyar-Lengyel Krónikában pedig Attila (véleményem szerint az előbbi változat a helyesebb). Egyébként, mint a következő párhuzam mutatja, az elbeszélés csaknem megegyező. Mivel pedig az előbbi a délszláv hagyománynak egyenes leszármazottja, az utóbbi meg a magyar hagyománynak szerves része, a kettő együtt szép hidat alkot a délszláv és a magyar hagyomány között.

Presbyter, 2. c.

Dalmatia királya szövetséget köt Istria királyával a támadó ellen.

Nyole napig tartó csatában végül is a gótok győztek.

„quia forte aliquod magnum peccatum latebat in Christianis“

„Rex Dalmatinorum qui in civitate magna et admirabili Salona manebat“

Totila Itáliába vonul Istrián és Aquileián át.

Később a gótok, szlávok és bolgárok kibékülnek és kölcsönösen összeházasodnak egymással. (Schwandtner, i. h.)

Lengyel-Magyar Krónika.

„Ibique occurrerunt ei principes Chrwacie et Sclavonie.“

Nyole napig tartó csatában végül is a magyarok győztek.

„propter regem eorum Kazimirum, quem tradiderant et turpiter occiderant“

„Rex vero Sclavonie et Chrwacie circa mare delectabantur in civitate que Sipleth dicitur“

„Aquila“ Venetián át vonul és megalapítja Aquileiát.

A magyarok és a szlávok kölcsönösen összeházasodnak és kibékülnek egymással.

(Szentpétery: Scriptores, II. 303. l.)

A hún krónikával kapcsolatban ezúttal csupán ismétlen hangsúlyozom, hogy az csak úgy értelmezhető helyesen, mint utolsó szakasza annak a hosszú fejlődésnek, melyet idáig követtünk. E krónikának a már ismert délszláv monda valamelyik változata alkotja gerincét, ez azonban idők folyamán annyi elemmel gyarapodott, hogy az eredeti monda az egészeknek végül is jelentéktelen alkotórészévé zsugorodott

össze. A legtöbb esetben a húnok és magyarok közti különbség minden ismerete nélkül, teljes jóhiszeműséggel toltak hozzá a monda gerincéhez, így Árpádra vonatkozó magyar elemeket és Attilára vonatkozó, Jordanestől származó adatokat. A Hún Krónika szerzőjének valóban jelentős munkája abban állott, hogy megkísérelte tisztázni és rendezni az uralkodó zűrzavart. Az a végleges alak, melyben az idézett két szövegrész — hogy t. i. az oláhok Pannoniában maradtak, midőn ezt Macrinus emberei kiűritették, valamint az Ó-Buda különféle elnevezéseire vonatkozó monda — megjelenik, úgy is tekintendő, mint a szerző ideje előtt létrejött régebbi szövegek XIII. századi értelmezése.

Macartney Carlile Aylmer.

A középlatin filológia problémája Magyarországon.

Nemzeti kultúránk sokágú gyökereinek kikutatása, sokszerű formáinak föltárása, e munka eredményeinek tudatosítása nap, mint nap hangoztatott célkitűzése tudományosságunknak. Egymás után jelennek meg cikkek, tanulmányok, melyek a magyar történeti kultúra sokrétű szövevényének más és más oldalát világítják meg, új és új tudományágak keletkeznek, melyek mind a magyarságismeret tökéletesbítésének szolgálatába állanak. Ezek közül a fiatal, legalább is nálunk fiatal diszciplinák közül való a középlatin filológia. Át kell látnunk, hogy semmikép sem lehet közömbös a magyar kultúrismeret számára megismerni azt a nyelvet, mely csaknem fél évezreden át, éppen európai műveltségünk kialakulásának idején, a magyar kultúra egyetlen írásbeli kifejezője, hordozója s több tekintetben kifejllesztője volt. A középlatin nyelv, a középlatin kultúra köntös, univerzalisztikus lepel, alóla azonban az ébredezni kezdő magyar kultúra, európai magyar élet problémái tűnnek elő.

Mindezek ellenére a magyar filológusok nem foglalkoztak eleget a magyarországi középkori latinsággal. Egyik természetes oka az volt ennek, hogy a középkori magyar deákság nem termelt ki olyan fényes és értékes irodalmat, mint az Occidens latinsága. A magyarság csak a XI. század elején kapcsolódott be a nyugati keresztény kultúrközösségbe, csak ezóta hódíthatott nálunk a latinnyelvű kultúra. Az ország nyugati és keleti területei egyideig hozzátartoztak ugyan a római birodalomhoz, de az itt meggyökeresedett latinitást elsöpörte a népvándorlás vihara. Mindössze talán a régi Pannónia területén találtak őseink némi elevenebb városi életmaradványokra, amelyek magyar városoknak is alapjai lehettek¹ és például a magyar románkori épületplasztikán föl is fedezhetők a római hagyományozódásnak bizonyos nyomai.² Mindez azonban semmikép sem jelenti

¹ Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete. Századok 1934.

² Horváth Henrik: Antik pannóniai elemek továbbélése románkori épületplasztikánkban. Pannonia 1935.

azt, hogy a magyar latinság ezeken a vékonyka szálakon összefüggne az antikkkal. Magyarországon a latin nyelv és kultúra töretlen kontinuitása aligha kerülhet szóba. Szent István birodalmában a deák nyelvet, a keresztény latin kultúrát a behívott olasz, német és szláv papok honosították meg és jóformán az egész középkoron át az egyház volt ennek egyedüli művelője. Az első idők írásbeli műveltsége tehát csupán egy vékony egyházi élite-rétegre terjedt ki, eszerint igen újkeletű és ritkás, gyér volt ahhoz, hogy tágabb körű, nagyobb irodalmat táplálhasson. Bár ez a latin kultúrájú írásbeli klerikális élite-réteg már a XI. század végén javarészt magyarokból állott, vajmi kevés önállóság, vajmi kevés külön magyaros szín jelentkezett ebben a korai magyar latinságban. Alig valamivel több ez a hazai deáknyelvű irodalom, mint „egyszerű forgalombahozatala az egyház hivatalos szövegeinek“ (Horváth János), az európaszerte egységes keresztény műveltség legfontosabb alkotásainak. Igaz, hogy az írásbeli műveltség kiterjedésével ez az irodalom is sokszerűsödött, hovatovább többé-kevésbé önálló színezetű, magyar talajból kinőtt darabokat is produkált, a hazai latin irodalom azonban csak a renaissance idején, a humanista latinságban teljesedett ki, ekkor érte el fejlődésében az occidentális kultúrák színvonalát.¹

Ez a pompásan kifejlődött hazai humanista latinság már régóta érdekli a magyar tudományt és ha megoldatlan probléma itt is bőven akad még, a magyar humanizmust földolgozó tudományos irodalmunkra éppen nem lehet okunk panaszkodni.

A praehumanista, középkori latinságra vonatkozólag, sajnos, mindezt nem mondhatjuk el. Pedig a kezdetek itt is azok voltak, amik európaszerte minden országban, ahol a latin a középkorban élő nyelv volt. Nálunk is korán foglalkoztak középkori latin szövegeinkkel; a XVI., XVII. és XVIII. században nálunk is működtek egyre fejlődőbb kritikai eszközökkel dolgozó forráskiadó tudósok. Természetesen azonban éppúgy, mint a külföldön, nálunk is inkább csak a teológusok, jogászok és historikusok, mint az irodalomtörténészek és filológusok számára jelentős szövegeket adtak ki: egyházi jellegű iratokat, legendákat, krónikákat, gestákat, törvény- és oklevélgyűjteményeket; szépirodalmi darabokat csak ritkán. De előfordult már az is, hogy a kiadó

¹ Mindezekre főként: Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei (Budapest 1931), 4—20. l.

vizsgálat alá vette a kiadott mű latinságát. 1790-ben pl. a nagyműveltségű Batthyány Ignác püspök Szent Gellért műveinek kiadásához írt előszavában a *Deliberatiók* latinságában kereste (hibásan) a hungarizmusokat.¹

A forráskiadások mellett ezenfelül megindult bizonyos mértékben a lexikográfiai munka is. Rendszeres kutatásról természetesen nem volt szó, az eredményeket nem is lehet pl. az egykorú francia vagy olasz eredményekhez hasonlítani. Sambucus XVI. századvégi szójegyzéke óta több forráskiadó és jogtörténész, egyháztörténész függesztett munkájához glosszáriumot² és Páriz-Pápai Ferenc 1769-ben megjelent latin szótára már határozott kezdetét jelentette a rendszeres lexikográfiai munkának. Páriz-Pápai közép- és újlatin függelékét csatolt dictionariumához³ és ebben különös tekintettel volt a hazai latinságra, ennek speciális szavait, kifejezéseit magyarázta. Jellemző a XVIII. századvégi tudományos érdeklődésre, hogy a Magyar Múza c. folyóirat 1787-ben pályázatot tűzött ki egy magyar Du Cange összeállítására. A tervezett „*Glossarium mediae et infimae Latinitatis Hungariae Ecclesiastico-Historico-Diplomatico-Juridico-Oeconomico-Dicasterialis-Philologico-Reale*” azonban sohasem készült el. Ám a munka folyt tovább. A XIX. század első felében a gyakorlati szempontból szerkesztett vaskos jogi és politikai szakszótáraknak köszönhet sokat a magyarországi latinság szókincs-tudománya. Ezek közül Georch Illés⁴ és Szirmay Antal⁵ munkái voltak az elsők, de igen sok követte őket nyomon. Az egyházi latinságnak is megjelent egy hazai szótára, Nagy Nep. János *Hierolexikonja*.⁶

¹ Ignatius Batthyány (ed.): *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta hactenus inedita* (Albae Juliae 1790). Batthyány munkájának értékéről: Guoth Kálmán: *A magyarországi latinság helye az egyetemes latinságban*. Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójára (Budapest 1938), 176—177. l.

² A XVI—XIX. századi magyarországi lexikográfiai munkáról: Antonius Bartal: *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae* (Lipsiae—Budapestini 1904), XXVII—XXVIII. l.

³ *Glossarium in quo medii et nostri aevi quaedam voces in historia ecclesiastica, praeprimis autem regum Hungariae decretis et historia occurrentes, insolentiores, peregrinae aut aliena indutae significatione explicantur.* (Franciscus Páriz-Pápai: *Dictionarium Latino-Hungaricum*, Cibinii 1767, 600—611. l.)

⁴ Georch Illés: *Honnyi törvény*, I—IV. (Pozsony 1804—1818.)

⁵ Antonius Szirmay: *Glossarium vocum in politicis ac juridicis negotiis regni Hungariae occurrentium.* (Cassoviae 1806.)

⁶ Nagy Nep. János: *Hierolexikon polymathicum Latino-Hungaricum* (Latin-magyar köztanulatos Műszótár). (Szombathely 1847.)

A XIX. század romantista, majd naturalista-pozitivistá tudósai tovább folytatták az előző század munkáját a forrás-fölkutatás és kiadás terén is. Most is a történészek a leg-szorgalmasabbak: a történelmileg fontos források kerülnek kiadásra leginkább. A többieket nem említve elég csupán az ifjabb Kovachich, Endlicher, majd Mátyás Flórián munkásságára hivatkoznunk. Szépirodalmi darabok csak elszórtan jelennek meg itt-ott a tudományos folyóiratokban. Kivált az 1878 óta folyó Történelmi Tár gazdag az ilyen publikációkban. Az 1876 óta kurrens Magyar Könyvszemlében középkori könyvtárkatalógusokat adtak ki, ugyancsak itt jelentek meg a legfontosabb kódex-ismertetések. Az Akadémia Szilády Áron földolgozásában kiadta egy magyarországi középkori egyházi beszédgyűjtemény kódexét.¹ Végül igen jelentős esemény volt a század vége tudományágunk szempontjából Dankó József himnusz-gyűjteményének megjelenése.²

Ezek a XIX. századi kiadások szórványosak voltak és kivált a század második felében javarészt már nem állottak a kor-megkövetelte színvonalon. Sem arány, sem minőség dolgában nem mérhetők össze az egykorú német és francia kiadványokkal, az előző századok munkásságához képest általános európai viszonylatban szemmel látható nivóbeli hanyatlást jelentenek. Leginkább rendszertelen kutatás eredményei, adalékszerű közlések minden filológiai kritika és interpretáció nélkül.³ Jellemző, hogy a történelmi forrásokra vonatkozólag a módszeres szövegkritikai munkát csak jóval a kiadások megjelenése után végezte el Domanovszky Sándor.⁴ A történelmi szempontból nem annyira fontos szövegekre vonatkozólag pedig még mindmáig nem történt ez meg. Éppúgy hiába várjuk az egyes források nyelvtanának és szókincsének összeállítását.

Az összegyűjtött és publikált anyag földolgozása még kezdetlegesebb volt. Irodalomtörténészeink nemigen törődtek a latinnyelvű szövegekkel, a kor felfogása a romantikus történetszemlélet hatása alatt egyedül a magyarnyelvű

¹ Aron Szilády: *Sermones dominicales*, I—II. (Budapestini 1910.)

² *Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. (Budapestini 1873.)

³ V. ö. Heilig Konrád: *A középlatin filológia feladatai Magyarországon*. Századok 1934, 130—131. l.

⁴ A Dubnici Krónika. Századok 1899; A Budai Krónika. Uo. 1902; A Pozsonyi Krónika és a kisebb latinnyelvű prózai szerkesztések. Uo. 1905; Kézai Simon mester krónikája (Budapest 1906); Anonymus és a II. Géza-korabeli Gesta. Századok 1933.

irodalmat tekintette magyar irodalomnak.¹ A nagy nemzeti irodalomtörténeti összefoglalások csupán függelékként érintették a hazai latinnyelvű literatúrát. Ilyen körülmények között, ha egyesek hozzá is fogtak deáknyelvű irodalmunk földolgozásához, ez alig-alig volt több, mint egyszerű adatfölsorolás. Az egyes szerzetesrendek megírták, helyesebben mondva összeállították rendjük középkori irodalmi munkásságát² és ezáltal, ha nem is szerves előadásban, de mégis bemutatták túlnyomóan egyházas jellegű középleatin irodalmunk tekintélyes részét. Egy-egy kimagaslóbb személyiségnek, mint Szent Gellértnek,³ vagy Temesvári Pelbártnak⁴ műveivel, irodalomtörténeti szerepével behatóbban is foglalkoztak. Azután meg kell még itt említenünk a katolikus egyházi beszéd középkori történetének megírását.⁵ A meg lehetséges csekélyszámú részletmunka mellett rövid összefoglaló magyarországi latin irodalomtörténetek is jelentek már meg,⁶ de bizony ezek sem lehettek egyebek, mint többé-kevésbé szervetlenül összeállított adatgyűjtemények.

Mind e szerény eredmények úgyszólván teljesen függetlenek voltak a középleatin filológiának a századfordulón történt nagy külföldi fölvirágzásától. Néhány külföldet járt klasszikus filológusunk — közülük való volt Ábel Jenő és Bartal Antal — megismerkedett ugyan a középleatin filológiával, ám az idegenben elsajátított módszerekkel nem a

¹ Katona Lajos pl. még 1911-ben ezt írja: „Die Geschichte der ungarischen Literatur beginnt unseres Erachtens mit den ersten ungarischen Sprachdenkmälern.“ (L. Katona—Fr. Szinnyei: Geschichte der ungarischen Literatur. (Sammlung Göschen Nr. 550. Leipzig 1911), 12. l.)

² Zoltvány Irén: A magyarországi bencés irodalom a tatárjárás előtt (A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története, I. Budapest 1902); Vincze Gábor: A pálosok irodalmi munkássága a XIV—XVIII. században. Magyar Könyvszemle 1878; Böröcz Marcell: Ferencesek a középkori magyar irodalomban (Pécs 1911).

³ Karácsonyi János: Szent Gellért csanádi püspök élete és művei (Budapest 1887).

⁴ Szilády Áron: Temesvári Pelbárt élete és munkái (Budapest 1880); Horváth Cirill: Temesvári Pelbárt és beszédei. Egyetemes Philologiai Közlöny, I. pótk. 1889; U. az: Pomerius (Budapest 1894); Katona Lajos: Temesvári Pelbárt példái (Budapest 1894), stb.

⁵ Mihalovics Ede: A katolikus prédikáció története Magyarországon, I—II. (Budapest 1900—1901); Kudora János: A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezeréves története (Budapest 1902) és több kisebb cikk, tanulmány.

⁶ Fejérfataky László: Irodalmunk az Árpádok korában (Budapest 1878); Békési Emil: Magyar írók az Árpád-házi királyok korában. Katholikus Szemle 1896; U. az: Magyar írók az Anjouk és utódaik korában (uo. 1899).

hazai középlatiniség földolgozásához fogtak hozzá, hanem a humanista irodalom kutatását kezdték meg, hiszen a humanizmus volt a magyar latinság első európai méretű fénykora, ennek kutatása ígért szép eredményeket.

Ábel Jenő egy kisebb középlatin tárgyú cikket írt csupán.¹ Bartal Antal azonban hozzáfogott a lexikográfiai munkához. 1888-ban már közreadta az Egyetemes Philologiai Közlöny XII. kötetében a raguzai okmánytár latin szókinséről szerkesztett dolgozatát. A példa hatott és Ponori Thewrewk Emil és Hegedűs István professzorok buzdítására a budapesti egyetem klasszika filológiai szemináriumában a tanárjelölteknek és doktorandusoknak egész serege látott hozzá latinnyelvű emlékeink földolgozásához. A munka eredménye hét doktori értekezés lett.² Ezek a magyar krónika- és gesta-irodalom néhány jelentős darabjának és két kiadott oklevéltár egy-egy kötetének latinságát vették vizsgálat alá. Szempontjaik azonban meglehetősen szűkösek voltak. Az egyes forrásoknak a klasszikustól eltérő szókinsét állították csupán össze. Egyikük-másikuk egyes alaktani megfigyeléseket is adott, a mondattani és stilisztikai sajátságokat azonban egyáltalán nem érintették.

Bartal e disszertációk, szakdolgozatok és részben saját-maga anyaggyűjtése alapján a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1892-ben megkezdte a magyarországi latinság szótárának szerkesztését. Az anyaggyűjtés folytatása és a szerkesztési munka tizenkét esztendeig tartott s végül 1904-ben megjelent a régóta várt mű.³ Bartal glosszáriuma kétségtelenül legjelentősebb alkotása volt a háború előtti magyar középlatin tudománynak, a gyér előmunká-

¹ Két magyarországi egyházi író a XV. századból, Andreas Pannonius és Nicolaus de Mirabilibus. Irodalomtörténeti Emlékek, I. (Budapest 1886).

² Uhlárik János: Anonymus latinsága (Nagyszombat 1889); Arthurus Negovetich: De Marci Chronicae de rebus gestis Hungarorum latinitate. Egyetemes Philologiai Közlöny, II. pótk. 1890; Ludovicus Losonezy: De Simonis de Keza cronicorum latinitate (Kézsmárk 1893); Alexander Kurtz: De latinitate chronici Dubnicensis (Budapestini 1892); Ireneus Holosnyay: De latinitate Codicis Diplomatici Hungarici Andegavensis vol. V. (Budapestini 1892); Ferdinandus Láng: De Latinitate Codicis Diplomatici Arpadianae tomi II. (Budapestini 1892); Odilo Várkonyi: Additamenta ad dictionarium latinitatis Hungarorum (Strigoni 1896).

³ Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae (Lipsiae—Budapestini 1904). — (A szótár bevezetésében a szótár keletkezésének története). Bartal kutatásának eredményeit „A magyarországi latinság különleges sajátságai” c. értekezésében (Egyetemes Philologiai Közlöny 1896) foglalta össze.

latok miatt azonban még csak kezdetét jelenthette a magyarországi latinság szókincese földolgozásának. Az addig kiadott anyag is csupán töredékesen szerepel benne, mindjárt megjelenése után adtak ki hozzá pótlásokat a különféle folyóiratokban.

A világháború után az új szellemtörténeti irányzat uralomrajutásával nagy változás következett be a magyar irodalom latinnyelvű részeinek értékelésében és ez természetesen nem maradhatott hatás nélkül a magyarországi középlatin filológia előrehaladására sem. Az új iskola hívei többé már nem rekesztették ki a latinnyelvű emlékeket sem a magyar irodalomtörténetből, hiszen ezek is a magyar szellem megnyilvánulásai voltak. Egyre több felől hangzottatták, hogy nem csupán történelmi forrásértékük van, hanem igen fontosak mint a magyar szellemi életnek egyidőben egyedüli írásbeli produktumai is; a magyar irodalom nem az énekmondók verseiből fejlődött ki, hanem, mint a külföldi nemzeti irodalmak, ebből a középlatin írásbeliségből; ilyen új értékelés alapján kell tehát a hazai középlatin irodalommal foglalkozni.¹ De most is inkább még a humanista szövegek földolgozásához láttak hozzá. Ám, ha nem is olyan mértékben, mint a humanistáénak, középlatin irodalmunknak is több kérdése tisztázódott. Az egyik legrégebbi és leggazdagabb tartalmú magyar kódexnek, a Pray-kódexnek egészen új és nagy irodalma keletkezett.² Egy korán elhunyt fiatal tudósrunk, Zalán Menyhért a Pray-kódex kutatásával kapcsolatban fontos módszertani kérdéseket is fölvetett.³ Balogh József a magyar parainesis-irodalom legkiemelkedőbb darabját, a Szent Istvánnak tulajdonított atyai intelmeket vette beható vizsgálat alá.⁴ Hóman Bálint pedig a magyar gesta-

¹ V. ö. Horváth János: Magyar irodalomismeret. A szintézis alapelvei. Minerva I. 187. s. köv. l.

² Zalán Menyhért: A Pray-kódex forrásaihoz. Magyar Könyvszemle 1926; U. az.: A Pray-kódex benedictiói. Uo. 1927; U. az.: A Pray-kódex írásának helye és további sorsa. Uo. 1927; U. az.: A Pray-kódex feltámadási szertartásai és misztériumdrámája. Pannonhalmi Szemle 1927; Erneyi József: A Pray-kódex termőhelye és eredeti rendeltetése. Magyar Könyvszemle 1927; C. Mohlberg: Das älteste Sacramentar Ungarns und eine wiedergefundene Micrologus-Handschrift. Ephemer. Liturgicae 1927; Heilig Konrad: A Pray-kódex néhány problémája. Századok 1933; Kniewald Károly: A Pray-kódex Sanctoraléja. Magyar Könyvszemle 1939; U. az.: A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége. Uo. 1939.

³ A magyar középkori missalek kutatásának feladatairól. Pannonhalmi Szemle 1928.

⁴ Szent István politikai hagyatéka. Minerva IX—X. Ezenfelül ld. még az Irodalomtörténeti közlemények 1926-i, a Magyar Nyelv

irodalom fejlődéstörténetét írta meg.¹ De e kiemelkedőbb munkák mellett is több apróbb cikk, közlés jelent meg, úgy, hogy ezeknek alapján a háború után kiadott összefoglaló magyar irodalomtörténetek² már jelentékeny mértékben foglalkoznak a latinnyelvű emlékekkel.

Nagy érdemük ezeknek a munkáknak, elsősorban Horváth Jánosnak,³ hogy a középlatin írásbeliséget beleillesztették a nemzeti irodalomtörténet szerves folyamatába. Meg kell azonban itt jegyeznünk, hogy ezek a kitűnő irodalomtörténeti munkák természetesen az irodalomtörténet céljait szolgálják, a deáknyelvű írásbeliséget, ha a leghelyesebb értékelés alapján is, de a nemzeti irodalom története szempontjából nézik. Azt mutatják be, mennyiben volt ez a magyar irodalom, a magyarnyelvű irodalom kialakulására hatással. A középlatin filológia számára azonban nem elég ez a neki egyoldalú szempont, az irodalomtörténészekről megvizsgált anyagot, amint a későbbiekben talán sikerül rámutatnunk, más szempontból, más módszerekkel is föl lehet és föl kell dolgoznunk. Így eredményeink sokszerűbbek lehetnek, középkori latinságunk szerepét és jelentőségét talán jobban megérthetjük.

A történészek, akik, mint láttuk, mindig több megértéssel voltak a középlatin problémái iránt, most a világháború után is kivették részüket tudományágunknak magyar földön való életre hívásában. A történelmi segédtudományok professzora hosszú időn keresztül az egyedüli volt, aki nyolc szemeszterenként tartott középlatin bevezető-előadásaitaiban ébrentartotta a budapesti egyetemen az érdeklődést e tudomány iránt. A Magyar Történelmi Társulat folyóiratában, a Századokban jelent meg 1934-ben egy osztrák középlatin tudós tollából a magyarországi középlatin filológia feladatainak első összefoglalása.⁴ Ez persze még csak első próbálkozás volt egy a magyar viszonyokat tökéletesen nem ismerő idegen kutatótól. Nem is annyira a magyarországi felada-

1927-i, az Egyetemes Philologiai Közlöny 1927-i, a Budapesti Szemle 1927-i, a Századok 1932-i évf.-ban és a Szent István Emlékkönyvben (Budapest 1938) megjelent tanulmányait.

¹ Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. Minerva II.

² Közülük igen fontos kézikönyve a magyar középlatin filológusnak Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténetének (Budapest 1930) I. kötete, melyet bizvást mondhatunk magyar Manitiუსnak.

³ Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei (Budapest 1931).

⁴ Heilig Konrád: A középlatin filológia feladatai Magyarországon. Századok 1934.

tokról beszélt, — ezeket csak néhány, inkább gyakorlati vonatkozásban érintette és egy nyolcoldalas szójegyzéket adott, — mint inkább a külföldi eredményeket ismertette a magyar történészek számára. — Itt kell megemlítenünk, hogy a nagyközönség részére kiadott Magyar Művelődéstörténet első kötetében is historikus írta meg a hazai középlatin irodalom történetét¹ és hogy egy oklevéltani disszertáció foglalkozott először a ritmikus próza magyarországi elterjedésével.²

Más oldalról igen jelentős tudományágunk szempontjából — és itt is a történészek járnak elől jó példával —, hogy hovatovább kitűnő, filológiai követelményeknek is mindenben megfelelő szövegkiadások jelennek meg. A cisterci rend három kötetben közreadta a XIII. század első felében munkálkodó francia eredetű zirci apátnak, Johannes Lemovicensisnek összes munkáit.³ Ki kell emelnünk továbbá Juhász László sorozatát⁴ (legújabbban azonban ő is inkább humanista emlékeket publikál) és még inkább az árpádkori történelmi elbeszélő források új kitűnő kiadását,⁵ amely a legkiválóbb magyar történészek és filológusok közreműködésével teljesen a Monumenta Germaniae Historica Nova Series kiadási elvei alapján készült. Fölötte kívánatos lenne, hogy a hazai középlatin írásbeliségnek nem köztörténeti érdekű darabjai is minél előbb hasonló mintaszerű kiadásokban lássanak napvilágot. Nagy szükség volna erre, hiszen a régi publikációk nehezen hozzáférhetők, már mind elavultak és egyáltalán nem adják a teljes anyagot.

A magyarországi középlatin nyelvészeti problémáira is esett bizonyos fény az újabb irodalomban, a magyar nyelv latin eredetű jövevényszavainak és latinbetűs helyesírásunk eredetének vizsgálatával kapcsolatban.⁶ A közelmúltban

¹ Szilágyi Loránd: Irodalmunk kezdetei. Magyar Művelődéstörténet I. (Budapest é. n. [1939].)

² Rácz Elemér: A ritmikus próza XII—XIII. századi okleveleinkben (Budapest 1927).

³ Opera omnia Johannis Lemovicensis. Ed.: C. Horváth. I—III. (Veszprém 1932.)

⁴ Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum.

⁵ Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I—II. (Budapestini 1937—1939.)

⁶ Melich János: Latin jövevényszavainkról. Magyar Nyelv XIV.; U. az.: Latinbetűs helyesírásunk eredete. Nyelvtudományi Közlemények 1935; Fludorovits Jolán: Latin jövevényszavaink hangtana (Budapest 1930); U. az.: A magyar nyelv latin jövevényszavai (Budapest 1937), stb.

főként ezeknek az eredményeknek felhasználásával történt kísérlet a magyarországi középlatin nyelv főbb nyelvi szabályainak összeállítására is.¹ Ám ez a kísérlet módszertani fölkészültség, a külföldi eredmények és az egyetemes európai középlatinság ismerete híján bizony csak próbálkozás maradt, joggal mondható el róla, hogy alig áll magasabb színvonalon, mint Batthyány Ignác XVIII. századi munkája. Léptenyomon az egész középlatinra jellemző sajátságokat emleget úgy, mint a hazai fejlődés különös sajátságait.

Az utóbbi évtizedben különösen nagyjelentőségű esemény volt a mi szempontunkból Magyarország bekapcsolódása 1932-ben az új Du Cange, a brüsszeli Union Académique Internationale által szerkesztett „Thesaurus mediae latinitatis” munkálataiba. A Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt működő szótár-szerkesztő bizottság azonban nemcsak a nemzetközi comité számára gyűjti az anyagot, hanem megkezdte egy önálló magyarországi latin szótár szerkesztését is. A hatalmas, több évtizedre tervezett munkában sok fiatal filológus és történész vesz részt, sokan foglalkoznak filológiai szempontból rendszeresen középlatin szövegekkel. Mindennek tehát — szeretnők hinni — olyan hatásának kellene lennie, mint amilyen a mult század második felében a Monumenta Germaniae Historicanak volt Németországban. A szótár-szerkesztés évtizedes munkája közben remélhetőleg kialakul, szerveződik egy fiatal gárda, amelytől majd elvárhatjuk a magyarországi középlatin filológia fölépítését. Különösképen remélnünk kell, hogy a történészek mellett most már a filológusok is tevékenyen bekapcsolódnak a középlatinság kutatásába. Hiszen a munka oroszlánrészének elvégzése elsősorban éppen az ő feladatuk.

Mindenesetre a hatás máris mutatkozik, a középlatin filológia kérdéseivel való foglalkozás, a problématudat ébredőben van. A hazai humanista latinság legkitűnőbb kutatója, az akadémiai szótárszerkesztő bizottság egyik vezetője, a Szent István-kori latinságról tartott értekezéssel mutatkozott be a Szent István-Akadémián.² A középkori latin-magyar szójegyzékek nyelvkincsének eredetkérdése,³

¹ Vitéz Mészáros Ede: A magyarországi középlatinság főbb szabályai. Műhely 1937—1938. — Kritikájára ld. Guoth Kálmán, Szentpétery- emlékkönyv, 177. s köv. l.

² Huszti József: A Szent István-korabeli latinság. A Szent István Akadémia Értesítője 1939.

³ Ladislav Gáldi: Contributions à l'étude des lexiques latins—hongrois du moyen âge. A B. Eötvös József-Collegium Szövetség évkönyve 1937.

a ritmikus próza problémája¹ és ezeken felül általános elvi és módszertani alapkérdések² mind-mind legújabbban vetődtek föl, és pedig a nagy szótárszerkesztő munkával lazább-szorosabb kapcsolatban.

Ha mármost az elmúlt és a jelenlegi helyzet alapján a jövő feladatairól kell beszélnünk, ha a megkezdett út további folytatására próbálunk rámutatni, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a tőlünk nyugatra fekvő országokhoz képest sajátos helyzete van ennek a magyarországi középlatin filológiának: az anyagunkban rejlő, a bevezetésben már érintett különbségek, nehézségek miatt nem lehet a külföldön bevált módszereket minden változtatás nélkül átvennünk és természetesen problematikánk is módosul bizonyos mértékben.

A középlatin tudományban a sok árnyalati különbséget nem tekintve jelenleg két irányzat uralkodik: egyik a német, helyesebben mondva, északnémet, berlini iskola, a másik a francia-amerikai iskola irányzata.³ A németek a középlatin-ságban elsősorban a nemzetit keresik. Hogy a legmodernebbeket említsük, Karl Langosch és Walter Stach számára a specifikus germán szellem a fontos, ami az univerzális latin alól kielemezhető. Eszerint a középlatin filológiát is — megfosztva lehetőleg minden internacionális, univerzális színezetétől — valami minden tudományt összefoglaló germánágismeretbe, Deutschkunde-ba akarják beolvasztani. Az ilyen nemzeties irányzatnak, ha nem is ennyire hangsúlyozottan, francia hívei is vannak, és pedig pl. nem kisebb személy, mint Edmond Faral, az École des Hautes Études igazgatója. A francia és a tudományágunkban újabban igen jelentős amerikai tudósok javarésze azonban a középlatinnak éppen univerzalisztikus jellegét emeli ki. A középkori latinság általános európai, nemzetek fölött álló kultúrtényező, ez a lényeg tehát, ilyen szempontból kell vele foglalkozni. Általában erős szintetikus érzék jellemzi ezt az irányzatot. A középkor egész életterületét igyekszik egybelátni, állandóan hangoztatott főcélja az, hogy a középlatin filológust a mediaevalis életnek olyan szintetikus ismerőjévé nevelje, mint a minő az ókor-tudományban a klasszikus filológus.

A magyarországi középlatinság már érintett sajátosságai miatt, úgy hisszük, inkább ez utóbbi, az univerzalisztikus

¹ Perényi József: A ritmikus próza okleveleinkben és a francia iskolák. Szentpétery-mlékkönyv.

² Guoth Kálmán i. tanulmánya a Szentpétery-mlékkönyvben és Istványi Géza: A középlatin filológia külföldön és Magyarországon, uo. (Jelenlegi cikkünk az ott röviden érintettek részletesebb kifejtése.)

³ Mindezeokról részletesebben Istványi Géza, i. h. 196—200. l.

fölfogású, francia-amerikai iskolának (melynek bevallott atyja egyébként a német Traube volt) szellemében kell dolgoznunk. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kivált az első időkben gyéren jelentkező, de többé-kevésbé mindig csak föllelhető nemzeti sajátosságok, magyarosságok kielemezését szabad volna elhanyagolnunk. Ezek szerint tehát a nyugati kapcsolatokat kellene minél szélesebb körben, minél sokszerűbben kifejtenünk és kinyomoznunk. Fontos dolog ez, hiszen a középkori latinság az a kapcsolat, amely a nyugattal szorosan összeköt bennünket, amely alapja az eredetileg ázsiai lovas-nomád kultúrából lett új európai magyar műveltségnek, amely tehát ismertetőjele a Nyugathoz, a román-germán kultúrközösséghez való tartozandóságunknak.¹ Elsőrendű feladata ezek szerint a magyar középkortudománynak, hogy megállapítsa, mikor, miben és mennyire, mily mértékig egyezik a magyar latinság az európaival, miként olvad bele az egész európaiságba. Kutatnunk kell, honnan, hogyan és milyen mélyen hatolt be a középkori latin kultúra, a latin nyelv a magyar társadalomba, a nagy középkori latin irodalom kincsei milyen mértékben váltak ismertté nálunk is.²

Úgy véljük, ebben találtuk meg a középlatin filológia magyar jelentőségét. És egyben meghatároztuk helyét, szerepét is a többi hazai középkor-tudományok között. Az írásbeliség-tudományok, az oklevéltan és a paleográfia, továbbá az iskolázástörténet a maga eszközeivel már kitapogatta azokat a fejlődésszálakat, amelyek a Nyugat felől felénk nyúlnak, rámutattak — sokhelyütt a legapróbb részletekbe hatolva — a magyarországi latin írásbeliség nyugati, első-sorban francia tápláló forrásaira.³ Ezeket az eredményeket legfőljebb a kódexek vizsgálatával kellene kiegészítenünk. Jakubovich Emil⁴ és Hoffmann Edit⁵ tanulmányai, továbbá

¹ Hasonlóan ezekről Huszti József (i. h. 21. l.)

² Igen jelentős ebből a szempontból Kardos Tibor legújabb tanulmánya (Deákműveltség és magyar renaissance. Századok 1939; különnyomatban is). Itt az egyetemes középlatin irodalomban oly nagy szerepet játszó vágáns deák-költészetnek eddigél jóformán teljesen ismeretlen magyarországi elterjedéséről és hatásáról adott igen plasztikus és kimerítő képet.

³ Hajnal István: Írástörténet az írásbeliség felújulása korában (Budapest 1922).

⁴ Az ambrasi gyűjteményből való-e Béla király névtelen jegyzőjének kódexe? Magyar Könyvszemle 1927.

⁵ A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának Itáliában illuminált kódexei. Magyar Könyvszemle 1926; A Nemzeti Múzeumnak az Alpokon innen illuminált kódexei. Uo. 1926.

Kniewald Károly előbb idézett kutatásai¹ már ebben az irányban is megtették a kezdő lépéseket. Mindezek a kutatások azonban csak a külső, a forma kapcsolataira mutattak rá. Hogy a kultúrkép teljes legyen, hozzájuk kell még csatlakoznia a belső tartalmak, az írásbeliség mögött levő nyelvi és irodalmi anyag földolgozásának. És itt jelentkezik a filológia a maga speciális eszközeivel és módszereivel. Az írásbeliség-tudományok és az iskolázástörténet megrajzolta kultúrgrafikont tartalommal a középlelatin filológiának kell megtöltenie.

Főadatunk elvégzését másként nem kezdhettük el, mint, hogy sorra veszi minden egyes föllelhető irodalmi vonatkozású szöveget, részletes nyelvi, szövegkritikai vizsgálatnak vetjük alá és interpretáljuk. Mindezzel párhuzamosan, részben ezeknek az eredményeknek felhasználásával egy más irányú kutatásnak is meg kellene indulnia. Itt talán bizonyos mértékben Traube és Lehmann hagyományozódástörténeti kutatásai szolgálhatnának mintául.² Nálunk azonban elsősorban nem a klasszikus auctorok elterjedéséről, újraéledéséről kellene beszélni, hiszen Magyarországon a humanizmus korszaka előtt aligha lehet szó az ókori szerzők közvetlen hatásáról és ha gondolatokban, kifejezésekben, tartalomban találunk valamelyes hatást, vagy esetleg átvételt is, ez úgyszólván sohasem közvetlenül, hanem az általános európai középlelatin irodalom közvetítésével jutott el hozzánk.³ Az antik szövegek hagyományozódástörténete és hatásuk kutatásának helyette inkább tehát azt kellene keresnünk, hogy az Occidens középkori irodalmának egy-egy szövege mily mértékben és hol terjedt el hazánkban, milyen változatai, átírásai, sőt esetleg fordításai ismereteseek.

Csak ha mindezt a hosszadalmas filológiai aprómunkát elvégeztük, akkor következhetik a nagy összefoglalás, csak akkor foghatunk hozzá a nagy fejlődésképp fölvezetéséhez, csak akkor mérhetjük föl és becsülhetjük meg pontosan a nyugati hatások nagyságát és jelentőségét. Megállapíthatjuk, hogy az egyetemes középlelatin írásbeliség nagy mozgalmaiba, az egyes „renaissance”-okba mily mértékben és hogyan illeszkedett bele a hazai középleatinság.

¹ A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége. Magyar Könyvszemle 1939.

² Paul Lehmann: Aufgaben und Anregungen der lateinischen Philologie des Mittelalters (München 1918); ld. még U. az: Die alte Klosterbibliothek Fulda und ihre Bedeutung (Fulda 1928).

³ Helmezi István: A klasszikus irodalom hatása magyar nyelvű irodalmunkban a XVI. század közepéig (Budapest 1930), 3—12. l.

Az összefogó kép megrajzolásában azután még nagy szerepe lehet a magyar eredmények összehasonlításának a többi kelet-középeurópai, főként a cseh és a lengyel eredményekkel. A középlatin filológia igen értékes adatokat hivatott szolgáltatni a kárpáteurópai kultúregység jellemzéséhez. Hiszen a sokat emlegetett alaptudományok, az írásbeliség-kutatások és az iskolázástörténet már eddig is sok párhuzamosságra mutattak rá.¹ Úgy hisszük, a filológiai adatok ezeket a megállapításokat igen sok tekintetben fogják még kiegészíteni.

Az előbbiekkal szemben, vagy talán helyesebben mondva, azok mellett, azoknak kiegészítéseképpen fontos föladata tudományágunknak a hungarizmusok kutatása, a magyarországi latinság speciális jellegzetességeinek megállapítása. Az irodalomtörténészek munkássága már fölismerte és részletesen bemutatta a középlatin irodalomnak a kialakuló magyar irodalomra való hatását, Horváth János nagy magyar irodalomtörténeti szintézisében a deáknyelvű emlékek is az őket megillető helyre kerültek. De mi, mint már céloztunk rá, nem csupán erre vagyunk kíváncsiak, mi nem a magyar-nyelvű literatura szempontjából nézzük és értékeljük a hazai latin írásbeliséget, hanem egyenes perspektívában próbáljuk szemügyre venni. A magyarnyelvű irodalom problémájától függetlenül egyszerűen azt szeretnők megállapítani, mik a jellegzetességei ennek a magyarországi középlatinnak, más szóval, mint mondani szoktuk, miben és hogyan domborodik ki a magyar szellem az univerzális latin köntös alól. Sokat fölhasználhatunk ebben a munkában az irodalomtörténészek eddigi eredményeiből, de a kérdés lexikográfiai, lingvisztikai, stilisztikai és poetikai oldalai merőben járatlan és a filológia sajátos módszereivel föltárásra váró terra incogniták.

Amennyire az eddigi kutatások alapján már meg lehet állapítani, a magyarországi latinság körülbelül a XIII. század elejéig, de talán még tovább is oly felületi, oly gyér és ritkás volt, hogy benne hagyományok, állandó jellegű magyaros sajátságok, provincializmusok nemigen alakulhattak ki — sem nyelvben, sem stílusban, még kevésbbé tartalomban. Az egyes magyarországi irodalmi termékeknek alig van egymással kapcsolatuk. Megjelenésük, formájuk, nyelvezetük, stílusuk, tartalmuk elsősorban a külföldi fejlődésből

¹ Hajnal i. m. és U. az: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. Károlyi Árpád-émlékkönyv (Budapest 1933), 211—212. l.; továbbá: Alexander Brückner: Die polnische Literatur. (Die Kultur der Gegenwart. Teil I. Abteilung IX. Berlin u. Leipzig 1908, 153—155. l.)

magyarázható. Úgy látszik, mintha minden egyes szöveg külön-külön, a többi magyarországi szövegtől függetlenül szakadt volna ki az általános európai írásbeliségből.¹ A magyarosság majd minden egyes írónál másutt és másként jelentkezik. Az itt-ott megnyilvánuló és kielemezhető hungarizmusok egymástól független, önmagukban álló jelenségek, e korai századokban még nem beszélhetünk speciális magyarországi latinságról. Nagyjában ugyanezt mondhatjuk el a szomszédos területek, elsősorban Lengyelország középkori latinságáról.²

Megváltozott a helyzet a XIII. század második felétől kezdve. Mint az eddigi magyar írásbeliség- és iskolázástörténeti kutatások már láttatni engedik, ekkor kezdett az európai írásműveltség Magyarországra is olyan mértékben kiterjedni, hogy a nagy európai írásbirodalomnak kialakulhatott a külön magyarországi provinciája. Megnyilvánult ennek az új fejlődésnek hatása a magyar latinságban minden oldalról: így tartalomban, pl. magyar témák kerülnek feldolgozásra, de még sokkal inkább nyelvezet és stílus dolgában. Bizonyos magyar nyelvből latinosított, vagy speciális magyarországi jelentésű szavaknak, bizonyos kifejezéseknek, fordulatoknak, egyszóval hungarizmusoknak állandósulása szemmel látható. Igaz, hogy az anyagnak már felületes átvizsgálása is meggyőz bennünket arról, hogy ez a magyar latinság a román, vagy a germán népek egykorú latinságához képest igen tiszta volt. Nyilvánvalóan azért, mert a hazai nyelv igen élesen elütött a latintól. Franciaországban és Olaszországban, ahol az élő nyelv sok tekintetben rokon volt az írott latin nyelvvel, sőt a nemzeti írásnyelv is már első virágkorát élte, természetesen nagy hatással volt mindez a latin írásnyelvre. Fogalmazás közben önkéntelenül is keveredett egymással a két rokon nyelv, az eltérések nem voltak tüstént érezhetők. A germán népek középkori latinságán már kevesebb nyomot hagyott a vulgáris hatás³ és még inkább így volt ez minálunk. Tanulságos volna mármost ebből a szempontból is a lengyel, cseh és horvát latinság megfigyelése. Nem lenne érdektelen azután a hazai latinságban a galliciz-

¹ Így illesztette be Huszti József az Intelmek és Szent István törvényeinek latinságát a karoling-renaissance latinságába (i. h. 18. s köv. l.).

² Vatroslav v. Jagić: Die slawischen Sprachen. (Die Kultur der Gegenwart. Teil I. Abt. IX. Berlin u. Leipzig 1908, 32. l.) és Alexander Brückner i. h. 153. l.

³ Franz Blatt: Sprachwandel in der Latein des Mittelalters. Historische Vierteljahrschrift XXVIII. 21. s köv. l. és Charles Brunel: Le latin des Chartes. Revue des Études Latines III. 129. s köv. l.

musok, italicizmusok és germanizmusok kutatása sem, fontos kultúrhatásokra mutathatnánk így rá.

A magyar középlatin szövegek javarészt oklevelek alkotják. Ezen a területen honosodott meg nálunk először a latin nyelv és társadalmi, kulturális viszonyaink változása, fejlődése sehol másutt nem érezte annyira nyelvi hatását, mint éppen az oklevelekben. Világosan bebizonyította ezt a magyar okleveles gyakorlat kialakulásának története.¹ Ha valahol, itt bizonyára kimutatható bizonyos önálló fejlődés a magyarországi középlatinság kialakulásában, — a XIII. századtól kezdve mindenestre. A magyar írásbeliség centrális jellege miatt különösen a királyi kancellária stílus- és nyelvtörténetének megírása volna fontos. Általában a stílustörténettől, stílusösszehasonlítástól igen sok eredményt várhatunk, bár a stílusvizsgálatnak eddigelé még nem alakultak ki olyan exakt, biztos eredményre vezető módszerei, mint az írásvizsgálatnak. Ám egy bizonyos oklevélcsoportra vonatkozólag a szavak és kifejezések gyűjtése, a finomabb egyéni nyelvi sajátságoknak, a mondatszerkesztésnek, ritmusnak, kurzusnak, általános kifejezésmódnak pontos följegyzése, a klasszikus irodalmi nyelvtől, vagy valami más írásmű nyelvétől való függések megállapítása, mind-mind olyan munka, melynek lelkiismeretes véghezvitele mindenképpen eredménnyel kell hogy kecsegtessen. Ilyen alapos vizsgálatok alapján, úgy hisszük, lehetne a kancelláriai latinságban bizonyos fejlődési sort felállítani.

Jogi írásbeliségünk nyelvi és stilisztikai vizsgálatának eredményei segítségével közelebb jutnánk egész középkori udvari, világi irodalmunknak megismeréséhez, helyes értékeléséhez. Hiszen ez az irodalom jórészt a diplomatikai írásbeliség talajából nőtt ki, írói — Béla király névtelen jegyzője, Kézai Simon, Küküllei János, Turóci János stb. — javarészt a királyi kancellária alkalmazottai, notáriusok voltak. Természetes, hogy nyelvük, stílusuk a sűrű oklevelezés közben alakult ki s ennek nyoma későbbi irodalmi műveiken is szemmel látható. Ilyesféle vizsgálatok alapján próbálta meg Heilig Konrád a XII. század első felében megállapítani az Anonymus korát.² De munkája nem sikerült, hibás eredményekre vezetett, mert nem rendelkezhetett elég összehasonlítási anyaggal és mint már hangsúlyoztuk, a XII. századeleji

¹ Ld. főként Guoth Kálmán: Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon. Budapest 1936.

² Konrad Josef Heilig: Wer war der anonyme Notar? A Bécsi magyar történeti intézet évkönyve, II. (1932.)

írásbeli viszonyok még olyan kezdetlegesek, fejletlenek, hogy ekkor még nem lehet a kancelláriai stílusban állandósuló sajátosságokat kielemezni. A XII–XIII. század fordulójára vonatkozólag azonban Szilágyi Loránd már kitűnő eredményeket ért el ezen a téren.¹ Sikerült rámutatnia közvetlen kapcsolatra a századforduló kancelláriai latinsága és az Anonymus sokat vitatott műve között. Még nagyobb siker reményében lehetne ezt a módszert a XIII–XV. századra alkalmazni. Trencsényi-Waldapfel Imre Küküllei-tanulmányai² már itt is biztató kezdeteket jelentenek ebben az irányban.

A kancelláriai latinság vizsgálata mellett súlyt kell vetnünk a vidéki írásbeliség latinságának kutatására is. Bár kétségtelen — ezt újból az oklevéltan eredményei alapján tesszük föl —, hogy a magyar írásbeliség az egységesen irányított iskolázás folyományaképpen nagyjában egységes volt, a magyar területen belül külön írásprovinciák sohasem alakultak ki és ugyanez a latinságra is vonatkozik, mégis ezeknek a vidéki szövegeknek latinságában sokkal inkább megnyilvánult a magyarosság, mint a csiszolt nyelvű kancelláriai iratokban. A hungarizmusok kutatása szempontjából tehát igen nagy jelentőségűek ezek a főként XIV–XV. századi vidéki írások.³

A kolostori irodalom és írásbeliség a királyi, meg a főpapi, főúri udvarokhoz kapcsolódó világiasabb színezetű írásbeliségtől többé-kevésbé függetlenül fejlődött. Ezt a paleográfiai vizsgálatok is bizonyítják. Itt még később alakult ki bizonyos összefüggő fejlődés, mint a világias írásbeliségben. Az általános európai irodalomtól való függés még lenyűgözőbb. A fejlődés itt sokkal lassúbb ütemű és konzervatívabb, csak a XV. században alakul ki itt is összefüggés az egyes kódexek között, csak a XV. században beszélhetünk egyes magyarországi kódexcsaládokról. A kolostori irodalom latinsága őrizte meg legtovább a középletin sajátosságokat. A világias írásbeliség latinsága már a XV. század második felében a humanizmus egyre érezhetőbb hatása alá került, a kódexirodalom egészen megszűnéséig, a XVI. század közepéig kitartott a középletin mellett.

Az itt felsorolt legfőbb problémákon kívül természetesen még sok másra is rámutathatnánk, főként gyakorlati kérdésekre. A magyar latinságnak, egykor második anyanyelvünk-

¹ Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 1937.

² Magyarságtudomány II. 196—216. l. és a Mai magyarok régi magyarokról (Budapest 1936) c. gyűjteményes műben 21—26. l.

³ Ld. Jakubovich Emil, Magyar Nyelv 1919, 109. l.

nek, Magyarországon nincs egyetemi tanszéke, legföljebb arról van szó, hogy más tanszékeken prelegáló professzorok tartanak néha idevágó előadásokat. Nincs egyetlen közkönyvtárunk sem, ahol a középlatin filológiai irodalom művei — itt elsősorban külföldiekre gondolunk — legalább legfontosabb darabjaikban föllelhetők volnának. A folyóiratok közül is csak a legjelentékenyebbek járnak a magyar közkönyvtárakba. Ilymódon a disciplinánkkal foglalkozni akaró fiatal kutatók munkálkodása már itt állandó és alig lebírható akadályokba ütközik.

Igen fontos lenne továbbá egy magyarországi középlatin olvasókönyv összeállítása. Ez a tudományág iránti kedv fölkelte, az abba való bevezetés szempontjából lenne igen jelentős. Egy ilyen tervezetet Heilig Konrád már elkészített, de nézetünk szerint nem helyesen. Hiszen az ő általa kiválasztott szemelvények között több olyan külföldi szöveg fordul elő, amely a magyarországi latinsággal semmilyen kapcsolatban sincsen, csupán a hazai történelem számára fontos, mint forrás. Egy magyarországi középlatin olvasókönyvnek mindenesetre az volna a feladata, hogy jól kiválogatott szemelvényekben, mintegy keresztmetszetben bemutassa a hazai latinság fejlődéstörténetét. Eszerint tehát csak magyarországi szövegeknek volna szabad benne helyet foglalni, vagy olyan idegen eredetű szövegeknek, amelyek a maguk korában Magyarországon ismertek és elterjedtek voltak, a magyar fejlődésre hatást gyakoroltak.

Mint a főlvázolt rövid kép mutatja, a magyar középlatin filológia a kezdet kezdetén áll még. Bár elindulása, az alapmunkálatok a XIX. század első feléig a nyugati államokéval párhuzamos ütemben haladtak, a múlt század második felében, mikor Németországban, Franciaországban és Itáliában a renaissance-ig visszanyúló kezdeteket egységes rendszerbe foglalták, mikor a középlatin filológia speciális módszertanát, speciális célkitűzéseit megalkották, mikor önálló tudományággá emelték, ekkoriban a magyar fejlődés már messze elmaradt a nyugatitól. Csak a világháború után kezdtek a modern módszerek nálunk is tért hódítani. De egyelőre inkább még csak a problématudat alakult ki, a munkához éppen hogy hozzákezdtek. Az 1932 óta a nagy szótárszerkesztéssel kapcsolatban fölnevelődő gárdára vár a feladat, hogy a magyar középkor-tudománynak ezt az ágazatát is európai színvonalra emelje s kiépítse a magyarországi középlatin filológia rendszerét, a középkori magyar kultúra megismerésének ezt az új eszközét.

Istványi Géza.

A román történetírás válsága.

A román történészköroket évekig izgalomban tartotta az a konok, késhegyig menő párviadal, amit két kiváló bukaresti szaktekinély, N. Iorga és Const. C. Giurescu vívott. Ez a küzdelem hosszú időn át szokatlan hevességgel folyt, szinte úgy látszott, mintha a küzdőfelek mindegyike egyszer és mindenkorra akarna a másikkal leszámolni. A vita mindjárt kezdetben túlcsapott medrén, többen is hozzászóltak, s rövidesen az volt a helyzet, hogy a román történetírás vezető szellemiségei két szembenálló, ellenséges táborra szakadtak. Az általános összecsapásból lelkileg azok sem maradtak ki, akik a vita tárgyához személyesen nem szóltak hozzá; a kérdés nem maradt zárt olvasóköri folyóiratok hasábjain, hanem már eleinte széles elterjedtségű sajtószerveket vett igénybe, s rövidesen nemzeti-társadalmi problémává nőtt. Némely vonatkozásában a külföld figyelmét is felkeltette, már csak azért is, mert a küzdelem egyik vezéralakja, N. Iorga, hatalmas munkássága és közéleti tevékenysége révén nyugaton is tiszteletnek örvendő, közismert egyéniség. Utóbb, úgy látszik, elcsitultak a kavargó szenvedélyek. Nagyrománia mostanában nehéz napokat él, a társadalom figyelmét fenyegető veszélyek kötik le s a fegyverzajban tudvalevőleg hallgatnak a múzsák, még talán Klio és harcias hívei is. Pillanatilag tehát béke van a román történetírás arevonalai közt s a nagy párharc izgatott szemlélői ma inkább a napi híreket olvasák. De ne csaljon meg a látszat, a nyugodt felszín alatt éppen úgy lobog a lefojtott tűz, mint néhány hónappal ezelőtt. Az egész párharc azért volt olyan jelentős, mert szélesebb nemzeti-társadalmi kérdésekhez kapcsolódott s mert mögötte ott lappangott a román történettudományos életnek válsága, számos máig is megoldatlan, bonyolult problémája.

Tudták ezt mindazok, akik a heves vitákra külföldön, vagy Romániában felfigyeltek és tudnunk kell nekünk is. Bennünket mindez annyival inkább érdekel, mert ránk, magyarokra nézve, akik a kontinuitás évszázadokig vitatott elméletének páratlan összefogó, nemzetnevelő hatását közvetlen közelből szemlélhettük, legkevésbé sem lehet közömbös, hogy a románoknál milyen történetírói irány kerekedik felül. Nem érdektelen ez a szűkebben értelmezett történetírás keretein túltekintve sem, a nemzetek lelki megértése, folyó ügyeik egészséges felszámolása tekintetében, hiszen a történetírás, főleg pedig annak közírói vetülete

a nemzeti közvélemény alakításának egyik legfontosabb eszköze. A tömeg változó hangulatain túl, az életnek a multban megvetett alapjai csakugyan irányt szabnak a jövőbeli céloknak is, de igen fontos kérdés, hogy felismerik-e és miképen értelmezik a történeti alapokat azok, akik a mai életet irányítják. Mivel pedig a multon alapuló életút felderítése a nemzeti történetírás feladata, nem közömbös sem a nemzet, sem szomszédai, sorsársai szempontjából, hogy történészei megfelelnek-e a kor, sőt a korokon túlemelkedő tudomány követelményeinek. A román válság szűkebben vett történettudományos szempontból is élenkel érdekelhet bennünket, hiszen köztudomású, hogy a magyar és a román mult száz meg száz ponton érintkezett, s ezeknek az összeköttetéseknek tökéletes felderítése csak kétoldali munkával remélhető. Felesleges itt példákra hivatkoznunk: mindenki tudja, hogy a középkori magyar birodalom északbalkáni szervező munkáját, az erdélyi románság települését, vagy a magyarországi ortodoxia fejlődését ma már lehetetlen egyoldalúan, egymás eredményeinek elmellőzésével érzékeltetni.

Természetes tehát, hogy a román történetírás eredményei, fejlődésformái és benső nehézségei bennünket is erősen érdekeljenek. Ennek az érdeklődésnek a Századok már évek óta tanújelét adja, könyvismertetéseiben tág teret szentel a román irodalomnak. A Iorga—Giurescu párharc sem kerülte el figyelmét s mindjárt nagy hullámverésének alábbhagyásakor részletes ismertetést közölt róla.¹ Ez a leírás messze túlterjed az ismertetések szokott keretén. Írója, Makkai László nemcsak irodalmi úton, de személyes tapasztalásból is kitűnően ismeri a román történettudomány helyzetét. Világos fejtegetése mindenki elé tisztán állította oda a vita magvát, Iorga és Giurescu ellentétét, s jól érzékeltette azt is, miképen nőtt ez a részben elvontan tudományos, sok más tekintetben pedig egészen kicsinyes, egyéni viszály társadalmi-nemzeti üggyé. De már ő is utalt arra, hogy a párharc mögött mélyebb problémák, a román történettudomány egész létét érintő kérdések lappanganak. Ezek a problémák mélyebbek és régebbiek, mint a két neves bukaresti tanár viszálya: nem az keltette létre ezeket, hanem megfordítva, legalább is személyi sérelmeken felülemelkedő, komolyabb részében ezek szülték amaszt. Ez a körülmény jogosít fel arra, hogy ne csak egyéni ellentétről, ne is egy új iskola kialakulásáról, hanem határozottan a román történetírás válságáról beszéljünk. A román történettudomány ma válságban van, tapogatózva keresi a kibontakozás útját, s egyelőre csak remélni lehet, de biztosan tudni még nem, hogy mit fog hozni az új alakulás. Mivel bennünket, magyarokat, mint mondtuk, mindez közelről érint, helyénvalónak érezzük, hogy a párharc adta aktualitás kapcsán mélyebbre hatolva, megkíséréljük megismertetni olvasóinkat a jelenlegi román történetírás főbb vonásaival, fejlődésével, s válságának körülményeivel.

*

¹ Makkai L.: A román történetírás új iskolája. Századok 1938.

Nem mondunk újságot azzal, hogy sem magyar, sem román részen nem ismerik és nem méltányolják eléggé a másik fél irodalmát. Évtizedek során, egészen különböző szempontokból, sokan helytelenítették már ezt, főleg magyar oldalon, ahol, úgy látszik, világosabban érzik át a kor követelményeit, az összehasonlításnak, véleménykieserelésnek a közös tárgyakból sugárzó kényszerét. A panaszok azonban ma sem szűntek meg, és bár az utóbbi években öröndetes javulás tapasztalható, — a magyar egyetemekről egymás után több fiatal történész került ki, aki ismeri a román nyelvet és foglalkozik a tárgykörébe vágó román irodalommal, — teljesnek mondható ismeretektől, vagy éppen valami egészséges szellemi kieserélődéssel biztató, megértő állapottól ma is eléggé távol vagyunk. Román oldalon még rosszabb a helyzet, ami annál különösebb, mert minden ilyesminek a román tudomány láthatná nagyobb hasznát.

Nem akarunk itt hosszas fejtegetésekbe bocsátkozni arról, hogy miért látjuk fontosnak ezt a kieserélődést, s hogy mit és milyen módon vélünk belőle megvalósíthatónak. Annyi mindenestre nyilvánvaló, hogy amíg román részről is megértést nem mutatnak a kultúrcsere mélyebb jelentősége iránt, addig egyoldalú közeledéssel kísérletezni nemcsak hiábavaló, hanem éppen káros és nevetséges volna. Rendszeres bibliográfiai és irodalmi cseréről ábrándozni ma még nagyon korai lenne. Nincs is egyébről szó, mint hogy mind a két oldalon akarják a megismerést, tárgyilagosan értékeljék és ne vessék el feltétlen megvetéssel egymásnak tudományos eredményeit. Úgy látszik, egyelőre még ez a szerény kívánság is nehezen valósulhat meg. Mindenki tudja, aki ilyesmivel megpróbálkozott, hogy milyen nehéz néha egy román könyvet, vagy folyóiratot belátható időn belül megszerezni. Ami itthoni intézeteink könyvtárában nincs meg — és elvégre nem is lehet meg minden —, azt legtöbbször csak hónapokig tartó, kínos utánjárással lehet megkapni, ha ugyan egyáltalán lehet.

Effajta gyakorlati nehézségek mellett más, még nagyobbakkal is kell számolni. Első és legsúlyosabb ezek közül az, hogy mindkét oldalon, de különösen román részről ma is igen élénk, szinte beteges irtózat tapasztalható a másik fél munkásságától. Félelem, gyanakvás, beléjenevelt lenézés és napi eseményeken kiélezett rosszindulat — sok minden szerepet játszhat abban, hogy talán még mindig, egyik fél sem szívesen veszi kezébe a másiktól eredő írásokat, és ha igen, már eleve hibát keres bennük. Mint mondtuk, ez különösen román részen tapasztalható, s mint látni fogjuk, gyakran egészen egészségtelen megnyilvánulásokra vezet.

Az pedig kétségtelen, hogy egymás irodalmát ismernünk kell, mert multunk és jelenünk összefonódott kérdéseit másképpen meg nem oldhatjuk. Ha semmi másra nem gondolunk, csak arra, hogy két egymás mellett, sőt nagy területen egymással elkeveredve élő nép szükségszerűen hatott egymásra, akkor is azonnal erre az eredményre kell jutnunk. Ha Erdély népi fejlődését meg akarjuk érteni, hogyan kezdhetnénk hozzá, ha nem ismernők

az egyes népi elemeknek törzsorszáruk művelődésével való kapcsolatait. Ami az erdélyi románságot illeti, vajdasági összeköttetéseknek felderítésére elsősorban maga a román történetírás illetékes. Ezek ismerete nélkül azonban nem képzelhető el Erdély történetének modern magyar összefoglalása sem. Román oldalon még fontosabb volna a magyar eredmények ismerete, hiszen a magyarság döntőbben hatott a románságra, mint megfordítva. A magyar területen élő románok ugyanis egy már kialakult fejlődés kereteibe kapcsolódtak be, s azon már csak keveset változtathattak. A magyar hatás viszont a románság mai lakhelyén régibb, mint a román állam és társadalom, és már az alapvetésben is mély nyomokat hagyott. A magyarság nem egyszerű népi tényező Kelet-Középeurópa fejlődésében, hanem kristályosodási mag. Szervező ereje, alkotó munkája messze kisugárzott a Dunavidéken, népi határain túlra. Elvértve már román történészek is elismerték, hogy a vajdaságok kialakításában, középkori életében elsőrendűen fontos szerepet játszott. Hogyan akarnák megfogni ezt a saját nemzetük szempontjából alapvetően fontos hatást, ha nem ismerik, magán a hivatott magyar történettudományon keresztül, a korabeli magyarság szervezetét? A mai román irodalomban számos sajnálatos példáját látjuk, hogy ennek az elemi tételnek fel nem ismerése milyen kínos tévutakra vezethet.

Mindkét oldalon akadtak, s remélhetőleg még többen fognak nevelődni, akik megértették, hogy egymás eredményeinek ismerete nélkül végzetes hiba volna a közös anyaghoz nyúlni. Sajnos, hatásuk még igen csekély, s egyéni munkájuk nem tudott fényt deríteni a kapcsolatok hatalmas területére. Hatásuk azért sem vezethetett nagyobb eredményre, mert a román és a magyar történettudomány közt ma még oly mély szakadék tátong, hogy áthidalni alig lehet. Két különböző szellemiség, két idegen világ szól egymáshoz, s egyik sem érti a másik szavát. Magyar részen felháborodnak egyes hibákon, túlhaladott módszeres kilengéseken, román részen, politikai eredetű lelki magatartással, gyanakvóan fogadják a legártatlanabb magyar kiigazítást is. Megértés, egymás eredményeinek egészséges kiegészítése helyett beteges kép tárul elénk: túlfűtött érzékenység, állandóan robbanásra kész, feszült hangulat.

Nem bocsátkozunk ezeknek a jól ismert jelenségeknek bővebb leírásába, sem okaik terjengős ismertetésébe. A lényegét úgyis mindenki tudja: mind a két oldal politikai részrehajlással vádolja a másikat. Hogy mennyi joggal, s hogy melyik többel, azt tárgyvilágos szemlélő rövid összehasonlítás útján megállapíthatja. Magyar részről már több ízben gyakoroltak jogos kritikát egyes román eredményekkel, írói módszerekkel szemben. Mi most, a román válsággal kapcsolatban, tényeket akarunk leszögezni, okokra rávilágítani s ezzel, amennyire lehet, a bajokon is segíteni. Meggyőződésünk ugyanis, hogy első lépés a segítség felé a világos megismerés.

Vizsgálódásunk első részében azt igyekszünk vázolni, hogy idők folyamán milyen vélemények alakultak ki a két oldalon

egymás irodalmáról, minő általános állásfoglalásra, tudatos vagy tudattalan beállítottságra vezettek ezek napjainkban, s mennyiben engednek alkalmat eredmények kölcsönös kicserélésére. Erre két okból is szükségünk van. Egyrészt azért, mert látnunk kell, hogy mi történt a megismerés érdekében, s főleg, hogy milyen tényezők zárták el a közlekedés útját, másrészt azért, mert azzal, hogy ezt néhány példa segítségével megállapítjuk, a román válságnak egyik, magyar szempontból legfontosabb oldalára világítunk rá. Gátlásokra, a gyakorlati nehézségeknél súlyosabb lelki akadályokra fogunk rámutatni, s ez egyszerűs mind az alól is felment, hogy az alábbiakban említendő, helytelen román nézetek mindegyikénél hosszasan kelljen fejtegetnünk a lelki indítékokat, amelyek létrehozták őket. Fejtegetéseink közben érzékeny pontokat fogunk érinteni, s lehetséges, hogy ez román oldalon ellenérzést fog kiváltani. Éppen ezért határozottan le kell szögeznünk, hogy eljárásunkban nem az a cél vezet, hogy bárkit neveltségessé tegyünk vagy véleményének hitelét lerontsuk, — éppen román példákon tanultuk meg, hogy az ilyesmi semmivel sem viszi előbbre a tudományos munkát, — hanem úgy cselekszünk, mint az orvos, aki a gyógyítás őszinte vágyával mélyeszi a késést a beteg testrészekbe.

A Supplex Libellus Valachorum körül kitört, s erdélyi körökben néhány évtizedig meglehetősen nagy port vert vitákról nem szólva, magyar oldalon elsőnek Hunfalvy Pál foglalkozott behatóbban a román történetírás eredményeivel. Elődei nem is igen tehettek ilyet, mert számottevő román irodalom egyáltalán nem volt. A Kárpátokon túl csak a század derekán bekövetkezett politikai változások, a vajdaságok egyesítése s a nemzeti öntudatnak ezzel kapcsolatos nagy, bár késői fellobogása után mutatkozott ilyen irányú érdeklődés. Ez viszont annál hatásosabbnak bizonyult; tömegestül indultak meg a forrásközlések, s mindjárt egyidejűleg a román történet első komolyabb arányú szintézisei is. Ez a korszak a román történetírásban két nagy névhez, B. P. Hasdeu és A. Xenopol munkásságához kapcsolódik. Jelentőségükre az alábbiak során még visszatérünk, itt csak annyit, hogy munkájuk az adott körülmények közt minden becslést megérdemel. Vadon őserdőben vágta utat, és igen természetes, hogy közben nem egyszer maguk is eltévedtek. Az előmunkálatoknak szinte teljes hiánya, a források feltáratlansága, s a már feltártaknak értéketlen, megrostálatlan állapota majdnem emberfeletti feladatok elé állította a román történetírás úttörőit. Ők azonban, nagy lelkesedésükben, nem rettentek vissza a nehézségektől és úgy, ahogy tudták, megoldották feladatukat. Arra építettek, ami rendelkezésükre állott, s a roppant hézagokat érvekkel, gyakran igen bizonytalan elméletekkel iparkodtak áthidalni.

Ez a módszer a fejlettebb magyar történetírásnak már idegen, felszínes, rossz volt. Nálunk akkortájt a tudományt komoly pozitivistá módra, száraz adatszerűségben szerették látni, a bizonytalanul lebegő elméleteket megvetették. Ebben az időben az is

idegenszerű volt már, hogy a derengő nemzeti öntudat olyan nyersen, feltűnő módon törjön magának utat a történetírásban, mint hajdan a romantika idején és mint Hasdeu és Xenopol könyveiben. Nemcsak tudománytalanságot, hanem — joggal vagy jogtalanul, most mindegy — politikai célzatokat sejtettek ebben.

Hunfalvy figyelmét az keltette fel, hogy a román történet-szek szintézisük alapjává az ú. n. dáciai kontinuitás gondolatát tették. Ezt az elméletet azóta is hevesen vitatják, mert a román nemzeti öntudathoz szinte elválaszthatatlanul hozzáforrott. Tudományos szempontból a kérdés felvetése merőben hibás, hiszen a hiteles forrásokból egyáltalán nem látszik az, hogy a mai román-ság dáciai népelemek maradéka volna. Az adatok egybevetéséből, mint legutóbb Tamás Lajos mutatta ki meggyőzően,¹ az következik, hogy a románság a Dunától délre, a Balkánon alakult ki. Hunfalvy nézete is ez volt, felfogását több nagy tanulmányban kifejtette, s a román történetészeket éles bírálatban részesítette.² Sok helyen máig is helytálló módon mutatott rá módszeres tévedéseikre, sőt anyagi, adatszerű hibáikra, de hatása éppen ott nem volt, ahol akarta, hogy legyen. A románok nem vettek tudomást munkáiról, illetőleg újabban, amikor mégis felfedezték, rosszulindulattal vádolták, noha legelkeseredettebb vitáiban is a tudomány magasabb céljaiba vetett szilárd hit, s a vérbeli tudós makacs igazságvágya ösztönözte. Magyar földön annál nagyobb hatása volt, de, sajnos, nem egészen egészséges irányban. Jogos, de kíméletlen bírálataival azt a véleményt ébresztette, hogy a román történetírás gyermekcipőkben jár és politikai célok eszébe, tehát nem érdemes róla tudomást venni. Ez a felfogás egyesekben szinte napjainkig élt, s mondanunk sem kell, hogy káros hatása volt. Hunfalvynak egyik szellemi utóda, Jancsó Benedek már éppen politikai okokból igyekezett felhívni a figyelmet a román történetírás egyes tételeire, amelyekben ő Nagyrománia magyarellenos körvonalaát látta kibontakozni, de alig talált meghallgatásra. Arról pedig, hogy a román történetírás az utolsó ötven évben számottevő fejlődésen ment át, az illetékesek nem vettek tudomást.

Hunfalvy éles kritikáiban az a felfogás nyilvánult meg, hogy a román történetírás eredményeit nem lehet komolyan venni. Ez a nézet egy időre általánossá vált. A magyar tudomány viszont tisztában volt azzal, hogy az északi Balkán viszonyainak ismeretére, saját problémáinak kerekébb feldolgozása érdekében, szükség van. Maradt tehát a másik lehetőség: ha az illetékes nem-

¹ Tamás L.: Rómaiak, románok, oláhok Dacia Traianában (Budapest 1935), franciául: Archivum Europae Centro-Orientalis I—II.

² Ld. pl. Századok 1879 (az erdélyi oláh incolatus), 1889 (Xenopol ismertetése), nagy posthumus műve: Az oláhok története (Budapest 1894), vagy idegen nyelven: Die Rumänen und ihre Ansprüche (Wien u. Teschen 1883).

zeti irodalom használhatatlan, magyar íróknak kell feldolgozniuk a magyar szempontból érdekes román, délszláv stb. forrásanyagot. Ez a szándék fejeződik ki a múlt század második felében élt kiváló magyar tudós, Thallóczy Lajos munkásságában. Délszláv területre vonatkozó forráskiadványai, részletfeldolgozásai ma is minden magyar és délszláv kutatónak elsőrendű hasznára vannak. Hasonló céllal közölt pontos beszámolót az akkortájt szerkesztett román állami levéltár anyagáról is, azzal a világos indoklással, hogy ennek az anyagnak részletesebb átvizsgálására s magyar szempontú feldolgozására külön kutatót kell kiküldeni.¹ Tervei nem valósultak meg, nyilván ugyanazért, amiért ma sem gondolhatunk hasonló nagyszabású munkaterv keresztülvitelére. A magyarság egymagában nem végezheti el azt, ami három-négy nemzet történetírásának együttes kötelessége. Ilyesmire különben ma, az átfogó szintézisek korában már csak azért sem gondolhatunk, mert ha nagy fáradsággal össze is gyűjtjük egy bizonyos tárgykör anyagát, munkánkba annyi más részlet kapcsolódik, hogy valamennyit egy vagy két ember erejéből felderíteni, az illetékes irodalom támogatása nélkül, képtelenség volna.

A múlt század magyar tudományossága tehát, mint láttuk, két úton is megpróbálta, hogy akár az irodalmon, akár a forrásanyagokon keresztül közelebb férkőzzön a románság történetéhez. A két út közül azonban egyik sem vezetett célra, s az eredménytelen próbálkozás után fanyar kiábrándultság maradt. Megszűnt az érdeklődés, a boldogult Jancsó Benedek idejében már amolyan fogvári vitézkedést jelentett, ha valaki a román történelemmel foglalkozott. Hunfalvy lesújtó kritikája túlságosan hatott, s kicsinylő közönybe fagyasztott minden érdeklődést.

Komolyabb változást a háború utáni évek hoztak. A nagy megrázkódtatás után új utakon tapogatózva indult meg a magyar munka. A szomszédnépek viszonyai, története iránt friss erővel lobbant fel az érdeklődés. Közös történelmi, összehasonlító irodalomtörténeti vagy nyelvészeti tárgyak feldolgozásai láttak napvilágot, örvendetesen szaporodó számban. Ez az új irodalom már gondosan tekintetbe vette, mérlegelte, megérteti és használni törekedett a román szakemberek állításait is. Felismerte és méltányolta az utóbbi évtizedek komoly teljesítményeit, de sajnos, még mindig gyakrabban kénytelen kritikát gyakorolni. Mint látni fogjuk, erre, különösen magyar vonatkozásban, minden oka megvan.

Mindenesetre a változott szemléletmód megnyugtató jele az, hogy az újabb magyar irodalom hangja egyre megértőbb lett, a vitákat nem keresik, és ha mégis ellenvetésre kényszerülnek, néhány sajnálatos kivételt leszámítva, komoly elmélyüléssel igyekeznek a másik oldal érvelésének minden gyökerét kikutatni. A megértés szándéka emeli ezt az irodalmat elődei és ellenfelei fölé. A megértésre való törekvés jele az, hogy egyre-másra jelennek meg olyan cikkek, amelyek egyszerű, tárgyilagos előadásban,

¹ Thallóczy L.: A rumun nemzeti levéltár. Századok 1879.

minden sérelmes pontot kikerülve igyekeznek feltárni a román kulturális élet egyik-másik jelenségének értelmét. Ilyesféle volt már 1912-ben Barbul Jenő tanulmánya: A román történetírás 1820-ig, ilyen Sulica Szilárd dolgozata a történelem és a segédtudományok fejlődéséről Romániában, Makkainak már említett beszámolója, vagy irodalomtörténeti síkon Gáldi László kitűnő munkája a román irodalomtörténet tájrajzi problémáiról.¹

Bennünk is őszinte vágy él a megértés iránt, de nem titkolhatjuk, hogy a másik oldalon alig látunk hasonló jelenségeket. Ami van, az gyöngé és bizonytalan, negatívumban, nemtámadásban nyilvánul. Másrészt, hiába értünk meg valamit, ha az esetleges hibákat nem igyekszünk közben kiküszöbölni. Hiba pedig, sajnos, ma is elég sok van a román történetírásban. Nem vádaskodunk, s az sem lehet célunk, hogy rövidre szabott előadásunkban mindazt a hiányt, gyengeséget felsoroljuk, amit magyar szakemberek román művekben kifogásoltak, vagy kifogásolhatnának. Csak példaképen említünk néhány ténytet, mintegy magyarázatául annak, hogy a magyar irodalom minden megértő jószándéka mellett sem tud teljesen felengedni a román eredményekkel szemben.

Kétségtelen, hogy Romániában a forrásfeltárás és forráskritika az utóbbi évtizedekben jelentősen előrehaladt. De az is bizonyos, hogy a kiadott, hozzáférhetővé tett forrásanyag mennyisége még mindig eléggé kevés. További anyagok felkutatása nagy nehézségekbe ütközik. Akadnak, akik ezen úgy iparkodnak segíteni, hogy idegen forrásanyagot vonatkoztatnak a román-ságra, s feladatukat merőben rosszul értve, ilyen önmagában értelmetlen kisajátítással iparkodnak növelni a román történelmi forráskiadványok számát. Ilyen kísérletet tett például G. Popa-Lisseanu, az ismert nevű román történész és főiskolai tanár, aki „A román történet forrásai” címmel hatalmas kiadványsorozatot indított. Azonban mindjárt első kötete, mint őszinte meglepetéssel láttuk, egy nemromán forrásnak, a magyar Anonymus Gesta Hungarorumának teljes szövege volt. Érthetetlen, miért kellett erre nyomdafestéket pazarolnia, mikor magyar részről idők folyamán több kitűnő Anonymus-kiadást készítettek, másrészt pedig, néhány sorát leszámítva, egyáltalán nem is vonatkozik a románokra. Azt már Popa-Lisseanu román bírálója is megjegyezte, igen helyesen, hogy untig elég lett volna ezúttal csak román érdekű szemelvényeket adni. Hozzáteesszük, hogy nagy irodalmú magyar forrásról lévén szó, csak olyan valakinek lett volna szabad hozzányúlania, aki jól tud magyarul. A sorozat szerkesztője pedig, mint ezen a művén valóban bántóan meglátszik, nem tudott. Mégis bátorságot vett magának ahhoz, hogy negyedik kötetében ismét magyar forrással, Kézai Simon mester krónikájá-

¹ Barbul J.: A román történetírás 1820-ig (Budapest 1912); Sulica Sz.: Történetírás és történelmi segédtudományok Romániában. Turul 1926; Gáldi L.: A román irodalomtörténet tájrajzi problémái. Apolló 1935.

val foglalkozzék, amire betű szerint ugyanazt kell mondanunk, mint Anonymus esetében. Az ötödik és hatodik kötet megint csak tisztán magyar érdekű forrásokat tartalmaz, Rogerius leírását a magyarországi tatárdúlásról és Ricardus beszámolóját Hungaria Magna feltalálásáról. Kérdezzük, hogyan lehet mindezt a román történet forrásának minősíteni? A sorozat más kötetekre is ugyanez áll. Magyar szempontból kevésbé érdekes, de igen jellemző a harmadik kötet, „A románok a középkori költészetben“, amelyben románokat legtöbbször a legélesebb szemű kutatással sem lehet felfedezni. A Nibelungenlied például azért sorolódott bele, mert egyik helyén egy Ramunc nevű hercegről és vlachjairól van szó, holott ezeket kétségtávolan a rhetoromán vidéken kell keresnünk, a dunai románsághoz semmi közük nincs és nem is lehet.¹

A Popa-Lisseanu-fajta kísérletek előtt első pillanatban értetlenül áll az ember. Tegyük mindjárt hozzá, hogy az ilyen nyaktörő vállalkozásokat a román történettudomány modernebb, komolyabb része, nyíltan vagy burkoltan, szintén elítéli. Pedig az egész csak logikus továbbfejlődése egy már régóta meglévő irányzatnak, amely románokat akar felfedezni ott is, ahol nincsenek, mint például Iorgának néhány sokat taglalt és román részről is cáfolt elmélete, így az, hogy a Komnenos Elektől szétrobbantott aldunai „szkíta“ foglalatokban román államkezdeteket keres.² E törekvések magyarázata igen egyszerű. A román írásbeliség a XIV. század második felében indulván, korábbi román forrás nincs. Mivel pedig ezt megelőzőleg a románság meglehetősen eseménytelenül élte népi — és nem állami! — életét, idegen forrásokban is csak igen gyér és késői említései találhatók. A dákoromán kontinuitás elméletének ortodox hívei ebbe nem tudnak belenyugodni s népük elképzelt történetének ezeréves hézagát — a római kortól a románság északdunai felbukkanásáig — úgy igyekeznek áthidalni, amint éppen lehet, néha igen különös eredménnyel. Nem kell ebben feltétlenül rosszhiszeműséget látnunk; az esetek túlnyomó többségében olyan romantikus naívságról van szó, mint nálunk száz év előtt Horvát István hírhedt analógiáiban. Csakhogy manapság az ilyesmi már erősen idejét múlt.

A XIII. században bukkan fel a románság a magyar oklevelekben. Ezelőtti története az eseménytelenség sűrű kódébe vesz, s ennek a kódnek az eloszlata embertelen terhet ró a román történetírás legértékesebb elemeinek vállára. Ennek a kornak román ábrázolásaiból százával tudnók kipécézni az olyan, egy-

¹ G. Popa-Lisseanu (szerk.): Izvoarele Istor. Rom. I—VIII. (București 1934—36), ism. Anuarul Institutului de Istorie Națională (Cluj) VI. 697. s. köv. l. — Popa-Lisseanu közben, úgy látszik, magyar tanulmányokkal is foglalkozott, egy újabb művének könyvészeti része legalább erre vall, v. ö. Századok 1939, 381. l.

² Elméletének elterjedésére és román cáfolatára ld. C. Neculescu: Ipoteza formațiunilor politice române la Dunăre, în sec. XI. Revistă Istorică Română 1937.

másnak is ellenmondó részeket, amelyek nem állják a józan kritika választóvizét. De, mint mondtuk, nem az a szándékunk, hogy bárkit is nevetségessé tegyünk, s ezeket a részleteket különben is bárki fellelheti a kontinuitás vitairódalmában. A XIV. században azonban megszorodnak a forrásadatok, a románságnak már saját oklevélanýaga van, tehát nagyobb biztonságot várhatnánk. Ezzel szemben elemi részletekben, eseménytörténeti, vagy uralkodók származását illető adatokban is nagy bizonytalanságot látunk. Hogy csak néhány példát említsünk, II. Dan uralkodó vajda, Zsigmond királyunk egyik vazallusa, I. Mineanak a korról írott munkája szerint Erdélyből, tehát magyar segítséggel jutott uralomra. Const. C. Giurescu viszont, a mai román történetírás egyik vezéralakja, aki könyvének ebben a részében nagyrészt Minea eredményeit használta fel, minden magyarázat nélkül állítja azt, hogy Dant a török segítette trónra.¹ Ami a vajdák sorrendjét illeti, ma is vitás, hogy volt-e egyáltalán egy II. Basaraba nevű uralkodó, II. Vladislav és Vlad Dracul között. Azt sem tudjuk pontosan, hogy milyen események követték Vlad Dracul halálát, s kik vettek részt tulajdonképen az akkori zavaros trónviszályban. Sok esetben azt sem lehet az irodalomból megállapítani, hogy valamelyik uralkodó vajda honnan származott. Legtöbbször sem a nagy szintézisek, sem a részletmunkák nem adnak egybehangzó, megnyugtató választ. A XV. század hetvenes éveiben például két azonos nevű vajda, id. Basarab (Laiotă) és ifj. Basarab (Țepeluș) küzdött Havaselve birtokáért. Costăchescu, a kiváló román forrásközlő, az adatok egybevetésének elsőrangú mestere, helytelenítvén a körülöttük uralkodó nagy bizonytalanságot, megkísérelte megállapítani személyazonosságukat. Egyik művében oldalakon keresztül sorolta fel a reájuk vonatkozó ellentétes nézeteket és forrásadatokat, de rokonságuk fokát még ő sem tudta teljes bizonyossággal kimutatni, s végül csak annyira jutott, hogy „nagyon közeli rokonságban nem voltak”.² Alább, a „régí” és „új” iskola összehasonlítása során, alkalmunk lesz még néhány hasonló adatot említeni.

Bizonytalanságok elvégre mindig és mindenütt vannak. Nálunk is vitatják, mondjuk, egy koraárpadkori társadalom-csoport pontos helyzetét, vagy egy önmagában is szubtilis finomságú szellemi áramlat valamely megnyilvánulását a kor kulturális életében. De uralkodók személyi adatait, trónraléptük körülményeit, s az elemi eseménytörténetnek más hasonló, alapvető adatait ötven-száz év előtt vitatta meg a magyar történetírás, egészen természetesen tehát, hogy idegenül és értelmetlenül nézi a román irodalomban tapasztalható bizonytalanságot. Pedig ennek igen természetes okai vannak, elsősorban abban, hogy a középkori vajdaságok kusza eseménytörténetének teljes megvilágí-

¹ I. Minea: Vlad Dracul și vremea sa (Iași 1928), 29. l., ill. Const. C. Giurescu: Istoria Românilor II/1. (București 1937), 2. l.

² M. Costăchescu: Arderea Târgului Floci și a Ialomiței în 1470 (Iași 1935), 99—103. l.

tására még a nagy forráskutatás kora után, ma is kevés az ismert, megrostált, felhasználható anyag. Ilyenformán pontos, modern feldolgozások is alig készülhetnek.

A bizonytalanságokat tehát némi jóindulattal meg lehet érteni, bár természetesen nem fokozzák bizalmunkat, s éppen nem nyújtanak biztosítékot arra, hogy más, a történetírás magasabb régióiban járó megállapításokat ellenőrzés nélkül tény gyanánt fogadhatunk el. Vannak azonban olyan jelenségek is, amelyek félreérthetetlenül a magyarság ellen irányulnak, s amelyek nagyobb körökben jogos elégtelenséget keltenek, annnyival is inkább, mivel, sajnos, eléggé általánosan mutatkoznak. Alább, a román magatartás vázolása közben, érinteni fogunk néhány román munkát, amelyből világosan kiolvasható az a bántó törekvés, hogy a magyar fejlődés egyes tényezőit saját népük számára sajátítsák ki. Példákat fogunk látni a magyar kultúránkunka lekicsinylésére, tagadására, semmibevételére, merőben méltatlan beállítására. Effajta jelenségek, mint mondtuk, méltán váltották ki a magyar körök rosszalását. Hiszen legtöbbjüket már azzal is el lehetett volna kerülni, ha a román szerző elegendő fáradságot vesz magának ahhoz az elemi kötelességhez, hogy néhány, tárgyába vágó adatot, kommentárnélküli magyar közlést pontosan végigolvasson. Az, hogy ezt elmulasztotta, magyar felfogás szerint vagy tudománytalan könnyelműség, vagy teljes rosszhiszeműség jele és csak arra jó, hogy a magyar és román történetírás ellentétei annál jobban kimélyüljenek.

Effajta állandó ütközőpont például magyar nemzetségeknek románként való emlegetése, illetőleg egyes valóban idegen eredetű családok természetes elmagyarosodásának sérelmi tényként való beállítása. A multnak sérelmi szemlélete önmagában értelmetlen, s másutt éppen ezért már túlhaladott dolog, de a román történetírás egy tekintélyes részére még ma is erősen jellemző. Nagy kedvteléssel választanak ki reprezentatív alkalmakra olyan tárgyakat, mint a Hóra-lázadás, vagy a királyföldi románság jogi helyzete. Ezek különösen alkalmasak arra, hogy történelmi feldolgozásuk örve alatt népi sérelmek, nemzeti gyűlölködések törjenek felszínre. Örömmel jegyezzük meg, hogy újabban e tekintetben is bizonyos enyhülés tapasztalható: a tárgyválasztás megmarad, de többnyire már tárgviasságra törekvő hang, adatszerű ismeretetés húzódik mögéje. Kezdetnek ez is valami, de sok tekintetben máig megmaradtak az előítéletek, s még a legkiválóbb tudósok sem mentesülnek tőlük. Példa erre maga Giurescu, aki egy 1463.-i erdélyi intézkedésből — hogy a várakat magyar jobbágyság gondozzák — azt a következtetést vonja le, hogy a nemmagyart kínozták, míg a magyar háborúba mehetett (!), s ebben az egyedüli adatban általános bizonyítékot keres arra, hogy a XV. század népmozgalmainak elfojtásában, jobbágyellenes szövetkezéseiben is már nemzetiségi szempont lappangott.¹ Holott az említett intézkedés honvédelmi célból, s mint más példákkal kimutathat-

¹ Giurescu: Ist. Rom. II/1. 294. 1.

juk, azért történt, mert az erdélyiek nem bíztak az akkor uralmon levő, törökbarát havaselvi vajdában, sem a kárpátonnineni, fogaras- és szebenvidéki román falvak népében, amely a vajdasággal többé-kevésbbé állandóan kapcsolatban állt. Giurescunak azonban ez a kézenfekvő megoldás eszébe sem jutott, nyilván azért, mert még ő is túlságosan benne él a magyar „elnyomás” elméletének hagyományossá lett sérelmi légkörében.

Ennek a történet szemléletnek legfőbb hibája, hogy nem szerves életégszet, hanem egyes kiragadott részeket ad és merőben hibás képet formál. A kiemelt, összefüggésükből kiszakított pontokat egyes dogmává merevült, ösztönössé öröklődött feltevések körül szokás csoportosítani. Ilyen például, a már említett magyar elnyomás mellett és azt kiegészítve, az a nézet, hogy a magyarok fejlett román állami és társadalmi életet találtak Erdélyben, amikor nagykésőre megszállották. Azok a román írók, akik ezt vallják, kénytelenek adatok nélkül, sőt adatok ellenére román kezdeményezést sejtetni az erdélyi intézményekben, azt állítván, hogy a hódítók csak átvették ezeket. A háttérben, mondanunk sem kell, a kontinuitás eszméje lappang, azzal az apriorisztikus továbbképzéssel, hogy a magas latin műveltség nem tűnhetett el nyom nélkül, hanem ellenkezőleg, a románság közvetítésével, alapja lett minden további alakulásnak. A történeti adatok mást mondanak, de a román írók végtelen lelkesedéssel iparkodnak összeszedni minden lehető és lehetetlen érvet — legtöbbször adattalan okfejtéseket —, hogy elméletüket elfogadhatóvá tegyék. Ezek a törekvések gazdag és leleményes irodalmat eredményeztek, amelynek főbb vonásairól, a szükséges kiigazításokkal együtt, más alkalommal fogunk beszámolni. Itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy az effajta törekvések, különösen közírói szinten, éppen nem mindig ártatlanok. De mind a közírásban, mind pedig annak tudományos alapvetésében olyan mély gyökeret vertek, hogy célzatuk már hagyománnyá mélyült. Belejátszanak az újabb tudósgeneráció nevelésébe is, jellemző például, hogy román disszertációk jelennek meg az elképzelt magyar expanzió körül. Példaképpen kiemeljük közülük P. Gherghinanak, a bukaresti egyetem növendékének „A magyar terjeszkedés a Bánságban a mohácsi harc (1526) előtt” c. munkáját,¹ amelynek főbb pontjai a következők: a román vajdák és kenézek intézménye politikai berendezkedés volt, és régebbi, mint a magyar honfoglalás; a „bánságot” a magyarok Glad leverésével meghódították, az árpádkorban megyéket szerveztek rajta, de érintetlenül hagyták az ősi román szokásjogot. Ez mint jus valachicum tovább élt. A katolikus propaganda miatt a románok sokat szenvedtek, de a tatár ellen vitézül küzdöttek, s ezért birtokokat kaptak. Az Anjouk és Hunyadiak korában egyre nagyobb jelentőségre jutottak, sokan részesültek közülük földadományban. — Gherghina

¹ P. Gherghina : *Expansiunea maghiară în Banat până la lupta dela Mohács (1526)*. (Recița 1934.) (A disszertáció a bukaresti egyetemre készült.)

könyve a jónak és rossznak sajátos keveréke. Jó csak az benne, hogy adatait igyekezett megválogatni, viszont egészen rossz a felhasználás módja. Helytelen a kenészség, téves a *jus valachicum*, hibás a katolikus térítés értelmezése, az pedig egyáltalán nem áll, — adat legalább nincs rá —, hogy e románoknak a tatárokhöz bármínő közük lett volna. A fiatal szerző azzal követte el a leg súlyosabb vétségeket, amit már Hunfalvy is szemére lobbantott a korabeli román történészeknek: az adatok önkényes, apriorisztikus értelmezésével. Eleve abból indult ki, hogy bármit mondanak az adatok, a Temesközön már a magyarok előtt ott élt a románság. Mi ebben nem keresünk feltétlen szándékosságot, de leszögezzük a hibát, hozzátéve, hogy ez elsősorban egyes nemzedékeken át örökölt elméleteknek kritikátlan átvételében, s a kultúrkörnyezet hatásaiban gyökerezik. Gherghina jó román, és nem akart vagy nem tudott szakítani az erdélyi román prioritás hagyományos gondolatával. De ha történetesen nem román, hanem bármely más kultúrkörnyezetben nő fel, tételét bizonynyal másként dolgozta volna ki.

Ezzel a néhány sebtiben előragadott példával csak azt akaruk érzékeltetni, hogy mi az, amit a magyar történetírás a román munkákban „bizonytalanság“, „megbízhatatlanság“, „apriorisztikus gondolkodás“, „megalapozatlanság“, s más hasonló címen szokott elkönyvelni. Bármennyire igyekszünk is mindent megérteni, azt nem lehet csodálnunk, hogy magyar részről ezeket a jelenségeket ma sem látják jószívvel. Ha nem is keresnek bennük tudatos rosszakaratot és politikai célzatot, annál inkább megerősödnek abban a véleményben, hogy román oldalon nem törekednek a vitás pontok megértő felülvizsgálatára. Magyar oldalon a Hunfalvy éles kritikáit követő, lenéző közöny már felengedett, sőt, mint láttuk, egyes jelenségek határozottan megértésre, közeledés szándékára vallanak. Ezt azonban a túlsó oldalon mutatkozó hibák erősen megnehezítik.

Ahhoz, hogy ezeket a nehézségeket egészükben felmérhessük, okvetlenül szükséges megismernünk, hogy miképpen véleksenek a mi irodalmunkról román oldalon. Előző fejtegetéseink alapján talán nem is olyan meglepő, de mindenesetre különös, hogy ott éppen bennünket vádolnak apriorisztikus elvekkel, nyerseséggel és politikai célzatokkal, mint például Iorga számtalan művében tette.¹ Ő és üggyársai, miközben ilyen vádakát emelnek, léptenyomon használják a magyar forráskiadványok anyagát, s azt mégsem tartják érdemesnek, hogy az egyes adatok bőséges magyar irodalmát csak egyszer alaposabban áttanulmányozzák. Magatartásuk határozottan támadó. A Hunfalvytól bírált írók kora óta megszakítatlan sorban hagyományozódnak körükben olyan nézetek, amelyek tárgyuknál fogva magyar érdekűek, sőt amelyek magyar szemmel nézve nem egyebek, mint a magyar fejlődés valamely részének jogtalan eltulajdonításai. Ezeket már egészen

¹ Legutóbb pl. Domanovszky Sándorral folytatott vitájában. A választ ld. Archivum Eur. Centro-Or. 1938, 508. l.

természetesnek látják, azt pedig, ha valaki magyar részről óvást emel, rosszindulatú, illetéktelen beavatkozásként kezelik.

Újabban a magyar bírálatoknak mégis mutatkozott valamelyes hatásuk, de nem olyan irányban, mint kívánatos volna. Haragot, felháborodást váltottak ki, s fokozták azt a kelletlen kisebbségi érzést, elmúlt idők beteges hagyatékát, amit a románok a magyarsággal szemben hiába próbálnak magukból kiirtani. Küzdenek ellene, mert nemzeti büszkeségüket sérti, és éppen ezért gyakran esnek az ellenkező végletbe. Letűnt korok tárgyilag jogos, de túlságosan éles magyar bírálataira román részről teljes elzárkózás, elfojtott harag és ki nem alvó gyanakvás volt a válasz. Ma pedig, amikor a magyarság már arra törekszik, hogy a viták kicsinyességén felülemelkedve, magasabb szempontok szerint próbáljon alapot teremteni a megértő közeledésnek, a románság támadásba lendül és saját kisebbségérzésének leküzdésére gyakran alkalmaz olyan módokat, amelyek a megértést lehetetlenné teszik. Azt az elutasító magatartást, amit a román történetírás a magyar eredményekkel szemben manapság tanúsít, elsősorban szintén erre vezethetjük vissza.

A kisebbségi érzés leküzdésére irányuló törekvés tekintélyes irodalmat mozgat. A cél elérésére két mód kínálkozik: a románság történeti szerepének kifényesítése, s a magyar eredmények kisebbsítése. Iorgánál gyakori példáit látjuk mindkettőnek. A román államot már kezdeteiben olyan dicsőnek tünteti fel, amilyenek talán maguk az alkotói legszebb álmukban sem hitték. A magyar birodalmat viszont nyers hatalmi alakulatnak, vagy idegen szándékok pusztá eszközének szereti beállítani, magasabb céljairól, létének egyetemes közép európai fontosságáról nem vesz tudomást, élvezettel pécz ki olyan adatokat, amelyekből valami, a magyarokra hátrányos megállapítás derülhetne ki, esetleg éppen az, hogy valahol alulmaradtak a románsággal szemben.¹ A támadások a magyar mult egészét, s hivatott kutatóin keresztül, a mai magyar művelődést érik. A lelki alap, az öntudatlan célzat mindig ugyanaz. Legvilágosabban fejeződik ki a kolozsvári román egyetem első tíz évi munkásságának ismertetőjénél, I. Crăciunnál,

¹ Csak például említjük következő helyeit: *Istoria Românilor* (București 1937) c. művében (IV. 145. l.) úgy állítja be Mátyás bosnyák hadjáratát, amely a török visszaszorítását célozta s egy jól átgondolt, hatalmas birodalom-szervező terv része volt, mintha egyetlen értelme csak az lett volna, hogy Ujlakit (!) trónhoz juttassa. — III. 12. s köv. l. a magyar államot „zsákmányegyüttes”-nek minősíti, a királyságot pedig a törzsfőnökség folytatásának — bizánci fensőbbiség alatt! (Ez nem zavarja abban, hogy másutt a királyság egyetlen lét- és jogalapjának a pápai összeköttetést mondja.) — IV. 154. . a román Orheiu nevet a magyar Várhegyből származtatja, de sürgősen hozzát teszi, hogy „e név nem jelent többet, mint hogy a moldvaiak átvették ezt a szót”, nehogy valaki mélyebb népi vagy kulturális hatásra merjen gondolni; pedig egyébként ugyancsak könnyen bánik a következtetéssel! — Alulmaradásra ld. pl. alább a bányai csatával kapcsolatban.

aki a román könyvészetéről írott tanulmányában szó szerint megírta, hogy „mi románok lekicsinyeljük önmagunkat, ezért gyakran állítjuk ki magunkról azt a szomorú bizonyítványt, hogy el-késtünk az egyetemes művelődés minden útján“. A továbbiakban aztán Iorgának és másoknak „titáni“ munkásságára hivatkozva akarja bizonyítani, hogy a román fejlődés, történettudományos vonatkozásban, már pótolta azt, amit elmulasztott. Ugyanez a kisebbségi érzés a magyarsággal szemben fokozott élességgel nyilvánul meg és elkeseredett vádaskodással párosul. Crăciun egy másik művében abból indul ki, hogy a magyarok szkeptikus nézeteket hangoztattak a román eredményekkel s általában a román művelődéssel szemben, holott nem volt igazuk s állításaik csak azt a célt szolgálták, hogy kulturális elmaradottság címén annál jobban elnyomhassák a románokat. A továbbiakban buzgón bizonygatja, hogy amióta a románság Erdélyben „visszahelyeződött“ jogaiba, művelődése hatalmas lendületet kapott, sőt a magyar fölé emelkedett. Ezt bibliográfiával, a *régebbi* magyar s a jelenlegi román művek *számszerű* összehasonlításával igyekszik kimutatni, ami természetesen helytelen. Munkáira magyar részről már megtették a szükséges megjegyzéseket, most csak azt emeljük ki, hogy tárgyszemléletének és sajátos munkamódszerének benső okát, a kisebbségi érzés támadó formába átlendülő leküzdését aligha lehetett volna tisztábban feltárni, mint ahogy említett műveinek bevezetésében, bár szándéktalanul, ő maga tette.¹

A leküzdött kisebbségi érzés, mint Iorgánál és Crăciunnál megfigyeltük, éppen ellenkező végletbe lendül, eredménye kicsinylés, lenézés a magyarsággal szemben. A politikai bizalmatlanság mellett főleg ezzel kapcsolatos az a gyakori panasz, hogy a románok nem ismerik a magyar irodalmat, s eredményeiről akkor sem vesznek tudomást, ha magyar tárgyat dolgoznak fel. Magyar irodalmi utalásokat ritkán találni román könyvekben, akkor is inkább vitázó céllal. Még az új iskolák is, bár fokozottan foglalkoznak a magyar munkákkal, inkább csak az „ellenfél“ ellenőrzése kedvéért, mint megértés és okulás szándékával teszik ezt. Nagy általánosságban azonban a magyar eredményekről nem vesznek tudomást. Emiatt olykor kínos esetek fordulnak elő. P. Panaiteacu például Mátyás és Nagy István moldvabányai csatájának történetéhez akart adalékokat szolgáltatni, s több lapon át ismertetett néhány egykorú velencei követjelentést, hatalmas felkészültséggel, diadalmasan bebizonyítván, hogy ezek kétségkívül tárgyra vonatkoznak. Az egész fáradságtól megkímélhette volna magát,

¹ I. Crăciun: Bibliografia la români (București 1938), bev.: „Disprețul cel avem față de noi însine ne face să ne acordăm de multe ori cel mai dezolant certificat de „intârziati“ pe toate cărările culturii universale“. — Activitatea științifică la Universitatea Regele Ferdinand I. din Cluj în primul deceniu 1920—1930 (Cluj 1936); Bibliographie de la Transylvanie roumaine 1916—1936 (Cluj 1937), v. ő. Századok 1938, 101. l., 1939, 230. l.; Budapesti Szemle 1940 jan.

ha figyelmesen megnézi, mondjuk, Mátyás király életrajzát, tehát egy olyan magyar művet, amelyet tárgyához okvetlenül ismernie kellene, s amelyben Fraknoi kerek egy emberöltővel Panaitescu előtt már teljes természetességgel vonatkoztatta az említett forrásokat a bányai ütközetre, hiszen másra nem is lehet őket vonatkoztatni.¹

A magyar irodalom lekicsinylése, eredményeinek semmibevétele tehát olykor magát a román történetírást kompromittálja. Látják ezt a román tudósok is, és mint említettük, újabban iparkodnak segíteni a bajon. Különösen a kolozsvári egyetem körül egyre többen tömörülnek, akik tudnak magyarul és figyelemmel kísérik az itteni megállapításokat. Szórványosan másutt is megteszik ezt. A román olvasók magatartása azonban rendszerint már eleve elutasító, s ebből elsősorban nekik van káruk. Alig idézhetnék erre világosabb példát, mint a cernăuți-i egyetem egyik teológiai doktorának, Șt. Lupșa-nak esetét, aki disszertációjában egy kétségtől mentes hibás adatot használt fel, jóllehet tudta, hogy a magyar forráskritika, így olyan nevek, mint Pauler és Szentpétery — mindkettő a tudományos megbízhatóság közismert mintaképe — hamisnak nyilvánította ezt a csupán késői átiratban, másolathibából ismert állítólagos oklevelet, amelyben Kraszna „hercege”, Mesta, tizedmentességet kapott Kálmán királytól. Felesleges itt ismételnünk a magyar tudósok helytálló érveit, hiszen Lupșa ismerte őket, de azzal helyezte figyelmen kívül, hogy ezt az oklevelet „hamisnak fogja nyilvánítani minden magyar, aki szereti népét, s Kálmán korában túlságosan réginek véli a román hercegeket Magyarországon”. Szeretnők tudni, honnan veszi, hogy voltak ilyen hercegek, s miből gondolja, hogy a magyar történetírás letagadná, ha lettek volna. Sem egyikre, sem másra nincs joga.²

Az idézet, amelyet Lupșa könyvéből közöltünk, világosan mutatja, hogy román részen is igyekeznek „megérteni” az állandó tudományos ellentéteket, de régi rossz előítélet nyomán, merőben hibás úton. Lupșa a magyar történetírást vádolja politikai célzatossággal, amint ez egy barátságosnak szánt mondatából is kitűnik. Ész szerint „nem minden magyar történész tartozik az osztrák-magyar (!) politikai érdekektől irányított Roesler—Hunfalvy-féle iskolához”.³ Egyetlen elfogadható okot sem tud arra felhozni,

¹ P. P. Panaitescu: Știri venețiene contemporane asupra bătăliei de la Baia. Revista Istorică 1922, 47—50. l., v. ő. Fraknoi V.: Mátyás király (Budapest 1890), 174. l.

² Șt. Lupșa: Catolicismul și România din Ardeal și Ungaria până la anul 1556 (Cernăuți 1929), 46—47. l. — Az ő elközelése szerint a magyar foglalkók már románokat találtak Erdélyben és a Tiszavidéken. Ezt és a képzeletbeli román lakosság háttérbeszorítását Iorgának százszor megcáfolt „érvei” nyomán vázolja. Adata nines, csak néhány tévesen románnak minősített helynév. Ezért örvend úgy az állítólagos Kálmán-kori oklevél hercegének, akit habozás nélkül sorakoztat fel bizonytalan elméletének támasztékai közé.

³ Uo. 18. l.

hogy miért minősíti politikai célzatúnak Hunfalvyt, vagy magyar követőit, akik adatszerűen igyekeztek egyes tudományos tévedéseket kiküszöbölni. De így mondja, mert így tanulta. Az ilyen megértési kísérletek csak megerősítik azt a szomorú véleményünket, hogy sokára lesz, míg sikerül a nehézségeket áthidalni. Meggyökeresedett tévhitekkel, sőt olykor határozott rosszindulattal kell számolnunk. Erre, hogy az amúgyis rossz helyzetet ne mérgezsük el még jobban, csak két szelíd példát említünk.

Néhány évvel ezelőtt sokat foglalkozott a magyar irodalom a nagy erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor személyével, s az idevágó művek egy része az erdélyi román tudományos élet egyik kiválóságának figyelmét is felkeltette. A kolozsvári román egyetem évkönyvében, nevét csupán kezdőbetűkkel jelölve, egymás mellett ismertetett közülük hármat. Az egyik Szekfű Gyula nagyszabású szintézise Bethlenről, a másik R. Kiss István vitairata, amelyben Szekfű egyes eredményeit élehangú bírálattal illette, s a harmadik Makkai Sándor tanulmánya, az Egyedül. Az egyik átfogó élet- és korrajz, a másik vitairat, a harmadik magasszintű közírás, egymásmellé állítva eléggé változatos csoport. Ez még nem baj, hiszen elvégre széleskörű érdeklődés jele is lehetne, hogy a három így egymásmellé került román ismertetőjének tollán. A különös az, hogy tisztán csak olyan motívumokat emelt ki belőlük, amelyekkel a szerzőket, vagy általában a magyarságot gáncsolhatta. Így elsősorban a vita tényét, és R. Kiss írásának olyan részeit, amelyek a magyar irodalmat bensőleg meghasonlott-nak mutathatnák. Szemléletmódjára legjellemzőbb, hogy Szekfű könyvéből a Bethlen megbízhatatlanságára vonatkozó egykorú nézetek ragadták meg, Makkaiból pedig az, hogy a fejedelem egyedül volt, így abban a törekvésében is, hogy Erdélyt számottevő *magyar* politikai tényezővé (!) emelje.¹ Bethlen egyéniségének hatalmas méretei, életművének erdélyi és általános duna-vidéki jelentősége tökéletesen elsikkadnak a román könyvismertető tollán. Itt már nem szólhatunk másról, mint tudatos vagy tudattalan, de határozott rosszindulatról. Hasonló gyermekes vonásokat egyébként, sajnos, ifjabb írónál is láthatunk. Pl. a már említett Lupşa így eleveníti fel könyvében (21. l.) Iorgának egy régebbi ötletét: a magyar királyok lelkes katolikusnak mutatták magukat a pápa felé, akinek országuk kultúráját köszönték (!), de ez csak külső máz volt, s külföldi viszonylatban hatott. Mivel csak a politikai térhódítást tartották fontosnak, idegenben térítettek, de otthon, az ortodox románok lelkével nem törődtek. Lupşa ezt mintegy vádképen, szemrehányóan hozza fel. Viszont néhány lappal odább csakúgy lángol a méltatlankodástól, a Nagy Lajos-kori katolikus térítés egyes belföldi hatásairól szólva. Nyilvánvaló tehát, hogy bármit tett a szegény magyar király, semmiképen sem találkozhat román bírálójának helyeslésével, sőt pusztá megértésével sem, mert az már eleve a helytelenítés szán-

¹ „I. L.” Anuarul Institutului de Ist. Naț. (Cluj) 1930, 578—582. l.

dékával figyeli tetteit, azzal sem törődve, ha közben saját állításával kerül ellenkezésbe.

Szemmellátható ezekből a példákból, hogy a román irodalom egy része, tudatosan vagy, ami még rosszabb, belenevelés ösztönös eredményeképpen, határozott rosszindulattal kezeli a magyar irodalmat, sőt magát a magyar történetet is. Ide kell sorolnunk azokat a törekvéseket, amelyeknek célja az, hogy a magyar fejlődés területét a románság érdekében, a jelenlegi politikai helyzetnek megfelelően, kisebbnek tüntessék fel, mint valóságban volt. Magyarország szerintük körülbelül az a terület, amelyen ma tömbi magyarság található, a határvidékek, mint például a szlavón bántság, Máramaros vagy Fogaras nem tartoztak hozzá. Azok a részek, amelyek fejlődésük valamely szakaszán több-kevesebb autonómiát élveztek, a román írók szemében már önállóak. Adatok természetesen nem támogatják ezt a nézetet, de ez nem akadály. Lupşa többször említett művében (17. l.) azon az alapon minősíti Máramarost külön tartománynak, nem Magyarország részének, hogy egy oklevélben a „stratam publicam de Maramorisys versus Hungariam ducentem“ kifejezést találta. Nem gondol arra, hogy ilyen egyszerű irányjelzésekre hivatkozva talán mégsem lehet figyelmen kívül hagyni Máramaros közigazgatási szervezetét, gazdasági és társadalmi berendezkedését, ami mind világosan azt mutatja, hogy a magyar fejlődés integráns része volt. A történeti államterületet kisebbiteni nehéz feladat volna, reményteljesebbnek látszik az a másik gyakori célkitűzés, hogy a magyar fejlődés népi alapjait vonják kétségbe. A Kárpát-medence jelenlegi népi viszonyaiból indulnak ki, azt állítják, hogy a magyarság itt mindig kisebbség volt, az „ungarus“ név kevert fogalom, különböző népelemeket ölelt fel, tehát nem lehet meghatározni, hogy a magyar kultúra mely része igazán magyar. A romantikus iskola igen kicsinynek tünteti fel ezt a részt, nagy kedvvel kutatóván a magyar élet kiválóságai közt idegen nevű, vagy származású egyéneket, s a művelődésben külföldi hatásokat. Hogy ismert szerzőnél maradjunk, Lupşa azt állítja, hogy a középkori magyar törvények idegenből kerültek hozzánk, s ezzel a bizonytalan tétellel igyekszik megtámogatni a „magyar“ fogalom keverék voltáról formált hipotézisét. Majd merész fordulattal arra tér rá, hogy „ha az egész gyűjteményben oly kevés említés történik magyarokról, akik pedig biztosan voltak Magyarországon, nem lehet-e (feltenni), hogy románok is voltak (itt), csak éppen az oklevelek nem említik meg őket nemzetnevük szerint“ (!). Ebben a logikai ficamban aztán elegendő alapot lát arra, hogy az ismert XI. századi törvényt, amely „birtokaikról eltávolított régi lakosokról“ szól, románokra vonatkoztassa s a mesterséges magyar terjeszkedésről formált iorgai elméletével hozza összefüggésbe.¹ Egyetlen rövid gondolatsorban három súlyos hibát, adattalanságot, könnyelmű következtetést és tendenciózus beállítást halmoz egymásra, hogy eljuthasson ahhoz a merőben helytelen képhez, amelyet a román

¹ I. m. 20. l., v. ö. 34. l.

irodalom a Tiszántúl régi népi viszonyairól festett. A doktorjelöltek írásában nemcsak saját képességeik, de a hivatalos egyetemi képzés szándékai is megnyilvánulnak. Lupşa esetében is az a figyelemreméltó, hogy ezt az inkább erdélyi érdekű tárgyat a távoli cernăuții egyetem teológiai karán dolgozták fel, ami világosan arra vall, hogy az erdélyi magyarság jelentőségének kisebbitésére irányuló tendenciák általánossá váltak a román tudományosságban.

A magyar nemzettest kisebbitésére, fejlődésének idegen forrásokból való levezetésére, jelentőségének csökkentésére irányuló törekvéseknek eléggé megszokott formája az a magyar részről éppen eleget kárhoztatott jelenség, hogy egyes román írók a magyar nemzeti fejlődés bizonyos részeit a román fejlődés tartozékának igyekeznek feltüntetni, a román történeti élettest szerves részeként akarják szemléltetni. Az erdélyi problémáról ezúttal nem szólva, csak arra utalunk, hogy több nyilvánvalóan magyar családot vagy személyt következetesen románként kezelnek. Legfeltűnőbb ezek közül Hunyadi Jánosnak, a XV. századi török-magyar harcok nagy magyar hősének példája, aki a román irodalomban — nem egyeseknél, hanem általában — román nemzeti hősként szerepel. Iorga szerint, aki ezt a nézetet a legszembeeszköbb módon fejtegette, Hunyadi nem a magyarság képviselője volt, hanem a románságé, onnan vette célkitűzéseit, egyéniségének legfontosabb vonásait, s eljárásaiban is román ösztönök vezérelték. Ennélfogva természetesen életművét is románnak kell minősíteni. O. Popa például a nagy hős belgrádi győzelmét „A román génusz fényes diadala” címmel könyveli el, ami annyira különös, hogy még a már ismertett román könyvtész, I. Crăciun is félreértéstől tart, és jegyzékében szükségesnek véli zárójelben megmagyarázni, hogy Hunyadirol van szó.¹

A Hunyadiakra és különösen a román voltokra vonatkozó nézetekkel más helyen már volt alkalmunk számot vetni.² De ez az eset csak egy a sok közül. A régebbi iskola tagjainak elég volt bármely bizonytalan, vagy elévült származásrendi utalás, hogy a magyar történet szereplő egyéniségeit románnak nyilvánítsák. Ilyen, korunk üres vérmisztikájára emlékeztető felfogás nyilvánul meg például Iorgánál, aki a XV. század végén élt, tehát családjának a magyar nemességbe olvadása óta már sokadik nemzedéket képviselő Drágffy Bertalant következetesen románnak mondja,³ azon az alapon, hogy ősei vagy másfélszáz évvel előtte valószínűleg a román népből eredtek. Hasonlóan jár el I. Lupşa, aki Barcsai erdélyi fejedelem említésekor merően oda

¹ O. Popa : *Lupta dela Belgrad*, 21—22. Iulie 1456. O strălucită biruintă a geniului românesc. *Țara Bârsei VIII*. 1936, 509—21. I., Crăciun : *Bibl. de la Transylv. roum.* 296. szám.

² A Hunyadi-kérdés. Mátyás-emlékkönyv (szerk. Lukinich I.) 1940.

³ Pl. Ist. Rom. IV. 223. l. : „Românul maramurășean Bartolomeiu sau Birtoc Drágffy...”

nem illően is szükségesnek érzi hangsúlyozni, hogy „származásánál fogva román”¹, Oláh Miklóst pedig „román humanistának” minősíti, azzal, hogy apja, István, a Basaraba-vajdák törzséből származott.² Ezeket az embereket családi kapcsolataik, környezetük hatása, társadalmi beágyazottságuk és személyes életművük egyaránt kétségtelenül a magyarságba forrasztották, ennél fogva éppen úgy magyarnak kell őket tekinteni, mint ahogy joggal tartjuk jó románnak keleti szomszédaink történettudományának sok idegen eredetre valló nevű kiválóságát, így például — hogy csak néhányat említsünk — *Panaitecut*, *Brătianu*t, sőt magát *Iorgát*, vagy közeletüknek egyes kimutathatóan külföldi származású elsőrangú tényezőit, amilyenek a Cantacuzenok, vagy hogy még magasabbra tekintsünk, maga a királyi család. A módszeresen gondolkodó román írók maguk is belátják, hogy valamely bizonytalan genealogiai adat alapján nem lehet eldönteni valakinek a nemzeti hovatartozását. Bezdechi például, Oláh Miklós családjáról és költői műveiről írt figyelemreméltó tanulmányaiban,³ már egy új, mondjuk, kultúrhistóriai szemléletmódnak ad kifejezést, amikor világosan megmondja, hogy nem a származást, hanem a családok életművét kell alapul venni, vagyis azt, hogy életük mennyire forrasztotta őket ahhoz az új közösséghez, amelybe belekerültek. A romantikusok hibáitól azonban éppen magyar vonatkozásban ő sem tud megszabadulni, mert a kiváló humanista költészetről szóló értekezésben a következőket mondja: „senki meg nem gátolhat bennünket abban, hogy visszaköveteljük azokat a román szellemi erőket, amelyek más népek műveltséganyagát gazdagították”, s román humanistának nevezi Oláhot, „mert ereiben román vér folyt”. (Ha már a vérnél tartunk, megjegyezzük, hogy Oláh apja, István a Basaraba-családból származott, ez pedig eredetében minden valószínűség szerint kún volt, s idők folyamán többnyire idegenekkel, délszlávokkal, sőt olykor magyarokkal házasodott. Vérük tehát eléggé kevert lehetett, s így Istvánét sem minősíthetjük olyan könnyedén románnak, mint Bezdechi tette. Miklósét még kevésbé, mert apja Magyarországon házasodott, s felesége, Huszár Borbála semmiképpen sem volt román.) A visszakanyarodás a vérmisztikához, mint az imént láttuk, ebben az esetben igen furcsa eredményre vezet, de egyébként is különösen hat éppen annak az írónak a részéről, aki az életműnek s a kultúrkörnyezetnek fontosságát hangsúlyozván, maga vallja, hogy Oláh élete csak az új (magyar) életkeretben érthető meg. Nyilván ő is tudja, hogy az „első román humanista” — amint Oláhot nevezi — egyáltalán nem lett volna humanista, ha apja

¹ Anuarul (Cluj) 1930, 47. l.: „... principele român de origine Acațiu Barcsai...”

² I. Lupaș: Doi umaniști români în sec. al XVI-lea. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist. ser. III. tom. VIII. 1928.

³ St. Bezdechi: Familia lui N. Olahus. Anuarul (Cluj) 1930; Poeziile lui N. Olahus. Fraților Alexandru și Ion Lăpădatu la împlinirea vârstei de 60 de ani. (Lăpădatu-émlékkönyv. București 1936.)

otthon marad a vajdaságok földjén, s nem költözik át Magyarországra, hiszen a korabeli román művelődés más utakon járt. Honnan veszi a szerző azt a feltevést, hogy Oláh Miklós „szelleme román“, holott előzőleg már kifejtette, hogy művészetének irányadó érzelmei a testvére, hazája, és barátai: Brodarics, Majláth, Nádasdy, Gerendi, Ujlaki, Peregi, Kálnai — tehát a magyar környezet — iránt táplált szeretetből fakadtak? És főleg, mi jogosítja ezek után arra a méltatlan kirohanásra, amelyet nyilván hatásos befejezésül szánt, „ama népek“ ellen, akik lopott tollakkal ékeskedvén, „a történet szeszélye folytán ott vannak, ahol nekünk (románoknak) kellene lennünk“, akik elvették a szomszédainknak teremtett javakat s végül szegénységgel vádolván azt, akit megraboltak, kultúrképtelennek nyilvánítják a románságot (!)?

Nem tudjuk eldönteni, vajjon csakugyan ilyen gyermekesen gondolkozik-e a kolozsvári román egyetem kiváló szakembere, vagy csak az ünnepi alkalomra — utóbb idézett cikke a Lăpădatu-Emlékkönyvben jelent meg — keresett valami hálás és hatásos anyagot. Mert a kolozsvári egyetemen, mint számos példán volt alkalmunk látni, ma is nagy divat a magyarság ilyenfajta megszólása. Méltatlan dolog, s amellett nem is vezet jóra. Mert minden keletközépeurópai nép, de különösen a románság önmaga alatt vágja a fát, ha efféle „visszakövetelésekkel“ idegennek nyilvánítja mindazt, amit fejlődésében idegen származású nemzetestestvérei munkájának köszönt.

Azokat az elemeket, akik a magyar kultúrkörnyezetből nőttek ki, egyáltalán nem lehet visszakövetelni. De még különösebb, ha olyanokat követelnek vissza, akiknek elei sem voltak románok. Iorga például gyakran ír „az öreg *kenéz*, ... a román vezér“ — Kinizsi Pál (!) diadalairól, bár egyetlen hanggal sem árulja el, milyen alapon tekinti néptársának a magyar molnárlegényből lett Mátyás-kori törökverőt.¹ Lupşa pedig (i. m. 77. l.) részben Ö. H. Leca és I. Puşcariura hivatkozva ősi magyar nemzetségek tagjait, így a Losonczy Bánffyakat, a Kabosfiakat, és Himfy Benedeket minősíti románnak. Leca művét nem volt alkalmam megtekinteni, de az okleveles Bánffy-leszármazást aligha teheti kétséssé. Puşcariu műve egy emberöltővel ezelőtt jelent meg, szorgalmas, de nem képzett gyűjtés eredménye, s hitelét a román írók sem tekintik teljesnek. Nem régen C. Marinescu írta róla, hogy adatait hozzá nem értő módon közölte, és túlságos „lelkesedéssel“ magyarázta.²

¹ I. d. pl. Ist. Rom. IV. 224. l.: „... biruinţa ... a bătrânului chenez (!) şi a lui Bartolomeiu Dragffy. Cei doi şefi români (!) ...“ Alább: „... Pavel Chenezul ...“! Ezt az azonosítást semmivel sem indokolja; alapja csak annyi, hogy Kinizsi neve emlékezteti őt (!) a *kenéz* fogalmára, amivel tényleg román viszonylatban szoktunk találkozni.

² Lăpădatu-Emlékkönyv 453. l.: „... acte ... publicate, cum îi putea îngădui entuziasmul său de nespecialist şi comentate nu fără duh ...“

Erre az alapra nem volna szabad olyan állítást építeni, ami az okleveles adatokkal szöges ellentétben áll. Nem is történe ilyenmi, ha a román irodalom egy részét nem ragadná túlzásokba a nemzeti mult dicsőítésére s a magyarság kisebbitésére irányuló, fentebb körvonalazott igyekezet. Ennek egy nagyon gyermekes, de éppen ezért világos és átlátszó példáját I. Lupaş kolozsvári professzor-nál találjuk, aki az egyik magyar történeti forrás, az ú. n. dubnici krónika szerzőjét, nagyobb hatás kedvéért éppen egy akadémiai értekezés keretében, azon az alapon minősítette románnak, hogy *valószínűleg* Drágffy Bertalan udvarához tartozott, az pedig román volt (!), végeredményben tehát nincs kizárva, hogy a krónika-író maga is román.¹ Több érvet nem is tud felhozni, mert hiszen a krónikás lelkesedése a törökkel küzdő Nagy István vajda, „bonus protector patrie et gentis sue” iránt nem a román fajtársnak, hanem egyszerűen a törökverőnek szól, és egyben magyar panasz Hungaria siratójának, a váradi pusztítás leírójának, a török háború sürgetőjének ajkán Mátyás király ellen, aki a korabeli magyar ellenzék vélekedése szerint elhanyagolta a nemzet igazi feladatát, a harcot a pogány ellen.

Sajnos, igen hosszan folytathatnók szemelvényeinket, de úgy hisszük, már ennyiből is teljesen világos, hogy a román irodalom nem tanúsít kellő megértést a magyarság és munkája iránt. Ellenkezőleg, egy tekintélyes részét gyanakvás, beidegzett ellenkezés, sőt olykor határozott rosszindulat vezeti, mihelyt magyar tárgyhoz nyúl. Láttuk, hogy ez legtöbb esetben nyilvánvaló hibákra, ferdeségekre vezet, de a román írók, nyilván hagyományos beállítottság következtében, képtelenek arra, hogy ezeket észrevegyék és helyesbítsék, az idevágó magyar törekvéseket pedig vádló formában utasítják vissza. Ez a legfőbb oka annak, hogy a két történetírás közt még ma sincs számottevő kapcsolat, holott erre, mint mondtunk, okvetlenül szükség volna. A közeledés minden kísérlete vitákra, nemritkán türelmetlen, indulatos ellentétekre vezet s csak mélyíti a szakadékokat. A megértés szándéka gúny mocsarába fullad s tengődő talaján büszkébben virít a lenézés, vádaskodás, bántani-akarás sok gonosz és értelmetlen lápvirága, mint valaha.

Ezek a jelenségek hitünk szerint a román történetírás jelenlegi válságának egyik legsúlyosabb oldalára vetnek fényt. A bajoknak egy tekintélyes részét, mint láttuk, eleve beállítottság, célzatosság, vagy öntudatlanul is apriorisztikus magatartás okozza. Ezek a hibák nemcsak külső, de belső vonatkozásban is jellemezték a román történetírás régebbi, romantikus iskoláját s az új irányzat éppen effajta jelenségekkel iparkodna leszámolni, azt a helyes elvet tűzvéen zászlójára, hogy a tudomány egyetlen elképzelhető kiindulópontja a forrásanyag, alapszem pontja pedig az igazság keresése. Csakhogy nehéz dolog olyan nézetekkel szakítani, amik hosszú időn át mély gyökeret

¹ Chronicon Dubnicense despre Stefan Cel Mare. Acad. Rom. M. S. I. ser. III. tom. X. és kny. (Bucureşti 1929).

verték a társadalom széles rétegeinek gondolkozásában s még nehezebb, ha ezek a nemzeti öntudathoz kapcsolódnak. Ma, a nemzeti eszme teljes virágában, ez majdnem lehetetlen. A legtárgyilagosabb román történész is óvatossá, gyankvóvá, vagy éppen rosszindulatúvá válik, ha magyar tárgyhöz nyúl, mert a magyarok előtt „meghátrálni“ ma veszedelmes és kínos dolog volna minden jó román számára. Ne áltassuk magunkat, az ellentétek nem tudományban gyökereznek, hanem, mint a Hunfalvy—Jancsó-féle kritikai irány helyesen érzékelté, politikumban. Ami hajdan tudatos politika volt, az ma már nagyrészt hagyománnyá lett. De akár mint van is, megnehezíti a megértés munkáját.

Nem tudhatjuk, mit hoz a magyar-román tudományos viszony jövőbeli alakulása s így jóslatok helyett megmaradunk a száraz tények regisztrálásánál. Mint mondtuk, vitázni sem akarunk, ugyanis többre tartjuk az alkotó munkát, amikor valaki jól végzi el azt, amit mások műveiben hibáztatnia kellett volna s közben jegyzetszerűen intézi el a téves véleményeket. A pozitív képnek minden helyreigazgatásnál több értéke van, másrészt a román irodalomból, magyar szemmel, annyi hibát bányászhatnánk ki, hogy két életen keresztül folytathatnók egyszerű ismertetésüket. A fenti szemelvényeket azért közöltük, mert belőlük alapot nyertünk a román történetírás szervei bajainak megismerésére. Énnyivel azonban nem elégedhetünk meg, tudnunk kell azt is, hogy milyen rések vannak a román tudomány épületén, amelyeken az apriorizmusnak, érzelmi beállítottságnak és más hibáknak forrásai ma is dúsan önthetik át tartalmukat a történetírásba. Ehhez pedig a mostani válság előzményeinek, a jelenlegi helyzet szerves gyökereinek, a multbeli fejlődésnek ismeretén át juthatunk el.

*

Sok román történészt vádoltak már célzatossággal, kritikátlansággal, felületességgel és legfőképpen azzal, amire részben a többi hiba is visszavezethető, hogy gyakran adatok nélkül építenek elméleteket. Ezek a kétségkívül súlyos vétségek, mint rövid áttekintésünk során is volt alkalmunk látni, csakugyan megvannak a román történetírásnak legalább egy jelentős részében. Szubjektív indítékoktól eltekintve, mindennek okát a román történettudomány késői kifejlődésében láthatjuk. A román fejlődés az újkor folyamán kiesett a nyugat vérkeringéséből, művelődése majdnem minden vonatkozásban s természetesen tudományos tekintetben is más utakon járt. Nyomát sem találjuk annak a hatalmas forrásgyűjtésnek, mégkevésbé annak az anyaghalmozásból lassan kritikai módszerekkel, modernné emelkedő történetírásnak, amit a nyugaton, s bár némileg elmaradva és kisszerűbb keretek közt, nálunk magyaroknál is megfigyelhetünk. A román történettudomány, már amit modern, európai értelemben annak nevezhetünk, csak a mult évszázad dereka táján indult, de nem voltak szilárd alapjai. Ez az a súlyos

tehertétel, amivel egész eddigi fejlődésében hiába küzdött s ami végül, sok vajúdás után, a jelenlegi válsághoz vezetett.

A román történetírás előzményei, egészen a multszázad nagy nemzeti fellendüléséig, nem lépték túl a krónikairódalom kereteit. Ez az irodalom sem volt nagyméretű, legértékesebb részében egy-két nyugatias képzettségű nagybojár személyes munkásságának, szélesebb érdeklődésének eredménye. Kezdetei a XVI. századig vezetnek vissza. Ekkor készültek, bár minden bizonnyal korábbi (udvari) feljegyzések alapján, az első, szláv nyelven írott román krónikák. Látóköriük még szűk, közléseik szárazak és rövidek. A kolostori eredetű putnai krónika például a moldvai vajdák névsorát és uralkodási évét közli, egy-két fontosabb politikai és egyházi esemény futó említésével. A XVII. században valamelyest szélesbedik az érdeklődés, egymásután tűnnek fel a krónikák, azaz részben gesták, Moldvában Ureche, illetőleg Simion dascăl műve, a Costinok munkái, Havaselvén Moxa, Milescu, Radu Greceanul stb. írásai. A szerzők most már többé-kevésbé előkelő udvari emberek, főtisztek. Ami írói értéküket illeti, messze elől jár köztük a nagy moldvai triász, Ureche és a két Costin, akik Lengyelországban tanultak és onnan hozták magukkal nyugatias képzettségüket, szélesebb történelmi látásukat. Munkájuk néhol kitűnő korrajzzá izmosodik. Velük összehasonlítva már némileg hanyatlást jelent a XVIII. század. Ez is termelt nagy egyéniségeket, így a legújabb kor előtti román irodalom legszélesebb érdeklődésű, szabadon csapongó elméjét, D. Cantemirt. De ő mint történész már kevésbé gondos, munkájában intrikák, cselszövések aprólékos rajza köti le. Viszont ebben a korban jut le az érdeklődés szélesebb rétegekig; a XVIII. században írt a moldvai néphagyományok első tudatos átmentője, Neculce. Havaselvénék fejlődése némileg eltérő, főleg azért, mert itt a művelt réteg nyugati kapcsolatai gyengébbek voltak, a történetírás nem jutott olyan magas fokra, mint a moldvai írónál s nem tárulhatott olyan mélységekig. Havaselvén nem volt Miron Costin, sem Ion Neculce.¹

A román krónikások az egyetemes történet iránt is érdeklődtek, bár ez az érdeklődésük csak néhány fordításban, vagy kompilációban jutott kifejezésre. De elsősorban saját szűkebb hazájuk sorsa kötötte le figyelmüket, a fontosabb művek Moldva, vagy Havaselve önálló történeteként születtek. Úgy látszik, sikerült a társadalmat is érdeklődésre bírniok, mert egy olasz író, A. M. Delchiario, aki a XVIII. század elején járt Havasalföldön, azt tapasztalta, hogy szinte minden bojári udvarban akad egy-két régi kézirat, amely a vajdák uralkodási rendjét s a fontosabb országos eseményeket sorolja fel.² Ez arra vall, hogy

¹ A román krónikás írók ismertetését magyarul Barbul adta i. tanulmányában. Részletesebb tájékozásra ld. S. Pușcariu: *Istoria literaturii române. Epoca veche* (ed. II-a, Sibiu 1930).

² *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia* (Venezia 1718). (Id. Barbul 5. l.)

legalább az előkelő rétegben világosan élt az országos összetartozás, a közös mult tudata. Maguk az írók tovább mentek, bennük, eleinte csak irodalmilag, már felbukkant a román összetartozás képe. Bár megmaradtak az adott politikai széttagoltság, a külön moldvai és havaselyi román állam szabta keretek között, nyugati képzésű tagjaik fokozatosan átvették a dáciai kontinuitás humanista tanát s ezzel előkészítették szűkebb hazájuk közvéleményét annak a hatalmas eszmének befogadására, amely a romantikus korban a tündökletes római mult jegyében fogta össze az egész román népet.¹

A nemzeti ébredés korára tehát megvolt a társadalmi alap arra, hogy nagyobb arányú történetírás keletkezzék, csak a források hiányoztak. Román területen, mint láttuk, a krónikásirodalom töltötte ki azt a kort, amely nálunk és főleg nyugaton barokk buzgósággal hordotta össze a modern történetírás alapjait, óriási oklevélgyűjtemények, levéltárrendezések s gyakran már kritikai forráskiadványok formájában. Romániában mindez elmaradt. A kiemelkedőbb írók a maguk nemében hatalmas teljesítményeket produkáltak s ezt annál inkább meg kell becsülnünk, mennél elszigeteltebb volt a munkájuk, mennél idegenszerűbb, idejemultabb nyugati szemmel nézve, s mennél reménytelenebbnek látszik az úr, amit ki kellett volna tölteniök. Ez az úr igen nagy, benne van a román fejlődés egész hátránya a nyugattal szemben. A krónikák, vagy Neculce hagyományai nagyon távol állnak az egykorú nyugati történettudomány óriási gyűjtésen alapuló kritikai fejtegetéseitől, nálunk egy Bél, Pray, Kaprinai munkásságától. A mi irodalmunk csak fokokban maradt el a nyugatitól, a román lényegben. Nyugaton és nálunk már elkezdődött az előző korokban összehordott óriási forrásanyag kritikai megrostálása, amikor a nemzeti eszme fellobbanása fokozott követelmények elé állította a történetírást. Romániában viszont kezdetben csak a krónikákra, s a nemzettudatban élő, lassan hagyománnyá kristályosodó vágyakra lehetett támaszkodni. Ezt a lényegi különbséget mindmáig nem tudta kiheverni a román történettudomány. A nemzeti vágyak az adattalan kor irodalmában történelmi igazságként gyökeresedtek meg, egyiket-másikat ma sem lehetett kiírtani. Ez nem is csoda, hiszen a hiányos és rendezetlen forrásanyag kibővítése önmagában is roppant terhet rótt a román történészek vállára, kritikai munkára emellett alig jutott idő. Tiszteletet érdemelnek, hogy e nagy nehézségek ellenére is teljesíteni igyekeztek feladatukat, s nem személy szerint rajtuk, hanem körülményeiken mult, hogy ez nem mindenben sikerült.

Ami a régebbi román államterület történelmi forrásanyagát illeti, rendezett levéltárak a XIX. század előtt nem voltak.

¹ A kontinuitás-eszme kifejlődésére egyébként ld. Tamás i. művét, v. ö. Tóth A.: Az erdélyi román kérdés a XVIII. században (Budapest 1938), 26. s köv. l.

Tudjuk ugyan, hogy Moldvában az egyes bíróságok, közhivatalok mellett lajstromokat vezettek az ügyekről, s ezekbe beírták a kiadott darabok tartalmát. A vajdai tanács, vagy egyes városok ügyvitelében e lajstromok nyomát a XVI. századig követhetjük, Mavrocordat fejedelem pedig 1741-ben minden hivatal vezetőjét kötelezte arra, hogy az ügyekről kettős jegyzéket vezessen, az egyik példányt hivatala, a másikat a diván számára. E jegyzékek nagyrésze azonban, sajnos, elkallódott. Levéltári rendről az újkor első századaiban nem tudunk. Moldvában az 1769—1774. évi orosz foglалás idején kísérleteztek szervezett levéltár felállításával, de ez csak átmenetileg, a megszállás idején vezetett eredményre. Végre a vajdaságok 1832. évi gyökeres átszervezésekor gondoskodtak a levéltárügyről, s ezt a rendezést egy-két évtized múltán végleges eredménykövette, a román Állami Levéltár felállításában.

Ennek az új levéltárnak a szervezetéről, anyagáról és munkájáról röviddel a felállítás után tudomást szerzett a magyar irodalom is, Thallóczy Lajosnak már idézett beszámolójából. A levéltár két része, a bukaresti fő- és a jasi allevéltár tisztviselői kara akkor tizenhat személyből állt, s Thallóczy nézete szerint anyagi ellátottsága is kifogástalan volt. Az iratok elhelyezése viszont nem volt megfelelő, Bukarestben, jobb híján, az Izvor nevű kolostorban zsúfolták őket össze. Az iratanyag gerince a vajdai kancellária 1831. évi irattárából, s a kolostori javak összeírására kiküldött bizottságok munkájának anyagából tevődött össze. Ehhez járultak 3. állami osztály (secțiune de stat) címen az újabb közigazgatási iratok. A történetírói szempontból akkor legfontosabb anyagot az 1. történeti osztály (secțiune istorică) tartalmazta, itt őrizték a közjogi jellegű, országos iratokat, az athnamékat, fermánokat, stb. indexelve. A 2. közjavak osztályán (secțiune bunurilor publice) gyűjtötték össze a modern társadalom- és gazdaságtörténet becses forrásául használható, püspöki, kolostori eredetű birtokügyi iratárakat.

Ez a szűz forrásanyag hatalmas munka elé állította az akkori román történettudományt. Nagy lendülettel fogtak hozzá rendezéséhez, közléséhez, feldolgozásához, bár már akkor is tudták, hogy ezzel a munkával csak a kezdet kezdetén állanak, hiszen a kolostori és a magánlevéltárak túlnyomó része még teljesen ismeretlen. Ez az állapot részben máig is fennmaradt, egyes nagy családok levéltára hozzáférhetetlen a tudomány számára, amin egyébként nincs mit csodálkoznunk, hiszen egészen a legutóbbi időkig nálunk is sok panasz hallatszott hasonló jelenségek miatt. Fontosabb az, hogy a román levéltárügy máig sem forrott ki. Iratanyaga ugyan csak a középkor legvégén kezdődik — az első oklevelek a XIV. századból valók — sőt újkori része is szegényebb, mint mondjuk Erdély bármely vidékén, ahol az írásbeliség mély, nyugatias gyökereket vert. Erről első pillantásra meggyőződhetünk, ha egybevetjük például Miloia beszámolóját a jelenlegi ú. n. bánági levéltár anyagáról valamely más, regáti

levéltár ismertetésével.¹ A román szakfolyóirat, a Revista Arhivelor közlései azonban azt mutatják, hogy a román levéltárszervezet még kisebb anyagával sem tud kifogástalanul megküzdeni. A fejlődés a regionális szervezés felé törekszik, de igen nehézkesen. Oltenia anyagát például részben felszívta Bukarest, az otthon maradt rész pedig, román ismertetője szerint, olyan állapotban volt, ami már rombolásnak is beillik. Nagy társadalmi nyomásra is csak 1934-ben sikerült odáig vinni, hogy ez a tartományi levéltári anyag külön épületet kapjon.²

Ha a benső anyag pusztá fenntartása ilyen nehézségekkel jár, akkor megérthetjük, hogy a rendezés és kutatás munkája sem lehet könnyű és zavartalan. Valóban, azt tapasztaljuk, hogy a román írók túlnyomó többsége nem, vagy csak ritkán idéz kiadatlan levéltári anyagot, különösen az ókirályság területéről nem. Szívesebben támaszkodnak a kiadványok, vagy az akadémiai fényképgyűjtés jól ismert anyagára, ami természetes, mert hiszen a kiadatlan anyag feltárása, mint látjuk, otthon nagy nehézségekkel jár. További bonyodalmakra mutat rá a kiváló román tudós, P. Panaitescu, aki az 1938-i zürichi történész-értekezletre éppen a román forráskutatás jelenlegi állapotáról nyújtott be egy rövid áttekintést. Szerinte „a kérdés eléggé bonyolult“, mert a régi vajdai levéltárak megsemmisültek, az állami levéltár anyaga nem tartalmaz XIV. század előtti anyagot (hozzátesszük: nem is tartalmazhat!), tehát (?) külföldi levéltárakban kell kutatni. De ez is nehéz, mert „la Roumanie a été un carrefour de civilisations et d'influences“, tehát egyszerre sokfelé kell figyelni, török, görög, lengyel, orosz és magyar irat-anyagról szerezni tájékozást.³ Ebben kétségtávolú igazsága van, de meg kell jegyeznünk, hogy a XIV. század előtt külföldi kutatással sem lehet komoly román történelmi anyagot feltárni, másrészt, hogy bár tiszteletreméltó, ha a román történettudomány vállalja az utánjárás hatalmas munkáját, de emellett az otthoni anyag rendezését, hozzáférhetővé tételét sem szabad elhanyagolni.

Ami mármost a román forráskiadás fejlődését illeti, a levéltár-ügy történetének fenti áttekintése után tökéletesen érthető, hogy ez nagy nehézségekkel járt, mert az anyag szétszórtsága és rendezetlensége sokáig meggátolta, sőt manapság is érezhetően akadályozza. Részben éppen ezért, a figyelem először a könnyebben hozzáférhető elbeszélő források felé fordult, s már a XIX. század derekán megjelent Kogălniceanunak egészen a legutóbbi évtizedekig használatos hatalmas kiadványa román krónikákról.

¹ Miloia: Arhivele Banatului. Revista Arhivelor 1936—37. (Ugyanott található több más ismertetés regionális levéltárak —Oltenia, Bucovina — helyzetéről.)

² Dinculescu: Arhivele Statului din Oltenia. Rev. Arh. 1936—1937.

³ Panaitescu: L'état des études et des publications des sources en Roumanie. VIIIe Congrès International des Sciences Historiques, Comm. I. (Zürich 1938), 56—57. l. — A figyelmet érdemlő külföldi irat-anyagok közt utoljára említi a magyart, bár ez a legtekintélyesebb.

Mellette a különböző kiadványok, sorozatok, folyóiratok hasábjain kisebb-nagyobb szövegközlemények, ismertetések egész áradata indult, anyagát kevésbé válogatva meg, de eltelve a munka, a nemzeti szempontból érdekes anyag mielőbbi közlésének vágyától. Az első évek láza később némileg csökkent, és helyet adott egy kritikaibb közlési iránynak, amelynek kezdetét Hasdeunak az 1870-es évek tájától kifejtett munkásságával szokás összekapcsolni. Hasdeu munkássága valóban felbecsülhetetlen a román történetírás szempontjából. Elbeszélő források gazdag csoportját tárta fel, meghatározta szerzőjüket, ismertette és elbírálta használhatóságukat. Munkássága azonban módszer tekintetében még sok kívánnivalót hagyott, amint ez az ő helyzetében — hogy Panaiteacu említett beszámolójának kifejezésével éljünk: „aux débuts encore hésitants quant à la méthode” — természetes is. A forráskritikai módszerek kifinomulása a századforduló tájára esik, s két nagy, de azóta csaknem teljesen elfelejtett román tudósnak, I. Bogdannak és C. Giurescunak — a jelenlegi bukaresti tanár apjának — munkásságával kapcsolatos. Az első az addig egyáltalán nem, vagy csak igen gyatrán ismert szlávnyelvű krónikákat tette hozzáférhetővé kritikai közléssel és pontos szövegfordítással, később pedig a Nagy István moldvai vajda korabeli oklevelek kiadásával mutatott utat utódainak arra, hogyan kell az effajta munkát elvégezni. Giurescu mint forráskritikus tűnt ki, Bogdan mellett ő adta az első komoly alapot a moldvai krónikák értékének és belső összefüggéseinek tanulmányozására. Munkájukban mindketten teljes pontosságra, közleményeik alapos kritikai előkészítésére törekedtek, salkotásaik, bár azóta maga a forrásanyag is sokat változott, mindmáig mintául használhatók. Costăchescu, aki csak néhány évvel ezelőtt közölte a Nagy István előtti moldvai okleveleket, büszkén hivatkozhatott arra, hogy a Bogdantól leszögezett elvek alapján járt el.¹

Az okleveles anyag tervszerű gyűjtése későn, a XIX. század második felében kezdődött. E. Hurmuzaki indította el, aki tekintélyes vagyont arra áldozta, hogy különböző idegen levéltárak anyagát, illetőleg a külföldi okmánytárakban már kiadott forrásokat a román tudomány számára hozzáférhetővé tegye. Hálából az ő nevét viseli az egész sokkötetes sorozat, amelynek közlése közel félszáz éven át, szinte napjainkig tartott, s amely

¹ Costăchescu: Documentele moldovenesti înainte de Stefan Cel Mare (Iasi 1932). — Bogdan négy főműve két krónikagyűjtemény: Vechile cronice moldovenesti până la Urechia (București 1891) és Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor (București 1895), ill. két nagy oklevélkiadvány: Documente privitoare la relațiile Țării-Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV. și XVI. (București 1905, erdélyi levéltári kutatás alapján), és a Costăchescutól mintaként említett Documentele lui Stefan Cel Mare (București 1913); ez a négy munka valóban nélkülözhetetlen a román középkor kutatóinak.

a mindenkori román államtörténetírás anyagának gerincét adja.¹ Ezzel a munkával párhuzamosan indult a belföldi anyag közlése és ismertetése. Erre a célra az állami levéltárnak Thallóczy korában külön összeg állott rendelkezésére. Az 1870-es évek során meg is jelent a „Revista Istorică a Arhivelor Românei” hasábjain egy kétkötetes nagy index, amely mintegy harmadfél-ezer oklevél kivonatát közölte, majd ez megszakadván, egy harmadik kötet az 1694—1704 közti tartományi jövedelmek és portai adók jegyzékével.² Sajnos, ez a munka később abba-maradt. Bár így is tekintélyes anyag vált ismertté, kétségtelen, hogy még sokkal nagyobb várt felderítésre. Többet azonban nem indult olyan nagyarányú, szerves munka, ami az első évek lendületét megközelítette volna. Így, míg a külföldi kutatások nyomán egymásután láttak napvilágot a hatalmas oklevél-kötetek — a Hurmuzaki-sorozat mellett például Bogdan és St. Nicolaescu³ kiadványai a vajdaságok magyar-erdélyi kapcsolatairól — a belföldi anyag jórésze ma is kiadatlan. Costăchescu mintaszerű kiadványa a Nagy István előtti moldvai oklevelekről 1932-ben jelent meg, s meglehetősen egyedül áll; az újkori anyag meg éppen nagyon is feltáratlan. A kiadás módszere egyre javult, fokozatosan elnőtte a Hurmuzaki első kötetének sok kezdetleges hibáját, bár a nem elsőrangú kiadványoknál, így például Ghibănescu tömeges közléseiben, ma is éppen elég kirívó gyengeség mutatkozik. Egyébként túlnyomórészt még mindig a köztörténet anyaga van soron, a helyi vonások, mély-történeti tényezők kevésé jutnak szóhoz.

Látjuk tehát, hogy bár a román történettudomány nagy lendülettel vetette magát a forrásfeltárás munkájába, s az utolsó fél évszázadban tekintélyes eredményeket ért el, távol van attól, hogy akár csak ezt a feladatát is bevégeztnek tekinthesse. A munka hátralévő része ma is nyomasztó kötelezettséget jelent, a múltban pedig majdnem teljesen lekötötte éppen a legértékesebb román tudósok erejét. Nyugati szemmel nézve, csak ma kezd lehetővé válni, hogy Romániában modern történetírás induljon, amikor az anyag törzse nagyjából ismertté vált, tehát kritikái megrostálás után komoly feldolgozására kerülhet a sor.

Abban a korban azonban, amikor a román történet első tudományos jellegű, európai igényű szintézisei megjelentek, a román forrásanyag még kevés volt ahhoz, hogy tudományosan lehessen feldolgozni. Nem szólnak itt a román történetírás

¹ Documente cu privire la istoria Românilor I. (1887.) — Hurmuzaki nevében szokás idézni, de az egyes köteteket szakemberek szerkesztették, így a sok magyar eredetű anyagot tartalmazó első köteteket N. Densuşianu, stb. Az anyag megválogatása és közlés-módja sok tekintetben, főleg a kezdő kötetekben, éppen nem kifogástalan, ami a nagy iramot és lelkesedést tekintve érthető.

² V. ö. Thallóczy i. beszámolóját.

³ St. Nicolaescu: Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării-Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV. și XVI. (București 1905.)

erdélyi úttörőinek, Sinkainak és Maiornak munkáiról, amelyek a kezdet minden nehézségével küzdve, maguk is alig lépték túl a krónikások színvonalát. A vajdaságokban ugyan későbbben kezdődött a nemzeti jellegű történetírás, de Moldva és Havasalföld egyesítése után, a nagy beteljesülés boldog mámorában annál nagyobb lendületet kapott, és jóval mozgékonyabban fejlődött. Természetes, hogy itt, az önálló román állam keretei közt találjuk a nemzeti történetírás első nagy kibontakozásait. Ezek, mint említettük, Hasdeu és Xenopol munkásságával kapcsolatosak. Előbbi, aki mint jeleztük, a forráskutatás terén is jelentős érdemeket szerzett, tulajdonképpen nyelvész és irodalomtörténész volt; foglalkozása határozta meg működési területét: legfontosabb műveiben a román őstörténetet kutatta, a nyelv latin elemei alapján, a dáciai kontinuitás humanista írói hagyományának jegyében. Megállapításai nemcsak magyar oldalról részesültek éles bírálatban, de sok lényeges pontban már a román tudomány is túlhaladt rajtuk. Azonban úgy meggyökerezették a dáciai kontinuitás eszméjét, hogy azóta minden román szintézis kényszerűen erről az alapról indult ki, önmagának okozván ezzel a legsúlyosabb, megújuló problémákat. Xenopol történész volt, élelméjű, képzett tudós. Kitűnő agya megbirkózott azzal a majdnem lehetetlen feladattal, hogy a kontinuitás elméletét történelmi oldalról is elfogadhatóvá tegye, és még mielőtt a forrásfeltárás komoly eredményekig juthatott volna, a rendelkezésére álló gyér anyagból nagy szintézist tudott teremteni, amely bővítve, úgy látszik, még napjainkban is kelendő Romániában.¹

Mai történész elámul, hogy miből és hogyan lehetett akkor szintézist írni, s erre csak a módszerben találhat feleletet: az adatok óriási hézagait elméletek hosszú sorával hidalták át. Természetesen amíg az adatok maguk is nélkülözik a komoly kritikai elbírálást, szintetikus feldolgozásukra alig van lehetőség. Nem volt Xenopolék korában sem, de a közvélemény szintézist követelt, minél szebbet és nagyobbat, hogy kielégítse az egyesüléskor önmagára ébredt, de jelenével még elégtelen, európai helyét kereső nemzeti öntudatot. A szintézisek tehát létrejöttek, még mielőtt alapos részletmunka előkészíthette volna erre az anyagot, sőt mielőtt maga az anyag együtt lett volna. Megállapításaik, gondos forrásmunka eredményei helyett, gyakran üres feltevésekre, szunnyadó nemzeti vágyak történelmi visszavetítésére épültek. A nemzeti közvélemény azonban szomjasan itta be ezeket a megállapításokat, és úgy átszötte némelyiket az önérzetnek s a jelen életnek száz szálával, hogy ma is hagyományok erejével köti a tudományt.

A századfordulón visszahatás mutatkozott. Megnőtt az anyag, s vele a történetírás kritikai előkészítésének szükség-

¹ A. Xenopol: *Istoria Românilor în Dacia Traiana*. Mint Carabaş könyvjegyzékéből látom, legfrissebb kiadásának utolsó kötete 1930-ban jelent meg. — Hasdeu főbb művei: *Istoria critica a Românilor* (Bucureşti 1875); *Din istoria limbii române* (Bucureşti 1883); *Strat şi substrat* (Bucureşti 1892).

érzete. Új képzésű tudósok törtek az élre, így Bogdan, akinek irodalmi munkássága eltörpül ugyan közlései és óriási anyagismerete mellett, de mintegy már ezzel is az alapos kritikai előkészítést hangsúlyozza. Megvolt az erkölcsi bátorsága arra, hogy új utakon járjon, akkor is, ha ez előreláthatólag kellemetlen következményekkel járhat. A divatos írókkal szemben meg merte mondani, hogy az akkor igen nagyra tartott, vitéz, de kegyetlen XV. századi vajda, Vlad Tepeș, beteges egyéniség volt. Hangsúlyozta, hogy a románság fejlődése során sokat vett át idegen népektől, így például a bulgároktól.¹ Ilyen bátor szembehelyezkedés a romantikus iránnyal, amely a történeti hősök egyéniségét minden „rút” vonástól meg akarta szabadítani, a fejlődést pedig idegen hatások nélkül, tisztán a nemzeti alapokból szeretne levezetni, valóban merész és gyökeres fordulat volt, de eredménye, sajnos, nem mutatkozott. Bogdan és hozzá sokban hasonló kortársa, az idősebb Giurescu, nem tudtak iskolát formálni. Valamivel nagyobb hatást gyakorolt náluk D. Onciul, aki az egyetemi oktatásba bevezette a modern szemináriumi képzést, és tanítványait mindenképpen pontos anyagismeretre, kritikai munkára igyekezett serkenteni.²

A romantikus szintézisekkel szemben tehát fejlődésnek indult egy kiforrottabb, kritikaibb irány, amely előbb az anyag pontos ismeretét követelte, s részmunka felé hajlott. Erre csakugyan nagy szükség lett volna, mert a századforduló előtt maga a forráskritika is csak elnagyolt munkát végzett, s az anyag részletes, sokoldalú megvilágítását lehetővé tevő segéd tudományok úgyszólván teljesen hiányoztak. Ma is csak éppen hogy megindultak, de akkor a történetíró minden volt egyszemélyben: forrás-gyűjtő, paleográfus, régész és címerszakértő. Ez a polihisztori lekötöttség majdnem lehetetlenné teszi az elmélyülő munkát, helyénvaló tehát, hogy a józan kritikai irány a részfeldolgozások felé törekedett. Sok hatása azonban nem volt, mivel a kor a szintetikus munkának kedvezett, s a nemzeti eszme is nagy, átfogó művet követelt, amely a románság történetét minden addiginál fényesebben és egységesebben mutassa be. Ezt a munkát végezte el N. Iorga, akinek hatalmas egyénisége rövidesen elhomályosította minden elődének és kortársának nevét, s egy emberöltőn keresztül egyeduralkodóan szabott irányt a román történetírásnak. A romantikus szintézist újra felemelte, a részletmunkát s a kritikaibb felfogást háttérbe szorította, s ezzel, bármily nagy és értékes munkát végzett volna egyébként, a román történet-tudománynak inkább kárára, mint hasznára volt.

Iorga munkássága, méreteit tekintve, minden elismerést megérdemel. Bámulatos annak az embernek munkabírása, aki

¹ I. Bogdan: Vlad Tepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui (București 1896), ill. Românii și Bulgarii, raporturile culturale și politice (București 1895).

² Sulica i. tanulm. ezt az egész átmeneti kort Onciul nevével jellemzi.

egyszemélyben volt aktív politikus, szépíró és történettudós, de olyan eredménnyel, hogy tudományos műveinek pusztá fel-sorolása vaskos kötetre megy. Mint történész forrásokat is közölt, s csaknem minden európai levéltárban megfordult, ahol népének történetére érdekes adatokat sejtett. Mint író egyetemes törté-nettel is foglalkozott, népének történelmében pedig alig akad olyan terület, amelyet több-kevesebb éleselméjűséggel át ne tallózott volna. A szűkebben értelmezett történelmen kívül a segédtudományokkal is foglalkozott, mintha szellemének fölünyes képességeiben bízva, egymaga akarta volna mindazt pótolni, amit elődei a viszonyok mostohasága, látókör vagy képzettség hiánya miatt nem végezhettek el. Készséggel elismer-jük, hogy román történelmet még nem írtak szélesebb alapokon, s azt sem tagadjuk, hogy majd minden művében akad egy-két új szempont, amely ismeretlen távlatokat nyit meg.

E kétségtelen érdemek mellett azonban igen súlyos hibái vannak, s ezek eleve kétséssé teszik, hogy könyveit haszonnal forgathatjuk-e. Szintézist ír, de anyagának nem ura, nem tudja elrendezni, s mellékes szempontok között olykor éppen a lényegét engedi elsikkadni. Óriási tudása, széles európai anyagáttekintése éppen ezért gyakran hátrányára válik, előadását zavarossá, kapkodóvá teszi. Ezt, valamint idézeteinek pontatlanságát, hivatkozásmódjának pongyolaságát román bírálói is szemére vetették. Ugyanilyen súlyos, hogy gyakran fegyelmezetlen, látszólag pillanatnyi ötletek hatására össze nem illő részeket kapcsol egymáshoz. Olvasóját ezzel tökéletesen megzavarja, lesújtja és megfosztja attól az élvezettől, amit villódzó ötleteivel s néhol költői magasságokba lendülő stílusának szépségeivel okozna. Másrészt túlságos szerepet juttat stílári fogásainak és költői képzetének, legtöbbször éppen ott, ahol tárgya adatszerű bizonyítást kívánna. Forrásait alakíthatja, toldja vagy egyes részeit elhallgatja, amint éppen elméletének érdeke kívánja. Eleve-beállítottág irányítja sok állítását, hosszú körmondataiban burkolt célzatosság lappang. Vitázik a multtal, vádol és fel-magasztal, amikor való életet, tárgyi hűséggel kellene ábrázolnia.

Romantikus, célzatos, megbízhatatlan — Iorga magyar bírálói sokat hangoztatták ezt, most pedig román részről emelik ellene ugyanezeket a vádakát. Magyar oldalon Domanov-szky Sándor nagy és részletes tanulmányt írt Iorga történelmi módszereiről,¹ s ez felment az alól, hogy hosszasan ismertessük egyes tévedéseit. Csak azt kívánjuk még egyszer hangsúlyozni, hogy ezekért nem egyedül ő a felelős. Írásainak két alapmotívuma a román nemzeti egység erőszakos kiemelése és a nemzeti multnak minél dicsőbb formájú előadása. Egyik sem az ő leleménye, hanem a román társadalom öntudatában élő követelmények szuggesztív kisugárzása. Iorga a román nemzeti öntudatot szolgálta ki, annak vágyait vetítette vissza a multba, mintegy történelmi igazolásukat keresve. Ez túlzottan romantikus jelenség.

¹ La méthode historique de M. Nicolas Iorga (Budapest 1938).

Kétségtelen, hogy a nemzeti közvélemény ma is hat a történetírásra, de ez csak ösztönzésben, bizonyos kutatási területek kiemelésében nyilvánulhat, s nem zavarhatja meg a tudományos munka benső, tárgyi szempontjait. Egyébként a kapcsolat helyes formája éppen az, hogy a történettudomány a maga objektív módszereivel csiszolja, módosítsa, irányítsa a nemzeti közvéleményt, a mult konkrét tanulságaiból kielemezhető igazabb célok felé. Iorga éppen ellenkezőleg járt el, de ez természetes, mert a román történetírás benső nehézségei hozták magukkal. Mint láttuk, Romániában a történetírás alapvetése a nemzet öntudatra-ébredését követte, s adatok híján a közvéleményből merített leleményt, hogy anyagának hézagait áthidalhassa. A már meggyökeresedett nézetekkel a rövidéletű kritikai irányzat sem tudott szakítani, s ezek lényegileg változatlanul éltek tovább Iorga műveiben. Indokolásukat, egyes részeit magyarázatát ő maga is sokszor megváltoztatta ugyan, korábbi nézeteivel homlok-egyenest ellenkező módon vezetvén le ugyanazt a jelenséget, de a lényeget: a románság egységét s latin multjának dicsőséges fényét soha nem engedte érinteni, holott iorgai formájában egyik sem felel meg az adatoknak.

Iorga romanticizmusának legferdőbb vonása tehát az — erre különben kevésbé fontos részletrajzokkal, így a Vitéz Mihály-kori havaselvi társadalom ábrázolásával kapcsolatban román bírálói is utaltak — hogy a multba saját korának törekvéseit vetíti vissza. Közvélemény és történetírás kapcsolatának eme fordított állapota ismét a román történetírás alapvető szervi bajára hívja fel figyelmünket. A késői elindulás, hajzás utánpótlás következtében a román irodalom egészen a legutóbbi időig nem jutott olyan helyzetbe, hogy nyugodt, alapos munkával kiegyensúlyozott viszonyt teremtsen anyaga és módszerei, s a nemzeti vágyak és a korszerű tudományosság követelményei közt. Az egyes írók egyéni képzésében nincs hiba, legalábbis kiemelkedő tagjaik elsőrendű külföldi iskolákat jártak, modern módszereket tanultak, s elméletileg mind elsőrangú szakembernek mutatkoznak. A szürke munkások, így egyes irodalommal is foglalkozó vidéki tanárok szintje ugyan eléggé alacsony,¹ de ez a tudomány irányítása szempontjából nem jelent sokat. Az elitből nem hiányzanak a nagy elmék sem, hiszen maga Iorga széles látókörével bármely külföldi irodalomnak is díszére válna, hibái nélkül. De éppen ez mutatja, hogy a hibák szerviek, mélyen fekszenek. Kevés, fogyatékosan feltárt, és felületesen átrostált forrásanyagra senki sem tud megbízható eredményeket építeni, adatszerű kritikai részfeldolgozások híján pedig teljes képtelenség modern szintézist írni. A közvéleménynek és egyes alaptalan hagyományoknak bénító hatásától

¹ Elrettentő példaként említjük meg T. Popa könyvét Hunyadi-ról: Iancu Corvin de Huniedoara (Ioan Hunyadi), Huniedoara 1928. A szerző egy elég tekintélyes vidéki középiskola igazgatóságáig vitte, de a történelemhez nem ért. Egyes naivságaira v. ö. i. Mátyás-Emlékkönyvbéli tanulmányunkat.

pedig csak akkor lehetne megszabadulni, ha a történetírást egyedül a saját tudományos céljába vetett hit vezérelné.

A román történetírás mai válságának alapvető okaihoz jutottunk el. A komoly fők látják, hogy a romantikus szintézisek útja kátyúba vitt. Nem helyes, hogy a történész munkáját a közvélemény s a napi politika hullámmzása irányítsa, és az sem helyes, hogy a tudomány ne tudjon számot adni saját szükségleteiről, és csillogó, de alaptalan elméletekre épült szintézis kedvéért elvesse a józan, komoly adtmunka lehetőségeit. A román történetírás új iskolája ilyenféle elgondolásokkal fogott fegyvert Iorga és köre ellen, bár sem a multak munkájának értékelésében, sem a jövő célok vázolásában nem ment el a végső következtetésekig. Támadását így is siker koronázta. Az elhamarkodott romantikus szintézis iorgai épülete recseg-ropog, s csak idő kérdése, hogy mikor omlik egészen össze. De még a jövő titka, hogy mi fogja felváltani.

Az új irány a háború utáni évek belső átértékelési folyamatában, szinte észrevétlenül alakult ki. Vezére tulajdonképpen nem volt, Giurescu csak mint egy reprezentatív új folyóirat, a *Revista Istorică Română* szerkesztője, s Iorga személyes támadásainak első célpontja lett azzá. Sok különböző oldalon, egyszerre támadt a szükség érzete, hogy a történetírást konkrétebb, megbízhatóbb módszerekkel kellene előbbre vinni, mint Iorga és iskolája tette. Ezzel a felismeréssel egyidejűleg, sőt részben már előtte megindultak az alapos részletkutatások, s a történettudománynak új területei kerültek vizsgálat alá. Az új munka tehát mintegy önmagától, látható külső kapcsolatok, előzetes elvi megbeszélések nélkül indult el, a fejlődés benső kényszeréből. Legnagyobb erénye éppen ez a természetesség, és az, hogy egyáltalán folyik, függetlenül Giurescutól és a közte és Iorga közt kitört háborúságtól.

A helyzet, mint Makkai idézett cikkében jól érzékelteti, lassan érett a nyílt kirobbanásig. Iorga évtizedeken át uralkodott a román történetíráson, senki nem vonhatta ki magát hatása alól. Most egyszerre azt kellett látnia, hogy mindenfelől új munkák törnek elő, amelyek mind módszerükben, mind végeredményeikben erősen elütnek az általa szentesített formáktól. Határozott szembeszegülés volt az, hogy az új írók némelyike már odáig merészkedett, hogy megcáfolta Iorgának egyes makacsul hangoztatott, reprezentatív jellegű állításait. Iorga élesen kikelt ellenük, de csakhamar maga szorult védekezésre, mert az ifjabb nemzedék legkiválóbb tagjai, a Giurescu folyóirata körül tömörült írók, akiket Iorga személy szerint támadott meg, sorra válaszoltak, s nemcsak azt mutatták ki, hogy inkriminált szempontjaik helyesek voltak, hanem fejére olvasták mindazokat a hibákat, amiket magyar bírálói évek óta hangoztatnak.

Iorga nemzetgyalázással vádolta egyik-másik kritikus szemű ifjabb kartársát, de ezzel csak azt érte el, hogy egységbe kovácsolta, „új iskolává“ tömörítette a legkiválóbbakat. Az új iskola külön-

válását az ő támadása tette tudatossá. Az elvek, amelyeket Giurescu és köre, immár tudatos szembeszegülésképen, zászlójára tűzött, valóban tiszteletreméltóak. Leszögezik, hogy a multat csak tárgyilagosan, önmagában szabad szemlélni, a jelen érdekek fölös terhétől, nem-tárgyi szempontok romantikus visszavetítésétől szigorú kritikával megszabadítva. Giurescu maga fejtette ki, hogy a történelmi romanticizmussal — Iorgát tekinti ez irány képviselőjének — gyökeresen és végleg szakítani kell, mert a tudományra egyedül csak az igazság keresése lehet üdvös. Iskolája mindenesetre megindult ezen az úton. Leszámoltak néhány alaptalan elmélettel, s másrészt józan, kritikus munkával igyekeztek megvilágítani a román mult egyes eddig elhanyagolt részeinek belső összefüggéseit. De ez csak kezdetet jelent, s vannak olyan kényszerítő erejű közhangulati tényezők, amelyekkel az új iskola sem mer „gyökeresen” szakítani. Magyar vonatkozásban már említettünk idevágó példákat Giurescuról, Panaitescuról. A hagyományok kényszere különösen akkor bántó, ha szintézishez nyúlnak, vagyis ha részletkritikájuk számára kevesebb lehetőség nyílik. Giurescu új román történetkönyve — mint Gáldi László találóan írta¹ — „bár módszeres óvatosság tekintetében igen jelentékeny haladást mutat Iorga iskolájának sokszor felelőtlenül odavetett állításaival szemben, arról győz meg, hogy szerzője mégsem tudott minden esetben szabadulni az oláh felfogás egyoldalúságától s különösen nem tudott — vagy nem is akart — szembehelyezkedni egyes áltudományos nézetekkel, melyek képzelt politikai jelentőségük révén szinte kiirthatatlanul meggyökeresedtek az oláh szellemiségben. Innen származik munkájának felemás jellege...”, tudniillik egyes kitűnő részletek mellett gyakran zavaró hibák, s az átfogó vonalak rajzában olykor egészen téves irányzék, romantikus hagyatékok, de Iorga nagy távlatai és magával ragadó könnyedsége nélkül.

Nem akarjuk hosszasan ismertetni a két iskola vitáit, munkamódszerük eltéréseit és eredményeik különbségeit vagy egyezéseit. Sokkal szemléletesebb lesz, ha ehelyett a két vezérnek, Iorgának és Giurescunak részint éppen ostentatív szándékkal készített új történelméből párhuzamosan közlünk néhány részletet. Nem érezzük ki az ellentéteket, ezért nem választottunk olyan részleteket, amelyekhez a vita során akár egyik, akár másik fél különösebb érdeket fűzött. Kompromittálni sem akarjuk őket, ezért figyelmen kívül hagyjuk a kontinuitást, a római és az adatszerű román történelmi kor ezeréves hézagát áthidaló, s mindkettőjüknél erősen támadható fejtegetéseket. Az eddig megjelent kötetek anyagából éppen azt a kort fogjuk kiválasztani, amely minden román írónak egyaránt kedves: Nagy István idejét. Ez egyben a román történet egyik legjobban feltárt része lévén, azt remélhetnők, hogy rendszeresen tudják ábrázolni. Mint látni

¹ Századok 1937, 321. l. — Iorga új szintézisének francia kiadását ism. uo. 1939, 348. l.

fogjuk, mégis lesznek jelentős eltérések, de lesznek közös hibák is, amelyek mindkét író munkájára jellemzőek.

Első szövegegybevetésünk tárgya Mátyás 1467. évi moldvai hadjáratának leírása. Közlésünkben teljes értelmi hűségre törekedtünk, így a stílus fordulataira nem figyelhettünk. Különösen Iorga szövegének értelemzavaró sajátosságait igyekeztünk kiküszöbölni, s tekervényes körmondatait, ha lehetett, tagolni.

Iorga: *Istoria Românilor* IV. k. II. könyv (Nagy István, a keresztény Kelet védelmezője) III. fej.: Moldva szabadságáért a magyar királyság ellen.

Giurescu: *Istoria Românilor* II/1. k. 53. s. köv. l.: Nagy István. A baiai csata.

Mintegy kétéves csend következett. Ebben az időben, 1466. vagy 1467. hal meg Kievi Eudochia, a vajda felesége, annak a lovára és íjjára büszke litván-orosz hercegnek, Olelko fiának nővére, aki „Semen cárnak“ nevezte magát. A házasság 1463. júl. 5. történt. Egy leány született belőle, Elena vagy Olena, akire nagy, de végül igen szomorú sors várakozott abban a moszkvai Oroszországban, amelyhez anyjának faja kapcsolta. A Szent Miklósnak szentelt iasii egyház falán ott látható törékeny, sápadt kis alakja, hosszú fehér ruhában, zöld virágokkal, fényes királynéi korona alatt.

Bizonyos Maruscával való kapcsolatából már örököse is volt Istvánnak, akit Jó Sándorról nevezett el.

Mátyás király ebben az időben, mivel a török fegyverszünet végét ért, hosszú és nehéz hadjáratot indított Boszniába (...)

Ugyanekkor Erdélyt, ahol a román elem a városokban is erősödni kezdett, — Máté szászvárosi bírót 1466. a lakosság három nemzete, „szászok, magyarok és románok“ együtt választották —, magára hagyta ő, akinek atyja élete végéig igazi erdélyi maradt. A havaselvi kapcsolatok sem voltak már olyan jelentősek, mint hajdan. A moldvaiak sem fonódtak szorosabbra az új uralom alatt. A tartomány elhagyottnak érezte magát, hanyatlott, s ezért fokozottan sú-

Moldva urának kapcsolata Kázmér lengyel királlyal, 1461. évi támadása a székelyek ellen, Chilia elfoglalása és főleg az, hogy beleelegyedett az erdélyi felkelésbe, arra bírta Mátyást, hogy háborút indítson István ellen. Bizonyára hozzájárult (elhatározásához) Petru Aronnak s egy másik trónkövetelőnek, Berindeinek ösztönzése. Ez utóbbit a király magával is vitte, hogy a szucsávi trónra ültesse.

lyosnak érezte a sok adót, amit a felújított török háború tett szükségessé.

Mátyás Szentgyörgyi és Pösingi (!) János grófot küldte a határok védelmére, (bár) a török nem támadott, mivel Radu (a havaselvi vajda) az adófizető alattvaló példaképe volt, s maga István is tartotta a Petru Aronkori megállapodást az ozmán birodalommal. Szentgyörgyi egykettőre olyan hatalmat szerzett, amilyen már hosszú ideje nem volt. Személyében egyesítette a vajdai és székely ispáni tiszteket, katonai rendszabályokat vezetett be, a hét szék százait is gyakran felhívta a határok védelmére, így 1466. őszén, amikor azt hitték, hogy Ali bég áttört Viddinnél és Kálnok felé tart, úgyhogy a vajda Hátszegre készülődött, gondolván, hogy amaz ott akar betörni. A tordai diétán megszavaztatta ezt a határozatot, s keresztül is tudta vinni, „fej- és jószágvesztés terhe alatt“.

Ami a királyt illeti, boszniai sikere után úgy érezte magát, mint apjának méltó örököse. Célként derengett föl benne a keresztes háború eszméje, holott mind a két román vajda békében élt a török hatalommal. II. Mohamed szerbiai kihívását egy nagy, személyesen vezetett támadás előkészületéül tüntetve fel, Budáról májusban fegyverbe szólította az erdélyi szászokat, „hogy minden erejükkel védelemzék meg a hazát és a hitet“. Úgy látszott, mintha Iancu-Vodă (!) napjai tértek volna vissza. De a királynak, ahelyett, hogy a Brankovicsok földjén kereste volna fel a szultánt, a szászok lázadását kellett elfojtania, akik pénzükből kifosztva, s elgyötörve a nekik merőben érdektelen célokért folytatott háborúban, arra gondoltak, hogy német néptársukat, a derék vajdát, erdélyi királlyá emelik.

A három rend a régi alapokon, egy gyűlésen ellenállást határo-

zott a királlyal szemben, a szabadságok helyreálltáig, s engedelmességet János vajda és társa, egy másik német, Eldesbach Berchtold, s mellettük az ország ispánjai iránt.

Ez a lázadás, amelyet Roth Benedek lobbantott fel, nagyon hasonlított ahhoz, amelyet másfél száz évvel azelőtt oly nehezen fojtott el Károly Róbert. Magyarok is támogatták, például Geréb Péter, aki Rásinarit zálogul bírta a koronától, s aki nemcsak vagyonát, de fejét is veszítette. A szepesi németek is azt hitték, hogy eljött az ideje elszakadniuk a tulajdonképeni Magyarországtól. Az osztrák, aki megmutatta, hogy Erdélynek elég ereje van önmagát megvédelmezni, király lett ebben az országban, amelynek sorsát 1462 óta irányítván, vezetéséhez hozzászokott.

Mátyás azonban sereggel rendelkezett, nem ugyan a nemesiséggel, amelyet nemigen látunk hadában, de legalább a cseh Giskra zsoldosaival, akikkel bármit tehetett. Örököltén jó katonai lévén, sebtén összegyűjtött nem kevesebb, mint 8000 lovast és 4000 gyalogost. Ellenfele még készülődött, s rögtön megadta magát, Brassó hűséges volt és jutalmat kapott, egyedül a szekesváriak makacskodtak. A király, harc nélkül győzve már augusztusban, szeptember végén Kolozsvárt volt, s egy hónappal utóbb Szeben is kénytelen volt befogadni őt. Novemberben Segesvárra, innen Brassóba ment, ahol nehéz elhatározás várt rá.

Nem a havaselvi Radu ellen, aki mint mindig, most is tétlen maradt, hanem az ellen, akiről tudta, hogy állítólag kapcsolatban állt a már megbüntetett lázadókkal, aki dúlta a székelységet és befogadta a menekülőket: a moldvai ellen. István helyére, aki huszonöt éves fejjel sem vett tudomást arról, hogy szomszédja hatalmas és gögös úr, Petru Aront akarta ültetni, aki hosszú

Legelőször az erdélyi lázadást fojtotta el (1467 szeptemberében), azután István ellen indult. Nov. 11. a 40.000 főnyi magyar sereg Brassónál állt; innen az Ojtoziszoroson át vonult Moldva felé.

ideje nála élt, s aki eltelvén a visszahelyeztetés reményével, elsősorban viseli a felelősséget ezért a háborúért, amelyből annyi rossz származott.

István Chiliából visszatérve megjutalmazta a várnagyot, Isaiát, aki egyben sógora is volt, és később Buciumot adta melléje, míg Cetatea Albában egyedül hagyta Sbiareát (. . .). Ezévi okleveleiben semmi sem mutatja, hogy beleavatkozott volna Erdély ügyeibe, hiszen az, gőgjében, nem szokott véleményt kérni a mieinktől a maga dolgairól. 1467 júniusában Bárladban van, az ország keleti részén, szeptemberben és októberben Szucsávában, ahol adományt tesz Humor-kolostor számára.

Ez volna a bevezetés. Mint látjuk, Iorgánál mintegy ötször annyi, mint Giurescunál, de ez a terjedelembeli különbség éppen nem jelent minőségi többletet. A lényeg, ami Giurescu szövegében egyszerű és világos, nála felismerhetetlenül szétszóródik, elsikkad. Írása kusza, zavaros. Ok nélkül halmoz egymásra össze nem tartozó részeket, az egyes adatok közt nem teremt szerves összefüggést. Fegyelmezetlenül zsúfolja fel mindazt, ami írás közben eszébe jutott, egy csomó olyan részletet, aminek a moldvai hadjáratához semmi köze nincs, sőt olykor egy-egy mellékmondatával is messze ugrasztja a figyelmet attól, amiről tulajdonképpen beszél. Semmi értelme annak, hogy beszúrta Gerébről szólván, hogy Rășinarit zálogul bírta, de nem tudta elhárítani a feleslegesen felőtli adatot. Másutt célzatot burkol hasonló, látszólag fegyelmezetlen mellékmondatokba, így például abba, ahol a Mátyás-kori Erdélyről szólván, hirtelen átcsap a százvárosi bíróválasztásra. Ezzel azt akarná sugallani, hogy a XV. századi erdélyi városokban a román elem már számottevő volt. Ez nem áll. Alaptalan és célzatos sok más beállítása is, általában az erdélyi viszonyok ábrázolása, az „osztrák“ Pösingi (ez Bazini János akar lenni!), a cseh Giskra kiemelése a hadjáratokból kimaradó magyar nemeséggel szemben, a szepesi „elszakadási“ törekvések, s a „tulajdonképeni“ Magyarország emlegetése. Mindez olyan magyarellenes kisebbsítési célzatokra vezethető vissza, aminőkre munkánk első részében már felhívtuk a figyelmet. Önmagában helytelen, a fejezethez pedig semmiképen sem tartozik és csak zavart kelt.

A folytatás, a fejezet törzse a következő:

De minthogy Moldva urai, mint újabb korban látjuk, Vrancea, Câmpulung felől híreket kaphat-

István megerősítette a hágót, úgyhogy Mátyás csak harccal tudott utat törni, „tűzzel-vassal“,

tak, nem érte (Istvánt) váratlanul, hogy a szomszéd király, ebben a magas hegyek és veszedelmes szakadékok közt való hadviselésre annyira alkalmatlan időben, a székelly szorosok felé indult.

Mátyás még az ősz végén áttört Ojtozon; többször összecsapott Istvánnal, aki lépésről lépésre követte ellenségét, s nov. 29. Tatrosban adott ki egy oklevelet, idegen világ közepén, ahol olyanféle neveket találunk, mint Ungureanul, Furău-Forró, Izvanet-Istvanet. Vele volt természetesen Giskra . . . (következik Mátyás kíséretének elsorolása). Román természetesen egy sem, hiszen a félromán király (!) nem tartotta meg őket korábbi hadi jelentőségükben (!); ott volt viszont a távoli Magyarország nemessége, a nádor, a pécsi püspök, Gara Miklós utóda, János, Kanihsai László — csupa idegen ember ezen a tájon.

A városok elpusztultak; leégtek a favarak is, így Szent Miklós napja után másodnapra Roman-nál, ahol a sereg nov. 29. és dec. 7. közt tartózkodott. Neamțot egy lélek se védte. Így érték el a régi szász vásárhelyet, Baiát, ahol hajdan Jó Sándor gótikus temploma mellett katolikus püspök székel, s ahol a kereskedő-lakosság még akkortájt is németül beszélt és írt, és sértve érezte magát olyan adományok miatt, amint István tett Moldovița-kolostor javára. Mátyás védősáncokat épített, s úgy hitte, hogy ebben a vele egyvallású városban eltöltheti a karácsonyi ünnepeket. El is kezdték a vigadozást, ami diadalünnepnek is beillett olyan országban, amely semmi ellenállást nem tanúsítván, teljes önmegadást mutatott. Péter vajda tudta, hogy közel van már Szucsáva, ahonnan tizenkét évig távol volt.

Elérkeztünk a döntő ponthoz, Giurescu jól érzékelteti, hogy a helyzet válságosra fordult, s Istvánnak színt kellett vallania.

amint Bonfini írta. Nov. 19. elfoglalta s felégette Tatros városát; a magyar sereg ezután a Szeret völgyén vonult fölfelé, dúlva és gyilkolva mindent, amit útjában talált. „Nem néztek sem kort, sem társadalmi állást, sem nemet“ — írja Dlugosz, a lengyel krónikás. Maga István abban a levelében, amelyet közvetlenül a csata után, jan. 1. küldött a lengyel királynak, azt mondja, hogy a magyarok „az országot pusztítva, kegyetlenül dúlva és égetve vonultak előre, a városokat, falvakat hamuba rontották, gyermekeket öltek, nem tisztelték a templomokat és sok szörnyűséget cselekedtek, amiről nemcsak beszélni, de gondolkozni sem jó, s amit a pogány török vagy tatár sem tett soha“.

Sorra elesett Bákó, Roman — Mátyás itt maradt nov. 29.-től dec. 7.-ig, — és Baia. István mindeddig vonakodott az ütközetből, csak az élelemért küldött csapatokat nyugtalanította, a betolakodók előtt ősi szokás szerint pusztává tette a földet, — de most érezte, hogy eljött a támadás pillanata. Valóban, Baia már nincs messze Szucsávától, és ismervén a bojárság ingatag természetét, komoly veszedelem lett volna megengedni, hogy Mátyás bevonuljon az ország székvárosába és uralkodónak nyilvánítsa Berindeit. István tehát elszánta magát a támadásra.

Iorga szövege, minden regényessége mellett, éppen itt laposodik el. A lényeges részek leírása egyébként mindkettejükénél meglepően rövid.

Dec. 14.-ről 15.-re virradó éjjel azonban egy magyar kereskedő hírül hozta, hogy köröskörül az erdők moldvai harcosokkal vannak tele. Pár óra múltán kitűnt, hogy késői léte, milyen fontos volt ez az értesülés. István a havaselti Vlad vajda példáját követte: visszavonult az ellenség elől, de közben folyton nyugtalanította, s aztán éjtszaka, fáklyafénynél, meglepetésszerűen tört rá.

A bojárok leszálltak lovukról s a gyalogokkal együtt megadták a súlyos lökést. Zűrzavaros harc tört ki, főcélja a király védelme volt, de miután nyilak bénították a gerincét, őt is hordágyon kellett elvinni. A teljesen szétszűllött sereg számtalan nehézség között kereste visszavonulásának útját a vad tél kellős közepén.

A legyőzött boldog volt, amikor viszontláthatta Brassót, s megjutalmazta polgárait, hogy vérük hullásával oly vitézül küzdöttek bizonyos, meg nem nevezett ellenség ellen.

Íme, hogyan tükröződik a győztes lelkében ez a valóban fényes győzelem (... idézet Istvánnak a lengyel királyhoz írt leveléből).

Egyébként a lengyel nemesség is szemrehányást tett Mátyásnak moldvai hadjáratáért, amit szerrintük azért indított, hogy bizonyos Berindeit ültesse trónra, s kérték, ne ismétlje meg a háborút.

Az ország krónikája, keresztényi alázattal, így ír a baiai eseményekről (... idézet).

Végül a havaselti változat (Górka) néhány zavaros részletet közöl, hogy István átmenetileg vereséget szenvedett s úgy kellett magát kiváltania; közben a tatárok is beleelegyedtek, de vereséget szenvedtek; a ki-

1467. dec. 15. este 12.000 moldvai harcos minden oldalon meggyújtotta és megrohanta a várost. A harc elkeseredetten folyt és egész éjjel tartott. Reggel 5 órakor a megvert magyarok menekülni kezdtek. Mátyás királyt egy háromhegyű nyíl megsebezte a lapockáján, a gerince mellett, úgyhogy hordágyon kellett elvinni. S ha a moldvai vornic, Isaia ott támadott volna, ahol István elrendelte, a magyar király foglyul esett volna. Így azonban serege roncsaival el tudott vergődni a hegyekig és onnan Erdélybe.

Nagy zsákmány esett a győztesek kezébe: „szekerek, sátrak, fegyverek, kis és nagy ágyúk —, mindent elfoglaltam Istennek hála“, mondja István említett levelében. Az elesett magyarokat — szám szerint hétezeret — egy nagy halomba gyűjtötték. „De ezek mellett — fűzi hozzá a vajda — sok van még, akinek a testét nem hordták egybe“. Hozzászámítva a rabokat is, azt az eredményt kapjuk, hogy a büszke seregnek, amely az Ojton leereszkedett volt, nagy része nem tért vissza. „Az Úr Istvánnak és seregének kezébe adta őket, sokat levágtak, mások a házakban égtek a város utcáin. Maga Mátyás király nyílsebet kapott, s egy más, járhatatlan szoros úton, kinnal került haza“. Így beszéli el a baiai vereséget az ú. n. putnai krónika. Dlugosz, a lengyel krónikás, méltán nevezi „óriásinak“ (clade ingenti).

rály minden ágyúját a hegyek
közé hagyta, egyet se tudott
megmenteni.

Az események előadása, mint látjuk, eléggé eltérő. Csak a végeredmény azonos, hogy Mátyás vereséget szenvedett. Mindkét író forrásidézetekkel dolgozik, de egy szóval sem árulja el, hogy csak moldvai pártállású forrást hajlandó meghallgatni. A végeredményükkel ellenkező adatokat meg sem említik. Egyébként a kritikus ponton, a csata lefolyásán, mindketten igen gyorsan siklanak keresztül. A befejezés Giurescunál kiegyensúlyozottabb, az események időrendje és benső összefüggése szerint következik, Iorgánál a bevezetéshez hasonló kapkodással.

A menekülők nyomán, mint a krónika mondja, újra átdúlták a Székelyföldet, s végül elfogták rejtékhelyén a bujdosó Petrut is, és kivégezték.

1468 febr. 5. István Szucsáiban volt . . . (tatár és egyéb, nem ide tartozó események következnek).

De István ezzel nem elégedett meg. Az ú.n. bistritai krónika szerint még ugyanabban az évben — tehát 1468-ban, mert nem valószínű, hogy ez az 1467. év utolsó napjaiban megtörténhetett volna (a baiai csata dec. 15. volt!), — Dlugosz szerint viszont 1469. júniusában „viharként“ tört be Erdélybe és nagy dúlás után sértetlenül tért haza. Röviddel e „büntető expedíció“ után arra is módot talált István, hogy megfizessen Petru Aronnak a ráusenii gázságért. (. . .) A menekült csapatába esett (. . .).

Szövegösszehasonlításunk során mindjárt kezdetben feltűnt, hogy Iorga nem tud szintézist írni. A nagy szintézisek írója nem tud bánni az anyaggal, oktalan halmozással nehezíti meg az áttekintést, s kapkodó, zavaros előadásával ellaposítja a tárgy lényeges vonalait. Fejezetcíme ötletes és még inkább hangzatos, de nem fedí az alája gyömöszölt anyagot. A bevezetés és befejezés máshová kívánczik, nem zárja szerves egésszé a szöveget. Giurescu ebben a tekintetben lényegesen jobbat ad. Kevésbé csillogó és éppen ezért helyénvalóbb címmel, folyamatosan, áttekinthetően adja elő mondanivalóit. Semmi különös gondolat, nagyvonalúság nem látszik rajta, igénytelen eseménysorokat mond, de azt világosan és összefüggően. Iorga nagy távlatokat akar nyitni és zavarossá válik, Giurescu egyszerű és logikus. De az ő módszerének is megvannak a hátrányai, amelyek majdnem lehetetlenné teszik, hogy jó szintézist írjon. Túlságosan is egyszerű, szereti a kényelmes megoldásokat. Erre vall például, hogy befejező részében egymás mellé állítja két forrás ellenmondó adatát, s olvasójára bízta, hogy határozza meg István erdélyi betörésének dátumát, ahogy tudja. Művének más részeiből azt is látjuk, hogy fél levonni a messzebbmenő következtetéseket. Belőle tehát túlságosan is hiányzik az a könnyedség, amely

Iorgában túlságosan megvan. Az egyik ezért, a másik azért — egyik sem termett modern szintetikus írónak.

Ami mármost a részletes összehasonlítást illeti, a két előadás csak végeredmény dolgában egyezik. Mind a két író arra a következtetésre jut, hogy Mátyás súlyos vereséget szenvedett Moldvában. Mint látni fogjuk, ebben azért értenek így egyet, mert mindketten ugyanabba a hibába estek, rosszul értékelvén a forrásokat. Egyébként a két szöveg nagyon is különbözik, mind felfogás, mind egyes eseménytörténeti részletek dolgában. Ami a felfogásbeli különbséget illeti, itt első pillantásra szembeeső Giurescu módszeresebb gondolkodásának kedvező hatása. Nem akarja, feleslegesen, jobb színben tüntetni fel hőseit, mint amilyen a valóságban volt. Így szakít azzal a begyökeresedett tétellel, amelyet a romantikus iskola makacsul hangoztatott, hogy Moldva népe egyértelműen rajongott nagy vajdájáért. Erre vall, hogy megemlíti bojárjainak ingatag természetét, bár ő sem szól arról, hogy valószínűleg erős ellenzéke is volt. Ez a maga helyén, a török támadások leírásakor sem tűnik ki. Tárgyibb, mint Iorga, de nem tud szakítani egyes helytelen nézetekkel. A küzdők számarányát igen valószínűtlenül határozza meg. A csata kimenetelét illetően csak azoknak a forrásoknak ad hitelt, amelyek a moldvaiak győzelméről szólnak, az ellenkező értesítéseket nem veszi figyelembe. Sokat emlegetett kritikai érzékét éppen nem gyakorolja azokon a leírásokon, amelyek István beszámolója nyomán, a friss élménynek s a pártszenvédélynek hatása alatt túlságosan sötétben festik a magyar sereg pusztításait. Elfelejtí, hogy maguk a moldvai krónikák sem írnak így! Effajta hibák Iorgánál is vannak, de még súlyosabbakkal tetézve. A forrásokat ő is egyoldalúan használta, de a magyarsággal szemben érzett ellenszenvét fokozottan engedti érvényesülni. Említettük, hogy látszólag szétfolyó bevezetésében magyarellenes célzatokat halmozott fel. Tárgyalás közben sem jár el másként. Giurescuval s a tényekkel szemben ártatlannak állítja be Istvánt az erdélyi lázadás dolgában, hogy annál súlyosabbnak tűnjön fel a magyar király eljárása, aki pusztá gőgből és hatalomvágyból egy ártatlan országot rohant meg, ahelyett, hogy a török ellen harcolt volna. A vajdaságok hűbéri függéséről, a magyar birodalmi célokról nem vesz tudomást. Ezeket ugyan Giurescu sem méltányolja, de ő legalább nem mond olyan naivságokat, hogy a háborút elsősorban Petru Aron személyi érdeke robbantotta ki. A magyarokról és Erdélyről szóló részekben nyílt tendencia húzódik végig. A már ismertetett kisajátítási célzatokkal egyezik Mátyásnak félrománként, s Hunyadinak Iancu-Vodáként, soha nem használt román néven való emlegetése, s idevág az a mellékmondat is, amelyben a románok hadi jelentőségéről van szó. Iorga ugyanis merőben indokolatlanul úgy képzei, hogy az Anjouk korában Kelet-Magyarország román nemesekkel volt tele, akik lovaggá emelkedve, Zsigmond és Hunyadi korának legértékesebb harcos elemét adták. Az ő szemében Krassó és Hátszeg vidékének kenézből lassan felemelkedő családjai teljesen elhomályosítják a

legalább százszorakkora magyar nemesi társadalmat. Erdélyt úgy szeretné beállítani, mint önálló fejlődésegységet, ezért siklik el Mátyás adóügyi reformja mellett, amely a lázongást valójában okozta. De azt sem bánná, ha olvasója már ekkor is román egységtendenciákat fedezne fel Erdélyben, ezért szúrja be a lázadás bevezetésébe a vajdasági kapcsolatok meglazultáról s a tartomány elhagyatottságáról szóló költői részt. Sőt arra is módot talál, hogy megrója azokat, akik netán ma is másképp vélekednének Erdély életútjáról; ezért gúnyolja általánosságban az erdélyi gőgöt, amely nem akar a romániai okos szóra hallgatni. Politikai beállítottsága és magyarellenessége tehát olyan erős, hogy egy ilyen rövid részbe is utat talál. Mint láttuk, Giurescu sem kedveli a magyarokat, de legalább formailag megmarad az adatoknál, s a történetet józanabbul, önmagában próbálja ismertetni.

A felfogásbeli különbség tehát itt is szembeszökő, de erre elvégre elkészülhettünk két olyan íróval, aki tudatosan vallja magát más irányhoz tartozónak. Sokkal meglepőbb, hogy egyszerű adatszerű részletekben is jelentősen eltérnek. Iorga szerint egy trónkövetelő volt, Petru Aron, ezt vitte magával Mátyás, hogy István helyére ültesse, 14—15. éjjelén volt a döntő ütközet, amelyben Mátyást több nyíl találta, s István mindjárt a menekülő magyarok nyomában dúlta át a Székelyföldet és fogta el Petrut. Giurescu ezzel szemben két trónkövetelőt említ, s közülük Berindeit nevezi meg Mátyás kísérőjéül; a csata szerinte 15-én estére esett, Mátyást csak egy nyíl érte, a Székelyföld pusztítása és Petru kézrekerítése pedig később történt. Mint láttuk, a hadjárat okait is másképen adják elő. Mindkettőjükönél vannak viszont részek, amiket a másik elmellőz. Így Iorga szerint egy magyar kereskedő előre hírül hozta, hogy a moldvaiak támadásra készülnek, Giurescu viszont azt állítja, hogy Isaia vornic engedetlensége okozta a magyar király megmenekülését. A kisebb jelentőségű eltérésekről (bojárok leszállása lovaikról stb.) nem szólunk, csak még azt említjük meg, hogy Iorga önmagának is ellenmond, amikor semmi ellenállást nem tanúsító országról beszél, holott pár sorral előbb azt írta, hogy István többször összecsapott Mátyással.

Ennyi eltérés tisztán eseménytörténeti részletekben elég sok, tekintve, hogy egészen rövid szövegről van szó, amely ráadásul éppen a moldvai történet egyik legjobban feldolgozott korszakára vonatkozik. Ez is arra vall, hogy a román történetírásnak ma még elemi kérdésekben is igen sok a tisztáznivalója. Ebben az esetben, tekintve, hogy a magyar forrásanyagot régóta, újabban pedig már az idevágó moldvai forrásokat is jól ismerjük, mindössze arról lenne szó, hogy az írók alapos kritikával rostálják meg adataikat. Kellő gonddal el lehetne érni az eseményeknek olyan kiegyensúlyozott előadását, amely az összes eltéréseket áthidalná. Ezt azért állíthajuk ilyen bizonyosan, mert annak idején magunk is megkíséreltük, hogy Mátyás és Nagy István összeköttetéseit adatszerűen feldolgozzuk, s így az anyag természetével tisztában vagyunk. Ami a hadjárat egykorú forrásait illeti, valamennyien

udvari eredetű hírekre támaszkodnak, tehát alapos ellenőrzésre szorulnak, másrészt ellentétes oldalról kapván értesülésüket, egymásnak élesen ellenmondanak, legalábbis a végső győzelem kérdésében. Kritikai egybevetésükből tehát csak a háború okait, idejét s lefolyásának főbb vonalait lehetne tisztázni, ha újabban nem vált volna ismertté egy viszonylag tárgyilagos és részletesen értesült forrás, amely a végső nehézségeket is áthidalja. Ezt, az O. Górkától közölt németnyelvű moldvai krónikát mindkét román szerző jól ismeri, Iorga idézi is, de felületesen siklik át rajta, Giurescu pedig éppen ott nem aknázza ki, ahol szükség van rá. Ehelyett az elméletükkel ellenkező adatokat egyszerűen elvetve, makacsul ragaszkodnak a nekik kellemesebb, egyoldalú megoldáshoz.

Tárgyilagosan, a hadjárat lefolyása a következő. Mátyás Moldvát birodalmához tartozónak, Istvánt pedig hűtlennek tekintette. A vajda ugyanis elfoglalta Chiliát, a fontos aldunai erődöt a magyar várőrségtől, támogatta az erdélyi zendülőket és hűséget fogadott Kázmér lengyel királynak, aki ezidőtájt éppen egy Mátyás-ellenes cseh-lengyel-moldvai szövetség létrehozásán fáradozott. Ezek a tények okozták a háborút. Innen a román írók előadása nagyjából helyes — kisebb eltérésekről és a romantikus átszínezésről most nem szólva — egészen a bányai csatáig. Ebben Giurescu nagyon elrajzolja a küzdők számarányát. A forrás-adatokból ezt nem lehet pontosan megállapítani — mellesleg: a Giurescunál olvasható két szám együtt csak egy forrásban, Carbo dialogusában fordul elő, de úgy, hogy a moldvaiak voltak negyvenezren s a magyarok tizenkétezen! —, másrészt azt már a román hadtörténet hivatott művelője, R. Rosetti is kétségbe vonta, hogy a magyar sereg olyan számbeli fölényben lett volna, mint a régebbi román irodalom, s most Giurescu beállítja. Ami az eredményt illeti, a megtámadott magyarok elkeseredett kezítusában végül is felülkerekedtek, de maguk is olyan veszteségeket szenvedtek, hogy a hadjárat célját, István letételét nem tudták elérni. A zsákmányolt zászlókkal, saját hadiszereik egy részét hátrahagyva, rövidebb úton vonultak haza. Közben István, hamarjában összeszedett csapataival, további károkat okozott nekik. A hadjárat tehát nem vezetett teljes eredményre, bár mint büntetőexpedíció a városok felégetésével elérte célját. Szó sem lehet azonban arról, hogy Mátyás Bányánál megsemmisítő vereséget szenvedett volna. Ezt a képet kapjuk a moldvai hadjáratról, ha tárgyilagosan mérlegeljük az adatokat. A román írók ezt nem tették meg, s így összeütközésbe kerültek egymással és az adatokkal.¹

A moldvabányai csata a román történetírás egyik reprezentatív eseménye. Állítólag a magyarokat győzték le itt, és úgy látszik, még a tárgyilagos tudós, Giurescu sem tud megfélekedezni

¹ A források részletes értékelését ld. Elekes: Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király (Budapest 1937), 25—38. l. Ezt a munkánkat az alábbiakra nézve is alapul használjuk.

arról a rosszul értett nemzeti kötelességről, hogy az ilyen elképzelésekhez török-szakad ragaszkodjék. Eljárása máskülönben arra vallana, hogy nem olyan éles ítélőképességű ember, mint amilyenek hitték.

Nagy István bölcsőbb volt, mint életírói. Néhány évvel a hadjárat után ő maga közeledett a magyarokhoz, s ehhez az új politikai irányhoz holtáig hű maradt. Közeledését az a reálpolitikai belátás indokolta, hogy országát csak úgy tudja megvédelmezni a fenyegető török nyomás ellen, ha Mátyás birodalmára támaszkodik. Sürgette elhatározását, hogy határincidensek miatt háborúba keveredett havaselvei szomszédjával, a törökbarát Raduval, s így biztosra vehette, hogy a pogány előbb-utóbb erőlyesen lép fel ellene. 1471—74 közt előkészítő tárgyalásokat folytatott tehát a királyi udvarral és az erdélyi főtisztekkel, majd miután a törökkel valóban háborúba keveredett, 1475 júliusában „elődei példájára“ hűbérfogadalmat tett Mátyásnak, s valóban úgy beilleszkedett a birodalom rendjébe, hogy még politikájának eszmei indokolását is ebből merítette, mondván, hogy országa „Magyarország kapuja“. Magyar oldalon harcolt a török ellen, saját nagyratörő terveit igyekezett összhangba hozni magyar kapcsolataival, ezen a réven előnyökre tett szert, s bár később, nyugati törekvéseiben csalódva, politikájának súlypontját inkább keletre tolta, élete alkonyán is vallotta, hogy magyar hűbéres.

Ezt a fejlődést a román történetírás, helytelen nemzeti gőgből, hibásan vázolja. Iorga a kereszténység magasztos hősét, Hunyadi egyetlen méltó örökösét, a török elleni európai küzdelem önzetlen, de magára hagyott harcosát látja Istvánban.¹ Giurescu szerényebb, de ő is úgy véli, hogy István volt az egyetlen, aki sikerrel vezethetett volna hadjáratot a török kiűzésére és Konstantinápoly (!) visszavételére.² Mindketten megfélekednek arról, amit éppen a román hadtörténelem hivatott művelője állapított meg, hogy ebben a korban a vajdaságok hadereje még csak védelmi és portyázó hadviselésre volt alkalmas, nagyobb támadó műveletekre nem.³ Azt pedig, hogy Istvánt az események kényszere miképpen vezette törökellenes és magyarbarát politikára, s hogy magatartásában a magyar kapcsolatoknak milyen döntő hatásuk volt, egyikük sem érzékelteti.

Tehát nemcsak a romantikus Iorgánál, de „tárgyilagos“ ellenfelénél is találunk olyan vonásokat, amiket csak a nemzeti öntudat egyes elemeinek helytelen kiszolgálásából, romanticizmussal magyarázhatunk. A romantikus elemek abnormis továbbélését pedig csak az teszi érthetővé, hogy mint mondtuk, a történettudomány még nem ment át a józan, kritikus részletmunkának azon a periódusán, amely lehetővé teszi az oda nem

¹ Ist. Rom. IV. 158., 165. l., stb.

² Ist. Rom. II/1. 63. l.

³ R. Rosetti: *Essais sur l'art militaire des Roumains* (București 1935), 74. s. köv. l.

illő elemek kizárását, úgy amint ezt más országok történetírásában látjuk.

Megtehetnők, hogy tételünk igazolására idézetek tömegét vonultassuk fel a román irodalom régibb és újabb műveiből, vagy akár a két legfrissebb szintézisből. Helyszűke miatt azonban megelégszünk azzal, hogy még egy összehasonlítást adjunk. Azt fogjuk tapasztalni, amit az imént: a viszonylag legjobban tisztázott kor egy rövid szakaszát sem tudják úgy ábrázolni, hogy ne emelhetnénk ellene adatszerű kifogásokat.

Nagy István és Radu háborúskodása következtében 1474-ben bonyolult helyzet állott elő Havaselvén. Radut a török is segítette, István viszont id. Basarab (Laiotă) trónkövetelőt támogatta. Ugyanekkor Magyarországon is megsokalták Radu törökbarátságát, s engedélyt és segítséget adtak az ifj. Basarab (Țepeluș) nevű trónkövetelőnek, aki névrokonának is esküdt ellensége volt, hogy elűzze Radut és birtokába vegye Havaselvét. István és a magyarok tehát egyet akartak, de más-más módon. A moldvaiak ősszel megindultak és kiszorították Radut, de ugyanakkor megindultak Țepeluș seregei is, a két ellenséges Basarab egymásnak támadt, és Țepeluș, bár az első összetűzésben ő maradt alul, a moldvai segédc csapatok hazatérése után legyőzte ellenfelét. Űr maradt országában, de csak látszatra, mivel a határon már ott állottak a török csapatok, azzal az utasítással, hogy tisztázzák a havaselvi helyzetet és büntessék meg Istvánt, aki meg merte támadni a szultán pártfogoltját, Radut, s közben török segéderővel is elbánt. Țepeluș erre sürgősen egyezkedni kezdett — általános szokása volt ez a havaselvi vajdának — és olyan jó eredménnyel, hogy a török elismerte és magával vitte a moldvai büntető-expedícióra. Radu Erdélybe menekült és hamarosan meghalt, Laiotă pedig egy várba bezárkózva várta a fejleményeket. Mikor aztán István 1475 januárjában, a híres vasluii csatában megverte a törököt, utána indult a menekülő seregnek és megtépázta hátvédjét. Azonban uralomra jutván, maga sem bizonyult jobbnak elődeinél: egyezkedni kezdett ő is, sőt elment a Pörtára. Țepeluș ennélfogva, mivel a töröknél egyelőre kegyvesztetté vált, a magyarokhoz fordult, akik ismét befogadták és idővel újból jelölték.

Az effajta pálfordulások nem ritkák a kor vajdasági történetében, mind magyar, mind török oldalon szinte már előre felkészültek rájuk. De talán egyszer sem követték egymást a fordulatok olyan gyorsan és kuszán, mint éppen az elmondott események során. Ennélfogva eléggé bonyolult dolog kiokosodni a legtöbbször rövid és bizonytalan forrásadatokból. Azt, hogy ez mégis sikerült, nagyrészt Costăchescunak, a kitűnő román tudósunk köszönhetjük, aki széles tudással és éles kritikai érzékkel állította össze az 1474. év eseményeire vonatkozó moldvai krónika-adatokat, s az oklevelekkel egybevetve, megállapította jelentésüket.¹ Tanulásait azonban a román szintézisek írói nem vették

¹ Arderea Tgului Floci... 144. s. köv. l. — Ebben a részben magunk is az ő nyomán haladtunk, Nagy István 47—48., v. ö. 61. l.

figyelembe, s ezért az eseményeket egyikük sem tudja úgy előadni, hogy valamelyik szavahihető forrással ellentétbe ne kerülne. Idevágó részeik a következők:

Iorga: *Ist. Rom.* IV. köt. II. könyv V. fejt.: Harc a két román állam politikai egyesítéséért.

... Radu .... helyére Basarab Laiotă került, bojárösszeesküvés segítségével, de talán most sem István támogatása nélkül ... De ő, aki kezdetben „testvérének” nevezte Istvánt, ... a törökről mint ellenségről beszélt és minden jót ígért a brassaiaknak és az új erdélyi vajdának, Báthory Istvánnak, meghódolt a szultán előtt, Ázsiába menvén eléje ...

.... István Erdéllyel lépett érintkezésbe, ... hogy az áruló Laiotă helyére egy más Basarabot ültessenek ...

Ez az összeköttetés független a királytól ... (Báthory) az új alvajda azt hitte, hogy a kiváltságot osztályok segítségével ... különálló politikát folytathat. Ehhez jó szomszédokra volt szüksége, sőt többre: testvéri szövetségre, igaz barátokra Moldvában és Havaselvén. Ezért kezét nyújtott ... Istvánnak, s vele együtt keresett egy megbízható uralkodót Havaselvére ... Tepeluşban ...

Az első kísérlet 1474-ben nem sikerült. István szeptemberben még külön támadta Basarabot, a török emberét, ... megszállotta Teleajent ... s a várat felégette (okt. 1.).

A krónika rejtélyesen jegyzi meg: „ebben a hónapban, ötödikén, harc volt a magyarokkal és Tepeluşsal és megverettek”, majd hozzáteszi, hogy „20.-án legyőzetett Basaraba is”. ... (További forrásidézetek.)

A közel egykorúak számára könnyű volt a megértés. A harc az új vajdát hozó magyarok és Basaraba közt folyt, akit István nem bírt legyőzni. (A magyarok) megverve, visszafordultak és legyőzték az idős Basarabot, de

Giurescu: *Ist. Rom.* II/1. k. 65. s. köv. l.: A munteniai harcok.

.... Tavasszal Laiotă került uralomra, nyilván megint István segítségével ...

... Úgy látszott tehát, mintha a moldvai politika diadalmaskodott volna. De csak látszott, mert Laiotă megmutatta, hogy legkevésbé sem váltja be István reményeit. Valóban, néhány hónap múlva úgy látjuk, hogy a török mellé állt ...

Istvánnak ez semmiképen sem tetszett. Laiotă árulása ... azt jelentette, hogy minden eddigi fáradsága kárba veszett, s előlről kell kezdenie kísérleteit egy új emberrel, közben attól tartva, hogy hasonló eredményre jut. Másvalaki abbahagyta volna, nem úgy István. Elhatározta, hogy egy másik trónkövetelőt fog támogatni, névszerint az ifjabb Basarabot, másként Tepeluş, akit, mivel hosszú időt töltött menekülteként Erdélyben, a magyarok is támogattak.

Ez betört Havaselvére a hegyeken át; István egyidejűleg keletről nyomult előre.

A hadiszerencse nem kedvezett Tepeluşnak, Laiotă 1474. okt. 5. megverte és visszaszorította Erdélybe. István viszont, miután október első napján bevette és felgyújtotta Teleajen várát, okt. 20. megverte Laiotă is.

(59. s. köv. l.: A vasluiui csata.)

nem akadályozhatták meg, hogy a dunai törökök, híres villámgyors beütései egyikével, vissza ne hozzák. Miután visszahelyezték, együtt kellett támadnia a török sereggel...

.... Soliman seregébe tartozott Laiotă havaselvi csapatteste is...

A két előadásra általánosságban csaknem szóról-szóra azt mondhatnók, amit már a bányai csatával kapcsolatban, azzal a különbséggel, hogy most Iorga is egyenletesebbnek látszik, mert kihagytuk azokat a szövegrészeket, amelyek nem a tárgyra vonatkoznak. Az a tendenciája, hogy Erdélyt önállónak, vagy a román fejlődéshez tartozónak éreztesse, itt is szembeszökő. Az adatokkal természetesen most is ellenkezésbe jut, Báthory sohasem önszántából, hanem tisztének megfelelően, királyi utasításra járt el. Giurescunál ilyen durva félremagyarázások nincsenek. A magyarságot azonban ő is háttérbe szorítja, Tepeluş felléptetését például, helytelenül, István tettének állítja be.

Adatszerű bírálatukra térve, összehasonlított szövegük nem egészen egy év eseményeit adja. Aránylag kevés adatot kell tehát említenünk, mégis jelentős eltéréseket látunk. Laiotă uralomrajutását Iorga bojárösszeesküvők, Giurescu pedig István segítségével képzei el. Az őszi támadással kapcsolatban Iorga előzetes erdélyi-moldvai megbeszélésről szól (Giurescu nem említi ilyet), de mégis azt mondja, hogy István külön támadott, Giurescu viszont ezt párhuzamosként kezeli a magyarok akciójával. Egyik szerint Tepeluş és a magyarok verik meg Laiotă-t október 20-án, a másik szerint István. Az igazsághoz hol egyik, hol másik jár közelebb, de nem találják el, legkevésbé el, ahol egyetértének: hogy t. i. Laiotă tavasszal került uralomra, nyáron a törökhöz állt és télen együtt támadt a törökkel István ellen. Ezt a tévedést az okozza, hogy ebben az időben tudunk egy Basarabról, aki a szultán oldalán harcolt Uzun-Hasszán ellen. Csakhogy ez nem lehetett Laiotă, aki a vasluii csata után, mint tökéletesen hiteles forrás írja, rajta ütött a törökön. Mindkét szerző idézi Laiotănak egy levelét, amelyben maga mondja, hogy a szultánnál járt. Ez azonban keltezetlen, s mint Costăchescu helyesen vélte, későbbi időre vonatkozik. Nincs tehát olyan adat, amelyből az következne, hogy Laiotă 1474 tavaszán került uralomra, ezzel szemben bizonyos, hogy a törököt nem ő kísérte el a januári, vasluii hadjáratra. Ennélfogva mindkét román szerző előadása sarkaiban fordul ki. Az egymásközti eltéréseket viszont annak köszönhetik, hogy nem vetették egybe az összes adatokat, holott erre hofitársuk, Costăchescu nyomán kitűnő alkalmuk lett volna. Ehelyett inkább ragaszkodtak a régebbi, helytelen elgondolásokhoz, amelyek mint láttuk, ismét elemi téren sodorták ellenkezésbe mindkettőjüket nemcsak egymással, hanem a tényekkel is.

Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy összehasonlításunk tárgyául szándékosan a román történetírásnak egyik legjobban kidolgozott s mindkét írónak egyaránt kedves korszakát emeltük ki, abban a reményben, hogy itt a legnagyobb adatszerű biztonságot, s a

legkevesebb eltérést találjuk. Várákozásunkban csalódtunk, ami annál különösebb, mivel erre a korra mind kül-, mind bel-földön nagy és jól feltárt forrásanyag áll rendelkezésre. Mind-össze alapos, józan kritikai feldolgozásra lett volna szükség, erre azonban, úgy látszik, egyik író sem volt képes, noha az 1474-es események újraértékelése irányában egy honfitársuk már meg-tette a szükséges kezdeményezést.

Összehasonlításunk egyébként világossá tette, hogy Iorga és Giurescu, a régi és az új iskola vezetőjének történet szemléletében mélyreható különbségek mellett meglepő hasonlóságok is vannak. Művük egésze alapján kimélyül ez a megállapításunk. Iorga rendszertelensége bántóan érvényesül, feleslegesen halmoz egymásra össze nem illő adatokat, zűrzavaros kaleidoszkóp-szerűen szűföli olvasója elé művészeti és politikai, társadalmi és nyelvészeti ötleteket, miközben egy egyszerű eseménysort kellene érzékeltetnie. Ez talán arra vall, hogy a modern felfogásnak megfelelően egységet lát a történés különböző ágaiban, ahelyett azonban, hogy ezt ábrázolná, csak kusza összevisszaságot ad. Giurescu jóval kiegyensúlyozottabban, nincs meg nála Iorga rendszertelen kapkodása, de ezt úgy éri el, hogy látókörének sugarát fogja rövidebbre, s lemond ellenfelének eleven sokszínűségéről. Száraz politikai eseményeket ad, helyesen érezvén, hogy a román történettudományak ma még elsősorban ezen a területen vannak tisztázni-valói, de ezzel már eleve elzárkózik ama nagyszabású fejlődés elől, amit a külföldi történetírás az utolsó évtizedekben megélt. A társadalom mélyén lappangó erők, a mélytörténet formái elsikkadnak ábrázolásában; az, hogy egyes politikai nyugvópontok után szórványosan beiktat egy-egy fejezetet a művelődéstörténelmi vonatkozásokról, nem modern megoldás. Iorga nagy vonalakat keres és mindenáron népének európai jelentőségét igyekszik történeti ábrázolásával fokozni; ezt a célt szolgálják az olyanféle címek, mint „Nagy István, a keresztény Kelet védelmezője“, s az olyan elképzelések, hogy a román vajda minden más erőtől függetlenül teljesítette azt a missziót, amit az egykorúak meggyőző-dése szerint a magyarság végzett el: a török feltartását. Giurescu józanabb, nem állít nyilvánvaló valótlanságokat, de nem is keres nagy vonalakat. Szürkén, szárazan megmarad az események regisztrálásánál, — ugyan, mint láttuk, éppen Nagy István ese-tében őt is elragadja a nemzeti lelkesedés és olyat állít (bár egy-korú forrás, a nagy István-barát, Dlugosz nyomán), amit magának a román tudománynak megállapításai tesznek valószínűtlenné.

A nemzeti hév, a maguk módján, mindkettőjüket túlzásokba viszi. Nagy Istvánt illetőleg illúziókban élnek, bár el kell ismer-nünk Giurescu javára, hogy ő kevésbbé, mint „nagy vonalakat“ kereső ellenfele. A vajda török háborúit nem szabad „keresztes“, vagy akár keresztény közösségi érzésekből magyarázni — Moldva történetében ilyesmire nem találunk alapot —, hiszen gyakorlati politikai okaik voltak. Viszont nem volna szabad elhanyagolni azt az alapvetően fontos hatást, amit ebben a tekintetben a magyar birodalom gyakorolt hűbéreseire. Nagy István hatalmas egyéni-

sége nem szorul arra, hogy helytelen beállításokkal növeljék. Másrészt nem volna szabad átsiklani olyan jelenségek fölött, amik nagyságának igazi képéhez szorosan hozzátartoznak. Nemcsak a két új szintézisben, de az egész román irodalomban nem találjuk méltó megőrkítését a nagy vajda keleti: litván, orosz, tatár kapcsolatainak, amelyek őt a keleteurópai politika egyik legfontosabb tényezőjévé emelték. Iorga talán azért nem méltányolta ezeket, mert figyelmét kizárólag népének latin multjára és nyugati kapcsolataira irányozta, Giurescu pedig, megborzadván Iorga nagy vonalaitól, alighanem fél attól, hogy maga is ilyeneket keressen.

Mint már mondtuk, a két új román szintézis írói közül egyik sem alkalmas arra, hogy népe történetének igazi, méltányos és „összinte“ összefoglalását adja. Az egyik túlságosan sokat akar, a másik nagyon is keveset lát. Amellett mindkettőjüket félrevezeti olykor — Iorgát gyakran — a nemzeti buzgóság, mai vágyaknak, köztudatban elterjedt elképzeléseknek a multba való visszavetítése. A magyarsággal szemben tanúsított elutasító magatartásuk, amire összehasonlításunk során is láttunk példát, szintén erre vezethető vissza. Giurescu itt is óvatosabb, de a közös hibáktól ő sem mentes.

Magyar szempontból tehát nem sok jót kaptunk a két román szintézis összehasonlításában. A magyarelles beállítódás Giurescunál enyhébb, de csak annyival, amennyivel egész munkája óvatosabb, tartózkodóbb hangú. Egyébként ő sem kezel bennünket több megértéssel, mint elődei, ami nem túlságosan meglepő, mert az effajta érzelmi és hagyományelemek lecsiszolódása nézetünk szerint csak akkor várható, ha a román tudomány komoly munkával már mindazokat a hézagokat áthidalta, amelyeket ma még ilyenféle motívumok töltenek ki.

Azonban román szempontból sem sokkal kedvezőbb az összehasonlítás. Kétségtelen, hogy tárgyi szempontból Giurescu megbízhatóbb, mint Iorga, de koncepció dolgában alatta áll. Ami pedig a megbízhatóságbeli fölényt illeti, láttuk, hogy nála is bőven emelhetünk adatszerű kifogásokat elemi részek ábrázolása ellen. Ezen a ponton már túl kell emelkednünk két versengő író személyi képességein, a baj lényege nem itt van, hanem a román történelmi szintézis általános csődjében. Joggal beszélünk erről, mert ma, hiánvoztván a kellő előkészítés, nem is lehet modern román szintézist írni. Ha a forrásfeltárás munkáját befejezettnek tekintjük is, holott nem az, hátra van az adatok részletes, alapos, lehetőleg sokoldalú megvilágítása, a kritikus részletmunka, ami majd lehetővé fogja tenni egészségesebb szintézisek létrejöttét.

Az új iskola értéke és erkölcsi sikere attól függ, hogy mennyiben vonja le ennek a helyzetnek következéseit. De iskoláktól függetlenül, itt van a mai román történettudomány állandó és legnagyobb problémája, itt vannak a legnagyobb, megvalósításra váró feladatok. Hiába kíván szintézist a kor és a nemzeti eszme, a tudomány csak elmélyülő részletmunkával hidalhatja át a szakadékokat, amelyek a román történetírás késői elindultának és az

ebből következett szervi bajoknak következtében ma; óriási erőfeszítések után már részben kitöltve, de még mindig ott taton-ganak a román és a nyugati történetírás közt. Részletmunkára van szükség és nem hallgathatjuk el, hogy újabban ezen a téren csakugyan öröndetes javulás tapasztalható. A munka megindult, függetlenül a személyi vagy elméleti harcoktól, a tárgy benső kényszerének engedve. Elsőrendű kritikai forráskiadványok készülnek, amelyek lehetővé teszik, hogy a kutató biztosabb alapokon álljon, mint eddig; ide tartozik Giurescu 1934-i Ureche-kiadása, vagy Costăchescunak említett hatalmas műve a Nagy István előtti moldvai oklevelekről. Magában az irodalomban is észrevehető az új fejlődés. Másfél évtizeddel ezelőtt Sulica még a történetírás osztatlan állapotára, a segédtudományok kiműveltségére hívta fel a figyelmet. Ez az állapot ugyan részben azóta is megmaradt, de az osztódás mégis megindult, kialakuló-ban vannak az egyes rész- és segédtudományok. Ezeket korábban legfeljebb egy-egy szélesebb érdeklődésű történész, mellékes munkaként művelte, most lassan elhatárolódnak, külön terü-letté válnak, megkapják a maguk olykor igazán kiváló spe-cialistáit.

Nem célunk a román rész- és segédtudományos irodalmat ismertetni, néhány főbb vonásban azonban mégis be kell számol-nunk eredményeiről. Legfejlettebb s legnagyobb multú terület, a kontinuitás-eszme szabta érdeklődésnek megfelelően, a régészet volt. Ez Erdélyben a régebbi magyar kutatások nyomán már kész anyagot kapott, de azt azóta lényegesen gyarapította, s más vidéken végzett további feltárásokkal, rekonstrukciókkal, s rész-ben ókori, részben középkori kutatásokkal bebizonyította, hogy magas fokon áll. Eléggé fejlett szintet ért el a pénz- és éremtörté-net, főleg a huszas évek, pontosabban C. Moisil alapvető munkái-nak megjelente óta. Az írott források tanulmányozásával kapcsola-tos tudományágak már szintén önállósultak, legalább is meg-indultak efelé, miután a századforduló forrásközlései, a szláv szö-vegek alaposabb megismerése megadták erre az indítékot. Sok tekintetben még elemi kérdésekkel küzdenek, így a kronológiában, Docannak és másoknak alapos fejtegetései után, ma is vitatják a szláv évkedzetet. Az oklevéltan körülbelül ugyanitt tart, újabb irodalmából kiemeljük D. P. Bogdan és N. Grămadă szakszerű tanulmányait a szlávromán okleveles gyakorlat fejlődéséről. Bár az említett írók mind használtak korábbi műveket, mégis kezdetül tekinthetjük őket, mert munkájuk csak most vált szer-veissé, tárgyuk önálló egységgé. A kezdettel járó nehézségekre jellemző, hogy például Bogdannak, tanulmánya bevezetésében, a modern európai oklevéltan céljáról, beosztásáról és szakki-fejezéseiről kell hosszabban értekeznie.¹ Hasonló nehézségek ütköz-nek ki N. Grămadának egy másik művéből, amelyben „apróságo-

¹ D. P. Bogdan: *Diplomatica slavo-română din secolele XIV. și XV.* Revista Ist. Rom. 1936. Grămadă cikkével együtt ism. Századok 1938, 252. 1.

kat“ közöl a segédtudományok köréből,¹ sőt általában az idevágó irodalomnak legtöbb termékéből.

Mégis, a segédtudományok különváltak, sőt magán a szorosabban vett történelmen belül is megfigyelhető az osztódás ténye. Kis településtörténeti egységekről jelennek meg közlések, nemritkán terjedelmesebb feldolgozások, a gazdasági és társadalmi fejlődésnek ismeretlen részeire fordul a kutatók figyelme. A településtörténet ugyan minőségileg eléggé hátul van, de gazdasági téren komoly eredményt jelentenek például Nistor vámtörténeti munkái, társadalmi vonatkozásban Giurescu hivataltörténeti kutatásai vagy Grămadănak a moldvai kancellária működésére vonatkozó, szervezetismertető megállapításai. Ez a részletekbe mélyülő munka indulásában független az iskoláktól, bár Giurescuék iránya valószínűleg kedvezőbb lehetőséget teremt számára, mint a megelőző. Az említett tanulmányok közül például Bogdané Giurescu körének folyóiratában jelent meg, a többiek azonban szétszórta az ország különböző részein. Ez is arra vall, hogy a részletmunka iránti érdeklődés általánossá kezd válni, ez pedig azt jelentené, hogy a román történettudomány ráeszmélt fejlődésének helyes útjára. Ha tovább halad a megkezdett úton, akkor előbb-utóbb megteremti a lehetőséget kiegyensúlyozott, egészséges szintézisek írására is. Azonban ma még nyílt kérdés, hogy az iskolák harca milyen eredményre fog vezetni, s a vezető tudományos körök mennyiben teszik magukévá a helyzetből fakadó kívánalmakat.

Giurescu körétől, indulásának elvi alapvetését tekintve, joggal várhatnók ezt. Azonban az elvi alap önmagában nem sokat jelent. A romantikus iskola kiemelkedőbb képviselői nyugati főiskolákra jártak, kitűnő képzésben részesültek, és mégis visszahagytak egy régen túlhaladott történetiszemlélet hibáiba, egyszerűen azért, mert anyaguk természete, saját társadalmi beágyazottságuk, hagyományokban lappangó benső indítékaik kikerülhetetlenül vonták őket erre. A nemzeti vágyakra épült alaptalan szintézis nem adott módot arra, hogy józan részkutatás eredményei szorítsák vissza a történetírásból a nem oda illő elemeket, a szintézisre törekvés pedig egyáltalán nem hagyott teret a kritikai részmunkának. Felszámolatlan helytelen hagyományok és elvégzetlen előkészítő munka — ez a kettős nagy adósság ma is bénítja a román történettudomány egészséges kibontakozását, *circulus vitiosus*ba viszi a szintetikus törekvéseket, és kérdés, enged-e módot arra, hogy a magából kibontakozó részmunka kifejlődjön és elvégezze feladatát. Minthogy nagy, majdnem ismeretlen területeket kell meghódítania, legjobb esetben sem várhatjuk, hogy hatását azonnal átfogóan éreztesse. Azt sem hihetjük, hogy a romanticizmus hagyatéka máról-holnapra megsemmisül; ismert hibáival, helytelen szemléletmódjával nyilván még sokáig lesz alkalmunk találkozni a román irodalomnak minden

¹ Studii mărunte din domeniul științelor auxiliare ale istoriei. Codrul Cosminului VIII. Cernăuți 1933—34.

részén. Azt pedig éppen nem várjuk, hogy a magyarsággal szemben tanúsított magatartás a közeljövőben lényegileg módosuljon: a téves látásmód itt annyira meggyökeresedett, hogy egyelőre még a tárgyi részletmunkát is befolyásolni tudja. Ismételjük, amit már mondtunk: a román irodalom magyarszemlélete ugyanazokból az okokból fakad, amelyek jelenlegi válságát okozták. Ameddig ezt le nem küzdötték, de úgy, hogy gyökereit szüntessék meg, addig lényeges változást nem várhatunk.

*

Összefoglalván vizsgálódásunk eredményeit, Iorga és Giurescu új művének összehasonlítása és forrásszerű ellenőrzése során megállapítottuk, hogy a jelenlegi román történettudomány képtelen egészséges szintézist létrehozni. Ennek végső okát abban a fázisbeli különbségben láttuk, amelyet a román s a nyugati történettudomány fejlődésében tapasztalhatunk. Történeti áttekintésünk során kitűnt, hogy a román történetírás anyaga későn vált ismertté, összeállításában és kritikai megrostálásában mindmáig olyan hézagok mutatkoztak, amelyek lehetetlenné tették a részletes, sokoldalú, alapos feldolgozást, ilyenformán lehetőség sem volt arra, hogy a szemléletmód kezdeti hibái kiküszöböltesse. Ez magyarázza, hogy a legkifogástalanabb elméleti képzésű román íróknál, sőt maguknál az új iskola tagjainál is gyakran találhatunk olyan jelenségeket, amelyek a túlhaladott romantikus történetírás tendenciáinak, ú. n. apriorizmusának jegyét viselik. A magyarsággal szemben tanúsított viselkedésben ilyen vonások mutatkoznak, ezeknek mibenlétét a munkánk első részében közölt szemelvényekkel világítottuk meg. Újabban, mint befejezésül örömmel állapíthattuk meg, olyan jelenségek is tapasztalhatók, amelyek remélhetővé teszik, hogy a román történetírás elnövi fejlődésének eddigi nehézségeit, azt azonban, hogy ez mikor és mennyiben fog bekövetkezni, nem lehet megjósolni.

Mindezzel még korántsem öleltük fel a román történetírás válságának jelenségeit. Érdemes volna ezzel kapcsolatban megvizsgálunk, hogy mi az oka az írók elitje és a nagy átlag közt mutatkozó nagy látókör- és képzelésbeli különbségeknek, egyáltalán milyen kapcsolat van a román történetírók és a társadalmi rétegek között, vagy mennyiben hat a társadalomfejlődés helyi tagoltsága egyes helyi iskolák ellentéteire. Ezzel azonban túlságosan elmerülnénk a részletekben és túllépnők feladatunk határait. Célunk az volt, hogy áttekintést adjunk a jelenlegi válság lényegéről, úgy, ahogy mi látjuk. Ha a román írók nem értenének velünk egyet, őszintén hálásak lennénk, ha ezt tudományosan kifejtenék. Elvárjuk azonban, hogy munkájukat olyan adatszerűen és sine ira et studio fogják elvégezni, mint ahogy Giurescu iskolája írta zászlójára, s mint ahogy mi a mienket valóban végeztük.

Elekes Lajos.

Történeti irodalom.

Studi e Documenti Italo—Ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma diretti da Eugenio Koltay-Kastner, II. Annuario 1937. Roma 1938. 8° 219 l.

A Római Magyar Akadémiának csak az elmúlt évben megindított kiadványai sorában megjelent a második évkönyv. Önmagában véve igen értékes tanulmányok gyűjteménye, az előző évi kötethez viszonyítva pedig már többet valósított meg a kitűzött célokból. Nincs immár a kötetben egyetlen olyan dolgozat sem, mely ne lenne közvetve, vagy közvetlenül magyar vonatkozású, s mely ne az olasz-magyar kapcsolatok művelődéstörténeti multjából, vagy a magyarság latin kultúrájának és szerepének kérdései közül venné tárgyát. Az évkönyv minden ízében történeti jellegű és módszertanilag nem csupán az egyes tudománysszakok legújabb fejleményeit tartja szem előtt, de mintegy közös elvből merítve valamennyi, még a leginkább részlettanulmánynak látszó is állandóan a lényegre törekszik, a nagyobb összefüggéseket keresi, a mozzanatszerűben az állandót, a részletekben az egészet. Az egyes tanulmányok tudományos apparátusa is valahogy egyöntetűbb, mint az első évkönyvben, nem szolván a sajtóhibák jelentékenyen csekélyebb számáról. Ez nem azt jelenti, hogy nincsenek érezhető különbségek az egyes dolgozatok között jelentőségüket illetően, de ez nem is lehet másként, ha — mint itt — teret kell nyújtani nem csupán a rendszeres tudományos munkának, hanem alkalmoszerű megemlékezéseknek is. Általában véve a dolgozatok legnagyobb része időszerű.

Koltay-Kastner Jenő Leopardi-tanulmányában (*La fortuna di Leopardi in Ungheria*) a centenárium alkalmából azt a feladatot vállalta, amelyet a német, orosz, angol és francia irodalmat illetően már korábban elvégeztek: megállapítani, mint tükröződik a magyar közvéleményben Leopardi költői egyénisége. Jellemző a magyar felfogásra, hogy Leopardi ismeretének első időszakában, amely körülbelül 1865-ig terjedt, az olasz költő nemzeti apostolként szerepel Petőfihez rokonítva. Ezután ismerik föl benne a pesszimistát a magyar „mal de siècle” ugyancsak pesszimista költői. Bizonyos hatása érezhető is rajtuk, Reviczky Gyulán, Vajda Jánoson, Endrődy Sándoron, azonban szomorúságuk nem az olasz költőé, nem mélységes meggyőződés, csupán hangulat.

Az évkönyv dolgozatainak egy egész csoportja az 1938-as Szt. István-évhez kapcsolódik, vagy éppen valamiféle vonatkozásban áll Szt. István személyével és munkásságával. *Lancz Kálmán*

ünnepi megemlékezése (Santo Stefano re apostolico) után *Luttor Ferenc* tanulmánya (Santo Stefano e Roma) foglalkozik részletebben Szt. István tevékenységének egyháztörténeti háttérével és jelentőségével. Mély meggyőződést lát Szent István apostoli tevékenységében és abbeli elhatározásában, hogy a pápától kér koronát. Szent István Róma erkölcsi egyetemességéhez fordult és a neki tulajdonított titkos politikai célzatok teljességgel hiányoztak eljárásából. A szerző szerint Bizáncnak pillanatnyilag éppen úgy nem voltak hatalmi törekvései magyar területre, mint a császárnak sem. A pápa éppen az akkor Itáliában tartózkodó császár tanácsára és vele egyetértésben ruházta föl Szent Istvánt apostoli királlyal. A két legfőbb középkori tekintély egyetértése biztosított Szent István számára olyan jogokat, amelyek a kánonjog történetében példátlanok, amennyiben Szent István apostoli követ minőségében munkálkodott, annak jogaival és látható jelével, az előtte hordott kereszttel. Szent István jelentőségét abban látja, hogy Magyarország sorsát nem földi hatalomhoz kötötte, hanem égihez. Kapcsolatai Rómával nem a vazalluséi, nem politikai természetűek, hanem egyháziak és eszményiek. Az ő érdeme, hogy a magyar keresztény állam egybekötötte sorsát az egyházzal és mint az, „fluctuat nec mergitur”!

Takács János cikke (L'Ungheria, gli Ungheresi ed il culto di S. Stefano nei poemi eroici italiani del Seicento) Tasso XVII. századi epigonjaiból a magyar vonatkozásokat elemzi ki. Megállapítása szerint ezek a költők soha nem jártak Magyarországon, ismereteiket kezük ügyébe eső könyvből és térképről vették, esetleg szemtanuk elbeszéléséből. Itt-ott rokonszenv is megnyilatkozik a magyarság irányában, de általában Habsburg-pártiak. Thökölyt pedig az epikus machina érdekében egyenesen az ördög cimborájának teszik meg. A szerző összegyűjti a Szent Istvánra vonatkozó célzásokat is és kiemeli azt az eléggé általános egykorú meggyőződést, hogy Szent István közbelépésének köszönhető Buda visszafoglalása. Végül említést tesz Silvio Stampiglia oratóriumáról (Santo Stefano, primo re dell' Ungheria), melynek zenéjét szerinte Flavio Carlo Lanciani szerezte. Az oratórium szövegét *Baumgarten Sándor* (Santo Stefano primo re d'Ungheria, oratorio a quattro voci) közli, a zenét, Takáccsal szemben érthetetlen módon, a Collegium Germanico-Hungaricum karmesterének, Ottavio Pitoninak, a szöveget pedig ismeretlen szerzőnek tulajdonítva. — Vitéz *Nagy Zoltán* dolgozata (Gli scavi del Palazzo Reale Arpadiano di Esztergom) a Szent István székhelyén feltárt romok szakszerű leírását és értelmezését adja. Meggyőzően dokumentálják ezek a romok, hogy akár délfancia román hatások, akár firenzei trecento freskók, vagy egy századdal később Filipino Lippi iskolája hagyta nyomait a falakon, Magyarország legfőbb egyházi székhelyének és az Árpádok palotájának építettői minden időben megtalálták az érintkezést a latin szellemmel.

Gáldi László értekezése (Problemi di geografia linguistica nel rumeno del Settecento) a nyelvészeti földrajz elveit alkal-

mazza kitűnően. A dolgozat valóban úgy mutatja be a nyelvet, „mint történeti változások és művelődési áramlatok kifejeződését.” Világos szerkezetű értekezésében bő szótári és alaktani bizonyítékokkal alapozza meg fölfogását, hogy amíg a Kárpátokon túli oláh tartományok nyelvkincsében az anyagi és szellemi műveltség szavai török és görög származásúak, a magyar szellemi behatás alatt álló erdélyi oláhság nyelvében magyar, illetve magyar közvetítéssel latin eredetűek.

Három tanulmány mutatja be Koltay-Kastner Jenő tanítványainak az olasz és magyar szabadságharcokra vonatkozó kutatásait. *Mario Bormioli* (Giuseppe Carosini) a magyar kormány egyik politikai ágenséről, Giuseppe Carosiniról értekezik, akiről már Hajnal István említést tett értekezéseiben. A szerző azonban nem annyira a szabadság leveretését közvetlenül követő idővel foglalkozik, mint inkább a szabadságharc kitörése után véghez vitt olaszországi propagandakörútjaival. Jórészt neki tulajdonítja a piemonti—magyar szövetséget s Monti gróf küldetését. Foglalkozik ezután Carosini belgrádi diplomáciai küldetésével, amelynek célja szerb-magyar összefogás lett volna s végül törökországi szereplésével. Dolgozatából valóban kitűnik, hogy Carosini megérdemelte Kossuth dicsérő szavait: „Je vous ai trouvé fidèle, honnet et zélé, — et c'est ainsi que je vous estime”. — *Adriana Coromaldi Mazzini* ágensének és Kossuth egykori titkáranak, *Adriano Lemminek* szerepével foglalkozik (*Adriano Lemmi attraverso il suo carteggio con Kossuth*). Lemminek érdeme, hogy ideiglenesen létrehozta az egyesülést a Kossuth vezetése alatt álló magyar emigráció és Mazzini csoportja között. Mint titkár elkíséri Kossuthot Amerikába, résztvesz a szicíliai tervben, de annak meghiusulta után nemcsak Mazzini, ő is eltávolodik Kossuthtól. — Rokon tárgyú *Vincenza Maria Fornario* dolgozata: *L'„Alleanza“ giornale italo-ungherese di Milano*. Helfy Ignác milánói ujságjáról, az 1862—1867-ig főnnállt „Alleanza“-ról igyekszik tiszta képet formálni. A lapnak az volt a föladata, hogy ébrentartsa az érdeklődést a magyar ügyek iránt, másrészt pedig, hogy összetartsa az emigrációt. Kossuth, Klapka, Pulszky gyakran írtak hasábjain. A lap szélsőséges liberális körökben állandó gúnyolódás tárgya volt mérsékelt álláspontja miatt. Helfy 1872-ben Kossuth tanácsára már képviselőséget vállalt Magyarországon, mint ahogy az emigráltak jó része is lassan hazatért. Csak Kossuth maradt künn. Makacsul kitartott elvei mellett s olyan „fantazmagóriákon” vívódott, mint a magyar vezetés alatt álló dunai államszövetség terve.

Az olasz-magyar irodalmi kapcsolatok eddig is gazdag kincsét új kutatásokkal gyarapítja *Mayer Erzsébet* tanulmánya (*Un umanista italiano, Aureliano Brandolino Lippo della corte di Mattia Corvino*). Aurelius Brandolinus Lippus igazi példája a mecenást kereső, udvarról udvarra vándorló humanistának. Pályafutását Beatrix atyjánál, Ferdinánd nápolyi királynál kezdte, majd a pápai udvarban próbálkozott, de úgy látszik itt sem becsülték meg eléggé nagy műveltségét és rögtönző

készségét, mert rövidesen fölcsérélte ezt a tartózkodási helyét is a magyar udvarral. (Valószínűleg 1489 őszén.) Itt azután megtalálta a rég áhított nyugalmat és munkalehetőséget. Két Mátyás királynak ajánlott műve közül a király buzdítása nyomán írt „De comparatione reipublicae et regni” jelentős magyar szempontból. Több olyan klasszikus eredetű, különösen polybiosi gondolat vetődik föl művében, melyet Machiavelli tett híressé; de legnagyobb hatással mégis Mátyás király államrezonja volt rá. Valószínű, hogy a király egyénisége Brandolinus további munkáira is rányomta volna bélyegét, ha a halál el nem veszi tőle első igazi mecénását. M. lelkiismeretesen fölhasználja és továbbépíti a kérdés magyar és olasz irodalmát, újból átél minden idevágó forrást. A tudományos teljességet pedig oly mértékben éri el, amilyenben azt ritkán találjuk meg itthon, külföldön egyaránt.

A másik renaissance tárgyú dolgozat *Trencsényi-Waldapfel József* összehasonlító irodalomtörténeti értekezése Balassi olasz forrásairól (Le fonti italiane della poesia di Balassi). Igyekszik bebizonyítani, hogy Balassi nemcsak az olasz dalköltészetet ismerte, hanem általában olvasta az olasz irodalmat, egyes nagyobb írókat éppenúgy, mint a múlt értékűeket. Azonban dolgozata nyomán még világosabb lesz, hogy Balassi olasz forrásai mégis elsősorban az énekelt és táncolt dalok. Igen szépen kimutatja olasz sicilianák, pavanák, villanellák és nápolyi dalok tartalmában s formában egyaránt lemérhető hatását. Általában a petrarchizmusra és magára Petrarca-ra vonatkozó szélesebb tájékozódás használt volna a dolgozatnak. Kétségtelenül igen nehéz helyzetben van az összehasonlító irodalomtörténet Balassit és korát illetően. Ugyanazokat a motívumokat a legkülönbözőbb helyekről lehet kimutatni egyforma meggyőződéssel. A legnehezebb leveletni közzsájon forgó motívumok közvetlen eredetét. Viszont meggyőzően harcol az ellen a fölfogás ellen, mintha az osztrák főúri költészet döntő szerepet játszott volna Balassi egyéniségének kialakulásában. Ami pedig Balassi olasz kultúrájának bécsi eredeztetését illeti, kimutatja, hogy arra semmi szükség nincs. Annyi szál kötötte egybe Itáliával, különösen Padovával, az akkori magyar életet, hogy nem volt szükséges olasz hatásokért Bécsbe menni. T.-W. értékes dolgozata közelebb visz egyes Balassival kapcsolatos kérdések megoldásához, de új kérdéseket is sarjaszt. És éppen ebben rejlik a tudomány lényege.

Kardos Tibor.

Regnum. Egyháztörténeti évkönyv. Közzéteszi a magyar katolikus történetírók munkaközössége. Budapest 1937. 8° 279 l.
— U. az 1938/39. 8° 311 l.

A magyar katolikus történetírók munkaközösségének vállalkozását, sorozatos évkönyveit a szakkritika (Barta István, Századok 1937, 243—47. l.), sőt a más felekezetű szakbírálat is (Révész Imre, Protestáns Szemle 1936, 392—99. l.) nagy elismeréssel fogadta. Az évkönyvet nem érte el sok új és helyes kezdeményezés sorsa, hogy anyagiak hiánya miatt nem folytatódott, ellenkezőleg :

szellemileg, belsőleg is megerősödve halad tovább kitűzött céljai felé. Az újabb kötetek szélesebb kutatási területet átfogó volta, magas tudományos színvonala kellő biztosíték arra, hogy a Regnum el fogja érni célját, a magyar katolikus egyháztörténet korszerű nézőpontok és módszerek szerint való művelését és az eredményeknek az egyetemes magyar történelemben való beillesztését.

Eppen a magyar katolikus egyháztörténetírás problematikája és módszerei miatt becses *Vanyó Tihamér*nak a második kötet élén megjelent, programot adó tanulmánya. (Az egyházmegye-történetírásról. Francia tervek — magyar tanulságok, 3—18. l.) A Gallia Christiana korszerű megírására készült különböző tervek mellett ismerteti a valencei egyházmegyének a szakkritika szerint mintaszerű monográfiáját, Bonnenfant kanonok művét. A magyar katolikus egyháztörténet feladatainak korszerű megvalósítása érdekében szakértő bizottságot kellene alakítani egyrészt a kutatás és feldolgozás kérdéseinek elvi tisztázása érdekében, másrészt ez irányítaná a hazai és külföldi levéltárak és gyűjtemények szervezett átkutatását, valamint a kiadást is. V. elgondolása az egész magyar történetírásra nagyjelentőségű eredményekre vezetne, ha a mai időkben az anyagi alapot ilyen nagy munkát elvégzéséhez meg lehetne teremteni. *Bálint Sándor* Szeged, Tápé és Jászládany vidékén gyűjtött népi imádságformulákat közül (Népünk imádságai, 19—47. l.) ; érdekes adatok ezek népi vallásosságunk fejlődéstörténetéhez is. *Karsai Géza* a középkori keresztény dráma keresztény liturgikus vagy pogány kultikus eredete körül támadt vitát ismerteti, s maga arra az eredményre jut, hogy a „színjátszás minden kultúrfokon vallásos gyökerekből eredt és táplálkozott“. (A színjátszás vallásos gyökerei, 48—68. l.) *Balanyi György* Boldog Margit rendi mesternőjének, Magyarországi Boldog Ilonának életadatait igyekszik közelebbről meghatározni (Magyarországi Boldog Ilona, 69—79. l.) és a legenda és az okleveles adatok összevetése alapján sikerrel bizonyítja, hogy Ilona, akinek kultusza a középkor végén Itáliában általánosan el volt terjedve, a bollandisták önkényes feltevése ellenére is, idősebb kortársa volt Margitnak, tehát valószínű, hogy annak rendi nevelője is volt. *Gábrriel Asztrik* a középkori irodalom alapos ismeretével meggyőzően bizonyítja, hogy Szent Erzsébet kultuszában Nyugaton mindig hangsúlyozták magyar eredetét és árpádházi leszármazását (Szent Erzsébet magyarsága nyugati szemmel, 80—96. l.). *Barta István* széleskörű kutatások alapján azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy magyarországi hallgatóik révén minő hatást gyakoroltak a késő gotika és a skolasztika szellemét képviselő külföldi egyetemek a magyar műveltség fejlődésére. (Középkorvégi szellemi művelődésünk és a külföldi egyetemek, 97—118. l.) *Kónyi Mária* a bátai bencés apátságban őrzött ereklye, Krisztus véreét tartalmazó eucharisztikus ostya történetét írja meg. (A bátai apátság Szent Vér ereklyéje, 119—40. l.) A mintegy százötven éven át (1390—1540) a nemzet áhítatos kegyeletének tárgyát képező ereklye sorsával foglalkozva, részletesen tárgyalja tudományos szemszögből a késői középkor más eucharisztikus csodáit,

valamint az ezekhez fűződő, kultúrtörténeti szempontból nagyjelentőségű zarándoklatokat. A későközépkori magyar szellemi élet képét érdekes új vonásokkal bővíti *Pásztor Lajos* tanulmánya (Temesvári Pelbárt és Laskai Ozsvát az egyházi és világi pályáról, 141—54. l.); ismerteti egyúttal a prédikációk hatását a nép szellemi életére, gondolkodásának és cselekedeteinek irányítására. A koraközépkori magyar jogélet egy érdekes jelenségét elemezve *Murarik Antal* a *donum pro salute animae*, az egyház javára történő végrendelkezési szokást és annak a magyar jogéletben való előfordulását ismerteti mélyrehatóan. (A lélekváltság, 155—67. l.) *Miklósy Zoltán* a püspöki vikáriusi tisztségnak már az ősegyházban meglévő, de a középkorban inkább csak az olasz kultúrterületen, így Dalmáciában is előforduló formájával, a rendszerint plébánosi tisztet is viselő archipresbiterrel foglalkozik és kimutatja annak néhány esetét hazánkban is a Jagellók uralkodása alatt (A magyarországi archipresbyterek, 168—72. l.). Pázmánynak a liberális történet szemlélet által többször (Beöthy Ákos, Pulszky Ágost) kétségbe vont hazafiságát főleg munkái és levelezése alapján érdekesen bizonyítja *Cläuser Mihály* (A patrióta Pázmány, 173—86. l.). *Babics András*, Pécs helytörténetének érdemes kutatója, a török alól felszabadult Pécs első püspökének, Radanay Mátyásnak kinevezése körül a püspök, a király és a római kúria között támadt viszályt ismerteti (Radanay Mátyás pécsi püspök kinevezése, 187—205. l.). A Pálosrend történetírója, *Kisbán Emil*, itt a rend feloszlásával foglalkozik (A Pálosrend eltörlése, 206—43. l.) alapos levéltári kutatások nyomán. Érdemes lett volna a feloszlott kolostorok könyvtárát részletesebben ismertetni; ez közelebb vinne a rend belső, szellemi életének, teológiája irányelveinek és művelődési képének megismeréséhez. *Gárdonyi Klára* a biedermeier életfelfogás és a vallásosság közötti kapcsolatokat vizsgálja a vallásos buzgóság, a vallás és nevelés, az irodalom és vallás kapcsolatainak szempontjából, mindenütt alapos kutatásokra építve (A biedermeier kor vallásossága, 244—62. l.). A kötet utolsó tanulmánya, *ifj. Iványi-Grünwald Béla* tollából, Széchenyi sokat vitatott vallásosságának kérdésében három mozzanatot emel ki: Isten iránti felelősségtudatát, hogy egyéniségében a buzgó vallásos élet a szellemi réteg vezetőszerképének felismerésével párosul, politikájának tartalmi világában pedig katolikus hagyományok érvényesülnek (Széchenyi István vallásosságának kérdése, 263—79. l.).

A harmadik kötetet *Kádár Zoltán* nagyterjedelmű tanulmánya vezeti be (Pannonia ókeresztény emlékeinek ikonográfiája, 3—58. l.), melyet alább (107. l.) külön, részletesen ismertetünk. *Waczulik Margit* Szűz Mária tiszteletének a XI. századi magyarországi megnyilatkozásaival foglalkozik és felveti a kérdést: hatottak-e a magyarság Mária-tiszteletére régi pogány vallási hagyományok? (Szűz Mária tisztelete kereszténységünk első századában, 59—74. l.) *Bónis György* (Első törvényeink sorsa és az egyházi menedékjog, 75—97. l.) a jus asyli korai magyar fejlődését kutatja, s ennek során, a jogtörténet új módszerének és szem-

pontjainak megfelelően, első törvényeinket nem önálló jogforrás mivoltukban, hanem egymásra való hatásuk, kapcsolataik szerint vizsgálja. *Pallós Kornél* a Szent Istvánnal és korával foglalkozó drámai irodalmat ismerteti a latin nyelvű iskoladrámáktól kezdve napjainkig (Szent István és kora a magyarországi drámai irodalomban, 98–136. l.). Célja nem az esztétikai értékelés, hanem teljesség a színdarabok összeállításában és annak vizsgálata, hogyan ábrázolják a kereszténység első századát és annak legfontosabb szereplőit. A középkori tárgyú tanulmányok sorát *Balanyi György* (Csehországi Boldog Ágnes, 137–68. l.) zárja be. III. Béla magyar király unokája és I. Ottokár cseh király leánya a ferences eszmények megvalósításának szentelte életét. Szent Klárával levelezésben állott és 1234-ben Prágában klarisszakolostort alapított. Erős egyéniség volt, bátyja, Vencel király uralkodása alatt politikai befolyással is. *Vitéz Kárpáthy-Kravánszky Mór* (Forgách Ferenc bíbornok-érsek történetéhez, 169–76. l.) a vatikáni levéltárban végzett kutatásai alapján tisztázza azt, hogy Forgách Ferenc 1564-ben született és 1583 novemberében katholizált Lorettóban, amikor Báthory András bíbornok kíséretében útnan volt Róma felé. — Báthory Zsófiának és jezsuita tanácsadóinak szerepe a magyar katolikus restauráció történetében sok vita és kritika tárgya volt, olykor nem is minden elfogultság nélkül. *Meszlényi Antal* most (Báthory Zsófia élete és végrendelete, 177–266. l.) nagy erudícióval az eddig ismert adatok revíziója mellett újakat is tanúságuul hív és széles korrajzi háttérbe állítja be Báthory Zsófia életét, különösen buzgó rekatholizáló tevékenységét. Éles dialektikával, élvezetesen megírt tanulmánya a kérdés katolikus szempontú revíziója (v. ö. Századok 1937, 245. l.), s ennek nyomán ez a kérdéskomplexus egészen más, tisztább megvilágításban áll előttünk, mint Thaly Kálmánnak és egyik-másik követőjének túlfűtött hangulatú előadásában. M. végső összegezése szerint „Báthory Zsófiát sokan nem szereték életében s elítélték halála után. Nagy volt, mint katolikus asszony, de nem kisebb a más hiten lévők elnyomásában. Politikai irányát sem oszthatták a Habsburg-házzal méltán elégedetlen magyarok, s így személye sokak előtt és sokáig a megvetés és kárhoztatás tárgya lett. P. Kiss Imre azzal, hogy maradéktalanul hozzászegődött, sőt egyesek szerint vallási és politikai eszmevilágának sugalmazója volt, máris kitette magát ama veszélynek, hogy az egyoldalú értékelés szintén elítélje. Eljárásának a módja bölcsőbb lehetett volna, sok mindent okosabban is elintézhett volna, de hogy a Rákóczi-ház vagyonát nem lopta meg, Báthory Zsófia végrendeletét nem hamisította meg, erről kezeskednek az írások.” M.-nek ez a szintézise is azt bizonyítja, hogy ilyen bonyolult kérdéseknél, ahol vallási, politikai, nemzeti, rendi, gazdasági ellentétek szövődnek össze, minden olyan történelmi szemlélet vagy kritika ferde irányba téved, amely csak egyik vagy másik szempontból, vagy annak a többi elé helyezésével mond ítéletet. A kötet utolsó tanulmányát *Kisbán Emil* írta, egy fejezet ez is a magyar Pálosrend történetéből (A Pálosok és a tanügy,

267—306. l.). Az irodalom és az idevágó levéltári anyag alapos ismeretével készült tanulmány részletekbe menően ismerteti egyrészt a rendtagok nevelését, másrészt a rend iskoláinak működését. Különösen a XVIII. század szellemi életének, művelődési képének szempontjából annyira fontos kérdésnek részletesebb kidolgozását is szívesen vennék a Pálosrend készülő történetében. A kötetet egy rövid közlemény zárja be, tíz pontba foglalt utasítás nem képzett historikusok számára, hogy mit és hogyan gyűjtsenek a plébániák történetéhez.

A Regnum eddig megjelent három kötete arról tesz tanuságot, hogy a mögötte álló munkaközösség minden tekintetben a történettudomány mai színvonalán álló munkájával nemcsak az egyháztörténet műveléséhez ad új szempontokat és új módszereket, hanem az egyetemes magyar történeti fejlődés megismeréséhez is lényegesen közelebb visz. Erről győz meg az évkönyvek magas tudományos színvonala.

Tóth László (Pécs).

Chrimes, S. B. : English constitutional ideas in the fifteenth century.
Cambridge 1936. University press. 8° XX, 415 l.

Szellemtörténet, helyesebben eszmetörténet Ch. munkája, mint ezt címe is elárulja, bevezetése pedig kifejezetten le is szögezi, mikor céljával tűzi a XV. századi angol kormányzás formái mögött rejlő szellemnek (spirit), — tehát nem az intézménynek, a kormányzásnak, hanem az ezekben kifejezett gondolatoknak (ideas) rekonstruálását. Jelígeje Maitlandnek, a századforduló nagy angol alkotmány- és jogtörténészének egy gondolata : What men have done and said, and above all, what they have thought — that is history. Ch. tehát nem áll egyedül az angol szellemtörténeti kutatás terén. Elődei közül nálunk is jól ismert a Carlyle testvérek monumentális munkája (A history of political theory in the West), mely nem feldolgozása, hanem inkább forrásidézetekkel való illusztrálása a középkori politikai elméleteknek, sajnos, csak a XIII. század közepéig. Ezen, a lényegében forrásidéző módszeren messze túlmegy Ch. H. McIlwain-nek, a Harvard-egyetem tanárának műve (The growth of political thought in the West, New York 1932), mely már feldolgozását adja a politikai eszmék fejlődésének a régi görögöktől egészen a középkor végéig; nem „mere political or constitutional history“, de a politikai ideák fejlődését (growth) szoros összefüggésben tartja az intézmények és a politikai események előadásával. Ch. már tiszta eszmetörténetet ad, teljesen függetlenül a politikai gondolatok rekonstruálását az intézmények és a politikai események történetétől. A szerzőnek az angol alkotmánytörténet két szélsőséges, egyformán történetellenes és anakronisztikus alkotmány-felfogásával kell megküzdenie. Az első Stubbsnek, a XIX. századi angol alkotmánytörténet úttörő nagy mesterének felfogása, illetőleg az annak félreértéséből keletkezett álláspont. Stubbs maga még csak azt vallotta, hogy a XV. században a Lancasterek modern értelemben vett parlamenten nyugvó alkotmányos kormányzást inauguráltak, ezt azonban a Yorkok megint megszüntették.

Ch. szerint ez a tétel már magában sem helytálló (amit minden történetkutató készséggel elismer az angol alkotmánytörténet behatóbb ismerete nélkül is), de Stubbs követői még jobban eltúlozták, iskolájuk mai tanítása nem egyéb, mint modern állapotok és gondolatok egyszerű visszavetítése a XV. századba. (Mintha azt a vitát hallanók, mely nemrégiben folyt a magyar alkotmánytörténet kutatás régebbi és újabb irányának követői között.) Stubbs iskolájának túlzott konstitucionalizmusa reakciót provokált, mely aztán a másik végletbe csapva át, azt hirdette, hogy a XV. századi Angliában egyáltalán nem lett volna „alkotmány“, s ha volt is, csupán a törvények mindenek feletti tiszteletéből állt.

Mi is hát az alkotmány, veti fel ezek után a kérdést Ch. ? „Alkotmány“: a minden államban meglévő kormányzati szabályok és kötelességek összesége. „Alkotmánya“ tehát, Ch. szerint, még a despotikus államnak is van. Anachronisztikus és történetellenes értelmezés az, amely csak egyfajta alkotmányt, a mait ismeri el alkotmánynak. Mi mégis helyesebbnek tartjuk Fritz Kern kristálytiszta definícióját: alkotmány a kormányhatalom összetétele, s az alattvalókkal való kölcsönös viszonya. S maga Ch. is (aki, mellesleg mondva, gyakran idézi Kern-t) ehhez jut el, midőn céljának valja kikutatni a XV. századi angol alkotmány szellemét (spirit of constitution), azokat az eszméket, véleményeket, melyeket ez a kor a kormányzás és a guvernementális jogok elosztásának természetéről alkotott magának.

Ch.-nek ezekből a bevezető megjegyzéseiből kitűnik, hogy az angol alkotmánytörténet kutatóit sok olyan módszertani és elvi probléma foglalkoztatja, mint a magyar alkotmánytörténeteseket. Ch. módszere egyébként a német szellemtörténeti metodikával művelt alkotmánytörténeti módszer, mely vagy 15–20 év óta nálunk is meghonosodott. Az angol kutató persze sok tekintetben előnyben van a magyar előtt, hiszen bőséges középkori angol irodalom áll rendelkezésére, melyben itt-ott mindig talál alkotmányos kérdésekről szóló elvi állásfoglalásokat is, s ezért készen kap sok olyan eszmét, véleményt, melyet a magyar kutatónak egyes oklevelek arengáiból, krónikák, prédikációk gondolatlötredékeiből, s maguknak az intézményeknek és az alkotmányos életnek vizsgálatából kell kihámoznia. Viszont az angolnak sem áll mindig rendelkezésére egy Sir John Fortescue-nak (XV. század közepe), vagy egy Henry Bractonnak (XIII. század közepe) munkája és Ch. is sok-sok parlamenti jegyzőkönyv s bírósági akta áttanulmányozásából rekonstruálta a XV. századi angol „alkotmány szellemét“.

Maga a mű 4 fejezetre oszlik. Az első a királyról szól, a második a parlamentről, a harmadik a törvényhozásról (Statutory law and judicial discretion), a negyedik az államelméletről.

I. A királyság, vagy ahogy a korabeli angol alkotmányos terminológia mondja: a király státusa (estate of the king). A királyi hatalom elválaszthatatlan a király személyétől, az uralom, s a királyság egész hatásköre az ő személyét illeti. Hiva-

tala isteni eredetű, feladata pedig az egész középkorban mindenütt érvényes felfogás szerint a béke és a jogrend fenntartása. A király nélkül nem tudja a XV. századi angol elképzelni az országot, de az utódlás módja nincsen szabályozva. Magánöröklési jog s az alattvalók választása közösen érvényesül a XV. századi angol trónöröklési jogban, tehát az a rendszer, melyet öröklésbe oltott választásnak szoktunk nevezni. A király hatalma nagy, s bár kötve van böles tanácsadók meghallgatásához, mégis úgyszólván mindent megtehet, ha azzal nem sérti a törvényt. Új törvény hozásához és adók kiadásához meg kell szereznie alattvalói beleegyezését. Ez a XV. században a parlament útján történik.

Ch. megállapításai tehát ugyanazt a képét mutatják az angol királyi hivatalnak s feladatoknak, mint amelyet minden más középkori, mégpedig inkább XV. század előtti államszervezetben is megtalálhatunk, így Magyarországon is.

II. A parlament. (The nature of parliament.) Már a XV. század elejétől előfordul, hogy a parlamentáris életben szereplő férfiak vagy jogászok teóriákat állítanak fel a parlament intézményéről, de csak praktikus célra, alkalmilag. A század közepére aztán kialakul a jogászok között a vélemény, hogy a parlament a király legfőbb bírósága, de felbukkan az a nézet is, hogy az „politikai testület, mely a nép szélesebb rétegeit képviseli és pedig az ország rendjeit” (the estates of the realme), s a század folyamán a parlamentet a három rendből (világi és egyházi lordok és a commons) összeállított testületnek tartják, mely hatalmát részben a rendektől kapja, részben a királytól, mint királyi bíróság. A század végén azután a parlamentet a világi politika központjának tekintik, hol a törvényeket hozzák s „megjavítják a bajokat”. Ekkorra szétválik a parlament két háza is, s míg a lordok személyesen jelennek meg az üléseken, addig a „commons” tudatára ébrednek annak, hogy ők nemcsak közvetlen küldöiket, megbízóikat képviselik, hanem az egész ország társadalmának egyik rendjét. Kialakul a majoritás elve is: a törvények elfogadásához a király és a parlament többségének hozzájárulása szükséges. Ez vezet át a harmadik fejezethez, mely a törvényhozásról szól. Itt természetesen Fritz Kern megállapításaiból kell kiindulnia, melyek még igen sokáig fognak irányt mutatni minden középkori alkotmány- és jogtörténeti kutatásnak. Az angol szerző szorúl-szóra idézi Kernnek immár kánonszerű megállapítását a jog és állam viszonyáról, bár hozzáteszi, hogy azok a későbbi középkort illetően bizonyos módosításokra szorúlnak. Anglia igen későn került a római jog hatása alá s benne igen sokáig megmaradt a germán jogfelfogás, melyet Kerntől a magyar alkotmány- és jogtörténeti kutatás is jól ismer: das Recht ist gut, das Recht ist alt, das gute, alte Recht ist ungesetzt und ungeschrieben. Viszont Angliában erősen kifejlődik a szokásjog kodifikációja. A Kerntől jólismert további ősgermán tétel: az újonnan hozott törvény nem más, mint a régi jószokás felújítása, vagy a szokásjog írásbafoglalása, uralkodik Angliában is, még a XV. században is! Bár előfordul az is, hogy határozottan kimondják, hogy új

törvényt hoznak. Ch. ebben a fejezetben még részletesen foglalkozik a törvényhozás procedurájával, s azzal, hogy milyen viszonyban volt ez a parlamentben hozott törvény más eredetű joggal.

A IV. fejezet, az államteóriáról, Sir John Fortescue (cca 1476) eszméit ismerteti: a XV. században ez az egyetlen angol államelmélet. Közli azt a beszédet is, melyet John Russel lincolni püspök (1480—1494), előbb V. Eduárd, majd III. Richárd, végül VII. Henrik udvari embere mondott annak a parlamentnek megnyitásakor, melyet III. Richárd Buckingham herceg lázadása után hívott egybe 1483 június 25-ére. Russel beszéde, megemlékezve Buckingham lázadásáról, kitér az angol államra is, s a király és nép viszonyát egy, a középkori gondolkodásban és irodalomban igen népszerű és elterjedt képpel, a fej és a tagok viszonyával illusztrálja. A *corpus-membrum*-hasonlat az állam működéséről a középkor minden országában fellelhető, nálunk, Magyarországon pedig különös jelentőségre tett szert. Russel elmondja, hogy ebben a nagy Angliában is egy fej alatt több tagunk van, s minden tagnak más és más a munkája; a fejedelem osszon mindenkinek egyenlően igazságot és védje az országot, az alattvalók pedig híven adják meg a királynak az anyagi erőket e nagy feladat elvégzéséhez. Nagy baj származik abból, ha egyes, igen fontos tagok fellázadnak (s itt Buckinghamnek ismételten említett lázadására céloz III. Richárd ellen), hiszen a fejnek: a fejedelemnek mindig engedelmességre kell. Russel maga is híven követte ezt a már abszolutizmus felé hajló elvet, s híven szolgálta V. Eduárdot, a gyermeket, majd ennek utódját, III. Richárdot, s a végső győztest, VII. Henriket: a megöltet, a megöletőt, s a bosszulót.

Ch. végül röviden összefoglalja eredményeit egy zárófejezetben, melynek címe is jellemző: *the spirit of constitution*.

Ch. módszere, történetfelfogása és eredményei már egymagukban is felkeltik a magyar alkotmánytörténet kutatójának érdeklődését. De talán nem foglalkoztunk volna ezzel a könyvvel ilyen részletesen, ha nem olvassuk a 14. lapon az alábbi, valóban meglepő idézetet egy XV. század elején írt angol politikai költeményből:

*What doth a kynges crowne signifye,
Whan stones and floures on sercle is bent?
Lordis, comouns, and clergye
To ben all at on assent.
To kepe that crowne, take good tent.
In woode, in feld, in dale, and downe,
The leste lyge-man, with body and rent,
He is a parcel of the crowne.*

Ezekkel a sorokkal Ch. azt akarja bizonyítani, hogy a királyság, jöllehet tulajdon is volt (*property*), mégis hivatal is volt (*office*), s tétele további bizonyításául idézi John Stafford bathi és wells-i püspöknek az 1436-i parlament megnyitásakor tartott beszédét: *Reges portant Coronam auro et gemmis ornatam, in cuius Corone figura regimen et politia regni presentantur, nam in auro, regimen Communitatis notatur, et in Floribus Corone*

erectis et gemmis adornatis, Honor et Officium Regis sive Principis designatur. (Rotuli parliamentorum, IV. 495. l.)

Semmi sem kézenfekvőbb, mint felvetni a kérdést: van-e összefüggés a magyar szent korona eszméje és ez angol korona-szimbólum között?

Ehhez alaposabban meg kell vizsgálni az angol gyakorlatot. Mert az angol korona szimbolikus jelentősége nem ebben az idézett versben s beszédben fordul elő először, hanem már a XIII. században, mint erre folyóiratunk hasábjain volt alkalmunk rámutatni (1936, 406. l.). Már a Pollock—Maitland-féle 1895-ben megjelent monumentális angol jogtörténet (*History of the English law*) is igen jelentős passzusban számol be a „the personification of the crown“-nak nevezett jelenségről (I. 509. l.). A kezdeteit, de igazán csak a kezdeteit észlelhetjük egy folyamatnak, mondja Pollock—Maitland, mely a király „koronáját“ megszemélyesíti . . . A XIII. században ez az arany karika hasznos kezd lenni. Először hallunk arról, hogy ha bűnt követ el valaki, akkor nem csupán a király békéje, hanem az ő „koronája“ és méltósága (dignity) ellen is vétkezik. Majd a korona jogairól hallunk, melyeket nem lehet a koronától elidegeníteni, mert ezek teszik ki a koronát (they make indeed the crown), továbbá, mert a király koronája: igazságot szolgáltatni és megtartani a békét. (Bractonból vett idézet: *Est enim corona regis facere iustitiam et iudicium et tenere pacem, et sine quibus corona consistere non potest nec tenere.*) A XIV. századig, folytatja Pollock és Maitland, nem lehet elválasztani a koronát a király személyétől. II. Eduárd napjaiban aztán (1307—1327) már előretör ez a doctrina. Összeesküvő bárók azt állítják, hogy ők nem a király személye, hanem sokkal inkább a király koronája iránt kötelesek hűségre. Pár év múlva más összeesküvő bárók viszont ugyanezt a tételt vádképpen hangoztatják a király egyik kegyence ellen. Sajnos, Pollock és Maitland műve a XIII. századon nem megy túl, Ch. pedig nem folytatja ezt a vizsgálódást és a rendelkezésünkre álló irodalom nem tájékoztat arról, hogy később, a XIV—XV. század folyamán miként alakul az angol korona „személyesítése“. Azonban bizonyos képet mégis lehet alkotni ezek alapján is. A legfontosabb s legrégibb adatot Bracton idézett passzusa szolgáltatja, a többi a XIV—XV. századból, a Rotuli Parliamentorum című parlamenti jegyzőkönyvből vettük. (London 1767—1777, I—VI. k.) Az ebből kialakított kép legtöbb vonása megegyezik a Pollock—Maitland-féle jogtörténetből nyert képpel.

Mint hogy „est corona facere iustitiam et iudicium“, s mert: „quae sunt iustitiae et paci annexa ad nullum pertinent nisi tantum ad coronam et dignitatem regiam, nec a corona separari poterunt, cum faciant ipsam coronam“ (Bracton: *De legibus Angliae*, New Haven 1922, 167. l.), ezért, aki a királyi bíróság előtt akarja vonni magát és akár idegen király, akár a pápa bíraskodása elé viszi ügyeit, az „contra inhibitionem & dignitatem corone Regis Anglie“ és „in lesionem dignitatis corone sue“ (t. i. regie maiestatis) cselekszik (Rotuli, I. 137. l. 1278-ból s uo. I. 102. l.). Továbbá:

a koronáé a királyi birtok is, a jövedelmek és más hasznát hajtó jogok, ezeket elidegeníteni nem szabad, az elidegenítetteket vissza kell venni. Pollock—Maitland szerint csak a király „ancient demesne“-jéhez tartozó birtokok elidegeníthetetlenek, azokat a birtokokat viszont, melyek magszakadás, hűtlenség stb. esetén háramlanak a király kezére, el lehet idegeníteni. (Példák a Rotuliban: I. 20. l. 44. sz., I. 18. l. 16. sz., V. k. 179. l.)

A király *hűbéresei hűbéreiket* szintén a koronától bírják. Így: II. Eduárd idejében: *feoda militaria de Rege, ut de Corona* etc. Továbbá, mikor VI. Henrik protektorrá teszi meg a későbbi III. Richárdot, úgy intézkedik, hogy Richárd töltheti be azoknak a birtokoknak igazgatásában megürült tisztségeket (*forestarii, parcarii, custodes warennarum*), melyek *ad donationem* . . . *Regis, ut ad Coronam* *suam pertinent*, valamint azokat az egyházi hivatalokat is, melyek *ad donationem D. Regis jure Corone sue spectant*. (Rotuli, V. k. 244. l. 1454-ből.) Vagy 1301-ben: a püspökségek javainak eladományozása *ut de jure Corone et ratione Prerogative & dignitatis sue ad ipsum D. Regem et non alium pertinet* (Rotuli, I. 97. l. 10. sz., I. 93. l. 5. sz.), s ezeket senki sem bírhatja más jogon, mint de Domino Rege & heredibus suis *ut de Corona* (uo. I. 97. l.), s ezek a jogok *de Corona* non poterunt separari (uo.). Vagy IV. Eduárd 1459-ben megkülönbözteti saját családi (de capite bírt) birtokait a királyi (állami) *ut de corona* bírt birtoktól. (Rotuli, V. 360. l.)

A *hűség*, illetőleg ebben a polgárháborúktól véres, a fehér és a piros rózsza harcától gyötört korban a hűtlenség, árulás objektuma szintén sok esetben az angol korona. Az angol király hűbérese a király koronájától bírja hűbérét, hűsége is a királynak és koronájának szól, árulása a király és koronája elleni árulás. Pl. William de la Pole-ről, Suffolk hercegéről mondja a parlament VI. Henriknek 1451-ben: *traytor . . . ayenst youre Regalie, Dignitie and youre Coronas of yours Realmes of England and of Fraunce* (Rotuli, V. 226. l. 1451-ből), *ki treasons ayents the Kings owne persone, his Corone, his Regalie and his land* (uo. 177. l., ugyanígy uo. 349. l. 1459-ből) követett el. Vagy mikor egy yorki érsek a király egyik védencét, Antal püspököt a királyi bíróságtól elvonva a saját érseki bírósága elé idézte, ezt tette *contra fidem in qua idem Archiepiscopus Domino Regi et Corone sue astringitur, ad exheredationem Regis et heredum* (még 1293-ban, Rotuli, I. 104. l.).

Tehát az angol korona személyesítése (personification) jelenti azt, hogy a királyi hivatal fogalma mégis csak kezd elválni a király személyétől. (Lásd ezzel szemben Pollock—Maitland ellenkező megállapítását, mellyel csak azért mertünk szembehelyezkedni, mert ők csak a XIII. század végéig s a XIV. elejéig vizsgálják a kérdést, s nem terjeszkednek ki a már idézett és ismét idézendő forrásokra.) Hiszen vannak jogok, melyek „in capite“, vagyis személye szerint, és vannak, melyek „de jure corone“, vagy „ut de corona“ illetik a királyt. Ez utóbbiak elidegeníthetetlenek. A király koronájáé a bíráskodás, vagyis a királyi hivatal legfontosabb része, mint ezt a XIII. századi Henry Bractonnak

idézett tétele dokumentálja. A hűbéresek is a koronától bírák hűbéreiket, sőt felbukkan a gondolat, igaz, csak kivételképen, hogy az általános alattvalói hűség is inkább a koronának szól, mint a király személyének. A korona jelenti még pusztán a királyi hatalmat, méltóságot is.

Ezek az itt érintett elvek: az angol korona perszönifikációjának alapgondolatai tehát felölelik az egész királyi hatáskört, vagyis megfelelnek azoknak a XI–XII. századi korona- említéseknek, melyeket a magyar szent korona eszméje történetében az első fázisnak neveztünk, s úgy jellemeztünk, hogy azok a király kormányzásával kapcsolatosak. (Századok 1934, 318. és 329. l.) Különösen hangsúlyozni kívánjuk, hogy az angol korona végig az egész középkoron át, még a XV. században is a királyé. De a királyé az ország is, és az ország rendjei is, sőt maga a parlament is a király parlamentje (!). Rendek és parlament így nevezik meg magukat a királyhoz intézett irataikban: *Communitas totius regni vestri Anglie in presenti parlamento vestro congregata* (!) (pl. 1439-ben, Rotuli, V. 18. l.), vagy: *domini spirituales & temporales ac communitas regni vestri Anglie* (uo. 18. és 19. l., V. 250. l.), vagy: *his noble Roame of England* (VI. 15. l.). A király pedig így ír parlamentjéről: *assensu Dominorum Spiritualium & temporalium ac Communitatum Regni nostri Anglie in eodem parlamento existentium* (uo. V. 250. l. stb.). Megvan az angol gyakorlatban a magyar fejlődés második fázisának is, igaz, csak igen kezdetlegesen: az alattvalók viszonyát a királyhoz (államhoz) Angliában is a koronával próbálják kifejezni. (Lásd a fenti idézeteket.) Ez azonban lényegesen kisebb jelentőségű Angliában, mint nálunk, s hamarosan útját is állják e gondolat fejlődésének, míg nálunk ez marad a XIII. századtól kezdve mindvégig a szent korona eszméjének a leglényegesebb lényege.

Megvan azonban az angol korona megszemélyesítésében az a gondolat is, hogy a korona egységbe foglalja a királyt és alattvalóit, továbbá, hogy az angol korona reprezentálja, illetőleg egységbefoglalja az egész ország politikai és kormányhatalmát: a királyét és a rendekét. Világosan bizonyítja ezt a fejtegetéseink élén közölt XV. századeleji költeményből vett idézet és Stafford püspöki fentebb ismertetett 1436-i beszéde.

Ez az angol gondolat hasonlóságot mutat a magyar szent korona-tagság XV. századi formájával, s ezért részletesebben meg kell vele ismerkednünk. John Stafford beszédének megítélésakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ugyanő öt évvel később, 1441-ben ismét beszédet mondott az akkori parlament megnyitásakor, és pedig ezúttal a király trónusáról. A királyi méltóságnak erről az Angliában igen fontos attributumáról (mely nálunk sohasem tudott különösebb jelentőségre szert tenni) azt állítja, hogy az minden országban a „*bonum regimen . . . in se mistice comprehendit*“ (Rotuli, V. 35. l.), így Angliában is „*thronus ille regni Anglie consideratis antiquitate et diuturnitate fidei Christiane in eodem Regno nobilitatque ejusdem Regni in Prelatia, Militia, Clerimonia* (?), *Mercandisis, Culturis, Artificiis ac Commu-*

nitare populoſa . . . ſignificat & designat“. Bár ez levon a koronáról mondottak jelentőſégéből, azért mégſem lehet üres frázis, ha az angol király kancellárja a koronában a „regni politia et regimen“-t látja, aranyában a „communitas regimen“-jét, drágakövekkel ékített leveleiben pedig a királyi honort és officiumot. Nem hallgathatjuk el azonban azt ſem, hogy nem találtunk a rendelkezésünkre álló, igaz, igen fogyatékos anyagban egyetlen adatot ſem, mely azt a gondolatot bármely más, még oly halavány formában is megismételte volna.

A vers ſzerint minden lyge-man (hűbéres) teſtével és jövedelmével (with body and rent) a korona egy részecsskéje (is a parcel of the crown). Ezzel szemben a magyar ſzent korona-tagság egészen más képet kapſol a koronához, mint az angol gondolkodás. A magyar nemes nem része, hanem tagja a magyar koronának: a corpus-membrum-hasonlat alkalmaztatik a magyar ſzent koronára, mely az idézett angol példákban ismeretlen valami. Megvan azért Angliában is az államnak az emberi teſthez való hasonlítása. Ruſſel püſpök 1483-ban mondott beſzédeit már ismertettük, de ennél már sokkal régebben ismeri ezt a képet a középkori angol irodalom, elég ehhez Johannes Saresberienſis chartres-i püſpök XII. ſzázadi írásműveire utalni. (Lásd ehhez: Századok 1936, 396. l.) Átvételről tehát szó ſem lehet a magyar gyakorlatban, ſőt még közvetlen hatáſról ſem. Nyilvánvaló azonban, hogy a magyar és az angol korona-szimbolumnak van közös forráſa is, mert kétségtelen hasonlóságuk nem lehet véletlenséſ. Mégis mások a képek, mások a kifejezések is, ami a formulákhoz ſzigorúan ragaszkodó középkori gyakorlatban különöſen fontos körülmény. S más, ami a döntő, a két korona-fogalom tartalma is. Az angol korona ideális egységbe foglalja a királyt és a rendeket, a királyság mintegy magához emeli, a maga céljaihoz idomítja a rendiſéget: „ſicut aurum eſt metallum maxime precioſum, quia firmius et longius duratum, ſic illa Communitas, que eſt firma et ſtabilis in ſe et in fidelitate penes ſuum Regem & Principem conſtanter permanens . . . ; ſicut aurum eſt metallum flexibile & ductile, ad formam Corone . . . ad artificis voluntatem, ſic Communitas deberet eſſe flexibilis et ductilis, ad Regis Honorem & Regni proſperitatem & preſervationem atque utilitatem. In Floribus in Corona erectis . . . dignitas designatur Regalis; nam erectio Florum in Corona, preeminentiam ſupra Subditos designat regalem“, mondja John Stafford idézett beſzédében. A magyar ſzent korona-tagság ezzel szemben a rendektől kiinduló mozgalom eredménye, s nálunk a rendek hatolnak be az állam szimbolumába, a koronába, annak kifejezéséül, hogy a XV. ſzázadban behatoltak az államkormányzáſba is.

Halvány analógia tehát, közös forrásnak angol és magyar földre, két egymástól igen távol eſő orſzág földjére szállított részecsskéje a magyar ſzent korona-tagság, s az angol korona perſzonifikációja. A magyar gondolat kialakításához még hozzá egy négyſzázados korona-eſzme és corpus-membrum hasonlat képzei is hozzájárultak, s az angol gondolatnak is megvannak

a maga XV. század előtti előzményei. Az angol és a magyar alkotmány rokonságáról beszélni ezen az alapon sem lehet, már csak azért sem, mert hiszen sem a magyar szent korona eszméje, sem az angol korona perszónifikációja nem egyedülálló jelenség, melyhez hasonló képződmény: korona-szimbólum nem lett volna máshol, csak ebben a két országban. Ellenkezőleg, mint már volt alkalmam rámutatni, igen sok király és ország koronája éppen úgy szimbolizálja az illető államot, mint a magyar vagy az angol, így Cseh-, Lengyel-, Francia- és Németországé is. Persze mindenütt más és más tartalma van ennek a szimbólumnak, s a magyar és az angol koronaeszmé közötti analógia valódi jelentősége csak akkor fog kitűnni, ha tisztán látjuk a német és a francia korona eszméjét, legalább is olyan tisztán, mint ahogy most megkíséreltük az angol korona perszónifikációjának kérdését, régebben pedig a cseh és a lengyel korona-eszménynek a magyarhoz való viszonyát tisztázni.

Bartonek Emma.

Graf, Benno: Die Kulturlandschaft des Burzenlandes. Ein geographischer Beitrag zur auslanddeutschen Volks- und Kulturbodenforschung. (Veröff. d. Instituts z. Erforschung d. deutschen Volkstums im Süden u. Südosten in München u. d. Instituts f. ostbairische Heimatforschung in Passau, Nr. 2.) München. Verlag für Hochschulkunde. 8° 136 l.

A könyv szerzője a barcasági német „Kulturboden“-t vizsgálja. Műve — mint ez címében is kifejezésre jut — földrajzi tanulmány, így különösebb történelmi pontosságra nem törekszik, célja lévén bemutatni a Barcaság német jellegét. E cél elérésére elég önkényes módon törekszik, jobban szeret általánosítani, mint bizonyítani. Levéltári kutatásra nem volt szüksége, még a kiadott forrásanyag tüzetesebb tanulmányozása helyett is inkább az erdélyi szász történetírók tanulmányaiból merít. Munkája népszerűsítő jellegű, nem is várhatunk alapos rendszerbefoglalást ilyen terjedelmű dolgozattól. A közelmúltban — 1928—1929-ben — jelentették meg a brassai szász tudósok E. Jekelius vezetésével a „Burzenland“ című, komoly tudományos felkészültséggel megírt, három tekintélyes kötetből álló monográfiájukat, ez után G. könyvének nem is lehet sok mondanivalója. Felfogását és a népiségtörténeti fejezetét illetőleg azonban kell néhány észrevételt tennünk.

Az egész Barcaságot a német telepesek munkája eredményeképpen nyerstájból kultúrtájjá átalakult földrajzi egységként fogja fel. Alapgondolata, hogy a lakatlan, vagy legfeljebb gyér oláh lakosságú területet a XIII. század folyamán ott elhelyezkedő németek heroikus munkája tette más népek — magyarok, oláhok, bolgárok és cigányok — számára vonzóvá. A német példaképet követték az újonnan letelepült „idegen néptörödékek“ s így vált ez a vad, mocsaras, erdős táj „Kulturlandschaft“-tá. A három ott élő nép számszerű megoszlása nem engedi, hogy akármelyikük a maga néptalajának mondja, G. tehát német kultúrta-
laj-voltát igyekszik bebizonyítani.

A földrajzi jellemzés után vázolja a jelenlegi népességviszonyokat, a nemzetiségi tagozódást és a társadalmi rétegződést. Forrásul az 1920. évi népszámlálás adatai szolgáltak. A gazdasági élet és a település megvilágítására is szentel egy-egy fejezetet. A könyv harmadik része tárgyalja *Historische Geographie* címmel a Barcaság népiségtörténetét.

G. a következőképpen látja a betelepülés menetét: a német lovagrend betelepítése előtt lakatlan, illetőleg igen gyéren lakott erdőség borította a Barcaság területét. Reméljük, sajtóhibán alapszik az az állítása, hogy a rómaiak 100 évvel Kr. előtt (!) foglalták el a dákoktól Erdélyt (56. l.). A lakosság, ha egyáltalán volt, germánnal, szlávval kevert romanizált dákok maradvány lehetett. A Barcaság a kúnok és besenyők átvonulási területe; ellenükben kapott ott birtokot a német lovagrend. Megkezdődött a betelepülés a lovagok birtokaira más németekkel benépesült vidékek (Szepes, Naszód) mintájára. A határvédelem mellett a környező lakosságnak is példát adtak magasabbfokú kultúrájukkal (61. l.). A magyar király fel akarta használni a lovagrendet, hogy hatalmát a Dunáig kiterjessze, de a német erőfifejtést fékezni igyekezett (uo.). Tizennégy év után bekövetkezik a német lovagok elűzése, de ittmaradnak a lovagok által letelepített német parasztok. Ezek valószínűleg a Ruhr-vidékről kerültek ide, de nagy számmal jöttek Erdély különböző részeiből is, akiket a kiváltságos helyzet csábított előbbi lakóhelyük elhagyására és a magyar nemesség igájának levetésére (uo.). Az első telepek: Földvár, Szentpéter, Hermány és Prázsmár 1240-ben tűnnek fel. Még ugyanebben a században említik először Brassót. Eredetét még nem tisztázták. G. Treiber mérnöknek a város alaprajzából leszűrt következtetését fogadja el, hogy t. i. az Óváros és a Belváros egyidős: XIII. századi. Szerinte magyarok a német letelepülés előtt is élhettek kisebb számban a négy csángófaluban, de csak 1456-ban lett magyar többségű a „négyfalu“.

Benkő József Milkoviájában (II. 268. l.) közöl egy oklevelet — állítólag egy XVIII. századbeli másolatról —, melyben V. László utasítja a székely ispánokat a csángófalvak lefoglalt decimáinak visszaszolgáltatása tárgyában. Az oklevél megemlíti, hogy „villas Szent Mihály (Csernátfalu), Nagy-falu (Hosszúfalu), Turkester (Türkös) et Batsfalu quidam Valachi Schismatici inhabitassent, tamen postea, pulsus eisdem Valachis, ipsae Villae ad manus Christianorum devenissent“. (Lásd még: Székely Oklevéltár I: CXLIII. Katona: Hist. crit. XIII. 1052. l.) Ez oklevél alapján állítja G., hogy a csángók csak a XV. században költöztek ide (77. l.). Tudva, hogy éppen az erdélyi oklevelek eredetiségében joggal kételkedhetünk, hiszen a különben érdemes Kemény József gróf, de Benkő is adatok híján maga gyártott okleveleket, ilyen fontos kérdésben egy oklevél állításait nem fogadhatjuk el feltétlen hitelűnek. Tudtunkkal Benkő közli először a szóbanforgó okmányt 1781-ben (Milkovia i. h.), a Székely Oklevéltár és Katona tőle veszi át. Hogy az elűzött oláhok helyébe keresztyéneket telepítenek, nem bizonyítja azt, hogy az oláhság-

nál régebben, esetleg nagyobb számban is nem élhettek magyarok e falvakban. Különben nehezen érthetnők a négy falunak első említéskor, 1366-ban magyar néven szerepeltetését: „Huzyufalu, Charnadfalua, Turchfalua és Zlanfalua“. (Iczkovits E.: Az erdélyi Fehér megye a középkorban, Budapest 1939, 80. l. és Orbán Balázs: A Székelyföld leírása, Pest 1868—73, VI. k. 89. l.) A szerző maga hangsúlyozza a helynévvizsgálat fontosságát, mégis az egyetlen „Barca“ szón kívül meg sem említi a magyarázatokot. Itt is egyedül Kisch gondolatát említi: „Burzen: die schnellfliessende, aus dem slaw.“ (2. l.). Melichnek a Magyar Nyelv 1915-i évfolyamában megjelent cikkéről nincs tudomása. Hasonlóképen Brassó nevének etimológiáját is hiába keressük G. könyvében, a szó törökül „szürke vizet“ jelent Rásonyi Nagy László szerint (M. Ny. 1928). Az 1240-ben feltűnt Földvár név arra utal, hogy a német lovagok Marienburgja előtt egy földvár állt annak helyén, vagy közelében. Itt nem magyaráz a szerző, de a négy csángófalú tárgyalásánál odaveti, hogy mint nevük mutatja, már a szláv időkben is meglehettek (76. l.). Az olvasónak arra a kérdésére, hogy a Hosszúfalú, Szentmihály vagy Csernátfalu, Bácsfalú és Türkös nevek mennyiben szlávok, G. nem ad feleletet. A Barcaság északi részén fekvő Krizba, Újfalú és Vledény magyarságára megjegyzi, hogy nem alapítói e falvaknak. Érve erre az a körülmény, hogy dülők beosztása harmonikusan beleillik a német települési hálózatba (79. l.).

A nemzetiségi adatok tárgyalása során grafikonban ábrázolja a németiség számbeli hanyatlását. Becslése szerint 1520—1920-ig 80%-ról 25%-ra csökkent a németiség. Hangsúlyozza, hogy míg a magyar és oláh lakosság természetes szaporodás és beköltözés útján gyarapodott, a németiség csak az előbbire volt utalva. Függelékül néhány kéziratból lemásolt népszámlálási feljegyzést és jegyzeteket csatol.

A németiségnek szinte költői dicsőítése az olvasóban kétségeket támaszt a nagy szorgalommal megírt munka tudományos értékét illetően. A „völkisch eszme“ megakadályozza a szerzőt abban, hogy elfogulatlanul szemlélje a Barcaságnak az írott és iratlan források alapján felvázolható képét. Történetírás csak egyfajta lehet, ha nem is történeti szakmunkának szánta írója: tárgyilagos. A törekvés annak bizonyítására, hogy a Barcaságban minden kultúrát egyedül a szászok teremtettek meg, míg az „idegen néptörödékek“ csak az átvevő, a tanítvány szerepét játszották, fel kell hogy keltse a bizalmatlanságot a szerző tudósi elfogulatlansága irányában. Kifogásolható a magyar irodalom meglehetősen negligálása is; ha Orbán nagy munkáját és egy-két kisebb dolgozatot idéz is, hiányzik a felsorolásból több, a Magyar Nyelvőrben megjelent cikk, mely a csángók eredetének kérdésével foglalkozik. (Pl. Erdélyi Lajos: A csángók eredete nyelvjárásaik alapján. M. Nyr. 1905.) Nem sokat írtak róluk, különösebb fáradságot nem okozott volna a kérdés teljes irodalmának áttekintése, ha már olyan nagy lelkiismerettel tanulmányozta át a szászok eredetéről és történetéről írt munkákat (felhasznált irodalom címen 304 munkát említi).

Összegezve : erre is ráillik a modern német népiségtörténeti munkák ellen oly gyakran hangoztatott kifogás : a völksisch gondolatot vetíti vissza hét évszázad homályába s mindenben a német népi erők munkáját látja. Az olvasó nem érzi, e könyvet forgatván, hogy ezek a szászok a magyar királyság alkotórészei, kereskedő és földet művelő alattvalói voltak, minden lapon kiérződik a szerző felfogása : a német nép távoli keletre szakadt képviselőit látja bennük, akik idegen népek közé letelepedve, azok tanítómestereivé váltak, mindenkor megőrizve és ápolva német népi öntudatukat.

E hibás szemléletet nem tekintve, dicséernünk kell G. szorgalmát és azt a szeretetet, amellyel a szászok multja és jelene felé fordul. De jobb lett volna, ha e lírai érzés, legalább a történeti tárgyalásban, helyet ad a tudományos higgadtságnak. Koeh Vilmos.

Unbegaun, Boris : Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes. (Travaux publiés par l'Institut d'études slaves, XV.) Paris 1936. 8° 84 l.

Az újabb szerb-horvát irodalom- és művelődéstörténetnek egyik legfontosabb érdeklődési területe a mai szerb-horvát irodalmi nyelv kialakulásának problémája. Vuk Karadžić és Ljudevit Gaj szerepe már meglehetősen tisztázott. Annál kevésbbé ismerjük azonban a két nyelvújító előtti szerb, illetőleg horvát irodalmi nyelv történetét. Az újabb kutatók nagy része a mai helyzet hatása alatt egy kalap alá szokta fogni a két nyelvet, de sikertelenül. Azok a nehézségek ugyanis, melyek az egységes „jugoszláv“ történet megírásakor mutatkoznak, hatványozott mértékben érezhetők mind a nyelv-, mind az irodalomtörténet tárgyalásakor. U. érdeme, hogy függetleníteni tudja magát ezektől a szempontoktól, és csupán a szerb irodalmi nyelv fejlődését tartja szem előtt. Előmunkálatok híján egyelőre csak a legfontosabb momentumokra hívja fel a figyelmet, inkább csak útmutatást kíván adni a további kutatások számára.

Az idők folyamán a szerb-horvát nyelvterületen több irodalmi nyelv virágzott, melyek azonban a dialektuseltérések és az áldatlan politikai viszonyok következtében nem terjedtek el nagyobb területen. Általában azon nyelvjárások alapján szoktuk osztályozni őket, melyekből kifejlődtek. A čakavština (ča-nyelvjárás) fejlődött ki legkorábban Észak-Dalmáciában a XIV. században. Ekkor még a glagolita írást használták. Később, a XVI—XVII. század folyamán ugyanitt ismét kifejlődött egy irodalmi nyelv, mely most már latin betűket használt. A štokavština is hasonló fejlődési fokra ért a XV. század végén és egészen a XIX. századig tartott. A mult századi nyelvújító mozgalmak ebbe a dialektusba kapcsolódtak bele. Ebben a nyelvjárásban írták műveiket a XVII. század kezdetén Bosznia ferencesei, a Szlavóniában élő írók és a magyarországi szerbek. Végül a kajkavštinát használták Horvátországban irodalmi nyelvként a XVI. századtól kezdve.

Mint tudjuk, a görögkeleti vallásterületen az ógyházi nyelvet, illetőleg ennek későbbi fejleményét, az egyes élő szláv

nyelvekkel keveredett alakját, melyet szlavónnak fogunk nevezni (szerb-szlavón, orosz-szlavón stb. az egyes válfajai), használták minden oly célra, amit nálunk a latin nyelv szolgált. Így volt ez a középkori Szerbiában is. Használata folytatódott az újkor folyamán. Ennek fejlődése foglalkoztatja szerzőnket is. Három élesen elhatárolható korszakot különböztet meg. I. 1690—1740, a középkori szerb-szlavón egyenes folytatása. II. 1740—1780, az orosz-szlavón nyelv virágzásának ideje. III. 1780, a szlavón és orosz elemek eltávolítására irányuló törekvések kezdetei. U. erősen kiemeli, hogy szerb irodalomról az újkorban jóformán csak a magyarországi szerbeknél lehet szó. Az egész szerb nyelvterületen csakis itt volt meg a lehetőség valamilyen irodalmi nyelv kialakulására. E kérdés bővebb megvilágítása magyar szempontból igen fontos lenne.

Az első korszak műveiben nem igen találunk eltérést a középkori szlavóntól. Legfeljebb a fonetikában és a szókincsben foglalnak el nagyobb helyet a tiszta szerb sajátosságok. Külön esik azonban Djordje Branković, a magyar történelemből jólismert név, Krónikája, mely igen erős latin hatást mutat. Gavriilo Stefanović Venclović pedig a néphez szóló szentbeszédeit és imádságait a közérthetőség kedvéért tiszta szerb nyelven írta. Ugyancsak a nép nyelvében írta Jerotej Račanin „Jeruzsálemi utazás“-át. A szerb kancelláriák nyelvében is előfordulnak népi sajátosságok, de ezek a szlavón, latin, német, magyar, török hatások mellett elég ritkák.

A második korszakban az orosz-szlavón nyelv hatása jut előtérbe a régi szerb-szlavón mellett. Ebben az időben a szerbek meglehetősen nagy iskola- és könyvhiányban szenvedtek. Ausztria-Magyarországon az egyetlen cirillbetűs nyomda Nagyszombatban volt. Ennek termékeitől azonban a szerbek meglehetősen idegenkedtek, mert a római egyház eszközének tartották. Ilyen körülmények között Mojsie Petrović belgrádi metropolita Nagy Péter cárhoz fordult segítségért, ki ismételt kérésére 1721-ben nagyobb könyvkészletet küldött Belgrádba és egy szakembert is iskolaszervezés céljából. Sokkal nagyobb sikerrel járt a kijevi akadémia működése: könyveken kívül 1733-ban 6 tanárt küldött Magyarországra, kik hat éven át szervezték a délvidéki szerb iskolákat. A kor nevesebb írói ezekből az iskolákból kerültek ki, és így nyelvük is orosz-szlavón hatás alatt állott. Az orosz-szlavón nyelv folytatódik az egész XVIII. századon át, bár ekkor Oroszországban már oroszul írnak. Az ekkori orosz könyvek mutatnak ugyan még szlavón sajátosságokat, melyeket a szerbek túlbecsülnek; a kialakuló tiszta orosz nyelvet még mindig szlavónnak tartják és utánozzák.

Végül a harmadik korszakban a népnyelv kezd előretörni. Ennek első megnyilvánulása Ivan Rajić Katekizmusa. Az osztrák hatóságok sürgetésére írta, amelyek az orosz hatások ellen-súlyozására ki akarták fejleszteni a népnyelvet. Igen nagy hatása volt a bánáti Dositej Obradovićnak. Rá már hatottak a nyugati felvilágosodás eszméi: már azért használja a népnyelvet, mert azt akarja, hogy az irodalmi művek mindenki számára hozzá-

férhetők legyenek. Nyelve azonban nem egy dialektus használata, hanem több nyelvjárás összeolvasztása. Sokszor mégis a szlavónhoz kell fordulnia, különösen, amikor elvont dolgokról beszél. Ilyenkor kénytelen a régi szlavón szavakat használni, bár, ha lehet, mellőzi őket. Obradović eszméinek hatása hamarosan mutatkozott kortársain és utódain is. Míg előtte azok mentegőzték, kik szerbül írtak, utána már a szlavón használata miatt magyarázkodtak, mint azt Trlajić, Stojković stb. műveiben láthatjuk. Obradović munkája mégis veszendőbe ment. Az 1800-as években, a szerb felkelés idején, az orosz hatás ismét megerősödik, ami a nyelvben is a régi formák visszatérését jelenti. De Obradović eszméit nem lehetett már egészen eltemetni. Jön Karadžić, kit az orosz hatások nem érintettek, s így a nyugati eszméknek megfelelően láthatott az új szerb irodalmi nyelv kialakításához.

U. megállapításait mindig az egyes szerzők műveiből vett részletekkel igyekszik megvilágítani. Ez igen megkönnyíti az olvasó feladatát, ki nem igen tudna hozzáférni a sokszor csak kéziratban maradt munkákhoz.

Az úttörő helyzete mindig nehéz. Hibás megállapításokat találunk ebben a könyvben is, de ezek legtöbbször az előmunkálatok hiányának tulajdoníthatók. Különösen áll ez a magyarországi szerb viszonyok ismertetésére: itt a szerző csakis néhány multszázadbéli szerb történész elfogult álláspontját ismételheti idevonatkozó magyar kutatások hiánya miatt. Ideje lenne már ezekkel a kérdésekkel behatóbban, modern módszerekkel nálunk is foglalkozni.

Perényi József.

Szemle.

Steinacker, Harold: *Die volksdeutsche Geschichtsauffassung und das neue deutsche Geschichtsbild.* (Stoffe und Gestalten der deutschen Geschichte Bd. II. H. 11.) Leipzig u. Berlin 1937. 8° 32 l. — A népi szemlélet történelem-elméletét az utóbbi években többen megfogalmazták a német történettudósok közül. S. a kor viszonyába állítja a kérdést, hangsúlyozva, hogy a történettudomány alapkérdései alatt koronként mást értettek, s hogy a felfogások változása olykor tudományunk belső világából, máskor azonban az életérzés teljes áthangolásából fakadt. Minden kor felállítja a maga kérdését a történelemmel szemben, s a válaszbán a történettudomány végső feladatáról alkotja meg képét. A némettség — mondja S. — az új világot a „nép-gondolat” jegyébe állítja s ennek szemszögéből nézi a történettudomány hivatását. Ez az alapvetés magában hordja, hogy a történeti felfogás objektivitását „öncsalás”-nak kell tekinteni, de történeti „felfogás”-ról csak ama magasabb fokon lehet szó, amelyen az író nemcsak az eseményeket keresi, hanem azok „értelmét” is. A történeti felfogás ebben az értelemben mindig csak viszonylagosan lehet objektív, de hozzá az iránypontok a történetben vannak adva. A mai német történeti felfogás megalkotása tekintetében nagyjelentőségű körülmények: a multban nem alakult

ki egységes német államnemzet, Németország helyzete központi s a gyarmatosításból kimaradt. Ezért szétfolyt a németiség s „Volk unter Völkern“ lett, de viszont — mondja S. — ezért neki a történet fontosabb, mint más népek számára. A világháború eredménye lett az „össznémet“ vagy „népnémet“ élmény. Az államosodás útján haladó bismarcki birodalom a határain kívül élő németekről levette a szemét, de a német parasztság az idegenben — Magyarországon is, hangsúlyozza S. — megőrizte németiségét s az új élmény jelszava lett: *das Volk geht vor dem Staat*. Ennek az élménynek a hatása alatt született meg az új össznémet vagy „volksdeutsch“ történeti felfogás, amely S. szavai szerint azt vallja, hogy a német — s talán minden — történelem végcélja és alapoka a népiség, amelyhez az állam úgy tartozik, mint az eszköz a célhoz, a rész vagy oldal az egészhez, mint a változó forma a halhatatlan tartalomhoz. Rámutat S., hogy a német birodalmi politika a nagy interregnumig nemzettelötti, utána pedig „nemzetalatti“ volt, de csak az államok és dinasztikiák jönnek és mulnak el, a nép maga örök. E felfogás alapján az állammal szemben és a történetírás minden ágában fel kell vetni a kérdést: mi a német mineműség, honnan ered, milyen körülmények között lett élő forma s hogy lehet tisztán megtartani. Nyilvánvaló — látja maga S. is — hogy ilyen módon a cél összevegyül a feladattal s a történeti kép, ami adódik, korántsem kész, hanem alakatlan körvonalú. Ebben a képben jelenik meg a „nép“, mely egyrészt „vérközösség“, másrészt lelki sorsközösség. A néptörténetben a vér és a lélek történeti szerepének az eddiginél mélyebb meghatározására van szükség s a nép sajátyszerűsége seholsem olyan világos, mint a határokon vagy idegen környezetben élő német-ségnél. A néptörténeti felfogás gyakorlati következményei a „Vorgeschichte“ fokozottabb művelése, a „Bevölkerungsgeschichte“ új alapokra helyezése s a történeti forrásanyag család- és személy-történeti feldolgozása. Nemcsak a településformákat akarjuk ismerni — mondja S. — hanem az embereket is, akik a formákat élték. A nagy munka végső eredménye S. képzeletében valami óriási genealógia, a „német vér genealógiája“ lenne. Felfogását pedig az „államiság“ gondolatával szemben mintegy döntően határozza meg az a jogos felismerés, hogy az államiság a multban a németiségnek nem összekötője, hanem megosztója volt, viszont ebben a felismerésben benne foglaltatik, hogy az a mód, amiként S. a néptörténet által korának feladott kérdésére választ ad, egyetemesebb igény nélkül a németiség történetéhez igazodik.

Szabó István.

Nagy Lajos: *Pannonia Sacra*. Szent-István Emlékkönyv, I. k. Budapest 1938. 31—148. l. — Folyóiratunk röviden megemlékezett már az Országalapító István király halálának ezredik évfordulója alkalmából megjelent háromkötetes Emlékkönyvről (Századok 1938, 420. l.). Ezúttal N. tanulmányát külön is kívánjuk ismertetni, első-sorban azért, mert a Szent István előtti magyarhoni kereszténység legfontosabb időszakát, a római-korít tárja olvasói elé az emlékek világában. De kissé behatódott ismertetést érdemel ez a nagyszabású összefoglalás a kontinuitás problémájának szemszögéből is. Ez utóbbinak ellenvetéseket kizáró megoldása ugyanis nálunk mondhatni egyet jelent a római-kori kereszténység továbbélésének igazolásával. A IV. sz. végétől mindinkább gyérülő írott források épp hiányosságuk miatt nem lehetnek kizárólagos vezetők ezen a kutatási területen. Hiszen egyedül rájuk támaszkodva még a kereszténységnek egész Pannonia területén való gyökérverése is erősen vitatható.

Sokáig a régészeti anyag sem mutatkozott megbízhatóbb kalauznak. Még a háború utáni huszas évek közepén is meglehetősen keveset tudtunk a pannoniai kereszténység emlékszerű hagyatékáról. Az az ismeretanyag, amely Gyárfás Elemér tiszteletreméltó összefoglalásában (Pannonia őskeresztény emlékei, Budapest 1889) helyet kapott, elsősorban Pannonia déli területeinek kereszténységére világított rá, sokáig nem bővült lényegesen. Így különösen fájó hiányt jelentett, hogy a mai Dunántúl északi, Mogentiana (Fenék)—Vindobona—Aquincum háromszögbe foglalható részéből csak elvétve kerültek elő kisebb keresztény leletek. Ezért még 1926-ban is teljes joggal hirdethette a pannoniai keresztény emlékek egyik szakavatott ismerője, W. Kubitschek (Römerfunde von Eisenstadt, Wien 1926, 77. s köv. l.) azt a felfogását, hogy Krisztus vallása a IV. sz. folyamán egyáltalában nem is tudott gyökeret verni a tartomány északi részén, s magyarázatul utalt a dunai limes mentén állomásozó katonaságnak a pogány kultuszokhoz való ragaszkodására. Ha ma már ez a nézet nem tartható fenn, ebben elsősorban N.-nak a legutolsó évtizedben kifejtett munkásságáé az érdem. Ebben a vonatkozásban tanulmányának első részéből, ahol az 1938-ig ismert magyarországi keresztény leleteknek regionális egységekbe foglalt teljes felsorolását adja (32—114. l.), különösen azok az oldalak fontosak, melyek az észak-pannoniai területeknek a nagy keresztény közösségbe való bekapcsolódását igazolják (Fenék, Kékkut, Kisdíópuszta, Ószőny, Tata, Császár, Aquincum, Szentendre, Fertőféhéregyháza, Carnuntum stb. keresztény emlékei). De új kapcsolatok megvilágításában és új értékelésben olvassuk az ismert keresztény gócpontok, mint pl. Sopianae, Intercisa Krisztusvallóinak emlékszerű hagyatékát is. Ókeresztény temetők feltárása, egyes szerencsés alkalommal előkerült leletek kétségtelenül még gazdagítani fogják az első részben adott leletstatisztikát, a szerző módszere és az egyes centrumok körül való regionális csoportosítás azonban minden következő feldolgozó számára példaképül szolgálhat. A tanulmány második része az ókeresztény emlékeket egyházi és művészi jelentőségükben mutatja be. Az építészetről szólva (114—128 l.) a szerző joggal utasítja el Strzigowski ismételten hangoztatott felfogását a három konchás építmények keleti eredetét illetőleg, s szakavatott kézzel húzza meg a fejlődés vonalát a ró mavárosi és felsőitaliai centrális építményektől a pécsi és az óbudai Raktár-utcai *cella trichora*-ig. Italia, pontosabban Aquileia és Noricum bazilikáinak formái élnek tovább a pannoniai hasonló rendeltetésű kultuszépületekben. Csakhogy míg Italiában a primér alapformákat későbbi bővítések és átalakítások elmosták, ma már nehezen felismerhetővé tették, addig tartományunk bazilikáiban a háromapszisos, a félköríves lezárást nélkülöző ú. n. „terem-egyházak” stb. hozzáépítésektől mentes, korai alaprajzaikban tanulmányozhatók, s ezáltal igen becses anyagot szolgáltatnak a nyugati keresztény kultuszépületek fejlődésének megértéséhez. A továbbiakban első ízben kapunk ízelítőt a kultusztörténetileg is fontos keresztény temetkezési szokásokról (128—133. l.). Az iparművészetet tárgyaló fejezetből (136—145. l.) a ládaveretekkel kapcsolatban a szerzőnek azt a pannoniai keresztények vallásosságára igen fontos megállapítását emelhetjük ki, hogy az eddig ismert példányokon a keresztény jelenetek sohasem tisztázza keresztény környezetben jelennek meg, hanem erősen vegyítve a pogány mitológiából vett ábrázolásokkal. Befejezésül (145—148. l.) a pannoniai kereszténység történetének főbb korszakait vázolja fel a tudós szerző egész röviden; erről ugyanis az eredeti tervek szerint alulirottól külön összefoglalás

jelent volna meg az Emlékkönyvben.¹ N. tanulmánya, melyben a közel száz jó fénykép és egyéb illusztráció külön értéket jelent, mindig alapvető összefoglalása marad a pannoniai ókeresztény emlékeknek.

Nagy Tibor.

Kádár Zoltán : Pannonia ókeresztény emlékeinek ikonográfiája. Budapest, 1939. 8° 62 l. 8 t. — Az általános történettudomány fejlődése folyamán sok új szempontot kapott résztudományától, a művészettörténettől. Maga a művészettörténet azonban a többi művelődéstörténeti résztudományhoz képest ma még nem érte el a tudományos munka rendszerességének és módszerességének megfelelő fokát. Sajnos, ezt mindenekelőtt a magyar művészettörténet-írásról kell megállapítanunk. Nem az aránylag kevés számú kifogástalan teljesítményre gondolunk, hanem az általános szintre, amely lehetővé teszi, hogy oly sok történeti iskolázottságot nélkülöző művészettörténeti tárgyú mű keletkezzen és lépjen fel tudományos igényekkel. Ezek egyrésze a szépirodalmi hajlandóságú „művészeti írók“, másrésze az általános történeti tanulmányokat elhanyagoló, művészettörténésznek készülő nemzedék tollából került ki. A művészettörténeti munkásság e hiányainak okát abban kell keresnünk, hogy az esztétikai szemléletet, mely a történetivel szemben még a pozitív kutatás és közlés korszakában is túlsúlyban volt, csaknem közvetlenül váltotta fel a szellemtörténeti elméletek rendszeres és módszeres történeti készültség nélkül való alkalmazása. Ennek következménye volt a stíluskritikai módszer történeti tényeket tekintetbe nem vevő érvényesülése, s vele együtt a művelődéstörténeti összefüggéseket szem előtt tartó ikonográfiai módszer elhanyagolása. Nem kételkedünk a művészettörténész nélkülözhetetlen „jó szem“-ének mint kritikai princípiumnak fontosságában, ha leszögezzük, hogy stíluskritikát lehet üzni történeti iskolázottság nélkül, ikonográfiát azonban nem.

Az ikonográfiai szempontok jelentőségének helyes felismerését már K. értekezésének témaválasztása is mutatja, s igyekszik azokat a feldolgozás folyamán is módszeres történeti készültséggel végigvezetni. Így a pannóniai ókeresztény emlékek, a pécsi sírkápolna, a díszítő- és iparművészeti emlékek tárgyalásában nem az időrend, vagy a lelőhelyek sorában halad, hanem az ábrázolások szerint csoportosítja őket. Egymásután tárgyalja az apostolok, a „mellképek“ és az ó- és újszövetségi jelenetek ábrázolásait, azonban ez utóbbiak között szerepelnek nem jelenetek, hanem a szó szoros értelmében vett szimbolikus ábrázolások is. Az ikonográfiai csoportosításban az ábrázolások történeti egymásutánját következetesebben meg lehetett volna tartani; így a szimbolikus ábrázolások, s az apostolok és a képmások is megfelelő helyükre kerültek volna. Még ebben az ikonográfiai irányú értekezésben is megtaláljuk a stíluskritikai következtetések veszélyességének egy példáját. A császári ládaveret Izsák feláldozása-ábrázolásáról szólva K. megállapítja, hogy „a ládaveret készítője sokkal inkább a kompozíció teljességére és zártságára törekedett, mint a tartalmi hűségre. Így történhetett meg, hogy az Úr keze nem a bárány fölé került, hanem a másik oldalra s így az ég felé néző Ábrahám alakja kissé értelmetlenné vált“. Eredményeinek összefoglalásában újból felemlíti mint a primitív művészetre jellemző horror vacui esetét s a népvándorlaskori és koraközépkori ipar-

¹ Ez azóta a *Dissertationes Pannonicae* második sorozatában látott napvilágot a következő címmel: A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. (Budapest 1939.)

művészettel való rokonság általános érvényű példajaként idézi. Ezzel szemben az ikonográfus nélkülözhetetlen filológiai forrásában, ez esetben a Szentírásban olvassuk, hogy miután Ábrahám kinyújtott kézzel megragadta a kardot és elhangzott az égi szó, „Ábrahám fölemelte szemeit és a háta mögött látta egy kost a tövisbokorban . . .”. (Móz. I. Gen. 22, 13.) Az egyszerű pannóniai művész tehát, mint később annyi középkori társa, nem tett mást, mint híven ragaszkodott a szöveghez a Szentírás illusztrálásában. K. értékezésében a régészeti és művészettörténeti részleteredmények mellett, az imperator- és a győzelmes Krisztus-ábrázolások fejlődéstörténeti összefüggésének kifejtésén kívül történeti szempontból is legértékesebb az emlékek vizsgálata után meggyőzőnek ható megállapítása, hogy „a pannóniai keresztény művészet mind a Nyugatról, mind a Keletről átvett ikonográfiai típusokat a saját felfogása szerint átalakította, s így helyi keresztény művészetet alakított ki”, melyre „a keresztény ikonográfia típusainak helyi átfogalmazása” jellemző. K. lelkiismeretes munkájának jele a pontos jegyzetelés; külön ki kell emelnünk azt a történeti művek számára is követendő eljárást, hogy a kisszámú illusztrációk pótlására a tárgyalt vagy összefüggésekben említett emlékek képes közléseinek kimerítő jegyzékét adja.

IIj. Vayer Lajos.

Wattenbach, Wilhelm: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Deutsche Kaiserzeit. Hrsg. von Robert Holtzmann. Band 1. 2. Heft. Berlin 1939. E. Ebering. 8° 163—357. l. — A Holtzmann szerkesztésében új átdolgozásban közrebocsátott „Wattenbach“-ból megjelent a 2. füzet is, amely a mű tervezete szerint 900-tól 1050-ig terjedő korszak ismertetésének kiegészítését, illetőleg második részét tartalmazza. (Az 1. füzetről olv. Századok 1939, 76. s. köv. l.) A szerkesztőn kívül négy szerző tárgyalja itt a felsőlotharingiai, a frank, a sváb, a bajor területeknek, valamint Franciaországnak és Itáliának, mint szintén a frank uralom alá tartozó, vagy azzal kapcsolatos részeknek történeti forrásait, összesen hat fejezetbe foglalva. Az alapelvek, amelyek szerint az átdolgozás történik, természetesen ugyanazok, amelyek az 1. füzetben is érvényesültek. Bár az anyag beosztása nagyjában megfelel a munka Dümmler-féle 7. kiadásának, egyrészt az élesebb területi elhatárolás, másrészt pedig az elbeszélő források mellett másneműeknek is figyelembevétele és méltatása válik előnyérré az új kiadásnak ebben a füzetben is. Az utóbbi (nem elbeszélő) források tárgyalására nézve elismeréssel kell megjegyeznünk, hogy a szerzők nem elégszenek meg mindig e források kiadásainak vagy gyűjteményeinek pusztá felsorolásával, hanem, ahol ez alkalmasnak látszik, a források keletkezésére, jelentőségére, a gyakorlat kifejlődésére is kiterjeszkednek hosszabb-rövidebb méltatásban. Így pl. P. Kirn a felsőlotharingiai okleveles gyakorlat sajátosságairól (chirographumok korai alkalmazása, az uralkodói évek jellemző kitétele stb.), G. Tangl pedig a sváb területen keletkezett levélgyűjteményekről tesz tanulságos megjegyzéseket. (Magától értetődik, hogy pl. a pápai okleveles gyakorlatról ebben a munkában részletesebben szólni nem lehet.) A tárgyalás általában szemléletes és eléggé áttekinthető is. Benniünket közelebbből a hazai történelem szempontjából is jelentős forrásokról és írókról szóló részek érdekelnek, így a különféle évkönyvek, Reichenauai Hermann — Hermannus Contractus —, Liudprand, a Pilgrim-féle hamisítványok stb.

A műhen való teljes tájékozódáshoz persze a majdan az egész kötetre kiterjedő tárgy- és névmutató lesz szükséges. Ezt a kötet

végére ígérte a szerkesztő. Az a körülmény azonban, hogy az egyes füzetek végén levő „ideiglenes“ mutató (ld. az 1. füzet Előszavát, IX. 1.) a füzetek utolsó lapjaival összefüggő lapokra van nyomva, a kötet végére tervezett végleges mutató által feleslegessé, sőt zavaróvá levő ideiglenes mutatók eltávolítását nehezé fogja tenni. Sz.

Rusch, Borwin: Die Behörden und Hofbeamten der päpstlichen Kurie des 13. Jahrhunderts. (Schriften der Albertus-Universität. Geisteswissenschaftliche Reihe, Bd. 3.) Königsberg (Pr.) u. Berlin 1936. Ost-Europa Verl. 8° VII, 147 l. — Ismét egy újabb bizonyossága annak az erős érdeklődésnek, mely az utóbbi években mind határozottabban fordul a kormányzat- és hivataltörténet felé, mind az újabb korok, mind a középkor területein. R. munkája a középkori kormányzat-történetben szokatlan feladatra vállalkozott: egy egész korszak egész hivatalszervezetét megrajzolni, éppen abban az államban, mely korának legfejlettebb intézményeit tudta felmutatni, s éppen abban a korban, amelyre vonatkozólag ismereteink a leghiányosabbak. Ez utóbbi tényből fakadnak R. munkájának érdemei, de ugyanezek hibái is. A fiatal szerző nagy gonddal összegyűjtötte mindazt, amit tárgyára vonatkozóan az eddigi irodalomban talált, revidálta legnagyobb részét magukból a forrásokból, sőt új adatokkal is kiegészítette. Az előadásból azonban minduntalan kiviláglik, hogy az általa rekonstruált kép nem közvetlen, mondhatnánk primér kutatás magától összetevődő eredménye, hanem csak a meglevő irodalmi munkálatok több-kevesebb sikerrel való összeegyeztetése. A munka túlzott rendszerezéssel külön tárgyalja a „pápai hatóságokat“, külön „a pápa udvari hivatalnokait“, s egy harmadik, függelékszerű részt szán az „egyéb hivatalnokoknak“. A pápai hivatalok között az első két helyet a kancelláriának és a kamarának juttatja, ezután következnek a poenitentiaria-nak, ennek a tisztán egyházi jellegű intézménynek az ismertetése, melyet véleményünk szerint helyesebb lett volna a tulajdonképeni „világi“ hatóságoktól s az igazságszolgáltatás kérdéseitől külön tárgyalni, — majd a kúria igazságügyi szervezetével foglalkozik s a végén sajátos módon bevonja a tárgyalásba a pápai udvar „jóléti“ intézményeit is: az elemosina-t stb. „A pápa udvari hivatalnokai“-nak sorát a pápai káplánok nyitják meg, utánuk következnek a pápai orvosok (!), majd a „tulajdonképeni udvari hivatalnokok“: a kamarások, ajtónállók stb. s csak ezek után az ú. n. gazdasági hivatalnokok: a senescal, a pohárnok és a marsal, akik pedig tudvalevőleg a középkori udvarok legrégibb s legjellegzetesebb hivatalnok-rétegét alkották, eredeti címüket és feladatukat messze túlhaladó hatáskörrel. Az „egyéb hivatalnokok“ között a kuriai főiskolát s az ú. n. schola cantorum-ot találjuk. Ugyanakkor azonban elmaradt a kardinálisoknak, illetőleg a pápai consistorium-nak még csak vázlatos ismertetése is, azzal a megokolással, hogy róluk már részletesen írt Sägmüller, „und weil hier nur diejenigen Personen zur eigentlichen Kurie gerechnet werden sollen, die von ihr besoldet wurden...“. Mint látjuk, meglehetősen ahisztorikus elképzelés az egész, amelyben az egyes részek mozaikszerűen tevődnek össze, anélkül, hogy az egyházi állam oly fejlett s finom szerkezetéről az olvasó bárminemű egységes képet kapna. Mik voltak az előzményei e szervezetnek az előző korszakban? Hogyan fejlődött az udvari szervezett kettős rétege egymás mellett, illetőleg egymás felett: a régi scholák bizánci öröksége, s a francia udvarból elindult gazdasági hivatalnokok (a kamarás, s a dapifer, pincerna és marescalcus) rétege. És főképen hogyan alakult ki és hogyan működött a

tisztán egyházi jellegű legfőbb kollégium: a kardinálisok consistoriuma, a maga írásbeli szervével, a kancelláriával; amelybe (éppen úgy, mint a Karolingok és a német császárok udvarában is) lassanként bekapcsolódott a fiatal, műveltebb capellanusok tevékenysége, akik — mint néhol a szerző is érinti — lassanként átveszik a kardinálisok helyét nemcsak a kancellária vezetésében, hanem az egyházi állam egész vonalán: mint thesaurariusok a kamarában, mint auditores sacri palatii az igazságszolgáltatásban s mint legatus-ok, nuncius-ok, vagy egyéb jellegű követek magában a diplomáciában is. (Olyanféleképpen lehetett volna ezt megoldani, mint ahogy S. Görlietz tette nemrég (Századok 1939, 515. l.) ismertetett dolgozatában, csak hogy az anyag itt hasonlíthatatlanul gazdagabb és a feldolgozó számára hálásabb lett volna.) Ugyanekkor nyomon lehetett volna követni az írásbeliség XIII. századi fellendülésének egész bonyolult útvonalt, közvetlenül a kezdettől fogva — hiszen éppen III. Ince volt az, aki (jóformán a mi III. Bélánk híres intézkedésével egyidőben, bár sajátos módon nála valamivel később) elrendelte, hogy minden törvényszéki tárgyalás, lehetőleg egy közhitelű oklevélszemély által, írásban is feljegyeztessék, ami azután a pápai udvar okleveles gyakorlatát oly csodálatos fejlődésnek indította, hogy az még az avignoni korszakkal bekövetkezett törés után is az egész művelt világnak mintájául szolgálhatott. — E megjegyzésekkel azonban nem akarjuk a nagyszorgalmú szerző munkájának kétségtelen értékeit semmivel sem csökkenteni, teljes mértékben elismerjük azt az igen nagy érdemét, hogy az eddigi, főleg diplomatikusoktól származó, részleges és szét-szórt eredményeket egy egységes feldolgozásban összegyűjtötte, s a pápai udvar szervezetének és ügymenetének *egyes* részeit gyakran kristálytisztasággal rekonstruálta (mint pl. a kancelláriai ügyintézet, a petitiótól kezdve az oklevél, vagy az auditorok által végzett igazságszolgáltatás egész bonyolult menetét) s ezenkívül, hogy az egész XIII. századi forrásanyagot jóformán újból megbírált. Megjegyzéseinknek csupán az a célja, hogy az olvasó figyelmét egy-két szempontra felhívják s a kutatót figyelmessé tegyék azokra a nagy összefüggésekre, melyek még feldolgozásra várnak s csak akkor tárulnak fel az ember előtt, ha évekkel később visszatér ugyanarra a tárgyra, s közben, kénytelen-kelletlen, sok egyebet is végigtanult.

Szilágyi Loránd.

Pécsi Anna: Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig. Budapest 1938. 8° 85, 1 l. — A történeti segédtudományoknak Szentpétery Imre munkássága nyomán történt fellendülése az újkori írástörténet járatlan területeire irányítja a kutatókat. Annál öröndetesebb ez, mert az okleveles gyakorlat és a kancelláriai ügymenet ismeretében a jogtörténet és közigazgatástörténet elhanyagolt kérdéseire is nagyobb bizonyossággal adhatunk választ, s a meginduló kutatás minden bizonnyal e rokon tudomány-szakok fejlődését is maga után fogja vonni. P. a jó mestertől tanult kipróbált módszerekkel nyúl az erdélyi kancellária kialakulásának kérdéséhez, s ezzel eddig ismeretlen tárgyra világít rá. Az idevágó magyar, sőt a fontosabb külföldi irodalmat állandóan figyelemmel kíséri, amikor a bő okleveles anyag alapján az erdélyi oklevelezés kialakulását fejtegeti. A magyar királyi kancellária fejlődése mindig szeme előtt van a tárgyalás folyamán, azzal a maga adatait állandóan összeveti: így igen tanulságos következtetésekre ad alkalmat. Kérdésfelvetése is ezzel kapcsolatos: elsőnek az érdeklí, milyen gyökerekből nőtt ki a fejedelmi kancellária, vajjon a király vagy

a vajda okleveles gyakorlatának írásszerve volt-e az elődje; csak ezután tér rá az Izabella és János Zsigmond-korabeli kancellária szervezetére és működésére. Tárgyalása részletes és alapos, a kancelláriai tisztviselők névsorát is hozza, ebből azután a hivatallá alakulásra nézve értékes támpontokat nyer. Végző következtetése, hogy a külső formát a fejedelmi kancellária a királytól vette át, de a vajdai okleveles gyakorlatba nyúlnak vissza a gyökerei. Szorosan vett oklevéltani eredményein kívül érdekes bepillantást nyújt az erdélyi igazságszolgáltatás menetébe, a kis kancellária okleveleit például Vinkler János alapvető munkája nyomán a perfollyammal kapcsolatban ismerteti. Az újkori bíróságtörténet mindenütt jelenlevő rejtélyes alakjairól, a protonotáriusokról is szól többhelyütt, de csak azt részletezi, hogy átvették, felbontották, javították, kiadták az okleveleket. Bizonyára nem volna gyümölcstelen abban az irányban is kiterjesztenie kutatását, hogy a perfollyam egyes részeiben és az ügyek anyagi elbírálásában az ítélőmesterek az egyes korokban mennyire vesznek részt, hiszen éppen ez a kancellária és a bíraskodás történetének legizgalmasabb közös kérdése: hogyan lesz a protonotáriusból — ítélőmester? Ki kell emelnünk P.-nek azt a megállapítását, hogy a valószínűleg a nagyobb kancelláriából származó remissionalis levelek (a fellebbezett ügyek elintézésével) szintén a protonotáriusok ellenjegyzésével mentek ki, tehát a vezetésük alatt álló kisebb kancellária keretein túl is hatáskörük volt az igazságszolgáltatással kapcsolatos oklevelezésben! Ugyancsak érdekes és figyelemreméltó tény, hogy a magyarországi, nagybírák szerint tagolt táblai ítélkezés helyett Erdélyben kezdettől fogva csak egy ítélőszék működik, a fejedelemé, tehát itt előbb alakul ki a testületi bíraskodás, hiszen nem kell szerzett joghatóságokat kiküszöbölni. Ebből azt is következtethetnénk, hogy az ítélőmesterek működése is egységesebb, kialakultabb lehetett, mint az anyaországban. P. több jegyzetben tanújelét adja annak, hogy a keretein túlmenő problémákhoz is van szeme (5., 73. l. jz.), bizonyára ezekben a kérdésekben is érdemes munkát végezne. Talán csak a „feudális” szót kell kevésbé könnyelműen alkalmaznia (38. l., 50. l. jz.).

Bónis György.

Félegyházy József: Pázmány bölcselete. Budapest 1937. A Pázmány Péter Tudományegyetem Barátainak Szövetsége. 8° 229 (1) l. — Pázmány óriási szellemi öröksége fokozott érdeklődés középpontjába került a nemrégien mult jubileum révén. Kivételes szellemi nagysága — tudjuk — egyaránt fogékony volt elvont értékek és gyakorlati követelmények iránt. A szerzőt az elvont értékek rendszerezője fogta meg. Alapos és minden dicséretet megérdemlő munkát végzett, hogy Pázmányban a bölcselőt fedezze föl. Az eredmény kevésbé méltányolható, mint a munka. Ha meggondoljuk ugyanis, hogy — amint a szerző is írja — „Pázmány egész bölcséletében kifejezetten a jezsuita iskola követője” (216. l.), akkor fölvetődik a kérdés: vajjon nem erőszakolt-e eredeti bölcselőt látni benne? Úgy hisszük, elegendő, ha feleletünk a készségre való utalást tartalmazza. Mert aligha bízták volna előljárói Pázmányra a gráci bölcsészeti tanácséket, ha nincs meg benne az alkalmasság és fölkészültség. Viszont nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy Pázmány oly fiatalon került e polcra, hogy még nem igen szabadulhatott tanulmányai hatása alól, s hogy három évnél tovább nem foglalkozhatott e studiumokkal, mert Vágsellyére került. Sajnos, tehát alig volt ideje arra, hogy a benne rejlő bölcselői képességet tökéletesítse.

F. munkája két szempontból igen jelentős: egyrészt újabb bizonyítékot szolgáltatott a kétségbevonat magyar bölcselmi hajlam védelmében, másrészt kitűnő rendszerezésével közkinccsé tette Pázmány művének ezt a méltatlanul elhanyagolt részét. **Cluser Mihály.**

Tholt Judit: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 10.) Budapest. 8° 79 l. — A mezőgazdaságtörténeti tanulmányok újabb értékes gyarapodása T. értekezése. Annál is inkább, mert míg a korábbi értekezések elsősorban a XVIII. századra vonatkozó ismereteinket gyarapították, ez a tanulmány az első a sorozatban, amely a XVII. századnak meglehetősen stagnáló korszakából meríti tárgyát. Ebből az időből még nem maradt ránk oly bőséges forrásanyag: a XVII. század kutatója meglehetősen töredékes adatokból kénytelen következtetéseit levonni. Viszont éppen a töredékes adatok aprólékos összeállítása és gondos felhasználása a legerősebb oldala ennek a dolgozatnak. Így különösen ki kell emelnünk a dűlőnevek alapos figyelembevételét és a belőlük vont sikertelt következtetéseket a majorok kialakulására. T. az európai gazdasági élet fejlődésébe, a gabona-konjunktúra vonatkozásai közé igyekszik beállítani a magyar nagybirtokot, nevezetesen a tárgyalta sárvári uradalmat. Az allodiumok terjeszkedéséből, a majorok kialakulásából indul ki, bár — mint saját eredményei mutatják — mindez inkább az előző századra jellemző. A majorok kialakulása megtörtént már a XVI. század közepén, viszont a tizenöt-éves háború pusztításait többé nem sikerült kiheverni. A rendelkezésre álló töredékes adatok gondos átvizsgálásából és mérlegeléséből arra a végeredményre jut, hogy a majorgazdálkodás a XVII. században az előző századhoz képest erősen hanyatlott. Ezt a békésebb viszonyoknak ellenmondani látszó fejlődést a földesúr hadi jelentőségének csökkenésével magyarázza, ekkor ugyanis a földesúrnak már nem volt érdeke a nagyobb gabonatermelés. Bizonyítása az allodiumok területének csökkenésére nézve teljesen meggyőző, viszont a terméseredményekre vonatkozó számításai a csekély, alig egy-két évből fennmaradt adatok hiányossága folytán elég ingatagok, hiszen tudjuk, hogy a mezőgazdasági termelést az időjárás esetlegességei mennyire befolyásolják. E hiány azonban természetesen nem a szerzőt terheli. Munkája mindenesetre lelkiismeretes, a részletekben elmélyedni szerető kutatóra vall, akitől további értékes mezőgazdaságtörténeti kutatásokat várhatunk. Igazán kár, hogy a szép dolgozat olvasását bántó sajtóhibák és nem eléggé pontos jegyzetek zavarják. **Csapodi Csaba.**

Ila Bálint: A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig. (A Felvidéki Tudományos Társaság kiadványai, I. sorozat, 6. sz.) Budapest 1938. 8° 99 l. — A jobbágyságtörténet a magyar történettudomány legfiatalabb diszciplinái közé tartozik. Születése a századfordulóra esik, arra az időszakra, melyben az uralkodó szociálpolitikai eszmék hatása alatt az erősen tradicionális rétegződésű magyar társadalom korszerű átalakításáért, a népi rétegek felemeléséért erőteljes irodalmi-művészi-tudományos küzdelem indult. Ez a mozgalom is, mint a legtöbb reformtörekvés, történelmi megalapozást igényelt. Így indult meg a Huszadik Század szociológiailag kiválóan képzett, de többnyire ahisztorikus érzékű fiatal írógárdájának jobbágyságtörténeti írói tevékenysége. A világháborúig terjedő működésük módszertani iskolázottság, forráskutató munka híján s nem utolsósorban az apriorisztikus feltevéseken

nyugvó ténymegállapítások miatt, néhány jeles kivételt leszámítva, nem sok időálló eredménnyel gazdagította történetirodalmunkat. A céhbeli historikusok körében viszont a nyugati történettudomány korábbi és egykorú nagyszabású társadalomtörténeti munkássága (K. Lamprecht, K. Grünberg, A. Mell, L. Mises működése) nem talált követőkre. A jobbágyságtörténet szigorúan szakszerű művelésére ilyen módon hosszú ideig nem kerülhetett sor. Új korszakot ezen a téren is csak a Klebelsberg-féle történettudomány-restauráció nyitott. A Fontes-vállalat keretében végzett külföldi levéltári kutatások és a Domanovszky Sándor által kezdeményezett és irányított széleskörű hazai forrásanyagfeltárás végre elindították a jobbágyságtörténet tudományos művelését. Az utolsó tíz év munkássága igen nagybecsű eredményeket hozott: megteremtette a kutatás és a szintézis különleges módszerét, megismertette az ország legkülönbözőbb tájain, más és más korban élő jobbágyság életét, megdöntötte a régi történetírásban meggyökeresedett idevágó tévtanokat s általában egészen új világításba helyezte a magyar jobbágyság multját. Ennek az úttörő irodalmi működésnek egyik legújabb terméke: I. könyve. Bár ez külsőleg nem jut kifejezésre, szerves kapcsolatban áll a Művelődéstörténeti Intézet jobbágytörténeti monográfiáival. Miként amazok, ez is kisebb területre és szűkebb korszakra korlátozott részletmunka. Módszere is azonos lényegében az eddig követett szintetikus eljárással. E nagyvonalú formális megegyezésen túl azonban I. értekezése több vonatkozásban új, az eddigi, lassanként szinte szkematikussá vált módszertől eltérő elveket követ. A leginkább szembeötlő újítás a feldolgozás keretének kitágítása. I. az eddigi gyakorlatlalt ellentétben többé nem uradalomtörténetet ad. A régi, szőrt jellegű nagybirtok földrajzilag nehezen elhatárolható, s történetileg túlságosan szűk perspektívát nyújtó kereteit felcserélte a vármegye-kerettel. Ez a változás nemcsak azért említésre méltó, mert határozott politikai-földrajzi egységet jelent, s mert szélesebb látókört és alaposabb történeti ítéletet biztosít, hanem azért is, mert nagyobb léptekkel viszi előre a részletkutatást s gyorsabb elérését sejteti a végcélnak: a teljes magyar jobbágytörténet megírásának. Ugyanez vonatkozik a vizsgálat időbeli kiterjesztésére is: a két század fejlődését szemlélő áttekintésre. További nevezetes újítás I. munkájában a jobbágyság életének értékelő vizsgálata. I. — talán rickerti elvekből kiindulva — többé nem tartja elegendőnek a parasztság gazdasági viszonyainak egyszerű, kritikátlan bemutatását, hanem a ma nagy problémáinak szem előtt tartásával a szociális helyzet és a nemzetiségi állapotok megértésére, értékelésére törekszik. Ilyen módon, a jobbágyéletnek a „népi erők“ szempontjából vizsgálása és az idegen eredetű népelemek sorsának tárgyilagosan nemzeti megítélése révén nyer I. jobbágytörténete jellegzetes, korszerű „nemzetpolitikai“ színezetet. A jelenkor igényeivel kapcsolatos efféle értékelő törekvések meglehetősen kényes feladatot rónak a történetíróra. Megfelelő higgadság, józanság és kritikai érzék nélkül az a veszedelem fenyeget, hogy romantikus vagy sovíniszta, társadalmi síkon pedig politikai program-igazolássá süllyed a történetírás. I.-t az ilyen eltévelyedésektől megóvta történeti iskolázottsága, talán a nem minden jelentőség nélküli új szociográfiai irodalom hatása, de legfőképpen széleskörű forráskutatása. Tisztán látja a vizsgált kor és a tárgy sajátosságait; bele tud helyezkedni az egykorú jobbágyélet menetébe s éppen ezért elméletmentesen, s megtevesztő nyugati analógiák erőszakos alkalmazása nélkül, de a hazai szakirodalom eddigi eredményeinek útmutatása mellett érdekes, korhű képet

rajzol a XVII—XVIII. századbeli gömöri jobbágyviszonyokról. Eredményei igen értékesek, ítéletei feltétlenül igazak: sem nemzeti elfogultság, sem nemesi vagy nemességellenes érzület nem befolyásolja. Minden problémát a maga individualitásában, lokális és időbeli elhatároltságában, de a területi kölcsönhatások és a tradicionális nyomok figyelembevételével igyekezett megoldani. Módszerében még külön ki kell emelni a történeti statisztika fontosságának felismerését. Úgyes kimutatásai a statisztikai dokumentációt kellő figyelemre nem méltató kutatóknak követéseméltó például szolgálhatnak. Általában az egész munka mind problémaállítást, mind módszer-tani eljárását tekintve igen szerencsés. Kívánatos lenne, ha szempontjai egyrészt a fiatal historikusok, másrészt a szociográfusok körében termékenyítő hatást gyakorolnának s további metodikai tökéletesülés megindító lennének. Berlász Jenő.

Busshoff, Lotte : Wandlungen im Landschafts- und Siedlungsbild der Banater Schwäbischen Heide. (Veröff. d. Instituts z. Erforschung d. deutschen Volkstums im Süden u. Südosten in München, Nr. 17.) München 1938. 8° 139 l. — A könyv kulturföldrajzi munka, szerzője a Bánság egy részének, a „Banater Schwäbische Heide“-nek tájéletét, tájtörténetét vizsgálja s főleg azt domborítja ki, miként alakult át a Bánság ezen részének a képe a németiség XVIII. századi betelepítése következtében. Három nagy fejezetet különböztet meg a táj életében: az első a török hódításig tart, ezalatt a nyers táj kultúrtájja válik; a másodikban a kultúrtáj ismét nyerstájja süllyed vissza; a harmadik a németiség betelepítésétől veszi kezdetét, ez a leglényegesebb és legnagyobb átalakulásokat hozó időszak, ekkor lesz a XVIII. század-eleji „Grab der Deutschen“-ből a „Kornkammer Ungarns.“ A történeti Magyarország területén tehát ismét megjelent egy sváb vidék: a Schwäbische Türkei mellett van már Banater Schwäbische Heide is, mely 67%-ban német lakosságú. A Torontál—Temes-megyei terület ezen a néven ebben a munkában szerepel először jól elhatárolt, különálló tájként. B. németre keresztelt az egyes falvakat, azokat is, melyeknek van több évszázados magyar, s azonfelül mai hivatalos román ill. szerb nevük. Anélkül, hogy eljárását megindokolná, Lénauheim-et (Csatád), Ostern-t (Kiskomlós), Hatzfeld-et (Zsombolya) stb. ír. Több helyen önkényesnek látszanak nemzetiségi arányszámai is (nem szólva arról, hogy a nemzetiségek ábrázolásmódja is kifogásolható a térképábrázolaton). Hogy csak egy szembeszökő esetet említsünk: Visesdián (Vizesd) a Banater Kulturverein statisztikai adatai alapján 99·1% németet, 0·2% román, 0·7% magyart mutat ki. Az 1910-i magyar népszámlálás szerint a 893 főnyi összlakosságból 63·4% volt német, 12·2% román, 4·5% horvát és 18·1% magyar. Bár a két népszámlálás között kb. 30 év telt el, s más-más állam végezte azokat, mégsem valószínű, hogy a 18·1%-nyi magyarság 0·7%-ra zsugorodott volna össze, a 12·2% románság pedig (a Romániához csatolt Vizesden!) 0·2%-ra, és csak a németiség szaporodott 63·4%-ról 99·1%-ra. S ha igen, magyarázatra szorul a jelenség. Különben az 1933-ban megjelent Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums az 1920—21-es magyar, román és szerb népszámlálás eredményei alapján a Bánságban csak 65—70%-os németiséget tüntet fel. (I. Bd., Taf. I.)

A történeti részben a szerző arra az érdekes megállapításra jut, hogy az első kultúrtáját ezen a vidéken a római uralom után megtelepedő gótok formálták ki. Bizonyítéka nincs erre, helynevek nem őrzik a telepek nyomát, mert a gótok után következő „Hunnen-

sturm" elpusztította szállásaikat. Az „asiatische Viehzuchtvolker“ uralmával az első kulturtáj is elpusztult. (30. l.). Jóllehet kevés a szláv helynév ezen a területen, felteszi, hogy nagyobb számú szláv helység volt itt. A szláv nevek között még ma is vannak ómagyar helynevek. Azonban nem bizonyos szerinte, hogy a magyar névvel jelölt telepeket magyarok is lakták, mert „die Magyaren, die aus den Steppengebieten Asiens kamen, sind erst allmählich zu einem Ackerbauvolk geworden.“ (30. l.) Az egyes népek településformáit tárgyalva éles különbséget tesz a török előtt és a XVIII. században keletkezett falvak között. Ez a különbség akkor domborodik ki legjobban, ha egy régi faluhoz a németség hozzátelepedett. (Sárafalva, Perjámos). A török előtti mag minden szabályszerűség nélküli halmaztelep (Wirrenhaufendorf), a románok és a szerbek jellemző településformája; a XVIII. századi rész viszont sakktáblaszerű, szabály szerint épült. (44—45. l.) A Bánság e részében tehát — B. szerint — van szabályos német község, van török előtti román és szerb településformájú falu, de a magyar faluformáról elfelejt szólni, amiből az olvasó joggal arra a téves következtetésre jut, hogy ilyen nem is volt és nincs ma sem.

Pais László.

Muret, Pierre : *La prépondérance anglaise (1715—1763)*. (Peuples et Civilisations, XI. k.) Paris 1937. Alcan. 8° 652 l. — Az alig félszázad mozgalmas történetét összefoglaló mű a francia szupremáciát felváltó angol befolyás politikai és gazdasági állásainak kiépítésével foglalkozik. A szigetország az utrechti békében nyert biztosítékok megvalósításával a francia befolyás megsemmisítésére, az amerikai partvidék meghódítására s a spanyol gyarmatbirodalom gazdasági kihasználására összpontosította minden erejét. Ez a törekvés folytonos beavatkozásra készítette a londoni kormányt, de a parlamentüi küzdelmek, a közéleti és politikai erkölcsök, a korona beavatkozási kísérletei, valamint a közvélemény heves ellenállása a kormány tervszerű és folyamatos külpolitikáját hosszú időn át megbénították. Minderről a szerző az eddigi kutatások s a gazdag nemzetközi irodalom eredményeinek felhasználásával világos, könnyen érthető összefoglalást nyújt. A korszak eseményeit két részre bontja: az 1739 előtti és utáni időre. A brit politikának ugyanis 1739-ig sikerült Franciaországban teljes befolyáshoz jutnia s az európai érdeklontéteket angol szellemben megoldania. Természetes, hogy a dolgok rendjében gyökerező törekvés új, az előbbivel ellentétes megoldási módokat keresett; s Fleury bíborosnak francia-spanyol közleledést létrehozva Ausztriával együtt sikerült a Walpole-kormány törekvéseitől eltérő helyzetet teremtenie. E rövid „korszak“ hosszú háborúi az angol hatalomtól való félelem születtői voltak, éppúgy mint az európai nagypolitikát mozgó gazdasági érdekek kiméletlen vetélkedése. A Baltikum helyzete, a Földközi-tenger partvidékének birtoklása a nagy birodalmakat képviselő Bourbonok, Habsburgok és az angolok között rendkívül éles ellentéteket hozott létre. Németalföldnek gazdasági fejlődésével párhuzamosan tengeri nagyhatalommá növekedése, a spanyol gyarmatokon, Indiában s egybeütt összeütköző politikai és gazdasági érdekek végső soron a kereskedelmi kapitalizmustól, ipartól, bankoktól és hitellettől függtek. A gazdasági ellentétek mellett ott találjuk a területi aspirációkat, melyek új nagyhatalmak — az orosz és a porosz — felemelkedését egyengetik. Az értelem világában francia vezetés nyomán a végtelen haladás gondolata a társadalom megújítására vonatkozó eszméket érleli meg; a klasszikus racionalizmus, az enciklopédista szellem és Rousseau

társadalombölcselete pedig előkészíti a francia forradalmat. A magyarországi helyzetről a Habsburgok dunai politikájával kapcsolatban értesülünk. Főtörékvésük a meghomlott egyensúlyi helyzet visszaállítására irányult: védelmezték a szlávokat az Égei és a Fekete-tenger körül ujjaszervezett török hatalom ellen. A határvidék ellen küzdő magyar államférfiak törékvését M. elítéli, mert ez 100.000 szerb kivándorlását okozta. E gyanús forrásból eredő megállapításhoz nem kell semmit hozzáfűznünk. Ismételjük, M. könyve újat nem hozott, de érthetőbbé tette a történés indító okait a gazdasági kérdések állandó szemmel tartásával. Mértéktartó előadása sokkal meggyőzőbb, mint jónéhány francia előzőjének összefoglalása.

Ungár László.

Angyal Endre: Theatrum mundi. (Minerva Könyvtár, 118.) Budapest 1938. 8° 154 l. — Komoly és tárgyyszeretetről tanúskodó munka. Mind a szakirodalomban, mind a forrásokul szolgáló egykorú drámaszövegekben járatos. Tiszteletreméltó odaadással iparkodik beleélni magát a kor lelkiségébe. Ezekből az erényekből következik hibája, túlzott hódolata, amellyel a korszak minden megnyilvánulásának adózik. Így a barokk színpad zsúfoltságát elébe helyezi a renaissance klasszikus nyugalmanak. Már a komikum határát súrolja, amikor komoly megfontolás tárgyává teszi a kérdést, hogy I. Lipót, ez a tehetséges muzsikusz, közepes ember és rossz uralkodó — az eperjesi vértörvényszék talán mégsem iktatható a rendiség ellen intézett jogos támadások sorába? — megfelelt-e a heros fogalmának, aminek olasz operák alkalmi előadások hosszú során át ünnepelték. (130. l.) Ezek azonban lényegtelen szépséghibák, éppen úgy, mint a kelletténél több idegennyelvű idézet (elrettető példája a 71. l. Benz-szövege), vagy az a magyar fülnék igen furcsán hangzó olaszos forma — Giove, Venere, Paride stb. — ahogyan a szerző az operákban előforduló mitológiai személyek nevét saját fejtegetéseiben is szerepelteti. Magyarázatai a barokk színjáték mesterségbeli fogásairól — víziók, kísértetjárás, a látványosra való állandó törekvés — éppen úgy helytállóak, mint a műfaj lelki rugóiról írottak. A végtelenbetörést, a vallásos misztikum és a mesehangulat csodálatos összeolvadását, a különböző megszemélyesítések tárgyaló V. és VI. fejezet a könyv legsikerültebb része. Érdekes, amit a barokk drámák naturalizmusáról mond (104—106. l.), a borzalmas és undortkeltő gyakori szerepeltetéséről. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez nem azonos a mai színpad realizmusával, ahhoz még csak nem is hasonló. A barokk színjátszás ezeket a jelenségeket túlozza, mintegy természetes nagyságon felülre dagasztja, torzítja, mert nem a valószerűre, hanem döbbenetességre törekszik.

M. Császár Edit.

Steier Lajos (szerk.): Czambel-mlékkönyv. Pécs 1937. Felvidéki Tud. Társ. 8° 175 (1) l., 1 kép. — Az irodalmi nyelv kialakulásának kérdése mindig párhuzamos a nemzeti tudatosodással. Az a tény, hogy a szlovákság irodalmi nyelve sokáig a cseh volt, lehetővé tette a csehszlovák nemzetegység hipotézisének felvetését. Ennek a nemzetegységnek szinte egyetlen szilárd alapja a közös irodalmi nyelv volt: a králici biblia nyelve, az evangélikus egyház szent idiomája. Ezt használták a szlovák evangélikusok, ezen írt Kollár, Šafárik, Kuzmány. A cseh nyelv ellen az első visszahatás a szlovák katolikusok köréből indul ki, bár a cseh tudomány is elismeri, hogy a XV. és XVI. századi nyelvemlékekben, a zsolnai jogkönyvben, céhkönyvekben és okiratokban már szlovákizmusok fordulnak elő. Először a nagyszombati katolikus szellemű nyomtatványok szálltak le a nép

nyelvéhez s használták a nagyszombati (nyugati) nyelvjárást (Thamáty Miklós: *Prawa Katolícka Ručny Knyžka*, 1691; Hugolin Gavlovič: *Valaska škola mravuv stodala*, 1755). A XVIII. sz. végén Nagyszombat kultúrkörnyezetében egyre többen és többen kezdik használni a nyugati szlovák nyelvjárást, az ú. n. bernolákstinát. Anton Bernolák maga nem írt a róla elnevezett „nyelven“, de ennek érdekében írt latin munkái (*Dissertatio philologico-critica de Litteris Slavorum*, 1787; *Grammatica Slavica*, 1790) és halála után megjelent nagy szótára (*Slowar slowenski česko-latinsko-ňemecko-uherski*, 1825—27) a szlovák nyelv első kodifikátorává teszik. A bernolákstinát Jozef Ignác Bajza hitbuzgalmi munkái, Juro Palkovič szentírásfordítása, Juro Fándly népszerű gazdasági művei, végül Ján Hollý vörösmartys époszai eléggé elterjesztették s a néphez és a műveltekhez egyaránt közel hozták. Ezzel a „katolikus“ nyelvvel szemben Štúr, Hurbán, Hodža evangélikus csoportja a század derekán a középső nyelvjárást, a tátraaljai választotta irodalmi nyelvül. 1844-ben Hurbán irodalmi almanachja, a Nitra, már ezen a nyelven jelenik meg, két év múlva pedig Štúr „Nárečia Slovenskuo alebo potreba písanija v tomto nárečí“ c. munkájában száll szembe az új irodalmi nyelv ellenzőivel, a „csehszlovák“ gondolat védelmezőivel. Különösen Karel Havlíček és Jan Kollár támadták igen élesen az új szlovák irodalmi nyelvet. A bernolákisták és a štúristák azután 1851-ben megegyeztek és Hattala Márton nyelvtanát (*Grammatica linguae slovenicae*, 1850) fogadták el egyedül érvényesnek. Hattala azonban nem volt filologus, nem ismerte kellőképpen a szlovák nyelv géniuszát és így — Czambel szavai szerint — „a tót irodalmi nyelvet cseh nyelvszabályokból szőtt kényszerzubbonyba bujtatták“. Ezzel most már megvolt a lehetőség a szlovák irodalmi nyelv elcsehesítésére. Az irodalmi nyelv nem az élő népnyelvből táplálkozott, hanem a különböző dialektusok fölött lebegett s könnyen vezetett arra a csalódásra, hogy a szlovák nyelv tulajdonképpen csak elrontott cseh. Azok, akik a szlovák irodalmi nyelvet meg akarták újítani, elsősorban politikai szempontok szerint fogtak ehhez hozzá, így a Hlas c. folyóirat köré csoportosultak bohémizmusokkal idegenítették el a nyelvet, a turócszentmártoni csoport pedig russizmusokkal. Képzelnünk el egy nyelvújítási harcot, melyet politikai ellentétek még jobban kiéleznek. Ilyen körülmények között Czambel tisztán filológiai álláspontjában is politikumot láttak kortársai. A népnyelv, melyből Cz. elsősorban meríteni kívánt, természetesen a magyar nyelv hatása alatt állott; így könnyítette meg a Cz.-féle „nyelv“ a magyar megtanulását, amint ő maga, minden bizonnyal nem politikai él nélkül, mondotta. Hiszen másképpen nehezen tudta volna megmagyarázni budapesti környezetének a közép-szlovák nyelvjárás rendszeres felkutatásának fontosságát. Cz. érthető ellenszenvvel találkozott a szlovákság körében, de végeredményben az ő filológiai kutatásai vetették meg a szlovák nyelvismeret alapját. A „Rukovät spisovnej řeči slovenskej“ számos kiadásában a mai szlovák nyelvtan és helyesírás alapja lett. S ha az utolsó húsz évben a cseh-szlovák államközösség ismét sok bohémizmusnak engedett is szabad utat, az önálló szlovák állam megkezdte a nyelv szlovákosítását, a cseh mintára képzett szavak kiirtását, az új fogalmakra új szlovák szavak gyártását.

Szükségünk volt erre a történeti áttekintésre, hogy Cz. szerepe és jelentősége tisztán álljon előttünk. Tulajdonképpen azt az apró munkát végezte el, amit már Štúr és Hurbán nemzedékének el kellett volna végeznie. Cz. azonban távol volt attól a magyaróságtól, ami-

vel oly szívesen vádolják a „csehszlovák“ nemzetegység és közös irodalmi nyelv hívei. Ma már világosan látjuk, hogy éppen szlovák szempontból az volt a helyes út, amelyen Cz. haladt, mert csak az egységes, biztos népi alapokon nyugvó irodalmi nyelv biztosíthatja a sajátos szlovák ethnosz fennmaradását. A russzofilek és csehofilek, akik neologismusaikkal oroszosítani és csehesíteni törekedtek a szlovák nyelvet, az ethnikai megsemmisülés felé vezették népüket. Az a szlovák nép, melynek vezető osztályát a műveltség idegen területekre csábítja, melyet az idegen és érthetetlen irodalmi nyelv eltávolít az egyetemes kultúrától, a magyarosításnak is könnyebben esik áldozatául, mint a népi nyelvén szóló népi kultúrájában meg-erősödött, ú. n. magyarán szlovákság.

Cz.-t a tudóst, a publicistát, az embert mutatja be a Felvidéki Tudományos Társaság kiadásában megjelent Emlékkönyv. A tartalomból kiemelkedik *Steier Lajos* nagyszabású tanulmánya (Czambel eszméi), mely, különösen bőséges jegyzeteivel, világosságot derít a szlovák irodalmi nyelv történetének sok fontos fejezetére s belehelyezi Cz.-t a századforduló irodalompolitikai és nyelvészeti vitáiba, végül tájékoztat tudományos munkásságáról és az általa felvetett kérdések irodalmáról. *Flachbart Ernő* Cz. publicisztikai munkásságát ismerteti, melyet egyrészt magyar napilapokban írt cikkeivel és röpirataival, másrészt mint a Slovenské Noviny szerkesztője fejtett ki. *Podhradský György* (Czambel Samu dr. élete) emberi arcát rajzolja meg, *Steier Lajos* második tanulmánya (Czambel miniszteriumi állása) számos vonással járul ehhez a képhez s emellett érdekes adalékokat nyújt Cz. hivatalos megítéléséhez. *Bonkáló Sándor* (Czambel és a rutének) a rutén-szlovák határterület kérdésében elfoglalt álláspontját ismerteti és kiemeli Cz. érdemét, hogy „pontosan megrajzolta a rutén-tót vitás terület képét“. A Felvidéki Tudományos Társaság nagy szolgálatot tett a magyar szlavisztikának, hogy Cz. tudós és emberi alakját ilyen méltó keretek között elevenítette meg.

Sárkány Oszkár (Rimaszombat).

Belić, Vlad J.: Ratovi srpskog naroda u XIX. i XX. veku (1788—1918). (A szerb nemzet háborúi a XIX. és XX. században.) (Srpski narod u XIX. veku. Szerk. St. Stanojević. 9. k.) Beograd (1937). G. Kon. 8° 160 l., 5 térk. — E munka kilencedik kötete annak a húsz darabra tervezett sorozatnak, mely a szerb nemzet egész XIX. századi történetét kisebb monográfiákban fogja feldolgozni. Maga a sorozat annak a rendkívüli szeretetnek és odaadásnak köszöni létrejöttét, mellyel a szerb történetírás a XIX. században új életre kelt és állammá erősödött haza felé fordult, az egész vállalkozás pedig magán viseli az átfogó szellemű, élete teljében elhunyt szerkesztő irányításának nyomait. Mivel az egyes kötetek részint egy-egy időszakot tárgyalnak, részint pedig egy-egy problémakör egész XIX. századi történetét mutatják be, a sorozat két típusú könyveket foglal magában: kisebb időszakok részletes monográfiáit és összefoglaló áttekintéseket. Ez utóbbi csoportba fog tartozni a tudunkkal eddig még nem jelent 16. kötet, melyben a magyarországi szerbek XIX. századi nemzeti és alkotmányos harcai kerülnek feldolgozásra. B. munkája szintén az utóbbi csoportba tartozik, mert az összes háborúkat tárgyalja, melyben a szerbek a XVIII. század végétől kezdve a világháborúig részt vettek. Legnagyobb részletességgel természetesen a szerbség nagy sorsdöntő harcait mutatja be, a törökkel vívott XIX. század-eleji szabadságharcokat és a világháborút. E két rész együtt majdnem a mű felét

alkotja. Kevesebb figyelmet fordít a magyarországi szerbek 1848—49-es felkelésére és 1912—13 eseményeire. Mivel a szerző a fősúlyt éppen a hadműveletek szakszerű és részletes rajzára helyezte, s a történelmi hátteret, az egyes háborúk indítékait és hatásait csak futólag említi, inkább mozaikszerűen összerakott leírásokat kapunk az igazi történelem bemutatása helyett, a részletekbe merülő felsorolások pedig a nem szigorúan szakembert néhol fárasztják is. Nagy dicséretére válik azonban a könyvnek az a szinte hűvös, minden egyoldalú idealizálástól mentes tárgyilagosság, mellyel a szerb teljesítményekről és kudarcokról szól, másrészt az a rendkívül józan hang, mellyel az ellenfél haditetteiről beszél. **Hadrovics László.**

Gyalókey Jenő: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. (A Magyar Történelmi Társulat könyvei, I.) Budapest é. n. Franklin Társ. 8° 167 l. — Szabadságharcunk katonai történelme eddig is sokat köszön a kitűnő szerzőnek, aki e munkájában a 48—49-es hadiesemények egy külön egészét, az önálló egységként tárgyalható erdélyi, nyári hadjáratot mutatja be. Gy. jól ismeri a szabadságharchoz fűződő bőséges irodalom sajátosságait s látja, hogy mennyire szükséges a naiv mesemondástól és „hiteles szemtanúk” ferdítéseitől megszabadítani mindazt, ami a valóságban egykor történt. Az a határozott őszinteség, világos kritika és óvatos forráshasználat, mellyel Gy. tárgyát megközelíti, külön érdeme a munkának. „Tévedéseink palástoltatásával, úgyszintén az ellenség okatlan ócsárlásával — írja — csak csaljuk önmagunkat.” Előadja az erdélyi magyar sereg szervezési nehézségeit, a felszerelés és hírszerzés hiányos voltát, nem hallgatja el, ha valahol az újoncokból álló magyar csapatok harc képessége nem bizonyult elég erősnek. Viszont azután ami e valóságot néző könyvben elismerés, az minden színes szónál sokkal értékesebb és igazabb. Gy. előadja, hogy a több csoportban felvonuló orosz sereg (délről Lüders a fősereggel, keletről Grotenhjelm) célja az volt, hogy Bemet legyűrve minél hamarabb kijusson nyugat felé a Nagyalföldre. Bem az adott viszonyok közt nagy mozgékony-sággal igyekezett e nyugatra vonulást megakadályozni. Három alkalommal jelentős sikert aratott, rövid időre áttette támadása színhelyét Moldvába is. Több összeütközésben alulmaradt, elsősorban mert az alvezérek csoportjainak pontos együttműködésére alig lehetett számítani. Végül is az orosz terv csak félig valósult meg: az erdélyi sereg legyőzetett ugyan, de Lüdersnek nyolc hosszú hét minden erőfeszítésével sem sikerült az Alföldre jutnia.

Gy. könyve, minden szakszerű pontossága mellett is, élvezetes olvasmány mindenkinek, aki szabadságharcunk iránt érdeklődik.

Kosáry Domokos.

Irmédi-Molnár László: Tóth Ágoston honvédezredes, a XIX. századbeli magyar térképezés úttörőjének élete és működése. (A Térképészeti Közlöny 8. sz. különfüzete.) Budapest 1938. M. kir. Honvéd Térképészeti Intézet. 8° 239 l., 15 t. — U. az: Az első magyar állami térképező intézet. (Kny.: Magyar Katonai Szemle 1939.) Uo. 1939. 8° 16 l., 2 t. — Térképészeti Intézetünk ez életrajz kiadásával kegyeletét akarta leróni az iránt a férfi iránt, aki először kísérelte meg Magyarországon egy hasonló állami intézmény életre hívását. Ugyanígy kegyelet vezette a szerzőt, amikor Tóth Ágoston életének és munkásságának fennmaradt dokumentumait sok szeretettel és nagy szorgalommal összegyűjtötte. Feladata nem volt könnyű, hiszen kutatásainak tárgya maradandó alkotásokat nem hagyott maga után s éppen ezért a reá vonatkozó adatok elég csekély számúak, nehezen

fellelhetők voltak. Fáradtsága azonban mégsem lett hiábavaló: tanulmányai (melyek legfőbb forrását a M. Tud. Akadémia kézirat-tárában feltalált napló szolgáltatta) a kartografusok szűk körén kívül is érdeklődésre tarthatnak számot. A napló ugyanis oly életbe enged betekintést, melynek viszontagságai, egyes állomásai szoros kapcsolatban állanak a kor változatos eseményeivel és sok oly vonást mutatnak, melyek a kortársak nagy számának sorsát hozzák az olvasóhoz közelebb.

A bécsi katonai mérnök-akadémiáról Tóth 1831-ben lépett a hadseregbe. A „Vormärz“ éveit részint csapatnál, részint a vezérkar rajzoló-irodájában s terepfelvételen töltötte. Az 1848. év tavaszától naplóbejegyzései érdekes világot vetnek arra az erjedésre, mely az addig egységes szellemű cs. kir. hadseregben ekkor kezdetét vette s végre is a két tábor: a császári és a magyar haderő szétválására, kikristályosodására vezetett. Ez utóbbi szolgálatában (mint honvéde-zredes) főleg Kolozsvár, illetőleg Beszterce városparancsnokaként — sőt rövid időre a déli (Perczel-) hadsereg főparancsnokaként — első-sorban szervező tevékenységével szerzett érdemeket. Világos után ő is szenvedő részese lett a megindult barbár bosszúhadjáratnak s kötél általi halálra ítéltetve, „kegyelemből“ hét esztendőn át raboskodott. Szabadulásától a kiegyezésig eltelt küzdelmes évei szintén igen jellemzők a szabadságharcban a magyar oldalra állott cs. kir. tisztek sorsára. A minisztériumok felállításkor a bennük nagy számban elhelyezkedett volt honvédtisztek támogatásával végre megtalálta a megfelelő munkateret: a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium topográfiai osztályának élére került. Hatalmas energiával látott hozzá osztálya megszervezéséhez s azt a bécsi Militärgeographisches Institut-hoz hasonló önálló magyar intézménnyé akarta kifejleszteni. Törökvései érdekében végigtanulmányozta Európa jelentősebb katonai és polgári térképészeti intézeteit, számos cikket, szakmunkát, memorandumot készített, miniszteriális bizottsági üléseken fejtegette érveit, nemzetközi kongresszusokon vett részt stb., de a magyar állam új szervezetének kiépítésével kapcsolatos rengeteg teendő s a nehéz belpolitikai harcok között a vezetőkörök figyelmét nem sikerült tervei részére megnyernie s azok csak félévszázad múlva, a M. kir. Állami Térképészeti Intézet megteremtésekor valósúlhattak meg. Tóth Ágoston azonban kétségtelenül ez intézmény úttörőjének tekintendő, aki egyúttal — a magyar térképészet ügyének előbbreviteléért folytatott küzdelmeiben — modern kartográfiai irodalmunknak is alapvetője lett.

Varga Endre.

Briefe des Staatskanzlers Fürsten Metternich-Winneburg an den österreichischen Minister des Allerhöchsten Hauses und des Aussern, Grafen Buol-Schauenstein aus den Jahren 1852—1859. Hrsg. von Carl J. Burckhardt. München u. Berlin. Oldenbourg. 8° VIII, 238 l. — A kötet Metternichnek 169 eddig kiadatlan levelét tartalmazza, amelyeket a volt kancellár gróf Buol-Schauensteinhez, Ausztria külügyminiszteréhez intézett. A levelek elseje 1852 április 15-én, négy nappal gróf Buol miniszteri kinevezése után kelt, az utolsó 1859 április 24-én, kevéssel Metternich halála előtt. Metternich úgy gondolta, hogy az új külügyminiszter alatt — legalább közvetve — ismét nagyobb befolyást gyakorolhat Ausztria külpolitikájára, mint hg. Schwarzenberg alatt. Ezért keresi fel sűrűn leveleivel, ezekben foglalt tanácsaival gr. Buolt. Az agg Metternichnek ezek a levelei is világosan mutatják rendkívüli politikai képességeit, nagyszerű emberismeretét, de szelleme már nem eléggé hajlékony ahhoz, hogy

az 1848 után beállott politikai változásokat, társadalmi átrétegződést minden következményével együtt helyesen értékelni tudja. Levelei elsősorban a keleti kérdésre vonatkoznak. Azután érdekes, amit III. Napoleon trónralépéséről s ezzel kapcsolatban a francia nép forradalmi gondolkozásmódjáról ír. Jellemző végül, hogy Metternich a világpolitikát csupán Európára határolva látja, ezért nézi pesszimizmussal Anglia gazdasági helyzetét és jövőjét. A magyar viszonyokra vonatkozólag is vannak érdekes jegyzetei. Van der Straten-Ponthez belga főudvarnagy Metternichnek áradozó szavakkal írja, hogy a Ferenc József 1852-i magyarországi útja alkalmával tapasztalt szíves fogadtatás a magyar nemzet hűségének fényes bizonyítéka és ezzel Magyarország lerombolta a forradalmárok utolsó reményességét. Metternich tiltakozik az ellen, hogy egy hadbíróági ítélet Kossuthot agitátornak nevezte. Ez félrevezetés, ezt a szép elnevezést Kossuth akár a névjegyére is nyomathatná. Egyedül a rebellis név illeti meg őt. 1852 október 15-én Metternich azt tanácsolja Buolnak, közöltesse a lapokban a buffalói kat. püspöknek azt a cikkét, melyben az amerikai főpap arról számol be, hogy az ottani katolikus párt forradalmi magatartása miatt minő barátságtalan fogadtatásban részesítette Kossuth Lajost. A rosszul sikerült milánói felkelés után (1853. febr. 6.) Metternich azt hiszi, hogy ezt az osztrák kormány ügyesen felhasználhatja arra, hogy Angliától a két „anarchista“ (Kossuth és Mazzini) menedékjogának megvonását kívánja. Koszta Márton magyar emigráns 1853-i smyrnai kalandjában Metternich az emigránsok által teremtetett, szerinte lehetetlen helyzetnek egyik megnyilvánulását látja. Vissza kellene utasítani Rónay Jácintnak ez ügyben a Daily News-hoz intézett nyilatkozatát is. Amikor Mária Henriette főhercegnő, a későbbi II. Lipót belga király felesége Belgiumba utazva 1853-ban meg akarta látogatni schauburgi lakhelyén mostohatestvérét, István nádort, Metternich erkölcsi okokból hibáztatja ezt: a liberális párt a maga hasznára fogja ezt kiaknázni, míg ha a főherceg látogatja meg áttutazó testvérét, ez mindenki számára természetes eljárás. 1857 május 15-én megküldi Metternich Buolnak a magyarországi állapotokról 1844-ben készített emlékiratának kivonatát (Metternich 1841-i emlékiratáról v. ö. Gustav Turba, *Historisch-politische Blätter* 1905, Bd. 135.). Metternich levelei sok részletben kiegészítik azt a képet, amit Srbik az agg államférfi tevékenységéről rajzolt. A kiadó igyekezett bőséges jegyzetekkel világosabbá tenni a levelekben foglalt célzásokat. Amíg ez a külföldi személyekre és vonatkozásokra nézve egyes kisebb hibákat leszámítva (az egykorú könyvekre és újságcikkekre vonatkozó utalásokat ki lehetett volna nyomozni!) sikerült is, addig a magyar vonatkozásokkal a kiadó meglehetősen mostohán bánt. Kossuth Lajosról azt állítani, hogy szlovák származású magyar diktátor, a tények nem ismerésén alapul, vagy egyenesen irányzatosság. A 86. és 135. levélben szereplő gróf Apponyi semmiesetre sem György, hanem Rudolf, Ausztria akkori londoni nagykövete. Az emigráns Koszta Mártonról is, akinek smyrnai kalandjával Metternich oly részletesen foglalkozott, sokkal többet mondhatott volna a magyar irodalom ismerete alapján. Metternichnek a magyar ügyre vonatkozó 1844-i emlékiratáról részletesebben szól Srbik életrajza (II. 446. l.). Magyar tárgyú történeti okmányokat ma már nem lehet kiadni a magyar irodalom felhasználása nélkül.

Tóth László (Pécs).

Németh Sámuel: A soproni evangélikus líceum küzdelme a nyilvánossági jogért a Bach-korszakban. A dunántúli evangélikus

egyházkerület soproni líceumának évkönyve, 1938—39. 3—23. l. — A Bach-korszak iskolatörténetének kis részletével foglalkozik N. tanulmánya a soproni evangélikus konvent levéltári anyaga és Bauhofer Györgynek „A magyar protestantizmus az abszolutizmus idején“ c. kéziratot munkája alapján. Azt a küzdelmet tárgyalja, melyet az evangélikus önkormányzat, közelebbről a soproni ev. líceum vívott törvényben gyökerező jogaiért az abszolutizmus jogfosztásai ellen. A Thun-féle iskolareform a protestáns iskolákat is sújtotta. Nem tantervi újításokról volt elsősorban szó, azok között jők is voltak, hanem az iskolák fenntartásáról. A protestáns iskoláknak választaniok kellett, hogy vagy államsegélyt élveznek s akkor lemondanak önkormányzatukról, vagy megtartják addigi külön jogait, de akkor vállalniok kell az új iskolaszervezet terheit. Az „Entwurf“ ugyanis 8 osztályt, 12 szaktanárt, érettségi vizsgálatot, megfelelő felszerelést stb. követelt meg; amelyik iskola ennek nem felelt meg, nyilvánossági jogát elvesztette. E rendelettel megindult a soproni ev. líceum ötéves harca. A soproni gyülekezet nem bírta volna el az Entwurf követelte terheket, azért 1851-ben az intézetet átadta a dunántúli egyházkerületnek. Míg azonban az egyház-község és az egyházkerület egyezkedtek egymással, letelt az új tanterv elfogadására kitűzött határidő és az abszolút kormány az iskolától megvonta a nyilvánossági jogot. Csak 1855-ben adta azt vissza, mikor kemény küzdelem után az egyházkerületet rá tudta kényszeríteni arra, hogy az intézetben néhány tantárgyat németül tanítsanak. Valójában azonban erre, a megváltozott viszonyok miatt, már nem került sor.

Farkas László.

Gesztelyi Nagy László: Csókás József homoki gyümölcs- és szőlőtermesztő kigazda élete és munkássága. (A kecskeméti homok mivesei. I.) Kecskemét th. város kiadványa. É. n. 8° 80 l. — A népiség és a népi erők kutatásának korában nagy érdeklődésre tarthat számot G. N. füzete, amely a kecskeméti siványság egyik tevékeny munkásának életét és írói műveit tárja elénk. Csókás József (1824—1905) egyszerű földmives ember létére egész életében irányította Kecskemét népét a helyes gyümölcs- és szőlőtermelésben, mely azonkívül, hogy szépen jövedelmez, a Duna—Tisza közének homokját is megköti. Tapasztalatairól valószínűleg naplószerű feljegyzéseket is vezetett s ezeket 1857—1875 között 20 cikkben különböző hetilapokban közkinccsé tette. G. N. azzal, hogy Csókás éles megfigyelőképességről s helyes felfogásról tanuskodó cikkeit újra kiadta, nagy szolgálatot tett mind a gazdaságtörténészek, mind a népiségkutatónak.

Bakács István János.

Tukin, Cemal: Die politischen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Bulgarien von 1908 bis zum Bukarester Frieden. Hamburg 1936. H. Christians. 8° 234 l. — T. könyve az osztrák, német, francia és angol kiadott diplomáciai anyag, mémoire-irodalom, levelek és történeti feldolgozások alapján igen részletes leírását adja annak az öt esztendőnek, melyek diplomáciai és harctéri eseményeikkel, a közvélemény alakításával a Balkánon előkészítették az 1914-es esztendő. Részletesen ismerteti az orosz imperializmus és a Monarchia diplomáciájának útvesztőjében el-eltevedő Bulgária és a maga balkáni politikáját teljes mértékben Bulgáriára építeni szándékozó Monarchia törekvéseit. Mivel diplomácia-történeti munkáról van szó, T. természetesen nemcsak a két ország viszonyát tárgyalja s így könyvét mindenki haszonnal forgathatja, akinek

a Balkán diplomáciai eseménytörténetében útbaigazításra van szüksége. Kár, hogy név- és tárgymutató nem teszi könnyebben kezelhetővé a könyvet.

IIj. Tóth András.

Szameitat, Klaus : Die inneren Verhältnisse Oesterreich-Ungarns während des Jahres 1897 im Spiegel der reichsdeutschen öffentlichen Meinung. (Berliner Studien zur neueren Geschichte, Heft 3.) Würzburg 1938. 8° 93 l. — Ez a disszertáció nem annyira tárgya, mint inkább módszere miatt tarthat számot érdeklődésre. A korszak jólismert, Badeni csehországi nyelvrendeleteivel s a nyomukban meginduló nemzetiségi küzdelmekkel sokat foglalkozott a történetírás. Újnak inkább a közvélemény vizsgálata tekinthető, ebben azonban a szerző megelőgszik a régebbi módszerekkel: az egykorú sajtót vizsgálja át és egybegyűjtött anyagát az egyes politikai pártok szerint rendszerezve adja elő. Így csupán a pártok felfogásáról értesít, amit a német köztörténetírás eddig is hangsúlyozott; nem foglalkozik azonban más szempontok szerint az anyaggal, így pl. azzal a kérdéssel, hogy az egyes német társadalmi osztályok osztrák-szemlélete különbözött-e egymástól, vagy hogy a délnémet, katolikus tartományok közelebb állónak érezték-e magukhoz a Habsburg-császárságot, mint a protestánsok. Vizsgálódásainak eredménye szerint a német közvélemény ezidőben még csak csekély érdeklődést mutatott az osztrák nemzetiségi küzdelem iránt; a liberális és klerikális sajtó szívesen látott volna egy cseh-kiegyezést és az intranzigens német álláspontot csupán az antiszemita lapok képviselték. Ezek a megállapítások nem gyarapítják lényeges új elemekkel tudásunkat, legfeljebb színezik azt. A szerző érdeklődése elsősorban Ausztriának szól, a magyarországi események német visszhangja, egy nyugalmas magyar év csekély jelentőségű kommentálása csak másodsorban érdekli. Adatai közül legfeljebb a gazdasági kiegyezés megújításának és a magyar nemzetiségpolitikának, főként a német kérdésnek német-birodalmi sajtója bírhat fontossággal a magyar kutató számára.

Kósa János.

Polónyi Nóra : A Liga Culturală és az erdélyi román nemzeti-ségi törekvések. (A budapesti Kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Keleteurópai Történeti Intézetének Kiadványai, 4.) Budapest 1939. 8° 98 l. — Ez az érdekes tárgyú és ügyesen megírt tanulmány, mely az erdélyi román nemzetiségi törekvések egyik legfontosabb fejezetére vet világot, méltón sorakozik Lukinich Imre intézetének eddigi kiadványai mellé. P. értékes anyagot gyűjtött össze és meggyőzően mutatja ki, hogy az erdélyi és kárpátaljai románság szellemi kiegyenlítődése és politikai összefogása szélesebb keretek között csak a XIX. sz. vége felé indult meg. Okfejtésének egyik alaptétele az, hogy annak a kultúr munkának, melyet az 1891-ben megalakult Liga Culturală valamennyi románlakta vidékén s elsősorban Erdélyben kifejtett, tulajdonképpen politikai háttere volt, s hogy a kultúr-program csupán ennek az igazi, ú. n. „titkos” programmnak leplezésére szolgált. A Liga Culturală aknamunkájának tulajdonítja a Memorandum-mozgalmat, a belőle származó pöröket s főként azt a széleskörű európai propagandát, mely már a 90-es években megkezdte a szellemi előkészítést Nagy-Romániának egy adandó alkalommal való létrehozásához. Bár nem domborítja ki részletesen a meszszebb nyúló politikai történet szálait, világosan látjuk, mily két-színű játék volt egyrészt Románia barátsága a monarchia iránt s másrészt a hivatalos anyagi eszközökkel támogatott politikai és

kulturális propaganda. A Liga Culturală működésének P. csak első korszakát dolgozza fel részletesen, egészen Iorga fellépéséig; az ő működését csak nagy vonásokkal vázolja. Ez már valóban szinte napjaink történetéhez tartozik s jól tette a szerző, hogy a 90-es évek mozgalmait nem vette egy kalap alá a század első évtizedének egyre erősebben fellángoló román irredentizmusával, melynek a Budapesten tanuló román ifjak s folyóiratuk, a „Luceafărul” is oly jelentős szolgálatokat tettek. Két tulajdonság teszi P. értekezését hasznossá és értékessé: egyrészt az eddiginél alaposabb forráshasználat (az anyag természetesen még így sem teljes), másfelől pedig a teljes tárgyilagosság, még akkor is, ha egy-egy megállapítás magyar szempontból nem előnyös. Öröndetes tény az a biztos román tudás is, mellyel szerzőnk témájának román forrásai közül ki tudta válogatni a legjobbakat s a legjellemzőbbeket. Az irodalmi utalások kissé szűkszavúak; még az is hiányzik, hogy a XX. század elején egy-egy magyar író (pl. Rákosi Viktor az „Elnémult harangok”-ban) alaposabban mutatott rá a román veszedelem lényegére, mint akkori kül- és belpolitikusaink. **Gáldi László.**

Párdányi Miklós: A breton kérdés. Politikai tanulmány Franciaország nemzetiségi kisebbségi problémáinak köréből. Budapest 1937. 8° 287 l. (breton- és németnyelvű összefoglalással). — Nyugat-európa különös, a magyar közönség előtt ismeretlen tájának történetét, jelenlegi szellemi és anyagi helyzetét mutatja be a szerző. Röviden összefoglalja Bretagne történetét a bretonok megtelepedésétől és a breton egység megteremtőjének, Nominoe-nek korától az újkori breton nemzetiségi mozgalom megindulásáig, majd részletesen ismerteti a felújuló breton nemzeti érzés fejlődését, mozgalmait. A köztudatban egységes nemzeti államként szereplő Franciaországnak egyik érdekes belpolitikai problémáját ismerhetjük meg művéből. De meg kell állapítanunk — P.-val ellentétben —, hogy a breton-francia viszonyral kapcsolatos kérdések nem teljes mértékben érthetők a középeurópai szemmel néző ember számára. Az egyház embereinek pártfogásával a nép alacsony rétegeiben továbbélő nemzeti nyelv, a közép- és újkori államhatalom ereje politikai téren, gyengesége kulturális viszonylatban — nem ismeretlen jelenségek ugyan a Duna-tájon sem, azonban a francia fejlődés jellege a forradalom óta teljesen eltérő a középeurópaiktól. Nálunk csak a szublimált forradalmi eszme jelent meg, ott ezt a gyakorlatban is végrehajtották: az ősi területi alakulatok megszűntek, helyükbe a département-ok léptek s kialakult a centralizált francia állam. S a bretonság, még mielőtt nemzetiségének tudatára ébredhetett volna, önként lemondott nemzeti különállásáról, odaállott a francia nemzetállam mellé. A breton nép felejtetni kezdte nyelvét; e folyamatot tudatosan elősegítette az étatisztikus francia iskolapolitika s a breton nemzetiségi mozgalom vezetőinek franciául kellett és kell a bretonokhoz szólnia avégett, hogy a breton nemzeti eszmét életben tartsák. A már szinte teljesen elfelejtett ősi nyelvnek a nép ajkáról való felszínrehozatala erősen folklore-színezetűvé tette a meginduló mozgalmat. Az erősen franciásító iskolapolitikával való összeütközés a mozgalmat politikai térre terelte át s a bretonságot francia-barátok, középpártiak és szélsőséges nacionalisták táborára szakította. A harc folyik s a küzdő felek — ezt P. munkájából leszűrt tanulságként mondjuk — nem veszik észre, hogy mindhárom irányzat a részletekben sovínista módon nacionalista, s mégis egyúttal az átfogó, egész-Franciaország-nak megnyilatkozása. A franciabarát álláspontról nem is kell ezt

külön bizonyítanunk. A közép-párt embere (a „Patrie Bretonne“ olvasója) érzi, hogy „a kelta individualizmus egyéniségteremtő ereje és a latin szellem dialektikus készsége, fegyelmezett észjárása, rendező, lényeglátó, világos gondolkodásmódja egymást kiegészítve a legnagyobb szellemekkel ajándékozta meg a francia életet“ (245. l.). A szélsőségesen nacionalista „Breiz Atao“ olvasója pedig érzi, hogy nemcsak a középpárti breton, hanem ő maga is „legfelsőbb fokon“ (135. l.) magáénak fogadja Franciaországot, amikor „az individualizmus-hoz és az ember központi szerepéhez való ragaszkodásban mindkét nép találkozik“ (251. l.).

Nehéz volna válaszolni ezek után arra a kérdésre: vajjon nemzetiség-e a bretonság? Ismét kitűnik, hogy a nemzetiség fogalmának doktrínér módon való kifejtésével sem a breton, sem más nemzetiség lényegéhez nem lehet közeljutnunk. A breton nemzetiségi „eszme“ él, azonban a P. munkájából kapott társadalmi rajz alapján felvetődik a kérdés: van-e breton nemzetiség? Történelmi fejlődés eredménye az a mai helyzet, hogy az egyes rétegek más-más szemmel nézik a sajátmaguk nemzetiségének kérdését. A régebbi küzdelmek során a szegényebb nép anyagi okokból, a vezetőség jogi megfontolások alapján állott szemben Franciaországgal. Ma az arisztokrata, földbirtokos és intellektuális réteg jelenti a breton nemzetiségi mozgalom törzsét s ezek szellemi síkon, bizonyos ressentiment-nal nézik problémáikat. A munkás- és parasztrétegek viszont franciásan szociális megfontolások alapján tartják magukat távol a mozgalomtól. Egységes nemzetiségi mozgalmat nem látunk tehát a bretonok törekvéseiben; mozgalmuk nem hasonlítható össze a középeurópai nemzetiségek történeti fejlődésével sem s éppen ezért nem írhatjuk alá P. megállapítását a magyar- és franciaországi nemzetiségi mozgalmak analóg fejlődéséről. A francia szellem lényegéhez azonban közelebb viszi az olvasót; különösen, ha eszünkbe jut Eckhardt megállapítása: „a francia szellem nemcsak a faji lelki alkat, hanem sokszor társadalomtörténeti fejlődés eredménye.“

Ilf. Tóth András.

Szabolcs vármegye. Szerk. Dienes István. (Vármegyei szociográfiák, szerk. Csikvári Antal, IV.) Budapest 1939. Vármegyei Szociográfiák kiadóhivatala. 8° 370 l. + 540 hasáb. — A szociográfia újkeletű tudomány magyar földön. Nem volt tehát hiábavaló dolog az előszóban foglalkozni ennek az új tudománynak a mibenlétével. Niklay Péter kissé szétfolyó fejtegetéseiben olvassuk, hogy „a szociográfia az emberi közösségek és társadalmak állapotának és történeti fejlődésének leírása...“ (7. l.) Ebből is az következne tehát, hogy a megye társadalmának történetét is megkapja Szabolcs szociográfiájának olvasója. Biztatónak látszik „A nép települése“ c. fejezet (103. és köv. l.) címe. Írója, a szerkesztő, levéltári forrásokat — láthatóan — nem használt, sőt még a kiadott anyagot is igen mérsékelt igyekezettel lapozgatta. Nincs nyoma annak sem, hogy oklevéltárainkat kezébe vette volna. Pedig ezekben igen sok adatot találna Szabolcs megyéről. Adatgyűjtése tehát egészen gyenge. Nem csoda, hogy mondanivalója és problémája sincs olyan, amit újnak mondhatnánk. Pedig Szabolcsban, a magyar, rutén, tót, német és oláh településű megyében számtalan kérdés várná megoldását a történetkutatótól. Lehet, hogy D. kitűnő etnográfus (a kötet sok, színes néprajzi cikke tőle származik), történetirónak azonban nem jöhet számításba. Ez azért baj, mert ennek a történeti jellegű munkának ő a szerkesztője is. Neki kellett volna — sokszor laikus — munkatársainak tanulmányait egymással összhangba

hozni, tévedéseiket helyreigazítani. Ez pedig nem történt meg. A szerkesztő problémalátó és egyeztető munkájának hiányára jellemző a következő példa. Márkus József lelkes hangon méltatja a methodizmus történetében Csinesurák és a két Rohacsek-fivér evangelizációs munkáját a nyíregyházi evangélikus hívek körében. Rohacsek Józsefet csak superlatívusokkal tudja jellemezni s bizonyos lehangoltsággal említi, hogy a methodista apostolt állítólagos pánszláv törekvései miatt vád alá helyezték és ezért el kellett hagynia a várost. (160. l.) Rözse István viszont az evangélikusság multjáról szóló cikkében azt írja róla, hogy „... a lelki munka mellett a tót nemzetiségi érzés élesztgetését is egyik hivatásának tekintette. Ennek írott bizonyítéka az a bírói ítélet, amely eltávolította őt Nyíregyházáról.” (150. l.) Ez az eset, amely tárgyilagossági megvilágítást is megérdemelt volna, aligha az egyetlen a tarka nemzetiségű és sokfelekezetű Szabolcs megyében. A felekezetek történetét tárgyaló cikkek közül egyébként a görögkatolikus a legkomolyabb munka (Papp). Avatott toll ismerteti a megye művészeti emlékeit (Genthon, Lux és Szentiványi), kulturális életét (Ortutay, Belohorszky, Sziklay stb.). Hadd említsem itt meg a vidék közelmúlt kulturpolitikájának jellemzésére Belohorszky programmszámba menő beszámolójának egyik adatát: míg a Bessenyei-örökséget ápolni hivatott körben a nyíregyházi intelligencia előtt Cortot és Dohnányi hangversenyzett, az egész vármegyében nem volt egyetlen zeneiskola sem. (290. l.) Haszonnal olvashatjuk az orvostörténelmi összefoglalást is (Spányi).

A monográfia négy: a nép, a föld, községi adattár és személyi adattár c. főrésze oszlik. Az elsőben a községek néhány történeti adata után a mostani állapot lexikonszerűen felsorolt tényeit találjuk. A történeti és az utóbbi rész között nincs összefüggés. Úgy látszik, hogy a szerkesztő, amint a történeti adatokat és a jelenlegi helyzet adatait két munkatársától megkapta, egyszerűen egymáshoz írta azokat. A történeti rész sovány és néhol annyira semmitmondó, mintha hozzá nem értő kéz, csupán a rövidség kedvéért, kihúzgált volna belőle. Lövépetri történeti adattára pl. azzal kezdődik, hogy az 1720-as összeírás szerint rutének lakták; megtudjuk még, hogy 1785-ben 256 lakosa volt, majd a mostani viszonyok adatait olvashatjuk. Többek közt azt, hogy lakosainak száma 701, akik közül 7 német anyanyelvű, a többi magyar. (344. l.) Milyen jó lett volna valamit hallani arról, hogy mikor, honnan és hogyan kerültek ide rutének, hogyan alakult át a község nemzetiségi képe. (Kivált, ha D.-nek részletesebben meg nem okolt állítására gondolunk a rutén-magyarokról, 105. l.) Azt sem ártott volna jelezni, hogy lakott hely volt-e a község már a rutének előtt is. Megjegyzem, a többi község adattára sem különb Lövépetrinél. A szociográfiát 540 hasábon személyi adattár fejezi be. Szégyene a magyar közéletnek, hogy tudományosnak szánt munkák csak azon az áron láthatnak napvilágot, hogy Kohnék stb. családfája is belekerül a monográfiába (195. hasáb). Nem tudom, látta-e a megye érdemes alispánja kefelevonatban a műnek ezt a részét is, amikor ajánló és dicséző elismerését papírra vetette. (8. l.) A kötet szerkesztője félig mentegetőzés, félig dicsekvésként a következőket írja zárószavában: „Az ember itt élő társadalmának leírásánál szakítottunk a régi módszerekkel s — ez hihetetlennek fog tűnni — nem adunk külön *történetet*, hanem *egyenesen népet* adunk. Az egyes kérdésekbe szervesen beletartozóan került történet is, megnyugtatóra annak, aki ezt keresi, de került élet is, ami keresetlenül ki fog csillanni a látók és megértők előtt.”

(368. l.) Ebből a két csodálatos mondathól csupán annyit értettem meg, hogy a szerkesztőnek halvány fogalma sincs a történelem mibenlétéről.

Kring Miklós.

Mollay Károly: Középkori soproni családnevek. (Német nyelvészeti dolgozatok. Szerk. Schwartz Elemér.) Budapest 1938. 8° 66 l. — M. célja kezdetben csupán névfejtés s a családnevek nyelvi eredetének megállapítása volt. A családnévkiakulás időpontjának rögzítéséhez azonban szükségesnek mutatkozott az egyes nevek viselőit a genealogiai sorba is beállítani, mert az a folyamat, ahogy a személynév mellett álló név pusztán identifikáció célját szolgáló elnevezéssé válik, csak külső adatok segítségével kísérhető figyelemmel. Ez indította M.-t az eddig külföldön is alig alkalmazott módszer bevezetésére: a családnévfejtésnek a családtörténettel való kapcsolására. Ebből a célból nemcsak a kiadott anyagot tanulmányozta át, hanem kutatásokat végzett Sopron város levéltárában is. Eredményei a nyelvészet körén túl elsősorban a népiségtörténet számára fontosak. Már Szabó István hangsúlyozta (Ugocsa megye, 6. l.), hogy a nevek nyelvi eredete viselőjük nemzetiségével nem feltétlenül azonos. M. példái adatszerűen bizonyossá teszik, hogy középkori idegen nyelvű neveink egy része mögött magyar embert kell látnunk, Sopron lakosságának német többsége s a németnyelvű források írói ugyanis magyarokat is neveztek saját anyanyelvükön. Amennyiben tehát lehetséges, a népiségtörténetet és a névfejtést családtörténettel kell egymáshoz kapcsolnunk. M. tudja, hogy „a családnévfejtés nem maradhat öncélú tudomány és nem állhat meg a családnevek tisztán nyelvészeti kérdéseinek megoldásánál“. Ez a szempont vezette akkor is, midőn az átnézett forrásanyagot minden tekintetben kiaknázta és a soproni családoknak a vagyoni állapotra, a szociális helyzetre, az ingatlanok topográfiájára is kiterjedő történetét közölte. Mindezt összefoglaló képné még nem illeszthette egybe, de gondosan összegyűjtött adatai a város jövőendő monográfiája számára rendkívül fontosak lesznek. A könyv kezelését megkönnyíti, hogy az egyes családokon belül a névváltozatok, a családtörténet és a névfejtés külön fejezetekben találhatók meg.

Maksai Ferenc.

Haiczl Kálmán: Kakath, Dsigerdelen-Csekerdén, Párkány. Érsekújvár é. n. Winter ny. 8° 80 l., 2 t. — Az érdekes szerző egyházi működésének különböző állomásain mindig talált módot arra, hogy a mult feltárásából önmagának és az érdeklődőknek tanulságot merítsen. Különösen a cseh megszállás alatt megjelent tanulmányaival (Léva, Érsekújvár történetéből stb.) tett hasznos szolgálatokat, hozzájárulva az ottani magyarság hite, történeti tudata megerősítéséhez. Új könyve rövid áttekintés Párkány eseményekben gazdag életéről, a rómaiaktól kezdve csaknem napjainkig. A Garam torkolatánál, fontos ponton emelt római castellum (Anavum) neve is többször változott, amint az idők folyamán elpusztult és újra épült. A középkorban Kakat, az esztergomi káptalan nevezetes rév- és fontos vámszedő helye. A török időkben palánk, földvár Dsigerdelen-Csekerdén, majd Párkány a neve. Őrzője annak az átkelőhelynek, mely a Dunántúlt a balparttal összeköti. Birtoklásáért a meg-megújuló harcok közepette mind a császáriak, mind a törökök, utóbb a kurucok is sok áldozatot hoztak. Közben a vidék lakossága rohamosan fogyott, s aki helyén maradt, az sem tudta, hányfelé adózzék. Csak 1711 után virradt jobb időkre, s helyezte lassankint vissza az érsek-földesurak pártfogása a járás helységeit régi állapotukba. Mindezt az értekezés csak vázlatosan adja elő;

zömét csataleírások és birtokfelsorolások adják. Ez utóbbiak számunkra az értékesek, mert levéltári források, a primári levéltár conscriptio-i alapján készültek. Az egyes helységekhez vonatkozó bőséges adatfelsorolásban kifogásolható azonban, hogy a szerző az iskolamesterek végzettségének említése során a kornak kevésbé megfelelő, nagyon modernül hangzó kifejezéseket használ (pl. 4—5—6 gimnáziumi osztály a XVIII. sz. derekán). Gerendás Ernő.

Jankovics Marcell: Húsz esztendő Pozsonyban. Budapest é. n. Franklin Társulat. 8° 303(1) l. — Két szomorú évtized (1918—1938) az ősi koronázó város évszázados életéből: ez tárul elénk e műben és pedig a szerző személyes élményeinek vagy meghízható, mindig hiteles forrásokból vett adatainak tükrében. Nem rendszeresen összefüggő, folyamatos várostörténet ez; 18 fejezetben színes, eleven tollal és lebilincselő stíluskészséggel megrajzolt képek követik egymást időrendben a világháború végvonaglásának napjaitól egészen a belvederei döntésnek Pozsony számára nem kevésbé komor színű időpontjáig. Majd történeti eseményekről, majd kisebb, de mindig szimptomatikus jelentőségű epizódokról és részletekről hallunk, majd száraz és mégis sokatmondó adatokat, tényeket beszéltek egyszerűen a szerző, vagy találó, szinte odavetett és mégis életet varázsló vonással rajzol jellemképet az események kisebb vagy nagyobb rangú szereplőiről. Mindez szenvedélymentesen, szinte erővel tompított hangú tárgyilagossággal történik, azzal az igazi magyar mérséklettel és komoly józansággal, amelyet bizonyára kérkedés nélkül számíthatunk a hamari népeknél sokkal több történetet és végzetet átélt nemzetünk gyökeres lelki vonásai közé. Az emberi lélek és a történelem természetének bőséges tanulmányozása látszik meg nem egy helyen azokban a gondolaterjesztő, sokszor történetbölcséleti színvonalú reflexiókban, amelyeket olykor az események előadásához fűz. J. nem akar a szó ismeretes értelmében vett történelmi feljegyzést, sem politikai vagy társadalmi tanulmányt vagy anyaggyűjteményt nyújtani, de sokszor éppen abban talál igazi forrásértéket a történetíró, ami nem a történelem igényével lép elébe. Azt a nyomasztó levegőt, azt a kisebbségérzetet igyekszik megeleveníteni, amely e két évtized folyamán nehezedett és még ma sem kevesbedő súllyal nehezedik a pozsonyi magyarság szívére. Egyik legfőbb értéke könyvének, hogy túlnyomó részben olyasmiről ír, aminek önmaga „nagy része” volt; a magyar ügynek ugyanis, számos tettel, nagy szolgáltatokat tett. Most tollával is rávilágít néhány megszívlelendő hibára a kisebbségi kérdés megoldásának csehszlovákiai rendszerében, melyet pl. J. Chmelař (Die nationalen Minderheiten in Mitteleuropa, Prag 1937, ism. Századok 1938, 265. l.) elég merész volt, annak széthullása előtt, tökéletesnek nevezni.

Madzsar Imre.

A kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

33.486. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. (Felelős: Thiering Richárd.)

51593

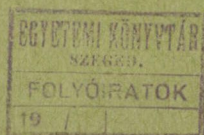
XII apr 122

SZÁZADOK A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXIV. ÉVF. 4–6. SZÁM, 1940 APR.—JÚN.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft
Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I. Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekk számla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminisztériumi számvevőiségi főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII. Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
ALFÖLDI ANDRÁS: <i>Dákok és rómaiak Erdélyben</i>	129
BÓNIS GYÖRGY: <i>Az angol alkotmánytörténetírás tegnap és ma</i>	181

Történeti irodalom.

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Vol. II. Ism.: <i>Holub József</i>	212
DEÉR JÓZSEF: <i>Pogány magyarság — keresztény magyarság.</i> Ism.: <i>Sinkovics István</i>	217
SCHÜNEMANN, KONRAD: <i>Vorstufen des deutschen Städtewesens.</i> Ism.: <i>Kring Miklós</i>	219
MURARIK ANTAL: <i>Az ősiség alapintézményeinek eredete.</i> Ism.: <i>Hadik Béla</i>	222
La Transylvanie. Ism.: <i>Makkai László</i>	232

Szemle.

	Lap		Lap
Gábel A.: <i>A középkori kéziratok identifikációja. (Tóth L.)</i>	237	D. Bachó L.: <i>Gyöngyös Rákóczi idejében. (Eperjessy K.)</i> ...	242
Hubay I.: <i>Missalia Hungarica. (Cs. Gárdonyi K.)</i>	238	Irmédi-Molnár L.: <i>Az 1786-i kataszteri felmérés Zala vm.-ben. (V. E.)</i>	242
Jesse, W.—Gaetgens, R.: <i>Handbuch d. Münzkunde. (Antony B.)</i>	238	Kirilović, D.: <i>Srpski narodni sabori. (Thim J.)</i>	243
Juhász V. (szerk.): <i>A régi és az új Európa atlasza. (Ember Gy.)</i>	238	Miskolczy Gy.: <i>A kamarilla a reformkorban. (Kosáry D.)</i> ..	246
Nagyfalusi L.: <i>Az eucharisztia, Magyarország életforrása. (Farkas L.)</i>	239	Stadelmann, R.: <i>Friedensversuche im ersten Jahre des Weltkrieges. (Tóth L.)</i>	247
Trócsányi Z.: <i>Kirándulás a magyar multba. (Csapodi Cs.)</i>	239	Bialoskurski Ö., Beró J. és Dercsényi D.: <i>A 4. honvéd tábori ágyúezred tört. (Varga E.)</i> ..	247
Entz G.: <i>A magyar műgyűjtés tört. vázlat. (Ifj. Vayer L.)</i>	240	Rezsényi Z.: <i>A harmadik birodalom. (Ifj. Tóth A.)</i>	248
Divéky A.: <i>Pochodzenie Węgierskiej zlotej bulli. (Révész L.)</i>	240	Darvas J.: <i>Egy parasztesalád tört. (Ravasz J.)</i>	249
Hárs J.: <i>Hogyan számolt magyarországi György mester? (Istvánfi G.)</i>	241	Zoltai L.: <i>Debreceni utcakapitányok. (Ember Gy.)</i>	250

Tárca.

LUKINICH IMRE: <i>Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1939. évi működéséről</i>	250
Hivatalos értesítő	253

Dákok és rómaiak Erdélyben.

*Memoriae
Basilii Párvan
sacrum.*

A duna-balkáni térség ókori történelmének kutatója a tudományos munka elvonult csendjéből hirtelen kitaszítva a politikai élet lármás piacán találja magát, ha a bércoszorúzza Erdély ókori sorsára veti szemét. Nem titok az, hogy miért: sok neves külföldi tudós és a román közvélemény meggyőződése szerint a román nép multja Erdély földjében gyökerezik és ez 1919-ben jogalapot szolgáltatott arra, hogy ezt a magyar országrészt tényleg oda is ítéljék a román államnak. Másfelől számos tudományos kiválóság és a magyar közvélemény tagadja ezt a történeti elméletet és nem nyugszik bele a trianoni ítéletbe sem. Így mindenki, aki e kérdésben állást foglal, egyúttal egyik, vagy másik nemzet politikai érdekeit súrolja. Még jobban megnehezíti az állásfoglalást a szakember számára az, hogy az elfogulatlan tárgyilagosság leplét e probléma körül arcátlan ferdítésekre használták fel újságírók és propagandaterjesztők. Aki tehát bele mer nyúlni e darázsfészekbe, biztos lehet róla, hogy megcsipdesik.

De vajjon visszarettenheti mindez azt, aki egész életét annak szenteli, hogy a dunai térség életfolyamatát e régi időkben megvilágítsa? Vajjon elhallgassa-e az ilyen ember e kellemetlenségek miatt azt, amit hosszú éveken át tanult és észlelt erről a problémáról és olyanoknak engedje át az ítélezést, akik erre nincsenek sem hivatva, sem felkészülve? Bizonyára nem. Sőt, éppen most érett meg rá a kutatás állása, hogy régebbi eredményeinket és újabb megfigyeléseinket egybefogva megkísérleljük Erdély ókorának áttekintő vázlatát adni.

És ha a románság kezdeteit nem is a dákok országában fogjuk megtalálni, hanem a Balkánon keressük ezt, annál szívesebben valljuk meg, hogy a délkeleteurópai táj ókori historikusa számára alig lehet érdekesebb tanulmányt elképzelni, mint e nép kialakulását. Mert hiszen kétségtelen, hogy

a románság épügy magában hordja a balkáni prehisztorikus thrák lakosság vérét, mint ahogy a római világbirodalom kultúrbékéjének bélyegét őrzi nyelvében; és ha mai összetétele törökfajú, szláv, görög és magyar elemekkel is bővült, úgy mindez csak ezen európai térség történelmének hiteles tükröződése rajta, mindez csak növeli ezen élő ókori reliktum forrásszerű becsét. Csak egy dolgot sajnálunk. Volt a románoknak egy nagytehetségű, kitűnő erudíciójú és termékeny képzeletű tudósa, akinek sokat köszönhet a régi Illyricum kutatása. Vasile Pârvanra gondolunk, aki maga is a dákoromán kontinuitás elméletét vallotta; őszintén fájjaljuk, hogy ez az emelkedett szellem nem veheti fontolóra érveinket, mert elragadta a korai halál. Emlékének ajánljuk kegyelettel e kis tanulmányt.

Már Krisztus születése előtt sok évezreddel megjelent Erdély bércei között az ember, amint a földben hátrahagyott kőszerszámai és kőből való fegyverei elárulják, — amelyeket még csiszolni sem tudott akkor, csak éppen pattintással formálni. A régészeti leletekből az a nagy történelmi folyamat is egyre világosabban élénk tárul, amely ezután játszódott le ezen a természeti kincsekkel dúsan megáldott földön s amelynek során egyre növekvő színvonalú kultúrák váltották fel egymást. A Kr. e. III. évezred folyamán a fiatalabb kőkorszak edényművességének bőségesen előkerült maradványai módot nyújtanak arra, hogy az erdélyi cserepeket összehasonlítva a szomszéd területek és egész Európa ez időből való edénytöredékeivel, megállapíthassuk: Erdély melyik nagy kultúregységbe záródik azon nagykiterjedésű csoportok közül, melyek létezését és kiterjedését éppen a kerámia mutatja meg, s milyen kultúrákörök metszik itt egymást, mi köti össze az itteni kultúrtartományt Magyarország többi része és mi a keletre és délre fekvő vidékek akkori műveltségével... A részletekre itt nem térhetünk ki.

Azt, hogy a fémek gyakorlati felhasználása Kr. e. 2000 táján mennyire meggyorsította a kulturális fejlődés ütemét, tudja az olvasó. A régi neolith-kori lakossághoz északról és dél felől benyomuló új elemek járulnak most a Kárpátok medencéjében; de a régebben itt lévő s az újonnan jött népek hagyatéka egyaránt egységes arculatot vesz fel csakhamar. Ez az egységessé válás természetesen nemcsak azoknak az eszközöknek formaadásán és díszítésén nyilvánult meg, amelyek ránk maradtak, hanem a szellemi életben s a politikai szervezet terén is, amit már nem tudunk érzékelni. Joggal tették fel, hogy a magyarországi kultúracsoportok ezen össze-

forradása a bronzkor elején a thrák népcsoport kialakulását jelenti.¹ Az indogermán nyelvet beszélő thrákok a Kr. e. második évezred végén az északról felénk tóduló néphullámok által délfelé sörprődve legnagyobbbrészt a Balkánra szorultak s Dél-Oroszországba vándoroltak ; Kis-Ázsiába is benyomultak velük rokon törzsek. De Erdély hegyei közt meg tudták vetni a lábukat ezen a viharos korszakon át is és rokonaiktól elszigetelődve a dákok népévé különültek.

Szomszédjukban Kr. e. 1200 táján a szintén indoeurópai illyrek törzsei telepedtek le a Dunántúlon és Észak-Magyarországon, de vándorlásuk tovább hatolt, le a Balkán-félsziget és Itália déli csücskéig, — egyúttal új korszakot nyitva meg Európa művelődésében : a vaskort. Akadtak kutatók, akik azt igyekeztek bizonyítani, hogy már e korban Itália termékenyítette meg Erdély lakosainak civilizációját ; mások, akik minél régibb és erősebb kapcsolatba szeretnék hozni ezen ország multját Rómával, szívesen el is hitték ezt. De az *imperium Romanum* nagyszerű terjeszkedése akkor még az idők méhében szunnyadt és Erdély földjére éppen ellenkezőleg messze északkeletről jött népek zúdultak. A Maros völgyében ugyanis megjelenik a Kr. e. VIII. század folyamán az a nép, melynek emlékei határozottan északázsiái lovaspásztorokra vallanak, — ez volna tehát az első nomád hullám, amely a Dunatájat elérte. Nagy történelmi jelentőségű mozzanat volt ez ; legyen szabad kissé bővebben kitérni rá.

A lovat az ember kétféleképpen kényszerítette szolgálataiba. Egyik felhasználási módja az volt, hogy kocsiba fogták és gazdája lakhelye mellett tartották bezárva, hogy mindig kéznél legyen, — mint Elő-Ázsiában már igen régi idők óta. A másik, hogy megülték, s nem zárták istállóba, hanem ménesként terelték, — évszakok szerint szabályszerűen északnak és délnek mozogva előre a kínálkozó legelőkön. Ez a legelőváltás a lovas pásztorkodás életformájának az alapja, meg a lasszó használata, mely képessé tette a lovast, hogy kifogjon a ménesből egy paripát s megfékezze a szilaj állatokat. Az említett emlékcsoport népe alighanem ilyen lovashorda volt : leleteik leltárában lószerszám-veret a legtöbb tárgy, kocsinak nincs nyoma, — még a kerek bronzgyűrűk sem látszanak biztosan kocsibafogott állatok gyeplőkarikáinak. Emellett feltűnik e fémtárgyakon az északázsiái lovaspásztorok leg-

¹ Tompa Ferenc : A bronzkori kultúra kialakulása Magyarországon (Értekezések a történeti tudományok köréből. A M. Tud. Akadémia II. oszt. kiadv., XXV. k. 7. sz. 1937). — Pál von Patay : Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn (Dissertationes Pannonicae II. 13. 1938).

sajátosabb alkotásának, a „szkita“ állatstílusnak első nyoma, melyet máshonnan, mint ezen műipar ismeretlen északázsiai központjából, nem hozhattak. Vajjon irániak, törökök, vagy mongolok voltak-e e jövevények, nem tudjuk. De thrákok nem lehettek: ezek akkor még kocsizó nép (Homérosz így ismeri őket) s attól a keleteurópai környezettől, ahol megtelepültek, rendkívül nagy messzeségben fejlődött ki a leírt lovas életmód. Tény viszont másfelől, hogy e lovasok közvetlenül azelőtt, hogy ideértek volna, hosszabb állomást tartottak a Kaukázusban, melynek fémművessége meglepően erős és félreérthetetlen nyomokat hagyott a tőlük származó leletekben.¹ Sok érv szól azon elterjedt feltevés mellett, hogy a kimmeriek félig mondás népével van itt dolgunk. Két magyar kutató új — és jól megalapozott — megállapítása szerint e nép a Kárpátok medencéjében vetette meg a lábát s innen sugárzott ki hatása egész Délkelet-Európára, melynek kultúrájára gyökeres befolyással volt.

A leletek megmutatják, hogy a „kimmeriek“ hamarosan összeolvadtak az itteni őslakossággal, — mint utánuk is majd mindenik idejött nomád hódító nép, mely mint uralkodó kisebbség a meghódítottak asszonyait véve nőül, beleolvadt alattvalói tömegébe, miután harci erényeit és szervező talentumát beléjük oltotta, ezzel teljesítve történeti hivatását. Így járt a második nomád hullám is a Kárpátok övében, az iráni származású szkíták egyik fő törzse, az agathirzek, akik Kr. e. 600 körül nyomultak be Erdélybe. Mert hiába uralták ezek a dákokat sokáig, utóbbiak sohasem alakultak át lovasharcosokká (úgy, mint a déli thrákok), hanem gyalogos katonák maradtak. Téves azonban ennek ellenére is a szkíták itteni megjelenését gyorsan jövő és gyorsan múló nyári zivatarhoz hasonlítani. Törzsnevek és földrajzi elnevezések és sok más vonás, mint például az iráni eredetű drakon-hadijel (vászonból varrott, fenevad-szájú, szélben fütyülő kígyó, melyet fanyélen hordoztak) szemléltethetik a dákokra gyakorolt erős szkita hatást, valamint vallásos fogalmak átvétele is.

A szkíták uralma idején éri el először a klasszikus kultúra távoli és halvány kisugárzása Erdélyországot. Természetesen még nem Róma, hanem Hellas fénye hatol el ideig. A Fekete-tenger északnyugati csücskében alapított görög városok kereskedői hozzák el ideig portékájukat s a Balkán felől is

¹ Gallus S.—Horváth T.: A legrégebb lovasnép Magyarországon. — Un peuple cavalier préscythique en Hongrie (Diss. Pann. II. 9. 1939—1940). V. ö. megjegyzéseimet: The Cambridge Ancient History XI. (1936), 77. l.

felhatol a merész görög vállalkozás errefelé. Ezeknek az érintkezéseknek nyomán születnek meg az első irodalmi híradások az agathirzek országáról. Majd megjelennek az athéni rabszolgapiacon az elhurcolt dákok tömegei, a thrákok másik északi ágából, a geták népeiből származó emberportékával együtt.

A görög irodalomban elszórt adatok megengedik már ebben a korszakban, hogy az északi thrákság históriájáról némi fogalmat nyerjünk. Ha azokat az ábrázolásokat olvaszuk, melyeket a románok kiváló kutatója, Vasile Pârvan írt, olyanféle kép bontakozik ki előttünk, amelyet például az 1914-es világháború előtti pánszláv mozgalom szemlélete kelt: amint a kisebb-nagyobb szláv államok hátterében Európát állandóan nyugtalanította a minden szlávok egysülésének rendszeres propagálása és előkészítése, úgy a Pârvan thrákjai is ilyenféle népi-faji nagyhatalomnak tűnnek fel, amely néhanapján magát Rómát is végveszéllyel fenyegeti.¹ A valóság ezzel szemben az, hogy a thrák idiómát beszélő kisebb-nagyobb törzsek önálló politikai kötelékekben élő tömkelege vagy állandó harcban élt egymással, vagy még a létezéséről sem tudhatott egynémely rokon népségnek, szóval a thrák nyelvcsalád nemzeti összetartozandóságának nem is ébredt a tudatára.

Maguk a dákok Erdélyben valószínűleg már ekkor is arra a négy vagy öt fejedelemségre oszlottak, mint később; a Kárpátoktól délre és keletre is éltek leszakadt egységeik. A Dél-Oroszországban, valamint a Duna alsó folyásánál mindkét parton elhelyezkedett rokon geták is apró egységekre voltak szétszakadozva s habár volt rá eset, hogy kiváló egyéniségek egy időre nagyobb egységekbe tudták összekovácsolni őket, ez csak kivétel volt s így minden vitézségük ellenére szkiták, perzsák, makedonok, kelták, germánok (a bastarnákat értjük alattuk) és szarmaták rendre elbántak velük s felváltva uralták őket, míg Róma be nem kebelezte a Dunától délre lakó részüket.²

A dákok természetes sziklavárukban jobban meg tudták őrizni különállásukat, mint déloroszországi és balkáni rokonaik, noha őket is elöntötte megint egy hódító néphullám.

¹ A szkitákról v. ö. Fettich N. áttekintését M. Rostovtzeff művében: *Skythien und der Bosporus I.* (1931), 495. s köv. l., továbbá Roska M. kiegészítéseit: *Eurasia Septentrionalis Antiqua* 9. 1934, 167. s köv. l., továbbá az általam, *Cambridge Anc. Hist.* XI. (1936), 871. s köv. l. felsorolt műveket. Ugyanitt a dákokra és getákra vonatkozó könyvészet is megvan. — Ugyanitt található a dákokra vonatkozó irodalom áttekintése is. V. ö. uo. 78. s köv. l.

² V. ö. *Cambridge Ancient History* XI. (1936), 79. s köv. l.

Az új hódítók ugyanis — a kelták — emberibbek voltak a régieknél és magasabb műveltségük áldásaiban alattvalóik is részesültek. Lehet, hogy már Kr. e. 400 körül elérték Erdélyt ezek az erejük túláradó teljében keletfelé törő gallusok; de igazi tartós hódításaik csak a Kr. e. III. század elején következhettek be, — ugyanakkor, amikor Delphit is fel-dúlták seregeik.

De míg a későbbi Pannonia területén — kivéve a dél-horvátországi és boszniai független illyr törzseket — állandó maradt a kelta befolyás, a dákoknak sikerült a kelta gyám-ságot lerázni, — úgy véljük, hogy a Kr. e. II. század folyamán. E század végén és a következő első tizedeiben a római tartománnyá süllyedt Makedóniában a helytartóknak a dákok betöréseivel is számolniok kellett. Ugyanekkor az Erdélyben nagy számmal található várak, melyeket pontusi görög iparosok segítségével és kelta kultúrvívmányok felhasználásával emeltek, megmutatják, hogy micsoda erőre és gazdag-ságra tett szert a dák arisztokrácia, mely e nemzet gerince volt.

A dákok hatalma Kr. e. 100 táján rendkívül megnőtt, ami csak most tűnt ki a régi Magyarország területén görög-makedon-római minták után vert bennszülött pénzek új osztályozása által. A legerősebb dák fejedelemség ekkor az volt, amelyiknek a Bánságban volt a székhelye. Ennek kultúrális befolyása — a pénzek mellett az ezüstékszerek is tanúsítják ezt — a Dunántúlon és Ausztriában éppúgy megnyilvánult, mint a Balkán felé, és nem lehet kétséges az sem, hogy ezek a hatások egyúttal egy politikai erőcentrum kisugárzásai. E bánsági dák fejedelem karja Mithridates Eupator pontusi birodalmának megingása folytán már a Fekete-tenger északnyugati sarkában fekvő görög városokig is elér, amelyek közül egyről tudjuk, hogy követet küldött hozzá. Majd hamarosan — Kr. e. 60 körül — Burebista személyében oly kiváló egyéniség kerül itt uralomra, aki kevés esztendő alatt nemcsak a dák fejedelemségeket tudta jogara alá hajtani, hanem meglepő gyorsasággal oly sok népet igaz le maga körül, mint előtte itt senki sem. Ebben a hirtelen és kivételesen nagymérvű erő kifejtésben minden-esetre nagyon elősegítette a dák királyt a körülmények szerencsés alakulása is. A nagy Mithridates déloroszországi birodalma éppen akkor tört végleg össze s így nem volt nehéz a kiváló katonai erényekkel rendelkező dákoknak egészen a Dnyeper torkolatáig leigázni az ottani görög város-államokat. Ugyanekkor a Balkán-hegység északi előterepén, valamint Észak-Itália felől előnyomuló római nagyhatalom terjeszkedése is megtorpant és a polgárháborúk megakadályoz-

ták Rómát abban, hogy visszaverjék a dákokat, akik e gyengeségi periódust a mondott területen a legerélyesebben kihasználták. Burebista a mai szerb-bulgár földön tett hódításai mellett a Száva völgyében lakó szkordiszkusokat is tönkreverte, miután előzetes hadjárataiban többször támaszkodott szövetségükre. Kr. e. 48-ban, amikor Caesar és Pompeius a Balkán-félszigeten készültek eldönteni a római világ uralmáért való mérkőzésüket, Burebista követte Pompeiusszal tárgyalta, s úgy látszhatott, hogy a dákok is belesodrónak ebbe a küzdelembe. De királyuk ehelyett arra használta fel a rómaiak önmagukkal való meghasonlását, hogy a mai Magyarország felé fordulva, utolsó jelentős ellenfelével végezzen.

A dákok már régebben — még Kr. e. 80 előtt — elfoglalták északnyugati Magyarországot, úgyhogy országuk a Duna-Tisza köze fölött átnyúlva nyugat felé, egészen a Morva folyóig ért, — szóval már ekkor is itt volt a Kárpát-medencét elzáró *porta occidentalis*. Azonban kisvártatva összeütköztek a Csehországból kiszorított kelta bójokkal, akik hosszú és nehéz harcok árán visszanyomták a dákokat a Tisza mögé, egészen elgyengítve őket kis időre. A bójok 60 körül Nyugat-Magyarországon telepedtek meg végleg — valahol Pozsony körül volt a székhelyük — s a dákok új erőre kapása nemsokára megpecsételte sorsukat. A két nép újra több háborút vívott egymással, míg a bójok egészen megsemmisítő vereséget nem szenvedtek, mely Ausztriában lakó szövetségeseiket, a kelta tauriszkusokat is sujtotta.

E pillanatban valódi nagyhatalmi állása volt a dákoknak, úgyhogy most már Róma számára is félelmetessé váltak: Julius Caesart csak meggyilkoltatása akadályozta meg abban, hogy már indulásra kész, igen nagy seregét 44 tavaszán ne vezesse ellenük. De e hirtelen felfuvódott nagyhatalom néhány esztendő múlva enélkül is összeomlott, egészen magától: Burebistát meggyilkolták és öröken marakodva négy részre bomlott a dákság. Mindazonáltal kíváncsiaknak látszott vele leszámolni, hogy új erőre kapva, ne fenyegethesse többé Itáliát. Különben is, mióta Augustus (Kr. e. 35-ben) megvetette a lábát Dél-Pannoniában, a birodalom a dákok közeli szomszédja lett. Már készült is rá Augustus, hogy a dákok ellen induljon, de közbejött az Antonius-szal való nagy leszámolás, mely újra befelé fordította a római fegyvereket.

Bár a kölcsönös féltékenység és gyanakvás megakadályozta a dák fejedelmeket abban, hogy beleavatkozzanak az újra a Balkánon lejátszódó nagy római mérkőzésbe, ennek

ellenére is a világbirodalom elsőrangú feladatának tartották Rómában letörésüket. Nem ok nélkül: a Krisztus születése előtti három utolsó évtizedben — apró portyázásokat nem tekintve — több nagymérvű és veszedelmes rablóhadjáratot indítanak a Duna most már római déli partjára. Mindannyiszor erélyesen visszaverik őket és már ekkor erődöket emelnek velük szemben az Aldunánál, katonailag fontos helyeken. A legerélyesebb ellentámadás akkor indul ellenük, amikor Pannonia végleges meghódítását zavarják Kr. e. 10-ben. Az első helytartó, M. Vinicius hamarosan átkelt a Dunán és két súlyos csapást is mért rájuk. Egyik támadása az oláh síkságon egy dák sereget a vele egyesült germán bastarnákkal együtt semmisített meg, majd a dákok északnyugati törzseit verte végig, felszabadítva uralmuk alól és megrendszabályozva azokat a kisebb illyr és kelta népecskéket, melyek a Felső-Tiszától a Duna könyöke felé laktak.

Valamivel később a szerbiai Dunapart északi előteréből nagy tömeg getát vagy dákot telepítettek át a jobbparrta s később is nagy áttelepítési műveletekkel igyekeztek a dákokat a folyamtól elszigetelni. Mindez nem volt elég ahhoz, hogy rablóportyázásaiknak egészen véget vessenek, de az elszenvedett vereségek és folytonos belviszályok annyira meggyengítették őket, hogy Augustus uralma vége felé már azt hitték róluk, hogy önként meghódnak a birodalomnak. Nagyon valószínű, hogy be is kebeleztek volna őket, akár akarták volna, akár nem, mert hiszen Németország és Csehország meghódítása már küszöbön állott és ez magával vont a volna Julius Caesar tervének megvalósítását: ha már egyszer a hegyhatárra támaszkodtak volna északon, a Kárpátok gerincének megszállását nem lehetett volna elkerülni. Csak hogy két súlyos katasztrófa — a pannon lázadás a markomannok ellen induló Tiberius hátában és Varus légióinak pusztulása — az öregségében megrokkant Augustust visszaretentette minden további foglalástól. Utódai pedig nem azt a — későbbi események tükrében egyedül helyesnek bizonyuló — koncepciót követték, amelyet eredetileg meg akart valósítani, hanem a megtört öreg lemondásához ragaszkodtak helyette. Így Csehország és Erdély, Közép-Európa két nagy természetes bástyája, a határokon kívül maradt és a Duna — éles kanyarodásai és jobbpartjának többnyire lapos alakulása miatt katonailag — értéktelen vonala lett a határ.¹

Ezen a veszélyeket rejtő stratégiai helyzeten új elgondolással akart segíteni Tiberius császár. Ütközőállamok kreálá-

¹ Részletesen szoltam ezen eseményekről Budapest történetének sajtó alatt levő I. kötetében.

sával óhajtotta egyrészt a germánoktól elzárni a dákokat (közelebbről a szvébektől, akikkel azelőtt a Morva folyónál közös határuk volt), másrészt pedig a birodalom dunai határától. Legjobb megoldásnak az kínálkozott, hogy egy olyan népelem közbevetésével szigeteljék el a dákságot, amely mind tőlük, mind a germánoktól teljesen idegen. Így telepítetteti be Tiberius — fia Drusus által — a Duna-torkolat vidékéről Kr. e. 20-ban az iráni származású szarmata jazigokat a magyar Alföldre. Ez a harcias nép nekimegy az akkor egészen szétesett dákságnak és visszanyomja hegyeibe. Úgy, hogy most az Olt-folyótól a Bánságon, Duna-Tisza közén s a Kis-Alföldön át egészen Carnuntumig (a mai Deutsch-Altenburgnál Bécs szomszédjában) e szarmaták foglalják el Moesia és Pannonia előterepét. Nem sokkal ezután történhetett, hogy a jazigokkal rokon roxolánok — kétség-telenül Róma biztatására vagy parancsára — ezek után nyomulnak és az Oltnál hozzájuk csatlakozva az oláh síkságon, elvágják a dákokat az aldunai provinciáktól. Ugyanakkor, amikor Drusus a jazigokat behozta a Kárpát-medencébe, Carnuntumtól nyugatra a saját törzsrokonaikkal meghasonlott szvébekből germán hűbérállamot is létesített, amely viszont a quádokat és markomannokat volt hivatva Noricumtól távoltartani. Az ütközőállamok e rendszere fél évszázadig beváltotta a hozzáfűzött római reményeket.

Igaz, hogy a féktelen jazigok nem bizonyultak kíváncsi szomszédoknak, s így Róma szemet húnyt a fölött, hogy a germán quádok néhány évtized múlva visszanyomják őket a Kis-Alföldről egészen Esztergom tájáig. Délen pedig a Kr. u. I. század utolsó évtizedeiben újra hatalmasan megerősödött dákok nyírbálták meg a jazigok területét, elvágva őket a roxolánoktól.

De a quádok és markomannok is megváltoztatták eddigi békés magatartásukat a birodalommal szemben és velük együtt a szarmaták is ellenségesen léptek fel. Csak az volt még a szerencse, hogy utóbbiak halálos ellentéte a dákokkal nem engedte meg, hogy ezekkel is egyesülve mind e népek közös erővel zúduljanak a római határtartományokra. E mozgólódások miatt már Kr. u. 80 körül erőteljes csapatösszevonások kezdődtek meg a Duna középső folyásánál. 85/86 telén a dákok betörnek Moesia tartományba (a mai Szerbia földjére) és szétzúzzák az ellenük vonuló római erőket, sőt a később ellentámadásra induló császári sereget is megsemmisítik a balparton. Csak 88-ban sikerült Tettius Iulianusnak legyőzni Burebista méltó utódának, Decebalnak hadait Erdély kapujában, — valahol Karánsebestől északra — Domitianus császár most le akart számolni a dákokkal, de

egy váratlan fordulat mégis rákényszerítette, hogy kiegyezzen velük : a quádok és markomannok megverték ellenük küldött seregét s a jazigok is csatlakoztak hozzájuk. A csorbát ezúttal sikerült ugyan kiköszörölni, de pár év múlva quádok és szarmaták szörnyű dúlásait kellett megbosszulni Pannoniában s egymás után hozták újra nyugatról a csapatokat a Duna mellé, úgyhogy Róma katonai erejének súlypontja idekerült.¹

Az az uralkodó, aki most trónra jutott, a dunai problémák katonai megoldására összpontosította kiváló katonai és szervező tehetségét. Nem mintha túltengő ambíciói kielégítését kereste volna katonai sikerek által, hanem mert felismerte, hogy a Dunánál Itália veszedelme nélkül nem lehet félmegoldásokkal megelégedni. Traianus volt ez a férfi. Kr. u. 101-ben nagyszabású előkészületek után kétfelől indít támadást Decebal ellen. A dák főváros, Sarmizegetusa (Várhely) felé menet a természetes akadályokat, dák erődöket és vitéz ellenállást nem tudja a kitűnően vezetett és nagyerejű római sereg áttörni. Ráadásul még az oláh síkságon lakó roxolánokkal is meg kellett a császárnak küzdeni, akiknek földjét szintén érte a római offenzíva és ezért elkeseredésükben Decebalhoz csatlakoztak, — aki különben még a parthusokat is igyekezett megmozgatni Traianus ellen. A következő évben a többfelől előnyomuló császári sereg súlyos erőfeszítések és vérveszteségek árán mégis elérkezik a dák főváros kapuihoz s ezzel megadásra kényszeríti a szorongatott helyzetben lévő dák uralkodót. A békefeltételek Dáciát erődítéseitől megfosztott és teljesen lefegyverzett, római felügyelet alatt álló hűbéres állammá alacsonyították. De királya és önkormányzata megmaradt : Traianus nyilván azt hitte, hogy a háború után Turnu Severin és Kladovo közt felépített állandó Duna-híd elegendő fenyegetés lesz a dákok számára, hogy fel ne lázadjanak hamarjában s elegendő biztosíték a saját csapatai számára is, hogy szükség esetén Erdélyben teremhetnek.

De Decebal az ellenséges csapatok kivonulása után rögtön hozzákezdett a hadikészületekhez. Önbizalma határtalan volt : nemsokára már el merte venni a jazigoktól azt a földsávot, amely — a Bánság keleti részén és Kis-Oláhországban — a római haderő természetes felvonulási útja volt s így igyekezett előre biztosítani a következő összeecsapásra kíváncsatos hadászati előnyöket. A császár számára nagy meglepetés lehetett, hogy Decebal hódolása nem volt őszinte, s hogy a dákok oly nagy veszteségek után mindjárt szembe mertek vele szállni. Mivel károsnak és helytelennek bizonyult,

¹ V. ö. uo. egy további fejezetben, ahol az antik forrásokon kívül a modern irodalom is fel van sorolva.

hogy megbocsátó és nagylelkű volt, kétségtelenül egészen másféle leszámolás járhatott a fejében, amikor 105-ben ünnepélyesen hadat üzent másodszor is a dákoknak. Szándékát csak megerősíthette Decebal további viselkedése, aki meg merete őt előzni a támadásban, meg azután az a kétségbeesett, dühös ellenállás is, amely a megint különböző pontokról, több oszlopban meginduló római haderőt fogadta. A főváros elfoglalása után ezúttal még nagy csaták voltak az észak- és keletfelé hátráló ellenséggel. Decebal még mindig jó ideig kezében tudta tartani a vezetést és egyik hegyet a másik után, külön-külön kellett megostromolni, mígnem kiderült végleg, hogy minden ellenállás hiábavaló. A római városi Traianus-oszlop domborművein többször is megismétlődő tömegöngyilkosságok szemléltetik, hogy a megmaradtak közül igen sokan inkább a halált választották, mint a római uralom alatti életet.

Tudjuk, hogy a hadműveletek lezárása után Decebal országát — aki különben szintén öngyilkos lett — római tartománnyá alakította Traianus. De mi lett a dák néppel vajjon? A IV. század végén közös forrásból kivonatolt történeti áttekintések egyikének szerzője, Eutropius, azzal okolja meg, hogy Traianus az egész római világból rengeteg új gyarmatost vont össze, mégpedig mind városlakókat, mind földművelőket, hogy a tartós háborúk folyamán kifogytak itt a férfiak (*Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta*). Még tovább megy Julianus Apostata, aki Caesares c. művében azt a mondást adja Traianus szájába, hogy „a geták népét kiirtottam“ (τὸ Γετῶν ἔθνος ἐξείλον). Honnan veszi ezt az Apostata? Könnyen be lehet bizonyítani — W. Hartke-vel szemben —, hogy Julianus az egyes császárok jellemzését ugyanabból az elveszett rövid császári életrajzsorozatból vette, amelyből Eutropius és a többi kompendium a IV. század vége felé. Eutropius és Julianus bizonyosága tehát ugyanazon forrásból jön. Az az anonymus pedig, akiből mindketten merítettek, komoly historikus volt, akinek állításait egyszerűen elutasítani nem lehet. Ezt nem is tette a modern kutatás és csak a dákok kipusztításának mérvét illetőleg oszlanak meg a vélemények. Míg ugyanis egyrészt senki sem vonhatta kétségbe, hogy roppant vérveszteség érte a dák népet, másrészt a Traianus-oszlop domborműveinek hiteles tanúsága szerint ennek egyes töredékeit túléltek Decebalus uralmának megsemmisítését s így felvetődött a kérdés, hogy a dákok e maradványai felszívódtak-e s így Erdélyből végleg eltűntek-e (mint pl. Mommsen hitte), vagy pedig éppen ellenkezőleg, elég erősek voltak ahhoz,

hogy újra gyökeret eresztve a dáciai romanizmus alapját képező elemek között helyet foglaljanak. Utóbbi álláspontot sokan — köztük nem egy neves nyugati kutató — abban a lehetetlenül túlzott formában fogadják el, hogy a felmorzsoltsák e maradványai oly jelentősek voltak, hogy az új tartomány rómaiságának általános alaprétegévé válhattak; szóval hallgatólágosan felteszik, hogy a birodalom minden részéből odacsődült óriási tömegeket (*infinitae copiae hominum*) és a más tartományokból áthelyezett idegen származású hatalmas számú katonaságot e dák töredékek egyszerűen elnyelték; sőt mi több, még arra is képesek voltak, hogy a népvándorlásnak itt *több mint 600 évig tartó* hullámzását is túlélve, a román nemzet egyenes őseivé legyenek.

Ha megvizsgáljuk azokat az érveket, melyeket e kérdés eldöntésére — illetőleg a dákság továbbélésének bizonyítására — felhoztak, feltűnik, hogy nem dolgozták fel eddig rendszeresen azt a hiteles bizonyító anyagot, amely hivatva van rá, hogy végérvényesen eldöntse a vitát. Arra a több-ezer személynévre célzunk, amelyek a római Dácia fennállásának másfélszáz évéből származó feliratokon maradtak meg s amelyek igen sok esetben — főleg a sírköveken — 2—3 nemzedék családtagjait sorolják elő s így lehetővé teszik a romanizált familiák származásának szorosabb megítélését. Miután e névanyag osztályozását Kerényi András tanítványom elvégezte, a következő eredmény mutatkozott. Mintegy 2300 név közül 1600 a tisztán latin, 300 körül van a görög és orientális nevek száma, ahol a görög nevek sokszor Thrákiából jött egyéneket is takarhatnak; azután kb. 200 illyr és kelta nevű személy van, akik (vagy eleik) a szomszéd dunai tartományokból — főleg Pannoniából és Dalmáciából — valók. Ezeken kívül *alig van húsz s egynehány* olyan név az egész dáciai anyagban, amely thrák típusú, tehát dák lehet. Az a „riche récolte de noms thraco-daces“, amelyet itt egyesek vártak és feltettek, hiányzik tehát. Ez a hiány feltűnt már W. Tomascheknek, a thrák nyelvemlékek legjobb ismerőjének is (Die alten Thraker I. 1893, 105. l. és II. 1894, 1. s köv. l.). Ma már persze ismerünk egész sor biztosan dák nevet, de ezek nem Erdélyből valók, hanem Rómából s más tartományokból, ahová annyi fogolynak és katonának elhurcolt dák került Traianus alatt, valamint Moesiából (a mai Szerbia és Bulgária területéről), ahová nagy tömegű dákot telepítettek az oláh síkságról a Kr. u. I. század császárai.¹

¹ A. Alföldi, Journal of Roman Studies 29. 1939, 30. s köv. 1.

A thrák alkatú nevek hiánya Erdélyben még feltűnőbb, ha megfigyeljük, hogy a megmaradt két tucat thrák személynév jobbára olyan katonák neve, akik majdnem bizonyosan Thrákiából, a birodalom egyik legnagyobb sorozókerületéből kerültek az *ala Frontoniana* kötelékébe, amikor e lovascsapat a hódítás után az új provinciába ment; ugyanis olyan neveket viselnek, mint *Mucapor*, *Mucapius*, *Mucasenus*, *Mucatra*, stb., melyek a déli thrákokra jellemzők. (Az *ala Frontoniana*-ba különben már megelőző, pannóniai tartózkodása alatt is soroztak déli thrákokat, v. ö. lentebb, 149 l., 13. sz.) Ilyen déli thrákok Dáciában még *Tarus Zenonis f(ilius)* (az apja görög neve árulja ezt el), a katonai elbocsájtó okmányokon előforduló *Aulenus*, *Heptapor Isi f(ilius)*, *Seuthes Traibithi f(ilius)*, aki szolgálati évei kitöltése után költözött át ide; déli thrák származásúnak látom a napocai *Aelius Bitus*-t, továbbá *Mucatra*-t és *Eptacensus*-t, akik egy afrikai légióban katonáskodtak. De tekintsünk most el e megállapításoktól és tegyük fel, hogy a kiadatlan és rosszul olvasott feliratok között mégis lappang egy-két tucat dák név, — többet még a legélénkebb fantáziával sem tehetünk fel. De mi volna ez? Egy százalék mindössze és *egy tizedrésze azoknak az illyr és kelta neveknek*, amelyek a római Dáciából ismeretesek a 2300 közül. Hol van itt az a dák elem, amely a helyi romanizmus általános alapját nyújthatta volna?

Lehet, hogy azt fogják felelni erre azok, akik — legalább eddig — az ellenkező nézetet képviselték, hogy a megmaradt dákok nem jutottak el az írásbeliségig, azért nincs nyomuk: igaz, hogy ez esetben nem is tanulhattak volna meg latinul sem s nem válhattak volna egy *román* nép őseivé. Azonban tény ezzel szemben, hogy azok a feliratok, amelyekről névanyagunk előkerül, nagyobb részben egyszerű hadfiak, kisémberek, szabadosok, sőt rabszolgák emlékei, tehát az alacsonyabb néprétegek összetételét tükrözik első sorban.

Talán más magyarázatot is megkísérelnék majd. A román történetírás — nemzeti rajongásból, mely magában véve tiszteletet érdemel — azt hiszi, hogy Erdély *gyorsabban* romanizálódott és *alaposabban*, mint a szomszéd provinciák; látni fogjuk, hogy ez a „miracle roumain“, amint nevezni szeretik, tisztára vágyálom, amelynek a valósághoz semmi köze sincs. Aki tehát abban a hitben van, hogy e képzelt hirtelen rómaivá-válás folytán oly gyorsan vették fel a római neveket a dákok, hogy régi személynéveik egyszerűen eltűntek, helytelen alapfeltevésből indul ki. De az illyr-kelta, görög és orientális nevek tömege már magában is megmutatja,

hogy Dáciában sem vetették le gyorsabb ütemben az eredeti nem-római neveket az emberek, mint egyebütt: s hogy a még romanizálatlan és eltaposottságukban nehezebben alkalmazkodó dákok miért tették volna ezt hamarább, mint az ide költöztetett *már romanizált* elemek, nem érthetnénk. Mindezeket nem tekintve a teljes polgárjogot jelentő három név megszerzése a Kr. u. II. század folyamán még egyáltalában nem egyesek tetszésétől, hanem olyan szigorú és csak évtizedek alatt megszerezhető feltételek betöltésétől függött, mint például a huszonöt-harminc évig tartó kifogástalan szolgálat a segédc csapatokban, vagy hűséges rabszolgák felszabadítása uraik által (pénzért vagy érdemek fejében). Így tehát hiába is készítette volna az érdek, parvenű-büszkeség és divat a megmaradt dákokat arra, hogy barbár neveiket egyszeriben levessék, mint Daicovicu véli: ez nem volt módjukban, mert a római családnév felvétele csak kiváltságos jogi helyzet elérésével vált lehetővé. És amikor ezt végre megtehették, éppúgy nem tűnhetett el nevükből nyomtalanul a népi előzmények bélyege, mint ahogy nem tűntek el a betelepített romanizált lakosság többi csoportjánál Dáciában, vagy — ha úgy tetszik — pl. a Dunától délre élő moesiai dákoknál, akiknek nemzetiségét a hivatalos okmányok is megjelölik. (A barbár nevek viselése különben sem jelentett egy veteránusnál vagy provinciális kisemternél szégyent, társadalmi hátrányt vagy állami háttérbeszorítást, mint ezt tudat alatti modern analógiák alapján némelyek gondolják). *A személynevek teljes áttekintésének hiteles bizonyossága szerint tehát a dákok annyira kipusztultak Erdélyben, hogy a dáciai romanizmus alapját nem alkothatták.* Ha pedig a II. század végén sok más nemzetiségű barbár mellett néhány ezer szabad dákot is betelepítettek Dácia tartományába földműves-zsellérnek, azok éppen úgy nem romanizálódtak már, mint ahogy nem rómaiiasodtak el a többi friss telepések sem, vagy csak kivételesen és felületesen; úgyhogy ezek a Dácia életéből még hátralévő 50 év alatt az ottani romanizmus testétől idegenek maradtak, vagy legalább is azt dák jellegűvé semmi esetre sem tehették.¹

Már a névanyag osztályozása előtt is feltűnt, hogy pl. — Pannoniával és a többi szomszéd provinciákkal szöges ellentétben — bennszülött dákok helyett (görög és bennszülött nevű) thrákok és a birodalom keleti feléből való emberek hemzsegnek a dáciai légiókban és segédc csapatokban ;

¹ Kerényi A. névkatalógusa a Diss. Pann. I. sorozatában fog megjelenni, mint e kiadvány 10. füzete.

hogy az idegen kultuszok légiójával szemben hiányzik a dákvallásnak minden biztos nyoma e földön, s hogy általában nem látszik a dákságnak semmiféle életnyilvánulása itt. (Amiből ilyesmire következtettek, nem állja meg a helyét, mint alább látjuk majd). Ha sokan mégsem merték elhinni, hogy a dákoknak azért veszett nyoma, mert elpusztultak, annak okát az első világháború előtti békés és felfelé lendülő évtizedek optimizmusában kell megpillantanunk. Nem tudták még elképzelni 1914 előtt, hogy tudva kiírtnak egy népet akkor, amikor már magas kultúrfokot ért el az emberiség. Ma már, a második világháború eseményeiből merített tapasztalatok nyomán, sajnos, tudjuk, hogy ez a rózsaszínű optimizmus még a saját magas kultúránkra sem érvényes. De másrészt a dákok dolgában e sötétenlátás sem befolyásolhatja ítéletünket, hanem egyesegyedül az lehet számunkra irányadó, hogy maga az antik világ hogyan gondolkozott erről a problémáról és hogy az antik humanitárius elmélet mennyiben érvényesült a gyakorlatban.

Elég az ókori oikumene fogalmának kialakulását szemügyre venni a Nagy Sándor utáni időszakban és ennek tükrözését követni a római szobrászatban és irodalomban, hogy észrevegyük azt az alapvető különbséget, mely az akkori s a mai *kultúrvilág-fogalom* között fennáll. Az ókorban a kultúrvilág még csak a hellenisztikus uralkodók országait, illetve az *imperium Romanum*-ot jelentette, mely elfoglalta és kibővítette amazok örökét. Az oikumene nem volt tehát világot átölelő valóság, mint hangoztatták róla, hanem csak az a kis része a földkerekségnek, mely élvezte ugyan a magas műveltség áldásait, de békéjét állandóan fenyegették a határokon megmozduló barbárok. E barbárok letaposása nélkül nem volt kultúrbéke és a hellenisztikus-római 'világuraló-kosmokrator' az uralkodókultusz evangéliuma értelmében éppen a nyers erőszak e barbár megtestesítőinek letiprása által lesz a világ megváltó békehozójává.¹ Szóval az emberiség érvénye még csak az aránylag kicsi polgáriasult területkomplexumra korlátozódott és az államerkölcs nemcsak hogy nem tiltotta, de még követelte is a fékezhetetlen barbárság megsemmisítését. Nemzetközi kötelezettségek a mai értelemben nem voltak: a határ egyúttal világvége is volt — erkölcsileg is. A római kormányzat és helytartók eljárása veszélyes barbár törzs-

¹ J. Kaerst: Die Idee der antiken Oikumene in ihrer politischen und kulturellen Bedeutung (1903), 18. l. A. Alföldi, Röm. Mitt. 52. 1937, 57. l.

főkkal szemben igazolja, hogy az oikumene erkölcsi világrendjén kivüleső s a *pax Romana* magas ideálját meg sem értő primitív népközösségekkel szemben a befelé érvényes morális kötelezettségek nem léteztek.

Ezen elméleti beállítottság mellett, melyet a hellenizmus gondolkozási formáltak ki, ott állott a római határpolitikában kialakult állandó gyakorlat. Ezt a gyakorlatot a képzelhető leghitelesebb módon Augustus határozza meg a *res gestae*-ben található nyilatkozata által, mely így hangzik: *Externas gentes, quibus tuto ignosci potuit, conservare quam excidere malui*. Ez a kijelentés tudniillik magában foglalja az alternatív fogalmazást is, amely szerint 'azokat a határon kívüli népeket, akiknek *nem* lehetett megbocsátani saját biztonságunk veszélyeztetése nélkül, inkább akartam kiírtani, mint épségben meghagyni'. Illusztrálhatja ezt az utóbbi eljárásmodot például a *Salassi* alpesi törzsének kiírtása Kr. e. 25-ben: ennek jórészét lemészárolja Terentius Varro, majd 45.000 főt eladat közülrabszolgának, — bizonynyal nem maradt nagyon sok belőlük. A kiírtást egyébként is így kell érteni: ha nem tudtak másképp elbánni egy néptörzsszel, az ellenszegülőket megölték, s a többit eladták rabszolgának. Az volt a lényeg, hogy az illető *terület*, az ellenállás fészke kiürüljön. Ezt még másféleképpen is el lehetett érni. Már Augustus is megtette, hogy az ilyen zabolátlan nép fegyverhordozó ifjúságát összefogatta katonának és elküldte régi hazájától minél távolabbi országokba. Így jártak alatta a rettentő erejű pannon lázadásban főbűnös *Breucus*-ok, akiknek vitéz, de aránylag kis törzséből nyolc *cohors auxiliaria*-t alakítottak — oly sokat, mint talán semmi más népségből —, hogy egész férfinépüket elnyeljék ezek.

Augustus példája, mint mindenben, e téren is irányt szabott a jövőnek. Az persze, hogy a teljes kiírtásra ítélt törzsi területek lakosságából mennyit hánytak kardélre, mennyit hurcoltak el rabszolgaságba, mekkora hányadot messze országokba katonának, esetenként különböző volt, úgy, mint a tisztogatás teljességének mértéke is. Erre sok példát hozhatnánk fel, amelyek közül egy-kettőt ragadunk csak ki. „A *Nasamones* népének létezését megszüntettem“, jelenti be egy ízben a szenátusban Domitianus (Cass. Dio 67, 4, 6). De a legfontosabb párhuzam számunkra a nagy markomann-szarmata háborúk (Kr. u. 166—180) eseményeiből adódik. Feltett szándéka volt ekkor a szelíd és humanus Marcus Aureliusnak — s tudtommal Dio Cassius erre vonatkozó híradását (71, 13, 1 és 16, 2) sohasem vonta kétségbe

a kutatás —, hogy a jazigokat borzasztó dúlásaikért gyökere-restől kiirtsa és ennek kivitelében csak közbejött váratlan események akadályozták meg. Hogy tényleg irgalom-kegyelem nélkül ment a küzdelem, az is elénk tárja, hogy az eufemisztikus udvari elgondolásokat tükröző Marcus-oszlop domborművein barbár asszonyok leöletését is ábrázolják (Die Marcus-Säule auf der Piazza Colonna in Rom, 1896, 106 A—B tábla). Aminthogy Commodusnak is szemére hányja egy római államférfi (Dio 72, 2, 2), hogy az ugyane háborúk során megtizedelt markomannokat nem irtotta ki egészen. Marcus eljárása más szempontból is fontos. Amikor ugyanis e császár a jazigok földjéről ki akarta gyomlálni azokat, akik ezt addig benépesítették, egyúttal be is szándékozta kebelezeni a birodalomba, mint Traianus Erdélyt; kétségtelenül arra gondolt, hogy az új *Sarmatia* provinciát ő is új gyarmatosokkal népesíti majd be, mint Dáciát annak meghódítója.¹

A dák őslakosság felmorzsolódásának útját-módját is követhetjük nagyjában. Azt, hogy a nagy ütközetek és a végsőig való ellenállás rengeteg dák életébe kerültek, világossá teszik töredékes forrásaink is. A Traianus-oszlopán többszörösen ábrázolt tömeg-öngyilkosságok főleg a vezető réteg teljes elpusztulásának egyik módozatát illusztrálják. A kontinuitás védői ezzel szemben ugyan azt képzelik, hogy a dák köznép hegyeibe visszavonulva túlélte az előkelők katasztrófáját. Azonban a hegyeken éppen az arisztokrácia sásfészkei voltak (ezeké az *ὄρη ἐντεταχισμένα*) s az ellenállás ezen természetes támpontjait különben is gondosan átfésülték a hadjáratok lezárásakor — a nyugalom helyreállításának egyik feltétele ez volt —, amint a Traianus-oszlop képei bőven szemléltetik. Ugyanezen okokból nem engedhették meg, hogy a régi lakosság maradványai ide felhúzódjának. Különben is csak a primitív középkori viszonyok között élhettek esetleg embercsoportok hegyi tájak magányában úgy, hogy az állam nem tudta rájuk tenni a kezét; a világbirodalom nagyszerű közigazgatása és rendszete kizárta az ilyesmit. Az a nemrég megfektet pannoniai felirat (Arch. Ért. 1939, 113. l.), mely egy *tab(ularius) c(ivitatis) Er(aviscorum)*-ot említ, világossá

¹ Részletesen szoltam Marcus terveiről Budapest története készülő I. kötetében. Nem az utolsó helyet foglalja el érveink közt az az igen hivatalos felirat, amely a Kapitolumon állott Rómában, dicsőítve Marcust, *quod omnes omnium ante se maximorum imperatorum glorias supergressus, bellicosissimis gentibus deletis aut subactis*: tehát, mert kiirtott ily népeket!

teszi, hogy még ott is tökéletes volt a személyi számbavétel, ahol az ősi bennszülött törzsi szervezeteket meghagyták állami felügyelet alatt helyi hatóságnak: az adószedés és ujoncozás szükségessé tette, hogy az állam mindenkiről tudjon.

Ami azokat az erdélyi dákokat illeti, akik megúszták a római foglalás küzdelmeit, nagyrészt elmenekülhettek azokhoz a dák törzsekhez, melyek Erdélytől keletre Bukovina, Galicia és Moldva földjén voltak megtelepülve; tudjuk is, hogy ezt a függetlenségét mindenek felett szerető nép jelentős része meg is tette. Rengeteget el is fogtak persze közülük. Lydus állítását, hogy a foglyul ejtettek száma félmillió lett volna, általában fantasztikusnak tartják, bár a szám maga nem oly exorbitáns, ha meggondoljuk, hogy fél évszázad múlva hitelt érdemlő tudósítások szerint több száz-ezer provinciálist cipeltek el a dunai tartományokból a megvadult szomszédok. Mégis lehet, hogy túlzott a bizánci író adata — talán egyszerű elírás következtében, mint J. Carcopino hiszi. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a dák foglyok száma rendkívül nagy volt. Nem véletlen az sem, hogy ezeknek Rómában és környékén elég sok nyomuk maradt, ide számítva azokat az *Agathyrsus* nevű rabszolgákat és libertusokat is, akiket ekkortájt ott találunk s akik természetesen nem a rég eltűnt szkita agatirzek késői utódai — mint Patsch hitte —, hanem (irodalmi színezetű archaizáló névadás által) e mondás népnévvel illetett dák hadifoglyok. Ezeket felemésztették ezek közül azok a hallatlan méretű, hosszú ideig tartó gladiatori viadatok is, melyeket a császár triumphusa után tartott, amint már R. Syme megjegyezte.

Az elfogott és meghódolt dák férfiakból új római segédcapatokat szerveztek. Igaza van C. Daicoviciunak, hogy ezek száma nem oly kicsi volt, mint e sorok írója is vélte. Nem csoda ez, hiszen e *cohortes Dacorum* szervezése nem utoljára Erdély megtisztítását szolgálta: Britanniában és a Keleten alkalmazták őket és kétségtelenül kevesen jöhettek közülük vissza a 25—30 éves katonáskodás után. Kissé később megengedték nekik, hogy ősi hadijeleiket és csatakiáltásukat használják. Dák jellegük még sokáig meg lehetett azáltal, hogy legénységük állomáshelyén maradt azután is, hogy elbocsátották és helyből nősülve fiai léptek helyébe; erre van sok jel egyéb csapattesteknél is.¹ De, hogy Erdélyből kaptak volna friss dák újoncokat (mint

¹ V. ö. Cambr. Anc. Hist. XII. (1939), 211. 1.

pl. a szír ijjászok még igen sokáig), arra semmi jel sincs és szerintem nem is valószínű ez.

Van *Aelia* nevű (Hadrianus vagy Pius alatt így keresztelt) dák csapattest is, de E. Birleynek lesz igaza, hogy ez nem új alakulat, hanem meglévő csapatnak adott új jelző. Vajjon a nagy markomann háborúban feltűnő *cohortes Aureliae Dacorum* is ilyen átkeresztelt egységek, vagy inkább Dáciában sorozott új keretek, melyek a dák nevet tartománybeliekről nyerték, akármiféle fajúak lettek legyen azok s nem annak kipusztult őslakóiról? E feltevés nem alapelkül: Dáciából származó (római nevű) katonák gyakran nevezik magukat *natione Dacus*-nak, ugyanúgy, mint mások *natione Moesiacus*, *Mysius*, *Pannonius*, *Thrax*, sőt *natione Savaria* és *natione Pannonia superiore* megjelölést választottak, ahol világos, hogy tisztán helyrajzi és nem népi megjelölésről van szó, tehát ez csak annyit jelent, mint máskor (CIL. VI. 2602) az *oriundus ex provincia Dacia* kifejezés.¹ Így a megtizedelt régi csapatok pótlására Dáciában szervezett új egységek — azt hisszük, hogy inkább ilyenekről van szó — akkor is viselhették a dák nevet, ha csak dáciaiakból állottak s nem igazi dákokból, akik itt már nem voltak találhatók.

Fentiek értelmében világos, hogy ha valaki a mi fel fogásunktól eltérő módon mégis azt hiszi, hogy a dákok erdélyi maradványai nem apadtak el a foglalás után, hanem — a forrásokban nem érzékelhető módon — mégiscsak maradt számbavehető tömeg belőlük helyben is, az sem hiheti azt, hogy ezek a dáciai romanizmus népi talaját szolgáltathatták volna. Ez — amint még látni fogjuk — egész más elemekből tevődött össze: a dunai tartományok illyr-kelta elemeiből, balkáni thrákokból, de nyugateurópai keltákból és germánokból is, akik mellett még jelentős számú kisázsiai és szíriai bevándorló is állott.

¹ V. ö. e kérdésekhez „Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete“ c. értekezésemet (kny.: Századok 70. k. 1936), melyet a különnyomat lapszámaival idézünk; irodalom: i. h. 61. l. 1. jz. — C. Daicoviciu: *La Transylvanie dans l'antiquité* (Extrait de „La Transylvanie“), mely művet szintén a különnyomat lapszámaival idézünk (megjelent Bukarestben, 1938-ban), 51. l. — E. Birley, *Journal of Roman Studies* 28. 1938, 229. l. — W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien* (Neue deutsche Forschungen, Bd. 203), 182. l., A. v. Premersteinnel és W. Weberrel szemben a *cohors II. Aur. Sacorum*-ban nem szaka, hanem dák törzs legénységét látja, ami tévedés. — Igaza lehet viszont abban, hogy a *cohors gemina Dacorum Gordiana milliaria* régi dák kohorsok maradványai-
ból keletkezhettek csak (u. o. 130. l.).

De vajjon — kérdezi az olvasó — milyen bizonyítékokra támaszkodnak azok, akik mindennek ellenére vallják a dáko-román kontinuitást Erdélyben? Természetesen csak olyan írók műveit vehetjük tekintetbe — mind a dák, mind a római kontinuitás tanát illetőleg —, akik az idevonatkozó római császárkori irodalmi, felirattani, numizmatikai és régészeti forrásanyagot *saját részletkutatásaik alapján* ismerik. Igaz, hogy — a politikai befolyásolásra törekvő áltudományos írásokat, propagandairatokat és a napisajtó ilyirányú termékeit egészen mellőzve — ezáltal számos középkori történész és román nyelvész érvelését sem vehetjük figyelembe; de amennyiben önálló elmélyülés nélkül mondtak véleményt vagy írtak vaskos köteteket e kérdésekről, másod- vagy harmadkézből véve át vétkes könnyelműséggel a dokumentációt, nem fogunk ezzel semmit sem veszteni.

A dák folytonosság védői közül különös figyelmet kell szentelnünk Carl Patsch bécsi professzor érveinek, aki a duna-balkáni terület ókori földrajzának és az itteni történelmi események helyrajzi hátterének legkiválóbb ismerője s aki Bosznia régészeti feltárásával halhatatlanná tette nevét. Mellette egy jónevű román tudós, C. Daicoviciu komoly formában és hangnemben nemrég összefoglalta mindazt, amit e tézis bizonygatására érdemesnek talált. Így elég lesz e két legújabb mű vizsgálatára szorítkoznunk;¹ más kutatók érveit csak kiegészítésképpen hozzuk fel. Szemléljük meg tehát vélt bizonyítékaikat sorjában.

1. A Traianus-oszlop domborműveinek magyarázatára — melyben nem mindenütt értünk egyet Patsch nagyra-becsült véleményével — nem térhetünk ki részletesen. Csak azt nem hallgathatjuk el, hogy a nagy képsorozat záró domborműve (C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, 112. tábla) nem lehet „die Heimkehr wohlgesinnter Daker“, mert *visszatekintgetve* elfelé mennek; el hazájuktói, mert ugyanabban az irányban haladnak, mint a leszerelt római katonák a közvetlenül megelőző képen. Úgy, mint Cichorius, mi is az „Abzug der Reste des dakischen Volkes“ ábrázolását látjuk e dák exodusban. Talán ugyanaz a csoport ez, amely a hazatérő legionariusok feje fölött jelent meg az előző képen, az erdélyi hegyek túloldalán (i. m. 112. t., balfelől).

¹ C. Patsch: *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan* (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa 5/2. — Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss. in Wien, phil.-hist. Kl. 217. Bd., 1. Abh. 1937), 175. s. köv. l. — C. Daicoviciu i. m.

2. Patsch (179. l.), aki még nem ismerhette Kerényi eredményeit, hangoztatja, hogy a dák kontinuitás mellett nyomós érveket szolgáltatnak a fennmaradt dák személynévek, de a Rómában internált kosztobók (nem erdélyi dák!) fejedelmi család tagjain, dák hadifoglyokon, dunajobbparti dákokon kívül magából Erdélyből természetesen csak a már fentebb említett néhány thrák nevet tudja felhozni. S ha valaki e pár nevet mégis alkalmasnak tartaná arra, hogy a dáciai romanizmus kialakulásában gyérszámú viselőiknek szerepet tulajdonítson, az vessen velünk egy pillantást a szomszéd Pannonia személynév-állományára. Pannonia feliratain ugyanis legalább annyi thrákot találunk, mint az erdélyieken, holott itt nincs nyoma már az egykor feltételezhető thrák őslakosságnak, tiszta illyr és kelta az itteni bennszülött népesség. Még pedig vagy 1400 illyr és kelta személynév tanúskodik erről Pannoniában, amelyek közül 80 esetben, egyenesen vagy közvetve, még az a néptörzs is meghatározható, amelyből az illetők származnak.¹

A Pannoniában található thrák nevek és thrákok — Kerényi A. ideiglenes összeállítása szerint — a következők:

1. *P. Ael. Sept. Mucapor, (centurio) l. XIII. g. Sever(ianae) Alexandrianae.* — CIL. III. 14357.
2. *Aur. Auluporis, vet. leg. II. adi.* — CIL. III. 10504.
3. *Aur. Bitus, cornicen leg. II. ad.* — Budapest Régiségei VII. 1900, 36. l.
4. *Aurelia Cusaia.* — CIL. III. 3297 = 10276.
5. *Aur. Disala.* — CIL. III. 13359 = 15138⁴.
6. *M. Aurel. Eptacentus, strator leg. leg. II. adi. p. f. S(everianae)* — CIL. III. 10411.
7. *Aurelia Mucatra.* — CIL. III. 3297 = 10276.
8. *Aur. Mucianus, miles s. a. p. e. (?) Severianae.* — CIL. III. 15171.
9. *M. Aur. Zenas, bf. cos. leg. XIV. g. (235 Kr. u.)* — Année epigr. 1934, n. 78.
10. *Bitilla (Aur. Bitus leánya).* — Budapest Régiségei VII. 1900, 36. l.
11. *Bitugenitus.* — Arch. Értesítő 1920, 10. l.
12. *[Bi]tus dec. col. Bass(ianae).* (Kr. u. 167). — CIL. III. 6470 = 10197 = 10633.
13. *Cusides, Disalae f., eques alae Frontonianae.* — Arch. Ért. 1920, 10. l.
14. *Daeipora.* — Jahreshefte 12. 1909, 238. l. = A. Schober: Die röm. Grabsteine von Noricum und Pannonien, 1923, 102. l. (I. század Kr. u.)
15. *C. Iulius, C. f., Claudia (tribu), Doles, domo Apris, mil. leg. XV. Ap.* — RLÖ. 16. 1926, 34. l.
16. *Mucatra dupl. alae I. Thrac. vet. Antoniniana.* — CIL. III. 3394.

¹ V. ö. Gronovszky I.: Nomina hominum Pannonica, certis gentibus adsignata (Diss. Pann. I. 2. 1933).

17. *Peregrinus, Q. Asini ser(vus), natione Dacus, sutor caligarius.* — RLiÖ. 16. 1926, 44. l.
18. *Sassa, nat(ione) Daca.* — CIL. III. 14355¹⁵.
19. *Scorylo, Ressati libertus, domo Dacus.* — CIL. III. 13379 (javítva).
20. *Soio, Muscelli f., Bessus (pedes cohort. I. Montanorum).* — CIL. XVI. 26.
21. *Aurel(ia) Italla (?) Thraca.* — Családjában a *Heraclius* és *Heraclitus* nevek is Thrácia felé utalnak; a III. század elejéről. — Arch. Ért. 1906, 239. l.
22. *Ulp. Mucjatrallis, domo Bessus, eq. al. I. contar(iorum).* — CIL. III. 4378.
23. *Ulp. Prosostus, eq. al(a)e III. T(h)recum.* — Année epigr. 1937, n. 78.
24. *L. Val. Seutes, d(omo) Bessus.* — Année epigr. 1933, n. 110.
25. *Mucapor.* Nagytétényi feliraton, Paulovics I., Emlékkönyv Mahler E. .... 80. születésnapjára (1937), 224. s. köv. l.
26. *Aur. Lipor, vet. alae [I. Thracum vet.]* — CIL. III. 3393.
27. *Aur. Eptala.* — CIL. III. 3397.
28. *Aur. Bitus, decurio equ. sing.* — CIL. 10360.
29. *Aur. Droles, mil. leg. II. Ad.* — CIL. III. 10469.

E névanyag megítéléséhez lényeges azt is megemlíteni, hogy a feliratok majd mind abból az időszakból valók, amelyben Erdély római volt, tehát nyersen Kr. u. 100 és 250 közt élt emberekről van itt is szó. Néhány fogoly dák mellett itt is legtöbb a déli thrák katona. Tegyük fel itt is egy pillanatra, hogy a felsorolt nevek nem déli thrákok nevei volnának, hanem igazi erdélyi dákok. Mit szólna a tudományosság, ha mi ezekből pannoniai dákok kontinuitásra következtetnénk? Pedig: épp annyi joggal tehetnénk meg a rideg számadatok alapján, mint ezt Erdélyben szokták tenni!

3. Patsch A. v. Domaszewskinek a CIL. III. 8060. felirathoz fűzött megjegyzése alapján (140. és 179. l.) azt állítja, hogy „im Norden Siebenbürgens hat sich ... das alte Volkstum in seiner Stammesverfassung mit einem Vicus als Hauptort des Territoriums allem Anschein nach bis zum Ende der römischen Herrschaft erhalten.“ Azonban a *R[esc?]/ulo vico An[artorum]* kifejezésben a *vicus Anartorum* értelme egészen más. Bizonyíthatja ezt az egyik verespataki viasztábla (CIL. III. p. 944—945, VIII. sz., 3. sor) teljesen megfelelő kitétele: *domus ... quae est Alb(urno) maiori vico Pirustar[um]*, amelyből világos, hogy a *vicus* mindkét esetben nem más, mint egy római telep melletti s hozzácsatolt bennszülött városrész. Azt, hogy e terminus technicus semmiképen sem jelölheti egy törzsi szervezet központját, különben is világosan tanúsítja Aquincum esete. Itt a római városhoz csatolt gellérthegyi éraviszskus törzsi székhelyet sohasem nevezik a feliratok

vicus-nak (mint más bekebelezett bennszülött falvakat a szomszédságban), hanem mindíg *civitas Eraviscorum*-nak.¹ Ugyancsak nem nyújt ily bennszülött törzsi kerületek létezésére semmi alapot sem az a tény, hogy Daciában oly kevés a város (ezt Patsch, 180. l. ellenében jegyezzük meg). És ha helyesnek is bizonyulna Domaszewski konjekturális kiegészítése a CIL. III. 827=7633. felíratra nézve,² mely szerint az itt említett *beneficiarius consularis agens sub signis Samum cum regione Ans* [...], akkor sem láthatnánk ebben a legcsekélyebb utalást sem arra, hogy itt *dák nemzetiségű* miliciáról volna szó, mint írni szokták. De térjünk vissza egy kissé az *Anarti* (illetőleg *Anartes*) esetére, amelyben valóban a megmaradt régi dáciai lakosság maradványairól nyerünk felvilágosítást. Ne feledjük, hogy ezek az *Anarti nem voltak dákok*, hanem kelták :³ bizonyára ennek is köszönheték, hogy nem bántak el velük is.

4. H. Grégoire, a bizantológia egyik legkiválóbb képviselője, a dák folytonosság melletti bizonyítékot vélt felfedezni Lactantius-nak *De mortibus persecutorum* c. művében, amit mások is átvettek tőle.⁴ És pedig a következő helyen (c. 23, 5): *Quae veteres adversus victos iure belli fecerant, et ille* (t. i. Galerius császár) *adversus Romanos Romanisque subiectos facere ausus est, quia parentes eius censui subiugati fuerant, quem Traianus Daciis (Dacis Bal.) assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit.* A *census* itt persze nem „Volkszählung“, mint Patsch (177. l.) gondolja, hanem adózás (v. ö. Hoppe, *Thes. linguae Lat.* III. 812.), közelebbről — kétségtelenül — a későrómai adórendszer, a *capitatio*.⁵ Ugyanis az egész 23. caputban azt hánytorgatja fel az író, hogy az adózásnak ezen új formája hogyan teszi tönkre a római világot.⁶ Eközben attól sem riad vissza Lactantius, hogy a későrómai retorok szokott eljárása szerint mindenféle hazug beállítással feketítse be gyűlölt ellenségét, Galerius.⁷ E fogások között szerepel az is, hogy

¹ V. ö. Arch. Értesítő 1939, 108. s köv. l.

² V. ö. Alföldi A.: Pannonia rómaiságának kialakulása, 60. l. 2. jz.

³ W. Tomaschek, *Realenc. d. class. Altertumswiss.* I. 2063. h. — C. Patsch i. m. 141. l. 4. jz. — Budapest tört. I. (alulírott megj.).

⁴ H. Grégoire, *Byzantion* 8. 1933, 54. s köv. l.; G. I. Bratianu: *Les origines du peuple roumain* (1939), 24. s köv. l.

⁵ V. ö. *Cod. Iust.* 11, 52, 1 prooem.: *sublato... humanae capitationis censu.* Hilar., *contra Const.* 10: *eensum capitum.*

⁶ V. ö. J. Marquardt: *Röm. Staatsverwaltung* II². (1884), 224. l., 2. jz.

⁷ V. ö. M. Gelzer: *Vom Wesen und Wandel der Kirche* (1935), 36. s köv. l.

röpirata több helyén nyers és hamisítatlan barbárnak festi a keresztényüldöző uralkodót. Hogy mily messzire megy eközben az igazság elcsavarásában, legjobban egy másik részlet (27, 7—9) szemléltetheti, ahol azt írja le, hogy miként dülja fel Galerius serege egy belháború alkalmával Itáliát: *Vastata est igitur ea pars Italiae, quam pestiferum illud agmen incessit, expilata omnia, mulieres corruptae, virgines violatae, extorti parentes et mariti, ut filias, ut coniuges, ut opes suas proderent. Abactae tamquam de barbaris praedae pecorum ac iumentorum. Hoc modo se ad sedes suas recepit, cum Romanus quondam imperator, nunc populator Italiae, hostiliter universa vexasset. Olim quidem ille ut nomen imperatoris acceperat, hostem se Romani nominis erat professus, cuius titulum immutari volebat, ut non Romanum imperium, sed Daciscum cognominaretur.* Senki sem fogja a rhetor esztelen vádját elhinni, hogy Galerius a római nevet gyűlölte s dákra akarta birodalmát változtatni! Hasonló lóditás a 23. caputban a *capitatio* anachronisztikus visszavetítése Traianus korába, valamint az, hogy a tiszta barbárnak beállított imperator szülei barbár, dák zsellérek voltak, akiknek szenvedésein állt bosszút kései utódok. Mi lehet vajjon a történeti alapja Galerius e meghurcoltatásának? Annyi, amennyit — itt is kellő színezéssel — főntebb (9, 2) beszél el: *Inerat huic bestiae naturalis barbaries et feritas a Romano sanguine aliena: non mirum, cum mater eius Transdanuviana infestantibus Carpis in Daciam novam transiecto amne confugerat* —, szóval, hogy szülei a régi Dácia lakói voltak s anyja onnan menekült el a barbárok elől. Nem Galerius volt az első, akit a barbár születés hamis vádjával illetett az ellenséges érzületű irodalom: Maximinust így ostromozza már Herodianos, akinek thráciai félbarbárjából már gót-alán keveréket költött a Historia Augusta kompilátora. Ha e színpadias ízű rhetor-szavalás koholmányait szószerint véve „un nationalisme dace“ gyanánt értékesíti p. o. G. I. Bratianu¹ a fenti helyeket, mi ebben nem követhetjük.

5. A Pseudo-Hyginus-féle táborleírásban is előfordulnak a *Palmyreni*, *Getae*, *Brittones* és *Cantabri* társaságában a *Daci*. Dessau fogalmazása szerint² ezek a *nationes* „gewisse in römischen Dienst genommene Truppen wilder

¹ G. I. Bratianu: Les origines du peuple roumain: les données archéologiques (Bucarest 1939), 25. l.

² H. Dessau, Klio 20. 1926. s köv. l. V. ö. Mommsen: Ges. Schriften VI. 107. s köv. l. E. Stein: Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im röm. Deutschland (1932), 235. s köv. l.

Stämme, ... die noch nicht römisch geschult und nicht römisch formiert, auch dem Kaiserheer nicht einverleibt waren.“ Ha Ps.-Hyginus műve a Kr. u. II. századból való, mint azelőtt hitték, akkor a Traianus foglalása után elvitt dák foglyok csoportjairól van itt szó, akiket csak óvatossági rendszabályok alkalmazásával mertek katonailag felhasználni s akik épp úgy nem kerülhettek vissza hazájukba, mint az Észak-Angliából elhurcolt *Brittones*, akik szintén ott vannak e *nationes* közt. Ha viszont W. Ensslinnek van igaza,¹ hogy e táborleírás a Severusok korából származik, akkor a *Daci* csak szabad (Erdélytől keletre lakó) dákok lehetnek, akik a Marcus alatti nagy germán-szarmata háborúk idején tömegesen kéredzkedtek be a birodalomba.

6. Patsch szerint (181. l.) a dák nyelv Erdélyben a hódítás után „auf dem Lande wohl die grösste Verbreitung gehabt und insbesondere in den Bergen die römische Zeit überlebt hat“; sőt még azt is felteszi, hogy a dák idiómára a latin nyelv is hathatott. Fő érve erre nézve az ókori irodalomban fennmaradt dák növénynév-jegyzékek. De ezeknek zöme kétségen kívül a római foglalás előtt keletkezett; s ha igaza van Dečevnek,² hogy a régebbi listákhoz még a császárkor derekán is hozzátettek új neveket, úgy ez utóbbiakat csakis Moesiában, a Duna déli partján gyűjthették, ahol hiteles forrásadatok szerint százezerszámmra éltek dákok.

7. Daicoviciuval ellentétben Patsch (179. l.) jól látja, hogy a dák helynevek használata a foglalás után nem mond semmit sem, mert a rómaiak átvették a régi neveket, anélkül, hogy új városaik a régi dák telepek folytatásai lettek volna. Legjobb példa erre Sarmizegetusa esete, amelyről éppen Daicoviciu bizonyította be (i. m. 53. l., 2. jz.), hogy az új római főváros *nem* a dák főváros helyén épült, hanem bizonyos távolságban ettől. Különben más dunai tartományokban is azt látjuk, hogy elég messzire fekvő bennszülött oppidumok nevét átveszik az ujonnan alapított városok: mint pl. az óbudai római város a gellérthegy-i eraviszkus telep nevét, Aquincumot.

8. Arra nézve, hogy a dákok nem pusztultak el, hanem ellenkezőleg beleélték magukat az új viszonyokba, a következőket hozza fel többek között Patsch (176. l.): „Von einem Abkömmling des (dakischen) Königshauses ist noch im dritten Jahrhundert die Rede, Hist. Aug., trig. tyr. 10, 8 :

¹ W. Ensslin, Klio 31. 1938, 365. s köv. l.

² D. Dečev : Die dakischen Pflanzennamen. Annuaire de l'Univ. de Sofia 24, 1. 1928.

Fuit — Regalian, ein um 260 in Moesien erhobener kurzlebiger Gegenkaiser des Gallienus — *quod negari non potest, vir in re militari semper probatus et Gallieno iam ante suspectus, quod dignus videretur imperio, gentis Daciae, Decibali ipsius, ut fertur, adfinis.*“ Ezzel szemben elég ideírni, amit H. Peter¹ e helyről és a Historia Augusta vele kapcsolatos locsogásairól ír: „Alles geschichtlich völlig wertlos“, — s ebben az ítéletben mindenki egyet ért vele, aki ezzel az írásművel valamicskét foglalkozott.

9. Hirschfeld óta többen rámutattak, hogy a dákokkal együtt a dák vallás is örökre eltűnt Erdélyből. Ezzel szemben C. Daicoviciu (66. s köv. l.) ezeket írja: „Aux divinités italo-romaines, grecques et orientales il faut ajouter quelques dieux occidentaux (celtes) et un petit nombre d'autres dont on pourrait dire qu'ils représentent, sous une forme romano-grecque les vieilles divinités indigènes daces. Le nombre de ces derniers n'est pas très important (3 ou 4), et leur caractère dace n'est pas toujours certain.“ Már e sorok fogalmazásából is kicseng, hogy tudós kartársunk maga sem tartja túl erősnek ezt a hadállást. Sőt alább (uo. 2. jz.) még új és jó bizonyítékokat is szolgáltat számunkra az eddig felhozottak mellé arra nézve, hogy néhány dáknak tartott istenség nem az. Hogy pedig a szakállas ülő isten és neje az erdélyi domborműveken miért lenne dák, nem világos előttünk: a Iuppiter-Iuno, valamint Dispater és Proserpina pár Pannoniában és a Balkánon is igen gyakori s így mindkét vidék felől eljuthatott Dáciába.²

Ami D. Tudor elméletét illeti, aki a dunavidéki ólom- és márványtáblácskák lovasisteneiről írott hasznos és alapos tanulmányában³ azon véleményének ad kifejezést, hogy e „cavalieri danubiani“ dák eredetűek, ez ellen már másutt óvást emeltünk.⁴ Kiemeltük, hogy a tipikusan gyalogharcos dákoknál amúgysem valószínű ily lovasistenek györekes volta, s hogy mind a kezükben tartott iráni sárkányhadijel (drakon), mind a két lovasnak a köztük ábrázolt nagy istennővel való kapcsolata is a szkíták felé mutat, mint azt már M. Rostovtzeff megállapította, mégpedig a Balkán szkíta alapú thrák kultúrája felé. Meggyőződésünk szerint

¹ H. Peter: Die römischen sog. dreissig Tyrannen (Abh. d. K. Sächs. Ges. d. Wiss. 27. 1909), 211. l. (=a különkiadásban 33. l.).

² Alföldi A.: Pannónia rómaiságának kialakulása, 65. l.

³ D. Tudor: I cavalieri danubiani. Ephemeris dacoromana 7. 1937, 189. s köv. l.

⁴ Bibliographia Pannonica 4. (Pannónia-könyvtár, 48. sz. 1938), 34. l.

e kultusz főszemélye a nagy istennő, aki felé azért közelednek felemelt kézzel a lovasok, mert adorálva köszöntik. S ez az oly sokfelé imádott istenhármaság Thrákiában is megvan; a galicsei fémdomborművek a mi votívtáblácskáink hellenisztikus korú elődjei; csak az volna lehetséges, hogy a szinkretisztikus-orientális hatásokat, melyek később színezték e kultuszt, Dácia tartományban szedték fel e vallás hívői és papjai.¹

10. Daicoviciu (43. l.), Patsch és mások szerint a dáciai lakosság forrongásai a II. század folyamán a nyugtalan és még nem romanizált dákok jelenlétére utalnának. De a *latrones* említése néhány feliraton erre nem ad alapot. Ekkortájt a birodalomban mindenfelé előfordultak lázongások s ezeket így nem valami forradalmasított származástudat, hanem a nagy nyomorúság mozgatta.²

11. Patsch vonzó képet rajzol (184. l.) arról, hogy a Bánságban s az oláh síkságon a dák lakosság mily idyllikus harmóniában élt együtt a római bevándorlókkal. De alább ki fog tűnni, hogy e területeket — csekély kivétellel — egyáltalában nem is kebelezték be a birodalomba és hogy az itt talált római holmi csak a barbár lakossággal folytatott élenk határmenti kereskedelem révén jutott ide.

A dák kontinuitás állítólagos régészeti bizonyítékainak tárgyalására térve át, tekintetbe vesszük kivételképen G. I. Bratianu új művét (Les origines du peuple roumain : les données archéologiques, Bucarest 1939) is, annak ellenére, hogy e kitűnő középkori historikus másodkézből veszi érveit. Ugyanis megérdemli, hogy sokoldalú olvasottságot eláruló, szellemes gondolatmenetével foglalkozzunk.

¹ Utólag idézhetem még fenti nézeteim megerősítésére G. Kazarow új cikkét, Anzeiger d. Akad. d. Wiss. in Wien, phil.-hist. Kl. 1940, 25. s. köv. l.

² C. Patsch : Wiss. Mitt. aus Bosnien-Herzegovina VII. (1902), 124. l. szerint egynehány drobetai és Orsova közelében talált feliraton előforduló *latrones*, akik polgárokat öltek meg, „waren entweder eingedrungene reichsfremde Elemente, oder einheimische Daker, die sich gegen die römische Verwaltung erhoben.“ A Commodus-féle határvédő erődök kövein a *latrunculi* határozottan barbárokat (szarmatákat) jelentenek s így a Patsch *latrones*-ei is (melyek e korból valóak szintén), lehetnek barbárok. Hogy dákok lennének, annak természetesen semmi nyoma. Ha M. Rostovtzeff (Gesellschaft und Wirtschaft im röm. Kaiserreich I. 1930, 339. l.) Patsch e fejtegetéseiből Marcus alatti szociális forradalomra következtet, úgy erre a *latrones* említése nem ad elég alapot. És bár a Marcus alatti nagy háborúk zavarai elég okot adhattak helyi nyugtalanságokra, a *latrones* kifejezésben semmi utalás sincs arra, hogy az „einheimische Bevölkerung“ garázdálkodásairól volna itt szó. Viszont a szövegben idézett feltevéseknek semmi más alapja sincs!

12. Patsch átveszi (179. l.) J. Jung nyomán¹ azt az állítást, hogy az Olt felső folyása és a Nagykükküllő közt „liess sich eine kontinuierliche Benützung alter dazischer Nekropolen und damit der Fortbestand der Ortschaften feststellen.“ E vélemény tulajdonképen a kitűnő C. Goosstól való,² aki — mint utána Jung — a halomsírokba való temetkezés praehistorikus reliktum benyomását keltő szokásból következteti az őslakók továbbélését. De ilyen halomsírok a Rajnánál, a dunai tartományokban s egyebütt egyaránt előfordulnak a császárkorban — sokszor római sírkövekkel jelezve és sokszor más ősrégi barbár rítusokkal fűszerezve³ —, s így a Dáciába vándorolt új telepések számos csoportjától származhatnak Erdély földjén is.

13. A dák folytonosság vélt jegyei között Daicoviciu (182. l., utána Bratianu 45. l.) dák bélyeges díszű edények folytatódását hozza fel a római Dáciában. Ez azonban félreértésen alapszik, amit az E. Beninger⁴ által használt „dakische Stempelkeramik“ kifejezés okozott. Ugyanis a Beninger által feldolgozott fontos cékei (Szatmár m.) germán leletben előforduló benyomott díszű edények nem dák, hanem legfeljebb dáciai fazekasmunkák. Beninger Nagy Lajos szakvéleményét közli⁵ ezekről, amelyből kiderül, hogy a pannóniai szürke Recessus-féle edényektől függenek ezek — akár egyenesen Pannóniából szállították őket, akár már a Dáciában is gyökeret vert pannóniai edénydíszítés erdélyi leszármazottjai. Viszont egészen más lapra tartozik a Beninger által közölt maroslekenicei edény, mely a Dácia feladása után beköltözött germánoktól származik; díszítőmotívumai egy jellegzetes római-germán keverékstílus körébe utalják, melynek a dunai tartományoktól Skandináviáig megvan a nyoma.⁶ És újra teljesen más eredetű az a népvándorlaskori (Kr. u. IV—VI. század)

¹ J. Jung: *Fasten der Provinz Dazien* (1894), 156. s köv. l.

² C. Gooss: *Chronik der archaeologischen Funde Siebenbürgens* (1876), 85. s köv. l.

³ Utoljára alulírott szölt ezen őskori rítusok császárkori maradványairól a nyugati tartományokban: *L'Antiquité classique* 8. 1939, 347. s köv. l.

⁴ E. Beninger: *Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa* (Mannus-Bibl. No. 51. 1931), 12. s köv. l.

⁵ Nagy L. véleményét Beninger következő munkájában nyomatatta le: *Der Wandalenfund von Czéke—Cejkov. Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien* 45. 1931, 183. s köv. l., v. ö. 209. s köv. l.

⁶ V. ö. erről fejtegetéseimet: *Acta Archaeologica* 5. 1934, 99. s köv. l.

„Stempelkeramik“, mely a germánság körében mindenütt megtalálható s melynek gyökerei messze Dáciától sarjadtak ki.

14. A La Tène műveltség jegyeinek újraéledése a népvándorlás korában szintén nem a dákok életnyilvánulása Erdélyben, mint Bratianu (46. l.) vélné. Itt mindenek előtt a konvergens jelenségek egész sorát kell szétválasztanunk, melyek mindjárt megfoghatóbbak lesznek, mihelyt Párducz Mihálynak a magyarországi szarmata leletanyagáról, Hunyady Ilonának a magyarországi kelta emlékananyagáról és Bónis Évának a pannóniai közönséges házi keramikáról készülő összefoglaló művei elhagyják majd a sajtót. E jelenségek a következők:

a) Az egész Kárpát-medence népeinek La Tène alap-kultúrája a császárkorban.

b) A La Tène edényművesség folytatása Pannoniában, mely a pannóniai export-kereskedelemmel a szomszéd barbár törzsekhez és Dáciába is eljutott.¹

c) Ugyanennek a kelta iparosságnak folytatása a magyarországi szarmatáknál és germánoknál.

d) A kelta alapformákon nyugvó, rajnai tartományokból Dáciába importált edényfajták.

e) A római Dáciában felvirágzó fazekasságnak a rajnai és dunai előzményeken nyugvó keltás formaadása.

f) A Dácia feladása után Erdélybe költözött germán törzsek műveltségének erős kelta előzményei.

Így minden egyes esetet külön meg kell vizsgálni, mielőtt az edényeken fellépő barbáros tünetek eredetéről nyilatkozhatunk.

15. Ez azért is szükséges, mert pl. Bratianu (33. s köv. l.) azt hiszi, hogy ha a későrómai időkben a birodalomban oly sokfelé lehullott a római kultúrmáz s alóla mindenfelé előbujt az illető népek eredeti ősműveltsége, akkor a római Dáciában is egyszerűen a rómaiak előtti, tehát dák őskultúra átütését jelzik az itteni művészet és ipar archaikus és durva vonásai, éppúgy, mint később a koraközépkor emlékananyagának primitív jellege. E szemléletben tehát minden dák, ami csak kezdetleges a római s népvándorláskori leletekben. Ez természetesen nem helytálló elgondolás. Mert hiszen a primitív jelleg egyrészt származásra való tekintet nélkül mindenütt fellép, ahol a tudás hiányzik, másrészt pedig a kezdetleges népi kultúrák feltörése nagyon sok forrásból

¹ V. ö. erről egyelőre Alföldi A.: A pannóniai rómaiság kialakulása, 63. s köv. l.

és igen különféle csatornákon keresztül jöhetett. Először azt szeretnénk egy példával megvilágítani, hogy az őskultúrák felszínre jutása mily messze elágazó folyamatok eredménye volt. Mint azt egy ízben kifejtettem,¹ az etruszkok filigrános és granulációs aranyékszerein archaikus görög műformákat utánoztak, amelyek azután Észak-Itáliából az Alpok északi oldalára is átszármaznak. Eljutnak e műformák többek között a boszniai-délhorvátországi illýrséghez, amely a görbe hegyek országában elszigetelve egészen a római császárkorig meg tudta őrizni ezen „lesüllyedt kultúrjavakat”. A római foglalás után e motívumok elvesznek szemeink elől, de — meglepetésünkre — jellegzetesen együvé tartozó sorozatuk újra előtűnik Kr. u. 400 táján; mégpedig éppen az erdélyi keleti-germán ötvösművesség körében mutathattuk ki eddig ismert legszebb példáikat. Sőt, a divat most szárnyára kapja őket és a hazai s déloroszországi germánoktól viszi ezeket az ötvösmustrákat fel Lengyelországon át Skandináviába. E fokozatos átruházás révén ezen iparművészeti termékek népi sajátossága nemcsak egyre jobban elhalványult, de már rég el is veszett. Amit főntebb a La Tène hatások különféle csatornáiról megjegyeztünk, ugyanebbe az irányba mutat. Olyan sajátosságokat pedig, amelyek valóban sajátosan dák elemeknek dák körben való felújulására vallának, senki sem tud kimutatni.

Ami pedig a római szobrászat primitív elemeit illeti a dunai országokban, sokakat becsapott az a feltevés, hogy ez a jelenség egy „retour à l'archaïque”, holott ez csak a tehetetlenség tükröződése:² a kőfaragó sokkal szívesebben alkotott volna szebbet s rómaibbat, de — nem tudott! Igaz, hogy tehetetlenségében néha praehistorikus népművészet kifejező eszközeit használta fel munkájánál mankónak, de ez csak kivétel: szabály itt a tudás hiányának kiütkezése. Tanulságos a Bratianu által felhozott adamklisszii nagy Traianus-émlék esete, melynek a pompás traianuskori ornamentális képszalaggal szöges ellentétben álló otromba domborművei annyi vitára adtak alkalmat. Az ékrovásos kivitelben készült pillérfejek annak a jól ismert degenerálódási folyamatnak IV. századi állomását képviselik, amely által a klasszikus akanthus-levél geometrikus díszítéssé bomlik fel. Így tehát a IV. században megújították ezt az emléket. S mivel a durva reliefeken a koracsászárkori katonaköpeny (*paenula*) és dobólándzsa (*pilum*) tűnik fel,

¹ Alföldi A., Numizmatikai Közöny 28/29. 1933, 3. s. köv. 1.

² V. ö. megjegyzéseimet: A pann. róm. kial. 46. 1.

más plasztikai motivumaik pedig csak későn lehetséges kontaminációkat mutatnak fel (p. o. északi barbárfogoly mögött pálmafát), ezek csakis a megrongálódott traianuskori domborművek rossz másolatai lehetnek. Itt sem kísért Decebal szelleme.

Vajjon melyek voltak a dáciai rómaiság alkotóelemei, ha a dákokat oly nagy mértékben kiirtották, hogy az ottani romanizmus termőtalajává nem válhattak? Nem nehéz felelni e kérdésre. Abból kell kiindulnunk, hogy bár a birodalom keleti feléből származó emberek nagy szerepet játszottak a római Dácia életében¹ és bár a görög műveltségi és nyelvetterület közelsége is segíthetett volna abban, hogy görög anyanyelvűvé legyen e tartomány, mégis latinná lett. Tehát latinul beszélő nyugati emberek túlsúlya nyilvánul itt meg. Ha azt kutatjuk, hogy kik voltak ezek, rá kell először arra mutatnunk, hogy Itáliának alig volt közvetlen része a latinság itteni propagálásában: az anyaország ezúttal már csak a nagy- vagy dédánya hivatását töltötte be, nem a szülő-anyaét. Nem véletlen ugyanis, hogy az erdélyi feliratokon alig fordul elő néhány itálikus.² Ismeretes, hogy Traianus — mint már előtte Nerva is — a népesség megfoglyatkozása miatt és gazdasági okokból megtiltotta az itálikusok kivándorlását a tartományokba.³ Az is tudott dolog, hogy Vespasianus óta az itálikus legénység egyre nagyobb mértékben megfoglyatkozik a légiókban és Traianus korában már alig volt néhány északitáliai származású katona a polgárcsapatokban, melyek keretét már provinciálisok töltötték ki;⁴ utána pedig meg éppenséggel nem kaptak többé sohasem Itáliából utánpótlást a dáciai ezredek.

Azt, hogy az itálikusok helyett kik alakították ki a dáciai romanizmust, a dunai provinciák rómaisága keletkezésének nagyobb keretben való vizsgálatával állapíthatjuk meg.⁵ Mint ahogy a fény gyengül, ha a fényforrástól távol-

¹ Id. Alföldi A.: A gót mozgalom és Dácia feladása (kny.: Egyet. Philol. Közöny 1929 és 1930, ezentúl is a kny. lapszámait szerint idézve), 55. l. (irodalommal); A pann. róm. kial. 65. s. köv. l.; C. Daicoviciu i. m. 63. l.; C. Patsch i. m. 182. s. köv. l.

² A Daicoviciu által (i. m. 70. l. 5. jz.) említett nevek közül F. Bisius Scenobarbus jellegzetesen illyr s így származási helyének megjelölése, *Sard.*, semmi esetre sem *Sard(inia)*, mint D. véli, hanem inkább a *Sard(iates)* dalmata törzséhez való tartozást jelezhetné; a thrák területen fekvő *Sard(ica)* nem jön tekintetbe.

³ M. Rostovtzeff: *Gesellschaft und Wirtschaft* I. 164. l., II. 74. s. köv. l., 318. l. 6. jz. — C. Patsch i. m. 177. l.; W. Weber: *Herrschaft und Reich* im 2. Jh. n. Chr. (1937), 54. l.

⁴ M. Rostovtzeff i. m. I. 269. l. 8. jz.

⁵ Alföldi A.: A pann. róm. kial., passim. U. az., Cambridge Anc. Hist. XI. (1936), 540. s. köv. l.

dunk, úgy hanyatlik a romanizmus színvonala is, amint Itáliától mindinkább északnak és keletnek haladunk. S minél messzebb jutunk Itáliától, annál inkább elvész a romanizmus polgári jellege is, annál inkább a hadsereg veszi át e feladatot az italikusok természetes kirajzása helyett: a magánosok önkéntes kezdeményezése helyébe az állam akarata lép. Ez a változás és átmenet nemcsak térben, hanem időben is érvényes: a dalmát tengerpart a Kr. e. II. században, Dél-noricum a Kr. e. I. században, Dél-Pannonia a Kr. u. I. század első felében az Alpokon áthatolt italikusok kereskedelmi és gazdasági vállalkozásai és letelepülése által alakult át rómaivá; Kelet-Pannonia és Észak-Moesia az I. század második felében, Dácia a II. elején azáltal öltötte fel a római életformát, hogy a katonaság az útépítéstől és vadvíz-lecsapolástól a várostervezésig és építésig mindent elvégzett, ami a kultúrlet rendjéhez szükséges volt és elterjesztette a római szokásokat s a latin nyelvet is: az új polgárságnak csak ki kellett tölteni a már megalkotott kereteket.

Dáciában a hadiszervezet teljes kiépülése után nem sokkal kevesebb, mint 40.000 katona állomásozott s ha ehhez hozzá-számítjuk azt a rengeteg asszonyt és gyermeket, akik a csapatokat ide követték, valamint a seregek nyomában járó s belőlük élő kereskedőket, iparosokat stb., akkor vagy 100.000 főre tehetjük azokat a többnyire teljesen romanizált egyéneket, akik Erdély földjén a helyőrségekben és ezek körül a romanizmus fő támaszaivá váltak. Aránylag elég sok orientális szolgált a dáciai csapatokban és különösen a szír íjászrezdek kiegészítésére egyre újabb csoportok érkeztek a Keletről.¹ A *XIII. gemina* legio kiegészítése is jórésztben görög nyelvterületről történt,² de feltehetőnek tartjuk, hogy e görög nevű legionáriusok nem keletiek, hanem Makedoniából és Thrákiából jöttek. A dáciai csapatok zöme mégis a birodalom nyugati felének indogermán népességéből került ki. Ezt nemcsak a csapatok nevei és az itt-ott megállapítható egyéni származási adatok világítják meg. Tisztázva van már,³ hogy Britanniából, a Rajna mellől, Dalmáciából stb. hogyan hozták egyik csapatot a másik után Pannoniába és Moesiába az I. század végén, hogy egy részüket Dáciába helyezték állandó helyőrségül. Még jelentősebb volt ezeknél a Dunavölgyéből való illyr-kelta legénység száma az erdélyi megszállócsapatokban. A tényleges szolgálatot teljesítőkön

¹ P. Lambrechts—H. van de Weerd, *Laureae Aquincenses* I. 1938, 229. s köv. l., további irodalommal.

² E. Ritterling, *Realenc. d. class. Altertumswiss.* XII. 1718. h.

³ W. Wagner i. m.

kívül még veteranusok is gyarapították ezt : Sarmizegetusa colonusai például a XIV. *gemina* és XV. *Apollinaris* légiók kiszolgált legénységéből kerültek ki¹ és néhány italicus mellett rajnai és dunai romanizált polgárok voltak köztük túlsúlyban. A Marcus Aurelius alatt Moesiából áthelyezett V. *Macedonica* légio dunajobbparti thrák elemekkel gyarapította Erdély ókori lakosságát. És ugyanezeket a rajnai és dunai provinciálisokat kell keresnünk a dáciai névanyag kétharmadát kitevő tiszta latin névadású egyének nagy részében is, nem pedig metafizikai úton, szempillantás alatt romanzálódott s valójában nem létező dákokat. Ezekhez járult még a helyenként túlnépesedett Dalmáciából áttűtetett illyrek jelentős tömege,² akik más, pannoniai és moesiai bevándorlókkal együtt közreműködtek az orientális vállalkozók s kereskedők számottevő rétegével³ szemben abban, hogy a latin nyelv és nyugati szellem honosodjék meg itt.

A római Dácia kultúrája is ugyanazokból a forrásokból eredt, mint emberanyaga. Már régebben kiemeltük,⁴ hogy nem sokkal az új provincia berendezése előtt hatalmas változás állott be a birodalom kereskedelmének vérkeringésében. Itáliában megtört a vállalkozási kedv, az ottani gyárak termékeit a dunai provinciákból Gallia üzemei szorítják ki, amelyeket azután később a rajnamenti római Germania vált fel e szerepben. E nyugati országok iparosságának készítményeit utánozzák a felvirágzó Pannonia új műhelyei ; Pannonia mind a gall-germán gyárak portékáját, mind a saját másodrendű árucikkeit továbbadja Dáciának. Dácia kereskedelmének másik fő szállítója a Balkán volt. Nemcsak gazdasági, hanem szellemi téren is ugyanebből a két főforrásból táplálkozott a római élet Dáciában : Pannonia a nyugati-kelta hatást közvetítette ide — a művészet és a vallás terén jól ki lehet ezt mutatni — Moesia pedig a thrák-görög kultúrterület befolyását.

Az ellankadt Itália helyett tehát a dunai országok adták meg Dáciának azt a művelődési alapot, melyet maguk is másoktól sajátítottak el. Az állam minden esetre mindent megtett a maga részéről arra nézve, hogy a dunai romanizmusnak e másodlagos hajtása Erdélyben minél gyorsabban és erősebben gyökeret verjen. Legyen szabad erre egy jellemző példát felhozni. A római kormányzat egészen kivételes esetekben *ius Italicum*-ot adományozott egyes provinciális

¹ E. Ritterling, i. h. 1287, 1746, 1753. h.

² C. Patsch i. m. 193. s köv., 228. s köv. l.

³ Uo. 182. s köv. l.; C. Daicoviciu i. m. 63. l.

⁴ A pann. róm. kial. 62. s köv. l.

városoknak, hogy a kultúrfejlődésben elmaradt vidékek városiasodását előmozdítsa. Ez azt jelentette, hogy az illető községek — egyéb kiváltságok mellett — ezáltal mentesültek az egyenesadóktól és nem tartoztak többé a helytartók joghatósága alá.¹ Ezt a rendkívül nagy kedvezést seholsem alkalmazták oly mértékben, mint Dáciában, ahol Dierna, Sarmizegetusa, Napoca, Apulum és Potaissa nyerték el e rendkívüli előnyöket.² Nem is annyira Erdély természeti kincsei, mint a *ius Italicum* és egyéb állami kedvezmények vonzhatták mindenfelől ide az embereket, de egyenesen hatalmi szóval is telepítettek itt.

Nem arról van tehát itt szó, hogy Dáciában a bennszülöttek csodálatos gyorsasággal asszimilálódtak volna — nem is volt, aki ezt tehesse, láttuk —, hanem arról, hogy más provinciák romanizált elemeit állami pártfogással átültették ide. E nagyszabású kormányzati segélynyújtás néhány nemzedék alatt déli és nyugati szomszédjai színvonalára emelhetette volna a dáciai romanizmust, ha már a második század folyamán a nagy markomann-szarmata háborúk húsz esztendeig tartó dúlásai, majd a következő század első felének szinte évente megújuló barbár betörései meg nem akasztották volna fejlődését; az ekkor beállott világválság és általános hanyatlás pedig nem engedte meg a birodalomnak, hogy e bajokat orvosolja, sőt a tartomány feladására kényszerítette. Mégis nagyon tévedne, aki a dáciai későszülött és nyers romanizmus *erejét* lebecsülné: durvaság és erő sokszor járnak együtt. Ma már senki sem vonja kétségbe, hogy a dunai provinciák áldozatos államfenntartó akarata mentette meg — Pannonia vezetése alatt — a világállamot a III. század véres vonaglásaiból³ és bizonyos az is, hogy e hazafias katonai szellem letéteményesei közt Dácia is ott volt. Romanizmusának egészséges illyr-kelta-déli thrák alaprétege képessé tette rá, hogy részt kérjen a *Genius Illyrici* harcából az imperiumért.

A római Dácia sorsának alakulását csak akkor érthetjük meg igazán, ha azokra a vidékekre is vetünk egy pillantást, amelyek nyugaton és délen határolták. Annál is inkább, mert azért hitték eddig sokan, hogy tovább élhetett a dákság

¹ H. Last, Cambridge Ancient History XI. 1936, 455. s köv. l. A. v. Premerstein, RE., s. v.; A. N. Sherwin—White: The Roman Citizenship (1939), 216. s köv. l.

² Ulpian., dig. 50, 15, 1, 8—9.

³ V. ö. A. Alföldi: Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreich und die Reaktion des Hellenentums unter Gallienus. „Fünfundzwanzig Jahre Römisch-Germanische Kommission“ (1929), 11. s köv. l.

római uralom alatt, mert a Bánság és az oláh síkság császárkori történetét félreértették. Legyen szabad erre nézve még egyszer összefoglalni azt, amit máshol bővebben kifejtettem.¹

Már régen felismerték, hogy az Olt, Duna és Szeret folyók, valamint az Erdélyi Kárpátok déli vonulata által közrefogott termékeny síkság nem tartozott a római Dáciához. A. v. Domaszewski bizonyította be, hogy az alsómoesia helytartó felügyelete alá tartozott ez a terület, laza függésben Rómától, mint a dunamenti erődvonal katonai ellenőrzés alatt álló előterepe a barbárok földjén. Ezzel szemben Patsch azt a véleményt kockáztatta meg legújabban, hogy ezt a földszalagot Dácia meghódítása alkalmával szintén teljesen bekebelezték a birodalomba. Ez ellen szól azonban, hogy itt nem kerültek elő római városok romjai, de még feliratok sem s hogy nincs itt nyoma római téglapítkezésnek, kivéve az Olt-vonal védelmére szolgáló erődöket, a dunai *limes* előretolt balparti hídfőállásait és a Dácia felé átmenő utak és víziutak őrállomásait, mint amilyen még a szerementi Piroboridava is.

De különben sem nehéz kimutatni, hogy a nagy oláh síkság nem tartozott a birodalomhoz. A *vectigal Illyrici* vámállomásai például kihagyják e síkságot és a Duna meg az Olt mentén futnak végig körülötte. Még tisztábban szemlélteti e tényállást az alsómoesia sereg hadrendje. A szóban forgó terület nyugati részén tudniillik erős várrendszer húzódott az Olt mellett a Kárpátokig, melyet később még egy második párhuzamos erődssorral erősítettek meg (valamivel keletebbre). Délen három légio állott nagyszámú segédcsapattal a Duna déli partján az Olttól a torkolatig, a fontosabb átkelőhelyeken balparti hídfőkkel is biztosítva arcvonalát. Végül pedig északon a Kárpátok szorosait völgyelzáró erősségek és táborok védték, mint a dáciai határokat másutt is mindenfelé. Vajjon őrizték volna-e az oláh síkságot ily óriási katonai készültséggel, ha nem lett volna erre igazán szükség? Bizonyára nem. Annál inkább sem, mert hiszen, ha a leírt katonai kordont háromfelől nélkülözhetnék volna, akkor egyszerűen a Szeret vonalára tehetnék volna át a határt s ezzel az egész moesia dunai front az Oltig, valamint az oltmenti *limes* és a déli Kárpátok határórzó csapatai legnagyobb részükben feleslegessé váltak volna! Ha mégis fenntartották az oláh alföldet övező

¹ V. ö. „Die Roxolanen in der Walachei“ c. előadásomat a berlini nemzetközi archaeológiai kongresszus sajtó alatt levő kiadványában.

hármás arcvonalat, annak csak az lehetett az oka, hogy veszélyes ellenség tanyázott ott, amelyet hatalmas erők készenléte által kellett féken tartani.

Azt is meg tudjuk mondani, melyik barbár nép volt ez a zsákutcába szorult veszélyes ellenség. Általában azt szokták feltenni, hogy a régi geta és dák népesség élt a császárkorban is e vidékeken, de elfelejtik, hogy Róma Augustus óta fegyverrel nyomta vissza a balpartról e nemkívánatos szomszédokat és százezres tömegeket telepített át belőlük Moesiába. És valóban nem is hallunk Dácia elfoglalása után többet dák vagy geta betörésekről, de annál többet a szarmata roxolánok rabló portyázásairól. Igaz, hogy eddig azt hitték, hogy e nép a Fekete-tenger északi partján maradt a Krisztus utáni századokban is, de ez a hiedelem csak onnan származott, hogy — mint az antik ethnográfiai irodalomban oly sokszor tapasztaljuk — a császárkori auktorok elavult földrajzi tudósításokat szolgálilag másolva a roxolánokat néhányszor felsorolják a déloroszországi népségek között. A valóság ezzel szemben az, hogy rég elhagyták a Pontus mellékét. Burebista birodalmának összeomlása megnyitotta a szarmatáknak az utat a Duna völgyébe és a legnyugatabbra előfurakodott szarmata törzset, a jazigokat Kr. u. 20 táján a birodalom betelepíti Magyarországra, úgyhogy Carnuntumtól a Kis-Alföldön és a Duna-Tisza közén, meg a Bánságon át egészen az Oltig ér a területük. Patsch ugyan azon a véleményen van, hogy a jazigok kelet felé csak a Tiszáig birtokolták az Alföldet és a Bánságot, mely szerinte Dácia része lett, csak e tartomány feladása után foglalhatták el, de ennek ellene szólnak a következő tények.

Úgy, mint az oláh síkságon, a Bánságban is hiányoznak a feliratok. Az a néhány feliratos kő, amely Versecen és tőle északra Dentán előfordult, csak azt mutatja a több helyen előbukkant katonai téglabélyegekkel együtt, hogy a Viminaciumból Dáciába vezető fontos út melléke természetesen meg volt szállva és nyugat felé előretolt erődök által védve volt, továbbá, hogy a legfontosabb útkeresztezéseknél katonai támpontok lehettek, úgy, mint Oláhországban láttuk. A Maros egész vonalán is katonai őrállomások biztosították a hajózást, ugyancsak a jazig földön Szeged felé közeledő utat Dáciába. A katonai őrállomások és őrzékek nyújtotta biztonság arra csábította a kereskedőket is, hogy a barbaricum útvonalainak legfontosabb csomópontjain letelepedjenek a váracsok mellé : ezt Szegeden feliratos kő is igazolja. Ha pedig a Bánság déli részének felügyeletében felsőmoesi ezredek is

résztvesznek, úgy ez azt jelenti, hogy amint Alsó-Moesia a saját előterepét ellenőrizte az oláh síkságon, úgy Felső-Moesia az övét a Bánátban, anélkül, hogy ezen előterepék a birodalomhoz tartoztak volna; Alsó-Pannonia megszálló erői pedig ugyanígy a Duna—Tisza-közének felügyeletét végezték.

Így bontakozik ki előttünk a római Dácia különös helyzete. Délen Moesia felé és nyugatra Pannonia irányában nem csatlakozik területe közvetlenül e tartományokhoz, hanem egy-egy szarmata nép ékelődik be közéjük mindkét-felől, akik hűbéres viszonyban voltak a birodalomhoz, királyaikat Róma erősítette meg, földjük három oldalról római erődrendszer közé volt fogva, római támpontokkal és őrzéssel sakkban tartva. A Bánságban a leletek is világosan ezt a tényállást vallják. Mert nemcsak hogy a római berendezés régészeti nyomai hiányzanak itt is, de megvannak a Dácia fennállása idejéből származó szarmata régészeti leletek is bőségben. (Az oláh síkságon, ahol ez irányban még nem kutattak, szintén megvannak a roxolánok régészeti nyomai.)

Nincsen rá semmi biztos támpontunk, hogy mely időpontban nyomultak a roxolánok a jazigok után, csak azt tudjuk, hogy Nero alatt már itt voltak. Értékes Arrianus adata, melyből kitűnik, hogy a szarmataság legnagyobb tömege volt az, mely az Aldunától északra helyezkedett el; Jordanes pedig azt tanúsítja, hogy eredetileg az Olt vonala volt a jazigok és roxolánok közös határa. Így az imperium a Dunánál egész sor ütközőállammal zárta el itteni provinciáit a nyugtalan szomszédnépek elől: Ausztria földjén¹ a quád Vannius hűbérállama fedezte a dunai határt, ettől keletre a jazigok, majd a rokon roxolánok töltötték be e szerepet, melyre még visszatérünk.

A roxolánok és jazigok közös határa megszűnt, amikor Decebal elvette az utóbbiaktól a Bánság legalább is keleti részét és az innen kelet felé az Oltig húzódó földsávot. Traianus sem adta ezt vissza nekik, mert hiszen szüksége volt rá: éppen ez a korridor volt az egyetlen összekötő kapocs a római Dácia és a többi tartomány között. Emiatt 107-ben, majd Traianus halála után a roxolánokkal együtt fellázadtak a jazigok, de csak később, Marcus alatt érték el azt, hogy Kis-Oláhországon keresztül római felügyelet alatt és a dáciai helytartó engedélyével felvehették újra

¹ V. ö. erről a Budapest története I. kötetében megjelenendő fejtegetéseimet.

a rendszeres érintkezést a roxolánokkal ; a magyar Alföld leletei igazolják, hogy ez az érintkezés déloroszországi kultúrákat közvetített hozzánk és római portékát vitt Dél-Oroszországba.

Ha a térképre vetünk egy pillantást, úgy tűnik fel a két szarmata törzs elhelyezkedése, mintha két hatalmas ék fúródott volna a római Dácia hátába a barbárság felől, hogy az impériumtól elválassza. Mint valami cérnanyakon ingadozó vízfej, úgy úszik az új tartomány a barbárság tengerében. Vajjon hogy tűrhette a római kormányzat a határviszonyok e szerencsétlen alakulását? Ne feledjük, hogy a III. század germán mozgalmai akkor még a jövő méhében szunnyadtak és amíg ez a rettentő erejű nyomás nem érezte hatását, addig többé-kevésbé elégnék bizonyult a szármatakat úgyszólván minden oldalról körülvevő fegyveres készenlét. És ha Róma megelégedett ezzel, annak a megelőző fejlődésben van a magyarázata.

Augustus — még egyszer emlékeztetünk e fejleményekre — el akarta foglalni a mai Németország nagy részét és Csehországot ; a dákok leigázása pedig, mely már Caesar élete végén majdnem megvalósult, szervesen egészítette volna ki e nagyszabású elgondolást. De a pannoniai lázadás és Varus pusztulása elijesztették az öregedő uralkodót hódító szándékaitól és utódai nem eredeti terveinek fonalát vették fel, hanem az összetört öreg megtorpanását követték. A dunai határra nehezdedő markomann-quád és dák nyomást — láttuk — barbár hűbéresállamok közbeiktatásával igyekezett kiküszöbölni Tiberius és egy ideig tényleg be is vált ez a koncepció. De az I. század vége felé rendkívül megerősödött szvébek és dákok megmozdulása egyszeriben véget vetett e nyugalmi helyzetnek. Nyugat felől a quádok egészen a Duna könyökéig nyomták vissza a jazigokat, és a császárok kénytelenek a rajnai arcvonat meggyengítésével a Budapest és Bécs közti Dunaszakaszon oly sok csapatot összevonni, mint sehol máshol, hogy a quád nyomást ellensúlyozhassák. A dákok hadereje ugyanekkor annyira megnőtt, hogy az ütközőállamocskák nem tudták többé visszatartani a dunai provinciák elleni támadásaikat ; szerencse volt még a jazigokkal való halálos ellentétük, mely lehetetlenné tette az összes dunai barbárok egyesülését a világbirodalom ellen. Ily körülmények között Traianus elhatározta, hogy a dákokat megrendszabályozza s mikor első hadjáratával nem ért célt, kifüstölte őket Erdély sasfészkéből. A jazig és roxolán hűbérállamok két tűz közé szorítva egyelőre még megmaradtak, de nem lehet kétséges, hogy a hódító szándékú Traianus

előbb-utóbb bekebelezte volna őket. Csakhogy utána olyan uralkodó következett, aki váratlanul szembefordult Traianus hódító politikájával és legszívesebben Erdélyt is újra a barbárság prédájára hagyta volna, nemhogy folytassa az uralt területek növelését.

Ez a rövidlátó elgondolás kétségtelenül összefügg a római gondolkodás és kultúra hanyatlásának hangtalan kezdeteivel, amelyek éppen ebben a békesség napjától bearanyozott korszakban ütköznek ki, úgy, amint ezt az irodalomban és a művészetben egyaránt pontosan megfigyelhetjük. A császári helytartók nem igyekeztek már tájékozódni a szabad Germánia népeinek halmazállapotáról, úgy, mint az I. század kiváló vezéregyéniségei; ellenkező esetben t. i. látniok kellett volna a közelgő veszélyeket. A húsz éves szvéb-szarmata háborúk (166—180. Kr. u.) azután nagyon is kézzelfoghatólag demonstrálták e megtorpanás hibáit és a békés Marcus császár kénytelen volt Augustus eredeti elgondolásához visszatérve megszállni Csehországot és Észak-Magyarország vidékét, azzal a szándékkal, hogy *Marcomannia* és *Sarmatia* néven új provinciákat alakít belőlük. 20.000—20.000 főnyi megszállócsapat tartotta már e területeket kézben, állandó jellegű erőd- és egyéb építkezésekkel készülve a végleges berendezkedésre. Az oláh síkság provincializálása sem várathatott volna sokáig magára ezután.

De Marcus meghalt, mielőtt befejezte volna művét és léha fia könnyelműen odadobta apja véres küzdelmei gyümölcsét, visszavonta a quádok, markomannok és szarmaták földjéről a garnizonokat s ezzel örökre lezárult annak a lehetősége, hogy a Duna veszélyesen megtörő, katonailag értéktelen vonala helyett a Kárpátok körvonala és Közép-Európa előretolt nagy sziklabástyája, Csehország földjén védjék a birodalmat a germán néptenger zajlásától. A moesiái helytartók a III. század elején szemet hunytak, amikor a balparton a dákokkal rokon karpok, majd a Pontus északi partjaihoz lenyomult keleti germán törzsek felmorzsozták a roxolánokat, amely végzetes folyamatról semmi forrásadatunk sincs, csak a következményekből világlik ez ki. Róma megelégszik azzal, hogy az Olttól keletre egy második erődvonalat emeltet, hogy legalább itt felfogják e népek folyton megújuló hullámverését. De ez édes-keveset használ. A germánok azáltal, hogy az oláh síkságon szabadon mozoghatnak, szinte kedvük szerint törnek Erdélybe, vagy Moesiába, egyre jobban megnehezítve az előretolt nagy hídfőállás, Dácia helyzetét, mely végül is elsüllyedt a barbár áradatban. Nézzük, hogy történt ez.

Első sorban az imperium általános stratégiai helyzete pecsételte meg Dácia sorsát. Ismeretes ugyanis, hogy a római haderő a II. század óta — tisztán defenzívára beállítva — a rengeteg hosszúságú határvonal csendőre csupán; súlyosabb támadás esetében csak más frontszakaszokról elvont erők állnak rendelkezésre nagyobb szabású katonai akciók végrehajtására; valamint az is tudott dolog, hogy mióta a II. században e vékony katonai határkordont koncentrikus ellenséges nyomás éri, teljes katonai csőd következik be: nemcsak a Kr. u. 226 óta újraéledt Perzsia nyomását és vele egyidejűleg a hatalmas germán ostromot kellett kivédeni a Duna mentén, hanem a Rajnánál és Afrikában is meg kellett állítani a megmozdult barbárságot; ráadásul jön ezekhez egy tengeri front keletkezése a germánoknak a Pontus északi partjáról induló flottatámadásai miatt (256 óta), azután az ellencsászárok egymást érő felkeléseikor szükségessé váló csapatösszevonások, melyek együttvéve elviselhetetlen nyomást gyakoroltak a határvonalra és folyton elvonták az erőket onnan. E lehetetlen helyzetben csak egy segítség volt, a *frontrövidítés*; és mivel az antik felfogás bámulatos szívóssággal ragaszkodott a *folyóhatár* mélyen beidegződött képzetéhez, adva volt már előre is, hogy a Duna balpartján fekvő nagy, előretolt állásokat kell mindenek előtt feladni, tehát a Rajna és Duna szögét védő *agri decumates*-t és az alsódunai provinciák nagy hídfőjét, Dáciát. Tudjuk, hogy ez a katonai szituáció pontosan a III. század közepén érett meg és most már áttérhetünk arra, hogy ennek keretében miként érett meg Dácia tragédiája.¹

Már Philippus és Decius alatt annyira tönkre teszik Dáciát a folyton megismétlődő rablóhadjáratok, hogy a pénzforgalom hirtelen egészen összezsugorodik — alig tudjuk ezentúl a nyomát felfedezni nagy ritkán a leletekben — és nem is tér itt vissza az élet többé rendes kerékvágásába. Pedig a két említett császár még nagy erőfeszítéseket tett a tartomány megmentésére és noha évről-évre megismétlődtek a portyázó hordák támadásai ellene, még a következő évtizedben is küzdöttek ellenük a rómaiak, sőt néhányszor jól rájuk is vertek. Így nem áll helyt az a Gallienus által félretolt szénatus gyűlöletét tükröző céltudatos beállítás, hogy Gallienus bűne volt Dácia elvesztése; de annál biztosabb, hogy 258

¹ A következőkben megismételjük az „A gót mozgalom és Dácia feladása” c. tanulmány egyes rövidebb részeit (v. ö. 30. s köv. l.), továbbá a Cambr. Anc. Hist. XII. (1939), 150. s köv. l. közölt gondolatmenetet.

körül az *egész* birodalom katasztrófális helyzete végső veszedelembé hozza ezt az előretolt sziklabástyáját.

Gallienus tehetetlen apját, Valerianust a Fekete-tengeren áthajózó germánok váratlan kisázsiai dúlásai és a perzsák pusztító betörései — egészen addig, míg a perzsa nagykirály 260-ban fogságba nem ejtette — teljesen megbénították; másfelől pedig oly méreteket öltöttek a germánság támadásai a rajnai Germánia és Gallia ellen, hogy a másik császár, Gallienus kénytelen ott összevonni minden erejét és vízi seregét, nemesfém- és pénzkészleteit Kölnbe, hathatós védelem nélkül hagyva a dunai országokat, hogy a Nyugatot megmenthesse. Illyricumban természetesen nagy volt ezért az elkeseredés ellene; két ellencsászárt is emeltek pajzsukra 260-ban az itteni csapatok és 261-ben egy harmadikhoz, a keletről erre vonuló Macrianushoz csatlakoztak, hogy általa segíthessenek magukon. De mindez hiába volt: e lázadások nem hoztak trónváltozást, hanem szintén csak a birodalom életképességét ásták alá. Ugyanígy Nyugat-Európa elszakadása is 260 végén Postumus alatt, mely által a Rajna-Duna szögének sorsa pecsételődött meg és a megfogyatkozott nyugati hadsereg a barbárok kiverése helyett kettéválva egymás ellen készült, egymás ellen harcolt; és mivel nem sikerült egyik félnek sem megsemmisíteni a másikat, 274-ig jelentős erőket kötött le ez a belviszály a francia-olasz határvidékeken; a galliai császárok pártjukra csalogatták a germánokat, ahelyett, hogy küzdöttek volna ellenük és Gallienus is megalkudott kényszerhelyzetében nem egy törzsükkel.

Magától értetődik, hogy ez az általános összeomlás Dáciát sújtotta elsősorban, melyet az ellenség a legkönnyebben közelíthetett meg és a legkönnyebben vágthatott el dunajobbparti hadászati támpontjaitól, 'hinterland'-jától. Amint már jeleztük, a bajok főforrása itt a csapatok elvonása volt. Ez azáltal nőtt végzetes csapássá, hogy most már nem bizonyult elégnek *rövid időre* elvinni bizonyos egységeket, hogy máshol segítsenek, hanem oly elvi jelentőségű nagy átcsoportosítást kellett az egész birodalom haderejével végrehajtani, amely eredményessé tehetette az ellenállást a minden felől feltűnő ellenfelekkel szemben. Ez a folyamat már Philippus alatt megkezdődött és most Gallienus teljesen szakított azzal az elgondolással, amely a határvonalra sűrítette az összes katonai alakulatokat: amikor annyiszor áttörték ezt a kordont és oly sokszor garázdálkodtak már akadálytalanul a barbárok a belső tartományokban is, napnál világosabb volt e II. századi elgondolás csődje. Az összetört limes mögött a dunai provinciák most már csak Itália

hadászati előterepének szerepét játszották a birodalom szempontjából s így e császár az Alpokat tette a védelem gerincévé. Mégpedig olyképpen, hogy egyrészt mögöttük, Észak-Itália nagy hadiközpontjaiban, másrészt előttük, köröskörül a legfontosabb stratégiai pontokon új erősített táborok helyőrségei várták a támadást; hasonló intézkedésekkel — ha nem is ily nagy arányúakkal — igyekeztek Görögországot megvédeni. Ez az új, mélyen tagozott hadrend az addig sohasem látott méretű háborús tevékenység közepette lassúnak és nehézkesnek bizonyult legionárius gyalogság helyett Gallienus új, százszor mozgékonyabb lovasseregére támaszkodott, melynek északafrikai mór dobólándzsások és dalmata könnyűlovások szolgáltatták a zömét. De gyalogság is kellett a mozgóháborúban és ezért az említett új táborokban az Alpok mindkét oldalán a légiók legjobb legénységéből kikülönített zászlóaljok várták, hogy akármely irányban előredobják őket. Az ilyképpen meggyengített határvédelmet már csak egy kockázatos, de pillanatnyilag bevált eszközzel lehetett valamennyire megjavítani: több helyen egész barbár törzseket telepítettek a limesre, akiknek átadták egy-egy frontszakasz őrizetét. Dáciából — láttuk — nemcsak különítményeket vontak ki, hanem egész légiókat (s bizonyára segédcsapatokat is), fel kell tehát tennünk, hogy itt még inkább barbárokkal kellett pótolni a megritkult védőcsapatokat. Hogy melyik rablóból csináltak pandúrt, nem tudjuk: lehet, hogy a karpokat bocsájtották be először, de tény, hogy egy évtized múlva a gótok már befészkeltek magukat Erdély hegyei közé.

A szenátusi történetírás által igazságtalanul bűnbaknak odaállított Gallienus e hatalmas átszervezés által, melyet a legsúlyosabb viszonyok között kellett végrehajtania, 261 óta tényleg ura is lett a helyzetnek: a 267—269. évek nagy gót betörései már nem dönthették oly anarchiába a világbirodalmat, mint a 253—260. évek csapásai¹ és közvetlenül visszaverésük után lassan elül a barbárság zajlása, nagy keservesen kezd magához térni a birodalom. Ez a konszolidáció rettentő áldozatok eredménye volt és — mint már mondtuk — elsősorban Dácia fizette meg az árát.

256-ban még veretnek Dácia számára autonóm aprópénzt, 256 és 258 közt még állítanak e provincia belsejében feliratos köveket katonai hatóságok és polgári közületek, de ennél későbbi feliratunk már nincs. Hogy a római élet beteg érverése még lüktet, azt a rendkívül megcsappant,

¹ Cambridge Ancient History XII. 1939, 212. s. köv. l.

de hellyel-közzel még kimutatható pénzforgalom bizonyítja. De a feliratok megszűnése nem lehet véletlen, még akkor sem, ha 1—2 még előkerül az idők folyamán. Ez a sötétségbe borulás kétségtelenül a barbárok okozta anarchia bélyege. A viszonyokat mindennek előtt az boríthatta fel, hogy a csapatok zömét elvitték. Már azok közt a *vexillatio*-k között, amelyeket Philippus óta vontak Észak-Itáliában össze, ott vannak a két erdélyi légió különítményei; de később magukat a légiókat is elvitték Erdélyből. Valamelyik közvetlenül 261 után következő évben Dácia déli kapujában, Mehádiánál találjuk a *XIII. gemina* légió parancsnokát — biztosan ezredével együtt, mely 260-ban részt vett egymás után Ingenuus és Regalianus lázadásában,¹ de újra visszapártolt megverésük után Gallienushoz. Majd kisvártatva — még mindig Gallienus egyeduralkodó alatt — Dél-Pannoniában találjuk mindkét dáciai légiót közös parancsnok vezetése alatt, mégpedig Poetovióban, ahol az Itáliába vezető fő útvonalat őrizték: maradandó, sőt fényűző építkezéseik igazolják, hogy itt-tartózkodásuk állandóbb jellegű volt.

Arra, hogy Dáciát végleg odadobják a barbárság mar-talékául, még mindig nem gondolt senki. Még 270-ben is olyan pénzsorozatot bocsát ki a milanói állami pénzverde, mely hirdeti, hogy az *imperium Romanum*-ot az akkori zűrzavarból a *genius Illyrici* fogja kivezetni, amely állam-mentő szellemnek Pannónia mellett a 'boldog Dácia' a leté-teményese. De a *Dacia felix* képtípusa — Aurelianus uralma elején vagyunk — hirtelenül kimarad ebből az éremsorozat-ból. Ennek nagy oka volt: sorsdöntő változás állott be ekkor.

Az új császár először a vandálokat veri ki Pannoniából, majd mindjárt utána a juthungokat Észak-Itáliából és máris készülnie kell a palmyrai királyné, Zenobia ellen, aki II. Clau-dius halálakor elérkezettnek látta az időt arra, hogy Rómától elszakadva önálló birodalmat alkosson a Keleten; csapatai máris megszállták Kis-Ázsiát és elfoglalták Egyiptomot.² De Aurelianus nem távozhatott addig Keletre, amíg a dunai tartományokat meg nem tisztította a területükön dülő bar-bároktól. 271 tavaszán először Moesiából és Thráciából söpörte ki a portyázó rajokat, majd átkelt a Dunán és több nagy csatában annyira tönkreverte a gótokat, hogy „hosszú időn át mukkanni sem mertek”; vezérük Cannabaudes is elesett. Dácia megint római kézben volt. És a nagy had-vezér mégis kénytelen volt lemondani róla a viszonyok kényszerítő nyomása alatt: *desperans eam posse retineri*.

¹ V. ö. A. Alföldi, Numismatic Chronicle 1929, 218. s. köv. 1.

² A. Alföldi, „Berytus“ 5. 1938, 47. s. köv. 1.

Zenobia ugyanis lehetetlenné tette Itália gabonaellátását Róma nagy éleltárának, Egyiptomnak elfoglalása által és ezért Aurelianus pillanatig sem halaszthatta el Palmyra hatalmának letörését. Márpedig a dunai katonaság nélkül keletre hadat vezetni nem lehetett, — aminthogy tudjuk is, hogy Zenobia hadait Moesia, Pannonia, Noricum és Raetia kikülönített csapatai és a dalmata lovasság győzték le. A kimerült és a barbár betörésektől állandóan fenyegetett Illyricumból viszont nem lehetett másképp elvonni ily nagy erőket, csak ha a dunai front nagy hídfőállásának feladásával alaposan megrövidítették a határmenti védvonalat. Ezért a császár a gótokon aratott nagy erdélyi győzelmei után azonnal hozzálátott ahhoz, hogy a helyőrségek maradványait és az egész polgári lakosságot áttelepítse a hadsereg védelme alatt Moesia és Thracia földjére, amelyekből kiszakított egy nagy földsávot, Parti és Belső-Dáciának nevezve el ennek két részét. Ide helyezte át a két dáciai légiót is és Serdica-ban, a mai Szófia helyén pénzverdét nyittatott az új provinciális szervezet alátámasztására. A régi keretek felújítása a jobbpartra vándorolt dáciai rómaiság számára világosan megmutatja, hogy mily nagyarányú és mily alaposan előkészített akció volt az, amellyel Aurelianus a dáciai romanizmust a maga egészében átültette a Balkánra. Ilyen eset nem is fordult elő az egész császárkorban még egyszer, hogy t. i. egy uralkodó önkéntes elhatározásából kifolyólag tépte ki egy területen a romanizmus gyökereit és plántálta át máshová azokat. Róma Erdélyben maga szüntette meg tudatosan a romanizmus életfeltételeit és így csak magától értetődik, hogy ennek minden életjele eltűnt innen.

A békés jólét már a markomann-szarmata háborúban eltűnt innen, a III. század rendkívül számos és súlyos barbár támadása következtében pedig a polgári élet fokozatosan tönkre megy itt.¹ A módosabb elemek délreszivárgása már ekkor megkezdődhetett és állandóan fokozódhatott. Az egyszerűbb emberek is menekültek, ha tudtak, mint Galerius anyja, aki *infestantibus Carpis* hagyta ott szülőföldjét. De a romanizmus létalapja akkor rendült itt meg igazán, amikor a csapatokat Philippus óta elkezdik apasztani, majd amikor Gallienus jelentős részüket elviszi. Arról pedig, hogy Aurelianus hogyan járt el a kiürítés alkalmával, egészen hű képet adnak a IV. század közepén keletkezett és számunkra elvesztett biografikus császártörténet alapján a források. *Provin-*

¹ Szükségesnek látszott a következőkben megismételni „A gót mozgalom“ c. dolgozat néhány kisebb részét.

ciam Daciam — írja Eutropius — *quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato omni Illyrico et Moesia desperans eam posse retineri, abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit appellavitque eam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit*, etc. Ezt a helyet a Historia Augusta kompilatora is kiírta Eutropiusból, és rövidebb fogalmazásban más források is megőrizték.¹

Mi volt tehát a helyzet ezentúl Erdély földjén? Eltávozott a katonaság utolsó maradványa is, véget vetve a közbiztonságnak; elment a világállam közigazgatási szervezete és megszűntek a helyi hatóságok; a magánvállalkozásnak, iparnak és kereskedelemnek bedugultak a csatornái, — egy szóval: a római életforma minden előfeltétele megszűnt a kiürítés által. És valóban tudjuk is, hogy a római telepeket felverte a gyom: egyetlen egynek sem öröklődött a neve korunkra. Igaz, hogy próbálják megkerülni e súlyos nehézséget és állítják, hogy ennek ellenére is lehetett kontinuitás. Azt mondják, hogy nem városi, hanem falusi lakosság maradt meg Dáciában és így „il en faut donc chercher les traces à la campagne, dans les hameaux et les fermes isolées, comme à l'époque préromaine. Ici l'on était plus à l'abri des vexations des bandes barbares que dans les villes situées le long des grandes routes. Telle est aussi la cause pour laquelle les noms des villes ne nous ont pas été gardés.“ (Daicoviciu, i. m. 83. l.). Csakhogy a Balkánon, ahol a román vándorpásztorkodás életformája valóban kialakult és a mai napig virágzik, a városi telepek neve nem tűnt el, hanem igen is jórészt megmaradt!

Ugyanez a körülmény cáfolja meg a kontinuitás elméletének másik argumentum ex silentio-ját, melyet G. I. Bratianu (i. m. 13. s köv. l.) hangoztatott utoljára e sorok írója ellen: hogy tudniillik az anyaföldhöz szívósan ragaszkodó alsó néprétegek hangtalan élete, melynek jeleit nehezen tudja csak érzékelni a történeti kutatás, mehetett a maga útján akkor is, ha — nem is értesülünk róla. E hangtalan életfolytonosságnak hangos őrzői azonban mindenütt, ahol a romanizmus túlélte a koraközépkor viharait, a városnevek. S ezek — mondtuk — Erdélyben hiányzanak. Hogy ez mennyire nem véletlen, az rögtön meglátszik, ha Pannonia romanizmusának továbbélését vesszük szemügyre a helynevek alapján. A Dráva-Száva közén, ahol a romanizált lakosság még a VI. században is élt városaiban és ahol még az avar uralom sem tudta teljesen kiirtani minden nyomát,

¹ Uo. 26. s köv. l.

számos hely ma is őrzi római nevét. A Dráva táján az eltűnt helynevek helyett egyházi elnevezések bizonyítják — az archaeológiaiilag is igazolt — folytonosságot Mitrovicán (melyet tehát Szent Demetrius városának hívnak Sirmium helyett) és Pécsen (melynek *Quinque Basilicae*—Fünfkirchen—Pécs, tehát „Ötegyháza“ a neve *Sopianae* helyett). Ezen átmeneti zónától északra a római nevek teljesen eltűntek és csak jóval messzebb, Győrtől nyugatra kezdődik meg a kontinuitás zónája: ugyanezt a tényállást mutatják az irodalmi és régészeti adatok is, melyek szerint a húnok által leghamarább elfoglalt *Valeria* (Pannonia északkeleti negyede) már az V. században alámerült a barbárság áradatában s utána a tőle nyugatra fekvő *Pannonia prima* is kipusztult.¹ Tehát már a keleti Dunántúlon is megszakadt minden szál, mely a rómaisághoz vezetett vissza; holott itt sohasem volt oly állami evakuáció, mint Erdélyben, s még a húnkorszakban is sínylődött itt a római lakosság, sőt a belső részek legvédehetőbb pontjain a VI. század közepéig (az avarok megérkezéséig), s ahol csak másfél évszázaddal később következett be a rómaiság katasztrófája, mint Erdélyben. Pedig itt is voltak őserdők és mocsarak, mint Dáciában, melyek hosszú ideig buvóhelyet adhattak annak a népességnek, mely hiába akart volna menekülni, hiszen mindenütt csak barbár megszállókat talált volna a nyugaton a korai középkor zavaros századaiban.

Világos tehát, hogy amint Traianus elmet szette a dák nép életének fonalát Erdélyben, úgy Aurelianus akciója véget vetett a római telepések itteni létezésének.

Bratianu még mindig azt fejtegeti, hogy ha Szíriában, Afrikában és Spanyolországban, Galliában és Britanniában mindenütt megtalálhatók az őslakosság nyomai a későbbi korszakokban, miért ne volna ez így Erdélyben is? Érveléséből azt kell következtetnünk, hogy nem vette tudomásul, amit erről tíz évvel ezelőtt e sorok írója elmondott s ezért legyen szabad ezt megismételni.²

A római kontinuitás problémáját világosabban látjuk, mióta ezt A. Dopsch híres munkájában nagyvonalú történeti

¹ A. Alföldi: *Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I—II.* (1924—1926); U. az, *Eurasia Septentrionalis Antiqua* 9. 1934, 285. s köv. l.; U. az, *Szent István Emlékkönyv* I. (1938), 151. s köv. l. (= *Tracce del cristianesimo nell'epoca delle grandi migrazioni in Ungheria. Quaderni dell'impero. Roma e le provincie* 2. Istituto di studi romani, 1938).

² Alföldi A.: *A gót mozgalom*, 49. s köv. l. V. ö. Tamás L.: *Rómaiak, románok és oláhok Dacia Traianában* (1935), 49. s köv. l. (újabb irodalommal).

perspektívába állította és az őt követő, vagy vele szembe-
helyezkedő részletkutatás a speciális esetekből adódó tanul-
ságokat mindinkább kidomborította. A haladás itt kettős :
míg egyrészt világos, hogy nagy világtörténelmi korszakok
köztt nem szabad külsőleges bevágásokkal megakadályozni
a történelmi fejlődés nyomkövetését, úgy másrészt ugyan-
olyan visszaesés volna ezen organikus szemlélettől a régi
mechanikus felfogás felé, ha az antik kultúrvilág és a helyébe
lépő új népek szerves érintkezéseit valamelyik nyugati román
nép kialakulásának szemüvegén át mindenütt egyformának
és mindenütt egyaránt a mai napig hatónak tennék fel.
Pedig ez az egykaptafárahúzás éppen Dáciára nézve dúsan
virágzik, nem tekintve azt, amit p. o. H. v. Voltelin¹ fejtett
ki arról, hogy a népvándorlásnak mily különféle követ-
kezményei voltak a romanizált néprétegek továbbélését
illetőleg. Pedig még nála is erősebben kell hangsúlyoznunk
az egyes országok sorsa közötti különbséget : aszerint, hogy
valamely római tartomány a népek romboló hadainak
országútjára esett-e, vagy pedig fordítva, jórészt elkerülték
ezek az illető vidéket, azután pedig, hogy csak egy-két
horda, vagy fordítva a néphullámok özöne söpört-e valahol
végig, meg hogy mily erős volt a rómaiság egyik vagy másik
területen, hogy a földrajzi környezet hogy hatott a védekező
őslakók és támadó jövevények viszonyára stb. Nem szabad
tehát helytelenül általánosítanunk e kérdésben, hanem éppen
ellenkezőleg, minden más esettől függetlenül kell azokat
a sajátos és sehol máshol sem érvényesült körülményeket
és erőket mérlegelnünk, amelyek Erdélyben az ókor és
középkor mesgijén felmerültek és hatottak.

Aki Dácia elveszését a III. században az V—VII. század
nyugati eseményeivel fogja egy kalap alá, amelyek az ottani
germán-román királyságok kialakulásához vezettek, két
olyan korszak viszonyait keveri össze egymással, melyek
között alapvető különbség van. Mert míg Kr. u. 400 óta,
tehát a hún roham által megindított germán foglalások kor-
szakában nincs többé a Nyugaton olyan római ország,
melyben az új hódítók fel ne bukkantak volna s így a romani-
zált lakosság nem menekülhet el, hanem legtöbbször hazája
földjén pusztul el, vagy olvad lassanként össze az új uralkodó-
réteggel, — addig a III. század derekán csak az imperium
előretolt hídfőállása vész el Erdélyben, a dunai *limes* azonban
még csonkítatlanul áll. Ha a dunai tartományokban meg

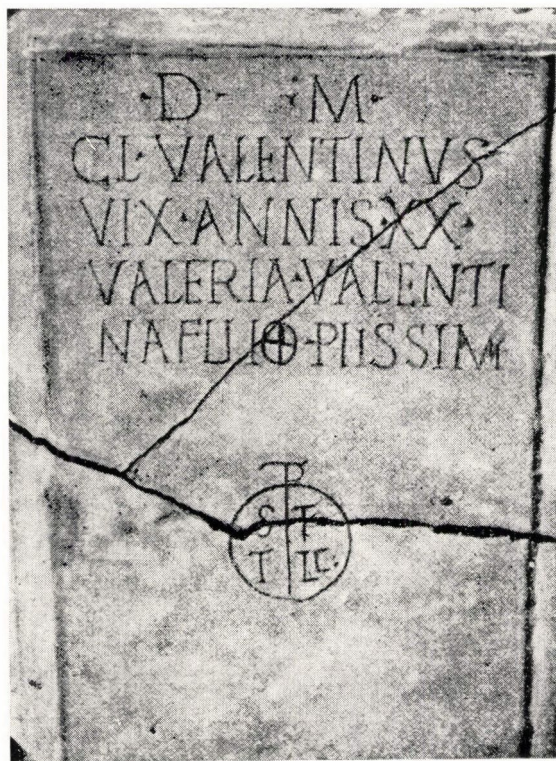
¹ Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 1.
1920, 10. s. köv. 1.

is rendült ekkor néhány évtizedre a civilizált élet folyása, a birodalom roppant testében még minden belviszály, pénzügyi csőd, barbár dúlás és pestis ellenére sem állott meg a vérkeringés. Talán nem is annyira a közöttük eltelt két évszázad választja el e kort a népvándorlás felülkerekedésétől, mint az a néhány súlyos évtized, mely Nagy Theodosius óta telt el s amelynek folyamán a történelemben példátlan gyorsasággal roppan össze a római világ.¹

Dácia feladásakor tehát, amikor inkább még a gyengébb barbár törzsek is arra vágnak, hogy megszabaduljanak bizonytalan és veszélyes életsoruktól és a limes védelme alatt húzódhassanak meg Róma kegyéből, vajjon miért választották volna Dácia romanizált elemei az ottmaradást? Kétségtelen ugyan, hogy a könnyörtelen adóprés és a kényszerintézmények kiépülése már Aurelianus idején is erősen sújtotta a birodalom lakosait, de e bajok még nem teheték számukra kívánatossá, hogy e miatt kegyetlen és nyers népek között töltsék napjaikat a határon kívül. Hiszen a polgárságban az elnyomással együtt a katonáskodástól és minden veszedelemtől való irtózás is nőtt, mígnem ezen elfajzott gyávaság (a dunai provinciák nagyszerű emberanyagának felmorzsolódása után) a germánok kezére nem játssza a hadsereget. Viszont Illyricum katonafiai a kétszázas években fényes rangokat és méltóságokat érthettek el, őket tömte aranyával az állam, ami nem csoda: a birodalom legáldozatkészebb és konstruktívabb gondolkodású rétege ez. Dácia kiürítése tehát nem tartozik azon esetek közé, mint a koraközépkor elfásult és elfajzott romanizált tömegeinek a kettészakadt világállam katonai csődje után történt rab-ságbahajtása. Ismételjük, hogy ez egész más: egy éppen magához térő nagyhatalom öntudatos és rendszeres visszavonulása arról az állandóan veszélyeztetett területről, melyet — a fent vázolt okokból — nem akart tovább megtartani.

Természetesen az emberi jogoktól megfosztott legalsó társadalmi rétegek söpredéke itt is versenyt rabolhatott a barbárokkal, mint Gregorios Thaumaturgos panasolja a kis-ázsiai germán inváziókról, vagy ahogy száz év múlva fosztogattak azok a *hostes Pannonii*, akiknek gaztetteiről Hieronymus egy feljajdulása által értesülünk. Úgy, amint valamivel később Galliában a nyomor és az adóprés megszülte a *bacauda*

¹ V. ö. J. B. Bury: *History of the Later Roman Empire* I. (1923), 136. s köv. l.; E. Stein: *Geschichte des spätrömischen Reiches* I. (1928), 472. l.

1

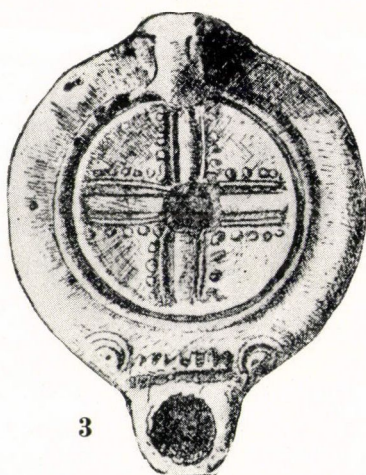
2

3

Állítólagos keresztény jegyek dáciai emlékeken ; Daicoviciu és Tudor után.

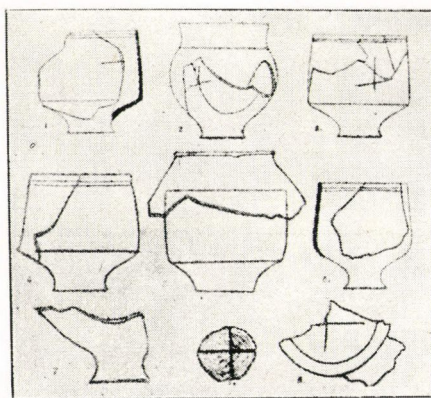

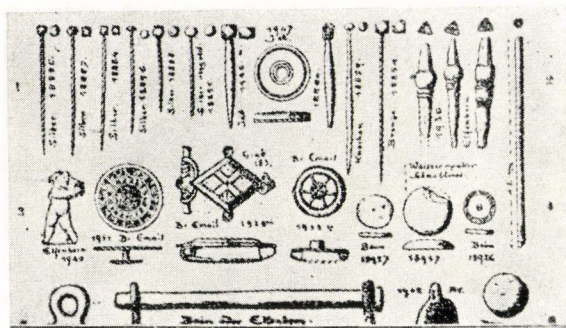
3

4

5

6

Kereszténynek vélt jegyek Erdélyből (3, 5), bulgáriai méces (4) és rajnai tárgyak a Kr. u. 200 körüli időkből (6); Daicoviciu és Tudor után.

lázasát, úgy Erdély földjén is felüthette a fejét az anarchia már Philippus óta és örömmel csatlakozhattak a gótokhoz a szökött rabszolgák és a Marcus óta betelepített földhöz kötött félszabad barbár zsellérek (*coloni, laeti*), ha tehették. Azt, hogy e félvad és tradícióatlan népségnek a rómaisághoz, ennek nyelvéhez és életformájához semmi köze sem volt, már mások is kiemelték.¹ Az egymást követő néphullámok ezeket kétségen kívül hamar elnyelték. De nagy tévedés volna azt hinni, hogy Aurelianus ezeket nem igyekezett átmenteni a jobbpartra. A birodalom egyik legnagyobb baja a földművelőkben és katonákban való hiány volt, ez az a baj, amely miatt drákói rendszabályokhoz nyulva kaszt-rendszerbe törték az embereket és amely miatt másrészt a még nem asszimilálódott barbároknak csakhamar döntő szerepe lett a római hadseregben, majd közigazgatásban. Ezért Aurelianus, aki *vastato omni Illyrico et Moesia* újra be akarta népesíteni a dunai országokat, valósággal vadászhatott az átköltöztetés idején ezekre is. Hogy ekkor már nemcsak a romanizált elemek értékesek az állam számára, hanem a katonának besorozható, vagy földművesnek alkalmazható ellenséges germán is, azt jól szemlélteti II. Claudius eljárása a Balkánon szorult barbárok maradványaival egyik győzelmes hadjárata végén.²

De nemcsak arra nézve nem szabad összetéveszteni a III. század viszonyait a koraközépkor állapotáival, ami a dáciai rómaisággal történt, hanem a feladott Dáciába telepített germánokat illetőleg sem. A romanizmussal még egészen másképp állanak ezek szemben, mint utódaik. Hiszen a keleti germánok e törzsei most érintkeznek először közvetlenül a birodalom civilizációjával, mely egészében véve idegen még előttük. Csak több mint száz év múlva érett meg a pontusi és keleteurópai germánság vezetőférfiaiban a rómaiakkal való közös kultúrérdék tudata, melyet Athaulf király híres menyegzői pohárköszöntőjében úgy fejezett ki, hogy a törvények érvénye az uralom igazi fundamentuma és amelyet úgy ültetett át a valóságba a nagy Theoderich, hogy a gótot harcosnak, a római a polgári hivatások végzőjének tette meg itáliai államalkotásában, mely e fejlődés csúcsfoka.

A III. században még nincs nyoma ennek az összefonódásnak rómaiak és germánok között. Az erdélyi foglalók

¹ A. v. Gutschmid: *Kleine Schriften* V. 388. l.; E. Fischer, *Die Herkunft der Rumänen* (1904), 68. s. köv. l., stb.

² Zosim. I, 46, 2.

csak Nagy Konstantin óta jutnak szerves érintkezésbe a birodalommal, miután e császár olyan szövetséget köt velük, mely kitűnő emberanyaguknak a birodalmi seregben való felhasználását biztosítja. Ezután, amikor a *foederatus*-ság állandó berendezéssé válik és a hadsereg mindinkább a germánság kezébe csúszik, valóban összeforrnak a birodalommal, mely olyasvalami lesz számukra, mint a gyáros a mult generáció munkásságának azon rétege számára, mely folyton sztrájkolt ugyan, de gondolkozása annyira a bérszólásra rendezkedett be, hogy akaratlanul is a tőke függvénye lett. Hatalmas új kapocs volt már ekkor Róma és a germánok között a kereszténység is, mely által a gót *propior Romano, et, ut res docuit, timore Dei mitis in caede* (Oros. 7, 37, 9) lehetett.

A kétszázas évek keleti-germán támadói még teljesen idegenül álltak a város fogalmával szemben¹ és ahol csak tehették, dúlták-égették a római telepkeket², amint ezt az ásatásoknál mindenütt felbukkanó datálható égési rétegek szemléltetik. E népek még nem értek meg akkor a pénzgazdaságra és nem látják okát, hogy ennek gépezetét, a romanizált városi társadalmat szét ne rombolják. Annak a kölcsönös megértésnek és idillikus együttműködésnek, melyet Erdélyben germánok s állítólag ott maradt románok között a kontinuitás hívei feltételeznek, sőt romantikus színekkel festenek néha ki, nincsen nyoma sem az irodalmi forrásokban — a régebben tévesen idevonatkoztatott auktorhelyekre,³ úgy látom, már az ellentábor sem hivatkozik —, sem pedig az archaeológiai tényállásokban.

Ha a hatalmas készültséggel végrehajtott kiűrités után még mindig maradt volna néhány romanizált csoport — habár ilyennek nyomát eddig nem lehetett kimutatni —, ezeknek sorsát az pecsételte volna meg, hogy Aurelianus óta még több mint hatszáz évig egész sor germán, törökfajú és szláv néphullám öntötte el Erdélyt és így amelyik zúgot az első nem söpörte volna ki, azt kilúgozták a későbbiek. Azt pedig, hogy a román nép hogy alakult ki a Balkánon és hogy jött később Erdélybe, megállapították már a nyelvészek, a néprajz és középkori történet kutatói.⁴

¹ Petr. Patr. frg. 170=Dio Cass., ed. Boissevain 3, 745 l.

² Másképp C. Daicoviciu i. m. 82. l., akivel szemben fenn tartom régebbi véleményemet.

³ Alföldi A.: A gót mozgalom, 57. s. köv. l.

⁴ Tamás Lajos idézett könyvében teljes összefoglalást talál erről az olvasó.

Még néhány szót kell azokról az archaeológiai érvekről szólnunk, amelyekkel az erdélyi román kontinuitás elméletét bizonyítani igyekeznek.

1. Római lakosok jelenlétét következtették (utoljára Bratianu, i. m. 39. s köv. l.) Dáciában abból, hogy a Kr. u. IV. századból való marosszentannai temető germán hagyatékával együtt római tárgyak is előfordultak. Azonban a *comes commerciorum per Illyricum* felügyelete alatt a barbárokkal folytatott kereskedelmi forgalom Konstantinus óta igen élénk volt Erdélyben is, ahol a gótok a pénzgazdasághoz is hozzászoknak már. Nem római lakosok jelenlétét igazolja ez, hanem a római kereskedelem kisugárzását. Rögtön világossá válik ez, ha a szarmaták régészeti hagyatékát vesszük szemügyre a Duna-Tisza közén és a Bánságban; Párducz Mihály összefoglaló műve — reméljük, hogy hamarosan megjelenik — már egyszerűen a képes táblák lapozgatása útján is meggyőzhet mindenkit arról, hogy itt, ahol sohasem volt római foglалás, minden sírlelet, minden telephely tele van római portékával; a római pénzleletek szakadatlan sora a húnok megjelenéséig tart e vidékeken. Ez a római külkereskedelem a Kárpátokon túl is kisugárzik: a sakrai vandál fejedelmi sírok a leghíresebb példái annak, hogy Sziléziában is mily erős ez, — éppen a marosszentannai temető keletkezésének idején. E római portékákat számos kultúrhatás is követi: pl. a ráncospohár (Faltenbecher) római edényformája is eljut Pannoniából a sziléziai germánokhoz.

2. Patsch, aki, sajnos, nem tanulmányozta a mi szarmata leleteinket, félreismerte e római importáru jelentőségét a Bánságban (Beitr., II. 215. l.) és római kontinuitást konstruált belőlük; követték ebben mások. Ezzel most már nem kell vitatkoznunk, hiszen láttuk, hogy itt sohasem volt római megszállás, hanem szarmaták tanyáztak itt az egész császárkorban.

3. Meglepve olvassuk, amit Bratianu (28. l.) ír Daicoviciu nyomán a kereszténység „kétségtelen *epigrafiai* nyomairól“ („Il n'est que plus frappant de relever des traces épigraphiques indiscutables du christianisme à partir du IVe siècle, tant dans les cités de la rive gauche du Danube (Drobeta) qu'en Transylvanie.“). Ami a dunabalparti leleteket illeti, ott valóban még sok bizonyítékát várhatjuk a romanizmusnak a késői császárkorból, mert Nagy Konstantin és I. Valentinianus hatalmas túlparti hídfő-erődöket és messzire előretolt katonai támpontokat építettek az oláh síkságon, éppen úgy, mint a Duna-vonal többi szakaszain is. De Erdélyben ily nyomok nincsenek. Amit Daicoviciu (Anuarul institutului

studii clasice II. 1936, 204. s. köv. l., erre felhoz, annak az epigrafiához semmi köze sincs; félek, hogy a kereszténységhez sem. Leghelyesebb lesz, ha sok szószaporítás helyett megismételjük Daicoviciu ábráit, melyek ezen állítólagos keresztény nyomokat bemutatják (ld. 176/77. l.). Az 1. képen látható feliraton alul bevésett *opto, sit tibi terra levis* monogrammszerű rövidítéséről régebben azt hitték, hogy Krisztus-monogramm, de Tamás és Daicoviciu felismerték, hogy ez tévedés. Ellenben az utóbbi kitűnő kutató az 5. sor közepén lévő O betűbe befaricskált keresztvágást keresztény jegynek veszi. Aki a képet megnézi, bajosan fog egyetérteni vele. A 2. képen bemutatott keresztalakú téglajegy, a 3. és 4. képeken kivehető keresztforma mécsdiszítés, az 5. képen lerajzolt edények, melyet egy román kutató kereszténynek vélt, Daicoviciu szerint sem azok, míg a 7. képen lefényképezett sírdombornű keresztvágásait ilyennek tartja. Sajnos, ezeknek a valódi, mindig függőlegesen s határozott és sajátos formában ábrázolt valódi keresztény jegyekhez semmi közük sincs, noha az Erdélyt elfoglalt germánok valóban felvették az Üdvözítő vallását a IV. században s így leletanyagukban tényleg várhatunk ilyeneket. (Mellesleg: a Daicoviciu-féle 8. ábrán látható hajtűk analógiái, melyeket ugyanott a 9. képen tesz közzé [= a mi 6. képünk] a Kr. u. 150—250 közötti korszakból valók, ld. I. Sellye: Les bronzes émaillés de la Pannonie romaine (Diss. Pann. II. 8), 89. s. köv. l., ahol a velük talált rajnai emailmunkák datálását adja J. Exner).

4. Pannoniából ismerünk már több olyan temetőt, amelyekben a római sírsorokhoz népvándorlaskoriak csatlakoznak. Ilyenek Erdélyben még nem kerültek elő. A Daicoviciu (94. l.) említette nekropolisok közül egyben sem jelentkezik ily összefüggés; az általa felsorolt későbbi temetők tiszta germánok.

Azt, hogy a La Tène-formák felújulása és a germán benyomott díszű edények a dáciai autochton népességgel semmi összefüggésben sincsenek, már fentebb kifejtettük.

Így nem marad más teendőnk, mint annak megállapítása, hogy Erdély földjén nincsen sem dák, sem római kontinuitás. De a román nép köztudata mégsem téved akkor, amikor romanizált thrák elemekben keresi nemzeti léte gyökerét. Csakhogy e romanizált thrákok a Dunától délre voltak ottlón és csak a középkorban jutottak a volt Dácia hegyei közé, — úgy, mint a rómaiak által sohasem birtokolt szomszédos oláh síkságra, sőt Galiciába, Bukovinába, Besszarábiába is.

Alföldi András.

Az angol alkotmánytörténetírás tegnap és ma.

Az angol alkotmány régen tárgya a művelt magyarság érdeklődésének. Mióta az új Európa közjogi alapeszméi hazánkba is eljutottak és a magyar szemek sugara a messzebb Nyugatra is elhatolt, a szigetország közjogi berendezkedésében távoli rokont, de egyben ki nem bogozzható rejtélyt láttunk. A rokonság jogcímén többnyire akkor ébredtünk e berendezkedés fontosságára, mikor nálunk is alkotmányreformról, közjogi megújodásról volt vagy lehetett szó. Így bukkant fel Anglia közíróinknál először 1790-ben, mikor a rendiség politikai elméletei korszerű ruhát öltöttek, míg a társadalmi berendezkedés változatlan, tehát avult maradt. Szinte egyidőben hirdették az angol és magyar alkotmány hasonlóságát egyszerre ketten is: a jogász Barits szinte naiv egyoldalúsággal, a nyelvművelő Aranka inkább a német abszolutista felfogás ellen irányuló éllel fejtette ki, hogy a király jogállása, a nemesség szerepe, az ország szabadsága mennyire párhuzamos a két rendszerben. Sőt az összehasonlítás szinte a mi javunkra ütött ki, leckéül azoknak, „akik a magyarokat nyugtalan fejeknek tartják“, mint Aranka német kiadásának címe mondja. A két alkotmány rokonságának legendája azután újra meg újra feltámadt, s a magyar alkotmánytörténelemben termette meg kétes gyümölcseit; hatása abban mindenestre üdvös volt, hogy eleinket először serkentette az angol közjogi berendezés megismerésére.¹

¹ (Adalbertus Barits): *Dissertatio statistica de potestate exsequente regis Angliae. Conspectus regiminis formae regnorum Angliae et Hungariae* (H. n. 1790). — (Aranka György): *Az Anglus és Magyar igazgatásnak egyben vetése* (Kolozsvár 1790). Németül: *Vergleichung zwischen Englands und Ungarns Regierungsform. Oder: Ein Wort an die Jenigen von welchen die Ungarn für unruhige Köpfe gehalten werden.* Übers. v. S. Szrógh (Pest 1791). — *Nézeteiket ismerteti Concha Győző: A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik* (Olcso Könyvtár 498—499. Budapest 1885), 188. s köv. l.; u. az: *Az angolos irány politikai irodalmunkban a mult század végén.* (Hatvan év tudományos mozgalmi között, Budapest 1928, I. 213. s köv. l.); Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története* (Budapest 1936), 208—212. l. — *A történeti keret és irodalom: Szekfü Gyula: Magyar történet* (3. kiad. Budapest), V. k. 59. l. Későbbi hasonlító: Csaplovits (Johann): *England und Ungarn. Eine Parallele* (Halle 1842). — J. T. Smith: *Parallels between the constitution and constitutional history of England and Hungary* (London, 1849). — Hantos, ld. alább 186. l. 4. jz.

Reformkorunk legnagyobbjai már a gyakorlati javítás és megújítás érdekében magasztalták Anglia szabad intézményeit. Széchenyi csak azért hasonlította össze a spanyol uralom hanyatlását és a német közepszerűséget a szabad Britannia, Hellas, Róma, Velence és Amerika ragyogásával, hogy a nehezen mozduló magyar uralkodó osztályok számára a „zabolátlan“ kormány alatt nyögő és a szabadság áldásait élvező nemzetek különbségét példázza.¹ Hosszú felvilágosító munkájuk nem is volt eredménytelen; a reformkor nagy alkotása, az 1848. év népképviselői rendszere azután új lökést adott az angol parlamentarizmus tanulmányozásának. Az önkényuralom nyomásának enyhültével az angol eszmék lelkes terjesztője, Barsi József súlyos ráfizetéssel kiadta Thomas Erskine May munkáját az angol parlamentről. Előszavában elmondotta, mi birta a fordításra: „tevő ezt először a vágy, az angol parlament szerkezetét és működését apróra ismerni most, *midőn magyar parlamentre vala reményünk*“.² Nem sokkal utóbb ugyancsak ő ismertette May 1760—1860-ig terjedő alkotmánytörténetének első felét bő kivonatokban a Budapesti Szemlében, majd Bagehot fejtegetéseit az angol alkotmány lényegéről.³ A kiegyezés évében az összehasonlításnak komolyabb lehetőségei is nyíltak: Jánosi Ferenc az Alkotmányok gyűjteményében első kötetként ismertette az angolt,⁴ s egy évtizeddel ezután az Akadémia háromkötetes kiadványt szentelt a parlamenti kormányformának.

Ezzel „eddig páratlan kézikönyv“ került a magyar közönség elé: Alpheus Todd műve a parlament kifejlődéséről és működéséről, s mint a fordító kifejtette, éppen a legjobbkor. „Jelen hajaink egyik forrása éppen ott rejlik, hogy nem vagyunk eléggé ismeretesek azon rendszer sok aprós, de lényeges sajátágaival, mely szerint a közügyek intézése *egy évtized óta* nálunk történik. Még mindig az abszolút vagy a cancellori rendszerhez szokott fogalmakkal élünk a parlamenti rendszer alatt. E lapok átolvasása után látni fogja az olvasó, hogy e rendszer eredeti helyén, Angliában, egészen elmosódik a multba azon kor, amidőn ott e rendszer kezdetét vette; ott az események természetszerű fejleménye ez; míg ellenben nálunk, az 1848-ban történt *első bevezetési kísérletkor*:

¹ A Hunniában, id. Fekete József—Váradi József: Széchenyi vallomásai és tanításai (Budapest 1926), 324—25. l.

² Th. E. May: Treatise on the law, privileges, proceedings and usages of parliament (1844). Magyarul: Az angol parlament és eljárása. A 4. kiad. után átdolg. Barsi József (Pest 1861). Az idézet: 375. l.

³ Az angol alkotmány története 1760—1860. Budapesti Szemle 17, 18, 20. k. (1863, 1864). — Az angol alkotmány lényegéről. Uo. Új folyam, 11. k. (1868).

⁴ Pest 1867. — Néhány évvel utána ugyancsak a parlament tárgykörébe vágó kis füzet jelent meg: Laugel Ágost: Az angol alsóház és a parlamenti kormány. Ford. Timon (Budapest 1872). Ebben is olvashatjuk a római jog hasonlatát, amit később Concha használ.

sem a politikai előzmények nem olyanok voltak, melyekhez mintegy hozzájuk forraszthattuk volna az *új plántát*, sem kellő mérvű ismereteink nem voltak e rendszer természetéről. „Éppen természetes volta miatt óvja ez eredeti hazáját két század óta a rázkódtatásoktól, írja tovább; „míg ellenben ott, hová csak mintegy *kész idegen növényt* ültetik át e rendszert, eleinte még többé kevésbé a democat elem hirteleni túlnyomóvá lételének kedvez ez, a mi viszont könnyen az állam egészséges fejlődhetésének válhatik kárára.“ Ezért a fordító szerint az ország jövője függ a parlamentarizmus részleteinek megismerésétől.¹

A hatvanas—hetvenes évek érdeklődése tehát szinte teljesen gyakorlati irányú: valóban megállapíthatjuk, hogy újabb alkotmányreformjainknál ösztönzőként és példaként az angol berendezés állott politikusaink szeme előtt. Az új palánta, amely csak a kiegyezéskor szökkent virágba, gondos ápolást és öntözést igényelt, s ezért a rendi, nem parlamenti képviselőlethez szokott nemzet addig s azután nem ismert aprólékos figyelemmel fordult a rendszer részletei felé. Ennek a rendszernek, s közelebből May és Todd munkáinak bizonyára éppen úgy megvolt a hatásuk részletekben is a mi országgyűlésünk „kiváltságaira, eljárására és szokására“, mint a parlamenti kormányzás ideálját hirdető műveknek nagy általánosságban a reformkor mozgalmaira. De elégedjünk meg ehelyütt a két munka szerzőinek megismerésével: nagyon jellemző, hogy Todd a kanadai, May az angliai parlament hivatalnok volt, s az ismeretterjesztés hivatásától áthatatott fordítók éppen az ő munkáikhoz nyúltak, nem az alkotmánytörténeti könyvekhez. Azoktól kértek tanácsot az új gépezet kezelésének bonyolult kérdéseiben, akik azt a gyakorlatból a legjobban ismerték.²

A praktikusok mellett megjelentek azután a teoretikusok is. Kautz Gyula 1879-ben természetes fejlődésével, a szabadságjogok érvényesülésével, az osztályok együttműködésével okolja meg az angol alkotmány tanulmányozásának fontosságát. Vegyes alkotmány ez, mondja, amelyben az egyeduralmi, arisztokratikus és demokratikus elvek egyesülnek, amely történeti és mégis haladó. S hogy miért különösen érdekes számunkra, azt az angol-magyar párhuzam tisztultabb kifejezésével okolja meg. „A magyar közjog, mint szintén kiválóan történeti alkotmány, egy szintén évezredes fejlődési processusnak szülötte, s mint középkori és modern államelvek szerencsés vegyületéből (erős királysággal, szilárd osztályszervezettel, kifejlett bírósági organizmussal, s széles alapú önkormányzattal) keletkezett státusrend igen sok hason-

¹ A. Todd: On parliamentary government in England. Its origin, development and practical operation (London 1869). Magyarul: A parlamenti kormányforma Angliában, s annak eredete, kifejlődése és gyakorlati alkalmazása. Ford. Dapsy László. I—III. k. (Budapest 1876—77.) Az idézet: VI., VII. l.

² Toddról ld. most i. munkájának magyar előszavát, Mayről Encyclopaedia Britannica 14. kiad. IX. k. (1929) 95. l.

lóságot mutat az angol államjoggal; s így kétszeresen tekinthetjük magunkat fölhíva arra, hogy nemzeti alkotmányunknak eme formai és anyagi tökély tekintetében a miénket messze meghaladó nagy *előképét* tüzetes tanulmány és kutatás tárgyává tegyük.¹

Ez a tanulmányozás nem is késett sokáig. Concha Győző sorozatában az „Újkori alkotmányok“ közül a belga és amerikai alkotmány háromszáztíz lapjával szemben az angol egymaga ötszázöt lapos kötetben jelent meg. Hiszen a belga és amerikai rendszereket is ez sugallta, s „már egy század óta oly funkciót kezd az emberiség közjogi életében teljesíteni, aminőt a magánjogiban a római végez évezredek óta“.² A politika nagy mesterének célja már tudományos, szinte tisztán történeti volt: meg akarta mutatni, hogy *elemi közjogi fogalmaink* mennyire különös angol történeti előzmények, társadalmi erők függvényei; mászóval előfeltételeiket és összefüggéseiket kívánta az idegen rendszerben megtalálni. Ő, aki ékesszólóan mutatta ki az angol-magyar párhuzam eredetét a felvilágosodás irodalmában és túlzásait az egyes szerzőknél,³ megtalálta a történeti szálakat a két rendszer XIX. századi formája között. Elvi szempontból a hatalom és szabadság összeegyeztetése élesztette lelkesedését s ebben találta meg a mélyebb, eszmei párhuzamot a két rendszer között: a mi fő jogcímünk a „világállásra“ szintén a szabadság szeretete, csak hatalmunk kisebb. Ezért hazafias kötelességének tartotta megismertetni honfitársaival az angol alkotmány érényeit, de nem titkolta el annak hibáit sem, a „külföldimádó közhangulat“ ellensúlyozására.⁴

Ezek a nyilatkozatok jellemzően mutatják, hogy a közvetlen szellemi hatás elismerése és a vele járó gyakorlati szempontoktól irányított érdeklődés helyébe a nagyobb távlatok meglátása és ezzel az alkotmánytörténet tanulmányozása lépett. Nem mintha eddig nem jelentek volna meg történeti irányú cikkek: Barsi már 1863-ban hozzáférhetővé tette Mayt, R. Palgrave Képei az alsóház történetéből és működéséből két kiadást is értek, de ezek csak annak a szükségletnek kielégítését célozták, mely a parlamenti gépezet megindulásával kapcsolatos kérdések tisztázását kívánta.⁵ A teoretikusok munkáiban már bővebb történeti áttekintések kaptak helyet, s az angol-magyar hasonlóság további hirdetői sem mellőzték az előzmények tárgyalását. Mégis, míg Barsi és társai az eredeti munkákhoz nyúltak, ha kisebb körben is, a nagyobb apparátussal dolgozó Conchánál már a német

¹ Kantz Gyula: Az angol államalkotmány általános jellemzése, Budapest (1879). Az idézet: 28. l.

² Concha Győző: Újkori alkotmányok. II. k. Anglia alkotmánya (Budapest 1888), IX. l.

³ Ld. fentebb a 181. l. jegyzetében id. műveit.

⁴ Újkori alkotmányok, II. k. XIII—XV. l.

⁵ Ld. fentebb 182. l. 2. jz. és R. Palgrave: Képek az alsóház történetéből és működéséből. Ford. Csernátony (2. kiad. Budapest 1878). (Nem a történész Palgrave!)

és francia jellemzések (Guizot, Gneist) jutottak szóhoz, s így az alkotmányfejlődés ismerete mintegy közvetítő közegen keresztül jutott hozzánk. Az első (és egyetlen) angol szerzőtől származó áttekintés 1893-ban, az Olcsó Könyvtárban jelent meg, s ez Edward A. Freeman műve volt: „Az angol alkotmány fejlődése a legrégebbi időktől fogva.”¹

A szerző két előadását bővítette ki három fejezetté, s ezt be is vallotta az előszóban, kérve, hogy ne ítéljék meg munkáját a könyv mértékével. Valóban, a három fejezet inkább az angol alkotmányfejlődés jellemzése, mint elbeszélése, s ez a jellemzés a szabadság fanatikusától származik. A lebilincselő stílusban írt előadásokban voltaképpen politikai kiáltvány hangzik el: Freeman nem kutat, hanem szónokol, nem bizonyít, hanem kinyilatkoztatja véleményét. „Célom annak kitüntetése volt, hogy Anglia és más germán országok legrégebbi intézményei nem csupán a kíváncsiságot kielégítő elmélkedésnek való tárgyak, hanem hogy szorosan összefüggnek jelenlegi politikai létünkkel. Ki akarom mutatni, hogy legrégebbi intézményeink nem egy tekintetben sokkal közelebb állanak hozzánk és hogy sokkal több közös vonásuk van jelen politikai állapotunkkal, mint a közbenső századok intézményeinek, amelyek pedig első tekintetre a mieinkkel sokkal nagyobb rokonságban látszanak lenni.” Az angolok sokszor visszatértek fajuk ősi elveihez, s ezen nincs mit csodálkozni; a szabadelvű eszmék mai hívei, a régi angol történelem igazi hagyományosai, a legrégebbi időkben sem találnak szégyelni valót. Minden nagy politikai küzdelem csak az érvényes jog megtartását és a sérelmek orvoslását sürgette. A változtatásokban a régihez való ragaszkodás és a haladás nyilvánult meg, a ragaszkodás haladást, a haladás ragaszkodást szült (hogyan?). A Magna Carta csak Hitvalló Edward régi jogának helyreállítását tartalmazza, a későbbi szabadságlevelek a Magna Carta megerősítését.²

Ilyen szemlélettel az újabb történelmi eseményekben is csupán az elődök intézményeihez való visszatérés nyilatkozik meg. Az írónak egyenesen célja ezt a visszatérést kimutatni, szemben a jogászok állítólagos történethamisításaival. „Minden törvény, amely megszorította a korona önkényes előjogait, minden törvény, amely biztosította, vagy öregbítette a parlament hatalmát, vagy az alattvalók szabadságát, visszatérés volt legősből jogunknak néha betűjéhez, de mindenkor szelleméhez.” Hogyne lenne az, mikor a parlament a legendás angolszász nemzeti gyűlésből, a witanból fejlődött ki, sőt a lordok háza „valósággal maga az”. Freeman semmi hézagot nem lát a kettő között; persze nem is akar látni. Érvelésében akkor éri el a tetőpontot, mikor az örökös királyság megalapítását is a közszabadságok régi

¹ E. A. Freeman: The growth of the English constitution from the earliest times (London 1872). Magyarul: Az angol alkotmány fejlődése a legrégebbi időktől fogva. Ford. Kónyi József (Olcsó Könyvtár 878—880. Budapest 1893.)

² Uo. 3—6, 63. l.

rendszeréhez való visszatérésként üdvözlí, oly mesteri fordulattal, amely az ócsárolt jogászok művészetén is túlesz.¹

Fölösleges ezek után fejtegetnünk, hogy Freeman a szabad-
elvű irányzat harcosa volt s a svájci kantonok kezdetleges demo-
kráciája iránti rajongását vitte át saját fájának korai alkotmány-
történetére.² Mentségül szolgál, hogy egyetemes érdeklődése,
az antik világot, a szicíliai történelmet és a normann hódítást fel-
ölölő munkássága mellett csak félkézzel nyúlt a tárgyhoz. Mint
hazájában mondották róla, egy elmúlt iskolához tartozott, mert
eredeti oklevelet soha sem látott, csak a kiadott forrásokat
aknáztá ki.³ Híres tanulmánya tehát, amelyet most elemeztünk,
már megjelenésekor, 1872-ben is szükségképen elavult volt. Hogy
nálunk az összes alkotmánytörténeti írók közül még 1893-ban is
éppen az ő műve jelent meg, nincs mélyebb szellemtörténeti jelen-
tőség nélkül. Ennek a kornak a felfogását legjobban egy magyar
szerzótől származó angol alkotmánytörténeti műből ismerhetjük
meg. Andrassy Gyula és Timon Ákos tanításával a cambridgei
egyetem egy fiatal magyar diákja ismertette meg az angol köz-
véleményt, mikor a Magna Carta náluk hiányzó monografiáját
akarta megírni, tekintettel egyszersmind az Aranybullára.⁴
Kifejtette, hogy a XIV. században megállt mindkét nemzeti
állam fejlődése: a modern Angliát megteremtette I. Edward,
nálunk pedig Nagy Lajos idejében „szemtől-szembe állunk 1848
alkotmányos Magyarorszával“. Sőt államunk szervezete a XIX.
század közepén nagyon hasonló volt a szentistváncori berendezés-
hez. Így a folytonosság és a nemzeti jelleg mindkettőnkénél meg-
van. Azután a hűbériség is a „népszabadság“ irányában módo-
sult a két országban, nevezetesen a pénzverés és a magánharc
nem volt a hűbéresek kiváltsága, hanem mindig királyi jog!
Az igazságszolgáltatás korán központosult (ez igaz), s ezért van
olyan páratlan hasonlóság a két nemzet nagy jogkönyvei, Brac-
ton és Werbőczy művei között. Igaz, hogy majd három század
választja el őket, de ez a párhuzamot nem rontja le, mert Bractont
az újkorban is idézik, Werbőczy meg magyarázatért sokszor
visszanyul a korábbi középkorba! Az angol alkotmány és a fran-
cia forradalom vívmányai nyomán elképzelt szabadságjogokat
a szerző feltalálja a két nép Nagy Szabadságlevelciben azzal az
eltéréssel, hogy a megyék nálunk még sokkal szabadabbak, mint
az angoloknál. Ami még az említett módon szerencsésen konser-
vált „felvilágosodott középkori államokból“ nem felelt meg

¹ Uo. 6, 64, 68, 142, 152. l.

² Freeman a fajelmélet első jogtörténésze. A germán ősekhöz
való visszatérés elméletét ma viszontláthatná a legifjabb német
generáció munkáiban; ld. Grosch könyvének ismertetését Századok
73. évf. 1939, 494. s. köv. l.

³ G. P. Gooch: History and historians in the nineteenth century
(2. ed. London 1913), 346—352. l.

⁴ Elemér Hantos: The Magna Charta of the English and of the
Hungarian constitution. A comparative view of the law and institu-
tions of the early middle ages (London 1904).

a XIX. század szellemének, azt csodálatos módon egyazon évben igazította ki az 1832. évi választójogi reform (a Reform Bill) és az 1832-i reformországgyűlés, mely a modern Magyarország küszöbét lépte át (1848 nem illik a rendszerbe).¹

Amint a XVIII. század doktori értekezéseinek szerzőjeül az értekező helyett az elnöklő professzort szoktuk tekinteni, úgy kell a magyar kultúrpropaganda e korai termékéért is tartalmilag a tudományág akkori mestereit felelőssé tennünk. E munka mindenestre jellemzi azt a szellemi állapotot, melyben Freeman került lefordításra Stubbs és Maitland helyett.

Mégsem lenne méltányos, ha elhallgatnók azokat a fordításokat és eredeti tanulmányokat, melyek ebben a korban, vagy inkább a jelen század elején jelentek meg nálunk. A tételes angol közjog genialis művelője, Dicey ekkor lett hozzáférhetővé az Akadémia kiadásában. Munkájának megjelenésével mintha ablakot nyitottak volna a dagályos frázisok füstjével telt szobában. Friss kritikai szellemétől ma is minden elfogulatlan olvasó felüdülhet. Dicey nem szégyelte kimondani, hogy tárgyról a jogász (így Blackstone) valótlanságokat talál fel, a történész pedig (Freeman!) régészkedést nyújt; ami pedig a politikai elmélkedőt illeti (Bagehot), ennek teóriái az írónak magasak. „A föltevés, melyen az a nézet alapszik, hogy saxon őseink valamely, többé-kevésbé tökéletes politikai elv szerint jártak el, egyaránt sérti a jogi és a történeti igazságot.“ Persze ezt a tételt nálunk elfelejtették ad analogiam alkalmazni; Dicey hatására nincs nyomunk.²

Önálló tanulmányok is napvilágot láttak ebben az időben. Mandello Gyula Anglia királyi igazságszolgáltatásáról írt a XI—XIV. században, Ereký István pedig az angol centralizáció történetét dolgozta fel az angolszász és a normann időkben.³ Míg az első tárgy átvezet a common law keletkezésének problémájához s így a jogtörténet birodalmába, a második már teljesen közjogi jellegű. Szerzője felhasználta mindazokat a munkákat, amelyek műve megírásakor rendelkezésre állottak; különösen Stubbstól tanult sokat, de a többiek módszertani tanulságai mellett sem ment el figyelmetlenül.⁴ Mikor Ereký Tanulmányai

¹ Uo. XVII. és köv. l. Az idézet XXIII. l.

² A. V. Dicey: Introduction to the study of the law of constitution (8. ed. London 1927). (Első kiad. 1885.) Magyarul: Bevezetés az angol alkotmányjogba. Ford. Tarnai János, átnézte Kautz Gyula (Budapest 1902). Az idézet: 16. l.

³ Mandello Gyula: Anglia királyi igazságszolgáltatása a XI—XIV. században (Budapest 1895). — Ereký István: Fejezetek az angol centralizáció történetéből. (Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányok, Eperjes 1917, I. k. 1—99. l.)

⁴ Így kiemeli Maitland tiltakozását az ellen, hogy az angolszász dooms és a frank kapitulárék feltűnő hasonlóságából utánzásra következtessünk. Ebből fegyvert kovácsol Ereký azok ellen, akik az Árpádok törvényhozásától minden eredetiséget megtagadnak. (Már előbb: A magyar helyhatósági önkormányzat, I. 2. kiad., Budapest 1910, 203—207. l.) Hasonló álláspontot foglaltam el erre

megjelentek, az angol nemzet már a nagy szakadék túlsó partjára került, s a világégés, majd az alkotmányos gondolkozás forradalmi megváltozása elhallgattatták az angol alkotmánynak és történetének lelkes és avatott ismertetőit. Az érdeklődés újabban inkább az angol magánjog és büntetőjog felé fordult, s ezekről a tanulságos területekről nagy Grosschmidünk Werbőczy-párhuzamán kívül is számos alapos tanulmány látott napvilágot.¹

Az angol alkotmánytörténet ismerete a magyar tudományban mindent összevéve nem mondható nagyon széleskörűnek. Azt hisszük, hogy a szigetország közjoga más államokénál nagyobb figyelemben részesült, eredményeiből mégis édes-keveset olvashatunk magyar nyelven. Nem csodálhatjuk tehát, hogy fejlődését egy olyan nép irodalmából ismertük meg, amelynek alkotmányos gondolkozása alapján tér el az angol és a magyar közjogi felfogástól egyaránt. Gneist és Hatschek munkáit² idéztük, mikor már Stubbs, Maitland és Adams írtak. Mielőtt az újabb auktorok felé fordulnánk, ismerjük meg az angol alkotmánytörténetírás régebbi munkáit most már közvetítő nélkül, szemtől-szembe.

*

Ha a mult század végén valaki részletesen tájékozódni kívánt az angol alkotmány fejlődéséről, három nagy mű elolvasása során folyamatosan végig követhette ezt a fejlődést a primitív időktől koráig. William Stubbs, Oxford későbbi anglikán püspöke megírta három kötetben a legnehezebben megközelíthető időket: az eredet korát és az első századok történetét, a Tudorok uralomra jutásával (1485) zárva le az elbeszélést. Innen a XVIII. század közepéig Henry Hallam hasonló terjedelmű munkája vezette az olvasót, végül a legújabb kort a már említett Thomas Erskine May tárgyalta, s az először 1860-ig vezetett történetet szerzője 1871-ig, majd Francis Holland 1911-ig egészítette ki.³

nézve Szent István törvényének önállósága c. cikkemben, Századok 72. évf. 1938. 433—487. l.

¹ Pl. Csorba Ferenc: Az angol büntető eljárás (Budapest 1888). — Wittmann Ernő: Tanulmányok az angol magánjog köréből (Budapest 1907). — F. Pollock: The land laws. Magyarul: Az angol földbirtokjog (3. kiad. Budapest 1914). — Horváth Dániel: Az angol büntető igazságszolgáltatásról (Budapest 1927). — Mendelényi László: Az angol büntető igazságszolgáltatás és a mi egyszerűsítési törekvéseink (Budapest 1930.) — Lengyel Félix: Büntető sommás bíraskodás Angliában (Miskolc 1934). — Sövényházy Ferenc: Jogfejlesztés Angliában (Budapest 1937). — Ifj. Szladits Károly: Az angol jog kutatói (Budapest 1937).

² R. Gneist: Englische Verfassungsgeschichte (Berlin 1882). — Das englische Parlament in tausendjährigen Wandelungen (Berlin 1886). — Geschichte und heutige Gestalt der englischen Kommunalverfassung oder des Selfgovernment (Berlin 1863). — J. Hatschek: Englische Verfassungsgeschichte bis zum Regierungsantritt der Königin Victoria (München—Berlin 1913).

³ W. Stubbs: The constitutional history of England in its origin and development, I—III. (Oxford 1880). — H. Hallam: The

A feldolgozások persze nem abban a sorrendben jelentek meg, mint tárgyaik követték egymást; szerzőik közül az elsőbbség Hallamot illeti, viszont a legmaradandóbb művet Stubbs alkotta.

A rendszeres angol történeti kutatás megindulását *Hallamtól* számítják. Gyakorló jogászból lett történetíróvá, s már negyvenéves volt, mikor a középkori Európáról írott nagy munkája megalkozta tudományos hírnevét.¹ Jogászvoltát ebben sem tagadta meg: legfőbb céljának az egyes nemzetek kormányformáinak és jogrendszerének megismerését tekintette. Ez a mű magában foglalta azt, amit 1818-ban az angol alkotmány első századairól tudni lehetett, s ennek a kornak legjobb feldolgozása maradt, míg Stubbs munkája meg nem jelent. Még nagyobb hatást gyakorolt a kortársakra az angol fejlődés legvirharosabb századairól, a Tudor- és Stuart-dinasztiák koráról szóló, már említett munkája. Amint a whigek jobbszárnya, ahová Hallam tartozott, új szabadelvű politikát kezdeményezett, úgy adta meg ő 1827-ben, a nagy parlamenti reform előtt néhány évvel, a szabadelvű történetírás alaphangját. Jogászként egész felháborodásával ítélte el az abszolút uralkodók tetteit; mint Macaulay mondotta, a halálos ítéletet alig kerülte el nála valaki. Hideg, megfontolt szavai óriási súllyal estek a latba, s már eleve kizárták a fellebbezés lehetőségét. A Stuardok fölött kimondott marasztaló ítéletét arra a föltevésre alapította, hogy e zsarnokok már kialakult alkotmányt szegtek meg; ma már tudjuk, hogy király és parlament jogaira nézve egyaránt voltak a multban egymásnak ellenmondó precedensek, de végleges normák még nem. A szabadság eszméjének leg súlyosabb és legértékesebb képviselője nyilatkozott a nagy munkában az alkotmánytörténet legkritikusabb koráról; hatását és sorsát egyaránt meghatározta ez.

Thomas Erskine *May*, a legújabb korszak feldolgozója, szintén ismerte a gyakorlati jogéletet.² Ügyvédi működés után az angol alsóház szolgálatába lépett, s ennek jogairól, kiváltságairól és eljárásával írott munkájával (1844) az annyira szerezett és csodált intézmény működését is befolyásolta. Alkotmánytörténete alapvető mű; sokáig nem akadt író, aki kiszorította volna a gyakorlatból. Csak természetes, hogy ebben is a legújabb kort választotta tárgyául, hiszen ez a kor látta a parlament korlátlan hatalmát, a végrehajtóhatalom teljes alárendelését a törvényhozásnak (a kabinet kialakulását) és a nagy szabadelvű reformot. Gyakorlati műve teljes szövegében, történeti elbeszélése részben, Barsi kivonatán keresztül, a magyar közönséghez

constitutional history of England from the accession of Henry VII. to the death of George II. I—III. (New ed. London 1884.) (Első kiad. 1827.) — Th. E. May: The constitutional history of England since the accession of George III. 1760—1860. With a new supplementary chapter, 1861—1871 (10. ed. I—III. London 1891). Ugyanaz, edited and continued to 1911. by F. Holland (London 1912).

¹ Sketch of Europe in the middle ages. Egyébként ld. Gooch i. m. 282—84, 292—94. l.

² Ld. fentebb 183. l. 2. jz.

is eljutott. Mindkettőt az országgyűlés iránt érzett csodálat és kissé naív szemlélet jellemzik. A szabadság eszméjéért nem kevésbé lelkesedett, mint Hallam, de kisebb képességgel szolgálta azt. Meg volt győződve például, hogy a XIX. század parlamentjének egyenes őse az angolszászok szabad gyűlése, s nem vette észre, hogy ezt az elméletet már ő előtte megcáfolták.

Az angol alkotmánytörténet szilárd alapjait William Stubbs vetette meg. Nem véletlen, hogy korának legmaradandóbb műve, a *Constitutional History* tőle származik. Már gyermekkorában angol-szász okleveleket olvasott és huszonöt éven át adta ki a brit történeti emlékek sorozatának (Rolls Series) köteteit. A levéltári anyag alapos ismerete magyarázza meg, hogy Stubbs sohasem veszítette el kapcsolatát az élettel, az intézmények története mögött mindig érezni nála az élő embert. Jellemző az is, hogy a nagy mű közreadását válogatott oklevelek, törvények és krónikarészletek kiadása előzte meg (1870). A mesterien összeállított gyűjtemény élén merészen nagyvonalú áttekintést olvashatunk az alkotmány fejlődéséről I. Edward uralkodásáig (1272—1307) bezárólag, az egyes darabokat pedig rövid megvilágító bevezetések előzik meg. Ezek gyakran közmondásossá lettek, így a *Magna Carta* élén álló mondat: „Anglia egész alkotmánytörténete ennek az oklevélnek a kommentárja.”¹ Ezt a gyűjteményt számos hasonló követte, s így a régmúlt idők jogéletének felélesztésére gyakorolt hatása egymagában is felbecsülhetetlen. De a mester képességei igazán csak a *Constitutional History* lapjain érvényesültek.

Oxfordi egyetemi előadásaiból fejlődött ki ez a három kötet. 1874-ben jelentek meg első ívei s már ekkor a nagy műveknek kijáró fogadtatásban részesültek. A nemzet egész története tárul elénk, Julius Caesartól a Tudorokig, de nem a hadviselés és a diplomácia, hanem az egyházi élet, a jog, a közigazgatás és a pénzügyek szempontjából. Stubbs szerette a jogot, s az „oxfordi iskola” másik két nagyjával, Freemannel és Greennel szemben élénk érzéke volt a jogi szempontok iránt. Azt mondták róla, hogy nagy bíró lett volna belőle. Következtetéseit mindig az oklevelekre alapozta, ahol ezek hallgattak, ő sem találgatott. Jól ismerte a német alkotmánytörténeti irodalmat s talán túlságosan is követte megállapításait.² Ez is egyik forrása volt ma már romantikusan ható teuton irányzatának. Meggyőződését, hogy az angolszász idők a germán tulajdonságokat fejezték ki s hogy az angol fejlődés ezeken az alapokon épült, ma már az eredet korának komplexebb felfogása váltotta fel. A normann korban már biztosabban járt, hiszen itt az oklevelek is bővebben

¹ W. Stubbs: *Select charters and other illustrations of English constitutional history from the earliest times to the reign of Edward the first* (8. ed. Oxford 1900), 296. l. Egyébként ld. Gooch i. m. 340—346. l.

² Ereky István i. m. 83. l. 2. jz. már kiemeli a német kutatásoknak az angol irodalomra gyakorolt nagy hatását. Ez a klasszikus korban inkább volt igaz, mint ma.

nyilatkoztak. A Magna Carta még nála is a nemzet erőfeszítésének eredménye; ma már a bárók művének látjuk. Sokkal kevesebbet változtatott a későbbi kutatás a második és harmadik kötetben, melyeknek záróakkordja, a középkor alkonyának rajza Stubbs egyik legmesteribb alkotása.

Rokonszenv és megértés teszi képessé a historikust, hogy beleélje magát a tárgyául választott korba. Stubbs sem alkothatta volna meg a középkori angol társadalom mesteri rajzát, ha nem egyházas és hagyománytisztelő szellemben nyúl anyagához. Mégis büszkén — és joggal — mondhatta magáról, hogy a művön nem lehet megérezni politikai meggyőződését. Méltányossága nem hagyta el a legkényesebb pontokon sem, mint pl. II. Henrik és Becket Szt. Tamás harcának tárgyalásánál, sőt annyira ment, hogy francia glosszátora, Petit-Dutaillis szabadelvű hajlandóságot fedezett fel benne.¹ Ebben csak annyi az igazság, hogy az oxfordi püspök magasztos erkölcsi felfogása nem engedte hozzáférti a politikai nézetek hullámainak történelmi értékelésének sziklájához. „A modern történelem tanulmányozása a teológia után a legalaposabb vallásos nevelés, amelyet az értelem nyerhet” — mondotta. Ilyen felelősségérzettel a történész nem lehetett párt-emberré.²

Vállalt feladatáról is ilyen emelkedett szellemben gondolkozott. „Az intézmények történetének senki sem lehet ura, sőt közelébe is alig juthat erőfeszítés nélkül. Sajátos szempontja és saját nyelve van ennek; az emberek tetteit és jellemét a fegyverek hamis csillogásától különböző fényben látja. De kevés kísértést jelent az olyan elmének, amelyet még kísértetni kell az igazság tanulmányozására.” Az igazi tudós alázatával nyilatkozott a jogintézmények történetéről is. „Nem csekély erkölcsi bátorság kell ahhoz, hogy valaki jogtörténeti tárgyhoz közeledjék, ha nem jogász, se nem filozófus. A jogász kétségkívül röviden végezze vele: bármilyen tárgyról, legyen az történeti vagy egyéb, emberi vagy isteni, ha bizonyítékai lennének róla, aggodalom nélkül mondaná ki ítéletét. A filozófus kedvére rendszerezné a részletek bármely halmazát, amelyet valahogyan az ok és okozat kategóriáira lehet vonatkoztatni. A történész nem rendelkezik ex officio a csalhatatlanság kiváltságaival; a legmagasabb pont, amelyre eljuthat, meggyőződése saját tudatlanságáról és tehetetlenségéről kutatásainak óriási anyagával szemben. A csalhatatlanságot legfeljebb úgy közelítheti meg, ha szándéka tanulni és kijavítani hibáit. Ha egy tárgyról tanulni kíván valamit, legjobb, ha könyvet ír róla...”³

¹ Ch. Petit—Dutaillis: *Studies and notes supplementary to Stubbs' Constitutional history*, I—III. (Manchester 1908—1929.) Az eredeti Párisban, 1907-től jelent meg.

² Az idézet Goochnál, 341. l. Az oxfordi modern történeti tanszék elfoglalásakor mondotta Stubbs.

³ Az első a Const. hist. bevezetéséből idézi Gooch i. m. 344. l.; a másodikat ld. W. Stubbs: *Seventeen lectures on the study of mediaeval and modern history* (3. ed. Oxford 1900), 337. l.

A történetírói önképzésnek ilyen magas eszményeit látva, csak sajnálhatjuk, hogy a chesteri, majd oxfordi püspöki tennivalók megakadályozták a legnagyobb angol alkotmánytörténészt műve átdolgozásában. Készséggel elismerte ugyan az újabb eredményeket, de feldolgozni már nem tudta, nagy opusát lerövidíteni pedig, teljes joggal, nem volt hajlandó. Tekintélye, szavának súlya mégsem csorbult. Mikor meghalt, pályatársai úgy érezték, hogy királyukat veszítették el benne.

Az a feldolgozás tehát, melyben a mult század végének kutatója nyomon követhette az angol alkotmány fejlődését az eredettől a végső kifejlésig, meglehetősen elavultnak tűnhetett fel előtte, s még inkább annak látszik előttünk, akik több mint ötven év elmúltát értük meg Stubbs óta, anélkül, hogy — a legújabb időkig — új összefoglaló alkotmánytörténet megjelenésének lehattunk volna tanúi. Ezen a helyzeten *Maitland* fellépése sem segített. Az angol jogtörténet nagymestere csak mellékesen foglalkozott a minket most érdeklő tárggyal. Meggyőződése volt, hogy az alkotmányjog elhatárolása a mai körülmények közt is nehéz, a középkorban pedig egyenesen lehetetlen.¹ Így alapvető nagy jogtörténetében az angol közjog fejlődésének megismeréséhez is számos indítást adott, mint azt még látni fogjuk. Hogy csak egyet említsünk itt, figyelemztetett a modern eszmék antedatálásának veszélyére, a „jogtörténeti tradíció eredeti bűnére.“ Úgy vélte, hogy minden hivatalos hagyománya hajlamos erre a hibára. Ő életét a jogtörténeti hagyomány megtisztítására tette fel, mert felismerte, hogy a rokon tudományágak közül ez volt a mostohagyermek.²

Hogy ki volt *Maitland* a jogtörténet számára, nem tárgyalhatjuk most érdeme szerint. *Holdsworth* azt mondta róla, hogy megújította a jogtörténet és az egyetemes történet közötti kapcsolatot; megmutatta, hogy a történelem emberibbé teheti a jogot és a jog kiigazíthatja a történelmet.³ *Liebermann* szerint arannyá változtatta a levéltárak porát;⁴ valóban, akárcsak *Stubbs*, a *Selden Society* (1887) alapítója is számos magasrendű kiadvánnyal gazdagította tárgyát. Ez a működése vezet át alkotmánytörténészként való értékeléséhez, hiszen közjogi jelentőségű publikációi a XVIII. századi anyaggyűjtő hagyomány folytatói között biztosítottak helyet *Maitland* számára. De a mester túlment ezen a ponton. „Akik a középkori magánjogot törekedtek felkutatni, alkalomadtán még politikai eseményekben

¹ F. Pollock—F. W. Maitland: *The history of English law before the time of Edward I.* (Cambridge 1895), I—II. Köztudomású, hogy Pollock mintegy az egyötödét írta csak a munkának. Így Lord Wright, *Law Quarterly Review* (ezentúl *LQR*) 53. 1937, 162. l.

² Pollock—Maitland, I. (2. ed. Cambridge 1898), XXXIV, XXXVII. l.

³ Sir W. S. Holdsworth: *A history of English law*, V. (London 1924), 411—12. l. — Szerinte „English law is English history“; így Hazeltine, *English Historical Review* (ezentúl *EHR*) 40. 1925, 278. l.

⁴ Gooch i. m. 398. l., egyébként *Maitland*ról 393—399. l.

is megláthatják azt a kulcsot, amely pusztán vagy főleg a közügyekre tekintő szemeknek elkerülte a figyelmét”.¹ Példamutató munkásságával, amelyet ebben a szellemben folytatott, az alkotmánytörténetben is új iskola megalapítója lett.

Azon a magában is korszakot nyitó értekezésen kívül, melyben az önálló középkori angol egyház többszázados dogmáját döntötte meg,² Maitland egy összefoglaló alkotmánytörténetet is írt. Pontosabban szólva előadásait (1887—88) adták ki a szerző szándéka ellenére, korai halála után.³ A közreadó meg akarta menteni a leckékben felcsillanó sok eredeti gondolatot az utókor számára, s jól tette, hiszen a könyvből eddig hét új nyomat látott napvilágot. Bár hat hónap alatt készült és átdolgozás nélkül jelent meg, más érdemes tankönyvek fölött⁴ még ma is Maitlandét illeti az elsőség. Szinte társalgás módjára, könnyed, gördülékeny mondatokban vezeti végig a professzor hallgatóit az egész fejlődésen.

Mégis óvni kell a kezdőt attól, hogy a nagytekintélyű szerző minden szavát véglegesnek fogadja el. Csak e leckék *után* írta nagy jogtörténetét (Pollockkal), még később a Domesday Bookról, a városokról, a középkori államelméletekről szóló monográfiáit. S amiket nem ért rá bővebben kifejteni, azokat a tárgyakat is bizonyára továbbfejlesztette bámulatos elméje. De ebben a korai könyvben még nem támaszkodhatott annyira saját kutatásaira: sokszor csak Hallam, Stubbs, Dicey, Anson eredményeit közli a maga lebilincselő modorában. Minden elavultsága ellenére a mű kétségtelenül „a zseni lángjegyét” hordja homlokán. A Constitutional History is megerősíti azt az állításunkat, hogy írója irányt mutatott a mi tárgyunk feldolgozásában is. Minden hagyományt félretéve, nem korszakokra felosztott fejlődést mutat be, hanem az angol közjog vázlatát öt időpontban: I. Edward, az „angol Justinianus” halálakor (1307), a középkor végén, nagy változások hajnalán (1509), a Stuart-kor válságainak kellős közepén (1625), a restauráció után (1702) és az előadások idején. A fejezeteken belül részletezi természetesen a történeti fejlődést is; jellemzően az első fejezet első szakasza a földbirtokjogról szól. Micsoda ez a felosztás, ha nem magánjogtörténeti, s nem verbeli jogtörténész-e az, aki a dologi jog alapvető fontosságát fel meri ismerni a középkori alkotmányban is? Kritika hangzott el, s bizonyára joggal, az alkotmánytörténeti korszakok ilyen

¹ Id. Gooch, 395. l.

² F. W. Maitland: Roman canon law in the Church of England (London 1898).

³ F. W. Maitland: The constitutional history of England (Reprinted. Cambridge 1931). (Első kiad. 1908.) A kiadás körülményeiről az előszó tájékoztat.

⁴ Th. P. Taswell—Langmead: English constitutional history from the Teutonic conquest to the present time (9. ed. by A. L. Poole, London 1929). — D. S. Medley: A students' manual of English constitutional history (6. ed. Oxford 1925).

elhatárolása ellen, de a felvetett szempont, főleg a középkorra nézve, feltétlenül helyes volt és nem is maradt gyümölcstelen.

Mikor Maitland ötvenhat éves korában elhunyt, a jogtörténettel együtt az alkotmánytörténet is árvaságra jutott. Még messze van az idő, amikor hagyatékát teljesen értékesíteni fogják, hiszen csak legújabban írta homlokára egy közjogi eszmékkel foglalkozó történeti munka a mester egyik örök mondatát: „Amit az emberek tettek, mondtak, és mindenek fölött, amit gondoltak, az a történelem.”¹ Maitland ott áll a régi és az új angol alkotmánytörténet mesgyéjén. Alig van ennek a tudományagnak olyan új törekvése, melynek alapvető isteni szikráját ne találánánk meg a mester opusában. S ha a régi fajta történetírás nem is ér véget vele, az ő emléke kötelez, nívót jelent és nívót ad.

Maitlandet a leíró elemzés legnagyobb mesterének mondták. Az utána következő évtizedek alkotmánytörténeti munkáit is inkább a leírás, mint a történeti háttérből való magyarázás jellemzi.² Ezek a művek a tanács, a parlament és a szabadság-levélek körül csoportosulnak, hiszen a szabadságeszme historikusainak érdeklődése inkább a külsőségekben megnyilatkozó, nagyszabású és visszhangos alkotmánytörténeti jelenségek felé irányult. Eltérve a XIX. század nagyobb lélekzetű összefoglalásaitól, a kilencszázas évek írói inkább az eredeti forrásokhoz nyúlnak és egyes intézményeknek alapvető monográfiáit adják: Pike a főrendiházét, Mc Ilwain a parlamentét a maga bíróági mivoltában, Baldwin a királyi tanácsét, Mc Kechnie a Magna Cartáét.³ Ezek a ma is irányadónak tekintett részlettanulmányok a XX. század elejének Anglián kívül is megfigyelhető intézménytörténeti irányát képviselik. Részletkutatásokon épülő, összefoglaló művel ebben az időben egy amerikai tudós, George Burton Adams lépett a nyilvánosság színe elé. Mielőtt munkásságát ismertetnők, meg kell jegyeznünk, hogy az angol alkotmánytörténet képe nem lehet teljes, ha az amerikai kutatókat figyelmen kívül hagyjuk. Aki valaha is átfutotta az Egyesült Államokban egy év alatt megjelent középkori tárgyú disszertációk jegyzékét, aki egyszer megértette, hogy az üzleties újvilágiak ösztöndíjas tudósokat küldenek át Európába történeti kérdések tanulmányozására, nem fog sohasem irigységgel vegyes lenézést tanúsítani az amerikai szellemi törekvésekkel szemben.

¹ S. B. Chrimes : *English constitutional ideas in the fifteenth century* (Cambridge 1936), XV. 1.

² F. M. Powicke : *Recent work on the origin of the English parliament* (L'organisation corporative du Moyen Age à la fin de l'Ancien Régime, Louvain 1939), 135. 1.

³ L. O. Pike : *Constitutional history of the House of Lords* (London 1894). — C. H. Mc Ilwain : *The high court of parliament and its supremacy* (London 1910). — J. F. Baldwin : *The king's council in England during the middle ages* (Oxford 1913). — W. S. Mc Kechnie : *Magna Carta. A commentary on the great charter of King John* (Glasgow 1905).

Adams elméletét egy összefoglaló munkában és több monográfiában fejtette ki.¹ Az angol alkotmánytörténet nagy problémáját abban látja: hogyan alakult át fokozatosan a XI. század abszolút kormányzata a mai demokratikus rendszerré, hogyan lépett a királyi feltétlen akarat helyébe a nemzet akarata ügyeinek irányításában; másszóval, hol ágazott el Anglia fejlődése a középkori királyságok útjától. Hiszen a XIII. század végéig nincs különbség az angol országgyűlés és más országok hasonló gyűlései között. De azután hasonló intézményekben más eszmék testesülnek meg. A nagy fordulópont Adams szerint 1215, a Magna Carta. Ekkor nyilatkozik meg először a királlyal szemben a XIII—XIV. sz. irányító és alakító eszméje, hogy vannak olyan általánosan sejtett, néha szövetszerint is kifejezett jogok, amelyeket a király köteles tiszteletben tartani, s ha nem akarná, a nemzet mindenkori működő szervei erőszakkal is erre szoríthatják. Király és nemzet konfliktusai mindig e körül folynak le. Ez az elv nemcsak Angliában jelenik meg: minden hűbéri állam alkotmányának része s egyes esetekben, mint Aragóniában és Magyarországon, tudatos intézményes kifejezést is nyer. De csak Anglia tette állandóvá és gyümölcsözővé a modern kormányzatban, írja tovább Adams.² Ez az elv mai alakjában az angol alkotmány sarkalatos elve: a rule of law, a jog uralmának gondolata.

Érdekes megfigyelni, hogy a nagy fordulatot, tehát az angol alkotmányfejlődés sajátos jellegének kialakulását egy *eszme* hatásának tulajdonítja a szerző. De rögtön felmerül az ellenvetés: nem merész konstrukció-e *egy* elvből magyarázni több évszázad fejlődését? Adams általában óvást emel az ellen, hogy történeti úton kialakult eszméket az elmúlt korokba vetítsenek vissza. A miniszteri felelősség kérdésében például élénken tiltakozik az ellen, hogy forradalmi alkotmányok kísérletezését előképnek tekintsék. A Provisions of Oxford (1258) a király tisztviselőit felelőssé tette a nagy tanácsnak, de ezt miniszteri felelősségnek tekinteni legfeljebb szónoki figura, nem tudományos nyelvhasználat.³ Nem vádolhatjuk tehát az íróat történetietlen magatartással, legfeljebb annyit jegyezhetünk meg, hogy egy gondolatnak az intézmények ilyen széles körére és ilyen időtávlatokra való kiterjesztése megfosztja azt konkrét tartalmától. Mihelyt a király feletti jog eszméjét valamelyik kor eseményeire részleteiben akarjuk alkalmazni, le kell szállnunk átfogó nézőpontunkról, hogy a történeti hűség ellen ne vétsünk.

¹ G. B. Adams: Constitutional history of England (New ed. London 1935); The origin of the English constitution (2. ed. New Haven 1931; első kiad. 1912); Council and courts in Anglo-Norman England (Yale Hist. Publ. Studies, 5. New Haven 1926).

² Constitutional history, 1—3, 186. l.; Origin, 149—150, 155—157. l. és 157. l. 9. jz. V. ö. G. Lapsley bírálata, EHR 42. 1927, 272. s köv. l.

³ Constitutional history, 209, 266. l.; Origin, 300. l. 26. jz.

Mikor Adams a jog felségének gondolatát a Magna Cartában találja meg s a további alkotmányos küzdelmekben ennek fokozatos megvalósítását követi, voltaképpen Stubbs tanításához csatlakozik, amely szerint az egész fejlődés a Nagy Kartának a kommentárja. Ezért számíthatjuk őt még a régi iskolához. Mégis meg kell látnunk nagy érdemeit, hiszen a régi mesterek tanítását ő fogalmazta át a modern követelmények szerint, s a leírason túlmenően értelmezést is adott. Ha Maitlandtól ihletést és indítást, Adamstól kiindulási pontot kaptak az angol alkotmánytörténetírás újabb irányai.

*

Nagy merészség kívülről részéről, ha a korabeli külföldi kutatás *irányairól* szól. Csak fogyatékosan ismerhetjük meg egy ország szellemi életét, ha nincs személyes kapcsolatunk azokkal az emberekkel, akiknek működése léteztet a tudományt és művészetet. Az új törekvések a bennszülött szemek előtt bontakoznak ki, s mikor ezeknek képviselőit iskolákba, irányokba foglalja össze, az elvek és módszerek közösségén kívül személyes körülményekre is figyelemmel van. Kor és hely ismervein kívül alig lehetne például közös vonást találni az „oxfordi iskola” különböző érdeklődésű és felkészültségű tagjai: Stubbs, Freeman és Green közt. De az emberek ismerete a külföldinek csak legritkább esetben áll módjában; innen van a külföldet járt kutatók nagy tekintélye, pedig a külföld nagyjaival való személyes ismeretségük nem mindig teszi őket mesterük szellemi javainak örökösivé.

Ehhez az általános nehézséghez járul még, hogy az angolok sohasem domborították ki a történeti iskolák közötti különbséget. „Nem volt bennük sohasem bizalmunk s remélem, még sokáig módunkban lesz bizalmatlanoknak lenni” — írja az angol alkotmánytörténet egy újabb ismertetője.¹ Az ideológiák iránti érzéketlenség sokszor bosszantja az európaiakat, folytatja, az angolok viszont éppen ezt élvezik és ettől fejlődnek. Valóban, az angol történetírásban az individualizmus az uralkodó csillagzat. Külföldi és kortárs könnyen súlyos botlásokat követhet el, ha az írói egyéniségeket skatulyázni próbálja. Ezért áttekintésünk nem is kísérli meg ezt az áldatlan munkát, inkább általános képet akar adni.

Minden történetírót valamilyen törekvés vezet munkájában. Célja, módszere többnyire már kezdetben tisztán áll előtte s azt esetleg be is vallja a műben. Ezeket a bevallott és eltitkolt törekvéseket vesszük most alapul, hogy az angol alkotmánytörténet újabb irányairól legalább nagy vonalakban áttekintést adhassunk. Szempontunk az osztályozásban az lesz, mennyire közelítik az egyes írók az alkotmányfejlődés feldolgozását az általános történelemhez, a jogtörténethez vagy a közigazgatás történetéhez. Eszerint fogunk köztörténeti, jogtörténeti és

¹ Powicke i. m. 133. l.

igazgatástörténeti irányt megkülönböztetni. De megjegyezzük, hogy ebben az osztályozásban az angol irodalomtól semmiféle támogatást nem kaptunk, s lehet, hogy az egyes szerzőknél besorolásuk nagy meglepetést okozna. Mégis, ha másról nem, őseikről felismerhetjük az új alkotmánytörténeti irányokat, mert a legtöbb angol törekvéshez hasonlóan, ezeknek is megvan a kapcsolatuk a multtal.

A *köztörténeti* irány tekinthet vissza a legnagyobb multra. Nemcsak azért, mert a politikai történet mindig megelőzte az intézménytörténetet, hanem azért is, mert az alkotmány fejlődése világot vető források elsősorban történetiek. Érdekes és mélyen jellemző, hogy az angol történeti forráskiadás és az alkotmánytörténetírás multja között milyen szoros kapcsolatok állottak fenn kezdettől fogva. 1800-ban állították fel a Record Commissiont azzal a feladattal, hogy a nemzet levéltáraiban lappangó nagyértékű forrásokat rendezze, megőrizze és közkinccsé tegye. Negyedszázadon át nem volt tagjai közt történész, s így kiadványai az óriási költség ellenére sem hoztak számottevő eredményt. A helyzet csak 1836 óta, Harris Nicolas fellépése folytán javult, Francis Palgrave csatlakozása pedig értékes publikációk egész sorát eredményezte. Érdekes, hogy ugyanez az író alkotta meg az angolszász alkotmány egyik legkorábbi feldolgozását; nem titkolta azt a meggyőződését sem, hogy a jogtörténet a legjobb kulcsa a politikai történelemnek. A parlamenti meghívók kiadásával pedig közvetlenül az alkotmánytörténetnek tett szolgálatot.¹

Az anyaggyűjtés történeti hagyománya egyenes folytatását Kemble működésében találta meg. Angolszász okmánytára (Codex diplomaticus aevi saxonici) hatalmas anyagot tárt fel a kutatás számára, de módszerei ellen azóta számos indokolt kifogást emeltek. Önként kínálkozik az összehasonlítás a mi Fejér Györgyünkkel, akit minden későbbi kiadó szigorúan megbírált, de pótolni egyik sem tudott. Ilyen szellemben mondta Kembleről Maitland, hogy ha nem élt volna, nem volna kit korrigálni, s Stubbs egyenesen őt nevezte mintaképének. Eredményei egyébként éppúgy a végletekbe esnek, mint Palgrave-éi; ez mindenben a rómaiak nyomát látta, Kemble csak a teuton szellem megnyilatkozásait kereste.²

Stubbs már szigorú tudományos színvonalra emelte az anyagkiadást. Ez a működése a Rolls Series szerkesztésével volt kapcsolatos. 1857-ben az akkori Master of the Rolls (a kancellár helyettese) engedélyt kapott az angol történelem középkori forrásainak kritikai kiadására. Így jelentek meg az angol

¹ A Record Commissionra ld. Gooch i. m. 285. l. — F. C. Palgrave: The rise and progress of the English commonwealth (1832); Parliamentary writs and writs of military summons I—II. (London 1827—1834). Róla ld. Gooch i. m. 286—89. l.

² A vélemények: Pollock—Maitland i. m. bevezetésében, és Gooch i. m. 343. l. Egyébként uo. 289. l.

Monumenta kötetei, főleg Duffus Hardy irányításával. Az általában Rolls Seriesnek nevezett vállalkozás kiadói tisztét később Stubbs vette át és huszonöt éven át a legpompásabb köteteket ő rendezte sajtó alá. Mint tudjuk, éppen az oklevelekkel és krónikákkal fennálló bensőséges ismeretsége tette képessé arra, hogy az alkotmánytörténetet addig ismeretlen magasságokra emelje, anélkül, hogy az élettel való kapcsolatát elvesztené. A köztörténeti irányt az ő munkássága fejezte ki a legjellemzőbben. A Constitutional History voltaképpen a nemzet történetét nyújtotta az alkotmány szempontjából, viszont az egyes intézmények csak a kor háttérében kaptak értelmet és lettek élőkké. Stubbs opusában mintaszerűen nyilvánul meg nemzeti történet és alkotmányfejlődés ma is nélkülözhetetlennek tartott szintézise.¹

Kiadói működésének kis mesterműve, a Select Charters is hagyományt teremtett. Mind a mai napig jelennek meg egy kor alkotmányos jellemzésére szolgáló kisebb kiadványok, főleg történészek tollából. Ezek vagy a fejlődés egész folyamatát fellelik, mint Adams és Stephens összeállítása, vagy csak egy-egy kort dolgoznak fel: Így tette hozzáférhetővé Attenborough és Robertson az első királyok törvényeit, természetesen Liebermann hatalmas angolszász publikációja nyomán; Bémont az angol szabadságleveleket 1100 és 1305 között, s ugyancsak 1307-ig terjedt Stubbs már ismert, kilenc kiadást ért gyűjteménye. Az innen a Tudorokig (1485) terjedő űrt csak nemrégiben hidalta át Lodge és Thornton közös munkája; ez a jelenség talán a Lancasterek kora iránt újabban megnyilvánuló érdeklődéssel függ össze. Tanner az első Stuart uralkodásáig halad, újra feldolgozva Erzsébet és I. Jakab korát is, amelyből Prothero már adott ki alkotmánytörténeti forrásokat. Innen (1625) a puritán forradalom végéig Gardiner, majd ettől (1660) a nagy parlamenti reformig (1832) Robertson vezeti az olvasót. Az utóbbi korszakot dolgozza fel újra Dykes, s a Reform Billtől napjainkig gyűjt anyagot az amerikai Violette.²

¹ A Rolls Series története Gooch i. m. 340—341. l. A szintézisről Powicke i. m. 134. l.

² G. B. Adams — H. M. Stephens: Select documents of English constitutional history (New-York 1926). — F. L. Attenborough: The laws of the earliest English kings (Cambridge 1922). — A. J. Robertson: The laws of the kings of England from Edmund to Henry I. (Cambridge 1925.) — F. Liebermann: Die Gesetze der Angelsachsen, I—III. (Halle 1903—1916). — C. Bémont: Chartes des libertés anglaises, 1100—1305 (Paris 1892.) — W. Stubbs: Select charters (9. ed. by H. W. C. Davis, Oxford 1913). — E. C. Lodge — G. A. Thornton: English constitutional documents 1307—1485 (Cambridge 1935). — J. R. Tanner: Tudor constitutional documents 1485—1603 (1922) és Constitutional documents of the reign of James I. (Cambridge 1930). — G. W. Prothero: Select statutes and other constitutional documents 1558—1625 (4. ed. Oxford 1913). — S. R. Gardiner: The constitutional documents of the puritan revolution, 1628—1660 (3. ed. Oxford 1906). — C. G. Robertson: Select statutes,

Ezeket a kiadványokat csak a műfaj közössége kapcsolja össze. Az összeállítók forráskritikai képzettsége és jogi iskolázottsága rendkívül eltérő lehet; válogatásuk is ragaszkodhatik a régi módszerekhez vagy felöleli az újabban megnyílt források anyagát is (pl. Lodge—Thornton). Igényeik és céljaik is mások: szolgálhatják a tanítást, a leíró munkák igazolását, az összehasonlítást vagy azok tájékoztatását, akik nem ezzel a területtel foglalkoznak behatóan. Hogy fontosságukat nem szabad lebecsülnünk, mutatják az önállóan még ki nem adott forrásoknak azok a részletei, amelyek e kisebb gyűjteményekben először látnak napvilágot. Elgondolhatjuk, hogy az angol alkotmánytörténet művelésének mennyi indítást adnak még ezek a szerényebb igényű kiadványok is.

Sokkal nagyobb perspektívát nyitnak stúdiumunk számára azok a nagyobb sorozatok, melyeknek megindulását részben már megismertük. A Record Commission például több mint száz évvel ezelőtt kiadta az ország törvényeit (Statutes of the Realm)¹, majd a parlamenteken kezdettől fogva vezetett feljegyzéseket (Rotuli Parliamentorum) és a titkos tanács (Privy Council) emlékeit. A Rolls Series túlnyomóan történeti anyaga mellett hozta például a Memoranda de Parlamento-t, az országgyűlés XIV. századi, első leírását, Maitland szerkesztésében és mesteri előszavával (1893). Hivatalos kiadásban jelennek meg újabban a bíróságok és központi hatóságok felbecsülhetetlen értékű középkori feljegyzései, rotulusai (H. M. Stationery Office). Ha ezekhez hozzáértjük a pusztán történeti célú sorozatokban megjelent hatalmas anyagot (Camden Society, Canterbury and York Society, Manchester Historical Series, Amerikában a Yale Historical Publications, benne az angol jog két középkori monumentumának, Glanvill-nek és Bracton-nak korszerű kiadásával), akkor megértjük, hogy az anyagkiadás terén milyen eredménnyel járt a köztörténet és alkotmánytörténet kapcsolata s joggal várhatjuk az együttműködésnek a kibővült anyag új értékelésében megnyilatkozó bőséges gyümölcseit.

A köztörténeti irány íróit már nem kell itt újra bemutatnunk. Amikor a külföldi olvasó számára elsőrendűen fontos összefoglaló műveket ismertettük, szerzőik között legnagyobbreszt történészekkel találkoztunk; bár nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek elsősorban jogi gyakorlattal rendelkező vagy kivételes jogérzékkel megáldott történészek voltak. Hallamtól Adamsig

cases and documents to illustrate English constitutional history 1660—1832, with additions 1832—1894 (1913). — D. O. Dykes: Source book of constitutional history from 1660 (London 1930). — E. M. Violette: English constitutional documents since 1832 (New-York 1936).

¹ Jellemző, hogy eddig az időpontig nem alakult ki Corpus Juris, mint nálunk. A Common Law tehát mindvégig szokásjog maradt, míg minálunk a törvények összegyűjtése az írott jog győzelmét jelentette a szokásjog felett.

leginkább ez az irány írta meg az angol alkotmánytörténet lapjait, élükön a legnagyobbal, William Stubbs-szel. Ezen nincs mit csodálkoznunk, ha meggondoljuk, hogy a politikai történet volt a mi stúdiumunknak is a szülőanyja. A későbbi irányok már csak hagyománybontók, s nem léphetnek fel azzal a magától értetődő jogosultsággal, mint a történeti iskola.

Mi jellemzi a köztörténeti irány íróit? Mindenekelőtt tárgyválasztásuk. Mennyi időbe telt, míg a politikai történet helyet adott a művelődéstörténetnek, majd a szellemtörténetnek! Milyen sokára jutott le a historikus a királyi palotából a nép kunyhójáig! Ez a folyamat játszódott le az alkotmánytörténetben is, s nem ment itt sem gyorsabban. A régi mesterek számára a nemzeti történet természetes fókusza a király, a király tanácsa, vagy a nemzet nagyjainak és képviselőinek felséges gyülekezete, a parlament. Forrásaik is először az angol királyok szabadságlevelei, az ő személyes, majd parlamentjükben hozott törvényeik, krónikáik elbeszélései. Csak sokára kezdték meglátni, hogy a megyeszéken kell a parlament erejének forrását keresni, hogy a lovagok és polgárok megerősödése nélkül nem lett volna hatalmas a középkorvégi király, és hogy az egyes emberek köznapi vitáiból alakultak ki sokszor döntő fontosságú alkotmányos elvek. De ne vigyük a hasonlatot tovább, mint lehetséges: ha nem is esett ki egy Stubbs látóköréből a vidék és az egyszerű ember, tárgyalása súlypontját mégis a központba helyezte. Itt zajlottak le a nagy harcok király és parlament, király és bárók között; az, hogy ezeket hosszú erőgyűjtés és felkészülés előzte meg, egyelőre háttérbe szorult. A történeti irány tárgyválasztása tehát központias, s ennél fogva bizonyos mértékig külsőséges is.

De még jobban jellemzi ezt az irányt az így felfogott tárgyaért való lelkesedés. Ezt az érzést a XVII—XVIII. századtól kapta örökségül. III. György a legtökéletesebb emberi alkotásnak nevezte hazája alkotmányát. Burke úgy vélte, hogy ezt akkor is tisztelni kell, ha nem értjük meg, mint Vergilius és Livius műveit tiszteljük (1791). Hallam nem talált országot, amelyben a politikai intézmények jótéteményeit annyi ember élvezné, s nem talált népet, amely a jólét, rend és a szabadság össze nem illő elemeit oly jól megegyeztetette volna. S ezt a tökéletességet nem a sziget földjének vagy fekvésének, hanem törvényei szellemének tulajdonította (1818).¹ Ez a nyilatkozat elárulja nekünk, hogy a lelkesedés a szabadság nagy eszményének megvalósításáért illette meg az angol alkotmányt. Nem szól ez ellen, hogy a régi mesterek között voltak szélső szabadelvűek, mint Hallam és konzervatív klérikusok, mint Stubbs; whig és tory egyaránt demokraták voltak és egyikük sem érezte volna jól magát más alkotmányos rendszerben. De ha rajongtak a szabadságért, éppen úgy hevültek a nemzeti jellegért is az angol alkotmányban, akár teutonnak, akár normannak tartották is ennek gyökereit.

¹ Id. Dicey i. m. 1—3. l.

Thomas Smith a XVI. században könyvet írt Anglia kormányzatáról s ebben büszkén vetette össze hazája berendezéseit az abszolút rendszerekkel, Európa többi országainak közjogával. Ez a büszkeség ma sem halt ki a tudományból és a közvéleményből, s az angol auktoroknak visszatérő hasonlata az összevetés a régi Franciaországgal, ahol a jury kihalt, az országgyűlés hallgatásba merült s a szabadság megvalósítása csak erőszakos úton mehetett végbe.

Központias szemlélet és túlzott lelkesedés könnyen érthetővé teszi, hogy a régebbi iskola olyan nézeteket vallott, amelyeket a mai kutatás nem egyszer illúzióknak tart. Nem tennénk azonban igazságot a nagy neveknek, amelyeket itt említettünk, ha elhallgatnánk, hogy ez illúziók nem az alkotmánytörténetből indultak ki és a tudomány irányzata egyre inkább a reális szemlélet felé haladt. Az újkor alkotmányos küzdelmeiben a történelem erős fegyver volt király és rendek kezében egyaránt; ha az angol magánjog is a precedens uralmán épült, hogy ne lenne döntő a mult a sokkal határozatlanabb közjogban! A XVII. század döntő győzelméig a küzdő felek sokszor egyenlő joggal hivatkozhattak egymásnak ellenmondó alkotmányos precedensekre. E küzdelmek eredményezték a fejlődésnek a népfelség irányába való torzítását, az új vívmányoknak a régebbi korba visszavitelét, akárcsak a kontinens más államaiban, nálunk is. Mikor a politikának már nem volt szüksége a történelemre, átvehették a mult magyarázását a történészek s ezzel a „mitoszok“ felszámolása is megkezdődött.

A reális angol nézés becsületére válik, hogy a legkorábbi mitoszok már a mult század elején szétpukkantak. A XVIII. századtól valamilyen nagy folytonosság hitét kapta örökségül a kutatás. A germán ősök szelleme élt tovább változatlanul a középkorban s a normann hódításkor (1066) letiport közszabadságok új biztosításra találtak a Magna Cartában. Különösen ez az oklevél lett alapja a parlament összetételének és adómegszavazási jogának, s az angolok féltett kiváltságának, az esküdtszék (jury) intézményének. A mult század első tizedeiben Reeves és Palgrave megcáfolta a jury angol eredetét és a Magna Carta hagyományos magyarozatát, Palgrave és Hallam pedig az angol-szász napoktól folytonosan tovább élő parlament mitozsát.¹ Az országgyűlés eredetét erre a Magna Cartában kezdték látni: Maitland és Stubbs is ennek a nézetnek adtak, bár óvatosan, kifejezést. A folytonosság hite mellett most az „alkotmányos mérföldkövek“ megjelölése kezdett hódítani. Legnagyobb mérföldkő a Karta maradt, de azontúl mérföldkő lett 1295. I. Edward „mintaparlamentjének“ éve, s még számos más év, amikor a király a későbbi eseményekből jelentősnek felfogható engedményt tett: hogy az alsóház nélkül nem ad ki törvényt, vagy hogy adót nem vet ki a rendek hozzájárulása nélkül. Különösen Stubbs epikus szemlélete szerette ezeket a mérföldköveket: az 1295-i

¹ Eml. Ereky: Centralisatio, 83. l. 2. jz. és Todd i. m. I. k. 51. l.

parlamentet például úgy értelmezte, hogy azt I. Edward tudatosan állította össze a három rend képviselőiből, a Lancasterek korát (1399—1461) pedig úgy szerette felfogni, mint az alkotmányos monarchia korai és ezért sikertelen erőpróbáját, mindamellett az alkotmányosság kialakulásának fontos lépését. Stubbsnek ezeket a nézeteit később a „három rend“ és a „lancasteri kísérlet“ elméleteinek neve alatt ismerték és támadták.

Ha tehát a kutatás félre is tett útjából számos előítéletet, az események új nézésével kapcsolatban új feltevéseket kellett teremtenie. A reakció szemszögéből nézve tehát a régi illúziók helyett újakat hozott a klasszikus kor. Hamis volna azonban a kép, ha emiatt megrendülne a bizalmunk Stubbsnek akár történetírói nagyságában, akár nézeteinek megbízhatóságában. Akinek legnagyobb hatása van a korra, azt érik annakidején a leghevesebb támadások. S amint még látni fogjuk, Stubbs „mitoszai“ váratlan rehabilitációra találtak a legújabb kutatók részéről.

De maradjunk egyelőre a századfordulón. A magánjog tekintélyes művelője, Edward Jenks 1904-ben nem kis bátorsággal fosztotta meg a Magna Cartát századokon át rárakódott patinájától.¹ Ha képromboló igyekezete túlzásokra ragadta is, cikke és Mc Kechnie idézett nagy kommentárja óta a parlament összetételét és adómegszavazási jogát már nem vezetik vissza János szabadságlevelére. Nem sokkal jobban jártak a többi mérföldkövek sem; sorban kiderült róluk, hogy nem tartalmazták a nagy alkotmányos engedményt, vagy nem érvényesültek a későbbi fejlődésben.² Úgy látszott, hogy elérkezett az illúziórombolás korszaka. A történeti iránynak legizmosabb képviselője, Pollard a parlament kialakulásáról írt monográfiájában szinte minden eddigi elfogadott nézettel szemben állást foglalt.³ A közvélemény azt tartotta, hogy a parlament a törvényhozás szerveként keletkezett, mintáját I. Edward alkotta meg 1295-ben, kezdettől fogva három rendből tevődött össze (főpapok, főurak, commons), s hogy akik a minta-parlamentben ültek, azoknak leszármazói örökre jogosultak a főrendiházban helyet foglalni. Pollard kimutatta, hogy az országgyűlés eredetileg bíróság volt, nem egy csapásra, hanem lassú fejlődés útján alakult ki, a három rend elnevezése csak a XV. században, francia mintára ragadt rá, jellemzője éppen a rendi elkülönülés hiánya, végül hogy kezdetben senki sem gondolt a felsőházi helyek örökössé tételére. A harmadik tétel, Stubbs alkotása, a „három rend mítosza“ elnevezést, a főrendiház igazoló bizottságának a negyedik tételen alapuló gyakorlata pedig „a peerage fikciója“ nevet kapta Pollardtól.

¹ E. Jenks: The myth of Magna Carta. The Independent Review 1904.

² Ilyen kivetett mérföldköveket sorol fel Chrimes i. m. 160. l. 1. jz.

³ A. F. Pollard: The evolution of parliament (2. ed. London 1926).

A huszas éveknek ezt a bátorhangú megnyilatkozását alig lehet letenni elismerés nélkül: gyors áttekintése, meglepő gondolatfűzései, frappáns megjegyzései a mester kezét sejtetik. Néha már sok is a paradoxon, s a jellemzések túlságosan kereknek ahhoz, hogy teljesen igazak legyenek. De az a bíráló, hogy a könyv csak Stubbs „hasznos és érdemes supplementuma”, melyet azonban Maitland inkább a források alapján írt volna meg, méltatlanul éri a professzort.¹ Forrásismerete széleskörű, stílusa megközelíti Maitlandét. Bírálójának mégis igaza van abban, hogy a munka inkább a történész, mint a jogász műve, ami egyébként osztályozásunkat erősíti meg.

Pollard után mintha elapadt volna a köztörténeti irány tábor. A magyarázatot az igazgatástörténet diadalmas felemelkedése adja meg. A háború utáni alkotmánytörténész érdeklődését az a hatalmas anyag kötötte le, melyet ez az új irány tárt fel a kutatás számára. Ezzel a stúdiumnak sokáig középonti kérdése, a parlament fejlődése is mintha háttérbe szorult volna. Nem mintha nem folyának részletkutatások ilyen irányban is: ezekről a történeti folyóiratok hasábjai tanúskodnak. De az országgyűlés elvesztette kulshelyzetét, az igazgatástörténeti irány terében a többi központi szerv sorsát kell osztania, sőt a királyi adminisztráció mellett másodrangú tényező lett. Csak legújabbban indul egy vállalkozás, amely talán a köztörténeti irány megújulását sejteti.

A szabadság és demokrácia eszméinek lelkes híve, Josiah C. Wedgwood képviselő javaslatot tett, hogy tegyék közzé az angol országgyűlések tagjainak és a királyi tisztségek viselőinek életére és működésére vonatkozó adatokat. Eleinte csak az alsóház adatait kívánta feldolgozni 1264 és 1832 között, majd ismételt kormánybizottsági tárgyalásokon a tárgykört a felsőház tagjaira, az időhatárt pedig 1918-ig terjesztették ki. Ebben az alakban a mű terjedelmét negyven kötetre, elkészülésének idejét húsz évre becsülik. A megvalósulás körülményei élénken illusztrálják, hogy az angol alkotmánytörténet hatalmas kiadványai nemcsak a nemzet gazdagságának, hanem a társadalom kulturális érdeklődésének is köszönhetők. Társadalmi úton ugyanis annyi fedezet gyűlt össze, hogy a kormány a példányok ára fejében elvállalhassa a kiadás és terjesztés költségeit.²

Wedgwood az eddig elvontan tekintett intézmény emberi oldalát akarja feltárni. Művének eddig megjelent két kötete felöleli a XV. század nagy részét s politikai történeti eredményeken felül a mi tárgyunkban is értékes megfigyelésekre ad alkalmat. A XV. századra nézve is bizonyítást nyert szerinte, hogy a városi kerületek befolyásolása és a megválasztás keresése már akkor is éppen olyan általános jelenség volt, akárcsak később. Ez pedig a Lancasterek sokat vitatott korában a parlament

¹ LQR 37. 1921, 376. l.

² J. A. R. Marriott: Parliament in the fifteenth century. The Quarterly Review 272. 1939, 194. l.

fontosságára mutat és közvetve Stubbs „lancasteri kísérlet” elméletét erősíti meg.¹ Ehhez a kérdéshez azonban a többi irányoknak is volt és van hozzászólásuk.

A *jogtörténeti irány*nak is vannak előkelő ősei, ha nem is olyan nagyszámúak, mint az előbbiek. Emlékezünk, hogy Hallam a középkori Európát a jogrendszerek alapján ismertette és Palgrave a jogtörténetet nevezte a politikai történet legjobb kulcsának. Mégis talán Maitland már idézett mondása s még inkább példaadó munkássága irányította a jogtörténészek figyelmét az alkotmánytörténet problémái felé. Úgy érezték, hogy szempontjaikkal olyan feladatok megoldására is vállalkozhatnak, amelyek előtt a politikai történész megtorpan. Kellő súllyal mégsem léphettek fel addig, míg a forráskiadás kifejlődése révén jelentős anyaggal nem tudtak a tudományág műveléséhez hozzájárulni s amíg e sajátos anyag felhasználásának módszereit nem tisztázták.

A forrásanyagot leginkább az 1887-ben alapított jogtörténeti társaság, a Selden Society kiadványai szolgáltatták.² A társaság ötven év alatt ötvenkilenc kötetet adott a tudománynak, köztük a Year Books tizenkilenc évfolyamát s ezzel járult hozzá mindkét tudományág műveléséhez a leghatékonyabban. Ezek az Évkönyvek ugyanis az angol jog multjának olyan páratlan értékű forrásai, amelyekkel tudunkkal más nemzet nem dicsekedhetik. A XIII. század végén a központi bíróságokon gyakorlatot folytató fiatal jegyzők és ügyvédek kezdtek feljegyezni maguknak a fontosabb ügyekben elhangzott perbeszédeteket, a bírák véleményeit, az ügyvédek fogásait, sőt még a hallgatóságban helyet foglaló jogászok vitáit is. Ezek a rögtönzött jegyzetek azután másolás útján elterjedtek a jogászai hivatás tagjai között, idő multával precízen fogalmazott elveket kezdtek közölni s a régi jogesetekre, a precedensekre vonatkozólag lassanként pótolhatatlan felvilágosítást nyújtottak.³ Nincs oklevél, amelyből a bírósági szervezet alakulását és működését, a közönséges jog (Common Law) anyagi és alaki szabályainak fejlődését annyira megismerhetnénk, mint ezekből az Évkönyvekből. Képzeljük el, hogy az oklevelek sablonos formulái helyett ma XIV—XV. századbéli bíráink és prókátoraink *személyes* megnyilatkozásait olvashatnók!

Paul Vinogradoff, az angol jogtudomány orosz eredetű nagy mestere ismerte fel, hogy nemcsak a tételes jogásznak és jogtörténésznek, hanem az alkotmányfejlődés búvárának is nélkülözhetetlen forrásai az Évkönyvek. Ha a nagy alkotmányos küzdelmek meglepően kevésbé zavarták is meg az igazságszolgáltatás

†

¹ Uo. 204. l. — J. C. Wedgwood: History of Parliament. I. Biographies of the members of the Commons House 1493—1509 (London 1936); II. Register of the ministers and of the members of both houses 1493—1509 (London 1938).

² Ötvenéves jubileumáról W. S. Holdsworth emlékezett meg, LQR 55. 1939, 230—236. l.

³ Holdsworth uo. 232. l., Vinogradoff (ld. 205. l. 1. jz.) 274. l.

folytonos menetét — s ez a közönséges jog erejének nagy bizonyossága —, az alkotmány kérdéseiről folytatott viták nem vonultak el nyomtalanul a bírósági termék felett. Aki nem sajnálja a fáradtságot, hogy végigbongéssze az Évkönyvek nehezen érthető (jogi-franciában írott) köteteit, olyan közjogi vitákra bukkan bennük, melyeket másutt hiába keresne, hiszen pl. az alsóháznak is csak 1547 óta van jegyzőkönyve. Abban a néhány esetben, melyet Vinogradoff néhány oldalon felsorol, szóba kerül annak a királynak a jogállása, kit elődje idejében a parlament törvénnyel bélyegezett meg (act of attainder); a király joga saját kúriájának ítéletét megváltoztatni, vagy azt meg nem történtté tenni; a parlament joga ugyanerre s bírák lehetőségei a parlamenti jogalkotás elbírálásában; a királyi prerogativa közvetett korlátozása bírói ítéletekkel s hasonló fontos jogkérdések. Vinogradoff a Year Books tanulmányozásából azt a véleményt szűrte le, hogy a XIV—XV. század folyamán a rule of law későbbi elve már alakulóban volt, másszóval a jogi hivatás művelőinek tudatában kifejlődött már az a gondolat, hogy a közönséges jog, amelyet nagyrészt ők maguk alkottak, túléli a királyokat, korlátozza kiváltságait, mert a prerogatívánál erősebb, s a király vagy a pápa sem változtathat rajta, amint a király szokást sem alkothat.¹

A jogtörténet közreműködése ellen az alkotmányfejlődés kutatásában nem lehet komoly kifogást emelni. Amikor az angol közjog ma sem ismer külön közigazgatási bíróságot, hanem alkotmány és kormányzás jogvitáit is a törvény rendes útján kell elintézni, semmi csodálkozni való nincs azon, hogy a mai rendszer alapvető elveit nemcsak a tanácsstermekben és országgyűléseken, hanem a bíróságok ülésein és az ügyvédek testületeiben is alakították. Még a XIV. század első felében is inkább általános elvnek tekintették a bírák a törvényt (statute!) s ezt belátásuk szerint terjesztették ki vagy szorították meg. Mint Plucknett, a jogtörténeti irodalom kiváló művelője kimutatta, a törvény még a rendelethöz sem vált el ebben a korban olyan élesen, mint régebben hitték s a parlament törvényalkotási joga még egyáltalán nem volt kizárólagos. A bírák szava sokszor úrrá lett a statutum fölött; egyikük, a nagy hírnű Ranulphus Hengham leintette az ügyvédet: „Ne glosszálj a törvényt, mi jobban ismerjük: mi csináltuk.” Máskor meg kijelentette a bíró, hogy egyes statutumok megvalósulását még alkotójuk se kívánná.²

Ugyancsak Plucknett mérte a döntő csapást a „lancasteri kísérlet” elméletére. Sohasem alkalmazták még Vinogradoff módszerét ilyen sikerrel. Az író húsz oldalon a Year Books négy

¹ P. Vinogradoff: Constitutional history and the Year Books. LQR 29. 1913, 273—284. l.

² T. F. T. Plucknett: Statutes and their interpretation in the first half of the fourteenth century (London 1922). V. ö. EHR 38. 1923, 271—274. l., LQR 39. 1923, 138—139. l. Az idézet: az EHR ismertetéséből (T. F. Tout). — Plucknett jogtörténeti jellemzését ld. Századok 71. 1937, 236—241. l.

jogesetét tárgyalja, s ezekből megismerjük bírák és ügyvédek közjogi kérdésekről tisztán magánjogi alapon formált nézeteit. A lényeg meglátására még nem lévén képesek, a magánjogból vett hasonlatokkal támogatják meg álláspontjukat. A parlament hűbérúri székhez hasonló, melyet a király elődjétől örökölt; az itt megajánlott adózás az úriszéken kivetett pénzbüntetésekkel esik egy számítás alá. Az országgyűlés korporáció ugyan, mint a város vagy a céh, de az egyes főpap a szolgáltatás közös megajánlásával sikerrel szembehelyezheti a királlyal kötött külön megállapodását. Ezt a szavazáskor tiltakozás formájában kell érvényesítenie, mert különben a kötelezettség őt is terheli s meg-egyezésére sikerrel többé nem hivatkozhatik. A meglepő és a maguk nemében igen ötletes érveléseket itt nem idézhetjük tovább; mindenesetre kiviláglik belőlük, hogy a század legkiválóbb jogászainak gondolkodásától teljesen távol állott az a korai alkotmányosság, melyet Stubbs „lancasteri kísérlete” feltételezett volna. A modern formák alatt középkori gondolatok huzódtak meg. Ez az eredmény maga is eléggé illusztrálja a Year Books tanulmányozásának fontosságát az alkotmánytörténet kérdéseiben.¹

A jogtörténeti irány legújabb képviselője, Chrimes már bizonyos fenntartásokkal élt a Year Books felhasználásával szemben. Plucknett lancasteri cikkén felbuzdulva írta meg Chrimes a XV. századi angol alkotmányos gondolkodás vázlatát.² Ezzel Maitland nagy gondolatát (amit az emberek gondoltak, az a történelem) váltotta valóra, azzal a módszerrel, amit Vinogradoff mutatott meg először. A jogtörténeti módszernek logikusan az eszmetörténethez kellett vezetnie. Hiszen a Year Books bíróságokon, ügyvédek munkájával készültek, ezért nem is tükröztethetik az alkotmányos *gyakorlatot*, annál jobban fenn tarthatták azonban az *elméletet*, mint a középkori előszónak egyedül álló megörökítői. A bírák dictumait csak akkor azonosíthatnók a tételes közjoggal, ha minden alkotmányjogi probléma szükségképpen az ő döntésük alá került volna, holott ezekben csupán mellékesen, peres ügyekkel kapcsolatban foglaltak állást, s amikor 1460-ban nyílt véleményt kért tőlük a király, ezt elhárították azzal, hogy az uralkodó magas állása meghaladja az ő tudományukat.³

Méltán éri tehát a Year Booksban foglalt alkotmánytörténeti anyagot Chrimes kritikája, hogy a bírák és ügyvédek

¹ T. F. T. Plucknett: The Lancastrian constitution. Tudor Studies 1924, 161—181. l.

² Ld. fentebb 194. l. 1. jz. — Chrimes munkáját behatóan ismerteti legújabban Bartoniek Emma (Századok 74. 1940, 91—99. l.). Értékes fejtegetései, melyeket szövegemben már nem használhattam fel, más nézőpontból világítják meg az angol írónál felvetett kérdéseket.

³ Chrimes i. m. 23. l. A bírák szabadkozását ne vegyük szószertint; nem tartották jónak a trónöröklés kényes kérdésében nyilatkozni, pedig bizonyára megvolt a maguk véleménye.

sokszor ügyük érdekében és mindig a közönséges jog korlátai között magyarázták a közjogi elveket. Joggal következtetett ebből az író, hogy a módszer nem az alkotmánytörténet, hanem az alkotmányos gondolkodás történetének megismerésére való; arra viszont teljesen megbízható tájékoztatást nyújt.¹ Az eszmék alakulásának megismerése nem új célkitűzése a tudománynak: Stubbs „lancasteri kísérletének” feltevése is az volt, hogy a dinasztia alkotmányos elvek megvalósítására törekedett, Adams egy elvre építette az angol fejlődés vázlatát, Plucknett pedig kimutatta a Lancasterek korának modern külsőségei alatt a középkori magánjogi eszméket. Mégis Chrimes szentelte először ennek a kérdésnek egész munkacréjét. Eszmetörténete mégsem lesz szellemtörténet: ebbe a fogalomba nemcsak az eszmei tényezők figyelembe vételét, hanem az egész korba való beágyazást, a kor minden más jelenségével való kapcsolat megkeresését (szintézis) is bele szoktuk ölelni. Chrimes munkásságában ez hiányzik, szemlélete egészen egyoldalú.

Eredményeitől mégsem tagadhatjuk meg az elismerést. Maga az a tény, hogy a lancasteri vitát az egyedül helyes eszmei síkra helyezte át, nagy haladást jelent. Részletező, nyomról-nyomra haladó, helyenként száraz érvelésének hatása alól nehezen vonhatja ki magát az olvasó. Chrimes kibonyolítja a XV. század zavaros irodalmából az alkotmány elméletét és bevallja, hogy semmi különösen modernet nem talált benne. Ha volt haladás, az csöndes, felszín alatti folyamat lehetett csupán. De az író el is veszi a kérdés élet azzal, hogy az alkotmány és alkotmányosság fogalmait megfosztja XIX. századi hangzásuktól. Stubbs és követői lancasteri alkotmányosságról szólva mindig a XIX. századi korlátozott monarchia népképviselési rendszerére gondoltak, hiszen a nagy püspök is korának gyermeke volt. Chrimes kitágítja a fogalmat az egy adott korban és országban létező kormányzati jogok és kötelességek összegévé, s ezzel igazságot szolgáltat a XV. századnak is, melynek természetesen volt ilyen értelemben vett alkotmánya, csak *más*, mint a legújabbkori Angliáé. Így a korba helyezkedve, megközelíti az „alkotmány szellemét.”²

Amikor Chrimes a lancasteri alkotmány kérdésében Stubbs-szel szemben foglal állást, a három rend elméletét védelmébe veszi Pollarddal szemben. Nem abban az értelemben, mintha elfogadná, hogy I. Edward tudatosan ezekből állította össze országgyűlését, hanem úgy, hogy a XV. században valóban megvolt rendi elméletnek tulajdonítja a vidéki lovagok és városi polgárok megjelenésének állandósulását a parlamentben. Különben nem lett volna értelme annak, hogy a legfelső bíróság, aminek Pollard és Mc Ilwain mondták az országgyűlést, állandóan magában foglalja a nemzet széles rétegeinek képviselését.³

¹ Uo. XI. 1.

² Uo. XIX. 1. — Az utolsó fejezet: „The spirit of the constitution.” Uo. 342. s köv. 1.

³ Uo. 81. 1.

Anélkül, hogy a kérdés érdemének megvitatásába bocsátkoznánk, észre kell vennünk itt, hogy Stubbs a legújabb irodalomban ismét legalább részleges rehabilitációban részesült.¹

Amikor a jogtörténeti iránytól búcsút veszünk, nem mellőzhetjük ma élő legnagyobb művelője, W. S. Holdsworth említését. Nagy jogtörténeti szintézisében, amelyből eddig tizenkét kötet jelent meg, az alkotmányfejlődés is helyet kapott, mégpedig a középkorban — Maitland szellemének megfelelően — a magánjoggal egybefoglalva, az újkorban pedig már külön kötetek alakjában.² A nagy mester nyomán haladva, Holdsworth is a szellemi tényezők erős kidomborításával és a bírói gyakorlat széles ismeretével dolgozza fel tárgyát. A tágabb látókör és a szintézis szempontjából nem lehet lekicsinyelni egy olyan hatalmas összefoglaló mű megjelenését, mint az övé. Ha minden jogterület feldolgozását el tudja vinni kitűzött céljáig (1875), az alkotmánytörténet a klasszikus kor óta először fog nagyméretű összefoglalásban megjelenni, igaz, a jogtörténet keretében és nem önállóan. Mégse tévesszen meg bennünket a jogtörténeti irány briliáns eredményeinek és nagyszabású teljesítményeinek látványa. A jövő nem az övé, de hivatása mindig lesz; a nagyobb összefüggések és a szellemi távlatok megmutatásával el nem évülhető szolgálatokat tehet az alkotmánytörténetírásnak. A jövő — amennyire ma beláthatjuk — az igazgatástörténeti irányé, amely, úgy látszik, a régi köztörténeti iskolának örökségét viszi tovább.

A *közigazgatástörténet* új jelenség angol földön, noha az igazgatás stúdiuma ősrégi. A középkor jogi irodalmának első terméke a kincstárról írott kis értekezés, a *Dialogus de Scaccario* (= *exchequer*): a XVII. században Spelman, Selden, Madox alapozták meg az adminisztráció új tanulmányozását. Modern értelemben mégis Thomas Frederick Tout teremtette meg a történetírásnak ezt a legújabb irányát, mégpedig, amint mondják, francia hatásra.³ Érdekes, hogy az új célkitűzés 1913-ban hangzott el, ugyanabban az évben, amikor Vinogradoff a *Year Books* tanulmányozásának módszereit fejtette ki.⁴ A középkori közigazgatás történetének vaskos kötetei azonban csak a háború után kezdtek megjelenni. Tout művének alap gondolata volt, hogy „az igazgatás még modern körülmények között is fontosabb a törvényhozásnál; a középkorban, mikor a törvényhozás eredménye kicsiny, jellege deklaratórius volt, a történelem

¹ Marriott i. h. 199—200. l. Túloz abban, hogy Chrimes teljesen visszatér Stubbshez.

² W. S. Holdsworth: *A history of English law*, I—XII. (London 1922—1939). A legutolsó három kötetből egy politikai háttérrel (X), egy tiszta alkotmánytörténetet nyújt (XI).

³ Powicke, i. h. 135. l.

⁴ T. F. Tout: *The place of the reign of Edward II. in English history* (New ed. Manchester 1936). A kezdeményezést eml. Keir, *LQR* 55. 1939, 139. l.

igazgatási oldala mérhetetlenül nagyobb szerepet vitt.¹ A Chapters írója ki akarta egészíteni Stubbs és Maitland opusát az igazgatási oldal kidolgozásával s egyúttal erélyesen állást foglalt a régi tárgyalási módszer ellen, mely a parlamentet helyezte a középkori alkotmányfejlődés középpontjába. Szerinte az alsóház nem motora a fejlődésnek, csak indexe s a House of Commons megerősödése a XIV. században a vidéki közigazgatás kialakulásának az eredménye. Ha a kisebb birtokos szóhoz jut az ország házában, ehhez helyi igazgatási tevékenységéből meríti a tekintélyt és erőt.² Ezzel az átértékeléssel az irány túlnőtt eredeti keretein és átcsapott az alkotmánytörténet mezejére is.

Az igazgatás nagy fontosságának hangsúlyozása reakció volt a köztörténeti irány szabadelvű hagyományaival szemben. A parlament, a királyi tanács, az eddigi írók feldolgozásának kedvenc tárgyai, most már csak az általános intézmény-fejlődésnek keretei közt jutottak mérsékelt méltányláshoz. Tout hatása alatt hamarosan a kutatók egész serege látott hozzá az új anyag feldolgozásához. Eredményeiket egyelőre lehetetlen áttekinteni. Hiszen maga Tout is úgy képzelte, hogy négy kötetben fel fogja ölelni a szűkebb királyi háztartás szerveit (wardrobe, chamber, kispécsek), a kancelláriát és a kincstárat (exchequer); ezzel szemben csak az első csoportot dolgozta ki hat kötetben, mikor a halál kiűtötte fáradhatatlan kezéből a tollat.³ Azt mondták művéről, hogy nincs az alkotmánytörténetnek olyan kérdése, amelyre valamilyen módon világot ne vetnének kötetei.⁴

Követői összegyűjtött anyaguk bőségében bizakodva kissé egyoldalúkká váltak. Ők szálltak szembe legélesebben a régi iskola nézeteivel és rombolták le legalaposabban annak bálványait. Így Kenneth Pickthorn kijelentette, hogy a Tudorok koráig nem is volt egyáltalán alkotmány, csak a jog felségének középkori gondolata élt.⁵ Ez természetesen eleve kizárja azt, hogy előttük, tehát a Lancasterek idején is, kialakult alkotmányosságról beszéljünk. Az író meghaladja ezzel Pollard mérsékeltebb felfogását is, amely szerint a XV. század közepén fordult meg a szél, ekkor ébredt fel a nemzet érdeklődése a politika és annak legfőbb fóruma, az országgyűlés iránt. Pickthorn szerint a középkorban három államelmélet küzdött egymással:

¹ T. F. Tout: Chapters in the administrative history of mediaeval England: the wardrobe, the chamber and the small seals. I—VI. (Manchester 1920—1933). Az idézet I. k. 4. l., eml. Davis, EHR 36. 1921, 108. l. — A közigazgatás folyamatosságára az alkotmány szerveinek, főleg az országgyűlésnek működésével szemben nálunk már Tout előtt felhívta a figyelmet Ereky István: Helyh. önkormányzat, I. k. 209. l.

² Ld. Crump, EHR 44. 1929, 133. l.

³ LQR 36. 1920, 313. l., 45. 1929, 401. l., 55. 1939, 139. l.

⁴ Ld. Davis, EHR 36. 1921, 113. l.

⁵ K. Pickthorn: Early Tudor government, I—II. (Cambridge 1934). Jellemzése: Wernham, LQR 51. 1935, 545—547. l., Chrimes i. m. XVIII—XIX. l., Marriott, i. h. 199. l.

a nemzeti, hűbéri és egyházi; ezek közül a nemzeti győzött, s ez azért öltött parlamenti alakot, mert a fejlettebb, öntudatos társadalommal, az egyházzal csak a nemzeti képviselőlet mindenhatóságát tudta az uralkodó szembeállítani.

Sokkal kevésbé nyújt felületet a támadásnak Wilkinson tanulmányosorozata a XIII—XIV. század alkotmánytörténetéről.¹ A fejlődésnek két hatalmas tényezőjét különbözteti meg: az alkotmányos hagyományt, másszóval az emberek felfogását az állam berendezésének alapvető kérdéseiről, és az intézmények fejlődését, amely nagyjából egyformán a specializálás és differenciálás felé halad. A hagyomány szerinte az államhatalom megosztásának elméletén sarkalt: a király feladata a kormányzás, a nemzeté a hozzájárulás. Ennek a hagyománynak felelt meg a két tényező együttműködése a tanács és a parlament orgánumain keresztül. Mikor azonban az intézmények fel nem tartóztatható fejlődése (amelynek a parlament és tanács csak annyira részei, mint a kancellária és kincstár) mindinkább a nemzet kezébe adta a kormányzást, s a királynak csak a beleegyezést hagyta volna meg, a régi rendszer összeomlott. A XVII. század nem kiteljesedése, hanem teljes megváltozása a középkori alkotmányosságnak.²

E felfogásában Wilkinson mintha tudatosan egyeztetné össze a jogtörténeti és az igazgatástörténeti irány kedvenc irányító tényezőit: az alkotmányos gondolkozást és az igazgatás fejlődését. Ez a mérsékelt és rokonszenves állásfoglalás szemben áll ugyan több modern kutató nézetével, mégis reményt ad arra, hogy a törekvések jelenlegi megosztott irányainak ellentéteiből talán nem is olyan sokára gyümölcsöző egyetértés jön létre. Hogy ez mennyire fog visszahajolni a régi iskola tanulságaihoz, ma még nem tudjuk megmondani; mindenesetre meg kell látnunk, hogy az illúziórombolás túljutott a csúcsponton s ma már az újjáépítés lényeges mértékben haladt előre. Az új irányok már elhagyták a köztörténeti iskola központias beállítást, de elvesztették annak ideális lendületét is. Viszont eszményekben szegényebb kortól talán maradandó eredményekben gazdagabb történetírást várhatunk. A nagy demokrata dilettánsok kora elmúlt; ma, Plucknettel szólva, „a józan ész iskolájának történetészei“ maradtak csak a porondon.³

A hullámok elültétét mutatja talán az a tény is, hogy egyöntetű külsőben megjelent két munka iparkodik legújabbban egységes képet adni az angol alkotmány fejlődéséről. Úgy látszik, mintha a klasszikusok óta feltárt hatalmas anyag új számbavételének ideje érkezett volna el. Természetesen az új szintézis már terjedel-

¹ B. Wilkinson: *Studies in the constitutional history of the thirteenth and fourteenth centuries* (Manchester 1937). V. ö. EHR 53. 1938, 699—704. l., LQR 55. 1939, 139. l.

² Id. m. 247—272. l.

³ „Historians of the commonsense school“: Plucknett, LQR 54. 1938, 296. l.

ménél fogva sem helyettesítheti a régít; a két munkának értéke sem egyenlő. Jolliffe a közösség és az állam fejlődésének párhuzamos lépéseit követi nyomon; összefogó gondolata sok fontos tárgynak kiesését eredményezi s a források felületes kezelése számos hibát okoz a megítélésben is.¹ Keir az újkori anyagot sokkal nagyobb biztonsággal kezeli; az angol alkotmány folytonosságának és hajlékonyságának hagyományát hirdeti, s ezt a közösség szükségleteihez való alkalmazkodásával bizonyítja.² Jolliffe feladatának nehézségét általában elismerték, de műve inkább kritikát, míg Keiré jogászrészről is nagy elismerést váltott ki.

Akárhogyan alakulnak is az egymással küzdő és egymásba olvadó irányok, a tudományág kritikai hagyományai már eléggé erősek ahhoz, hogy csak magas színvonalú munkát fogadjanak be a nagynevű elődök sorába. Szólamokkal ma már Angliában nem lehet boldogulni. A józanész iskolája, tárgyilagos alkotmánytörténet: ezzel az akkorddal szeretnénk zárni az angol irodalom multjának és jelenének rövid áttekintését.

Bónis György.

¹ J. E. A. Jolliffe: *The constitutional history of medieval England from the English settlement to 1485* (London 1937). V. ö. LQR 54. 1938, 431. l., EHR 54. 1939, 483. s. köv. l. Mindkét bíráló több oldalon hozza a tárgyi hibákat.

² D. L. Keir: *The constitutional history of modern Britain 1485—1937* (London 1938). V. ö. Holdsworth, LQR 55. 1939, 301—303. l. és EHR 54. 1939, 317. l. — Ugyancsak az utolsó századok alkotmánytörténetét fogja felölelni egy ötkötetes összefoglalás, amelynek eddig egy kötete jelent meg: M. A. Thomson: *A constitutional history of England, 1642 to 1801* (London 1938). V. ö. EHR 54. 1939, 751. l.

Történeti irodalom.

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Vol. II. Budapestini, MCMXXXVIII. 8° 681 l.

A *Scriptores* második kötetét (az első ismertetését ld. Századok 1938, 360—365. l.) a XIV. század derekáról való *Pozsonyi krónika* vezeti be, majd ezt a *Müncheni krónika* követi. Mindkettőt *Domanovszky Sándor* adta ki, aki e két kisebb krónikával kapcsolatos kérdéseket régebbi tanulmányaiban már tisztázta s a bevezetésekben most ezeknek az eredményeit foglalja össze. Az első a XIV. századi szerkesztés kivonatos változata a Budai krónika nyomán, de vannak olyan helyei is, amelyek másutt nem olvashatók, — az utóbbinak XV. századi idegen szerzője pedig a XIV. századi szerkesztésnek a Bécsi Képes Krónikában fennmaradt változatát kivonatolta.¹

A kötet legnagyobb terjedelmű darabja következik ezután: *Mügelni Henrik* német nyelvű prózai krónikája. Ez — mint *Domanovszky Sándor* megállapította — egy, a Budai krónika családjához tartozó krónika fordítása; a szerzője azonban felhasználta a *Gesta III.* István-kori folytatását is, s épp az ebből vett interpolációi teszik igen becsessé ezt a forrásunkat. A tudós politikusor költőnek ezzel a munkájával történetirodalmunk — *Domanovszky, Madzsar, Hóman* — már behatóan foglalkozott, és *Travnik Jenő*, a krónika kiadója, alapos bevezetésében mind a hazai, mind a német irodalom eddigi eredményeinek gondos felhasználásával ismerteti *Mügelni* életét és munkásságát.

A szöveg megállapítása igen nagy feladatot rótt a kiadóra. A krónikának ugyanis kilenc kézírata van, azonban mindegyik messze esik az archetípustól, s még az aránylag legértékesebb kéziratok is meglehetősen tökéletlenül adják vissza azt. A nehézségeket csak növeli, hogy a szerző, bár elég jól tudott latinul, maga is követett el hibákat. Kiváló germán filológusunk lelkes szeretettel mélyedt el ebbe a nehéz munkába s nagy hálára kötelezte történetirodalmunkat kitűnő szövegkiadásával.

¹ A 36. l. 4. jz.-ben azt olvassuk, hogy Erdély régi neve *Ultrasilva* volt. Ez talán sajtóhiba *Ultrasilvam* helyett, mert ez az alak előfordul („totius *Ultra Silvam* regni gubernacula“ SRH. I. 314. l.), de *Ultrasilva* nem, csak *Ultrasilvanus* (1113.).

Mügelni másik művét, csonka latin rimes krónikáját (*Chronicon rhythmicum*) Domanovszky Sándor közli és vezeti be, aki említett Mügelni-tanulmányában már tisztázta az idevágó kérdéseket. A verses krónikát kétségkívül a német prózai után s ennek alapján írta meg Mügelni, de felhasználta a latin eredeti krónikát is.

Nem maradhatott ki az árpádkori források közül a *Szepesszombati krónika* sem. Kis terjedelmű ugyan és 1330-ig csak a Bécsi Képes Krónika kivonata, de forrásával szemben kitűnik kronológiájának pontosságával és számos új adatával, amelyeknek legnagyobb része a Szepességre vonatkozik. Kiadta és bevezette Pukánszky Béla.

A *Lengyel-magyar krónika*, „a középkori történetírás ez egyik legsajátosabb alkotása“ (Hóman) — mint kiadója, Deér József megállapítja — valójában értéktelen, zavaros kompiláció; tulajdonképp csupán forráskritikai szempontból van jelentősége, de épp ezért nem hiányozhat az árpádkori elbeszélő források közül. Nem tudjuk, ki írta s mikor, de valószínűleg a XII. század végén vagy elején keletkezett; Hartvikon kívül más forrását nem ismerjük, azonban kétségtelen, hogy használta a Gestát, illetve ennek egy összekuszált kivonatát. Érdekesen magyarázza meg Deér az író hibáit, ferdtéseit és önkényes elbeszéléseit: mind-ezek arra a törekvésére vezetendők vissza, hogy a két királyi ház szoros kapcsolatát a legrégibb időktől kezdve kimutassa, — tehát a „familiaritas“-nak általa feltárt és megvilágított eszméje révén jut el Deér az író és munkája közelebbi megismeréséhez és megértéséhez.

Krónikáink utolsó csoportja az az öt XVI. századi kézirat (*A Knauz-féle krónika és a vele kapcsolatos krónikák*), amelyek egy rövid magyar krónika-kivonatnak négyféle, többé-kevésbé egymástól eltérő, de kétségtelenül a Budai krónikát szem előtt tartó, közös mintára visszamenő változatát tartották fenn. E kéziratok, mint *Bartoniék Emma*, a krónikák kiadója megállapítja, hiteles helyek kancelláriája számára készülhettek. A legfontosabb köztük a Knauz-féle krónika a benne található interpolációk miatt s mert használta a somogyvári krónikát. Ezért azután a kiadó ennek a szövegét adja, de párhuzamosan közli az eredetihez legközelebb álló párisi kézirat szövegét is, feltüntetve a XIV. századi szerkesztésből átvett részeket.

A kötet második része a legendákat mutatja be. A legrégibb, a XI. század második felében, 1074 előtt írott legendánkat, *Szent Zoerárd és Benedek legendáját*, Madzsar Imre közli a brüsszeli kézirat alapján, mindenütt feltüntetve a Münchener kódex és az első kiadás változatait, bevezetésében pedig a külföldi irodalom eredményeit is figyelembe véve mond el mindent, amit a legendáról és szerzőjéről tudhatunk.

Időrendben *Szent István legendái* következnek. *Bartoniék Emma* gondozásában olvashatjuk ezeket, aki bevezetésében alaposan megvilágítja az egyes legendákkal kapcsolatban felvetődő összes kérdéseket és beható vizsgálat alá véve a kéziratokat, megállapítja leszármazásuk rendjét és összefüggésüket. A két legenda

szövegét a nemrég előkerült kézirat alapján adja, Hartvik élet-iratát pedig a reuni kódex nyomán.¹

Ugyancsak *Bartoniek Emma* közli *Szent Imre legendáját* is, mégpedig a legrégebb, a XIII. századi reuni kézirat alapján. Bevezetéséből kiemeljük azt az értékes megfigyelését, hogy itt jelentkezik először irodalmunkban társadalmi és gazdasági kérdéseknek a keresztény erkölshöz igazodó szemlélete, s így a legenda nagyon becses adatokkal szolgál a korszellem megismeréséhez. Jól kiegészíti ez a megállapítása Madzsar Imre becses *Szent Imre-tanulmányának* eredményeit, aki a legenda más természetű korjellemző tendenciájára mutatott rá (Századok 1931).

A két *Szent Gellért-legendát* Madzsar Imre adta ki, aki sokat foglalkozott velük s alapos ismerője a hozzájuk fűződő sok zavaros és így nehéz kérdésnek. A bevezetésben világosan foglalja össze, hogy mit fogadhatunk el a legnagyobb valószínűséggel a két legenda korára, szerzőjére s egymáshoz való viszonyukra vonatkozólag. Hangsúlyozza, hogy a XII. század első felében keletkezett Kis legenda az értékesebb, — a Nagy legenda írásművész szerzője csak az ebben és egyéb forrásokban talált adatokat ékesítette fel különböző mesékkal. A XIII. században készülhetett, majd a XIV. vége felé bővítették.²

Szent Lászlónak két legendáját ismerjük; ezek nem sokkal a szenttéavatása után készültek s egy ma már nem ismert közös kéziraTRA mennek vissza, amelyet a Nagy legenda őrzött meg teljesebben. *Bartoniek Emma* bevezetése kiterjed a két legendával kapcsolatos minden kérdésre; belőle a szerzőnek csak arra a nagyon értékes megállapítására hívjuk fel a figyelmet, hogy e legenda igen fontos terméke a misztikus irodalomnak, s hogy jogtörténelmi szempontból is rendkívül becses emlékünK, mert Szent László uralkodásával kapcsolatban kifejti az idoneitás elvének jelentőségét s kiemeli, mennyire magán viselte a szent király a „keresztény király“ uralkodói erényeit, jellemvonalait.

A gyűjtemény harmadik csoportját alkotó elbeszélő források sorát Ricardus barát jelentése nyitja meg, a *De facto Ungariae Magnae*. Mint kiadója, *Deér József*, bevezetésében hangsúlyozza, csupán azért vététt fel ide, mert értékes adalékkal szolgál annak a fontos kérdésnek a megvilágításához, hogy miképen függnek össze középkori elbeszélő forrásaink. Az a Gesta, amelyre a jelentés hivatkozik, mint Deér kimutatja, nem Anonymus munkája volt — mint általában hitték —, s így ez is azt bizonyítja, hogy volt egy magyar történelmi munka, amely nem függött Anonymus Gestájától, sőt ennél korábban készült.

A következő két elbeszélés a tatárjárásra vonatkozó forrás: Rogerius kis könyve, a *Carmen miserabile* és a verses *Planctus*

¹ A 380. l. 4. jz.-ból törlendő a Pilgrim név, mert félreértést okoz.

² A Kis legenda elsőse mellett foglalt állást legutóbb C. A. Macartney is, akinek tanulmánya azonban (Studies on the earliest Hungarian historical sources. I. The Lives of St. Gerard. Arch. Eur. Centro-Or. IV. 1938, 456—490. l.) e kötetrel egyidőben jelent meg, s így M. nem ismerhette.

destructionis regni Hungariae per Tartaros. Mindkettőt Juhász László kiadásában olvashatjuk. Rogerius munkájának kézírata nem maradt fenn, csak nyomtatott szövegei 1488-tól kezdve, — a Planctus szövegét pedig egy, a XIV. század elejéről való párisi kézirat őrizte meg.¹

A kötet következő darabja eddig ismeretlen szöveget ad, egy verses krónikát, amelyet a kiadója, *Milos Kos*, *Sittichi verses krónikának* nevezett el. Az a kódex ugyanis, melyben ennek a XIII. század második feléből való rimes krónikának a szövege fennmaradt, az 1136-ban alapított sittichi ciszterci kolostor kézírata volt; jelenleg a laibachi egyetem könyvtára őrzi. Az író, aki idegen szerzetes lehetett, 1240 tavaszán járt IV. Béla királynál Sopronban, amint ezt ő maga elmondja krónikájában. Minthogy IV. Béla 1240 május 20-án Sopronban megerősítette István fiainak a heiligenkreuzi apátság részére tett adományát, Kos valószínűnek tartja, hogy ebben az ügyben heiligenkreuzi küldöttség járt akkor a királynál, s ennek a tagja lehetett a kis mű szerzője is. Jól ismeri II. András és IV. Béla korának eseményeit, s ez is valószínűvé teszi, hogy ennek a magyar kapcsolatairól ismert ausztriai kolostornak szerzetese volt. Mint a reuni kolostorral, úgy Heiligenkreuzzal is irodalmi összeköttetésben állhatott Sittich, s Kos feltevése az, hogy ezeknek a kapcsolatoknak köszönhetjük a krónika-töredéknek fennmaradását.

Kos szerint az utolsó esemény, amelyről a csonka krónika szól, István megkoronáztatása, s így 1245 augusztusa után készült (603. l.). Azt hisszük azonban, hogy ez a megállapítás a 25. versszak félreértésén alapszik. Arról beszél itt az író, hogy IV. Béla mennyit szenvedett a tatár betörés miatt, mert gyermekkorában („pro tempore in puerili flore“) gondtalanul, rózsák közt élt („roseo decore vixerat“), majd dicsőség és tisztelet övezte („coronatus gloria insuper honore“), s nem volt oly hatalmas fejedelem, mint ő. A *puer* és a *coronatus* tehát semmikép sem kapcsolhatók össze Istvánra vonatkoztatva.

Ami a szöveget illeti: az 5. versszak utolsó sorában a *formam* helyett valószínűleg más olvasandó, éppúgy a 6. versszak 6. sorában a *deprelatum* helyett (talán *depredatum* ?); — a 7. versszak utolsó sorában *mire claritis* helyett kétségtelenül *mire claritatis* a helyes olvasás; — a 12. végén *adprobationem* helyébe *ad proba-*

¹ Az 545. l. 1. jegyzetében közölt irodalomhoz pótlendő: Pálffy Ilona: A tatárok és a XIII. századi Európa (1928) és gr. Zichy Lado-mér: A tatárjárás Magyarországon (1934). — Az 556. l. jz.-e a királyi kancelláriáról nem pontos. — Az 559. l.-on, a 12. fejezet végén felesleges a *sic* a „iustitia mediante“ után. — A 15. fejezetben szereplő Buda (561. l.) csak Óbuda lehet. — Az 567. l. 1. jegyzetében említett Bulch sem nem Bölcs, sem nem Balázs, hanem Bulcsú püspök a Lád vagy Vér-Bulcsú nemzetségből. — A Planctus „almi vates pro-sternuntur“ sorához a kiadó ezt a magyarázatot fűzi: *ioculatores* (594. l.). Ez aligha lehet helyes; igaz, hogy nehéz volna megfejteni, de valószínű, hogy csak a rím kedvéért került ide ez a szó, mert az igric-ekhez az *almus* jelző sem igen illenék.

tionem teendő, — a 14. 4. sorának végéről pedig a vessző átteendő az 5. végére.

A nagyon becses töredéket — amelynek közléséért hálásak lehetünk Kosnak, a szlovéniai kéziratok kitűnő ismerőjének, — Deér József látta el magyarázó jegyzetekkel.¹ Érdekes, amire a 606. l. 3. jegyzetében hívja fel a figyelmet, hogy t. i. ez a töredék is megőrizte egy magyar forrás nyomait, s ez nem lehetett más, mint a Szent László-kori Gesta.

A kötet utolsó darabja a *Libellus de institutione morum*, Szent István Intelmei, a nagy király „politikai végrendelete”. Balogh József adta ki ezt és írt hozzá bevezetést, aki a legtöbbet és a legbehatóbban foglalkozott ezzel a rendkívül becses korai emlékünkel. Röviden összefoglalja itt mindazt, amit a kis munka szerzőjéről, rendeltetéséről, eszmei háttéréről a koraközépkori emlékek s az ezekre vonatkozó külföldi irodalom széleskörű ismerete alapján finom elemzéssel számos tanulmányában megállapított.²

A Scriptores első kötetének megjelenése után adta közre a Századok 1937-i évfolyamában *Szilágyi Loránd* nagy tanulmányát az Anonymus-kérdés revíziójáról. Minthogy az új szempontok alapján végzett vizsgálat eredményei a Gesta szerzőjének korát és személyét illetőleg eltérnek Jakubovich Emilnek az első kötetben közölt tanulmánya eredményeitől, a szerkesztő, igen helyesen, szükségesnek látta Szilágyi dolgozatának összefoglalását közreadni, mert az, úgy látszik, nyugvó pontra hozta ezt a sokat vitatott kérdést. A Függelékben olvashatjuk Szilágyi tanulmányának kivonatos ismertetését magának a szerzőnek tollából; végső eredménye az, hogy a Gesta 1196 és 1203 között készült, írója pedig Péter mester, esztergomi kanonok volt, aki a királyi kancelláriában szolgált, majd esztergomi prépost lett.

A fordításról már részletesen szoltam az első kötet ismertetésében, kiemelve Mészáros Edének alapos felkészültségét és kitűnő stílusérzékét. Jó lett volna azonban, ha a bevezetések írói már eleve számoltak volna azzal, hogy szövegük fordításra kerül, s ezenfelül elolvasták volna a kész fordítást is, hogy vajjon azt fejezi-e ki hűen a latin szöveg, amit akartak. A filológus fordítótól ugyanis nem lehet megkövetelni azt, hogy az újabb kutatások eredményeinek minden árnyalatával tisztában legyen. Azt hiszem, hogy pl. Deér Józsefnek a Lengyel-magyar krónikához írt tanulmánya egyes fontos helyeit nem értheti meg az idegen olvasó, néhol még a magyar sem. Nem mintha a latin fordító nem tudna

¹ Az első nyolc versszakban szereplő főpapokat pár adattal meg kellett volna ismertetni. — A krónikának a koronázásról írt igen érdekes soraihoz adott jegyzetéhez csak azt említjük meg, hogy Szent István trónjáról találunk másutt is említést. Említi a Nagy legenda, a XIV. századi szerkesztés Péterrel kapcsolatban és III. Sándor pápának egy 1179-i oklevele is.

² Csak egy kis elírását akarjuk korrigálni. Az 1628-i törvénygyűjtemény még nem viselte a Corpus Juris nevet s nem is volt még hivatalos jellegű kiadvány (616. l.).

a „dinasztikus eszmevilág“, „fejedelmi rokonok szolidaritása“, stb. kifejezésekkel megbírkózni, — de a *familiaritas* szót nem lehet egyszerűen arra az újszerű és sokatmondó fogalomra használni, aminek meglátását és megvilágítását Deérnek köszönhetjük, s éppúgy nem lehet világos pl. a „dinasztikus beavatkozó politika“ fordítása sem, ha a fogalmat nem magyarázzuk meg a fordítónak. (294—295. l.)¹

Ezekben akartunk képet adni a Scriptores második kötetének gazdag tartalmáról s egyben arról a nagy munkáról is, amelyet a körültekintő, fáradhatatlan szerkesztő vezetésével a lelkes munkatársak arra áldoztak, hogy ez a kiadvány minél tökéletesebb legyen és így minél jobban szolgálhassa a magyar történettudományt. Nagyon kíváncsok volna, hogy egy harmadik kötetben ugyanilyen gondos és tökéletes kiadásban olvashassuk mielőbb még hiányzó középkori elbeszélő forrásainkat.²

Holub József (Pécs).

Deér József: Pogány magyarság — keresztény magyarság. Budapest 1938. Kir. M. Egyetemi Nyomda. 8° 272 l.

A Szent István király halálának 900-ik évfordulójához időszzerűen kapcsolódó történeti munkák között komoly értéket jelent D. könyve. Múltán meg is érdemli az érdeklődést, hiszen a magyar nép európai életének sorskérdését világítja meg: az átmenetet a pogány és a keresztény magyarság között. Arra keres feleletet, hogy van-e valami minden mástól elkülönítő egyéni a középkori magyar műveltség alapvonásaiban és rétegeződéseiben. Művelődésben hozott-e a magyarság valami új szint a középkori Európa népei közé, vagy csak az időben előtte járt népek közvetítésében ismerte meg az európai-keresztény műveltség kútforrását? Mind olyan kérdések, amelyekre, magyar és idegen oldalról egyaránt, ellenmondó, egyoldalú feleletek hangzottak el. D. nem a külsőségekből, hanem a formák mögött meghúzódó tartalmakból és a nehezebben kivehető összefüggésekből kiindulva közelíti meg a magyar középkort.

A történetírás sokáig azt tanította, hogy a magyarság beilleszkedése a steppék nomád műveltségébe szakítást jelent az ugor

¹ Néhány apróbb megjegyzésünket a fordításra az alábbiakban adjuk: 97₃₆ a Budai jogkönyv fordítása nem helyes, alább pár sorral, a 2. jegyzetben jobb a *Liber iuris Budensis*. — 294₃₅₋₃₇ talán *historiae Polonicae* kellene a *historia Polonica* helyett, mert arról van szó, hogy a későbbi lengyel történetírásra volt nagy hatása a lengyel-magyar krónika fantasztikus előadásának. — Nem Mészáros tollára vall a *canonisatus est* (552.), a „*Rogérius, ut creditur, . . . natus esse videtur*“ (545.) és a *descriptor* (591.).

² Végül néhány sajtóhiba kijavítására hívjuk fel olvasóink figyelmét: 10₄₅ *Permultas mendas h. Permultae mendae* — 293₇ *sequatur h. sequatur*, — 294₄₇ (*hodie h. hodie* — 383₁₀ *apostolice h. apostolice* — 417₃ *h. 12.* — 418₂₃ *Deinde elé teendő: 13.* — 444₃₉ *a; törlendő* — 458₃₃ *piscatoris h. piscatorio* — 469₃₀ *Albo-Cardinae h. Albo-Carolinae* — 470₄ *orthographicis h. mendis orthographis* — 498₃₈ *p. . . h. p. 269.* — 558₁₈ *viros h. vires(?)* — 563₆ *Tartatorum h. Tartarorum* — 616₁₅ *Publici h. Nationalis* — 616₂₄ *P. h. N.*

halász-vadász életmóddal. Ugyancsak áthidalhatatlan törés a kereszténység felvétele a pogány világ, Kelet pusztái felé. D. megvilágításában eltűnnek a szakadékok, s a magyar nép nagyobb megrázkódtatások nélkül ér el a középkori keresztény életformába. A kiindulás: a steppék örökmozgó világa, az ide-oda hullámozó népek egységbe alakulása egy-egy vaskezü nomád fejedelem parancsszavára, majd ismét szétszóródása, a puszták elkülönülő műveltsége, élete — talán az egész könyv legszebb fejezete. (A steppe kultúrája.) A magyarság megjelenése pedig ebben a sajátos környezetben és bekapcsolódása a nomád népek mozgásába — természetes átmenet. Az ugor ősmagyarság ugyanis nem a XVI.—XVIII. századi vogulok, osztjákok visszafejlődött, alacsony szintjén állott. Már azelőtt, hogy a pusztai törökfajú népek magával ragadó-magához alakító sodrába került, állattenyésztő, nemzetségek vérségi egységébe igazodó, alapvonásaiban a steppei nomádokét megközelítő életet él. Aránylag könnyen tud tehát beilleszkedni bolgár-török népek birodalmaiba, törzsei közé.

De nem jelent a magyar fejlődésben teljes szakadékot a pogány-keresztény életforma határa sem. A keresztény magyar király hatalmán a nyugati köntös mögött élesebben-halványabban keleties nomád vonások ismerhetők fel. A magyar középkor megteremtője, Szent István pedig nem rombolás, nem a mult eltérőközlése és Nyugat színtelen átvétele, hanem a pogány magyar műveltség és az antik-keresztény életfelfogás egybeforradása. „Ha nem a keresztény királyok során haladunk visszafelé az ő koráig, hanem a pogány előzmények hátteréből nézzük grandiózus alakját, akkor úgy fog előttünk állni, mint nagy népszerűző, mint új átrétegző, aki népének fennmaradását éppen ezáltal biztosította.”

Az alapvonások kirajzolása után D. munkája egy-egy találó képből különféle oldalakról világítja meg a középkori magyarságot. A magyar alkotmányt, amely nem az „őshazában” született, mint a régi jogtörténet hirdette, nem is idegen átvétel, hanem „gyökerei a korai magyar kereszténység világnézeti talajába nyúlnak vissza.” A középkori Hungaria népi összetételét, a Keletről és Nyugatról jött kisebbségek beilleszkedését az államalkotó magyarság által megszabott és a népi egyéniségeket nem érintő keretekbe. A nyelv különbözősége a társadalom egyes szintjein nem von határt az emberek közé, csak kifelé érezhető az elzárkózás, azokkal szemben, akik nem „a szent korona uralma alatt élnek”. A különféle rétegeket át- meg átjáró társadalmi mozgás válogatás nélkül emelt nem magyar anyanyelvűeket is politikai, gazdasági és társadalmi hatalomra, a nagybirtokos osztályba. Végül bemutatja, hogyan alakul ki a társadalom fokozatos előtérbenyomulásával a magyar népben az összetartozás tudata — a nomád korban az uralkodócsaládhoz fűző kapcsolat jelentette az egybefogó erőt —, hogyan telnek meg új tartalommal a „haza”, „nemzet” fogalmak. Minden idegengyűlölete mellett hogyan ébred rá a magyarság a török veszedelem árnyékában, hogy küldetése van: a keresztény Európa védelme.

D. könyve összefoglalás, a szerző saját részlettanulmányainak eredményeit a szakirodalom újabb megállapításaival kiegészítve összegezi egységes keretben. Célja, hogy a magyarság e sorsdöntő kérdéseit a tudomány igazságkereső vonaláról el nem távozva, az olvasóközönség széles rétegei számára megvilágítsa és megközelíthetővé tegye. A megfelelő formát még az elvontabb, nehezebben magyarázható mondanivaló számára is sikerült megtalálnia, s könyve néha egészen regényszerűen viszi az olvasót. Az egész munka figyelemreméltóan mutatja, hogy a tudomány nem zárkozhat el, hanem keresnie kell az áthidalást, a kapcsolatot az olvasóközönség felé, különösen, ha olyan kérdések tisztázásáról van szó, amelyeknek időszerűségét nem csökkentette az időbeli távolság.

Sinkovics István.

Schünemann, Konrad: *Vorstufen des deutschen Städtewesens. Vergangenheit und Gegenwart* 27. évf. 1937, 383—403. l.

Sch. dolgozata az erfurti Historikertagon előadás formájában hangzott el, majd a kiváló német történetpedagógiai folyóiratban jelent meg. Olyan körülmények ezek, amelyek a dolgozat kis terjedelmét messze meghaladó jelentőséget biztosítanak Sch. fejtegetéseinek. Ma Németország valamennyi középiskolai tanára olvassa, holnap jónéhány százezer német diák ismeri, holnapután pedig közvéleménnyé válik, amellyel már hiába próbál harcba szállni a magyar történettudomány.

Sch. a lengyel és a magyar történetírásnak azokra a megállapításaira válaszol, melyek a két nemzet városi életének eredetét a németsegen kívül keresték. Ezt a polémiát azután a mai német világnézet kérdésfeltevésébe állítja be: pozitív vagy negatív értékű volt-e a német nép szempontjából a városiasodás? Néhány igen szemléletes adattal bizonyítja, hogy a városi élet már a középkorban a népesség megfogvatkozásával volt egyértelmű. (Nem annyira a születések csökkenése, mint inkább a nagyobb tömegben való együttélésnek az egészségre káros hatásai miatt.) Ebből következik, hogy azok a népek, melyek a városiasodásban elmaradtak, jobban szaporodtak, és amit kultúrában vesztek, vérben kapták vissza. Mivel pedig — Sch. szerint — a lengyel és a magyar városi élet alapjait a németek rakták le, ezeknek a népeknek a németiség sok vért takarított meg. A vérben gondolkozók mindjárt ki is mondanák a szentenciát a német városi élet felett, hogy annak népük szempontjából negatív jelentősége volt s a magyar- és a lengyelországi német városi élet megteremtése csak idegen népeknek vált javára. Sch. azonban megvigasztalja őket: a keleten évszázadokon át elpazarolt német vér nem veszett egészen kárba. Hiszen, ha nem is volt annyi német ember a lengyel és a magyar városokban, hogy az ázsiai vér beözönlésének vérbástyákként állhattak volna ellen, a Németország felé áramló idegen vérben rejlő veszedelmeknek mindenesetre elvették az életét.

Mi azonban nem látjuk kellőképen bebizonyítva azt, hogy a németeknek már kezdettől fogva olyan nagy, szinte kizárólagos

szerepük lett volna a magyar városi élet megteremtésében, mint ahogyan Sch. elképzei. (Lengyelországra vonatkozó megállapításaira itt nem kívánunk kitérni.) Sch. annak idején behatóan foglalkozott a magyar városi élet kialakulásával (Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa c. művében). Különösen behatóan Esztergommal. Bár maga állapította meg, hogy Esztergom városiasodásában a latin városnak volt döntő szerepe, s hogy 1241 és 1340 között a város polgárainak legnagyobb része francia volt (114. l.), mégis már ott jónak látta hangsúlyozni, hogy „trotz dieser nichtdeutschen Einflüsse... kann das mittelalterliche Städtewesen Ungarns... getrost als deutsch bezeichnet werden“ (i. h. 8. l.). Közben megjelent Pleidell munkája városi életünk kezdeteiről. Pleidell ugyancsak tekintélyes forrásanyag átvizsgálásából azt a megállapítást szűrte le, hogy városi életünk kialakítóit nem a németek, hanem az itt talált római és romanizált népek körében kell keresnünk. Sch. néhány gúnyos sorban akarja most ezt az „eredeti festményt“ szétrombolni. Vitathatatlan: Pleidell nem egy ponton meg lehet támadni, de igen komoly bizonyítékok hosszú sorára épített tanulmányát ilyen egyszerűen, kissé pedagógiai színezetű előadás keretében talán mégsem lehet elintézni. Sch. Esztergomban már a tatárjárás előtt is ki tud mutatni egy-két franciás polgárnevet, de ez még egyáltalán nem jelenti azt, hogy a latin települést ők alapították. Pleidell állítását ugyanis, hogy a latin város már a XI. század első felében fennállott, Sch. nem cáfolta meg. De akkor is, ha elfogadjuk, hogy a mi latinjainknak semmi közük sincs a rómaiakhoz, még mindig nincs bizonyítva az, hogy a városi élet megindulását a németeknek köszönhetjük. Csak nem kívánja Sch., hogy például Esztergomot azon az alapon tekintsük német eredetűnek, hogy az urbanizálódását elindító latin-franciák régi hazája a német nyelvhatárhoz közel feküdt s annak lakossága csak utólag romanizált német-frank elemekkel volt átitatva? Ebben az összefüggésben megtevesztő módon hivatkozik Szent László királyunk egyik törvényére. Nevezetesen azt mondja, hogy a szent király a *külföldieknek* megparancsolta, hogy a böjt kezdetét magyar szokás szerint tartsák meg s hogy ezeken a *külföldieken* nem lehet másokat értenünk, mint *német* távolsági kereskedőket. Hogy miért éppen csak németeket és miért nem franciákat is, azt nem árulja el. De különben is a törvény nem *külföldiekről* beszél általánosságban, hanem — expressis verbis — *latinokról*. (Szent László I. 31.: „*Latini qui Ungarorum consuetudini legitima consentire noluerint...*“ stb.) Latinokon pedig akkoriban román népeket értettek. Ennek a fogalomnak mindössze egyházi vonatkozásban volt tágabb értelme. Az egyházi terminológia szerint ugyanis latinok voltak mindazok a népek, amelyek nem a görög egyház, hanem a római szentszék híveinek vallották magukat. A magyarság ilyen értelemben latin népeknek számított Szent László korában. Az idézett törvényeikk tehát, amely a latin és a magyar szokást állítja egymással szembe, kétségtelenül nem az egyház latinjairól, azaz általában római katolikusokról, hanem román népekről beszél.

Alig hisszük, hogy Sch. az egyház latinjaira gondolt volna, amikor érvelésében erre a törvénycikkre hivatkozott. Vagy ha igen, ezt a mindenesetre rendkívül eredeti álláspontot meg kellett volna magyaráznia, kivált német hallgatói és olvasói számára, akikről nem tehette fel, hogy ismerik Szent László törvényeit. Az említett hivatkozást tehát Sch., a magyar történetnek igazán nagyérdemű kutatója részéről joggal nevezhetjük megtévesztőnek. Feltűnő az is, hogy Kálmán I. törvénykönyvének 33. cikke alapján, amely „ad id solum, ut ditiescant“ hazánkba jövő kereskedőkről szól általában, a vállalkozó szellemű *germán* kereskedő „Erwerbsstreben“-jét csodálja meg. (401. l.) Franciákról és olaszokról egy szót sem szól, hanem nyugodtan kijelenti: „Es steht also nichts im Wege, alte deutsche Handelsniederlassungen an den wichtigsten Verkehrspunkten des Landes, wenigstens aber am Marke der arpadischen Zentrale von Gran, schon im 11. Jahrhundert anzusetzen.“ (401. l.)

Sch.-nak nem sikerült bebizonyítania a magyar városi élet német eredetét. El kell ismernünk azonban, hogy ez még mindig nem jelenti azt, hogy Pleidellnek minden tekintetben igaza van. (Pleidell maga sem hitte ezt.) A helyrajzi kontinuitás valóban nem feltétlenül egyértelmű a városi élet folytonosságával. A római városi szervezet — alkalmasint — még a magyar honfoglalás előtt teljesen elsovadt Pannoniában. Pleidell és Sch. vitája során az urbanizálódás kérdése túlságosan leegyszerűsödött. Mintha csak arról lenne szó, hogy németekre vagy rómaiakra vezethető-e vissza városaink eredete. Nem szabad elfelednünk, hogy a hospes, ha legtöbbször idegent jelent is, még korántsem volt mindig városlakó (Sch. maga is ezen a nézeten van „Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert“ c. munkájában, 58—59. l.). Szent László II. törvénykönyvének 18. cikke is azt mutatja, hogy a XI. században aligha érkeztek hozzánk nagy számmal városiasodást elindítani képes kereskedők. Mindaz, ami nyugateurópai volt középkori városainkban, legnagyobb részben a XII. századi, tömegesnek mondható bevándorlások idejére vezethető vissza. Ha egyáltalán lehet beszélni magyar városi életről a XI. században, az semmiképpen sem franciák vagy németek érdeme csupán. A magyar városi élet eredetének kutatásában új utakat kell keresnünk. Talán túlságosan korán kezdtük vizsgálni a városiasodást. Mindenesetre előbb, mintsem a magyar községi élet kezdeteivel, legrégebb formáival tisztába jöttünk volna. Sch. ugyan tett ilyen irányban megállapításokat. Megfigyelései azonban — mint természetesen is — egészen a német történelem kategóriái szerint igazodnak. Ez különben nekünk, magyar kutatóknak is szinte végzetes tévedésünk. Amíg a középkori magyar társadalomnak minden rétegről már régen kiderült, hogy sok hasonlóság ellenére sem azonosíthatók a nyugati társadalmak megfelelő rétegeivel, a magyarországi polgárság, a magyar város életének kezdeteit görcsösen a nyugati népek városiasodásának fogalomvilágán át próbáljuk megérteni. Pedig egészen bizonyos, hogy a városi életnek is megvoltak a maga különlegesen magyar formái. Vizsgálata-

kat — különösen, ha állandónak bizonyul a német történetírásban a Sch.-féle szemléleti elcsúszás — súlyos hiba lenne a már szellemben is idegen kutatóktól várnunk. Annál is inkább, mert ez a szellem nemcsak tőlünk, hanem — nézetünk szerint — attól a kortól is idegen, amelybe a magyar városok eredete visszanyúlik. Vajjon a korán hervadó német polgárkisasszonyok és a sok törődéstől fiatalon sírbaszálló germán kereskedők gondoltak-e arra, hogy ők itt, Európa keletén a német vér védelmében áldozták fel ifjúságukat? Propugnaculum Christianitatisnak az európai kortárs nevezte a török harcokban vérző magyarságot, a propugnaculum sanguinis (?) kifejezés azonban a XX. századi historikus íróasztalán született meg.

Végezetül még csak annyit: ha meggondoljuk, hogy ho jelent meg ez a dolgozat, Sch.-tól nem vonhatjuk meg egészen elismerésünket. Tanulmányáról elmondhatjuk, hogy modern, a korszerűség kívánalmainak mindenben megfelel, s ez már magában is érdem.

Kring Miklós.

Murarik Antal: Az ősiség alapintézményeinek eredete. (Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából, 6. sz.) Budapest 1938. 80 225 l.

Tudományos művek közös sorsa, hogy szerzőjüktől elvonatkoztatott szemlélet tárgyai s önmagukban, önmagukért kell helyt állaniok. Különös súlya van a könyv önmagáért való felelősségének akkor, ha a szerző már „nem szólhat vissza“.

M. huszonhat évet élt. Mint a szláv-magyar kulturális kapcsolatok lelkes munkása, Lengyelország tragikus elbukása után a hozzánk menekültek számára lengyel gimnázium létesítésén fáradozott. Emiatt elhanyagolta a betegségét: sietett. Úgy vélte, kulturális célja elérésére siet, pedig közeledő végzetének sietett elébe. A kultúra védelmében esett el: ennél szebb halála senkinek sem lehet.

Hogy alkotó ereje teljében hunyt el, bizonyítja ez a könyv is, amely újabb jogtörténeti irodalmunk legjava terméséből való. Úgy érezzük, kötelességünk olyan tárgyilagossággal foglalkozni munkájával, amelyet maga is elvárt volna, ha él. Könyve iránt éppen nem volt elfogult. Előszava végén szinte kíméletlen eréllyel maga szegi szembe művével a kérdést, hogy „mi az igazság?“ Észrevételeink sem egyebek, mint ennek a kérdésnek, ha nem is megoldásai, legalább felvetései a mű bizonyos részeivel kapcsolatosan.

A szerző a jogtörténetet mint történeti jogtudományt fogja fel (212. l.). Anyagát nem annyira történeti, mint inkább jogászai szempontból (7. l.) és dogmatikus, de egyúttal genetikus módszerrel (13. l.) kívánja tárgyalni. A normát keresi s a létező csak mint jogkeletkeztető vagy jogmagyarázó jelenség kelti fel érdeklődését. Nem fér e bírálat keretébe, hogy általánosságban fejtsük ki nézetünket egyfelől a dogmatikus, másfelől az ontológikus módszer előnyeiről és hátrányairól, s elvi alapon beszéljünk arról, hogy a jogtörténet műveléséhez formailag szükséges a

jogi és a történeti módszernek mértéktudó vegyítése. De nem hallgatjuk el megjegyzéseinket ott, ahol oly hiányosságokat vélünk felfedezni, amelyeket a jogi módszer túlhajtásának s a történeti módszer elhanyagolásának kell felrónunk.

Hogy mily kevésbé érdekelte a szerzőt a jog *a maga mozgásában*, az ősiségről vallott felfogása is mutatja. Meghatározása szerint az ősiség „a vagyonforgalom korlátozására irányuló anyagi jogi intézmények összessége, melyek a magyarságnál a legrégebb időtől 1848-ig fennállottak azokra a tőkejavakra nézve, melyek az akkori világi vezetőosztályok létfenntartását szolgálták” (10. l.). Ezeket az intézményeket statikus rendszerben fel is sorolja (11—12. l.). Nézetünk szerint az ősiségnek valóban van aránylag mozdulatlan eleme: az a *jogelv*, melynek alapján a magyarság a fennmaradását az egyszer megszerzett javaknak bizonyos — a családnál tágabb — csoportjai kebelében való megtartása útján igyekezett biztosítani. M. az ősiséget mint jogelvet nem értékeli, az ősiségi elv alapján az idők folyamán kialakuló és átalakuló *jogintézményeket* pedig dogmatikusan illeszti az ősiség fogalmába. Holott a történeti szemlélet itt annál kevésbé mellőzhető, mert az ősiség fogalmának bizonyos korokban — mint például az 1848: XV. t.-c. megalkotásakor, vagy az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok egybeállításakor — olyan határozott jogi tartalma volt, hogy ezek a jogforrások külön magyarázat nélkül nevére nevezve rendelkeznek az ősiségről. A XIX. század magyar jogszemléletében az ősiség olyannyira központi helyet foglalt el, hogy Szladits szerint¹ — mint *pars pro toto* — az egész nemesi ingatlan-jogrendszert kifejezte. Ilyen határozott jogtörténeti fogalomnak, hallgatással való mellőzés helyett, meg kellett volna állapítani a jelentőségét a jogtörténet szempontjából és egybevetni az elvi alapon megalkotott tudományos meghatározással. M. is céloz valami „köztudatban élő” határozatlan ősiség-fogalomra (9. l.), tárgyalásra azonban nem méltatja.

Könyve rendszerét vázolja fel a szerző, amikor felsorolja azokat a jogintézményeket, melyekben az ősiségi vagyonforgalmi korlátozás megnyilvánul. Ide tartozik (11—12. l.) első sorban a házközösség intézménye; a további fejlődés során pedig bizonyos tőkejavak elidegenítési tilalma, valamint az elidegenítési tilalom alól kivételt statuáló jogintézmények; ez utóbbiak azonban csak az ilyen kivételt statuáló részükben.

M. elgondolása szerint a házközösségi szervezetben a jogi fogalmak még határozatlanok (ebben nem értünk vele egyet) s nyilván ezért mondja azt, hogy az ősiség kezdeti alakjában a házközösség intézményében jelenik meg. A házközösség szerinte (11. l.) az elidegenítésnek szinte fizikai lehetetlenségét jelenti.

Az elidegenítési tilalmakat az élők közti és a halál esetére elidegenítést tiltó jogintézményekre osztva, az élők közti elide-

¹ Szladits Károly: A magyar magánjog vázlata (1937). I. k. 11. l

genítés korlátai közt a *fiscalitas*-t¹ és az osztályosok beleegyezésének mint előfeltételnek a megkívánását említi fel, a halál esetére való elidegenítés korlátaiként pedig a végrendekezés tilalmát s az ehhez kapcsolódó *cogens* jellegű törvényes öröklést, továbbá az özvegy ellátására vonatkozó jogszabályokat.

Az ősiségi vagyoni jogi korlátozások alól kivételt létesítő jogintézmények körében a szerzett javakra vonatkozó jogszabályok, a lélekváltság, a végrendelet, a donatio post obitum, a nők öröklési joga és a hitbér azok, amelyek M. szerint az ősiség *fogalma alá* (11. és 12. l.) tartoznak, amennyiben az említett vagyonforgalmi korlátozások alól kivételt jelentenek.

Nézetünk szerint a szerző a fogalmat és a tárgykört nem különbözteti meg eléggé. Ezenkívül jogdogmatikai alapon is kifogást lehet tenni a felvázolt rendszer ellen. Például a kincstár öröklési jogára vonatkozó jogszabályok nemcsak azt határozzák meg, hogy a kincstárral szemben mikor érvényesül az ősiségi öröklés, hanem azt is, hogy a kincstár mikor örököl; ez utóbbi részükben pedig kívül esnek az ősiség tárgykörén. Az özvegy ellátására vonatkozó jogszabályokat meg éppen helytelenül sorolja a szerző az ősiségi vagyoni jogi korlátozások körébe, hiszen ezek a jogszabályok — bár csak időleges — kivételt biztosítanak az ősiségi elv érvényesülése alól az özvegy javára, tehát M. rendszerében is az ősiségi vagyonforgalmi korlátozás alóli kivételek közt lenne a helyük.

Rendszerbeli következetlenség az is, hogy a végrendeletnek az ősiség tárgykörébe tartozó részében való tárgyalása a lélekváltság címének egyik alárendelt szakaszában foglal helyet. Egyébként is túlzott jelentőséget tulajdonít a lélekváltság (*donum pro salute animae*) intézményének, amidőn (113—114. l.) a hitbért, a *maritagiumot*, a leány öröklési jogát s ennek keretében a leány-negyed intézményét mint a lélekváltság önállósult alakjait fogja fel. Azzal, hogy „a végrendelet a lélekváltságadománynak egyik megjelenési alakja“ (131. l.), a szerző nyilván csak azt akarja mondani, hogy a végrendelet „tartalma szinte kivétel nélkül lélekváltságadomány a középkorban“.

Az ősiségi vagyoni jogi korlátozások alól kivételt jelentő jogintézményeket a tárgyalás során egyfelől „A lélekváltság“ (114—146. l.), másfelől „Az egyház jogpolitikájának eredményei a nő vagyoni jogi állásának javítása terén“ (147—192. l.) cím alatt csoportosítja. Az ősiség-problémának ez a „decentralizálása“ általában véve nem kifogásolható, sőt a több szempontú értékelés a kérdések többoldalú megvilágítását segíti elő.

A dolgok felosztásáról írott szakasz — azzal a kitetsző céllal, hogy a történetileg kialakult ősiség-fogalom mellőzését

¹ Ezen a *ius regiumot*, illetőleg a kincstárra háramlás (*caducitas* és *devolutio*) szabályait érti. A *fiscalitas* szó értelme egyébként ingadozó: a XIX. század elején már csupán „uratlan v. uravesztett jószágot“ ért rajta Márton József szótárának műszó-glossariuma (Lexicon trilingve, 1818, II. k. 1809. l.).

megokolja — azt igyekszik bizonyítani, hogy a mai értelemben vett ingó és ingatlan fogalmat nem lehet a régi jogra alkalmazni. Fejtegetéseit arra a feltevésre alapítja, hogy a mai jogrendszerben az ingatlan-kategóriának „egyik legtipikusabb egyede” (13. l.) a ház s ezért széleskörű alapvetéssel tárgyalja, hogy a régi jogrendszerek némelyike a házat, vagy legalább annak bizonyos fajtáit (pl. a régi svájci jog a faházat) az ingó dolgok körébe sorolja. Azt meg sem kíséri bizonyítani, hogy a ház a régi magyar jogban is ingó lett volna, bár az ősiségnek mint — M. szerint is — sajátosan magyar jogi fejleménynek a szempontjából éppen ez lett volna lényeges. A régi magyar sátor minden bizonnyal ingó volt. Néprajzi adalékaink vannak arról is, hogy helyenkint nálunk ma is elosztják a közösen örökölt faházakat s kiki elviszi a maga részét; s a M. által döntő bizonyítékul idézett raguzai statutum is testvérek közti osztállyal kapcsolatban szól az ingóságok között *domus*-ról. A ház-kérdés megoldása azonban még nem dönti el az ingatlan-problémát, mert a mai jogrendszerben az ingatlan fogalmának alapvető tartalma nem a ház (mai jogunk is ismer olyan házakat, amelyek jogilag ingók), hanem a *földterület*; s az ősiség elve is elsősorban a földet és nem a házat karolja körül.

Az ősiségi kérdések szempontjából nem kell különösebben fájlalnunk az ingó-ingatlan probléma megoldatlan maradását, hiszen az elidegenítési tilalmak alkotása során — M. helyes megállapítása szerint — a javak *értéke* volt a döntő. „Ez elméletileg örövendes, mert az értékelés és a norma közös szférában mozog: minden norma értékítélet. Ekként tehát nem kell a normákat ontologikummal kapcsolatba hozni” (16. l.). Az ontologikus szemlélettől való túlságos irtózás rendkívül jellemző a könyvre. Az értékelésnek abszolút, minden korban érvényes mérőszinóját a gazdasági hasznosságban véli megtalálni, emellett más (pl. erkölcsi) értékmérők szerepét is felismeri. Azt azonban figyelmen kívül hagyja, hogy az értékítéletek az életviszonyok átalakulásával egyre változtak s így az összehasonlító jogtörténet és a szellemi néprajz adalékainak felhasználásakor nincs mindig figyelemmel arra, vajjon az adalékok az életviszonyoknak arról a szintjéről valók-e, amely szinten azokat következtetéseikhez felhasználni akarja.

Ez jellemzi a házközösségre vonatkozó, egyébként sok értékes részletmegállapítással szolgáló fejtegetéseit is. Elgondolása szerint — amelynek helyességét a primitív népek néprajzi adalékaival ontológiai alapon lehet igazolni — a társadalom csírája a család; a család nemzetséggé bővülve, a közös vér tudatával éli a maga önálló életét. Tagjainak gazdasági, vallási és jogi szükségleteiről egyaránt maga gondoskodik. A nemzetségi szervezetet gazdálkodási rendjére figyelemmel házközösségnek kívánja nevezni. Házközösség és nemzetségi szervezet között nem lát különbséget. Ennek az oka talán a szláv források előterbe helyezése. A könyvben legalább azt olvassuk (22. l.), hogy a délszláv *zadruga* (házközösség) fogalmának a bolgároknál

a *rod*, az ó-egyházi szláv nyelvben pedig a *pleme* elnevezés felel meg s mind a két kifejezés *nemzetséget* jelent. M. szerint a házközösség egyetemes jogtörténeti jelenség, amely „minden népnél szükségszerűen fennállott” (24. l.) s ezért házközösség és nemzetség között magyar viszonylatban sem tesz különbséget. Ezzel szemben rá kell mutatnunk arra, hogy nemzetségi szervezetünk a nomád időkben már teljesen ki volt fejlődve, de házközösségi szervezetről ekkor még anakronizmus lenne beszélni. Bizonyítja ezt az is, hogy a *had* és *nem* szavunk (mind a kettő a nemzetséget jelenti) ősi szó. A nemzetségi szervezetre tehát van régi szavunk, a házközösségre azonban — tudomásunk szerint — nincs. M. megállapítása szerint (23. l.) a házközösség szó a magyar katonai határőrvidéken létesített mesterséges zadrugák német Hauscommunion (Hausgemeinschaft) elnevezésének a fordítása. Tagányi¹ élesen elkülöníti a házközösségi és a nemzetségi szervezetet és Györffy István nagykúnsági s Viski Károly székelyföldi kutatásai alapján megállapítja, hogy a nemzetségi szervezet nyomait ott is megtaláljuk, ahol a házközösségi szervezet nem ismeretes.

Nem kétséges, hogy ott, ahol házközösség egyáltalában létezett, bizonyos házközösségi jogrend alakult ki, hasonlóan a család kebelében, ugyanazon családhoz tartozók jogi vitáit erkölcsi alapon, vérbosszú nélkül kiegyenlítő jogrendhez. Alaptalannak tartjuk azonban azt a föltevést, hogy Szent László decretuma (III. 27.) a nemzetségfőnek házközösségi szervezetben való bíraskodását ismeri el (28. l.). Ilyen következtetésre az idézett törvényhely akkor sem nyújt elég alapot, ha feltesszük, hogy a házközösség Szent László idejében a nemzetségi szervezet általánosan elterjedt formája volt: már pedig ez ellen súlyos érvek szólnak, mellette pedig semmi bizonyíték nincs.²

Az uralkodó nézet szerint az idézett törvény annak a bizonyítéka, hogy Szent László idejében a király jogrendje — kellő szervezet híján — nem lévén reakényszeríthető minden nemzettagra, a királyi jog megengedte, vagy inkább csak eltűrte (mert

¹ Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről (1919), 44. l.

² M. föltevésében logikusan benne rejlik az a két további feltevés, hogy az idézett törvényhelyen a *domi* kifejezés a *domus*-ra utal, a *domus* pedig a házközösséget jelenti. Holott a *domi* önállóult értelmű határozószó, amely nem utal mindig a *domus* fogalmára, a *domus* pedig a középkori latinságban vagy házat, vagy (a familia sinonimájaként) a családot jelenti, de nem a házközösséget. Az alábbiakban kimutatjuk, hogy Szent László idézett törvényhelye Szent István decretumai I. könyve 35. caputjának terminológiáját vette át, ez a 35. c. pedig világosan megmondja, hogy ami a comes-nél a *domus*, az a miles-nél a *curtis* vel *domus*, a vulgaris-nál pedig a *mansiuncula*. Ily részletezés mellett pedig a *domus* kifejezésen abban az esetben sem érthetünk *házközösséget*, ha elfogadjuk, hogy Szent László törvényében a *domi* kifejezés a *domus*-ra utal.

nem helyeselte) a jogsérmeknek magánúton¹ való orvoslását, választást engedve a magánharc (*domi pugnare*) és a királyi bíró elé járulás (*ad iudicem venire*) között. Hozzátehetjük: emellett szól az is, hogy a „*domi pugnaverint*“ kifejezés használatában egy korábbi törvényhelyre való utalás rejlik. Szent István decretuma (I. 35. *De invasione domorum*) ugyanezt a kifejezést használja: „*si dominus domi est et secum pugnaverit vel interfecerit, luat secundum legem de evaginacione gladii confectam*“.² Ez a *caput* pedig — indokolása és rendelkezésének tartalma egyaránt bizonyítja — a magánharcról, a vérbosszúról beszél. Ezért csengett a fülebe (még az igealak is egyezik!) éppen ez a szentistváni törvényhely Szent László decretuma szövegezőjének akkor, amikor a magánharcot, a vérbosszút igyekezett kifejezni; a kifejezés terminológikus ismétlődése nem lehet véletlen. Úgy hisszük, ezzel szemben elveszti súlyát M. érvelésének az a része, ahol Du Cange szótárára hivatkozva megállapítja, hogy a *pugnare* szónak sinonimája *litigare*, tehát ez a törvényhely (házközösségi, nemzetségi) bíró előtti peres eljárásra is vonatkozhatik. Annál is inkább, mert Szent László idézett decretumában nem csupán a *pugnare*, hanem a cselekvés tárgyára még jobban utaló *pugnare facere* kifejezés is előfordul.³

Helyesen mutat rá M. (29. l.) arra, hogy az egyéni használatra szánt javak mindig egyéni tulajdonban állottak. A közület tagjai által közösen használt javak tulajdoni hovatartozásának kérdését azonban nem oldja meg. Előtte már sokan foglalkoztak e problémával s hol a nemzetségfő egyéni tulajdonjogát, hol pedig a mindenkori csoporttagok közös tulajdonjogát vélték megállapíthatni ezekre a javakra. E megoldási kísérleteknek az a közös hibájuk, hogy modern tételesjogi fogalmakat alkal-

¹ V. ö. Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt (1899), 3. l.; Balogh Jenő: A bűntető perjog tankönyve (1906), 32. l.; Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet (1919), 419. l. és Hóman Bálint—Szekfü Gyula: Magyar történet (1935), I. k. 287. l.

² Az *evaginatio gladii* kapcsolatára a vérbosszúval ld. Hadik Béla: A bosszú mint jogvédelmi eszköz. A vérbosszú fogalma és nyomai a magyar jogvédelem multjában különös tekintettel az Árpád-korra (1932), 147—150., 168—171. és 242—244. l.

³ M. szerint „csak éppen vérbosszút, valóságos verekedést, egymás legyilkolását nem lehet a *pugnare* alatt érteni ebben a törvénysszövegben“ (28. l.). A vérbosszú azonban nem pusztá verekedés és nem egymás legyilkolása, hanem — mint idézett munkánkban kimutattuk — a vérségi kötelékben álló csoport vallási, erkölcsi és egyéb normák által szabályozott s mindinkább szokásjogi jelleget öltő kiállása a vérből való tag, vagy az egész csoport életérdekeinek védelmére akkor, amikor még más, szélesebb elvi alapokon felépülő védelem vagy nincs, vagy nincs kielégítő mértékben. Ez a „jogvédelmi“ rendszer egyéb jogvédelmi rendszerektől főleg abban különbözik, hogy nem jogi rendelkezések következményeképp, hanem érzelmi alapon alakul ki s így akkor is fennmaradásra törekszik, amikor jogvédelmi indokoltságát már elvesztette.

maznak a maitól lényegesen eltérő életviszonyokra. M. jól látja sikertelenségüket, de ennek okát nem ismeri fel. Az a gyanú ébred tehát benne, hogy a kérdés egész felvetése helytelen. Erre vonatkozó gondolatmenete a következő (30—31. l.). A tulajdonjog megjelenéséhez fogalmilag szükséges a jogilag védett dolog birtoklása megzavarásának, háborításának legalább a lehetősége. Ez a lehetőség hiányzik akkor, amikor a házközösségben élők idegenekkel nem jutnak érintkezésbe. Ha a házközösségek már érintkezésbe kerülnek egymással, de nem alkotnak közös társadalmat, akkor megvan ugyan a háborítás lehetősége, de valójában még nincs háborítás, mert közös társadalom híján nincs olyan közös tárgyi jogrend, amelyet mind a megtámadott, mind a támadó magára nézve kötelezőnek lenne kénytelen elismerni. Ha pedig a házközösségek közös társadalomban egyesülnek, megszűnik a házközösség. (Itt nyilván nem a házközösségi szervezetnek, hanem a házközösségi külön jogrendnek a megszűnését gondolja.) Bármilyen szellemes ez a fejtegetés, meglehetősen gyenge lábon áll. A háborítás *ténykérdés*, amelyhez nem szükséges a háborító és a sértett közös tárgyi jogrendje,¹ hanem teljesen elegendő a sértettnek a tényre vonatkozó értékítélete. A háborítás ott ölt jogi jelleget, ahol a sértett vérségi köre úgy érzi, hogy a háborítással szemben bizonyos szokásszerű magatartást *kell* tanúsítania: ekkor már egyben *jogsértés* a háborítás, de nem valamely közös jogrendnek, hanem a sértett vérségi köre jogrendjének a megháborítása. A sértő jogi felfogása ebben a kérdésben teljesen figyelmen kívül marad a vérségi csoport reakciója szempontjából. Ez a reakció gyakorlatilag a vérbosszú, amely nem tárgyi jogrendszerbeli fogalmak alapján értékeli, hanem azon az alapon, hogy valamely háborítás mily erősen sérti a vérségi csoport életérdekeit. Nem jogi fogalmakat, nem „tulajdonjogot” tart ez a csoport szem előtt, hanem életérdekeit. —

Az ősiségi elvből fakadó elidegenítési tilalom a nemzetségi tőkejavakra kezdetben válogatás nélkül érvényesült. Később azonban ősi és szerzett javak közt kezdtek különbséget tenni s az elidegenítési tilalmat csupán az ősi javakra szorították. M. azt a nézetet vallja, hogy az ősi és a szerzett javak megkülönböztetése a magyar jogban Kálmán király decretumát megelőzően még nem volt ismeretes. Nem vonjuk kétségbe, hogy az ősi és a szerzett javak közti, rendszerbelileg átgondolt különbségtétel első hazai nyomait a ránkmaradt források közül valóban Kálmán decretumában lehet megtalálni. Mégis szívesen olvastunk volna itt arról, hogy M. felfogása szerint mi az oka annak, hogy Szent István (II. 2.) különbséget tesz *proprium* és *donum regis* között.²

¹ A barbárok megesealását, meglopását még a homerosi görögök sem tartották jogellenes cselekedetnek, pedig — a maguk használatára — pontosan kialakított jogrendjük volt.

² Ez a megkülönböztetés élénk emlékünkből idézi a könyvből (40. l.) idézett lengyel oklevelet, amely a középkor gyermeki báját

Az ősi javakban való törvényes öröklés rendjét is az ősiség elve hatja át. Törvényen itt egyéb jogszabályt is, sőt elsősorban szokásjogot kell értenünk, a lényeg az lévén, hogy az ősi javakban való öröklés rendjét megállapító jogszabályok nem dispositiv, hanem cogens jellegűek: tőlük eltérésnek, tehát végrendeletalkotásnak általában nincs helye. Az öröklés csupán ily értelemben „ex lege“, azaz törvényes öröklés. M. fejtegetései a lemenők öröklésének, továbbá annak, hogy az atyai házat a legifjabb fiú öröklí,¹ jogbölcseleti és szociológiai alapjait is kellően érvényre juttatják. A lemenők hiányában való öröklés problémáját sokrétűbbé teszi azzal a megállapítással, hogy „az öröklés lemenők nemlétében az ősi javak kategóriájában akként lehetséges, hogy a szülő gyermekével már előzőleg is osztályt alkotott, azaz már történt anticipált öröklés“ (60. l.). Azt hisszük, Hajnik ezt figyelmen kívül hagyta, amidőn felállította azt a tételt, hogy az ősi vagyon lemenők híján *mindig* az oldalágra száll.² Ezzel a megállapítással M. sikerrel száll szembe.

Az özvegyi öröklést (*successio vidualis*) mint az ősiség elve által nem érintett vagyontárgyakra vonatkozót, a tárgyalásból kirekeszti. Az özvegyi jog (*ius viduale*) alakulásával foglalkozva részletesen tárgyalja a levirátus intézményét, annak hangsúlyozása nélkül azonban, hogy ennek nálunk sajátos alakja volt. A mózesi zsidó jogban a levír (= az elhunyt fivére) akkor vehette feleségül az özvegyet, ha az elhunyt családjával házközösségben élt s gyermek nem maradt. A cél az elhunyt nevének fenntartása, „házának felépítése“ azáltal, hogy az özvegynek a levirtől született elsőszülött fiát az elhunyt nevééről kellett elnevezni. Az özvegy házasságra kényszerítése az elhunyt valamely rokonával bizonyos fejlődési fokon általános jelenség s ennek nyomát Szent István decretuma (I. 26, 30.) is őrzi. Az egyház a házasságra kényszerítést elvileg elítélte s a többszöri házasságot sem kedvelte. Ha maradt gyermek, Szent István is kifejezetten kizárta az özvegy házasságra kényszerítését. Gyermekek nem létében azonban el nem tilthatta, hacsak nem akart ellentétbe kerülni a szentírással. Annyit azonban mégis megtett helytelenítésének éreztetésére, hogy ezt az esetet szó nélkül, szabályozatlanul hagyta s mindent elkövetett az özvegyiségben maradni kívánó nő vagyonjogi helyzetének megerősítésére. A mózesi és a szent-istváni *korlátozás* között lehet összefüggés, semmiféle áthatás sincs azonban — nézetünk szerint — a levirátus zsidó és magyar *ősi alakja* között. Szent István törvényeiből arra lehet követ-

lehelő fogalmazásban a *patrimoniummal* mint ősi vagyonnal a *donum ducis* fogalmát állítja szembe.

¹ A magyar öröklési jogszabályok anyagának Mattyasovszky-féle feldolgozására hivatkozva M. azt állapítja meg (60. l.), hogy a XIX—XX. század fordulójáról magyarlakta területen nincs olyan adat, hogy a ház öröklésének ez a szabálya még érvényesült volna. Tagányi (i. m. 77. l.) adatai azonban ennek erősen ellene mondanak.

² Hajnik Imre: Egyetemes európai jogtörténet (1891), 346. l.

keztetni, hogy ez az intézmény Szent István előtti jogunkban arra tekintet nélkül érvényesült, hogy voltak-e leszármazók, s érvényesült akkor is, ha a férj meg sem halt, hanem feleségét hűtlenül elhagyva idegen földre futott. Olyan korlátozás sem ismeretes, hogy a házasságra kényszerítés csak a férj fivérének lett volna a joga.¹ Ezért nem is tartjuk helyesnek erre az intézményre — magyar vonatkozásban — a *levirátus* (Tagányinál) vagy *levirházasság* (M.-nál) elnevezés alkalmazását; a magyar fogalmat jobban megközelíti a *sógorházasság* megjelölés. Az intézménynek vagyoni jogi jelentősége is volt. Tagányi (i. m. 31. l.) szerint az özvegyet a nővétel szokásának idején a hagyatékhöz tartozó vagyontárgynak tekintették.²

Eckhart Ferenc³ világosan rámutatott arra, hogy a nemzeti öröklés és a király öröklési joga már Szent István korában megvolt s az idevágó későbbi törvények e két jog küzdelmének az eredményei. M. e felfogás szellemében tekinti át királyaink öröklési rendelkezéseit Nagy Lajos 1351. évi ősiségi törvényéig. Ennek során megkísérli kimutatni, hogy III. Béla is alkotott törvénykönyvet, amelyben bizonyára öröklési rendelkezések is foglaltattak. Állítását III. Béla kortársának, III. Lucius pápának az esztergomi érsekhez intézett levelére alapítja, amelyben a pápa megállapítja, hogy *consuetudo regia* szerint a tolvajok felett a világi bíró ítél, de tiltakozik az ellen, hogy ezt a szabályt elébe tegyék annak a kánonjogi szabálynak, hogy a clericus bármely bűncselekményért egyházi bíró előtt felel. M. szerint a pápa itt olyan tartalmú magyar jogszabályra utal, amely III. Béla előtt nem volt nálunk ismeretes. Ebből következteti, hogy III. Béla olyan tartalmú törvényt hozott, amely a caesaropapismus elvét érvényesítette, híven Béla bizánci neveléséhez. Az idézett jogszabály azonban nem új. Szent László (decr. II. 13.) rendelkezett úgy, hogy ha papi renden lévő bizonyos csekélyebb értéken felül lop, a püspök vesse le papi rendjéről és közönséges bírói eljárás során ítéljenek felette.⁴ M. e kitérésénél sokkal

¹ Szent István decr. I. 26.: „*a nemine iterum cogatur in coniugium*“. U. az, 30. c.: „*nemo in aliud coniugium cogere presumat*“. A nő szabad akaratából való új férjhezmenetel természetesen már nem esik a sógorházasság fogalma alá, azt tehát Szent István sem tiltotta meg.

² Sajátságos, hogy Szent István decretuma a házasságra kényszerítés elleni védelmet mindig a férj vagyonára vonatkozó rendelkezéssel kapcsolja össze.

³ Jog- és alkotmánytörténet. A magyar történetírás új útjai c. munkában (1931), 290. l.

⁴ Ha Lucius pápa levele nem bizonyítja is III. Béla törvényalkotó tevékenységét, mégis értékes jogtörténeti adalék, mégpedig a régi magyar törvény természetére: nem az volt a lényeges, hogy melyik király alkotta, hanem az, hogy átmenjen a szokásszerű gyakorlatba, vagyis *consuetudo*-vá legyen. Egyben azt is igazolja a levél, hogy Szent László idézett törvénye valóban átment a gyakorlatba.

jelentősebb az a közlése, hogy nem talált olyan oklevelet, amely az 1222. évi aranybulla öröklési rendelkezéseinek a jogéletben foganatba vétele mellett szólna (109. l.). Ez megerősíti Eckhartnak¹ az aranybulla öröklési rendelkezéseit illető megállapításait. Nagy Lajos ősiségi törvényének jelentőségét a ma általában uralkodó nézettel egyezően abban látja, hogy az a tényleges állapot kodifikációja s a nemzetségi öröklés és a királyi örökösödési jog ellentéteinek a közös jogi meggyőződés alapján felépített kiegyenlítése (111—112. l.).

Mint említettük, a szerző túlozza a lélekváltság intézményének jogrendszerbeli jelentőségét; részletesebben is tárgyalja, mint ahogy az az ősiség alapintézményei eredetének fejtegetéséhez szükséges. Kétségtelen azonban, hogy mélyreható tudományos búvárkodás gazdag részleteredményeit tárja fel. A *donum pro salute animae* körébe tartozik az egyháznak az öröklésnél gyermekrészhez juttatása s a szegények részére juttatott hagyomány is. Kitűnő megállapítása M.-nak, hogy az ősi pogány *tor*² szokása kapcsolatba került az őskeresztény agapéval, s ezzel függ össze a torlóul szabadon bocsátás szokása is. Alaposan fejtegeti a szerző a lélekváltságnak a végrendelettel való kapcsolatait is és rámutat arra a sajátos összefüggésre, amely a gyónás és a végrendeletalkotás között fennállott (131—135. l.).

Az ősiség elvének kizárólagos uralma idején a nő nem örökölt. A szociális meggondolás rést ütött ezen az elven s a leány és az özvegy vagyoni jogi helyzetét bizonyos fokú öröklési jog, az özvegyvét emellett a hitbér intézménye által erősítette meg. M. a hitbért, a leány öröklési jogát fiú nemlétében, s különösen a leánynegyednek az európai jogrendszerekbe bevezetését oly részletességgel tárgyalja, amelyet a könyv tárgya talán nem is kívánt meg. A szerző ezeket a jelenségeket nem csupán az ősiséggel való kapcsolatukban vizsgálta, hanem attól független tanulmány tárgyává tette. S talán épen ezek a részlet-tanulmányok a legértékesebb lapjai a kitűnő munkának.

Igénytelen hozzászólásunk már korlátozott terjedelménél fogva sem lehet alkalmas arra, hogy bár csak vázlatos képet rajzoljon a könyvben feltáruló értékes adalékok nagy tömegéről. A műről csak a közvetlen szemlélet tájékoztathat kielégítően. Ezért meg sem kíséreljük a munka nagy értékeinek összefoglaló méltatását. Csupán arra legyen szabad külön is felhívunk a

¹ I. m. 292—293. l.

² M. szerint (121. l.) a pogány *tor* az istenség megengesztelését célozza s ennek következménye, hogy a keresztény halotti *tor* is az Isten megengesztelése. Az összehasonlító jogtörténet adalékai szerint azonban a pogány *tor* az *elhunyt szellemének* (és nem az istenségnek) a megengesztelése, megnyugtatósa. Nézetünk szerint épen innen kapta a *torlás* szó a vérbosszúrend idejében „bosszulás” értelmét. A keresztény *torlók* intézménye is a léleknek a tisztítóútzban való megnyugtatását, meggyógyítását szolgálta, ami lényegében egy a pogánykori megengeszteléssel.

figyelmet, hogy mily példászerűen dolgozta fel M. a bennünket környező szláv népek (ez kitűzött célja volt, ld. 7. l.) s köztük különösen a csehek és a lengyelek jogtörténeti adalékait. Eckhart Ferenc fentebb említett munkájában nagy nyomatékmal mutatott rá, mennyire szükséges, hogy a velünk rokon társadalmi és gazdasági fejlődést — s tehát a miénkhez hasonló jogfejlődést — mutató cseh és lengyel jogtörténet tudományának eredményeire fokozott figyelmet fordítsunk. M. könyve számos kitűnő adalékot szolgáltat ennek igazolására. A magyar és a középeurópai szláv jogok egymásra hatására vonatkozó megállapításai a szláv jogtörténetészek körében is a legnagyobb figyelemre tarthatnak számot. Így például, ahol meggyőzően mutat rá arra (188—191. l.), hogy a leánynegyed intézménye minden valószínűség szerint közvetlenül a magyar jogból került át a lengyel jogba. Az ifjú szerző, ha tovább adatik vala élnie, a szláv-magyar összehasonlító jogtörténet terén nagyot alkotott volna.

Hadik Béla.

La Transylvanie. Ouvrage publié par l'Institut d'Histoire Nationale de Cluj. Bucarest 1938. Académie Roumaine. 8° 858 l.

A kolozsvári egyetem román történeti intézetének szerkesztésében megjelent vaskos kötet a nyugati közvéleményt akarja tájékoztatni Erdély multjáról és mai viszonyairól. De nem Erdélyt, hanem csak a román Erdélyt ismerteti; magyarok, székelyek, szászok csak mellékesen szerepelnek a szövegben s akkor is inkább a román álláspont bizonyítására. Az álláspontot jól ismerjük: Erdélyben az egyetlen őslakó, gyökeres nép a román, Erdély története tulajdonképpen a románság története, igazán erdélyi politikai szervezetet, kultúrát kizárólag ők képviselnek; a másik két nép késői betelepülő, intézményeik, kultúrájuk gyökértelen import, tömegeket sohasem jelentettek, multbeli fölényük a nyers ökoljogon alapult. A magyar tudományosság már rég felszámolta ezeket a politikai élű tévtanokat; e munkának beható bíráló ismertetésére inkább kifelé lenne szükség.

A könyvet földrajzi bevezetés nyitja meg, *Someșan Laurian* tanársegéd tollából. Erősen hangsúlyozza a hegyláncoknak nem elválasztó, hanem összekötő szerepét, a régi Románia és Erdély közti hegységek sűrűn (!) lakottságát, a szorosok könnyű járhatóságát stb. Magyarország földrajzi egységének a térképen azonnal szembeötlő, magátólértetődő formáját helyettesíteni akarja az egyébként nem új román földrajzi fogalommal, a hegyek és folyók háromszögével: háromfelől három nagy folyóvölgy (Dnyeszter, Duna, Tisza !) határolja, közepén pedig mint fellegrvár emelkedik a környező síkon lakók védelmére Erdély, a román táj természetes középpontja. Merész földrajzi konstrukcióját még merészebb történeti fejtegetés követi. Kifejti, hogy Erdélyben egyedül a székelységet lehet középkori magyar telepesnépnek tekinteni, mert „a rajta kívül található magyar elemek csak a XVIII. és XIX. (!) században jöttek a városokba és a mágnások nagybirtokaira, amikor a magyar állam célul tűzte ki a székelységnek az alföldi magyarsággal való összekötését“. A Tisza kiterjedt mocsarait

(nyilvánvalóan a Nyírség és a Kraszna mocsarait érti) csak a XVIII. században csapolták le a sváb telepesek és nyitották meg ezzel az utat a magyarságnak is Erdély felé. Az illusztris szerző állításai, látjuk, még bírálatot sem érdemelnek.

Puşcariu Sextil egyetemi tanár Erdélynek a román nyelv kialakulásában és fejlődésében játszott szerepét ismerteti. Természetesen kitart a római, ill. dáko-román elem folytonos erdélyi ottlakásának elmélete mellett, s azt a román nyelv latin szókincsének részletes felsorolásával és taglalásával igyekszik bizonyítani. Régebbi kutatásaihoz ez alkalommal különösebb fontos-ságú új adalékokat nem fűz; állításai a magyar nyelvészeti irodalomban már kimerítő ismertetésben és bírálatban részesültek.

Érdekesebb és magyar szakkörök figyelmébe ajánlható *Daicovicu Konstantin* tanulmánya az őskori és ókori Erdélyről; különösen annak római archeológiai része, melyben a háború utáni román kutatásokat foglalja össze. Erősen hangsúlyozza, hogy „Dácia nemcsak beletartozott a római birodalomba, hanem *római is volt a szó legteljesebb értelmében*“. (126. l.) A városi élet nagyfokú virágzása, a latin feliratok tömege, a leletek mennyisége és természete mind azt bizonyítják. Tagadja az Aurelianus által végrehajtott teljes kiűritést és korai népvándorláskori leletekkel igyekszik bizonyítani, hogy a fennmaradt római lakosság még évszázadokon át békésen együttélt a germán (gót, szarmata, gepida) hódítókkal. Kétségtelennek tartja, hogy a szlávok érkezéséig a dáciai római elemek fennmaradtak. Arra vonatkozólag azonban, hogy ezek azonosak lennének a mai románsággal, már óvatosabban nyilatkozik és a kérdés végleges eldöntését további archeológiai és okleveles adatok felbukkanásától várja.

Lupaş János egyetemi tanár a XIII.—XV. századi erdélyi történelem tárgyalásában nem osztja ezt az óvatosságot. Hivatkozik a „román-kárpáti testvériségre“, azaz a hegyek és erdők védelmére, melyben a római lakosság fennmaradt és ősi intézményeit is megőrizte, továbbá a helynevek tanúságára, mely szintén a románok gyökerességét bizonyítaná. A behatoló magyarság Erdély és a „Részek“ területén román-szláv fejedelemségeket talált (ilyenek szerinte Ménmarót, Gelu, Glad, Ajtony, Keán tartományai), melyeket meghódított ugyan, de az ősi politikai szervezetet eltörölni nem tudta. Fennmaradt ez a román kenézségekben és az erdélyi vajdai tisztségben, mely utóbbiról azt állítja, hogy nem a magyar királyok létesítették, hanem megvolt már azelőtt, mint román politikai csúcsszervezet, s a magyarok is, akaratuk ellenére, kénytelenek voltak tiszteletbentartani és ezzel mintegy Erdély függetlenségét elismerni. Ezért nem lehetett a megyerendszert sem Erdélybe bevezetni (!), úgyhogy a szász és székely comitatusokon kívül még a XIX. században is csak 7 megye volt Erdélyben. (Itt a szerző, úgy látszik, elfeledkezik arról, hogy bármilyen kevés is talán a *francia olvasó számára* ez a 7 megye és a két autonóm terület, mégis magukban foglalják az *egész* Erdélyt). Szerinte a székely és szász székek eredete is a

román kenézi székekben keresendő. A vajda mindig ellensége a királynak, ez viszont a vajda jogkörét igyekszik megnyirbálni. Így veszti el a vajda előbb a székelek és szászok, majd 1246-ban a katolikus jobbágysok (!) feletti uralmát és végül csak a nemesek és a románok legfelsőbb hatásága marad. Az 1291-től kezdődőleg megszakitás nélkül tartott erdélyi országgyűlések is a tartomány önállóságát mutatják. A kenészség — mondja — ősi román szervezet, mert hiszen mi oka is lett volna a magyarságnak, hogy saját veszedelmére létrehozza azt?

Ez a megjegyzés élesen rávilágít a román történetíró lelkiületére: el sem tudja képzelni, hogy a magyar és a román elem valaha is békében élhetett egymással. A különállást, ami Erdélyt a magyar történelmen *belül* jellemezte, mindig a nemzeti-ségi különbségekből fogja levezetni. Pedig az erdélyi középkor ezt a harcot nem ismerte. A románok szívesen látott telepeselek voltak, különösen a tatárjárás következtében kipusztult ország benépesítésekor, s a magyar állam nemcsak hogy tiszteletben tartotta a jövevények magukkal hozott szervezetét, hanem újabb és újabb privilégiumokkal halmozta el őket, a XIV. században megnyitva számukra a nemességhez vezető utat is. Hogyan is lehetne a román hivatalos történet szemlélet alapján megmagyarázni a Hunyadiak vagy a Drágfiak fényes pályafutását vagy azt, hogy a két román vajdaságból fajtestvéreik elől menekülő román kenészek és vajdák éppen a magyar királynál keresnek és találhatnak már a XIV. század elején új életlehetőségeket? Hogyan szaporodhatott volna a XIV. és XV. század folyamán olyan rohamosan nemcsak a román jobbságság, hanem a román eredetű és vallásukat, nyelvüket megőrző nemesek száma is? Mindenekelőtt meg kell állapítanunk azt a már unalomig hangoztatott tényt, hogy a XIII. század elejéig Magyarország területén román lakosságnak semmiféle nyoma nincs. Azok a helynévi érvek, melyekre román tudósok hivatkozni szoktak, kivétel nélkül téves magyarázaton alapulnak. (Ld.: S. Kniezsa: Pseudoromänen etc. Archivum Europae Centro-Orientalis, I. k.). Az első kétségtelenül román eredetű helynévünk (Kaprewar) 1337-ben fordul elő először. Azok a falvak, melyekben a XIII. század végén a románság jelentkezik, főleg magyar, kisebb részben szláv nevet viselnek. Egyébként is 1283 előtről egyetlen adatunk sincs letelepült románokról, ellenben még a XIV. században is rengeteg van a nomadizáló vagy fél-nomad vlach pásztorokról. A honfoglaláskor itt talált helyi politikai szervezetek egyikéről sem bizonyítható, hogy román népelemet foglalt volna magában. A vajda sohasem volt az erdélyi függetlenség képviselője, hanem kinevezett királyi tisztségviselő, rendszeren külsőmagyarországi főúr, akinek a fejében soha meg sem fordulhatott, hogy ő tulajdonképpen régi román vajdák utódja és az őslakosság érdekeit képviseli az elnyomó magyarsággal szemben, annál kevésbbé, mivel ilyen régi román vajdaság és őslakosság soha nem is létezett. A kenézi szervezet ősiségét már magának a kenéz szónak szláv eredete és a római birodalom történetében hasonló szervezetnek teljes hiánya cáfolja. Még

inkább lehetetlen feltenni azt, hogy a szász és székely székek a román „őslakosság” szervezetét másolnák. A régi román nyelvben a „szék” fogalomnak ilyen értelmezése hiányzik és a kenézi szervezet is gyökeresen különbözött a székelyekétől és a szászokétól. Az erdélyi országgyűlések a középkorban egyszerű törvénykezési örszjejövetelek voltak és sohasem képviseltek semmiféle függetlenségi eszmét. És így tovább, hosszú sorban felemlígethetnők a tévedések százait, melyek az „error principii” következtében a román tudós érvelésébe becsúsztak. Csak illusztrációként hozzuk fel, hogy 1246-ban nem a katolikus jobbág্যokat, hanem az erdélyi püspök jobbágyait vette ki a király a vajda fennhatósága alól (233. l.); az 1234-es oklevél, melyben a pápa a kún püspökség területére kivándorolt magyarokat és németeket óvja a schismaticusokkal való elkeveredéstől, nem Erdély, hanem a mai Moldva területére vonatkozik (229. l.); az 1075-i oklevélben nem a törcsvári (Bran), hanem a garamszentbenedeki (Gran!) apátságról van szó (192. l.); az 1467-i lázadás vezetője nem „Benoit Roth”, hanem Farnasi Veres Benedek kalotaszegi magyar nemes volt (237. l.) stb. Röviden: az egyébként bő irodalom felhasználásával készült tanulmány eltévelyedéseinek oka a kontinuitás tanához való görcsös ragaszkodás.

Metes István tanulmánya az erdélyi románság XVI—XVIII. századi életéről szintén e szemlélet jegyében készült. Mintha az egész erdélyi állami és társadalmi szervezet, a törvényhozás, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás mindenek felett álló célja a jobbágysorba süllyesztett románság elnyomása és oktan, embertelen kínzása lett volna. A román jobbágy mind nemzetisége, mind görögkeleti vallása miatt a megvetés és üldözés céltáblája volt, bár két keze munkájával ő tartotta fenn az államot és föléje kerekedett, henyélő magyar és szász urait. Így azután furcsán hat az az egyébként helyes konklúzió, hogy a románság az említett három évszázad alatt rohamosan szaporodott, elfoglalta a pusztuló magyarok és szászok helyét és elérte Erdélyben a többséget. Metes tehát csak az érem egyik oldalát fordítja a francia olvasóközönség felé, pedig a másik nem kevésbé tanulságos. Azon szerepel tudniillik a nemesi rangra emelt román kenézek hosszú sora, az erdélyi magyar fejedelmek úttörő kezdeményezése a román anyanyelvű irodalom megteremtésére, a lugosi, karánsebesi, fogarasi román iskolák alapítása, de Mihály vajda szomorú emléké, pusztulással teljes kora is, mely először plántált az erdélyi magyarság lelkébe a románsággal szemben gyűlöletet, amit a Hóra-lázadás és 1849 eseményei csak megerősítettek. M. mind-ezeket mellékmondatokban intézi el, nem szól semmit az erdélyi fejedelemség csodálatos virágzásáról, arról, hogy míg a két román vajdaság a szellemi és anyagi züllés mélypontjára jutott, a magyar politikai zseni Erdélyben hazát és békét biztosított magyarnak, szásznak, románnak egyaránt; sem arról, hogy a jobbágyságnak mai szemmel rendkívül sajnálatosnak és elítélendőnek tartott terheit románok és magyarok együttesen viselték, de együttesen részesültek a nemességgel járó előjogokban is. Tanulmánya

vádirat a magyarság, a szászság és a dinasztia ellen, propaganda-célok szolgálatában.

Dragomir Silviu, jelenleg kisebbségi miniszter, volt egyetemi tanár, a nemzeti ébredés évtizedeiről ad vázlatos áttekintést. Hangsúlyozza a románság óriási számbeli fölényét (szerinte a jobbágyság majdnem kizárólag románok voltak), a nemességnek (mely állítása szerint majdnem egészen magyar volt) gyökértelenségét, a magyar és szász elem csekély számát. Néhány lappal odébb már elismeri ugyan, hogy igen szép számmal voltak román nemesek is, de hát azok, a tiszteletreméltó kivételeket leszámítva, a magyarság ügyével azonosították magukat. Mikor szűkkeblűséggel vádolja az erdélyi magyar nemességet, megfélekedzik Wesselényiről, aki egész Magyarországon először szabadította fel jobbágyait, nemzetiségi különbség nélkül. Tanulmánya ugyanúgy az egyoldalú román szempontot képviseli, mint a XIX. század nemzetiségi harcait ismertető *Moga János* írása. Păcățianu „*Cartea de aur*” című gyűjteménye és Seton-Watson néhány évvel ezelőtt megjelent román története alapján mondja el, egyébként dicséretes világossággal és szerkesztői tudással, az ismert eseményeket az ismert megvilágításban. Gyakran használja Mester Miklósnak az 1863—64. évi országgyűlés történetéről írott munkáját, de annak nagylelkű tárgyilagossága nélkül.

A hátralevő tanulmányoknak már csak közvetve van történeti érdekük. *Petranu Koriolán* az erdélyi román művészetről írva, kifogásolja azt a szempontot, mely a népművészetet kizárja a művészettörténet kereteiből és a néprajz tárgykörébe utalja. Álláspontja helyes lehet; de célzatosan alkalmazza, mert egyébként a román művészet vajmi kevés alkotással dicsekedhetnék. Túlzott buzgalommal igyekszik bizonyítani az erdélyi román népművészet (főleg a sokat vitatott fatemplomok) eredetiségét és páratlanságát, megfélekezvén az erdélyi magyarság és szászság népművészetéről. *Brediceanu Tiberius*nak is az a legfőbb célja az erdélyi román zenéről írott tanulmányában, hogy a román zenének eredetiségét és döntő hatását a magyar zenére bizonyítsa. *Drăganu Miklós* a XVI—XVII. századi erdélyi román irodalomról értekezik. Tekintettel arra, hogy ebben a korban úgyszólván az egész román irodalom az erdélyi magyar kultúrának függvénye, cikke rendkívül tanulságos olvasmány magyar szempontból is. Egészben véve a kötet legsikerültebb része, hangja is mérsékeltebb és tudományosabb. *Popovici D.* a XVIII. és XIX. századi irodalom ismertetésében már teljesen elhanyagolja a magyar hatások kérdését, pedig enélkül a román irodalmi fejlődésnek éppen legérdekesebb szakaszai megmagyarázhatatlanul maradnak. *Vuia Romulus* az erdélyi román falut teszi vizsgálat tárgyává. Megállapítja, hogy a legprimitívebb falu- és háztípusok Erdélyben éppen a románságnál találhatók meg s ebből arra következtet, hogy a legrégebbi települők a románok voltak, — anélkül, hogy a településformák kérdését a földrajzi és művelődéstörténeti feltételek keretébe illesztené a közép-európai és balkáni összehasonlító néprajzi kutatások mai állásához illő óvatossággal. Végül *Manuila*

Sabin a mai Erdély statisztikai képét mutatja be. A román népszámlálás módszerének kritikájával itt annál kevésbé foglalkozhatunk, mert hiszen még az 1930-as összeírás részletes eredményeinek közzététele sem történt meg s így hiányzik az ellenőrzéshez szükséges adatanyag.

Sem ebben a könyvben, sem máshol a román történetírásban nem találjuk meg az erdélyi történelem igazi átélését. Erdélyt kultúrája, politikai szervezete, történelmi hivatása a nyugathoz, közelebből a magyarsághoz kapcsolja és ha történetéből a magyarságot kirootáljuk, egyszerűen történelem-nélkülivé válik. Ezt a rostálást végezte el a háború utáni román tudományosság. A rostan kihullt minden érték, mint pl. a nyugati civilizáció védelmében hozott áldozatok, a vallási türelem Európát megelőző megvalósítása, a magyar és szász városok patinás épületei és kultúrateremtő szelleme, Bethlen Gábor iskolapolitikája, írók, festők, szobrászok, gondolkodók, államférfiak nevei és életműve, egyszerűen mindaz, ami az emberi életet szebbé és nemesebbé teszi. A román történetírás Erdélye szociális pokol, melyben a kizárólag románokból álló népmilliók barbár urakat szolgálnak ki, akiknek sem szívük, sem műveltségük nincsen. Bármilyen túlzottnak hangzik mindez, a tájékozatlan nyugateurópai olvasó ezzel a benyomással teszi le a kötetet.

A magunk részéről csak sajnálhatjuk, hogy a románság önmagát fosztja meg egy tárgyilagossabb, vigasztalóbb és tanulságosabb történeteszemlélettől és a nemzeti aspirációk elérése után immár a harmadik évtized küszöbén is kitar az erdélyi történelem igazi értelmének és értékének tagadásánál, anélkül, hogy csak megközelítőleg hasonlót tudna helyébe állítani. Ez az oka annak, hogy az újabb román történettudomány erdélyi viszonylatban teljesen megmerevedett és semmi újabb, jelentős eredményt nem tud elérni, szétfoszlott délibábokat kergetve pazarolja el erejét. Ott vannak a feldolgozatlan levéltárak, a településtörténet egész kérdésszövevénye, a három nemzet együttélésének még kellően fel nem tárt körülményei és jelentősége, de ezekhez alig nyulnak hozzá. Pedig a történeti valóságok felismerésétől függ az ittlakó népek békéje és boldogulása.

Makkai László.

Szemle.

Gábel Asztrik : A középkori kéziratok identifikációja és lokalizációja. Budapest 1937. 8° 181. — A szerző, a középkori hazai és külföldi egyházi irodalom alapos ismerője, a teológiában nem járatos könyvtárosok számára ad igen sikerült útbaigazításokat arra, hogyan lehet meghatározni a középkori kódexeket. Fontos, amit az egyetemeknek és a kéziratmásolás átalakulásának összefüggéséről ír. A különböző országok egyetemi kódextípusainak körvonalazása, valamint a kéziratok megállapításához szükséges szakirodalom kritikai ismertetése értékessé teszi tanulmányát, amely a középkori kéziratok szellemtörténeti és írásszociológiai vonatkozásaira is kellő figyelemmel van.

Tóth László (Pécs).

Hubay Ilona : *Missalia Hungarica*. Régi magyar misekönyvek. (A budapesti Kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 54.) Budapest 1938. 4° 105 (3) l. — H. dolgozata, mint minden speciális bibliográfia, elsősorban szakemberek érdeklődésére tarthat számot, ezek számára azonban nélkülözhetetlen segédkönyv. Összesen 23 Magyarországon használatos, de kivétel nélkül külföldön, 1480 és 1537 között megjelent missale leírását adja, a modern ősnymtatvány- és könyvtörténeti kutatás minden eszközének ismeretével és felhasználásával. Munkájában két szempontot kell figyelembe vennünk. Az egyik a magyar liturgia-kutatást érinti, amihez elsőrangú segédkönyv a régi magyar misekönyvek bibliográfiája. (Itt megemlítjük, hogy Gábel Ásztrik ugyanilyen célból összeállította a régi magyar breviáriumok könyvészetét az 1934-ben megjelent Szent Norbert Emlékkönyv számára.) H. munkájának másik, nem kevésbé kiemelkedő szempontja könyvtár- illetve könyvtudományi. Bevezetésül megismerkedünk a régi magyar misekönyvek német, francia, olasz nyomdászainak működésével s betekintést kapunk abba a rendkívül élénk szellemi kapcsolatba, amelynek során a német nyomdatécnika az olasz művészet elemeivel egyesült, s kitermelte a nyomtatott könyv művészetét. Meg kell emlékeznünk a munka ízléses, bibliofil kiállításáról, s az egy ív terjedelemben hozzácsatolt, részben színes metszet-facsimile gyűjteményről, amely tanulságosan illusztrálja a szöveget.

Cs. Gárdonyi Klára.

Jesse, W.—Gaetgens, R. : *Handbuch der Münzkunde von Mittel- und Nordeuropa*. Bd. I. Heft 1. Leipzig und Halle 1939. 4° 96 l. — Ez a kiadvány az első füzet egy hatalmas, többkötetes vállalkozásnak, mely Közép-Európa numizmatikáját dolgozza fel lexikonszerűen Finnországtól Svájcig és Erdélytől Flandriáig, s a római és germán kortól napjainkig. Ilyen nagyméretű vállalkozást természetesen csak számos munkatárs áldozatkész közreműködése hozhatott létre. A szerkesztőkön : J. braunschweigi egyetemi tanáron, továbbá G. és Güntzel hallei numizmatikusokon kívül mintegy 60 különböző nemzetiségű kitűnő szaktudós vett részt a hatalmas anyag összegyűjtésének fáradságos munkájában. Magyar részről az adatokat Huszár Lajos, a Nemzeti Múzeum éremtárának őre állította egybe és bocsátotta rendelkezésre. Nem csekély munkával járt a sokféle, szétszórt adat összegyűjtése a kül- és belföldi forrásmunkákból, feldolgozásokból, éremtárakból, magánközlésekből stb. De a régibb és újabb adatok lelkiismeretes, szakszerű összeállítása révén sikerült a munkatársaknak eddig nem látott teljességet elérniük. Nemcsak a különféle területi egységeket (országok, tartományok, városok stb.), pénzkibocsátókat (uralkodók, főpapok, főurak, stb.), pénzverdét, pénzlábakat, -nemeket és -egységeket, szükségpénzeket és bankjegyeket találjuk meg a lehetőségig teljes számban, hanem az idevágó történeti, címertani és földrajzi adatokat is. A nagy anyag szempontokban gazdag csoportosítása pedig nemcsak a tudomány, hanem a gyűjtők igényeit is teljes mértékben kielégíti.

Antóny Béla.

Juhász Vilmos (szerk.) : *A régi és az új Európa atlasza*. H. és é. n. (Budapest 1939.) Dante kiadás. 8° 115 l., 9 térkép, 3 táblázat. — Európa térképe napjainkban szinte óráról-órára változik. Ez a körülmény a nagyközönségben kétféle szempontból ébreszt érdeklődést a mult iránt. Egyrészt a mai nagyhatalmak felemelkedése érdekli, másrészt arra kíváncsi, hogy a multban milyen államok játszottak

nagyhatalmi szerepet, Európa arcát hogyan alakították, a változások mennyiben állották az időt, vagy miért bizonyultak csak átmeneti jellegűeknek. Ezekre a kérdésekre adnak választ e könyv rövid és világos tanulmányai, többnyire szerzőik korábbi munkáit véve alapul. Balanyi György Báthory István birodalmáról, Balla Antal Hunyadi János, Richelieu, Mazarin, az angol felemelkedés és a bécsi kongresszus koráról, Juhász Vilmos Európáról az újkor küszöbén, továbbá a harmincéves háborútól napjainkig, Tóth László V. Károly idejéről, Trócsányi Zoltán pedig az orosz nagyhatalom kialakulásáról nyújt tanulságos összefoglalást. A szöveget jól áttekinthető térképek illusztrálják és három összehasonlító táblázat egészíti ki Európa mai államainak területéről, lélekszámáról és népsűrűségéről.

Ember Győző.

Nagyfalusy Lajos: Az eucharisztia. Magyarország életforrása. (1038—1938.) Visszatekintés Magyarország eucharisztikus multjára. A kalocsai Jézus-Társasági érseki Szent István-gimnázium értesítője 1937—38. 2—78. l. — A tanulmány a rendelkezésre álló művészeti, egyháztörténeti és hittudományi irodalom alapján ismerteti az oltárszentiség imádásának belső, lelki és külső, tárgyi megnyilvánulásait hazánkban a kereszténység fölvételétől napjainkig. A középkorból épen ránk maradt kevés művészeti emlék és a töredékes vallásos tárgyú irodalom azt igazolja, hogy népünk Szt. Istvántól kezdve végig a középkor századain a képzőművészet mindegyik ágát az eucharisztia szolgálatába állította. Részletes s mégis áttekinthető képet kapunk a középkori templomi berendezésekről, oltárokról, kegyzszerokről, ruhákról, a régi vallásos körmenetekről, a céhek vallásos jelentőségéről, s végül az eucharisztikus irodalom fejlődéséről is.

Farkas László.

Trócsányi Zoltán: Kirándulás a magyar multba. (Budapest) 1937. Kir. M. Egyetemi Nyomda. 8° 413 (1) l., 18 t. — Nagyközönségünk tagadhatatlan történeti érdeklődésének jele, hogy ma a történeti regényeknek soha nem látott tömege jelenik meg és talál piacot. Sajnos azonban, ezek a regények igen sokszor mindenre alkalmasak, csak arra nem, hogy multunkról a valóságnak megfelelő képet hagyjanak maguk után. Kevés, igen becsülendő kivételt leszámítva íróik csak érdekességekkel akarnak szórakoztatni, nem pedig komoly tanulmányok alapján hű kor-megéreztetést adni, a közönség pedig kielégítést találva bennük nem veszi észre, hogy a betűk közt éppen az marad el, amit ő megkapni vél. Ezért különösen üdítő jelenség T. legújabb, bibliofil kiállítású könyve, valami érdekes közbülső műfaj a művelődéstörténeti értekezés, forrásközlés és anekdotázás közt. Az előbbit a közölt anyag, az utóbbit az érdekes, szubjektív keret és a tárgyak megválasztása képviseli. T. széleskörű érdeklődése és ismeretei, meg kuriózumok iránti érzéke találnak itt egymásra. Régi nyomtatványok, könyvek, hírlapok művelődéstörténeti szempontból is igen érdekes, de a történetírók által legtöbbször, jogtalanul, figyelembe nem igen vett részleteiből kerül elénk itt gazdag anyag. Üdítő valóság, egy-egy eleven színfolt érzik belőlük a történelmi regények ál-világa, fantázia-alkotásai helyett. Utazások részletei, régi mezőgazdasági ismeretek, borívás és régi ételek receptjei a XVI—XIX. századból éppen úgy megtalálhatók benne, mint egykorú tudósítások elemi csapásokról, árvizek és tűzvészek közvetlen leírása, vagy a régi magyar nyelvről, meg könyvekről közölt adalékok. Rendszertelen és érdekességre törekvő anyagválogatás, és mégis, aki végigolvassa, ha nem szakember, szórakozást

és igazi történelmi levegőt kap; a történész figyelmét pedig sok, jól felhasználható adatra hívja fel és talán az ő sokszor elvont szemléletét is közelebb hozza az alapjában mindig egyforma való élethez.

Csapodi Csaba.

Entz Géza : A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig. Budapest 1937. 8° 99 l. — A magyar művelődéstörténetnek eléggé töretlen területe a magyar művészet és a magyar közönség viszonyának történeti vizsgálata. Míg az irodalomtörténet már ezen a téren is eredményeket ért el, addig a művészettörténet még csak mellé-, sőt alárendelt szerepet szánt az ilyen irányú kutatásoknak. A magyar műélvezők és műértők, műpártolók és műgyűjtők, a művészettel kapcsolatba került nem-művész magyarok művelődési munkája nem részesült megfelelő figyelemben. Az okokat ott kell keresnünk, hogy a magyar művészettörténetírásból hiányzanak a szociológiai szempontok. Nemesak az említett rétegeknek, hanem maguknak a művészeknek a különböző korokban elfoglalt társadalmi helyzete sem tisztázott. Ezért örömmel üdvözljük E. tárgyválasztását, mely ezeknek a hiányoknak élesszemű felismeréséről tanuskodik. A vázlat-szerűsége utalás a cimbén helyesen mutat rá a részletekbe menő kutatások eddigi elégtelenségére; éppen ezért egy század, vagy egy kisebb korszak magyar műgyűjtésének vázlata ebben az esetben is egyenletesebb képet adott volna. A bevezetésben az értékelési elvek kijelölése során E. mind a „gyűjtött tárgyra“, mind a „gyűjtő alanyra“ vonatkozóan az „esztetikai szempont“ mellett tör lándzsát és ezt egész értekezésén következetesen keresztülviszi. A magyar műgyűjtés történetének tárgyalásában azonban ez a szempont egyrészt a l'art pour l'art elvét valló, vagy vallani látszó korszakok kiemelése, másrészt értékes művelődéstörténeti jelenségek és érdekes műgyűjtő egyéniségek kirekesztésére vezet. Mátyás reneszánsza és Kazinczy klasszicizmusa kétségtelenül kitűnt esztétikai értékű művek gyűjtésével — bár az utóbbiban az igyekezet nem volt egyensúlyban az eredménnyel —, azonban felvetődik a kérdés, hogy nem volt-e a magyar társadalom mindennapi és ünnepi igényével szerveesebb összefüggésben a magyar barokk századainak pompát és praktikumot művészi örömmel összekötő, ha nem is éppen az „esztetikai szempontnak“ megfelelő műgyűjtése? E. azonban, ha a negatívum hangsúlyozásával is, a magyar műgyűjtés kezdetei után mégis két nagy fejezetben tárgyalja a XVII. és XVIII. századi magyar műgyűjtést és így a történeti áttekintés folyamatossága megmarad. Új anyagot hoz több főpap, főúr, birtokos és hivatalnok javainak nagyrészt hagyatéki leltáraiból merített adatokkal. Ezeket a leltárakat művelődéstörténeti szempontból értékes egyéb adataik miatt érdemes lenne forrásokként közzétenni egész eredeti szövegükben, történeti és művészettörténeti folyóirataink régi gyakorlata szerint. A múlt század első felének műgyűjtését a szellemi központok kiemelésével egyrészt Kazinczytól, másrészt Pest-Budáról származtatja, megemlékezve a hagyományos bécsi kapcsolatokról. A műgyűjtésre vonatkozó eddigi irodalom szétszórta közzétett eredményeinek ügyes összefoglalása, éppúgy mint saját leltári kutatásai hasznossá teszik E. szorgalmas munkáját, melynek a célt folyamatosan szolgáló könnyű stílusát is ki kell emelnünk.

Ifj. Vayer Lajos.

Divéky, Adrian : Pochodzenie węgierskiej ziotej bulli i jej wpływ na prawo polskie. (A magyar Aranybulla eredete és hatása a lengyel jogra.) (Kny. : „Studiów histor. kuczci Stanisława Kutrzeby.“) Kraków 1938. 8° 45 l. — Az Aranybulla egyes intézményeit

az angol Magna Charta-ból ill. az aragon Privilegio general-ból szokták származtatni. Lehetséges azonban, hogy mind az aranybulla, mind a Magna Charta és a Privilegio general közös forrásból merített, a jeruzsálemi királyság alkotmányából. A jeruzsálemi alkotmányt a XII. század folyamán írásba foglalták, s bár ez Jeruzsálem elfoglalásakor, 1187-ben elpusztult, a szokásjogot az új ciprusi királyságon kívül Antiochia, s bizonyos eltérésekkel a Latin császárság is átvette, sőt Moreában és a Balkán nagy részén is éltek vele. Feltehető, hogy a jeruzsálemi alkotmány hatással volt a magyar Aranybullára is, hiszen II. Endre négy évvel az Aranybulla kiadása előtt tért vissza a Szentföldről, hova a főurak is nagy számmal elkísérték. Valóban, feltűnő a hasonlóság az Assises (a jeruzsálemi alkotmány 1252-i kodifikációja) és az Aranybulla néhány rendelkezése között. Mindkettő kimondja, hogy ha a király önkényesen börtönre vet szabad embert, megszegi esküjét és vétkezik Isten előtt; hogy ha a nemes örökösök és végrendelet hátrahagyása nélkül hal el, vagyonát a hűbérura örökli; hogy a bárók három esetben kötelesek katonai szolgálatra az ország határain kívül, és pedig: ha a király, vagy gyermekei külföldön házasságot kötnek, ha hitet, vagy a király becsületét kell megmenteni és ha a királyság nehéz helyzetbe kerül, ill. az ország érdeke kívánja. De megtaláljuk a jeruzsálemi alkotmányban a jus resistendi is, mégpedig igen rideg és szigorú formában.

D. felfogását, hogy az Aranybulla egyes pontjai a jeruzsálemi alkotmány alapján keletkeztek, a lengyel Baranowski eredményei támogatják. Baranowski a jeruzsálemi szokásjog és a régi lengyel alkotmány néhány intézménye között rendkívüli hasonlóságot mutat ki, s utal a magyar és cseh közvetítésre. Szujski, Smolka és Dombrowski is kiemeli a magyar jog nagy hatását a lengyelre, különösen Nagy Kázmér és Anjou Lajos uralkodása idején. Nagy Lajos, hogy megnyerje magának a lengyel nemességet, számos privilégiumot adott neki, melyek között igen sok már az Aranybullában is szerepel, így adó- és descensus-mentesség, kártalanítás az ország határain kívül folyó hadakozásért, idegenek kizárása a hivatalokból; mi sem bizonyítja jobban a magyar hatást, mint az, hogy a lengyelek 1355-i budai privilégiumában előfordul a jobbágy szó. De az Anjouk után sem szűnt meg a magyar jog hatása lengyel földön: a lengyel Hoffmann szerint azt az elvet, hogy a király nemest nem börtönözhet be és nem kobozhatja el vagyonát bírói ítélet nélkül (első kifejtése 1422), szintén tőlünk vették át a lengyelek. Több körülmény a lengyel „articulus de non praestanda obedientia“ (jus resistendi, 1501) esetében is magyar eredetre vall. Ugyancsak tőlünk vették át — a legkiválóbb lengyel jogtörténészek s a cseh Kadlec véleménye szerint — a leánynegyed jogintézményét (Aranybulla, 4.) is. 1377-ben találkozunk először vele Lengyelországban Nagy Lajos uralkodása alatt, s bár törvényben nem lelünk nyomára, a XVI. században már általánosan elterjedt szokás; sőt Litvániában is megtaláljuk a quaralitiumot: egy 1529-i statutum teljesen Werbóczy nyomán állapítja meg.

D. éles logikával előadott, érdekes eredményei széles és eredeti forrástanulmányokon alapszanak. Műve jogtörténeti irodalmunk érezhető hiányát igyekszik pótolni: kimutatni a magyar jog hatását a körülöttünk élő népekre, s már ezért az alap gondolatáért örömmel kell üdvözlünk.

Révész László.

Hárs János: Hogyan számolt Magyarországi György mester 1499-ben? (Kny.: Kereskedelmi Szakoktatás 1935/36.) Budapest 1936.

8° 30 l. — E kis füzet egy magyar humanista matematikus Hollandiában kiadott aritmetikáját ismerteti, teljes szövegű magyar fordítását adja és bőséges magyarázó jegyzeteket fűz hozzá. Ezzel nemcsak a tudománytörténet számára nyújt adalékot, hanem figyelmet érdemel az általános művelődéstörténelem szempontjából is. György mester műve egyike a XV. sz. második felében Európaszerte megjelent humanista aritmetikáknak, amelyek a számolástechnika teljes megváltozására vezettek. Általuk győzedelmeskedett végleg az indus-arab számolási módszer — a modern számolás alapja — a kezdetleges, bonyolultabb számítási műveletek elvégzésére alkalmatlan abacuson. Az ilyen könyvecskéket a humanisták nemcsak a tudósok számára írták, hanem, mint György mester is írja munkája ajánlásában, „a kereskedőknek és a kézművesek minden tiszteletre méltó fajtájának” is. Tulajdonképpen nem is tudományos matematikai művek ezek, hanem gyakorlati számtani műveletek példatárai; szólnak az alpműveleteken kívül a hármasszabályról, az arányos osztásról, kamatszámításról stb., egyszerűval olyasmiről, ami a mai kereskedelmi számtan körébe tartozik. Az új, racionalisabb, gyorsabb számolástechnikának győzelmét természetesen az írásbeliség nagyarányú kiterjedése okozta. A városi iskolákban Itáliában a XV. sz. elején, Németországban és Hollandiában a század végén mindenfelé tanítottak ilyen vándortanítók, az új számolás oktatói. Nem hisszük, hogy mindezen a korai kapitalizmus kialakulásában ne volna nagy jelentősége. — György mester magyar ember volt, műve ezt kétséget kizáróan elárulja, de műveltségét, számtantudását Párisban szerezte, könyve Hollandiában jelent meg és valószínűleg ott használták. Magyarországon megjelenése idejében aligha ismerhették. Az új számolástechnika nálunk csak a XVI. század második felében vált általánosan elterjedtebbé, mikor a reformáció korának széleskörű iskolázása hazánkban is nagyszámú polgári elemet vont az írásbeliségbe.

Istványi Géza.

Dezséri Bachó László: Gyöngyös város Rákóczi idejében. Gyöngyös 1938. Hevesmegyei Lapok. 8° 98 l. — Gyöngyös városának fontos szerep jutott II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában. A felkelő csapatok éléskamrája és kaszárnya volt, ideiglenes megyeszékhely és a kuruc posta főállomása. A fejedelem több ízben huzamosabb időt töltött Gyöngyösön; több levele és rendelete kelt innen. A város két béketárgyalásnak is színhelye volt; itt hozták a „gyöngyösi 25 pontot”. Mindez pezsdülő életet jelentett Gyöngyös számára. A város osztozott a fölkelés sikereiben és kudarcaiban. Föllendült a gazdasági élet; különösen a gyöngyösi bor és iparcikkek iránt volt nagy érdeklődés, aminek főleg a város görög és zsidó kereskedői látták hasznát. De kijutott a városnak a szenvedésből is. Megtizedelte lakosságát az 1708—9. évi kolerajárvány, az áldozatok közt volt Bottyán János kuruc generális is. A szerző kiadatlan anyag és bő irodalom felhasználásával dolgozta fel a város történetének ezt a fejezetét. Munkája a Rákóczi-irodalomhoz is adalékokkal szolgál. Törekszik a kulturális és gazdasági viszonyok ismertetésére is, ez azonban a város görög kereskedő-lakosságának leírásán kívül kevés eredménnyel járt, főleg azért, mert Rákóczi kora, a XVIII. század-eleji Gyöngyös, egy összefoglaló művelődési kép megrajzolására nem alkalmas.

Eperjessy Kálmán (Szeged).

Irmédi-Molnár László: Az 1786. évi kataszteri felmérés Zala vármegyében. (Kny.: Földrajzi Közlemények LXVII. 1939. 4. sz.) 8° 13 l. és 5 mell. — Mint ismeretes, Magyarországnak II. József

által 1786-ban elrendelt (első) kataszteri felmérése nem fejeződött be, s az elkészült anyag is jórészt elpusztult, csupán töredékei maradtak fenn egyes törvényhatósági levéltárakban. Utóbbiak között különösen figyelmet érdemel Zala vm. levéltára, hol a nagy munkának a megyére vonatkozó része, jügyszólván érintetlen állapotban megőriztetett. I. ez anyag alapján a felvétel technikai végrehajtását (az alkalmazott mérőeszközöket és eljárást stb.) ismerteti.

V. E.

Kirilović, Dimitrije: Srpski narodni sabori. (A szerb nemzeti kongresszusok.) I—II. k. Novisad. Az újvidéki történelmi társulat kiadása. 8° 223 ; 286 l. — A szerző a bécsi állami levéltárnak az 1861—1894-ig tartott szerb görög keleti kongresszusokra vonatkozó németnyelvű iratait közli két kötetben, összesen 152 darabot, bevezető tanulmány kíséretében. Ezekről a kongresszusokról már eddig is gazdag szerb irodalommal rendelkezünk ; a közölt iratok most az osztrák és a magyar kormány magatartására vetnek fényt.

Az 1848—49-i szerb fölkelés idejében Ferenc József jóváhagyta a a karlócai szerb nemzetgyűlés némely határozatait ; kinevezte Rajacsics József érseket patriárkává, jóváhagyta Suplyikác István császári ezredes vajdává való kivételes megválasztását és „Szerb vajdaság és Temesi bánság” címen közigazgatási kerületet állított fel, függetlenül Magyarországtól. Ezt a területet az osztrák minisztérium alá rendelte, kizárva a szerbek szupremáciáját, mely ellenkezett volna a nemzetek egyenjogúságával.

Aktuálisá vált a szerb vajdaság és a temesi bánság kérdése, mikor a császár 1860 október 20-ki diplomájával az abszolutizmust megszüntette. A magyarországi szerbek egy része ekkor horvát jurisdikció alatt, másik része a határőrvidéki koronatarományban katonai, és a szerb vajdasági és temesi bánsági közigazgatási kerületben osztrák polgári kormányzás alatt állott, figyelembe nem véve a magyar vármegyékben elszórtan élő szerbeket. A szerb vajdaság és a temesi bánság Magyarországhoz való visszacsatolását illetőleg a bécsi kormány meg kívánta hallgatni az érdekelt nemzetiségeket. Ez ellen a szerbek hevesen tiltakoztak, mert a vajdaságban a visszacsatolást óhajtó más nemzetiségekkel szemben kisebbségben voltak. Kijelentették, hogy ebben a kérdésben csakis a szerb nemzetgyűlés határozhat. Ferenc József mindazonáltal 1860 dec. 27-én egyesítette a szerb vajdaságot és a temesi bánságot Magyarországgal, a szerémségi járásokat pedig visszacsatolta Szlavóniához. A szerbek nemzeti szempontból nem sokat vesztek a reinkorporációval, mert addig az abszolút német közigazgatás alatt állottak.

Az osztrák kormány az 1861 februári pátens kibocsátása után újból felhívta Rajacsics pátriárkát a szerb kívánságok előterjesztésére, azonban ő kijelentette, hogy erre csak a szerb nemzetgyűlés illetékes. Schmerling osztrák miniszterelnök 1861 április 2-án össze is hívta a kongresszust ; ezt azonban a szerbek politikai jellege miatt nemzetgyűlésnek tekintették, Mihály szerb fejedelem is kiküldte megbízottját, Risztics Jánost. Filipovics József br. királyi biztos kijelentette, hogy a gyűlésen csak a vajdaság és a temesi bánság szerb kiküldöttjei vehetnek részt és határozataik csak Magyarországra vonatkozhatnak, miután a reinkorporáció befejezett tény ; a határozatok csak a szerb nemzetiség és nyelv védelmére szorítkozhatnak. A gyűlés és Rajacsics pátriárka azonban a régi szerb privilégiumokra támaszkodott, amelyek, mint tudjuk, nem Magyarország területére, hanem a balkáni keresztény népeknek szóltak. Rájuk

hivatkoztak a szerbek az 1790-i és az 1848-i nemzetgyűlésen is. A szerző is azt állítja, hogy a diplomákban külön tartományt ígértek a Habsburg uralkodók, nemcsak a Balkánra, hanem a Száva és Duna innenső területére is, erre azonban semmiféle adatunk sincsen. Az 1690 ápr. 6-i diplomában I. Lipót határozottan fölhívta a szerbeket, hogy ne hagyják el régi hazájukat. Később az uralkodók az 1790. évi országgyűlésig csak azon kiváltságokat fogadták el, melyek az ország jogaival nem ellenkeztek. Ezt a kérdést teljesen tisztázta Häufler (1849), Firnhaber (1855), Jireček (1864), Mažuranić (1861), Nikolits Izidor (1861), Csernovits Péter (1861), sőt már Thököly Szabbas az 1790-i temesvári szerb nemzetgyűlésen, újabban pedig a szerbeknél az éles kritikájú Ruvarac Ilarion (1891, 1896).

Az 1861-i gyűlésen a szerbek nemzetnek való elismerésüket kérték, külön területet, szerb nemzetgyűlést, Szerbiával azonos zászlókat és címet, autonóm politikai szervezetet, élén a vajdával. Az egyházi és kulturális követelések inkább alárendelt kérdések maradtak. A kívánt tartomány azonban kisebb lett volna, mint az 1848-ban követelt vajdaság, hogy a szerbek kisebbségbe ne jussanak. Az osztrák minisztertanács 1862 aug. 8-án és nov. 3-án foglalkozott a szerbek követeléseivel. Ekkor tört ki Szerbiában a forradalom és a törökök Belgrádot bombázták. Gr. Rechberg jelentette, hogy a szerbek át vannak hatva Nagyszerbia gondolatától és már a monarchia területén is mozgolódnak. A minisztertanácsban az a vélemény alakult ki, hogy veszedelmes volna megadni a vajdaságot, inkább bevárando a magyarországi viszonyok rendezése. Rajacsis pátriárka halála (1861 dec.) egyébként is enyhítette a kérdés élességét.

Akadtak a szerbek között is, akik lehetők tartották a magyarországi szerbek életérdekeinek biztosítását az 1848: XX. tc. alapján, mint pl. Damaszkín János temesi főispán és Csernovits Péter. Ezzel szemben pl. Sztójákovits a privilégiumokat „nemzetközi szerződésnek” mondotta. Az 1861-i gyűlésen a szerbek a velük lakó nemzetiségek jogait sem vették figyelembe, nemhogy elismerték volna a magyar ideológiát, amely szerint a politikai magyar nemzet tagjai a magyarországi nemzetiségek is.

Az 1864-i kongresszus érsekválasztását jóváhagyta az uralkodó, de a szerb egyházi és iskolai kérdések feszegetését a gyűlésen a kiküldött biztos leintette. 1865 januárra a császár ismét összehívta a kongresszust a választási és az ügyrend megállapítása és az oláhokkal való megegyezés céljából. A gyűlésen az egyik irányzat Bécs, a másik a magyar főváros felé tekintett követelései teljesítésének reményében. Az ügyrendet a király csak 1868 aug. 10-én erősítette meg, de nem a szerb privilégiumnak, hanem az 1868: IX. és az 1848: XX. tc.-nek alapján. Ez jellen a szerbek tiltaoztak, de sikertelenül.

Az 1869. évi kongresszus minden eredmény nélkül oszlott szét. Ekkor már Miletics Szvetozár megalakította politikai pártját. A párt nagybecskerei programja az 1868-i nemzetiségi törvényt, amely a nemzetiségi jogokat biztosítva csak egy politikai magyar nemzetet ismer, nem fogadta el, a nemzetiségek teljes egyenjogúságát és autonómiáját követelte és az 1861. évi szerb gyűlés határozatainak jóváhagyását. Az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezés helyett kívánta Magyarország teljes függetlenségét és a Balkán-népeknek a török alól való felszabadítását. Számított a magyar függetlenségi párt támogatására is, mely nem látta, hogy a szerbek politikája a monarchia megbontásával a szerbek Magyarországból való kiválá-

sára, a délszlávokkal való egyesülésre törekedett. (II. k. 51. l.) Az 1869. évi kongresszus alig végzett valamit. Masirevics pátriárka az 1865-i kongresszus óta a kormány és a király s most nemzete bizalmát is elvesztette. Viszont, K. szerint, ekkor már a szabadelvű nemzeti párt szereplése is gyöngült. Az 1870. évi kongresszuson már kiéleződött a helyzet a szerb g. k. papság és a világi tagok között. A főpapság ellenállt egyházi jogai csorbitásának. Az 1871-i kongresszus is főleg szervezési és kultúrügyekkel foglalkozott. A következő évi kongresszus Sztojkovics Arzént választotta pátriárkává, de ezt a király nem erősítette meg, attól tartván, hogy Miletics és pártjának érdekeit képviselné és a papság a jugoszláviai propagandát támogatná. Ezután Ivácskovics Prokop szebeni érseket választották meg, amihez a király is hozzájárult. Folytatták a vitát a kongresszus szervezeti szabályairól, amiket végső fogalmazásukban a király 1875-ben hagyott jóvá. Az 1875. évi kongresszuson Miletics pártján ellentétek támadván, ő több kérdésben kisebbségben maradt.

Következett az 1876. évi boszniai okkupáció, mely Nagyszerbia megvalósítását meghiúsította. A magyarországi szerbek is háborogni kezdtek, Miletics Szvetozárt és más vezetőket fogságra ítélték. Miletics három és félévi fogság után kegyelmet kapott. 1879 tavaszán a magyar országgyűlés törvényt hozott, amely kötelezővé tette az elemi iskolákban a magyar nyelv oktatását is; ez ellen a nemzetiségi képviselők tiltakoztak. Az 1879. évi kongresszusnak egyetlen határozatát sem hagyta jóvá a király. Ivácskovics pátriárkát nyugdíjazta, a szerb egyház élére Angyelicus Germant nevezte ki adminisztrátori minőségben. Úgy látszik, zokon vette a kormány, hogy a pátriárka a boszniai és hercegovinai görög keleti egyházat politikai okokból a karlócai érsekséggel akarta egyesíteni. Halála után 1881-ben a kongresszuson a szerb nemzeti párt többséget kapott, s így Sztojkovics püspököt választották pátriárkává, de a király nem erősítette meg. Az újabb választás során a kormány jelöltje, Angyelicus German ismét kisebbségben maradt, de a király mégis őt nevezte ki pátriárkának. Az 1885—1886. évi kongresszuson a szerb nemzeti párt szintén többséget kapott. Angyelicot, aki a hierarchia jogait elszántan védte, inzultálták.

Ekkor már a szerbek felhagytak a nagybecskereki programmal és Nagyikindán megalkották az új szerb nemzeti pártot, mely elismerte a kiegyezést és a magyar nemzetiségi törvényt. Ezzel lemondtak 1848-i és 1861-i követeléseikről, azon meggyőződésben, hogy a magyar államjog tagadásával nem érhetnek célhoz. 1885-ben Miletics szerb nemzeti pártjából a Polit Mihály vezetése alatt álló képviselők kiváltak és megalakították a szerb liberális pártot; egy másik csoport radikális párttá alakult Tomics Jása alatt a régi becskereki programot valló Dimitrijevic Mihály pártja ellenében. A vita (1889) oly hevessé vált, hogy Tomics megölte ellenfelét. Ilyen viszonyok közt választott a kongresszus 1890-ben, Angyelicus halála után, új érseket, Brankovics György püspök, zombori esperes személyében. A király jóváhagyta megválasztását, miután az elhagyta régi politikai elveit. Az 1892. évi kongresszuson már többségben volt az autonóm klub 28 taggal, míg a nemzeti klub 22, a radikálisok 11 taggal rendelkeztek. A vita főként az ú. n. „egyesített statutum” körül folyt, melyben a hierarchia a világiakkal szemben jobban érvényesült volna. Az autonóm klub támogatta a papság törekvéseit, míg a radikálisok és liberálisok most is politikai célokat követtek. A magyar kormány emiatt a kongresszust elhalasztotta, s csak 1897-ben hívta ismét össze, végül 1912-ben a szerbek autonómiáját felfüggesztette.

K. megállapítja, hogy az 1890-es évekig a délmagyarországi szerbek vitték a kongresszusokon a főszerepet, de nem használták ki kellően a kulturális és gazdasági lehetőségeket. 1867-től 1900-ig súlyos harcokat vívtak a felső papság ellen, és a világiak kezébe akarták juttatni az autonóm jogokat a demokrácia és liberalizmus alapján. Helyesen mondja, hogy mikor a szerb főpapság a boszniai szerb egyházat is a karlócai metropolitaság alá akarta helyezni, ezt nem a monarchia erősítése céljából tette, hanem a szerb nemzet érdekében. Mileticsnek a magyar képviselőházban 1873-ban tett kijelentését, mely szerint ő nem törekszik a délvidék elszakítására, csak politikai fogásnak tartja. A szerb egyház és világiak küzdelmében a szerb nép szerint elvesztette orientációját a kulturális, gazdasági és nemzeti kérdésekben, és nem volt képes eredményesen versenyezni a többi nemzetiségekkel és ellenállani a magyar kormányok követeléseinek. Nem az autonómia volt az oka a szerb nép zilált viszonyainak, hanem az, hogy a pártok egymás elleni küzdelmükben nem tudtak reális eredményeket elérni.

K. az iratok kiadásával elismerésre méltó munkát végzett és a bevezető részt kellő tanulmány után nagy tárgyismerettel írta meg.

Thim József.

Miskolczy Gyula: A kamarilla a reformkorszakban. (A Magyar Tört. Társulat könyvei, II.) Budapest é. n. Franklin Társ. 8° 226 l. — M. munkája azt a közvetlen célt tűzi maga elé, hogy az annyit emlegetett „kamarilla” fogalmát és történeti mibenlétét tisztázza. A birodalom kormányzati viszonyainak kitűnő ismeretével bemutatja, hogy a kabineti abszolutizmust képviselő Ferenc halála után mint alakul ki, a Metternich-hel versengő Kollowrat személye körül, egy kamarillának nevezhető befolyásos csoport. A könyv azonban mindennél sokkal többet nyújt, új és széleskörű szempontjaival, kitűnő előadásával. Az egyik ily érdekes szempont a birodalmi problémáié. M. elmondja, hogyan korhadtak el azok az erők a XVIII. sz. óta, melyek a birodalmi eszme támaszai lehettek volna. A XVIII. sz. gondolkodását Metternich képviselte, aki II. József módszerével ellentétben fölismerste, hogy az uralkodónak a fennálló rend védelmében érdeke a magyar alkotmány tiszteletben tartása. Szerinte nem egység (Einheit), hanem egyetértés (Einigkeit) kell, a közös államcél érdekében. A magyar gazdasági életet sújtó belső vámvonal azonban elvágta a közös prosperitás lehetőségét. Éppily tévedés volt a magyarok elszakadásától félve „megbízható” másokban kétes értékű szövetségest keresni a divide et impera elve alapján. A „stabilitás államát” a korlátolt titkosrendőrség és cenzura örökre nem biztosíthatta. A kormány képtelen volt bármily szerves gondolatot termelni a birodalmi probléma megoldására, a magyar kérdéshez pedig egyszerűen nem értett. II. József kísérlete csődöt mondott, de a jozefinizmus megmerevült hagyományai tovább éltek és gátolták az új felismeréseket.

M. éles logikával mutatja ki, mint engedte ki a kormány egymásután a különböző társadalmi és gazdasági lehetőségeket a kezéből. A kor politikai bölcsesége kimerült a jozefinista hagyományokban és abban, hogy Kollowrat nyíltan pártolta a „magyarizmus” ellen Gájékat. Holott világos volt, hogy a Monarchia nagyhatalmi állása csak Magyarország segítségével képzelhető, s így az elkerülhetetlen magyar fejlődést kellett volna a birodalmi szemponttal egyveztetni. Ezirányban a vezetők kapkodók és gyanakvók, ugyanakkor tájékozatlanok. A birodalom problémáját, a birodalom és a

magyarság érdekeinek egyeztetését a negyvenes évek „modern magyar konzervativizmusa” képviseli a kormány helyett is. Ez harcol a tehetetlenség, az alkalomhoz annak múlása után kapkodó kormányzat ellen, melynek egyik legfőbb sajátja az „Unterlassungssünde”, az örökös mulasztás. Dessewffy, Majláthék, Szögyény, Jósika szerepe és terve egy ily, szélesebb probléma szempontjából tekintendők meg. M. a kamarilla mondhatni személyes jellemzésén túl e messzibb, középeurópai kérdéseket is világosan elének tárja.

Kosáry Domokos.

Stadelmann, Rudolf : Friedensversuche im ersten Jahre des Weltkrieges. Historische Zeitschrift, Bd. 156, 485—545. I. — A világháború első évében történt békekísérletekkel, amelyek a kezdet-kezdetén sohasem jutottak túl, eddig a történetírás keveset foglalkozott. S. most, különösen az orosz levéltárakból kiadott közlések, valamint az amerikai diplomáciai iratok és a memoáriróladalom alapján, azonkívül eddig ismeretlen források felhasználásával is behatóan és módszeresen foglalkozik a kérdéssel (bár az egyes diplomáciai akciókat még mindig homály fedti). Megállapítása szerint az Egyesült Államok békeközvetítési kísérletei, amelyek Wilson bizalmasának, House ezredesnek 1915-iki európai útjában érték el tetőpontjukat, eredményre már csak azért sem vezethettek, mert az Egyesült Államok politikája kezdettől fogva ingadozott, saját érdekei szerint, a tökéletes semlegesség és a beavatkozás révén elérhetőnek vélt reformpolitika (Népszövetség, leszerelés) között. Ezt az ingadozást Anglia gyorsan felismerte és felhasználta arra, hogy a bátorítalan és bizonytalan amerikai békekezdeményezéseket saját céljaira hasznosítsa. Igazi békelehetőség S. szerint csupán Németország és Oroszország között állott fenn, abban az esetben, ha a német diplomácia, kihasználva az orosz nemzeti intellektuális rétegek aggodalmát Angliával szemben, Konstantinápoly és a tengerszorosok kérdésében, amelyekért Oroszország a háborút folytatta, elfogadható megoldást ajánlott volna egy orosz—német különbéke esetére. Ez a megoldás a tengerszorosok felett való orosz—német condominium lehetett volna. Azonban a német politikai és katonai vezetőség képtelen volt ilyen nagyvonalú terv végrehajtására. Nem egészen meggyőző S.-nak az az állítása, hogy Hötzendorfi Conrad felfogása, mintha Élszász-Lotharingia visszaadásával Franciaországot meg lehetne nyerni a békekötésre, teljesen elhibázott volt, hiszen Franciaország ezen az áron sem kötött volna békét. Tény az, hogy Németország erre az áldozatra hajlandóságot nem is mutatott, s így a Conrad-féle elgondolás helyes vagy helytelen voltáról kétségtelen meggyőződést szerezni nem lehetett. Érdekes az a megállapítása is, hogy a háború első évében a szemben álló felek katonai vezetői sokkal inkább mutatnak hajlandóságot egy megegyezéssel békére, miként ez egyes nyilatkozataikból kivehető, mint a politikai vezetők.

Tóth László

Białoskurski Üdön, Beró Jenő és Deresényi Dezső : A m. kir. 4. honvéd tábori ágyúezred (később 37. honvéd tábori tüzérezred) története. (A m. kir. 37. honvéd tüzérdandár története 1914—1918. I. k.). Budapest 1939. Kiadják a volt harminchetes tüzérek. 4° 316 l., 23 szövegközi térképvázlat és 151 kép, 6 t. — A világháborúnak ma már szinte áttekinthetetlen terjedelműre növekedett irodalmából — a fegyveres küzdelem terjedését tárgyaló munkák közül — általában azokat szokás fokozottabb érdeklődésben részesíteni, melyek összefüggő nagyobb hadműveletekkel, vagy nagyobb hadművelési egységek (hadseregek, hadseregszolgálatok stb.) szerepével, általában a

magasabb vezetéssel foglalkoznak. E felfogás bizonyos szempontból kétségtelenül indokolt. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy nemcsak a hadászatnak, sztratégiának, de a harcászatnak, taktikának is megvan a maga története s ez utóbbi elsősorban a kisebb kötelek, az egyes csapattestek fegyvertényeiben tükröződik vissza. Az ily természetű feldolgozások (ezred-, vagy dandár-történetek) létjogosultsága tehát — ha azok megfelelő színvonalon készültek — szűkebb tárgykörük ellenére sem vitatható; annál kevésbé, mint-hogy éppen e munkák öröközik meg azokat a színeket és vonásokat, melyekből a háborúnak a résztvevők előtt kibontakozott közvetlen képe összetevődött s ezek érzékeltetik az egyes embert, az egyedi sorsokat a milliók gigászi küzdelmében. Az itt ismertetett mű — a m. kir. 37. honvéd tüzerdandár egyik ezredének története — a színvonalra vonatkozó, érintett kíváncsimakat teljes mértékben kielégíti. Az ezred teljesítményeinek lelkiismeretes összeállítás, az anyag gondos feldolgozása, világos, arányos csoportosítása s nem utolsósorban a könyv csinos, izléses kiállítása a munkát a hasonló tárgyú háborús monográfiák legjobbjai közé emeli. Mint az ügyes térképvázlatokkal kísért szövegből megtudjuk, a 4-es (nyitrai) honvédtüzerek a mozgósításkor az északi hadszíntérre kerültek. Résztvettek 1914 őszének mozgóharcában, a Kárpátok védelmében, a gorlicei áttörést követő orosz-lengyelországi előnyomulásban, a wólyniai állás-háborúban, majd az oláhok elleni hadműveletekben, hogy végül (az 1918 tavaszán történt átszervezéskor 37. ezredszámot nyerve) a Piave mellé, az olasz frontra is elkerüljenek, ahonnan az összeomlás után fegyelmezett, zárt kötelékekben indultak haza a betört csehek elleni további harcokra. Az ezrednek e néhány szóban vázolt történetét az illető hadszíntér általános helyzetére tett — szintén gondos szerzői munkára valló — utalások egészítik ki.

Varga Endre.

Rezessy Zoltán : A harmadik birodalom politikai és társadalmi rajza. Budapest é. n. Fővárosi könyvkiadó. 8° 176 l. — R. németországi (lipcsei) ösztöndíjas évének tapasztalatait tárja a közönség elé. A harmadik birodalomban tiszta fejjel, gondolkodva szétbontó magyar ember megnyilatkozása a könyv s ezért megengedhetőnek, sőt szükségesnek tartjuk benne a magyar és német társadalmi és politikai fejlődés különbségéről elmélkedő részeket. R. hol ösztönösen érzi, hol tudatosan látja: mi a maradandó Európa számára a mai német átalakulásból s mi tűnik majd el belőle évek múltával, a politikai élet kiábrándító díszlet-raktárában. Ezért szentel részletes fejezeteket az új német társadalom lényegének (a szociálisan gondolkodó embernek) és külső megjelenési formáinak (KdF, DAF, Schönheit der Arbeit, Hilfswerk Mutter und Kind), s ezért emeli ki az alkalomszerűen intézkedő német politikai rendszer egyes elméleteinek pillanatnyi preponderanciáját, majd gyors elejtését. A német átlagember lelkének alapos ismeretéről tesz tanúságot, amikor hangsúlyozza, hogy köz- és magánérdek viszonyának a mai Németországban látható alakulása „a német szellemben gyökerezik.” E német szellem mai habitusának előkészítését mutatja be könyvének a nemzeti szocializmus történetével foglalkozó első részében. Majd rátér a vezéri elvnek az államrendszerben és az adminisztrációban való megnyilatkozására és a nemzeti szocializmus alapvető politikai elveire (fajelmélet, fajvédelem, fajhygiene, zsidókérdés, külföldi németiség). Kár, hogy a fajelmélet kérdésének nem szentelt több helyet s így nem igyekezett elkerülni a „homo unius libri” látszatát. A harmadik rész a nemzeti

szocialista állam szociális alkotásait ismerteti, illő rokonszenvennel. Két statisztikai kimutatása megismerteti olvasóit a német társadalom vázának két alkotórészével. Az egyik a birtokmegoszlást mutatja be; a művelés alatt álló német terület (kb. 73 millió kat. hold) 76.5%-a esik az 500 hektárnál (870 kat. hold) kisebb birtokokra. A fennmaradó 24.5% tekintélyes része állami erdőség. Érdekes a lakosság megoszlása foglalkozás szerint (1933-ban !): ősfoglalkozás 21%, ipar 39%, kereskedelem 17%, köz- és magánalkalmazott csak 8%, egyéb (akkor még sok munkanélküli !) 15%. — R. könyvének egészséges magyar szemléletmódja jogosan kelti fel kíváncsiságunkat megígért munkája iránt: a harmadik birodalom kulturális képéről.

Ifj. Tóth András.

Darvas József: Egy parasztesalád története. Budapest é. n. Athenaeum. 8° 187 l. — A történettudomány gyakran kifogásolja az ú. n. falukutatók történelmi tárgyú írásműveiben témaválasztásuk egyoldalúságát, hiányos történelmi érzéküket és hézagos tanultságukat. D.-nak, Orosháza szociográfusának könyve bizonyossággal arra, miként hatolhat a jelen társadalmának rajzolója tudományos elmélyüléssel a múltba, s míg új utakat mutat a céhbelieknek, akár és tud írni a nagyközönség számára is. A könyv tárgya az író anyai őseinek életsorsa a XVIII. század elejétől kezdve. De D. nem öskutatás kedvéért fogott munkájához, családjá történetében a magyar parasztság multja érdekelte. Orosháza egész újabbkori társadalomtörténetére fény vetődik itt, s a szerző mindig megtalálja a telepességek szélesebb társadalmi összefüggéseit, a parasztság bonyolult összetételét vizsgálva, mindig biztos szemmel látja meg a típusokat. Igen érdekesek pl. a jobbágyközösség igazgatására és vezetőire vonatkozó megfigyelései. A legnagyobb érdeme azonban a multbeli életnek az az egységben látása, plasztikus ábrázolása, amelyért D.-t az e tekintetben legjobbak közé kell sorolni. A kicsiny, de jellemző adatokat is észreveszi forrásaiban s anélkül, hogy jelentőségüket túlozná, régi embert, letűnt gondolatot, vagy ma már érthetetlen társadalmi magatartást elevenít meg velük. Ezt a gondos (de idézés hiányában, sajnos, nehezen nyomon követhető) forrástanulmány teszi lehetővé. Anyakönyvek, községi jegyzőkönyvek, úrbéri szerződések, az urasághoz intézett instanciák, vármegyei adóösszeírás, bérlimitáció, cselédrendtartás, a megyéhez érkezett beadványok — ezekből áll a felhasznált források lényeges része; de nem veti meg D. a családi szájhagyomány anekdotaszerű értesítéseit sem. S ezek csakugyan jelentősek, nem éppen tényközlő értékükért, de mert megmutatják a különböző parasztnemzedékek gondolatvilágát.

A könyv második fele a századforduló utáni idők rajza családi és személyes emlékek alapján, félig szociográfia, félig önéletrajz. Megértjük belőle, hogy a szerző személyes élmények alapján ismeri a jelen és a közelmúlt parasztleletét. Ezáltal magyarázatot találunk még elfogult, szubjektív megállapításaira is. Mert fordulnak elő ilyenek is könyvében, ha nem is sűrűn s nem is oly kirívóan, mint némelyik falukutató társánál. Pl. szerinte a magyar „uralkodó osztály” a hibás, amiért a magyar fajta nem vett részt számához mérten a török után lakatlanul maradt területek újratelepítésében (13. l.). A jobbágyok sokat instanciáztak, pedig tudták, hogy úgysem kapják meg, amit kérnek (16. l.). A parasztnép nagyon babonás, de csupa rossz szellemek ólálkodnak körülötte, jók sohasem; s ez nem más, mint „az életükbe rontó számtalan bajjal és bántással szemben való tehetetlenség megszemélyesítése” (38. l.).

D. könyve szinte új műfajt teremtett a magyar társadalomtörténetírásban: a paraszti életforma történeti ábrázolását, gondos forrástanulmánnyal, de egyúttal szociológiai és lélektani érzékkel, nagy életismerettel és sok intuícióval.

Ravasz János.

Zoltai Lajos: Debreceni utca kapitányok, tizedesek és tizházigazdák. (Kny.: Debreceni Szemle 1939.) Debrecen 1939. 8° 15 l. — Z. adatokban és módszertani szempontokban egyaránt gazdag kis dolgozata kitűnő példa arra, hogy a helytörténet és a közigazgatás történet milyen szoros kapcsolatba kerülhetnek és egymásnak mennyit köszönhetnek. Debrecen utcák szerinti települése a városi közigazgatásra is éreztette hatását. A városrészek a főutak, az ú. n. derékutak mentén alakultak ki s külön közigazgatási egységek lettek, élükön az utca kapitányokkal és a tizedesekkel. Egy-egy utcából több-kevesebb tizedből állott, ezekre a házasportokra, amelyek általában 53—54 házat foglaltak magukban, a tizházigazdák felügyeltek. Az írásbeli teendőket az utca deákja látta el. Az utcák mint alsófokú közigazgatási hatóságok elsősorban közbiztonsági és közrendészeti feladatokat végeztek, de törvénykezéssel, sőt közös gazdasági munkálatokkal is foglalkoztak, tehát az igazságszolgáltatás és a gazdasági élet multjának kutatója sem hagyhatja őket figyelmen kívül. A XIX. század első felében még fennállottak, 1833-tól kezdve lassan háttérbe szorultak; a közigazgatás országos rendezésekor, 1872-ben szűntek meg.

Ember Győző.

Tárca.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1939. évi működéséről.

A Magyar Történelmi Társulat multévi működésében két fontos mozzanatot kell kiemelnünk. Az egyik az a nagyszabású vállalkozás, mely a nagyközönség igényeit is szemmel tartó magyar művelődéstörténelem megírása végett, kellően átgondolt munkaterv alapján kívánta egy nagy közösségbe összefogni a magyar történetírókat. A magyar művelődéstörténelem hiányát mindenki érezte, azonban hiányoztak azok a feltételek, melyek egy ilyen tudományos vállalkozás létrehozásához szükségesek. Társulatunk pusztán saját anyagi erőforrásaira utalva nem vállalhatta egy ilyen nagy költségekkel járó munka kiadását. Sikerült azonban a nagy mű kiadásának terheit magára vállaló irodalmi társasággal olyan megállapodásra jutni, hogy a munka szellemi része teljesen Társulatunk irányítása alatt van, a befolyó tiszta jövedelem fele pedig rendelkezésünkre áll. Társulatunk ezt az összeget a nemzeti történet és különösen a népi elemek multjának felderítésére óhajtja fordítani és az idáig kevésbé művelt vidéki helyi kutatást és a népiség történetét kívánja ásatásokkal, így különösen az elpusztult magyar falvak, várak és erődítések feltárással előmozdítani. Evégből bizottságot is létesített, amelyben az igazgató-választmányon kívül képviselve vannak a múzeumok és a törvényhatóságok is.

A *Magyar Művelődéstörténet*ből idáig két hatalmas kötet jelent meg, a III. kötet megjelenése a közeljövőben várható. A megjelent kötetek a legteljesebb mértékben kielégítik a hozzájuk fűzött várakozásokat, mert tartalmilag és alakilag egyaránt kiállották a kritikát. Anyagilag — a mai rendkívüli idők tekintve — nem értük el idáig a kívánt célt, s ennek következtében a tervezett ásatások megkezdése sem időszerű. Reméljük azonban, hogy a nyugodtabb és békésebb idők beálltával ez a kiadvány is eljut oda, ahová szántuk és ennek következtében módunkban lesz beváltani azokat az ígéreteket, melyeket a munka megindításával kapcsolatosan az ásatások tekintetében tettünk.

A másik jelentős mozzanat Társulatunk mult évi működésében *Széchenyi naplói VI. kötetének* megjelenése. Ezzel egy nagyszabású vállalkozás ért véget. Amikor ugyanis *Viszota Gyula* tagtársunk ezelőtt közel két évtizede hozzáfogott *Széchenyi napló*-nak a modern forráskiadás elveihez alkalmazkodó sajtó alá rendezéséhez és közzétételéhez, tisztában voltunk azzal, hogy olyan nagy tudományos vállalkozásról van szó, amely hosszú évekre lekötí majd az arra vállalkozó szaktudós idejét és munkaerejét. S hogy most mégis megérhettük a naplók megjelenését, azt elsősorban néhai elnökünk gondoskodásának köszönhetjük, aki *Viszota Gyula* számára annak idején lehetővé tette, hogy idejét és munkabírását éveken át kizárólag ennek a feladatnak szentelje. Köszönhetjük továbbá *Hegedüs Loránt* tiszteleti tagtársunknak, aki a kiadvány anyagi előfeltételeit megteremtette. Tudományos kiadványainknak túlnyomó része befejezetlen. A Történelmi Társulat és az Akadémia az idők folyamán számos tudományos sorozatot indított meg, de ezek közül kevés jutott el a befejezésig. A *Széchenyi-naplósorozat* azonban egyike azoknak az ujjaikon megszámlálható vállalkozásoknak, amelyek tervszerűen előrehaladva elérték a befejezéshez. Ebből az alkalomból idézzük magunk elé néhai nagy elnökünk áldozatkész és mindenre gondoló alakját, másrészt fejezzük ki e helyt is legteljesebb elismerésünket *Viszota Gyulának* azért a nagy és gondos munkáért, amelyet a naplók kiadása körül hosszú éveken át kifejtett és fejezzük ki legőszintébb köszönetünket *Hegedüs Loránt* t. tagtársunknak is, aki lehetővé tette a kiadvány megjelenését.

S itt lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy mielőbb meg kellene kezdenünk *Széchenyi leveleinek* kritikai kiadását is. Az előmunkálatok megvannak, az anyag túlnyomó része össze van gyűjtve, hozzáértő szakemberek is állnak rendelkezésre, s ennek következtében csupán a kiadási költségen múlik a szintén több kötetre tervezett és történeti szempontból is forrásértékű sorozat megjelentetése. Bízunk abban, hogy a nyugodtabb és békésebb idők elkövetkeztével elnökünk megtalálja majd a kiadási költségek fedezésének módját.

Társulatunk tevékenységét nemcsak a 33 ív terjedelemben megjelent *Századok* bizonyítja, mely gondos szerkesztésben több kitűnő tanulmányt, számos bírálatot és ismertetést tartalmazott, sőt egy régen érzett szükség kielégítése végett pótfüzetében hasz-

nálható és jól áttekinthető *történeti bibliográfiát* is adott a társulati tagok kezébe, hanem az is, hogy a Magyar Történelmi Társulatnak a Franklin Társulat kiadásában megjelenő és a nagyközönség igényeihez mért kiadványsorozatában a múlt év folyamán is két nagyobb történeti tanulmány jelenhetett meg és pedig *Bartoniék Emma* : A magyar királykoronázások története és *Tolnai Gábor* : Régi magyar főurak c. kötetei. Meg vagyunk arról győződve, hogy mindkét kötet beváltja azokat a reményeket, melyeket Társulatunk annak idején a sorozat megindításához fűzött és hogy mindkét kötet hozzájárul a történelmi érzéknek a nagyközönség körében való megerősítéséhez is. Erre viszont nagy szükségünk van, mert a magyar társadalomnak az a rétege, melynek megértésére és támogatására különösen számítunk, különböző okoknál fogva nem tanúsítja azt az érdeklődést a történelmi kérdésekkel foglalkozó intézmények és tudományos irodalom iránt, amelyre szükség volna. Felolvasó üléseink, melyek pedig a legtöbb esetben időszerű kérdésekkel foglalkoznak, nem olyan látogatottak, mint amekkorára még a sok tekintetben igénybevett közönség részéről is számítani lehetne és kiadványaink sem fogyanak abban a mértékben, melyet tartalmuknál és előadásmódjuknál fogva kétségtávol megérdemelnének.

Azonban meg kell értenünk, hogy több mint negyedszázad óta súlyos időket élünk, amelyek öntudatlanul is hatással vannak a társadalom lelkületének alakulására. Államok, köztük hozzánk közel állók is, omlottak össze, milliók lettek hontalanokká, elképzelhetetlen értékek mentek és mennek veszendőbe emberben és anyagban egyaránt, világnézetek változnak és átalakulóban van a világnak egész politikai, társadalmi és gazdasági rendszere : hogyan lehet ily körülmények között azt kívánni, hogy teljes érdeklődéssel forduljunk a múlt felé és kikapcsolva magunkat a jelennek minden idegünket lekötő izgalmaiból és nem véve tudomást arról a páratlan arányú világégésről, melynek látjuk a lángját és érezzük a füstjét, a békebeli idők életformái között, a tudományt, az irodalmat és a művészetet pártolva éljük a kultúreberek boldog életét.

Hisszük azonban, hogy mindez csak egy átmeneti korszak múltó jelenségeihez tartozik és hogy eljön az a jobb kor, amely után most „buzgó imádság epedez százazrek ajakán.” Hisszük, hogy majd a mostani világrend is megszűnik és az újból megszilárdult földkéreg a nyugodt és békés életformák színterévé fog válni, ahol a magasabbrendű szükségletek kielégítését mi sem fogja többé korlátozni. Hisszük, hogy ez az annyira óhajtott új kor Társulatunk életében is a virágzás és a fellendülés korszaka lesz.

Lukinich Imre.

Hivatalos értesítő.

Az 1939. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Az igazgatóválasztmány 1940. évi március 2-án tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1939. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírt napon a következőkép jártunk el.

Folyó évi április 10-én Balassa Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1939. évi bevételt 13.518 P 27 fillérben, az 1939. évi kiadást 12.688 P 50 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1939. évi december 31-én 829 P 77 fillér volt, mely összeg a Postatakarékpénztárnak 1939. évi december hó 30-án kelt 187. számú számlakivonata szerint 829 P 77 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesületnél vezetett „Forgótőke” című folyószámla ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. E szerint a könyv szerint 1939. évi december 31-én a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesületnél 157 P 85 fillér volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásul csatoljuk 1 % alatt az illető folyószámlakivonatot.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1939. évi december hó 31-én összesen 987 P 62 fillér készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben. A főkönyv adatai alapján a Magyar Történelmi Társulat 1939. évi összes bevételeit 13.930 P 10 fillérben és összes kiadásait 12.942 P 48 fillérben állapítottuk meg. E szerint a főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1939. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 987 P 62 fillérben állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1939. évi zárószámadás megbírálására. Ezt a zárószámadást 2 % alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült, s annak bevételi és kiadási eredményeit tünteti fel. E szerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1939. évi december 31-én 987 P 62 fillér volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyoni főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1,506.550 koronát tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesületnél letétben van 256.550 korona névértékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénzintézetnek hitelesen kiállított és 3 % alatt csatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület egy darab millenniumi emlékérmét is őriz.

A Társulat vagyonához tartozik továbbá ugyancsak az említett Takarékpénztár letétében levő, a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1,250.000 korona névértékű Kir. Magyar Egyetemi Nyomda-részvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1939. év folyamán öt különböző rendeltetésű alapot kezel. Az öt alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesületnél.

Az alapok a következők:

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1939. évi december hó 31-én a 4 ·/· alatt csatolt számlakivonat szerint 7 P 26 fillér készpénzmaradvánnyal zárult.

2. A „Magyarország újabbbkori történetének forrásai” című alap, mely az 5 ·/· alatt csatolt számlakivonat szerint 1939. évi december hó 31-én 135 P és a Postatakarékpénztárnak 1939. évi december hó 27-én kelt 18. számú számlakivonata szerint 1.184 P 20 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

3. Az alapítványi folyószámla 1939. évi december hó 31-én 10.593 P 10 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett a 6 ·/· alatt csatolt számlakivonat szerint.

4. A dr. gróf Klebelsberg Kunó-alap 1939. évi december hó 31-én 2.573 P 05 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett a 7 ·/· alatt csatolt számlakivonat szerint.

5. A gróf Széchenyi István naplójának kiadására létesített alap, mely a 8 ·/· alatt csatolt számlakivonat szerint 1939. évi december hó 31-én 276 P és a Postatakarékpénztárnak 1939. évi július hó 27-én kelt 4. számú befizetési lapja szerint 6.489 P 50 fillér maradvánnyal rendelkezett.

Végül felsoroljuk a Magyar Történelmi Társulat értékpapírjait a 3 ·/· alatt csatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1938. évi december 31-én volt eredménnyel:

1. Magyar koronajáradékkötv. 4%-os .	48.100 K	48.100 K
2. 6%-os hadikölcsönkötvény	60.150 „	60.150 „
3. 5·5%-os állami pénztárjegy	148.300 „	148.300 „
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény	1.250.000 „	1.250.000 „
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény	868 P	868 P*
Összesen	1.506.550 K	1.506.550 K
és	868 P	868 P

Az összes törzsvagyon 1939. évi december 31-én ..... 1.506.550 K + 22.245 P 73 f
és ..... 868 P

A 22.245 P 73 f készpénzből alapítványi jellegű 10.593 P 10 fillér, meghatározott rendeltetésű 10.665 P 01 f és a Társulat szabad rendelkezésére áll 987 P 62 f.

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Balassa Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy Balassa Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadni méltóztassék.

Maradtunk tisztelettel

dr. Varga Endre s. k.
a számvizsgáló bizottság tagja.

Schiller Rezső s. k.
a számvizsgáló bizottság tagja

A Magyar Történelmi Társulat 1939. évi zárószámadata.

I. Bevétel.

	Előirányzat 1939-re	Eredmény 1939-ben
1. Pénztári maradvány	620·34 P	620·34 P
2. Alapítvány utáni kamat	— „	18·60 „
3. Forgótőke utáni kamat	60— „	49·45 „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	6.000— „	9.029·50 „
5. A Századok és egyéb kiadványok eladá- sából	150— „	185·86 „
6. A vallás- és közokt. min. segélye ...	1.200— „	1.200— „
7. Rendkívüli bevételek	500— „	870·13 „
8. Remélhető új alapítványok	100— „	132·10 „
9. Átfutó pénzek	300— „	301·52 „
10. A Századok pótüzetére :		
a) előfizetés	300— „	772·60 „
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjából felajánlott hozzájárulása ¹ .	800— „	750— „
Összesen :	10.030·34 P	13.930·10 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők és gépirónő tiszteletdíja .	2.220— P	2.220— P
2. Szolgák díjazása	70— „	64— „
3. Irodai költségek	700— „	459·43 „
4. A Századok f. évi nyomdaköltségeire ¹	5.600— „	4.287·73 „
5. A Századok írói és szerkesztői hono- ráriuma ¹	3.400— „	2.528— „
6. Egyéb nyomtatványokra	250— „	352·10 „
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	100— „	122·74 „
8. Rendkívüli kiadások	500— „	361·86 „
9. Alapítványok tőkésítésére	100— „	132·10 „
10. Átfutó pénzek	300— „	301·52 „
11. A Századok pótüzetének költségei ..	1.600— „	2.113— „ ²
Összesen :	14.840— P	12.942·48 P

Összegezés.

I. Bevétel	10.030·34 P	13.930·10 P
II. Kiadás	14.840— „	12.942·48 „
Hiány, illetve maradvány ..	4.809·66 P	987·62 P

¹ Minthogy a Századoknak az 1939. év végéig csak 1—8. száma jelen meg, a 9—10. számmal járó bevételek és költségek a következő évre maradtak

² Ez összegből 1805·92 P a megjelenendő 1939. évi Pótüzet költségeire, előlegül fizettetett le a nyomdaszámlára.

A Magyar Történelmi Társulat 1940. évi kölségvetése.

I. Bevétel.

	Eredmény 1939-ben		Előirányzat 1940-re
1. Pénztári maradvány	620·34	P	987·62
2. Alaptőke utáni kamat	18·60	„	20— „
3. Forgótőke utáni kamat	49·45	„	50— „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	9.029·50	„	8.000— „
5. A Századok és egyéb kiadványok eladá- sából	185·86	„	150— „
6. A vallás- és közokt. min. segélye	1.200—	„	1.200— „
7. Rendkívüli bevételek	870·13	„	300— „
8. Remélhető új alapítványok	132·10	„	150— „
9. Átfutó pénzek	301·52	„	300— „
10. A Századok 1939. és 1940. évi pót- füzetére :			
a) előfizetés	772·60	„	1.100— „
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjából felajánlott hozzájárulása ...	750—	„	800— „
Összesen :	13.930·10	P	13.057·62 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők és gépirónő tiszteletdíja .	2.220—	P	2.200—
2. Szolgák díjazása	64—	„	70— „
3. Irodai költségek	459·43	„	500— „
4. A Századok 1939. 9—10. füzetének és 1940. évi folyamának nyomdaköltségeire	4.287·73	„	6.700— „
5. A Századok írói és szerkesztői hono- ráriuma	2.528—	„	4.250— „
6. Egyéb nyomtatványokra	352·10	„	350— „
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	122·74	„	140— „
8. Rendkívüli kiadások	361·86	„	300— „
9. Alapítványok tőkésítésére	132·10	„	150— „
10. Átfutó pénzek	301·52	„	300— „
11. A Századok 1939. és 1940. évi pót- füzetének költségei	2.113—	„	2.500— „
Összesen :	12.942·48	P	17.460— P

Összegezés.

Bevétel	13.930·10	P	13.057·62 P
Kiadás	12.942·48	„	17.460— „
Maradvány, illetve hiány	987·62	P	4.402·38 P

A kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

33.737. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. (Felelős: Thiering Richárd.)

A
MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI
című sorozatban megjelent:

A magyarországi
1848–49-iki szerb fölkelés története
I. KÖTET.

A magyarországi szerbség történetének alapos ismerője,
THIM JÓZSEF

e munka már korábban napvilágot látott II. és III. kötetében a felkelésre vonatkozó fontosabb iratokat tette közzé; a most megjelent I. kötetben az események lefolyásának rajzát adja. Teljes tárgyilagossággal mutatja be a szerb törekvések alakulását és egyre észrevehetőbb igazi célját, a magyar kormányzat mulasztásait és a bécsi udvar elhibázott politikáját. Az olvasó nemcsak a magyar szabadságharc egyik legfontosabb fejezetét láthatja belőle, hanem azon messze túlmenően a Habsburg-monarchia összeomlásának előzményeit, s egyúttal hasznos történeti távlatot kap a magyarság mai helyzetének megértéséhez.

A kötet terjedelme 527 lap, *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (Budapest, Bécsikapu-tér 4) *kedvezményes áron, 18 pengőért* szerezhetik meg.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent
a Magyar Történelmi Társulat Könyveinek
IV. és V. kötete:

BARTONIEK EMMA

A magyar királykoronázások története

Évekig tartó kutatásai eredményeit foglalja össze a szerző ebben a kitűnő könyvben. Elmondja a koronázás egyházi szertartásának kialakulását, tárgyalja a magyar és a külföldi gyakorlat kölcsönhatását, összegezi a magyar trónutódlás és a Szent Korona tana körül folyt vitát és részletes, eleven képet rajzol a magyar koronázásokról.

TOLNAI GÁBOR

Régi magyar főurak

A magyar renaissance és a magyar barokk, a hagyományát őrző és a hagyományavesztett magyarság századainak szellemtörténete ez a lebilincselő mű. Új, nagyszabású összefoglaló kép a hazai machiavellizmusról és a magyar eraszmitákról, Balassa végvári világról, Zrínyiről, Erdély történeti hivatásáról.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT a Társulat tagjai *25%-os kedvezménnyel* rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4).

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

újkori forráskiadványsorozatában megjelent

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN NAPLÓI-nak VI., befejező kötete

Gróf Széchenyi István összes műveinek ez a legújabb kötete a naplónak 1844-től 1848-ig terjedő részét tartalmazza VISZOTA GYULA gondos szerkesztésében és alapos bevezető tanulmányával. A naplónak ez az utolsó része páratlan erővel világítja meg a 48 előtti drámai mozgalmasságú idők történetét.

A több mint 900 lapnyi terjedelmű kötet *bolli ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (Budapest I, Bécsikapu-tér 4.) *18 pengős kedvezményes áron* szerezhetik meg.

Magyar művelődéstörténet

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötete bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakonként tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és közép-nemesség, a jobbágyság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

A hatalmas műnek eddig a két első kötete jelent meg. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest, V. Vadász-u. 16.

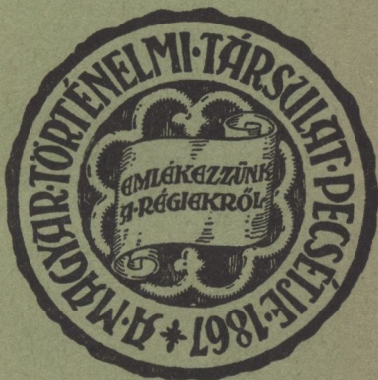
230

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAINAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXIV. ÉVF. 7—8. SZÁM, 1940 SZEPT.—OKT.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft
Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I. Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekk számla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminisztériumi számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII. Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
HÓMAN BÁLINT: <i>Elnöki megnyitóbeszéd</i>	257
SIMONYI DEZSŐ: <i>A szlávok földvárairól</i>	262
ELEKES LAJOS: <i>A román fejlődés alapvetése</i> (I. közlemény)	278

Történeti irodalom.

PRINZ GYULA—CHOLNOKY JENŐ—GR. TELEKI PÁL: Magyar földrajz, I—III. k. Ism.: <i>Glaser Lajos</i>	314
BARTUCZ LAJOS: A magyar ember. A magyarság antropológiája. Ism.: <i>Varga Endre</i>	321
A Gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve, VII—VIII. k. <i>Károlyi Árpád</i> és <i>Angyal Dávid</i> közreműködésével szerk.: MISKOLCZY GYULA. Ism.: <i>Csapodi Csaba</i>	327
LEICHT, PIER SYLVERIO: <i>Storia del diritto Italiano. Le fonti.</i> Ism.: <i>Móra Mihály.</i>	331
HERMANN EGYED—ARTNER EDGÁR: A hittudományi kar története. Ism.: <i>Clauser Mihály</i>	337
DEÁK, FRANCIS and UJVÁRY, DEZSŐ (ed.): <i>Papers and documents relating to the foreign relations of Hungary, I. k.</i> Ism.: <i>Baráth Tibor</i>	338

Szemle.

	Lap		Lap
<i>Lehmann, P.</i> : Mittheilungen aus Handschriften, VI. (<i>Guoth K.</i>)	343	<i>Márkus J.</i> : A liberális szellem a ref. egyházban. (<i>Ifj. Tóth A.</i>)	350
<i>Suchenwirt, R.</i> : Das tausendjährige Österreich. (<i>Juhász L.</i>)	344	<i>Földy J.</i> — <i>Balassa I.</i> : Világostól Josephstadtig. (<i>Török P.</i>)	351
<i>v. Sághegyi L.</i> : A magyar üvegesipar tört. (<i>Berlász J.</i>)	345	<i>Vasváry, E.</i> : Lincoln's Hungarian heroes. (<i>Kosáry D.</i>)	351
<i>Gábel A.</i> : Magyar diákok és tanárok a középkori Párisban. (<i>Barta I.</i>)	347	<i>C. Sforza</i> : Pachitch et l'union des Yougoslaves. (<i>Benda K.</i>)	352
<i>Ruzsás L.</i> : Az egri vár gazdálkodása a XVI. sz.-ban. (<i>Ila B.</i>)	347	<i>Bonnenfant</i> : Églises rurales du département de l'Eure. (<i>Ványó T.</i>)	353
<i>Egry Gy.</i> : Gr. Amerighy Pál. (<i>Farkas L.</i>)	348	<i>Iorga, N.</i> : Istoria Bucureștilor. (<i>Gáldi L.</i>)	353
<i>Klempa, K. v.</i> : Die kulturpolitischen Bestrebungen d. Gr. Georg Festetics. (<i>Tóth L.</i>)	348	<i>Horváth J.</i> : Váradi freskó. (<i>Benda K.</i>)	354
<i>Meszlényi A.</i> : Az egri érsekiség felállításának tört. (<i>Ember Gy.</i>)	349	<i>D. Bachó L.</i> : A Gyöngyösi Kaszinó Egyesület tört. (<i>Eperjessy K.</i>)	355
<i>Roloff, G.</i> : Metternich über die slavische u. magyarische Gefährd. i. J. 1839. (<i>Tóth L.</i>)	350	<i>D. Bachó L.</i> : A Gyöngyösi Alapítványi Kórház tört. (<i>Eperjessy K.</i>)	355
		<i>Kiss I.</i> : Simontornya krónikája. (<i>Bakács I. J.</i>)	356

Tárca.

DOMANOVSKY SÁNDOR: Károlyi Árpád †	357
HAJNAL ISTVÁN: Marczali Henrik †	359

Elnöki megnyitóbeszéd.

A Magyar Történelmi Társulat
1940 május 13-án tartott kassai
díszyülésén elmondotta dr. Hóman
Bálint elnök.

A trianoni összeomlást követő években történetünk nagyjainak és nagy magyar alkotásoknak emlékére rendezett ünnepségeink alkalmával sorra felvonultak előttünk középkori nagy királyaink és az újkori nagy magyar államférfiak, hogy újra tanúságot tegyenek multunk nagyságáról és dicsőségéről.

Ünnepelés közben gyakorta felmerült bennünk a kérdés, helyénvaló-e jelenünk nehéz problémáinak, korunk vívódásainak közepette minduntalan a multról elmélkednünk? Hiszen ez a visszaemlékezés könnyen ábrándozásra és önámításra csábíthat, erőink oktalan túlbecsülésére és hiú bizakodásra ösztönözhet. Elhomályosíthatja tiszta látásunkat, megzavarhatja reális életszemléletünket. Való igaz! — és mégsem félünk a mult idézésétől, mert nem merengeni kívánunk. Tanulságokat és ösztönzést keresünk a mult történéseiben.

Nagy nemzeti katasztrófákat követő válságos időkben a megpróbáltatások terhe alatt szenvedő népek ösztönösen fordulnak mindig a mult felé. Vigaszt, okulást, útmutatást keresnek a történelemben. Hitet és erőt igyekeznek meríteni rég elhalt nemzedékek példájából.

A trianoni magyarság is a multba néző tekintettel vizsgálja fajtája ősi hibáit és erényeit, hogy ezeket gyakorolva, amazokon győzedelmeskedve készüljön fel a nemzetépítő munkára és küzdelemre. Emlékét idézi a középkori magyar nagyhatalmat megalapító és felvirágoztató nemzeti királyoknak s a szellemi és politikai függetlenségért harcászalló hivatott vezéreknek, az ő tanításukat és parancsszavukat megfogadó erős nemzedékeknek, hogy példájukon indulva teljesítse a maga történeti hivatását. Emlékét idézi nagy nemzeti katasztrófáknak is, hogy ezek tanulságait megszív-lelve háríthasson el hasonló veszedelmeket.

A magyar szentkorona közösségébe húszévi távollét után imént visszatért Kassa városában is az emlékezés ejti hatalmába lelkünket.

Látjuk a szentistváni birodalom békés közösségében gyarapodó és nagyra növekvő kis magyar falut: a Nagy Lajos pártfogásával várossá fejlődött és az északkeleti országrész gazdasági, ipari, kereskedelmi, művelődési központjává lett Kassát. Látjuk a gazdag város munkás magyar polgárait Hunyadi János és Mátyás oldalán küzdeni féktelen főurak és cseh hordák bomlasztó törekvéseivel. Látjuk Rákóczi városát két évszázad nemzetmegosztó háborúságaiban harcolni a magyar függetlenségért. És látjuk, miként lett napjainkban az országtól elszakított északi részek magyarságának fővárosává, szellemi életének egyik erős várává, a történeti magyar gondolat hordozójává.

A város történetén végigtekintve, ezeréves multunk négy hatalmas alakja — Szent István és Nagy Lajos, Hunyadi Mátyás és Rákóczi Ferenc — lép elénk a távoli mult ködéből.

Kassa városának minden szépsége, polgárainak szorgos munkája, értelmiségének magyar lelke városalapító és jog-szerző Nagy Lajos királyunkat idézi emlékezetünkbe.

A felvidéki magyarságnak a cseh hatalommal diadalmasan megvívott szellemi küzdelme a felvidéki cseh rablókat megfélemező, garázdálkodásuknak végetvető Hunyadi Mátyásra irányítja tekintetünket.

Ennek a küzdelemnek éltető és mozgató erői között lehetetlen fel nem ismernünk a kassai Dómban nyugvó nagy vezérlő fejedelemnek a kassai magyarság lelkében mind-máig élő szellemét.

A magyarlakta határsáv és a kárpátaljai terület felszabadulása, Kassa és Komárom, Ungvár és Munkács és a többi magyar városok és falvak visszatérése Szent István elgondolásainak igazságáról, a magyar állameszme és a nemzeti közösségtudat hatalmas erejéről tanúskodik.

Méltán idézzük Kassa városában Szent István és Nagy Lajos, Hunyadi Mátyás és Rákóczi Ferenc szellemét, hiszen ennek a szellemnek köszönhetjük, hogy ma itt lehetünk felvidéki testvéreink körében.

De a magyar történet nagy hőseiről emlékezve, ne feledkezzünk meg nemzeti multunk szomorú napjairól, a nagy királyok országépítő uralkodását és a fejedelmek függetlenségi harcait nyomon követő hanyatlás és összeomlás korszakairól se. Gondoljunk Szent István utódának hűbéres hódolatára; gondoljunk a muhi csatára és a mohácsi vesze-

delemre, Budavárra és Nagymajtényra, Világosra és Trianonra. Emlékezzünk meg arról is, mily események és jelenségek vezették be ezeket a nagy nemzeti összeomlásokat. Ne feledjük, hogy valahányszor úrrá lett rajtunk a visszavonás és széthúzás, a gyűlölködés és pártoskodás, a kötelességmulasztás és érdekhajhászás, a gáncsoskodás és önhittség szelleme, valahányszor elhanyaglott népünk kötelességtudása és hivatásérzete, közösségtudata és áldozatkészsége, törvényszerűen bekövetkezett a bomlás és süllyedés folyamata. Fontoljuk meg, hogy ezeknek a nemzetpusztító betegségeknek a csírái még mindig itt élnek a nemzet szervezetében és veszтүnket okoznák, ha nem birkózunk meg velük.

Egység és fegyelem, munka és áldozat, hit és erkölcs az út, amely a magyarság boldogulása és jobb jövője felé vezet. Történetünk sokszor idézett nagyjai személyi érzéseiket leküzdve és minden sorscsapást elviselve, magas hivatástudattal és nemes áldozatkészséggel munkálták a nemzet egységét, szolgálták sokszor a maguk érdekének rovására is a közösséget, védelmezték a nemzet függetlenségét. Ha emléküket idézzük és életük munkáját méltatjuk, necsak szavakkal tegyük: cselekedjünk is az ő szellemükben.

Nemzeti életünk biztonságát és nagy nemzeti céljainkat csak az összes erők egyesítésével, átfogó nemzeti egység és erős központi hatalom megteremtésével, egészséges magyar közszellem kialakításával érhetjük el.

Az egyéni érdekek háttérbe kell vonulnia a nép, a nemzet, az állam érdekei elöl. A pártok, osztályok, felekezetek, nemzetiségek, érdekcsoportok, hivatáskörök, családi közösségek és származási csoportok között fennálló ellentéteket mérsékelnünk kell és eloszlatnunk. Az ellentétek kiélezésére törekvő alattomos erőkkal meg kell küzdenünk; munkájuk csak a társadalom bomlásához és a nemzet romlásához vezethet. Ne keressük, ki milyen vallás híve, melyik osztályhoz tartozik, mily hivatáskörben munkálkodik, minő pártnak, vagy érdekcsoportnak tagja. Csak azt keressük, valóban hasznos polgára-e az államnak, becsületes munkása-e a keresztény magyar közösségnek. Ne firtassuk, ki jobb magyar a másiknál, mert a magyar szónak nincsenek fokozatai. Nincsenek magyar, magyarabb, legmagyarabb magyarok, csak magyarok és nemmagyarok vannak. A szentistváni államközösségben élő másjékú honfitársainkkal szemben ne tőlünk való különállásukat hangoztassuk, hanem történeti hozzánk tartozásukat. Kímélet, megértés, elnézés másokkal, kíméletlen szigorúság és megalkuvást nem ismerő önkritika magunkkal szemben a kötelességünk.

Áldozatos hazafiassággal és meggyőződéses közösségtudattal, keresztényi szeretettel és benső szociális érzéssel kell a magyar sorsközösség részeseit bírálnunk és munkájukat mérlegelnünk, önmagunkat megfegyvelmeznünk és munkánkat a legnagyobb teljesítőképesség határáig fokoznunk. A magyar népközösség minden tagjának, a magyar állam minden polgárának tudnia kell, hogy érdeke nem lehet ellentétes az összesség érdekeivel s ha az volna, kielégítéséről le kell mondania. Mindannyiunknak tudnunk kell, hogy jogokat a magunk számára csak akkor követelhetünk, ha tiszteljük mások jogait és áldozatot tudunk hozni a nemzetért.

Erre int, erre tanít, erre ösztönöz történeti nagyjainknak s az ő nagy magyar nemzedéküknek példája. Erről tett hitet két évtizeden át a felvidéki magyarság is lemondásával, szenvedéseivel, erkölcsi erejével, áldozatkészségével és munkájával.

Szent István birodalmának politikai és gazdasági egysége most húsz éve a trianoni békével felbomlott. Területének kétharmadrésze, negyedfélmillió magyar és sok másajkú testvérünkkel együtt idegen impérium alá került. A politikai és gazdasági kötelékek elszakadtak, de továbbélt az anyaországban és az elszakított részekben honos magyarok közösségtudata és nemzeti érzése, továbbélt és munkálkodott az egyetemes magyar művelődés szelleme.

A felvidéki magyarság tiszteletreméltó önuralommal és minden megbecsülést megérdemlő áldozatkészséggel készítette elő az egyesülést s anélkül, hogy könnyelmű kalandokba bocsátkozott volna, mindvégig hű maradt fajtájához és nemzetéhez. Az egyetemes magyarság erkölcsi erőin és külső hatalmak támogatásán túl az ő hitüknek és bizalmuknak, kötelességtudásuknak és munkájuknak köszönhető, hogy az ezeréves országot szétdaraboló hatalmi politika fölött győzedelmeskedni tudott az igazságos revíziónak a történet tényein és törvényein alapuló szelleme.

Nagyszerű találkozás, hogy a szentistváni közösségből erőszakosan kiszakított testvérek éppen Szent István király emlékének szentelt jubileumi évünkben tértek vissza. Ebben a találkozásban igazolását kell látnunk az utóbbi évek történeti emlékünnepeinek, annak a törekvésünknek, hogy magyar népünket a mult nagy hagyományainak felelevenítésével kívántuk nemzeti öntudatában megerősíteni s a jövő küzdelmeire előkészíteni s ez úton igyekeztünk a határokon belül és kívül élő összes magyarok lelki egységét munkálni, a szentkorona népeinek közösségtudatát ébrentartani és fejleszteni. Az összetartozásnak ez a tudata kell, hogy vezes-

sen bennünket jövő küzdelmeinkben is, a felvidéki magyarságnak pedig ebben a küzdelemben továbbra is elől kell járnia.

Az elnyomatás és szenvedés idején ez a nép képes volt minden erkölcsi erőinek összefogására, képes volt fenntartani, sőt meg is erősítette az őt trianoni csonkaországunk magyar népéhez kapcsoló kötelékeket. Most az egyesülés után ezt az egységet megtörniük, személyi és pártpolitikai, felekezeti és nemzetiségi, hivatásköri, vagy osztályszempontok szerint tagolódniuk és egymással szembefordulniuk, egyértelmű volna multjuk megtagadásával, jövőjük kockára vetésével.

Egység és fegyelem, munka és áldozat, hit és erkölcs kell, hogy továbbra is vezéreszméi maradjanak a szentistváni közösségbe visszatért s az őket ott testvéri szívvel fogadó népnek.

A Magyar Történelmi Társulat 1938. évi november hó 7-én tartott rendkívüli közgyűlésének határozata szerint eljöttünk Nagy Lajos és Rákóczi Ferenc városába, hogy a magyar történettudomány művelői és kedvelői nevében ez ősi város falai között mondjunk köszönetet felvidéki testvéreinknek a történeti magyar gondolat szolgálatában elszenvetett húszéves nélkülözésért és áldozatokért, a szentistváni állameszme védelmében megvívott szívós és kitartó küzdelmükért. Eljöttünk, hogy a magyar mult szellemét idézve hódoljunk sírjánál Rákóczi Ferenc emlékének és a történetíró teljes felelősségérzetével hívjuk fel népünk minden fiát az ő szellemének, minden nagy magyarok nemzetépítő munkájának követésére.

A szlávok földvárairól.

A szláv településtörténet legérdekesebb, de egyben leg-problematikusabb emlékei közé tartoznak a földvárak. A régészek egy része a kora középkorra datálható földvárak közül azokat, melyek a szlávok által benépesített területeken találhatók, szláv hradistykéknak szokta nevezni. Ez az eljárás azonban sokszor erőltetett, sőt önkényes: mint látni fogjuk, a legtöbb esetben minden alapot nélkülöz. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a szláv korról foglalkozó archaeológiának a leletekből levont eddigi következtetéseit csupán munkahipotézisnek tekinthetjük. Ennek a bizonytalan állapotnak az újabb régészeti kutatók is tudatában vannak, de azért még a megítélésztő terminológián sem akarnak változtatni, hanem tovább fejlesztik. Nem csoda ilyen körülmények közt, hogy a szlavisztika többi tudományága bizonyos bizalmatlansággal viseltetik a szlávkor archaeológia megállapításaival szemben. Ennek megváltoztatása érdekében talán nem lesz felesleges, ha megkíséréljük vizsgálat tárgyává tenni a „szláv hradistykék“ kérdését. Éppen a régi szlávok kultúrájának megismerése érdekében tesszük ezt, hogy a szláv földvárakról szóló tudásunk minden erőszakos belemagyarázás elvetésével, biztos alapokon nyugodjék. Végre is, a szlávok őstörténetének kutatói nem beszélhetnek lengyel, német, cseh vagy magyar archaeológiai módszerekről, hanem csakis az *archaeológia* tudományos módszerét alkalmazhatják. A sovinszta vagy politikai „módszer“ többnyire elhomályosítja a régész „látását“ is; csak egyforma mértékkel szabad mérnünk.

A szláv hradistykék problémájának vizsgálata során különös tekintettel kell lennünk a szlovák felföld földváraira, mert e téren éppen az utóbbi években történtek figyelemre-méltó kutatások, elsősorban Eisner irányításával.¹ De

¹ J. Eisner: Slovensko v pravěku (Bratislava 1933), 154—159, 270—276. I. és a Sbornik Muz. Slov. Spol.-ban azóta megjelent archaeológiai beszámolóiban.

Červinka morvaországi munkássága is jelentékeny mértékben vitte előre a hradistyékről való tudásunkat.¹

A hradistyék keletkezési ideje és a szlávoknak a Kárpáti-medencében való első megjelenése egymással szorosan összefüggő kérdések. A szlávok a Kárpátok medencéjében észak és kelet felől körülbelül a VI. sz. közepétől fogva kezdenek megjelenni.² Hogy megmozdulásukat az avarok előrenyomulása idézte elő, az több, mint valószínű és így már röviddel 568 előtt is számolnunk kell *kisebb szláv* csoportok bevándorlásával. Nagyon valószínű továbbá az is, hogy az avarok nagyobb számban hoztak magukkal szláv alattvalókat és foglyokat. Új hazájukban, a leletek tanúsága szerint, az avarok és a szlávok nagyszámú őslakosságot találtak. Ezek minden valószínűség szerint az illyrekhez tartozó népekből (pannonok, osok), keltákból, a provinciák területén pedig római vagy romanizált városi lakosságból tevődtek össze, akik túléltek a vándorló germán hódítók korát is. Nehéz megmondani, hogy Jordanes „Venetharum natio populosa”-ja³ már a szlávokat jelenti-e vagy pedig még csak a Visztula vidékén élő illyr vinidekre vonatkoztatható. Mindenesetre az a körülmény, hogy a szlávok már a VII. és VIII. században a Balkán-félszigettől északra az Elbe-folyóig terjeszkedtek, mondhatni pontosan azon a területen, ahol az ókori illyr, venet és thrák-dák-géta népek éltek, arra enged következtetni, hogy itt mindenképen *illyr-szláv asszimilációval* kell számolnunk. Nézetünk szerint a közeli szatem nyelvrokonság⁴ megkönnyíthette ezt a folyamatot, az idegen uralom pedig nyilván még jobban összehozta a rokonokat. Ilymódon a szláv lassan kiszorította az ősi illyr vinid-venet népek nyelvét, ezek viszont ős. nevüket ruházták egyes szláv törzsekre, így a vendekre. E feltevésünket az archaeológiai leletek támogatják. A keszthelyi sírok nem avar leletcsoportját kétségkívül az őslakoságnak kell tulajdonítani, de nagyon valószínű, hogy a már velük asszimilálódott szlávoknak is

¹ I. L. Červinka: Slované na Moravě a říše Velkomoravská (Brno 1928), 71—136. l.

² Korábbi időkbe való erőszakolásokat, mint pl. a daciai Tierna helynevet, vagy Vib. Sequester „Albis Suevos a *Cervitiis* dividit” adatát, kétes értékű bizonyosságuk miatt el kell vetnünk.

³ Mon. Germ. AA. V. 62/63. A sclaveni mindenesetre ekkor még csak a Visztula és Dnyeper közti területen, vagy legfeljebb a Duna torkolatvidékén (Noviodunum?) élhettek.

⁴ N. Jokl: Illyrien. Ebert Reallex. VI. 38. l. Simonyi D.: Wann hat sich das illyrische Volkstum im westlichen Karpatenbecken ausgebildet (Budapest 1935), 13. l. Újabban Krahe az illyrt kentum nyelvnek tartja.

éppen úgy kultúrhatékaul tekinthető. Eire utalnak a dévényújfalusi avar-szláv sírmező keszthelyi vonatkozásai. Bármint vélekedjünk is e dolgok felől, annyi bizonyos, hogy a keszthelyi nem avar csoport ilyen értelmezésével a történet, a nyelvtudomány¹ és a régészet megállapításai szépen összhangba hozhatók.

Az őshazából elvándorolt szlávtság a Dunától északra is az avarok uralma alá került, egészen a Wachau-ig.² A kalandozások és a belső egyenetlenség folytán elgyengült avarokat a VIII. század végén Nagy Károly legyőzi és országuk egy részét, Pannóniát a szlávokkal együtt uralma alá hajtja. 803 után már az avarok minden ellenállása megtört.³ A Dunától északra lakó morvaszlávoknak csak ezután sikerült önállóságra szert tenniök,⁴ de a következő mintegy száz esztendő nagy része is váltakozó kimenetelű függetlenségi harcokban telik el. Nagy-Morávia fenállásának a már előzőleg (892-ben) Arnulf által is segítségül hívott magyarok vetnek véget 900 körül. Ezentúl Cseh- és Morvaország, éppenúgy mint a Duna völgye, a kalandozó magyarság felvonulási területe volt Németország felé. 933-ig tehát aligha lehetett a csehmorva föld nyugodt fejlődésre alkalmas. A X. századtól kezdve a Kárpátmedencében már nem beszélhetünk a szlávtság kultúrjavainak egységes fejlődéséről, mert a kialakulóban lévő új magyar állam más színezetet és jelleget ad a további szláv kulturális fejlődésnek. A szlávok önálló fejlődéséről a X. századtól kezdve csak az orosz, lengyel és csehmorva területen szólhatunk.

A Kárpátok gyűrűjén belül azt a kort, melyben a „szláv várakat“ és a rájuk jellemző kultúrhatékot kutatnunk kell, az 568. és 900. évekkkel körvonalazhatjuk. Ezt az időszakot két alperiódusra oszthatjuk. Az első mintegy 230 évig (568—803) tartott és méltán nevezhető avar kornak; az

¹ Pécs (5 ecclesiae) Melich szerint (A honfoglaláskori Magyar ország, 413. l.) nem szláv. Nagyon valószínű azonban, hogy az illyr nyelv ötöt jelentő emléke (esetleg avar közvetítés? Bécs analógiájára?).

² A Wachau (Melk és Krems közt) még 830-ban is a Nagy Károly által elfoglalt egykori „terra Avarorum“-hoz tartozó helyként szerepel. (Mon. Germ. Dipl. regum Germ. ex stirpe Karol. I. 2—3.)

³ Az avarok Nagy Károly hadjárata után is tovább élnek még a források szerint, így 863: Gens Hunnorum christianitatis nomen aggressa est, Ann. Alaman. cont. (Mon. Germ. SS. I. 50.) és a megtért és megmaradt avarok „usque in hodiernum diem“ (870—873) adót fizetnek a királynak. Conv. Bag. (A magyar honfoglalás kútfoi, 304. l.)

⁴ 822-ben említik először a morvákat (Marvani), Einhard (Mon. Germ. SS. I. 209. l.). A Samo, frank kereskedő által alapított és 35 évig enn álló szláv állam holléte ezidőszert bizonytalan.

északnyugati Felvidéken nevezhetjük, ha úgy tetszik, „avar-szláv“ kornak is. A második, morvaszláv-kor Morávia területén, tehát a Garamig 803-tól 900-ig terjed. Ez a korbeosztás könnyen összhangba hozható, mint látni fogjuk. Eisner két első hradistye-korszakával is, és csupán az értelemzavaró terminológia kiküszöbölésére törekszik. Eisner 3. korszakát (950—1200) a szlovák felföldön a fentiek alapján erőltetettnek tartjuk. Schránil¹ a második földvár-korszakot Cseh-Morvaországban a X. század elejétől datálja és helyesen a hercegség korának (Fürstenperiode) nevezi.

A sáncos földvárak eddigi tudásunk szerint már a bronzkorban, de különösen a Hallstatt-kortól kezdve jelentkeznek mind nagyobb számban Európában. Nyilvánvaló, hogy nagyobb népmozgalmak kényszerítették az őslakosságot e sáncsal körülvett menedékvárak építésére. A különféle földvárakat, melyek ezrével találhatók Európában,² nagyság, helyzet és erősítési módjuk szerint két nagyobb főcsoportra redukálhatjuk. Az első csoportba tartoznak a hegyek gerincén és nagy erdőségek mélyén fekvő, többnyire nagy kiterjedésű, egy vagy több sáncgyűrűvel körülvett földvárak. A másik csoportba az alacsonyabb hegynyulványok végén, meredek sziklászirtéken, a folyók vagy utak mentén vagy síkvidéken (többnyire mocsaras helyeken) álló erődöket soroljuk. Az erősítés módja mindkét esetben különféle lehet, így földből hánvt sánc, esetleg kövekkel keverve, azután sövény, palánk,

¹ J. Schránil: Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens (Berlin u. Leipzig 1928), 284, 288—322. l.

² Nagy Géza Nagymagyarországon mintegy 320 pogány várat számlált össze (Könyöki J.: A középkori várak, Budapest 1906, 279—297. l.), de az elpusztultnak jelzett mintegy 620 vár közül még legalább 200 sorolható a földvárak közé. Nálunk Rómer F. (Les camps barbares fortifiés. Compte-Rendu de la 8. session, Congrès intern. Budapest 1878, II. 1, 78—102. l.) és Nagy G. (Pogányvár, Könyöki i. m. 221—229. l.) kutatásai óta az ősi földvárak iránti érdeklődés, sajnos, egészen elsorvadt. A neolitikorinak hitt híres lengyeli sáncot Tompa F. Bersu jelenlétében átmetszette és a felásott sáncrészek alatt késő-Hallstatt- és kora La Tène-kori cserepeket találtak. (Arch. Hung. V—VI. 47. l.) E sorok írója a Vértes, Pilis, Börzsöny, Mátra és Bükk földvárait kutatva, több helyen cseréptöredékeket is talált. Így pl. a Hasznos feletti nagy-kiterjedésű és hármass sáncgyűrűvel körülvett „Óvár“-on (7480) és a Szilvásvárad fölött levő „Kelemenszéke“ (7300) nevű földvárban. E földvárakat típusuk szerint a magaslati sáncos menedékvárakhoz kell sorolnunk és a felszedett cserépdarabokból nagyjából annyit megállapíthatunk, hogy a Hallstatt-kortól kezdve többször lakhattak bennük. Sajnálattal kell azonban megnyugodnunk abban, hogy e földvárak megásására aligha kerül egyhamar sor. Újabbban a M. N. Múzeum végeztet ásátást a Pomáz feletti „Kőhegy“-en, ahol állítólag már a bronzkorban volt erődítmény.

cölöp stb. E csoportosításból a rendeltetés megállapítása is önként adódik. A magaslati nagy földvárak hozzáférhetetlen voltak nál és nagy befogadóképességük nál fogva menedékül szolgáltak a környékbeli lakosságnak veszedelem idején. Ezt igazolja halikarnassosi Dionysios adata is, amely szerint Servius Tullius (Kr. e. 550 körül) a lakosság védelmére mindenfelé emeltetett ilyen magaslati erődöket (πάροι).¹ A kisebb erődítmények esetében, mivel nagyobb tömegek befogadására alkalmatlanok voltak, csak védővár vagy őrhely voltukra lehet gondolni. Ezek a földvárak régebbi időkben utak vagy határok biztosítására szolgáltak és mindig közel estek a lakottabb vidékekhez, később a középkorban helyükön vagy a közelükben épültek a végvárak, sőt sok esetben a lovagvárak is. Természetesen a két főtípus között számtalan átmenet, változat fordul elő a természet adottsága szerint. Felosztásunk csak annyiban tér el a másokétól, hogy inkább ragaszkodik a geográfiai szempontokhoz, s nem törzsi vagy fejedelmi várakról beszélünk, bizonyító anyag nélkül. Bátran megállapíthatjuk azt is, hogy az első csoportba tartozó sáncos menedékvárakat csak *átmenetileg lakták*, míg a másik csoportba sorolt kisebb-nagyobb erődítményeket sztratégiai illetőleg defenzív céljuknál fogva *állandóan lakottnak* mondhatjuk.

A prehisztorikus földvárak közül alig van egynéhány (pl. Galliában), melyet a történeti adatokkal azonosítani lehetne. Így van ez a koraközépkortól kezdve a későbbi időkben is. Elég rámutatnunk arra, hogy az I. Henrik által (924 óta) emelt menedékvárak közül, melyek a magyar támadások ellen a 9 évi fegyverszünet alatt készültek, mindezt még egyet sem sikerült megtalálni.²

Ilyen körülmények között az archaeológiai kutatásokra hárul annak a feladatnak a megoldása, hogy a szlávoklakta területen lévő prehisztorikus várak közül melyiket nevezhetjük szláv várnak, továbbá, hogy mennyiben indokolt ez az elnevezés, vajjon valóban a szlávok építették-e ezeket vagy csak átvették és a maguk céljára átalakították, s így tovább. Mind olyan kérdések, melyekre az archaeológia a leletek és azok eltérő értelmezése alapján, sajnos, még nem tud kielégítő választ adni. A nehézség egyrészt abban van, hogy miután a nagyobb földvárak szakszerű felásása költséges dolog, csak a felszínen talált cserepekre vagy próbaásatásokból

¹ Lib. IV. c. 15.

² C. Schuchhardt: Die Burg im Wandel der Weltgeschichte (Leipzig 1931), 227. l.

származó maradványokra vagyunk utalva, másrészt az a legtipikusabb kerámikus anyag, amelyre leginkább lehetne támaszkodni, eddigi ismereteink szerint csak a X. századtól kezdve fordul elő földvárakban is.¹

Mielőtt a leletek datálására térnénk, lássuk, melyek azok az emlékek, amelyek szláv eredetűeknek tekinthetők és így a hradistyéknak szlávoktól lakottságát bizonyíthatnák. Ennek a megállapítása a szlávkori régészet legnehezebb feladata. A szlávoklakta területeken az 568 és 900 közti időszakból nagy számban maradtak ránk anyagi kultúrmaradványok a telephelyekről és sírokból, így edények, szerszámok, fegyverek, ékszerek stb. De ezekből az emlékekből oly csoportot vagy darabot, melyet, ha csak bizonyos határozottsággal is, szlávnak minősíthetnénk, eddig még nem sikerült kiválasztani. A legutóbbi időkig is fenntartotta magát az a feltevés (melyet mi csak munka-hipotézisként fogadhatunk el), hogy a hullámvonalakkal díszített kerámia és az ú. n. halántékgyűrű szláv hagyatéknak tekintendő. A hullámvonalas kerámiáról már biztosan tudjuk, hogy díszítésmódja a szlávok koránál régebbi eredetű: nemcsak a római provinciális kultúrában és a germánoknál, hanem már a La Tène-korban is gyakran előfordul. Ez a kerámiai típus aztán vagy az itt talált őslakosságtól vagy más népek (pl. a bajorok)² közvetítésével került a szlávok kultúrhagyatékába. A halántékgyűrűről is kisült, hogy elterjedési köre nyugat felé túlhaladja a szlávizált területeket.³ Mindezek alapján meg kell állapítani, hogy e két kultúremlék sem feltétlenül és nem minden esetben határozza meg a szláv etnikumot; egyes (római-német vagy bizánci) ipari centrumokból a kereskedők messze földre elvihették a vásárokra, ahol ezeket az árukat (főként ékszereket vagy fegyvereket) az őslakó éppúgy megvásárolhatta magának, ha tetszett, mint a nemrég megtelepedett szlávok. Ha pedig a durvább, korong nélkül készített edényeket nézzük, akkor sem beszélhetünk kimondott szláv munkáról, hanem éppúgy gondolhatunk a római civilizációtól mentes őslakó primitív háziiparára, mint a jövevény vagy vándorló népek fazekasaira.

Ezt a kerámikus anyagot elvetni azonban azért, mert etnikai vonatkozásban nem mond semmi bizonyosat, helytelen volna, mert úgyszólván egyedüli korhatározó jellegű forrásunk. Igaz, ezidőszert a kor meghatározása tekinteté-

¹ Schránil i. m. 315—317. l.

² P. Reinecke: Karolingische Keramik aus dem östlichen Bayern. Germania XX. 1936, 198—202. l.

³ P. Reinecke: Zur Herkunft der slavischen Schläfenringe. Germania XVIII. 1934, 218—219. l.

ben sincs köszönet, mert ha ismerünk is pénzlelettel hitelesített hullámvonalas kerámiát, ez, mint már említettük, csak a legifjabb fokozatban került elő hradistyében. A tipológia szempontjából az ezeknél idősebb fejlődési fázisra mutató edényeket Németországban „mittelslavisch”-nak mondják.¹ Persze ez sem mond sokat évszámok nélkül, mert nem tekintve a pusztá (sztratigráfia nélküli) tipologizálás megbízhatatlanságát, az egyes periódusok kormeghatározása is ingadozó. Schráníl pl. csak két periódusra osztja a hradistyekultúrát,² a második korszak kezdetét a X. század elejére teszi. Mások, mint Červinka, Niederle és Eisner három korszakra tagolják a földvárakultúrát. A második periódust Morvaországban Červinka a IX. és X. századba datálja,³ Niederle a német klasszifikációra támaszkodva általában a X.-re és a XI. század elejére teszi,⁴ míg Eisner Szlovákiában 800—950,⁵ legújabban 850—950 közti időben állapítja meg.⁶ E korbéli eltérések ellenére mégis csak ragaszkodnunk kell a forrásanyaghoz, mert e bizonytalanságnak nem a leletanyag az oka, hanem a tervszerű ásások elégtelen volta, éppen a földvárak tekintetében. A második földvárcsoportunkba tartozó Zantoch⁷ és Dévény⁸ földvárak felásása után most egy nagy sáncos menedékvárat kellene szakszerűen megásni. Éppen az ilyen magaslati földvárak esetében nem elégedhetünk meg néhány a felszínen összeszedett cserépdarab vallomásával.

Amilyen indokolatlan szláv kerámiáról beszélni, éppoly szerencsétlen gondolat a hradistye-korszak elnevezés használata is. Az ú. n. hradistye-kerámia tudvalevőleg nemcsak földvárakban fordul elő, hanem sírokban és nyílt telepeken még sokkal nagyobb mennyiségben. A hradistyéken pedig

¹ Legújabban nagy szorgalommal vizsgálták az Elba és Odera közti vidék kerámikus leletanyagát (H. Kurtz : *Slavische Bodenfunde in Schlesien*, Breslau 1936 és H. A. Knorr : *Die slavische Keramik zwischen Elbe und Oder*, Leipzig 1937, Mannus Bücherei 58.).

² Schráníl i. m. 284. l.

³ Červinka i. m. 210. l.

⁴ L. Niederle : *Rukovět Slovanské Archeologie* (Praha 1931), 250. l.

⁵ Eisner i. m. 240, 250—260. l.

⁶ Eisner : *Z nové literatury o době hradištní na Slovensku*. Bratislava X. 1936, 451. l.

⁷ A. Brackmann und W. Unverzagt : *Zantoch, eine Burg im deutschen Osten. I. Zantoch in der schriftlichen Überlieferung und die Ausgrabungen 1932/1933* (Leipzig 1936).

⁸ Výzkum na hradě Děvine u Bratislavy roku 1935. I. Eisner, *Archeologické vykopávky*. Bratislava IX. 1935, 426—28. l. és Bratislava X. 1936, 452—455. l.

nemcsak ez a kerámia ismeretes, hanem régebbi, Hallstatt- és La Tène-korabeli cserepek is. Bármilyen nagy a különbség e maradványok között, éppen olyan joggal nevezhetők azok is földvár-kerámiának. Mivel azonban egyik sem földvár-kerámia tulajdonképpen, hanem a folyóvizek mellett élő lakosságnak a *földvárakban is használt* edénymaradványai, azért helytelen az elnevezés használata és hiba azt a köztudatba belevinni. Az ilyenfajta terminológia a szakembereknél is megbosszulja magát, mert a korszak tagolásában ellenmondás áll elő. Így például az I. vagy „předhradištní“ kor kifejezetten azt jelenti, hogy az e csoportba tarozó kerámia nem való földvárakból. Ezt jelenti Eisnernél is, aki ezt a kort 600—800 közé teszi, de ha a IX. századba is áttoljuk, mint Niederle — aki hradištyékből (pl. Kouřim és Höbbeck)¹ való „předhradištní“-kerámiára hivatkozik —, akkor a předhradištní elnevezésnek nincs létjogosultsága. Höbbeck egyébként nem is szláv vár: tudjuk, hogy Nagy Károly emeltette 789-ben a vilzek ellen, s ezek aztán 810-ben a várat elfoglalták és elpusztították.² A „předhradištní-kor“ megjelölés egyben azt is jelenti, hogy a szlávok bevándorlásuk első idejében nem laktak földvárakban még átmenetileg sem, hanem nyílt telepeken, sőt az avarokkal együtt is temetkeztek (Keszthelyen és Dévényújfalun). Ezek szerinti ajánlatos mind a „hradištye-kor“, mind a „hradištye-kultúra“ elnevezést egészen mellőzni. Sokkal jobb a használatban lévő másik, „szláv kor“ elnevezés, de csak azokon a területeken, amelyek kívül estek az avar és a frank birodalom határain. Hangsúlyozzuk tehát, hogy a szláv megjelölést csak a korra vonatkozólag tartjuk helyénvalónak az említett területi megszorítással, míg a leletanyagra nézve a fenti okokból nagy óvatosságra van szükség az etnikai megjelölés tekintetében.

A szlovák felvidékre Eisner alkalmazta először a szláv időknek három periódusú beosztását.³ Noha az általa is alkalmazott „hradištye-kor“ kifejezéssel az eddig elmondottak alapján nem érthetünk egyet, időbeli beosztását a két első periódusra vonatkozólag nem lesz nehéz a már megemlített korbeosztással összhangba hozni, mert maga sem tartja még ezeket végérvényesnek. Említettük már, hogy a II. periódus idejét újabban 850 és 950 közé teszi; nézetünk szerint helyesebb lett volna, ha a 950-es korhatárt szállítja le 50 évvel, mert ezzel a történeti tényeknek jobban meg-

¹ Niederle i. m. 248. s köv. l.

² Niederle i. m. 105. l.

³ Eisner i. m. 239—276. l.

felelő keretet kapott volna. A II. vagyis morvaszláv-kort az északnyugati Felvidéken, mint láttuk, mindenképen 803—900 időre kell tennünk, 950-ig legfeljebb Morvaországban vihető ez a periódus. Eisner I. korszakát (600—800) előbbre visszük vagy 30 évvel és avar-kornak nevezzük; az északnyugati perifériákon élhetünk az avar-szláv elnevezéssel is. Az Eisner-féle III. hradistye-periódus (950—1200) bevezetését teljesen feleslegesnek tartjuk. A Kárpáti medencében a X. század elejétől kezdve a honalapító magyarság oly állami keretet nyújtott, amelyben a szlávság is biztosítva volt, és így ez idő után nem beszélhetünk komolyan szláv várak keletkezéséről, mert ezekre nem is volt már szükség. A X. század eleje után következő korban csakis a szláv államokban lehet szó igazi szláv várak emeléséről. Tudjuk pl., hogy a Kyjev melletti Belgorodot Vladimir építteti 991-ben.¹

A szláv-kori várak szláv eredetének igazolását, mint láttuk, nem várhatjuk ezidőszerint az archaeológiától sem. Hátra van még a történeti adatok segítségül hívása. Sajnos, a rendelkezésre álló történeti forrásokban a földvárak elnevezése körül nagy összevisszaság uralkodik, nyilván azért, mert a krónikások valószínűleg nem vetettek nagy súlyt arra, hogy mikép nevezzék helyesen a különféle fajtájú és rendeltetésű várakat. A civitas, urbs, castrum, castellum és munitio elnevezések a forrásokban egészen határozatlan jelentésűek és úgy látszik, nemcsak időszakonként, hanem szerzőnként is változó értelemmel bírhattak. A zürzavart még jobban növeli, hogy a forrásokban említett várakat igen nehéz az ismert földvárakkal kapcsolatba hozni és így topográfiaiilag is meghatározni. Vogastisburgról (631)² vagy Kanburkról (805) nem tudjuk, hol voltak, Hühbeck helyét ismerjük, de magát, mint láttuk, nem tekinthetjük szláv várnak. A fuldai évkönyvekben említett Rastislav vára és a civitas Wiztrachi fekvése ismeretlen. A civitas Dowina-nak Dévénnel való azonosítása elég bizonytalan. Mosaburgról sem mondható éppen holtbizonyossággal, hogy Zalavárral azonos. Majdnem bizonyos, hogy a 830 után Nyitrán (loco vocato Nitrava) Adalramus salzburgi érsek által felszentelt egyház³ a Várhegyen épült, de a legújabb ásatások eddig csak

¹ Niederle i. m. 105. l.

² Castrum Wogastisburc, Fred. Mon. Germ. SS. rer. Merov. II. 155. l. E. Schwarz azt hiszi, hogy a Kaaden melletti Burberg-gel azonos (Sudeta IV. 1928, 154—164. l.)

³ Conv. Bag. c. XI. (A magyar honfoglalás kútfoi, 310. l.). Itt még nincs szó Szt. Emmeram egyházáról, erről először csak a Vita SS. Zoerardi et Benedicti-ben hallunk.

XI. és XII. századi sírokat hoztak felszínre.¹ Már ezekből is látható, hogy a történeti forrásokból sem meríthetünk sok tanulságot a „szláv várak“ eredetére vonatkozólag.

Nem sok eredménnyel kecsegtet a hely pontos ismerete nélkül az sem, ha a fenti várelnevezéseket vizsgáljuk. Mégsem akarjuk azonban elmulasztani, hogy az *urbs* és *munitio morvaszlávokori használatával* kapcsolatban a *civitas* értelmére is próbáljunk következtetni. Dopsch megállapításai szerint a *civitas*, a kára „koraközépkori népi közösség“ (*Völkerschaftsgemeinde*), akár a későbbi „város“ értelemben vesszük, vesszük, a Karoling-korban sem jelent szükségképpen várat.² A szláv történészek és régészek mégis előszeretettel használják a *civitas* hradistye értelemben.³ Hogy ez mennyire megalapozatlan eljárás, talán elég Herbord szavaival bizonyítanunk, aki szükségesnek tartja a megkülönböztetés kedvéért ezt írni *civitates et castra natura et arte firma*.⁴ Ez a különbségtétel kitűnik azonban a fuldai évkönyveknek néhány morvaszlávokori adatából is. 855-ben a morvák egy bizonyos helyen tartózkodtak, mely „firmissimo . . . vallo munitum“ volt, 864-ben Rastislavot „in quadam civitate, quae . . . Dowina (puella) dicitur“ ostromolják; 869-ben a frank sereg „in illam ineffabilem Rastizi munitiorem et omnibus antiquissimis dissimilem venisset“; 871-ben pedig Sventibald „urbem antiquam Rastizi ingressus est“. Vannak, akik mind a négy adatot egy várra vonatkoztatják, mások ismét három különböző várat látnak ez adatokból. Bármint áll a dolog, annyi bizonyosnak látszik mindenképen, hogy a két utolsó adat egy várra, mégpedig Rastiz várára vonatkozik. Vegyük sorra az adatokat. A 855-i igen erős sánccal megerősített helynek a holléte bizonytalan ugyan, de valószínűleg éppoly határvédő erőd lehetett, mint az ugyancsak 871-ben említett

¹ V. Mencl: *Stredoveká architektúra na Slovensku* (Prah—Prešov 1937), 60. l.

² A. Dopsch: *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit*, II. 104—107. l. Sőt Nagy Károly egyik 770-ben kelt oklevelében, mely az Angers melletti St. Étienne kolostor immunitásáról szól, kifejezetten a *civitas urbs*-éről van szó. (M. episc. Andegavensis civitatis de monasterio S. Stephani, qui est *sub urbe ipsius civitatis* prope murum constructus. Mon. Germ. Dipl. Karol. I. 88. l.)

³ Hasonlóképpen járnak el, sajnos, más újabb írók is, mint K. Vogt: *Die Burg in Böhmen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts* (Forsch. zur Sudetendeutschen Heimatkunde, H. 8. Reichenberg—Leipzig 1938), 29. l. és H. Uhtenwoldt: *Die Burgverfassung in der Vorgeschichte und Geschichte Schlesiens* (Breslauer Historische Forschungen, H. 10. Breslau 1938), 50. l. Uhtenwoldt ugyan a *civitas*=vár mellett azért territoriális egységre is gondol. (Uo. 51. l.)

⁴ Herbordi *Vita Ottonis* ep. Mon. Germ. SS. XII. 777. 20.

csehországi „vallo firmissimo“ körülvelt erődítmény. Dowina civitas is Rastislav országának egyik megerősített helye volt, de nem szükséges feltétlenül valami magaslaton álló várra gondolni, mert vízivár is éppúgy lehetett, mint valamely más síkvidéki erőd, akárcsak a Brigetioval szemben álló római kori „Leányvár“.

Rastislav munitio-ja (869), illetve urbs-a (871) valami egészen nagyszerű, hozzáférhetetlen, a régebbiektől teljesen eltérő sáncos vár lehetett, amely minden valószínűség szerint székhelye is volt régtől fogva. A fuldai krónikás adatai arra látszanak mutatni, hogy az urbs értelme ebben az esetben eltérő a civitasétól, sőt előbb is inkább a munitio szót használta. Szóval akár egy, akár két krónikástól is ered a két adat feljegyzése, feltűnő a civitas szó mellőzése, feltehető, hogy nem ok nélkül. Részünkről Rastislav várát ezért a magaslati földvár-típushoz tartozónak gondoljuk, mert ezt a típust a szlávok addig valóban nem használták állandó lakóhelyül, hanem csak menedékvárul. Elég ha az Elbától keletre eső nagyszámú kisebb síkvidéki kerekvárra gondolunk,¹ melyeknek szláv eredete nyilvánvaló, vagy pedig más folyómenti várakra (pl. Nyitra, Dévény), ahol a morvaszlávok állandóan tartózkodtak is. A két típus közti különbséget Nyitravarának Zobor és Zsibrica sáncos várakkal való szembeállítására szemlélteti legjobban. Rastislav tehát valószínűleg egy ilyen őskori eredetű sáncos menedék-hradistyt alakított át céljainak megfelelően és akkor várát valóban minden korábbtól eltérőnek kell tekintenünk. Abból, hogy Német Lajos fia Károly „omnia moenia regionis illius cremavit incendio“, nem kell mindjárt arra következtetni, hogy a védőfalak is fából voltak, mert hiszen elég égetett agyagfalat ismerünk a földvárakból is.

Azt a feltevést, hogy az urbs valóban éppen magaslati sáncvárat jelent, még két példával támogathatjuk. Thietmar salzburgi érsek IX. János pápához írt levelében azt írja a morvaszlávokról, hogy „latibulis et urbibus occultati fuerunt“², vagyis urbs-okban rejtőztek el szorult helyzetükben. Merseburgi Thietmar az 1015. évnél megemlíti egy nagy kiterjedésű menedékvárat (urbs Businc), ahol ezer férfi és sok asszony meg gyermek tartózkodott az ostrom idején.³

¹ Schuchhardt i. m. 231. l.

² Thietmar levele IX. János pápához. (A magyar honfoglalás kútfoi, 326. l.)

³ Helye ismeretlen. Régebben Bautzenre gondoltak. Újabban Semkowicz a Pozsonyszentgyörgy feletti földvárat hiszi Busincnak (Geograficzne podstawy Polski Chrobrego, Kraków 1925, 39—41. l.), Chaloupecký pedig Pozsony régi várát (Bratislava VIII. 1934, 130—131. l.).

Tehát itt sincs szó civitasról. Bármint vélekedjünk is ezekről az adatokról, annyi bizonyos már az eddigiekből is, hogy a civitas nem jelent minden esetben várat, legkevésbé pedig magaslati menedékvárat, hanem főleg sűrűbb népességű települést, melyet szintén megerősítettek, ha az esetleg fölötte vagy közelében lévő vár (castrum, castellum) nem volt elég nagy a lakosság befogadására veszély idején.¹ Ezek figyelembevételével óvatosabbnak kell lennünk a Bajor geográfus (IX. sz.) civitates-einek értelmezésében. E változó értelmű civitasokat egyes jogtörténészek zsupáknak is megtették, de e feltevés támogatására eddig még semilyen meggyőző adatunk nincs. Bizony Kadlec is csak a régészek, sajnos, bizonytalan értékű „hradistye-kultúra” fogalmára építette erre vonatkozó megállapításait.²

Az archaeológiai és történeti forrásoknak kellő értékükre való leszállítása után bizony nem sok pozitívumot hozhatunk fel a kora- és középszláv kori hradistyek szláv eredete mellett. Véleményünk szerint azonban éppen a bizonytalanság kódének elosztatásával nyert negatívumok segítségével juthatunk, igaz, hogy csekély számú, de bizonyosabb megállapításokhoz. Lássuk tehát, mi az, amit a hradistyek és szlávtság közti kapcsolatról határozottan állíthatunk.

Azon a területen, ahol a szlávtság a koraközépkor folyamán elterjedt, nagy számban voltak már régebbi földvárak. Ez ősi hradistyek keletkezési idejét a leletek alapján teljes bizonyossággal tehetjük a Kr. e. első évezredbe, az ú. n. Hallstatt-korszakba. Nem kétséges az sem, hogy a Duna-medencében az illyr-thrák népeknek kell tulajdonítanunk e földvárak építését. A későbbi korokból származó leletek azt bizonyítják, hogy az ó- és középkorban élő népek is használták ez ősi földvárakat, amelyeket, akár védelmi, akár menedékhelyül szolgáltak, céljaiknak megfelelően jókarban tartani igyekeztek vagy átépítettek. Tudjuk a történeti adatokból, hogy újabb honfoglaló vagy bevándorló népek egészen új földvárakat is építettek a megváltozott viszonyokhoz és határokhoz képest, szükségleteikhez mérten, így az avarok, szlávok és magyarok is. Hogy a szlávok mikor és hol építettek maguknak először földvárakat,

¹ Mindenesetre érdekes egy kétes hitelű oklevél feltűnő megkülönböztetése 863-ból (?) (1062-iki átirat ?): homines castelli et civitatis (Cod. dipl. et epist. Mor. I. 32., 137. l.), de a fuldai annalista 870-nél szintén civitates et castella-ról beszél.

² Kadleccel tehát nem lehet a földvárak eredetét bizonyítani, v. ö. Szt. István Emlékkönyv II. 80. l. 1. jz.

azt a szűkszavú forrásokból és a tervszerű ásatások elégtelensége miatt, sajnos, nem tudjuk megmondani. Mindössze annyi bizonyos eddig, hogy a „szláv-kor“ *I. periódusából* (568—803) nem ismerünk *szláv eredetű földvárat*, még a tiszta szláv területekről sem, mert az e korból datálható leletek eddig csak nyílt telepeken fordultak elő. Ennek a leletanyagnak azonban nincsenek kimondottan szláv ismérvei és ezért csak annyit mondhatunk bizonyosnak, hogy az őslakosságnak eme kultúrhagyatéka a *szlávokkal* is kapcsolatba hozható bizonyos fokig. Bizony nehéz dolog pl. egy halomsír temetkezési módja vagy inventáriuma alapján megmondani, hogy egy szláv vagy egy őslakos illyr sírját bontottuk-e ki! Hogy a szláv kultúrelemeket eddig még nem sikerült különválasztani az őslakoságtól, annak okát abban kell látnunk, hogy a szlávok a Kárpát-medencében lassanként és békésen, minden nagyobb zökkenő nélkül terjeszkedtek szét. A leletek csak később, az őslakosság lassú kihalása illetőleg a szláv-ságba való beolvadása után és ennek folytán tiszta szláv területeken tekinthetők a szlávok kultúrhagyatékának. A szláv-ság eme *asszimilációs térfoglalása* természetesen tájegységekként eltérő ütemű lehetett, de nagyjában mégis a VIII. század második felére kell tennünk e folyamat záróakkordjait. A „szláv kor“ kifejezés használata csakis az önálló szláv vagy elszlávosított területeken jogosult. Az avar vagy karoling területen szláv korról vagy kultúráról beszélni nem indokolt eljárás. Az avar-korban tehát aligha készítettek a maguk számára földvárakat a szlávok, legfeljebb az avarok hring-jeinek sáncait áshatták; e korból szláv eredetű földvárakról még tisztán szláv lakta területen sincs tudomásunk. A történetileg igazolt Vogastisburgról helyének bizonytalansága miatt csak azt mondhatjuk, hogy Samo a maga céljai számára rendezte be, de a sáncvár maga lehetett korábbi eredetű is.

A *II. periódusban* (803—900) sem lehetséges ezidőszert a leleteket a nem szláv lakta területeken a szláv etnikummal összekapcsolni, ami persze nem zárja ki a szlávok jelenlétét, csak éppen archaeológiailag nem lehet őket igazolni. Az avarok bukása után az északnyugati Felvidék is kimondottan szláv területté lesz. Kétségtelen, hogy Nagy-Moravia területén a közhasználatban lévő leletanyag túlnyomó részét feltétlenül a szláv-ságnak kell tulajdonítani. Míg azonban a nyugati Moravia területén a leletek datálásában, mint láttuk, még nagy a bizonytalanság, addig keleti Moraviára, vagyis a szlovák Felvidékre nézve majdnem bizonyosra vehető, hogy a menedékvárakban előforduló ú. n. „hradistye-kerámia“

maradványai a IX. századból származnak és azt a Karolingok becsapásai, majd honfoglalóink előretörése elől menekülő szláv lakosság hozta magával a földvárakba. Az archaeológia segítségével ezidőszertint lehetetlenség a hradistyek keletkezésére vonatkozólag következtetéseket levonni. Mivel azonban a krónikák említenek morvaszláv eredetű földvárakat e korból nyugati Moraviában, ezért, úgy látszik, még a csupán szlávlakta területeken is csak e korszaktól kezdve beszélhetünk először *szlávok által épített földvárakról*. Építésüket nyilván az illyrektől tanulhatták; persze a régieket használhatták továbbra is vagy átalakították. E korban játszottak szerepet többek közt Nyitra, Dévény, Mosaburg és Brezalaus-pure (Pozsony) is, azonban szláv eredetüket eddig még nem sikerült bebizonyítani. Eisner ásatásai a dévényi várban¹ azt igazolják, hogy a vár a morvaszláv-korban valóban a *szlávoké lehetett, de nem azt, hogy szlávok alapították is*. Az ásatások bizonyítják, hogy már a kora bronzkortól van itt nyoma az embernek, a La Tène- és római korban pedig már erőd lehetett. Alig hihető, hogy e fontos sztratégiai pontot az avarok ne szállották volna meg, mikor a dévény-újfalusi sírmező tanúsága szerint nagyobb számban éltek itt, nyilván illyr és szláv alattvalóikkal együtt. Az avarok bukása után kétségtelenül a morvaszlávok vették birtokukba Dévény várát, 900 előtt pedig a honfoglaló magyarok foglalták el. Dévény a szemben álló Hainburggal alkotta a Porta Hungaricát. Nézetünk szerint Anonymus Boronája csakis a dévényi kapura vonatkozhatik, midőn leírja, hogy a honfoglalók a Morva folyóig hatolnak². Ebbe a korszakba sorolandó továbbá az a 32 földvár, melyeket a honfoglalók Anonymus szerint itt találtak és elfoglaltak, azonban ezekről is csak az bizonyos, hogy a honfoglalás előtt a bolgárok, morvaszlávok, illetve frankok birtokában voltak, *alapítóik ismeretlenek*. Szemmel látható tehát, hogy a földvárak nem valamely nép jellegzetes alkotásai, hanem az etnikumtól függetlenül, helyi viszonyok és körülmények kívánalmából jöttek létre és ezért éppen oly indokolatlan eljárás a szláv korban egyúttal „szláv várak”-ról beszélni, mint amilyen helytelen volt régebben nálunk földváraink nagyrésztében avargyűrűt keresni.

Eisnernek a Felvidékre erőszakolt III. hradistye-korszakát (950—1200) már 900-tól fogva sem tartjuk megokolt-

¹ Eisner, Bratislava X. 1936, 453. l.

² Szentpétery: Script. rer. Hung. I. 79. l. A Borona és Saruuar helyeknek meghatározásáról máskor még bővebben szólunk.

nak a már említett okokon kívül még azért sem, mert ő is kénytelen számolni a X. század jellegzetes „ómagyar” emlékeivel (pl. a galgóci tarsolylemez) és mert a XI. század magyar pénzleletei kétségtelenül igazolják a szlávság beilleszkedését a magyar gazdasági életbe.

A szlovák felvidékről még számos földvárat ismerünk, azonban egyikről sem állíthatjuk ezidőszerint biztosan, hogy szláv eredetű-e, mert az itt talált hullámvonalas kerámia egymagában, mint láttuk, a kérdést nem döntheti el. Az utóbbi években komoly kezdeményezések történtek Szlovákiában a földvárkutatás terén is. Janšak¹ munkásságát, amely főként a pontos topográfiai felvételekre szorítkozik, nem lehet eléggé méltatnunk, mert hasonló előmunkálatok nélkül a tervszerű kutatás el sem képzelhető. Janšak az adott körülményekhez képest a földvárakban található cseréptöredékekről is beszámol. Az eddig ismert leletek alapján² a következőkben foglalhatjuk össze ismereteinket a felvidéki földvárakról. A legnagyobb magaslati földvárak a Hallstatt-korból valók, mégpedig : Unin, Berencs, Detrekő, Szomolány, Kosariszka, Nemespodhrágy, Višehrad, Tribecs, Zobor, Zsibrica és Szitnya. Ezek közül Detrekő, Szomolány (Molpir) és Nemespodhrágy (Hradisko) földváraiban La Tène-kori emlékek is előfordultak, s ezzel a kelták (cotinok) jelenléte a szlovákiai földvárakban is igazolva lenne, ha nem is olyan gazdag leletekkel, mint a csehországi Stradonice hradistyéjében. Ugyancsak e régi földvárak közül Molpiron, Zsibricán és Szitnyán kerültek elő hullámvonalas kerámiamaradványok is. Noha e leletek a morvaszláv-korban már nagy valószínűséggel tulajdoníthatók a szlávok kultúrhagyatékának, mégis csak azt következtethetjük belőlük, hogy e régi menedékhelyeket a *morvaszlávok* is igénybevételek veszély idején. Ismerünk még hullámvonalas edénymaradványokat a Pozsonyszentgyörgy feletti földvárból,³ a nyitrai várhegyről⁴ és a garammenti Grác-földvárból (Kiskoszmály mellett)⁵ is. Ásatások híján, csupán felszíni leletek alapján azonban mégsem mondhatjuk e földvárakról, hogy morvaszláv eredetűek,

¹ Št. Janšak : Niektoré novoobjavené hradiská slovenské. Sborník Muz. Slov. Spol. XXII. 3—26. l. ; Slovenské hradiská z doby hallstattskej. Uo. XXIII. 1—32. l. Staré osídlenie Slovenska. Uo. XXV. és XXVI. k.

² Eisner i. m. 154—159 ; 184—186 ; 270—274. l.

³ Eisner i. m. 272. l.

⁴ Ádám E. : A nyitrai várhegy oldalában talált régi cserepek és csontok lelhelyéről. Arch. Ért. XIX. 1899, 404—408. l.

⁵ Janšak, Sborník Múz. Slov. Spol. XXV. 58. l.

mert a Peszer melletti Krivin esetében például egy régebbi földvár újjáalakításáról lehet szó.¹ Nagy kár, hogy Eisner Dévényen kívül nem szorgalmazta egy beljebb eső nagyobb földvárnak (pl. Zsibricának vagy Višehradnak) rendszeres felásatását is.

Mindezek után megállapítható, hogy a szláv eredetű hradistyéek kutatásának még csak a legelején vagyunk és ami keveset tudunk, az elég bizonytalan. További ismereteink bővülése újabb kutatásoktól, főleg pedig a tervszerű ásatások megindításától függ.

Simonyi Dezső.

¹ Eisner i. m. 273. l.

A román fejlődés alapvetése.

I. közlemény.

Román fejlődésen a két régi vajdaság területének sorsát értjük azóta, amióta a románság itt megjelent és szerepelni kezdett, beleértve azokat a népeket, amelyek kimutathatólag itt szívódtak fel a románságba s életére irányítólag hatottak. Erdély románjait viszont nem sorolhatjuk ide, mert ezek egy már kialakult fejlődés kereteibe illeszkedtek s életüket annak formái szerint módosították. Történetüket lehet ugyan — mint Iorgának s másoknak többé-kevésbbé sikerült kísérletei megmutatták — a regátiakéval együtt kezelni, de a magyarságtól elválasztani — mint ugyanennek az irodalomnak számos kudarca bizonyítja — semmiképen sem. Az erdélyi románság magyar intézmények közt élt, ennél fogva története is természetszerűleg inkább a magyar, mint a román fejlődés nagy formáihoz, lényegéhez, korbeosztásához alkalmazkodik. A specifikus román fejlődéssel együtt szemlélni csak népi alapon lehetne, de most, amikor annak egyéni kibontakozását keressük, nem lehetünk rá tekintettel.

A szűkebben értett román terület P. Panaiteşcu szavai-val élve befolyások és műveltségek országútja volt.¹ Valóban, állandóan különböző hatások küzdöttek, váltakoztak rajta s teljes egységgé talán még ma sem forrtak. Innen van ennek a fejlődésnek minden régiessége, sokat emlegetett patriarkalizmusa mellett valami folyton lüktető, hullámozó, bizonytalan vonása, ami még a szintén elég nagy változásokhoz szokott közép-európai, sőt magyar szemeket is meglepi. Gyakran említik ezzel kapcsolatban, hogy a román területen több idegen nép vére és műveltsége keveredett s ezeknek hatása nehezen egyenlítődtött ki. Ez a magyarázat aligha lehet kielégítő, hiszen volt egy elem, amely a sokféle idegen tényező összekovácsolását lassan-lassan mégis elvégezte. A románság nem fejlődött egységes keretek között és sok idegen népi és művelődési hatás érte, de ma nagy vonalakban egységesnek tekinthető, bár részletek tekintetében egyes vidékek —

¹ VIII-e Congrès Internationale des Sciences Historiques, Comm. I. (Zürich 1938), 56. l.

Moldva, Oltenia — ma is sok egyedi vonást, ki nem egyenlített különbséget mutatnak. Ilyesmi azonban, ha nem is ilyen erősen, másutt is tapasztalható. A fejlődés nyugtalan ritmusának megértéséhez közelebb jutunk, ha arra gondolunk, hogy a románságot ért hatások három nagy kultúrcsoporthoz tartoztak, s ezek, úgy látszik, éppen a román területen csaptak össze a legélesebben. Türk-tatár, délszláv és orosz, magyar és lengyel elemek és műveltségformák képében három világ vívta itt folyton megújuló harcát, a keleti steppenépek, bizánci vezetésű szlávok és középeurópaiak civilizációja próbált egymással szemben teret nyerni. Ez tükröződik a román fejlődés ütemében, helyesnek hiszszük tehát, ha lényegét és európai helyét ennek hullámvérésében igyekszünk felfogni. A román fejlődés ezeknek az ellentétes erőknek ütközópontjában, hatásaik egyesítéséből indult egyéni útjára, olyan korban, amikor ezek az erők nagyjából egyensúlyozták egymást. Ilyen egyensúlyi állapotnak tekinthető a XIII—XVI. század időszaka, amelyben a magyarság még ereje teljében állt, visszaszorította a steppenépeket és feltartotta az egyre jobban megerősödő Balkánt. Ebben a korban volt meg a lehetősége, hogy a román terület népei lerakják egy olyan fejlődés alapjait, amely bizonyos vonásokban a három kultúrkör valamelyikének tartozéka, de egészében mégis külön áll.

A román történet korszakainak beosztásával több román történész foglalkozott. Eredményeik részletes ismeretetésébe nem bocsátkozhatunk, bennünket különben is az érdekel, hogy valahol a XVI. század táján — rendszeren a század végén, Vitéz Mihály vajda uralkodásánál — mindnyájan valami fordulatot sejtenek. Itt végződik a mai román történetírás két standardművének, Iorga és Giurescu könyvének egy-egy kötete is.¹ Felfogásuk talán nem elég mély, de az elhatárolás ténye így is igazolja azt az eljárásunkat, hogy a XVI. században korszakmesgyét keresünk. Azt, ami ezelőtt történt, a román irodalom több kisebb részre aprózva adja, már csak azért is, mert a kontinuitás alapján áll, s egy több mint ezeréves időszakot mégsem kezelhet egységképen. Nézetünk szerint ez felesleges, mert a

¹ N. Iorga: *Istoria Românilor*. Vol. V. Viteji (București 1937). (Utolsó fejezeteiben Bethlen dák királyságával, mint Vitéz Mihály szellemi örökségével foglalkozik.) — Const. C. Giurescu: *Istoria Românilor*. Vol. II. part. I. Dela Mircea Cel Bătrân și Alexandru Cel Bun până la Mihai Viteazul (București 1937). — A korszakelmélet íróit nem soroljuk fel, mert Xenopol óta alig vannak eredeti gondolataik.

románság történetében ez a kor, a románok első kárpát-vidéki szerepléseitől a XVI. század második feléig, a fejlődés lényegi benső adottságait tekintve egy nagy egységet jelent. Nyugodtan nevezhetjük az alapvetés, kialakulás korának, hiszen az élet benső alapjai — éppen a legfontosabb részek: a népi hasonulás, a megtelepedés, a kezdeti rétegzés, közigazgatási szervezés stb. tekintetében — csak e korszak vége felé rakódtak le, illetőleg ekkor szilárdultak meg. Ezen a nagy koron belül természetesen lehetséges más, kisebb korbeosztás is. Fontos határkövet jelent az államok kibontakozása, mert ez adott a fejlődésnek önálló keretet, lehetőséget a hatások egyéni összegezésére. Maguknak az államoknak életében viszont jelentős fordulat a magyar birodalom összeomlása, sőt már a középkorban is világos különbséget tehetünk XIV. századi fejlődésük emelkedő, és XV. századi, török nyomás alatti formálódásuk hanyatló jellege közt. Ezek az apró részletek a társadalomfejlődés mélyén kevésbé vehetők észre, másrészt egy ilyen általános áttekintés során nem is érdemelnek különösebb figyelmet. Fontosabb számunkra az a nagy hullámvonal, amit a román fejlődés alapvetésének korában a legfőbb vonás, a kultúrkörök harca tekintetében egységesen figyelhetünk meg, s amelynek a kisebb részletek csak kísérő jelenségei. Mint mondtuk, az egész korszak egyensúlyi időnek tekinthető, azonban az erőtényezők lassan mégis változtak, s ez pontosan visszatükröződik a román fejlődés vonalában. A steppe-népek túlsúlyát a XIII—XIV. századi magyar terjeszkedés megszüntette, s ezzel Középeurópa átmenetileg diadalmaszkodott a Kelet fölött. A Kárpátok s az Alduna közti terület egy időre a magyar fejlődés vonzásába került, s ez meg látszik a románság magasabb szervezésének kezdeti, legfontosabb vonásain. A Balkánt azonban soha nem lehetett teljesen kiszorítani, hatása a XIV. század végétől kezdve egyre erősebben érezhető, s végül, miután a török nyomás teljesen lekötötte a magyarság életeterejét, fokozatosan felülkerekedett. A román fejlődés középkorvégi formáin a balkáni vonások már erősebbek, s az újkor elején teljes túlsúlyra jutnak. A fejlődés következő nagy korszaka már egészen a balkáni kultúrkör hatásának jegyében áll.

Kutatásainkat az alapvetés korára korlátoztuk, de itt sem ígérhetünk teljességet, már csak azért sem, mert előkészítő munkálatok alig vannak. A közelmúltban beszámoltunk a román történetírás jelenlegi állapotáról,¹ s így

¹ Századok 1940, 30—83. l.

nem szükséges bővebben magyaráznunk, hogy a használható anyag kevés, elszórt és nehéz hozzáférni. Az irodalom mai felszínes szempontjaival még alig kezdi átérni azokat a kérdéseket, amelyeknek vizsgálatából modern fejlődéstörténet tevődhetnék össze; használható eredményekre csak néhány kis részlet rajzában jutott, s annál kirívóbb hézagokat hagyott. Legtöbbször a legkezdetlegesebb adatszerű kérdésekben is közvetlenül a forrásanyagra kell visszanyulnunk, csak hogy itt is súlyos hiányokat találunk, s komoly részletmunkák támogatása híján már a gyűjtés és rendszerezés munkájának kezdetén nagy akadályokba ütközünk. Erőnk jórészt ilyenformán elemi kérdéseken kell szétforgácsolnunk, magasabb szempontok érvényesítéséhez pedig csak úgy juthatunk, ha mozaikszerűen összerakjuk töredékes rész munkánk apró eredményeit. Arra természetesen nem vállalkozhatunk, hogy a román fejlődés minden egyes vonását magunk vizsgáljuk meg. Ha mégis meg akarunk sejteni valamit a fejlődés nagy vonalaiból, meg kell elégednünk azzal, hogy a legfontosabb alapokról szerezzünk annyi tudást, amennyi átfogó kép alkotásához elegendő.

Ez a módszer nem éppen eszményi, s a nyugati szintézisekben más távlatokhoz szoktunk. Nekünk azonban nem egészen idegen, ha az előkészítő munka nem fedi tökéletesen a modern szintézis szempontjait. Gyakran nálunk is ez a helyzet, román viszonylatban pedig fokozottan ez. Munkánkat a szabott lehetőségekhez képest úgy igyekeztünk beosztani, hogy inkább kevesebb, de megbízható alapot nyerjünk a társadalomszerkezet ismeretlen mélységeinek feltárására. Eredményeink így sem véglegesek; lehetséges, hogy részletekben javításra, s bizonyos, hogy egészében pótlásra szorulnak. Addig azonban, amíg ezt a munkát valaki elvégezheti, mindenesetre alapot adnak arra, hogy a korai román fejlődés benső szerkezetét, s a környező kultúrákhoz való viszonyát az eddiginél kézzelfoghatóbb módon érzékelhessük.

I.

A román fejlődés történeti területe az a földdarab, amely a Kárpátok, a Dnyeszter, a Fekete-tenger és az Alduna közt fekszik. Nem minden része tartozott állandóan a román államok testéhez, s a fejlődés sem egyenletes intenzitással oszlott meg rajta, de különböző részeinek fejlődése szoros kapcsolatban áll, s így már az alapvetés korában is egységesként kezelhetjük. Azonban előre kell bocsátanunk, hogy földrajzi szempontból két egymástól élesen különböző öve-

zetre oszthatjuk, s ez az elválasztás a történeti alakulásban is érvényesül. A terület benső oldalát a Kárpátok külső vonulata foglalja el, a tenger felől viszont a délorosz steppék nyúlványai terjednek elég messzire a román föld testén. A két különböző vidék más életlehetőséget kínált, s másféle népeket vonzott. A steppe a keleti lovaspásztornépeket csábította, az őserdőkkel borított hegyvidék ezeknek szét-szórt, menekülő töredékeit s a szláv-román hegyipásztorokat. A népi ellentétet a későbbi fejlődés részben áthidalta, azonban életformák tekintetében a két vidék közt az egész benünket érdeklő időben jelentős eltéréseket látunk. Ahol ez a két különböző terület egymásba mosódott, a hegyek lábánál fut végig a vajdaságok benső gazdasági erővonala. Itt alakultak az első állandó telepek, ez volt az alapvetés korában a leglakottabb, leggazdagabb vidék, röviden: innen indult útnak a vajdaságok európaias civilizációja.

A románság mai tudásunk szerint későn jelent meg ezen a területen, s szervezésében egyideig azután is másodrangú szerepet játszott. Előtte és mellette más népeké volt a vezetés. E népek némelyike jelentős nyomot hagyott a román fejlődésben, szükséges tehát, hogy legalább áttekinthetően megismerkedjünk velük. A népvándorlás korától egészen a románság térfoglalásáig valami gyér szláv népesség hullámozott erre, amely a terület toponimiájában mindenféle nyomokat hagyott. Valószínű, hogy összetétele nem volt állandó, bár adatok híján nem tudjuk megállapítani, hogy milyen — déli vagy északi — szláv népcsoportok alkották. Annyi azonban kétségtelen, hogy sem rendezett települést, sem jelentősebb politikai alakulatot nem tudott létrehozni. Magasabbrendű szervezet nem is jöhetett volna létre akkor, amikor a népvándorlás utolsó hullámai még egymást kergették ezen a tájon. A X—XI. század folyamán három nagy türk népszövetség, a besenyő, az úz és a kun egymás nyomában özönlötte el az Alduna síkságait. Rövid ideig mindegyik félelmes hatalomnak mutatkozott, uralmuk azonban nem volt tartós, szétmorzsolódott az utánuk következő nyomásában. Legszívósabbak voltak a kunok, akik a XIII. század derekáig kezükben tartották Moldva és Havasalföld jórészét, miközben elődeik maradványai a Balkánra, Magyarországra s a déli Kárpátok menedékebe húzódtak előlük. Erejüket így sem fejthették ki zavartalanul. A XIII. században az oroszok támadásai meggyöngítették nyugati törzseiket, a következő század elején pedig, amikor új erőre kaptak, már a keletre terjeszkedő magyar államhatalommal találták magukat szemben. A század derekán hatalmuk megsem-

misült a tatárok támadásában. Ezek a minden előzőnél szervezettebb hódítók közel száz évig nyugtalanították az Alduna vidékét, azonban egészen nyílt steppékhez lévén szokva, a Kárpátalja felé népileg nem terjeszkedtek. A tengermelléken a román vajdák még évszázadokkal utóbb is elkéseredett harcokat vívtak velük, a hegyektől azonban aránylag könnyen és hamar sikerült őket visszaszorítani, bár portyáik a XIV. század derekáig többször nyugtalanították a magyarságot és a Balkánt.¹

A türk népek szintén jelentős nyomokat hagytak a terület toponimiájában, s ez, ismervén a középkori vajdaságok gyér települését, már önmagában valószínűvé teszi, hogy a románság népileg is számottevő türk csoportokkal élt itt együtt. De erre vall az a mély hatás is, amit a türkök a románság népi életformáira gyakoroltak, s amit Const. C. Giurescu már hangsúlyoz, noha kutatása, mint mondja, a kezdet kezdetén áll.² A nagy türk szövetségek mellett még néhány kisebb töredékről tudunk, így a berendeiekről, akiknek neve egy-két romániai helység és középkori személy nevében cseng vissza.³ A románok forrásos felbukkanása előtt vagy azzal egyidejűen még több bizonytalan eredetű népről hallunk. Az orosz évkönyvek a XII. században említik — talán Délmoldvában — Berlad ország népét. A XIII. században magyar oklevél szól a brodnikokról, akik orosz forrás szerint a kunok ellenségei voltak, lakhelyüket pedig valahol Bessarabia, Moldva, Dobrudzsa határvidékein kereshetjük.⁴ Az orosz Ipatie-krónika 1150—1257 közt többször említ Északmoldva határán egy Bolohovo földet, amelynek népe II. Endre királyt segítette Dániel herceg ellen. Ebben egyesek románokat sejtettek, de nézetük nem igazolható.⁵ Nem is

¹ A népi viszonyokra általában ld. Lükő: Havaselve és Moldva népei a X—XII. században. *Ethnographia* 1935. (A szlávokra uo. 90. l.) A nagy türk mozgásokra ld. Kossányi: Az úzok és kománok történetéhez a XI—XII. században. *Századok* 1924. — Azt, hogy a bulgárok, akik Erdélyben állítólag több nyomot hagytak (v. ö. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára, Sepsiszentgyörgy 1929, 52. s köv. l.), a vajdaságok földjén miként viselkedtek, adatok híján, ellentétes vélemények közt nem dönthetjük el.

² I. m. 284. l.

³ *Századok* 1924, 529. l., v. ö. *Ethnographia* 1935, 93. l. és Makkai L.: A milkói püspökség és népei (Debrecen 1936), 36. l.

⁴ Giurescu: *Ist. Rom.* I. 317., ill. 313. l. A brodnikok népisége kérdéses: Makkai i. m. 35. l. Lakhelyükre W. Horwath: *Die „terra prodnicorum“ der Deutschrömer. Südostdeutsche Forschungen* 1938, 399—401. l.

⁵ Giurescu i. m. I. 316. l.

nagyon valószínű, mert ez a vidék Halics népének érdekkörébe esett, s ez, a helynevek erősen orosz-szláv jellegű alaprétegeből ítélve, megelőzte a románság térfoglalását. Az orosz expanzió elég messzire hatolt, Nestor szerint a XII. század elején orosz szállások voltak a Dnyeszter és az Alduna között.¹

Felesleges volna a különböző népi elemek meghatározásával, változásaival sokat foglalkoznunk. A lényeg az, hogy a X—XIII. században, amikor a románság jelenlétét még inkább csak sejtjük, türkök és szlávok szerepeltek a későbbi vajdaságok területén. Megszállásuk azonban nem volt rendszeres, elszórt csoportjaik nem forrtak össze eléggé a földdel, és semmi nyoma, hogy olyan társadalmat tudtak volna kialakítani, amelyből európai fejlődés bontakozhatott volna ki. Ezt a munkát végeredményben a románság végezte el. Azonban a lehetőséget, az előkészítést egy más nép, a magyarság adta hozzá. Ennek terjeszkedése biztosította a terület mélyebb fejlődésre alkalmas egyensúlyát és rendjét, ez érzékelte elsőnek a kárpátaljai erővonal jelentőségét, elsőként valószínűleg meg itt megállapodott életformákat. A román fejlődés kezdeti vonásaiból könnyen lemérhetjük, hogy ennek az előkészítésnek valóban alapvető fontossága volt.

A magyar királyság a XII. század végétől kezdve tudvalevőleg eredményesen próbált terjeszkedni az északi Balkánon. A XIII. század elején erős összeütközésbe került az Asanok bulgár birodalmával, s ennek következtében katonai támaszponttá szervezte szörényi bánság néven az Olt—Duna között, és hatáskörébe vonta a Kárpátok és az Alduna közt elterülő vidéket, az ú. n. Havaselvét. Közben a megerősödő kunság támadásai ellen biztosítania kellett a keleti határokat, azonban ezt a feladatot is sikerült megoldania, még hozzá olyan eredménnyel, hogy a kunságot fennhatósága alá vonta, vezetőit a maga hitére kényszerítette, s körében térítőpüspökséget állított fel. A nagy tatárdúlás kétségkívül megrokkantotta, de nem tette teljesen tönkre a magyar terjeszkedés erejét. Mindaz, amit ebből az időből tudunk, arra vall, hogy legalább a kárpátaljai terület magyar fennhatóság alatt maradt. Fokozatos különválása az interregnummal kapcsolatos.

E tények értékelését a román államfejlődés szempontjából más alkalommal fogjuk elvégezni. Ezúttal csak azt kívántuk leszögezni, hogy a magyarság érdeklődése a XIII.

¹ Helynevekre ld. Ethnographia 1935, 90. l. Nestor állítására D. Onciul: Originile principatelor române (București 1899), 233. l.

században az Alduna felé fordult s ezt a vidéket hatáskörébe vonta. Terjeszkedése nemcsak állami és egyházi vonatkozásokban nyilvánult meg, hanem mélyreható népi és társadalomszerkezeti változásokkal járt. Rendet teremtett a hatáskörébe vont területen s a Kárpátalján, ahol jobban meg tudta vetni a lábát, elsőnek létesített biztonságos közigazgatást. Konkrét adatunk a tatárjárás előtti időben a közigazgatási szervezetet illetőleg csak a szörényi bánságból van, azonban semmi okunk azt hinni, hogy a magyar állam másutt nem iparkodott térhódítását szervezett támaszpontokkal biztosítani. Néhány közvetett forrásadatot felhasználva, képet alkothatunk ennek a szervezésnek módjáról. Tudjuk, hogy egy délerdélyi nemesúr, Talmácsi Keresztély fia, Korlát comes az első szörényi bán felbukkanásával egyidejűleg kapott királyi adományt egy bizonyos Loystha területre, amely valószínűleg a későbbi forrásokban szereplő román Lovişteval azonos, vagyis Talmáccsal szemben, a Vöröstoronyi-szoros külső torkolatánál feküdt. Eredeti kiterjedését nem ismerjük; Olteniában (a régi szörényi bánságban) több helység van, amely a Korlát személynévet őrzi (Corlăteşti a Teslui mellett, Craiovától délkeletre, ugyanaz Romanai területben, egy Corlate Doljban, Corlăţel Mehedinţiben), de ezek túlságosan messze fekszenek a szorostól s különben sem tehetjük fel, hogy egy adomány így kettéhasította volna a frissen szervezett bánság területét. Hihetőbb, hogy Loystha más irányba, keletebbre terjedt s alighanem az Öltől keletre élt türk törzsek ellen biztosította a szászföldre vezető utat. Mindenesetre tény, hogy a szoros szájától délkeletre, Poenari mellett, a mai Căpâţaneni falunál, uralkodó helyzetben Havaselföld felé egy kis vár romja áll; ezt a román történészek a XIII. századi magyar terjeszkedés támaszpontjának tartják. A váracska a XV. század derekán már javításra szorult, tehát régebben épült, s nem valószínű, hogy a vajdák, sem az, hogy a vajdaság kialakulása után magyarok építették volna. Keletkezését tehát a XIII. századra kellene tennünk, annyival inkább, mert éppen azt a területet védi, amelyet Korlát 1233-ban kapott. Valamivel keletebbre, a Törcsvári-szoros külső szájánál fekszik Câmpulung (Hosszúmező) városa, amelynek népe sokáig őrizte autonómiáját, noha a vajdasági fejlődés nem ismerte a középeurópai városjogot; már csak ezért is kétségtelen, hogy alapvetése megelőzte a vajdaságot. Câmpulungban némi homályos utalást találunk a XIII. században megszállott kárpátalji vidékek magyar közigazgatására is. Itt a század végén, úgy látszik, comesek éltek; egyiküknek sírkövét 1300-ból „Laurentius comes de Longo Campo“

felírással ismerjük. Tudjuk ugyan, hogy a comes kifejezésnek nemcsak megyésispán értelme volt, azonban inkább hisszük, hogy ebben a formában s ezen a helyen mégis ilyesmit jelölt. A román írók Lăpădatu nyomán az argeș-poenarii várácskában és Korlát comes adománylevelében is egy hasonló, loysthai comitatus nyomát sejtik. Bizonyára túlzás volna ezeket a „comitatusokat“ a magyar megyékkel egybevetni, s talán az sem volna helyes, ha a comesek szerepléséből valami kiforrott közigazgatási szervezet létretevére következtetnénk. De az kétségtelen, hogy a szervezés megindult és magyar nyomokon haladt, bár valószínűleg kezdeti állapotban elhanyagolták, hiszen a vajdaság kialakulása idején nem tanúsított ellenállást.¹

Nehéz volna azonban elképzelnünk, hogy a magyar terjeszkedés megfelelő népi elemek hozzájárulása nélkül akár ennyit is elért volna. S valóban, abban a korban, amikor a forrásanyag már elég gazdag ahhoz, hogy a településről valamelyes képet formálhassunk, azt látjuk, hogy a Kárpátok lábánál, tehát a vajdaságok földjének gazdasági erővonalában magyar vagy magyarországi eredetű telepek hosszú sora húzódik végig. Ekkor, a középkor végén e telepek nem alkotnak összefüggő láncot, hanem egyes csomópontok körül kisebb-nagyobb laza tömböket. Azonban az, hogy éppen a csomópontokban fekszenek, arra vall, hogy lakosaik elsőnek szállták meg földjüket, olyan időben, amikor ezen a vidéken más rendezett élet még nem volt. A földrajzi nevek ugyanezt vallják, sőt azt is elárulják, hogy néhol a feltűnésük idejében már izolált tömböcskék korábban összefüggtek egymással s a magyar anyaországgal.

A kárpátaljai magyar telepek Havaselvén nem maradtak meg. Talán ez az oka, hogy az irodalom csak elvétve veszi róluk tudomást, s általában inkább a moldvaiakkal foglalkozik. Kielégítő kép ezek sorsáról sem áll eddig rendelkezésünkre s a nézetek már eredetük kérdésében is erősen eltérnek. Régebbi magyar írók a huszitaüldözések korára gondoltak, ez azonban túlságosan későinek látszik. A magyar tömbök a Szeret folyón innen fekszenek, a huszitákról elnevezett Huși város pedig azon túl, a Prut közelében. A tömbi terület megszállását korábbi időre kell tennünk. Năstase csak általánosságban szól a „XII–XIV. századi magyar uralomról“, amely a Szeret vonaláig terjedt s elindította Nyugat-

¹ A fent előadottakat rövidség kedvéért V. Draghiceanu nyomán idézzük: *Curtea domnească din Argeș. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, a. X–XVI. (București) 1923, 15. l. 4. jz., 12. l. stb.

moldva magyar megszállását. Rosetti a XIII. századra gondolt, de főérve nem meggyőző. Makkai az első telepeket a kun térítéssel hozta kapcsolatba, de azzal a megjegyzéssel, hogy a többség a tatárjárás után került ki. Iorga a Tatros-vidék magyar foglalását az Anjou-kor aktív keleti politikájából vezeti le. Lükő, akinek a moldvai magyar telepek leg-átfogóbb ismertetését köszönhetjük, úgy véli, hogy első csoportjaik sem keletkezhettek a XIV. század előtt, mert katonai védelem tervét árulják el, szorosan összefüggnek a szintén magyar alapítású városokkal, sőt a régi megyei rendszerrel is. Érvelését azonban nem fogadhatjuk el. A katonai védelem terve, ha volt, inkább korai időre vallana; a kárpát-alji telepek helyzete ebből a szempontból előretolt gyeptörökre emlékeztet. A „megyerend“ talán a vajdasági tartományok rendjére céloz, mert a magyar telepek korábbi szervezetét nem ismerjük; azonban a finutok eredete kérdéses, s ha volt valami közülük a magyar megyéhez, akkor ez csak a korai, ispáni szervezettel képzelhető el; a megyék későbbi formáinak Moldvában semmi nyoma. Az kétségtelen, hogy Moldva magyar telepesei nem alkothattak városokat, amikor még Erdély városi élete sem bontakozott ki. De nem is kell feltennünk, hogy e városoknak már alapja városi volt. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy gyökerük közönséges falutelepülés, amiből, minthogy éppen kedvező helyen feküdtek, később természetes úton bontakozott ki valami városias élet. Abból pedig, hogy a magyar telepek éppen az energikus pontokat foglalták el, nemcsak az nem következik, hogy későn, hanem még az sem, hogy tudatos irányításra keletkeztek. Ha ugyanis a magyarság a Kárpátok felől a folyóvölgyek mentén, természetes úton nyomult előre és akár településre, akár félnomád életre alkalmas földet keresett, éppen oda jutott, ahol a források szerint később tömbi telepeket alkotott. Más lapra tartozik, hogy ez a vidék idővel, amikor a vajdaságok területe belekapcsolódott a kereskedelem érverésébe, olyan életlehetőségeket csillantott fel, aminőket foglalói esetleg még nem is sejtettek.¹

Kétségtelen, hogy a magyarság kiköltözése Moldvába nem egyszerre, hanem több sorozatban ment végbe. Amikor

¹ A felsorolt nézetekre ld. Năstase: *Ungurii din Moldova la 1646 după „Codex Bandinus“*. Arhivele Basarabiei 1934, 397. l.; Makkai i. m. 30. és 33. l.; Lükő, *Ethnographia* 1935, 96. l.; Iorga: *Ist. Rom. III*. 181. l. — Nem szólnak azokról, akik szerint a csángók ősmagyarok, vagy kúnok származékai, mert feltevésük nem igazolható. Végére nem lehetetlen, hogy a csángóságba kún elemek is fel-
/ ívódtak, de tömegük az adatok szerint Magyarországból települt ki.

a siculicidium menekültjei ott kerestek szállást, már kitaposott ösvényt jártak. Évszázadokkal előttük ugyanúgy menekültek azok a huszita klerikusok, akiknek a tatrosi magyar bibliafordítást köszönhetjük. Bizonyára ennek a többszöri vérfrissítésnek a következménye, hogy Moldva magyarsága máig sem veszítette el egészen népi egyéniségét. Eredetét azonban régebbi időben kell keresnünk, mindenestre a román foglalás előtt. Ugyanis Moldva nyugati részében, ahol a magyar telepek a legrégebbiek voltak, a fontosabb földrajzi nevek szláv mellett jórészt magyar eredetűek, bár egy részük időközben elrománosodott, úgyhogy magyar alapja csak az oklevelekből elemezhető ki. Már pedig a románság térfoglalása legkésőbb a XIV. század derekán megtörtént. Ekkor már aránylag erős és megállapodott magyar népességet kellett itt találniuk, ha a földrajzi neveket átvehették tőle. Az első érintkezések azonban már korábban megtörténtek; ne feledjük, hogy Bitay a moldvai román nyelv magyar kölcsönszavai közt ómagyar eredetűeket talált.¹

Mindezek alapján úgy véljük, hogy a moldvai magyar terjeszkedés nem kezdődhetett később, mint a havaselsi, amely a XIII. században, mint láttuk, már határozott nyomokat hagyott. Világos, hogy az egész folyamatot a magyar fejlődés benső menetébe kell beillesztenünk, s ezt ismerve, a XIII. század derekát megelőző időre kell gondolnunk, amikor a birtokviszonyok még nem jutottak el a belterjesebb kiaknázáshoz s a település intenzíválása az ország szélein gyorsütemű terjeszkedésben nyilvánult. A század végén, a tatárdúlás utáni újjászervezés idején népi terjeszkedés a Kárpátokon túlra alig képzelhető el. Az Anjouk keleti politikájának főleg gazdaságilag termékeny időszakában ismét kedvező lehetőségek nyíltak, ezek azonban inkább kereskedőelemek térfoglalásának kedveztek. Különben is ekkor az első foglalás már végbement. Magunk a kárpátontúli terjeszkedésben Erdély elfoglalásának utolsó fejezetét látjuk, s kezdetét ilyenformán hajlandók volnánk a XII. századra tenni. Ez ellen azt lehetne felhozni, hogy akkor a magyarság még saját földjét sem töltötte ki teljesen, sok helyre idegen telepeseket hívott. Bizonyos, hogy a kutatók egy részét ez az érv tartotta vissza hasonló korai időpontok felvételétől. Azonban az újabb

¹ Bitay: Újabb szempontok és adatok a román nyelv magyar elemeinek kutatásához. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára (szerk. Csutak V.), Sepsiszentgyörgy 1929, 619. s köv. l. — A magyar helynevekre v. ö. Lükő: A moldvai csángók I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal (II. kiad. Budapest 1936), 29 -38. l.

eredmények alapján sok más tekintetben is revízió alá kellett vennünk a magyarság településére és terjeszkedésére vonatkozó régebbi nézeteket. Igaz ugyan, hogy Erdélyben hatalmas foltok maradtak pusztán, de kétségtelen, hogy a magyarság a legalkalmasabb területeket korán megszállotta s a folyók mentén gyorsan hatolt előre. A déli Kárpátokig már jóval a szász föld megszervezése előtt eljutott, másképen ottani területek nem tartozhattak volna később is a Királyföldön innen fekvő Fehér megyéhez. Sőt úgy látszik, a királyság már a XI. században megszállta a hegyek fontosabb kulcspontjait; Brassónál már akkor királyi vár állott.¹ Mindez nem képzelhető el népi előnyomulás nélkül, amint azt sem hihetjük, hogy a Szamosvölgy magyarságának előnyomulása, amely talán a legkorábban kezdődött, a hegyek előtt ok nélkül megtorpant volna. A vajdaságok magyar szervezésű területei, Loystha, Cămpulung, a Moldova-völgy stb. egy-egy fontos és korán megszállott erdélyi pont átellenében fekszenek, s azokkal többé-kevésbé kimutathatóan kapcsolatban álltak. A legtermészetesebb feltevés az, hogy a magyarság, nem sokkal azután, hogy elfoglalta és megerősítette a Kárpátok természetes gyepüvonalát, rajokat bocsátott ki eléje. A gyepük népe másutt is megtette ezt, így a gömöri őrség.

Minden valószínűség mellett szól, hogy helyesen keressük a kárpátontúli magyar foglalók első rétegét az Erdély határait biztosító elemek kiszivárgásában. Ezt pedig leginkább a XII. századra tehetjük. Egyes pontokon esetleg később történt, így például a székelyekről azt állították, hogy a mai lakhelyeikre csak a XIII. században kerültek. Nem vitatjuk most e nézet helyességét, azonban leszögezzük, hogy a székelyek az átellenes moldvai medencék megszállásában épúgy megelőzték a románságot, mint északabbra a szamosvölgyi magyarok. — Kétségtelen, hogy a magyar terjeszkedés lendületet merített abból, hogy a XIII. század elején az állam és egyház figyelme a délkeleti részekre fordult. Ekkorról már okleveles adatunk van arról, hogy az országból többen, magyarok és németek költöztek ki a kún püspök területére, azaz Délmoldvába.² Nem tartjuk valószínűnek, hogy ezeket

¹ Ferenczi: Die Bauperiode der Burgkirche der Brasovia-Burg auf der Zinne bei Kronstadt. Siebenbürgische Vierteljahrschrift 1935, 83. l. — Fehér megye törési, talmácsi tartozékaira v. ö. Iczkovits: Az erdélyi Fehér megye a középkorban (Budapest 1939), 8. l.

² Zimmermann-Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I. (Hermannstadt 1892), 60. l. Gergely pápa 1234-ben elpanaszolja, hogy „nonnulli de regno Ungariae tam Ungari quam Theutonici . . . morandi causa“ kiköltöztek és elszékesítették. A kifejezés, de még inkább a vallásescere ténye arra vall,

a telepeket a tatárjárás elsöpörte volna. Itt a tatároknak nem volt okuk olyan tervszerű pusztításra, mint az anyaországban, s még ott is úgy látszik, hogy a lakosság jórésze megmenekült s később visszaszivárgott eredeti lakhelyére. Másrészt nem hihetjük, hogy, ha a magyarság kipusztult kárpátalji telepeiről, a XIII. század második felében ne akadt volna más népelem, amely ezeket a kedvező helyeket elfoglalja, már pedig itt később magyarokat találunk. Felesleges azonban mondanunk, hogy a XIII. századi telepek gyérek és kicsinyek voltak s népük csak ott őrizte meg egyéniségét, ahol később új hozzááramlások gyarapították.

Általában magyar telepekről és magyar szervezésről szóltunk, bár vitathatatlan, hogy ebben a munkában a németiségnek is szerepe volt. Azért tehetjük ezt, mert a vezetés minden tekintetben magyar kézben volt. Egészen helytelen E. Fischer eljárása, aki a vajdasági német kulturmunkáról írva, lépten-nyomon olyan tényeket említ, amelyek világosan a magyarságot illetik.¹ Téves az is, mikor néhány író, aki a magyar foglалás kezdetét a XIII. századra teszi, a német lovagrend munkájának javára könyveli el ezt. A német elemnek jelentős szerep jutott a városi élet kiépítésében, azonban figyelemreméltó Hunfalvy észrevétele, hogy a magyarság még itt is fontosabb volt, mert a városoknak — s tegyük hozzá: a városias fogalmak jórészenek — neve a magyar nyelvből került át a románba.² A németiség szerepe a magyar népi hatások mellett még alárendeltebb. Ami pedig a lovagok munkáját illeti, az mindössze csak epizód lehet abban az évszázados erőfeszítésben, amit e területeken a magyar állam és a magyar nép végzett.

Ezután az általános fejtegetés után megpróbáljuk röviden összefogni az egyes kárpátalji magyar szervezésű vidékekre vonatkozó ismereteinket. A Dunától kiindulva sorrendben az első s egyben valószínűleg a legrégebbi a Szörénység, amely eredetileg az Olt és a Duna közti terület egészére kiterjedt.

hogy nem alkalmi utakról, hanem állandó kinttartózkodásról van szó. — A kún püspökség területére ld. Rogerius leírását (Schwandtner: *Scriptores I.* 1765, 498. l.): „Bochetor autem cum aliis regibus, fluvium, qui Zereth dicitur, transeuntes, pervenerunt ad terram episcopii Comanorum...”, v. ö. Makkai i. m. 20. s. köv. l.

¹ Die Kulturarbeit des Deutschtums in Rumänien (Hermannstadt 1911).

² Az oláhok története II. (Budapest 1894), 285. l. — Városias fogalmakra v. ö. Treml: *Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen. Ungarische Jahrbücher IX.* 285. s. köv. l.: város, soltész, polgár, porkoláb, mester, szekeres, mázsa, tár, marha, ban (pénz), dukát, fertó, költeni, vám stb.

Némileg különálló helyet foglal el a határvidékek közt, mert magyar kapcsolatai korábbi keletűek amazokénál. Lehetséges, hogy már a honfoglalók érintették, de mindenesetre tudjuk, hogy Ajtony vezér hatásköre Viddinig terjedt. A XIII. századi államterjeszkedés bánságot alakított itt, amely szintén az Olttorkolatig nyúlt, bár névadó központja, Szörény a Vaskaput védte. Azonban a magyar eredetű helynevek Craiova vonalánál is délebbre érnek, sőt Hunfalvy megállapítása szerint e későbbi román központnak neve maga is — szlávul a. m. a királyé — egy régi magyar királyi alapítás emlékét őrzi. A johanniták 1247-ben adományt kaptak a királytól Szörényre, s az oklevél bizonyos kenézeket említ; ezeknek János és Farkas neve valószínűleg az Olt jobbpartján, alsófolyása mentén ma is meglevő Jenoșesti és Fărcășele községekben maradt fenn; ugyanott a király egy Cheley-tó halászati jogairól intézkedik, ez pedig az Olttorkolat közelében feküdt. Mindez kétségtelenné teszi, hogy a magyar szervezés a XIII. században a mai Oltenia egészére kiterjedt. A népi megszállás igen korán megkezdődött és aránylag nagy lendülettel történt. Az Olttól nyugatra ugyanis alig találunk türk földrajzi nevet, jelentőset éppen nem. Ezzel szemben a nagyobb egységek neve magyar eredetű, amit azzal magyarázhatunk, hogy a magyarság már azelőtt megszállta e vidéket, mielőtt a türk népek errefelé vették útjukat. E magyar terjeszkedésről, éppen korai volta miatt, írott források nem adnak képet, annál beszédesebbek azonban a helynevek. Lükő tanulságos térképen állította ezeket össze; azt mutatják, hogy a Zsil középfolyásáig, mellékfolyói mentén és Mehedinți kerület északi részén nagyobb magyar csoportok helyezkedtek el, egyes elemek azonban a folyók mentén messze nyomultak délre s általában csomópontokat foglaltak el. Bár a helynevek keletkezési idejét nemigen lehet meghatározni, annyi ebből is kétségtelen, hogy a magyarság itt mindenki mást megelőzve, elsőnek települt rendszeresen.¹ — Oltenia magyarsága korán elsorvadt, az írásos korban népileg már aligha játszott szerepet. Ennek magyarázatául nem szükséges a tatárdúlásra hivatkozni, a folyamat egészen természetes. Elegendő meggondolnunk, hogy bár a magyar elem első foglalónak viszonylag elég erős volt, mégis minden valószínűséggel igen csekély számú. Amikor aztán az anyaországot a benső intenszíválás feladatai kötötték le, pionírjai számára nem gondoskodhatott elegendő utánpótlásról, s így a velük együtt élő

¹ Oltenia magyarjaira ld. Lükő i. m. Ethnographia 1935, 90., 97. s köv. l., 104. l. 56. jz.; Craiovára Hunfalvy i. m. II. 173. l.

népek megtelepedésük során fokozatosan körülvették, szétválasztották és felszívták őket. Ezt a folyamatot kétségkívül megkönnyítette, hogy a XIII. század után a magyar terjeszkedés szervezetében beállott változások már nem ezeknek a külső területeknek népi meghódítását, hanem egyszerűen gazdasági és államjogi függésbe hozatalát tolták előtérbe. Jellemző erre a fordulatra, hogy az államhatalom, amely a XIII. század elején nagy fáradsággal szerezte meg e területek főhatóságát, a XIV. században, néhány lanyha kísérletet leszámítva, nyugodtan tűrte, sőt maga is elősegítette, hogy az, bár a hűbéri függés örve alatt, valójában idegen kézre csúszsék. A határvidékek a vajdák birtokába kerültek, még a legszervezettebb Szörény sem volt kivétel. Nagy Lajos korától kezdve a hűséges havaselvi vajdák sorra megkapták a bánságot, s a várba a maguk képében küldtek tisztviselőket. Közben Oltenia települése és közigazgatási szervezete egyre románabb színezetet kapott, s végül a vajdasághoz simult, míg a bánság hatásköre egy kicsiny körre, eredeti területének északnyugati csücskére szorult. A XV. századi magyar határszervezés során már csak ez a kis rész került vissza, Oltenia egésze a vajdák fennhatósága alatt maradt, egy román bán vezetésével.¹ Ezt a fejlődést csak a magyar élet benső alakulásából érthetjük meg. A hűbériség benyomulása az állam rendjébe, a társadalom és település fokozatos elmélyülése megcsappantotta a magyar terjeszkedés korábbi, felszíni lendületét. Ez a változás, amely az anyaország életét nyugatiasabbra formálta s a következő századokban történetünk „legeurópaibb“ időszakához vezetett, az anyaország keretein kívül, a fejlődés alapterületétől távol élő, attól mind jobban elszakadó elemekre végzetes volt. Az anyaország magyarsága, mint törzsnépesség, e változások ellenére is nyugodtan fejlődhetett és gyarapodhatott, viszont a vajdaságokban a hűbéri függés örve alatt valójában idegen államiság és más társadalomrend főhatósága alá került magyar elem fokozatosan — és kataklizmák nélkül is, egészen természetesen — elsorvadt. Népi egyéniségét még Moldvában is, ahol pedig később tekintélyes hozzááramlások élesztették, csak kis része tudta megőrizni; bár a középkorban még nagy súllyal vett részt az élet irányításában, a XVII. századi leírásokban már a pusztulás sivár képét mutatja. Olteniában és más olyan területeken, ahol jelentős utánpótlást nem kapott, jóval hamarabb eltűnt.

¹ A bánság fejlődésére v. ö. I. C. Filitti: Banatul Olteniei și Craioveștii (kny. : Arhivele Olteniei. Craiova é. n.), 18—21. l.

Különösen az Olttól keletre fekvő vidékre áll ez a megállapítás. Itt türk helynevek tömege figyelmeztet arra, hogy a magyar térfoglalás sem olyan korai, sem olyan zavartalan nem lehetett, mint Olteniában. Azonban legkésőbbben azzal a szervezéssel párhuzamosan, amelynek XIII. századi nyomait Loystha és Câmpulung esetében láttuk, valami népi foglalás is történt: Makkai az Olt és a Ialomița között magyar eredetű helyneveket talált.¹ A magyar elem azonban ritkás lehetett, s minthogy az önálló román vajdaság szervezése éppen ezekről a területekről indult ki, érthető, hogy korán felszívódott. Nyomain gazdasági szervezés bontakozott ki, s ez tartósabbnak bizonyult. A már említett poenarii vártól nem messze épült Argeș városa, amelynek neve ugyan türk ősöket sejtet, polgársága viszont épügy erdélyies kiváltságokkal élt, mint kissé keletebbre Hosszúmező népe.²

Távolabb keletre, a Prahova és a Bodza folyók között fontos területre érünk; északi felén, a hegyek lábánál kitűnő katonai megfigyelőhely kínálkozott. Innen lehetett szemmel tartani mindazokat a népeket, amelyek keletről, a focsánii kapu felől előretörtek, hogy Erdély vagy a Balkán felé kanyarodjanak. Ez a terület sokáig vitás volt a két vajdaság között, eleinte pedig, úgy látszik, nem tartozott egyikükhöz sem, hanem közvetlenül magyar fensőbbség alá. I. Lajos király, amikor 1358-ban megengedte a brassai kereskedőknek, hogy „inter Bozam et Prahom“ szabadon járjanak áruikkal, úgy intézkedett, mintha ennek a vidéknek nem volna más ura, holott a havaselvi vajdaság — s csírájában a moldvai is — már megvolt. A terület később a vajdaságban is bizonyos különállást mutat, s mint megye, Secuieni néven 1845-ig fennállt. Helynevei Giurescu szerint erdélyi telepítés nyomait viselik, Iorga pedig megyenevéből arra következtet, hogy „a Székelyföld havaselvi meghosszabbítása volt“. Mindenesetre valószínű az, hogy Secuieni vidéke a vajdaságok kialakulása előtt a magyar határszerkezethez tartozott. Giurescu feltételelesen a németlovagok terjeszkedésével kapcsolta össze, s nézete nem egészen valószínűtlen. W. Horwath erre felé, a Tatárhágó közelében keresi — alighanem joggal — a lovagok híres Cruceburgját. Könnyű volna ezt összekötnünk azzal a másik adattal, hogy az erdélyi püspök 1213-ban a lovagok földjének — ami tudvalevőleg nemcsak a Barcaságot, hanem Havaselvének egy részét is jelenti — tizedjogáról intézkedve

¹ I. m. 20. l.

² Draghiceanu: Curtea domn. de Argeș, 28. l. Argeș a XVI. században az ottani kolostor kezére szállt. A városbíró ekkor vesztí el ítélkezési jogát a polgárok felett.

számolt azzal a lehetőséggel, hogy székelyek és magyarok költöznek oda. Mindenesetre valószínű, hogy Secuieni magyar szervezése a kúnok elleni védekezéssel függ össze. A XIV. században, amikor az erdélyi városok kereskedelme fellendült, a buzăui karavánutat biztosította, amely a hegyek alján, a terület határán kanyargott Brassó-Câmpulung-Târgoviște felől Brăila irányába. Ennek egyik ágáról intézkedett Lajos király említett oklevelében. A fővonal nyugati része már ekkor is a vajdaság területén futott és talán erről intézkedett I. Vladislav vajda, 1368-ban megerősítvén Brassó kereskedelmi jogait, amelyeket országában „ab antiquo“ bírt. Erdélyi kereskedőelemek kiáramlása hozta létre a hegyek lábánál Buzău fontos gazdasági gócpontját, amelyet alaprajza után XIV. századi német telepnek tartanak, bár kétségtelen, hogy volt valami korábbi magva is. — A magyarság itt nem elsőnek vert tanyát és nem jutott népileg vezető szerephez. A főbb földrajzi nevek idegenek, a vidéket átszelő folyócskáé: Teleajen türk, a helynevek többsége pedig szláv. A magyar elemre vallók közt leggyakoribb az Ungureni forma, ami arra mutat, hogy itt a magyarság más népek gyűrűjében, viszonylag későn foglalt helyet. Csupán a megye északi részében fekvő Chiojd (Kövesd) községek elsőbbsége látszik valószínűnek. Ezek a Tatárhágó felé vezető utat védik, s alighanem a kúnkori szervezéssel kapcsolatosak. Birtokosaikról már 1418-ban, vajdasági viszonyok szerint igen korán, oklevél emlékezik meg. A román irodalom azt állítja, hogy Secuieni magyarsága az újkorban is bővült (erre vall pl. a Calvini falunév), s így források híján nem tudjuk meghatározni, hogy mennyi belőle a régi, s ez mennyire őrizte meg egyéniségét. Mindenesetre tény, hogy még a legújabbkori iratok is említenek itt olyan embereket, akiknek ragadványnevét csak magyar környezet adhatta, így 1736-ban egy Radu lăcătușul.¹

¹ Lajos király oklevelét ld. Hurmuzaki: Documente privitoare la istoria Românilor, I/2. 58. l. — Iorga: Documente de pe Valea Teleajenului, Vălenii-de-Munte 1925, II. (lăcătușul uo. 3. l.). — Giurescu, Revista Istorică Română IV. 284—285. l. (a kövesdi birtokosok oklevele uo.). Az általa erdélyinek minősített helyneveket térképen tünteti fel: Ist. Rom. II/1. 367. l. — Megjegyezzük, hogy a román írók erőltetett nézete szerint az Ungureni helynevek arra vallanak, hogy ide magyarországi románok telepedtek; nem tudjuk elképzelni, hogy ezt miből következtetik. — Horwath: Die Kreuzburg und der Bozauer Pass. Die Dörfer des Burzenlandes (szerk. E. Jekelius), Kronstadt 1929, 47. s köv. l., v. ö. Südostdeutsche Forschungen 1938, 399. l. — Vilmos püspök 1213-i oklevelében (Deutsch—Firnhaber: Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. Fontes rerum Austriacarum II. Abt. XV. Bd. 12. l.) engedményeket tesz a lovagoknak a tizedszedésben, kivéve azt az esetet, ha földjükre székelyek vagy

Legtöbbet tudunk Moldva magyar telepeiről. Eddig legátfogóbban Lükő számolt be róluk, aki néprajzi szempontból kutatta őket, de történeti kialakulásukkal is foglalkozott. Áttallózta a rájuk vonatkozó forrásanyagot, s rövid, de igen értékes képet nyújt középkorvégi-újkorelejei helyzetükről. Eredményeit más adatokkal itt-ott megtámaszthatnók, de lényegesen nem módosíthatnók.¹ Ezek szerint a magyarság két egymástól független csoportban, a Szamosvölgy és a székely medencék felől hatolt át a Kárpátokon és megszállván a keletre futó kis folyók vidékét, a Beszterce, illetőleg a Tatros mentén a Szeretig terjeszkedett. Megelőzte a vajdaság alapítását s a románok térfoglalását. Sőt a főbb földrajzi egységek legtöbbször magyar neve arra vall, hogy előtte egyáltalán nem volt itt állandó lakosság, legfeljebb néhol valami bizonytalan, gyér és alacsony életformájú szláv népesség. A fejlettebb élet elindítója mindenestre a magyarság volt: ő szállta meg a folyóvölgyek torkolatánál, a gazdasági erővonal és a járható utak keresztezésében fekvő energikus pontokat, a tatrosi sóbánya-vidéket, s általában a legelőnyösebb helyeket. Az előnyomuló magyarság bázisai az újkor elején még összefüggtek az anyaországgal, a folyóvölgyek felső szakaszára beáramló románság csak később szigetelte el őket. Moldvabánya környéke például magyar szervezésű vidék, a középkor végén tele volt magyar helynevekkel, s ezek a Moldova és Beszterce forrásvidékéig értek. Az újkor elejére a lakosság fokozatosan elrománosodott, de még tudott magyarul, mert a helynevek egy részét lefordította. Hasonló jelenségekre gondolva azt kell hinnünk, hogy a magyar foglalás nagyobb földre terjedt ki, mint az oklevelek gyér utalásai s a helynévanyag sejtetik. Makkai helyesen figyelmeztet arra, hogy „számításba kell venni ezt az eltűnési és névcserélési folyamatot is, amelyik kétségkívül már akkor megkezdődött, . . . mikorról az első moldvai oklevelek rendelkezésünkre állnak.”² Így is kétségtelen, hogy ha a teljes moldvai helynévanyagot ismernők, jóval többet tudnánk a magyar telepekről, mint eddig. Hogy csak egy példát említsünk, Unguraşii hegy nevében, amely magyar vonatkozásokra utal, település

magyarok költöznek. — Vladislav privilegiuma: Hurmuzaki, I/2. 144. l. — Buzăura ld. Siebenbürgische Vierteljahrschrift 1935, 135. s köv. l. — Felesleges hangsúlyoznunk, hogy a secuienii határszervezet, éppúgy mint az argeş-câmpulungi zóna, kezdeti állapotban sorvadásnak indult.

¹ Lükő: A moldvai csángók, 29. s köv. l. Adattár 156. s köv. l. — A foglalás kezdetét itt is későre teszi, erről fentebb szoltunk.

² A milkói püspökség, 30. l.

emléke él; 1606-ban még egy falu állt itt ezzel a névvel.¹ A dűlőnevek is éppen olyan fontosak volnának, mint nálunk. Feltehető, hogy segítségükkel sok eltűnt magyar telep nyomát sikerülne felkutatni. Rendszeres kísérlet erre nem történt, s az anyag természeténél fogva nem is egykönnyen volna lehetséges. Levéltári és helyszíni kutatásra lenne szükség, mert a kiadott anyag az újkorra vonatkozólag gyér és rendszertelen, a középkorban pedig hatáírások alig vannak. Még ebből is egész csomó magyaros helynevet emelhetnénk ki, ennek azonban így ötletszerűen nem sok értelme volna, Lükő eredményeit alig bővíthetnők.

A lényegét a rendelkezésre álló adatokból is tisztán látjuk, s ez az, hogy e magyar telepek igen mélyen hatottak a moldvai fejlődés alapvetésében. Foglalóik elsőnek és igen korán vertek szállást Nyugatmoldva említett területein, megelőzve a románságot. Jellemző, hogy a besenyő név itt épúgy magyaros formában maradt fenn, mint a Szörénységben. De még fontosabbak a sokfelé (Suceava, Neamț, Iași, Bacău, Dorohoi megyében) előforduló Tatáros helynevek.² Ezek terminus ante quem non-t adnak a románság itteni térfoglalására nézve, s egyben elárulják, hogy e vidékek népi többsége a tatár korban magyar volt. A magyar elem a középkor végén valóban számottevő lehetett, s ez teszi érthetővé, hogy a románság népi életformáira is erősen hatott. Legfőbb jelentőségét abban látjuk, hogy az erővonalon helyezkedett el, és civilizált életformákat valósított meg már akkor, amikor a köréje áramló románság fejlődésének kezdeti állapotát élte. Tudjuk, hogy a magasabb földművelési ágak, így a szőlő- és bortermelés magyar hatásra terjedtek el.³ A hatás azonban alapvetőbben is megnyilvánult, a románság letelepülése elsősorban a magyar telepek vonzása alatt ment végbe, legelőször ezek hézagait töltötte ki. A középkorban rendezett települést a magyar telepek övében látunk, erről a tájról szól a legtöbb oklevél, s a XV. században ez volt a legnépesebb és leggazdagabb vidék. Gazdasági jelentőségére jellemző, hogy Nagy István vajda egyik levelében elpanaszolja: nem tudja, miből fogja megfizetni a török adót, miután Mátyás király ismeretes büntető hadjáratában éppen ezt a Tatros — Neamț közti területet dúlta fel, „unde et nos habuimus victum et unde Theucris

¹ M. Costăchescu: Documentele moldovenesti înainte de Stefan Cel Mare II. (Iași 1932), 556. l.

² A besenyőkre (besineu, Havaselvén peceneag) ld. Lükő, Ethnographia 1935, 91. l. Tatárosok felsorolása uo. 95. l.

³ Lükő: A moldvai csángók, 14. l. 29. jz.

tributum solvebamus.“¹ A XV. század derekán ez a vidék volt a vajdaság legfejlettebb termelője, mert az uralkodó saját udvara szükségleteit is innen fedezte. Versenytársa nem volt, különben elpusztítása nem okozott volna olyan gondot.

A magyarság tehát, mint még rátérünk, éppen ott volt tanítómestere a románságnak, ahol az európai társadalomfejlődés elemi gyökere rejlik, a földhözkötésben s az ezzel kapcsolatos gazdasági és társadalmi alapvetésben. De tevékeny részt vett a társadalom minden részének kiépítésében. az udvari tisztségektől a sófejtő munkásokig. Előkelőiből udvari tisztek lettek, a bákóvidéki birtokos Gelebi család tagjai például nemzedékek során át magas állásban szolgáltak a vajdákat. 1387-ben a moldvai főtisztek közt első egy Dzula capitaneus, aki valószínűleg azonos a magyar eredetű Giule nemzetség fejével. Giurescu szép számmal sorol fel előkelő udvari embereket a középkorból, akiket ő magyarnak vél. Adatai néha bizonytalanok, viszont jócskán kibővíthetők a Costăchescu-közölte moldvai oklevelek alapján. Bár e magyar urak egy része esetleg később vándorolt be, többségük kétségkívül a moldvai magyar elem vezetőrétegéből került ki.² A gazdasági élet magasabb kifejlésében is magyarok jártak elől. A sóbányászat szervezete a magyar kamararend egy származéka. A bányák a tatrosi székhely telepek övében fekszenek, s első megművelőik magyarok voltak. A munkások román neve (şalgău<şavgău<şovágó) magyar eredetű.³ Moldva városai gazdaságilag előnyös pontokon fejlődtek, s ezeket rendszeren a magyarság tartotta megszállva. Így alakult például a Szeret mentén vonuló észak-déli főút s az erdélyi utak keresztezésében Egyedhalma—Aiud, Bákó—Bacău, Románvásár, bentebb Moldvabánya stb., amelyeknek szervezését Erdélyből kitelepült moldvai magyarok és németek végezték el.

¹ Kiadta P. Panaiteşcu: Contribuţii la istoria lui Stefan Cel Mare (kny. Analele Academiei Române Mem. Şecţ. Ist. ser. III. tom. XV. Bucureşti 1934).

² Const. C. Giurescu: Noi contribuţiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV. şi XV. (Bucureşti 1925), 66. s. köv. I. — Gelebi Miklós a XIV. század második felében vajdai tisztt volt, fia Domonkos Jó Sándor bojárjaként 1410-ben családja érdemeiért kapott adományt, ld. Rosetti nyomán Makkai: A milkói püspökség, 28. l. — Dzula capitaneus Costăchescunál: Doc. mold. II. 601. l. A Giule nemzetség magyarságára v. ö. Lükő: A moldvai csángók, 38. l.

³ V. ö. Mátyás király emlékkönyv (szerk. Lukinich I.) I. (Budapest 1940), 220. l.

Azt, amit a moldvai magyarság hatásáról mondtunk, nem mernők fenntartás nélkül kiterjeszteni a másik vajdaság magyar elemeire, már csak azért sem, mert a forrásanyag ott rosszabb állapotban lévén, a román fejlődés menetére is kevesebb adatunk van. A havaselvi magyarság gyérebb volt, tehát népileg nem hathatott olyan mélyen. Azonban a magyar hatás ereje nem a tömegben, hanem az életformák fölényében rejlett. Havaselvén is a magyar szervezésű területekről indult útnak a román fejlődés. Olteniában, magyar vezetés alatt találjuk az első megkötött telepeket, a vajdák első székhelyei pedig Câmpulung és Argeş voltak. A magyar szervezet vonzása tehát itt is érvényesült. Úgy hisszük, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a románságot, amely azelőtt balkáni és keleti hatások alatt s civilizációjának, mint látni fogjuk, kezdeti fokán állt, ez a vonzás indította el a magasabb társadalmi szerveződés, s a középeurópai tájékozódás felé. Ez természetes, hiszen a román térfoglalás idején csak a magyar szervezésű területen volt olyan társadalom, amelyre európaias tagolású fejlődés felépülhetett. Ennek jelentőségéből mitsem von le az, hogy a magyar elem idővel elsorvadt. Ismétljük, száma a legtöbb helyen csekély volt, súlyát civilizációs fölénye adta. Miután ez kiegyenlítődött, természetsszerűleg utólérté az anyaországtól, életformáinak bölcsőjétől elszakított kisebbség sorsa: beleolvadt az idegenekbe.

Kissé hosszasan időztünk a vajdasági élet nemromán összetevőinél, s jóval túlmentünk azon az időhatáron, ami a románság megjelenését, vagy akár a kultúrmunkába való bekapcsolódását jelzi. Erre azért volt szükség, hogy helyesebben értékelhessük a románságnak, a fejlődés későbbi vezetőjének s összetartójának szerepét az alapvetés kezdetén.

A román nép őse a magyar tudomány jólismert megállapítása szerint a Balkánon alakult ki, jórészt költözködő pásztoréletet folytatott, s viszonylag későn került a Dunától északra. Vándorlásának okáról, módjáról és idejéről konkrét forrásadatunk nincs, tényének emlékét azonban a román népi hagyomány sokáig őrizte. Az első havaselvi krónikában, amelyet csak a XVII. század végén írtak le, azonban részben korábbi feljegyzések, részben népi és kolostori hagyományok alapján, az ország alapításával kapcsolatban azt olvassuk, hogy „a románok . . . északra menekültek, majd átkelvé a Dunán, megszálltak Szörénynél, mások Magyarországban az Olt, Maros és Tisza vizénél, egészen Máramarosig jutva. Azok, akik Szörénynél állapodtak meg, a hegvek alatt az Oltig terjeszkedtek, mások a Duna mentén

ereszkedtek lefelé...¹ A hagyomány további részeiben a honalapító Radu Negru mondájához kapcsolódik, amelynek szintén volt valami történeti magva, bár erősen eltorzult. Ami a délről-vándorlás tudatát illeti, az, úgy látszik, a népben élt s valószínűleg leírója bővítette a magyarországi románság elhelyezkedésére vonatkozó korabeli adatokkal. Mindenképen tény, hogy Havaselvén a XVIII. században még voltak, akik tudták, hogy a románság ősei a Balkánról vándoroltak északra.

E vándorlás körülményeit, mint mondtuk, nem tudjuk meghatározni. A hagyomány szerint az ősrómánok menekültek, de nem mondja meg, hogy mi elől. Lehetséges, hogy ha jobban ismernők a középkori Balkán népmozgalmait, találnánk valami kézzelfogható magyarázatot. Az eddig feltárt anyag szerint a bulgár-bizánci háborúkban, inségekben, adónyomásban száz lehető okot találhatnánk ugyan, de a balkáni románság mozgásait teljes bizonyossággal egyik-hez sem kapcsolhatjuk. Mindenesetre valószínű, hogy ilyen jelentős népi megmozdulást nem szabad egy-két esemény-hez fűznünk. A román vándorlás bizonyára lassan, csoportonként folyt le, s több tényező együttműködése — a bulgár birodalom hatalmi változásai, kapcsolatok az aldunai türk népekkel stb. — tette lehetővé. Idejéről sincs biztos tudomásunk, az irodalom inkább csak feltevésekkel dolgozik. Egy-két bizonytalan utalás amellet szól, hogy a románság egyes vándorló elemei már a XII. században elérték az erdélyi Középhegységet és Moldva északi részeit. Ezek az első szórványok azonban igen gyérek és állandótlanok lehettek, hiszen az érintett vidékek életében semmi nyomot nem hagytak. Havaselvén előbb kellett átvonulniok, azonban a XIII. század előtt itt sem szerepelnek. Zömüknek átköltözését ezek szerint leginkább a XII—XIII. századra tehetjük. Arra, hogy a XIII. században még folyamatban volt, oklevél figyelmeztet. IV. Béla király 1239-ben azt írja a pápának, hogy „circa partes Bulgarie in terra, que Zeuren nominatur, que dudum fuerat desolata, populi multitudo supercreverit,” s engedélyt kér, hogy ennek az új népességnek egyházi beosztásáról gondoskodhassék.² Kétségtelen, hogy az új népelem, amely Bulgária felől érkezett, hirtelen duzzadt meg, és nem tartozott a római egyház alá, a vándorló románság valamelyik

¹ D. Onciul: *Originile principatelor române* (București 1899), 5—6. l. A hagyomány népi jellegéről uo. 9. l. (A következőkben a kontinuitás nézőpontjáról indulva ki, egy admigrációs elméletet próbál felépíteni, s hibás eredményekre jut.)

² Hurmuzaki, I/1. 183. l.

csoportja volt. Néhány évvel később a szőrényi bánóság szélső területén oláh kenézségeket fogunk látni. Bizonyos, hogy ezidőtájt a románok Havaselve más részein is megjelentek, hiszen a század első harmadában már Erdélyben is felbukkantak, Délmoldvában pedig bulgár papok hatása alatt a katolikus térítés munkáját zavarták. Azonban hangsúlyozzuk: a XIII. század előtt semmi nyoma, hogy bárhol a Dunától északra szervezett egységeket alkottak volna.

A balkáni románság ősi életformája a vándorpásztorokodás, főleg a kétlegelős juhtenyésztés volt. Adójukat is juhokban és juhtenyésztésből származó terményekben rótták le. Ennek a specializálásnak köszönhető, hogy vlach nevük foglalkozásjelző (pásztor) értelmet kapott.¹ Juhtenyésztés volt a főfoglalkozása északra szakadt testvéreiknek is. Ahol csak felbukkantak, mindenütt megjelennek a forrásokban a juhnyájak. Mint látni fogjuk, ősi életformájukhoz új hazájukban is ragaszkodtak, az újkor elején még a pásztorság volt a legfontosabb foglalkozás, sőt Giurescu szerint a hegylakó mokánok (pásztorok) ma is lenézik a síksági földművest.² A vajdaságok újkori állattenyésztésében azonban már a ló és a szarvasmarha is jelentős szerepet játszott. Ez nem balkáni, hanem türk vonás, és feltehetőleg a türk-román együttélés következtében terjedt el, bár nem tudjuk, hogyan és milyen fokig. Mindenesetre megemlítjük, hogy Giurescu a román pásztorelet szokincsében több fontos kifejezést talált, amit türk átvételnek tart.³ A földművelés alapja Weigand és Dumke nyelvészeti kutatásai szerint bulgár hatásra nyúlik vissza,⁴ azonban a bevándorlók életében alig játszott szerepet. E. Fischer szerint a Barcaságra települő románok még csak a legegyszerűbb terményeket ismerték, s életmódjuk kezdetleges volt; sütéshez forró köveket használtak, s földbe vájt kunyhókban (bordeuri) laktak.⁵ Mindez arra vall, hogy előzőleg nem ismerték a telepesélet s a rendszeres földművelés formáit. Valóban, mint látni fogjuk, még a társadalom részleges földhözkötése is csak igen lassan mehetett végbe.

A románság életformái abban a korban, amikor adatok szólnak róla, már többrendbeli idegen hatáson s jelentős fejlődésen mentek át. Feltehető, hogy kezdetben még egy-

¹ Giurescu: Ist. Rom. II/1. 321—323. l.

² Uo. 332. l.

³ Uo. I. 284. l. (cioban, cătun stb.)

⁴ Treml: Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen. Ungarische Jahrbücher IX. 276. l. 1. jz.

⁵ Das alte Burzenland und seine Besiedelung (Kronstadt), 7. l.

szerűbbek voltak. Ebből megérthetjük egyrészt a későbbi hatások jelentőségét, másrészt azt, hogy magasabb román szervezetekről, társadalomnak nevezhető alakulatokról a XIII. század előtt mitsem hallunk. Az ősrómanok évszázadokon át kisebb-nagyobb pásztorközösségekben éltek. Ennek a nagycsaládszerű képletnek neve az írásos korban cătun (szlávosan priselca), fejét pedig délszláv eredetű szóval cneaz-nak (kenéz) hívták.¹ Később, a földhözköttetés során ez a szervezet meglazult, felbomlott vagy más formákat öltött. A kenéz intézte népe letelepülését, eleinte inkább úr, később falusi bíró módján. De Magyarországból számtalan példát idézhetünk arra is, hogy egyszerűen az lett kenéz, aki a földesúri telepítést közvetítette.

A románság szervezésének már ezen a kezdeti fokán is nagy szerepet játsztak idegen, nemrómán elemek. Maga a kenéz kifejezés, amivel a főnököt, a nagycsalád vezetőjét illették, bulgár vagy szerb eredetű. Nyelvileg mindkét megoldás elképzelhető volna, de történetileg indokoltabb az első, mert tudjuk, hogy a románok sokáig éltek együtt a bulgárokkal, egyébként is sokat vettek át tőlük, s Anonymus még a bulgárság vezetőit ismerte kenéz néven: „mortui sunt . . . tres kenezii Bulgarorum“, mondja a Gladdal vívott harc leírásában. A románság elemi szervezete tehát bulgár jellegű volt, s feltehető, hogy a vezetőréteg később is jórészt bulgárokból került ki; jellemző, hogy a bojár kifejezés, amit a középkori vajdaságokban úr, harcos, előkelő értelemben használtak, s ami a román előkelők jelzésére máig megmaradt, a XIII. században használatos bulgár boljarin származéka.² A Dunától északra a románság vezetőrétege újabb idegen elemekkel bővült. Rásonyi Nagy László tömegével állította össze a türk jellegű személyneveket mind a vajdasági bojárok, mind a magyarországi kenézek köréből.³ A személynév nem okvetlenül fedí viselőjének népiségét, de olyan jellemző esetekben, mint aminőket Rásonyi sorol fel, vagyis ahol a

¹ I. Bogdan: Despre cnejii români. Analele Academiei Române Mem. Şeş. Ist. ser. II. tom. XXVI. (1903—1904), 14—15. l. és Români şi Bulgarii (Bucureşti 1895), 17—18. l.

² Filitti: Despre vechia organizare administrativă a principatelor române (kny.: Revista de drept public 1934—1935. Bucureşti 1935), 11. l. Hasonlóan vélekszik Iorga: Scrisori de boieri (Vălenii-de-Munte 1912), bev., azzal a hozzáadással, hogy a név magva turáni eredetű, s hajdan a kán tanácsosait illette.

³ Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'État des Roumains. Archivum Europae Centro-Orientalis 1935, 228. s. köv. l.

névadás türk gondolkodáshoz, szokásvilághoz símul, vagy másrészt a magyarországi Pogány, Szerecsen stb. nevek esetében majdnem teljes bizonyossággal állítható, hogy azt is jelzi.

A fentiekből az derülne ki, hogy a románság vezetőrétege, vagy legalább is jórésze kezdettől fogva idegen elemekből került ki. Ezt a merész megállapítást tökéletesen igazolja a román fejlődésnek egy érdekes vonása. A román nép neolatin őse rumunnak nevezte önmagát, s ebből fejlődött később irodalmi úton a most használatos román forma.¹ Azonban ez csak a legújabb időkben ment át a politikai nemzet egészének jelzésére, korábban vagy vlachot, vagy a regionális tagolás szerint moldoveant, ungrovlahiait, olteniait mondtak. A román kifejezés ugyanakkor a vajdaságok forrásanyagában jobbagyot, nemszabadot jelentett, s ezt az értelmét megőrizte egészen a XVIII. századig.² Ezt a különös jelenséget már mások is megpróbálták idegen uralommal magyarázni, Lecca például a német lovagok terjeszkedésével akarta kapcsolatba hozni. Ötletét Bodin joggal nevezte képtelenségnek.³ Nem vitás ugyan, hogy a román népnév átsiklása társadalmi réteget jelző kifejezéssé a társadalomrétegek népi különbségével kapcsolatos, de az is kétségtelen, hogy ennek a fejlődésnek lehetővé tételéhez sokkal mélyebb, általánosabb és hosszabban tartó hatásra, együttfejlődésre volt szükség, mint aminőt akár a lovagok, akár más, a vajdaság valamelyik részét rövidebb ideig megszállva tartó népelemek részéről feltehetnénk. Politikai fensőbb-séggel semmire sem megyünk, olyan népelemeket kell keresnünk, amelyek vezetőréteggként évszázadokig éltek együtt a románsággal s végül beleivódtak. Hogy ezt meghatároz-hassuk, elsősorban azt kellene tudnunk, hol és mikor alakult ki a román név második jelentése. Hunfalvy azt hitte, hogy már a Balkánon is szolgát jelölt, adatából azonban, amely egy késői havaselvi ügyre utal, ez egyáltalán nem következik.⁴ A vajdaságokban későn és nem egyenletesen bukkan

¹ Giurescu : Ist. Rom. II/1. 331. l.

² Ld. pl. N. Iorga : Anciens documents de droit roumain I. (Paris—Bucarest 1931), 225—226. l.: egy szabad ember eladja magát rumánnak. Rumunok Havaselvén, Gorjban : uo. 220—221. l. Megkülönböztetés szabadok és rumunok közt uo. 227. l. jz. : „n'au fost megiași de felul lor, ci tot au fost rumîni“, stb. v. ö. tanulmányunk második részével.

³ Revista Istorică Română 1935—36. évf.-ban Bodin ismerteti Lecca : Români (Convorbiri Literare 1935) c. művét.

⁴ Az oláhok története, II. 95—96. l. A brailai szerdár leánya bepanaszolja a konstantinápolyi zsinaton egy atyafiát, aki megkárostitotta ; szó van a birtokához tartozó rumunokról.

fel, Havaselvén szívesebben használták helyette a vecin kifejezést. Minthogy azonban itt sem ismeretlen, nem vélhetjük Moldvában kialakult sajátságának. Viszonylagos ritkaságát azzal magyarázhatjuk, hogy Havaselvén az idegen vezetőelem hamarabb felszívódott, s a népi megkülönböztetésnek már csak helyenként volt értelme abban a korban, amikor a román kifejezés szolgai jelentését nyerte. Ez a helyhez kötődés folyamatára irányítja figyelmünket, ennek utolsó lépése volt az, hogy a hajdani pásztorközösség alsóbb elemeit, a középkorban szegénynek nevezett közszabadokat fokozatosan röghöz kötötték. Mint alább a rétegképződés áttekintésénél látni fogjuk, ezeket románnak nevezték. Minthogy pedig korábban jobbágyság nem lehetett, s a rabokat másképp hívták, azt kell hinnünk, hogy a román név eredetileg az alsóbb népelemeket jelölte, amelyek a XVI. században a jobbágyság röghöz kötése során lettek szolgává.

Ez más szóval annyit jelent, hogy a románság vezetőrétege a jobbágyság kialakulása idején még tudatában volt nemromán eredetének. Érdekes volna tudnunk, minek mondták volna magukat, ha nem az ország, illetőleg az uralkodó nevét — Ungrovlahia vajdája, X vajda bojárja — használják jelzésre. Az bizonyos, hogy románnak nem, s éppen ezért ez a név, amelyel a nép zöme, az alsó réteg illette magát, országos viszonylatban még külföldieknél sem fordul elő. A nép egészének jelzésére a vlach kifejezést használták s ebbe beleértették az uralkodó réteget is. Ez azonban sohasem jelölt egységes népet, vallási, foglalkozási mellézköngéi voltak, s olykor megkülönböztetést tett szükségessé. A ragusai tanács „vlacus slavus“-okról intézkedett, VI. Kelemen pápa 1345-ben „Olachi Romani“-ról beszélt.¹ Magyarországot a törökkorban vlach áradat öntötte el, amelyből tudvalevőleg szláv pásztorok bontakoztak ki. Mindenesetre tudjuk, hogy a középkori vajdaságokban a vlach kifejezés szabadokat jelölt; oláh jog szerint — na voloskom zakonea — a XV. században ezek éltek.² Ez a bulgár állapotokra emlékeztet, ahol a vlachok

¹ Hurmuzaki, I/1. 697. l. Szirmiumi, erdélyi és havaselvi oláh előkelők katolizálásáról van szó. A romani kifejezést Hunfalvy (Az oláhok tört. II. 95. l.) nagyon helyesen úgy értelmezte, hogy a térítők megismerkedtek az alsó néptömeg nevével is, s az cseng vissza az oklevélben.

² Ld. pl. Costăchescu: Documentele moldovenesti înainte de Stefan Cel Mare, II. 236. s köv. l.: II. István 1445-ben elajándékoz egy tatár rabot azzal, hogy ha új tulajdonosa felszabadítaná, akkor „na voloskom zakonea“ élhet bárhol, senki ne merje háborgatni.

szintén szabadok voltak, hiszen állítólag az Asan-dinasztia alapítói is közülük kerültek ki. Viszont Szerbiában szolgáló elem volt a vlach, a fejedelmek úgy adományozgatták, mint a román vajdák a cigányokat.¹

Előző fejtegetéseinkből kiderült, hogy a vándorló románság vezetőrétege nagyrészt idegenekből alakult ki, előbb délszlávokból, majd türkökből, vagyis azokból a népelemekből, amelyek az érintett területek urai voltak. A magyar foglalású területeken természetesen magyarok is kerültek közéjük. Moldvában a vajdák körül sok magyar nevű előkelőt látunk, Domoneuşokat, Miclouşokat stb. De nemcsak az udvarban, hanem a nép vezetői, a román földek birtokosai közt is találunk magyarokat, így a Sturdza-ösök rokonságában egy Farkast, másutt egy Veariş Stanislavot, egy Tamaşt stb.² Ennek az idegen vezetőségnek nyomozására, sajnos, más alapunk alig van, mint a névanyag. Azonban előző fejtegetéseink után talán nem látszik helytelennek, ha ennek is nagyobb jelentőséget merünk tulajdonítani, mint általában tennők. Az előkelők neve a középkori oklevelekben nagyrészt idegen, s olykor viselőjének származását is elárulja. Giurescu ilyen alapon kísérletezve egész tömegét sorolta fel az idegen uraknak, különösen a vajdaság alapításához közeleső időből.³ Eredményei némi helyesbítésre szorulnak, másrészt azonban, különösen türk és magyar irányban, jelentősen bővíthetők. A nevek legnagyobb része meghatározhatatlan népiséget takar, mert több érdekelt nép használta. Azonban a fentiek alapján könnyelműség nélkül feltehetjük, hogy az ilyen meghatározhatatlannak látszó nevek többsége is idegen származású egyént rejtett. Nem állítjuk, hogy a vezetőségbe ősi román elemek nem kerültek be, hiszen szervezett elnyomásról nem lehet szó. A középkori urak közt olyanokat is ismerünk, akik román ragadványnevet viselnek: Limbădulce, Jumătate, ezek azonban ritkák. Kétségtelen, hogy az idegenek elrománosodása is korán megindult, azt azonban nem hisszük, hogy — mint a kunokkal kapcsolatban feltették — már a XIII. században befejeződött volna. Láttuk, hogy a vezetőség még az újkor elején is megkülönböztette magát a románságtól, a felszívódás folyamata tehát még ekkor sem lehetett teljes.

¹ Bogdan i. m. Anal. Acad. Rom. M. Ş. I. ser. II. tom. XXVI. 15. l.

² R. Rosetti: Despre originea şi transformările elasei stăpânitoare din Moldova. Analele Academiei Române Mem. Şeş. Ist. ser. II. tom. XXIX. 1906, 163. l. 15. jz. A nevek megmutatják a magyar elem románosodását: Farkas unokáját már Ionnak hívják.

³ Noi contribuţiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV. şi XV. 62. s. köv. l.

A románság, amelynek elemi szervezetében délszláv hatás nyomait láttuk, a Dunától északra kerülve kétségkívül sokat tanult türk vezetőitől is. Ezek politikai erejük megsemmisülése után egyénenként hozzácsatlakoztak a románsághoz, de ugyanakkor megosztották vele a maguk kultúrájának értékeit. Ismert szervezőképességüknek egyáltalán nem meglepő jele, hogy az első román állam alapját egy türk vagy tatár vezető, Basaraba vetette meg. A türkök hanyatló elemei a mélyebb népi rétegekkel kerültek érintkezésbe; jellemző, hogy az Andreanum-kori délerdélyi oláhok besenyőkkel éltek együtt a *silva blacorum et biszenorumban*. E türk elemek erősen hatottak a románság népi életformáira. Giurescu, mint említettük, az ősfoglalkozás fogalomkörében is talált türk szavakat, sőt a román alapszervezet, a *cămun* nevét is türknek tartja és megjegyzi, hogy a további kutatás még több hatást hozhat felszínre. Györffy az oláh jövődölők szokásai-ban a türk sámánkultusz hagyatékát fedezte fel.¹

Megállapítottuk, hogy a románság már többféle, igen mélyrenyúló hatáson ment keresztül, amikor a magyarsággal érintkezésbe került. Műveltségének alaprétege a Balkánhoz kapcsolta, egy újabb, de szintén jelentős elem pedig a keleti steppenépekhez. Ez utóbbi a későbbi vajdaságok felső társadalmi és gazdasági rendjének némely racionális vonásában, az erős centralizálásban, a hadviselés csalogató-portyázó technikájában, a vám és adószervezet egy-két kifejezésében különös élességgel nyilvánul meg, a XIII. században azonban még kevés szerepe lehetett. Az első, mint láttuk, a társadalom magasabb szervezéséig nem jutott. A románság még kezdetleges életformák közt élt s távol mindattól, ami az európaias társadalomszerkezet lényegét adja. A finomabb osztódás alapfeltétele, az állandóság, a helyhezkötés hiányzott és semmi sem mutat arra, hogy a románság korábbi létformáiban valami gyökere lett volna. Ezen az európaias társadalom-osztódás szempontjából elemien fontos lépésen a románságot magyar hatás segítette át. Ez adott tömörebb, állandóbb, magasabb kibontakozásra képes alapokat, részben azzal, hogy a határszervezetek hatáskörükbe vonták és vezetésük alatt megállapodottabb egységekbe fogták a vándorlók legkorábban megüledő elemeit, részben ezek felbomlása után azzal, hogy az erővonalat megszálló magyar csoportok életformáikkal továbbra is magukhoz szívták amazokat, s mintegy bázist szolgáltatottak a román élet megszilárdulására.

¹ V. ö. *Ethnographia* 1935, 96. 1. Giurescut idéztük: *Ist. Rom.* I. 284. 1.

Az alábbiakban azt vázoljuk, miként tűntek fel az első kiforrottabb román alakulatok magyar vezetés alatt, a szörényi bánság hatáskörében, később pedig, tanulmányunk második részében azt is látni fogjuk, hogyan bontakozott ki a magyar nyomokon a román település, a helyhez kötött társadalom elemi szervezete.

A tatárdúlást követő újjászervezés idején IV. Béla király átmenetileg a johanniták segítségét vette igénybe a kunföldi terjeszkedés fenntartására. A lovagok 1247-ben hűbértül kapták tőle „totam terram de Zeurino cum alpibus ad ipsam pertinentibus et aliis Attinentiis omnibus, pariter cum kenézatus Ioannis et Farcasii usque ad fluvium Olt, excepta terra kenézatus Lynioy (helyesen olv. Litvoj!) vaivodae, quam Olatis reliquimus, prout iidem hactenus tenuerint“. Az oklevél következő rendelkezései szerint a kenézségek jövedelmének fele a rendet, fele a királyt illeti, a király átengedi a rendnek azoknak a jövedelmeinek felét, amelyek Litvoj földjéről — Lytua, excepta terra Harczoc — illetik. A vidéket Erdélyből látják el sóval. Az oláhok külső támadás esetén „cum apparatu suo bellico“ támogatják a lovagokat s viszont. A terület bírói joga a lovagokat illeti, de a „contra maiores terrae“ hozott veritéletek ügyében a királyhoz lehet fellebbezni. A rend megkapja Kunországot is, de azzal a különbséggel, hogy ennek huszonöt évig teljes adóját élvezheti. Itt is van egy vajda, Litvojjal azonos helyzetben. Végül a lovagok megígérik, hogy Magyarországból nem visznek ki telepeseket.¹

A király tehát sajátjaként rendelkezett a Szörénységgel, s ez — más nézetekkel szemben — egészen természetes, mint-hogy itt már korábban magyar bánság volt. A térítéskori kun függésre gondolva azt is jogosnak érezhette, hogy Kunországot eladományozza, azonban itt kedvezőbb feltételeket szabott, nyilván azért, mert a lovagoknak nehezebb munkát kellett volna végezniök. Első pillanatra a tatár hódítás nyomainak eltüntetésére gondolhatnánk, hiszen az oklevél célzó rá, hogy a Szörénységet is védeni kell „külső támadás“ ellen. Csakhogy ez valószínűleg az akkori bulgár ellentételekre vonatkozik.² A tatárok viszont visszahúzódtak Havaselvéről s nem törölték el a vidék szervezetét: látjuk, hogy az oltontúli

¹ Zimmermann-Werner: Urkundenbuch, I. 73. s. köv. l. A Litvoj név helyes olvasására ld. Bogdan megjegyzését: Analele Academiei Române Mem. Sect. Ist. ser. II. tom. XXIV. 193. l. Földjének Litva neve is erre utal.

² V. ö. Onciul: Originile principatelor române, 49. l. — IV. Béla 1254-i oklevelét ld. Hurmuzaki, I/1. 259. s. köv. l.

részeken is volt egy vajda magyar fennhatóság alatt. Terjeszkedésük ekkortájt legfeljebb abban nyilvánult, hogy — mint Béla király 1254-ben panasolja — adófizetőjükké tették Cumania.¹ Ezek után úgy hisszük, hogy a lovagok terjeszkedése csak azokon a steppés keleti részeken ütközött volna komolyabb akadályba, amelyekre a magyar megszállás soha nem terjedt ki. Munkájuk főcélját másutt kell keresnünk s az oklevélben ők maguk adnak irányjelzést azzal az ígéretükkel, hogy a belországból nem visznek ki telepeseket. Havaselve települése még a kárpátalji részeken is igen gyér lehetett, s IV. Béla, a nagy építő ezen a hiányon is segíteni akart, amikor a határterületet, a lovagok munkáját is felhasználva, szorosabban akarta országához csatolni. A lovagoknak telepítőmunkát kellett volna végezniök. Magyarokat azonban nem telepíthettek, mert rájuk a benső újjáépítés munkájában volt szükség. Viszont kedvező lehetőség kínálkozott azokban az oláh pásztorokban, akik, mint láttuk, évekkel korábban tömegesen árasztották el a Szörénységet, s akik akkor nyilván már tekintélyes csoportokban vándoroltak nyájaikkal a hegyek és a síkság legelői között. Az oklevél külön kiemeli a szörényi alpok jövedelmét, holott bányamívelés, vagy ilyesmi még nem volt. A gazdag sótelepek sem álltak munkálás alatt, hiszen a szükségletet Erdélyből fedezték.² A hegyek jelentőségét tehát csak hegyipásztor népelem adhatta. A szörényi magyar szervezés már korábban megpróbálta ezeket jobban hasznosítani, s úgy látszik, eredménnyel, mert az adomány idejében már három kialakult kenézséget látunk az Olton innen. Bár a román irodalom ezekben államkezdeket keres, semmi okunk feltenni, hogy vezetőik eredetileg mások lettek volna, mint azok a társaik, akik később az ország határain belül, királyi várbirtokokon tűntek fel: telepítők, akik mint közvetítők a nép és a földesúr között, az új közösségek vezetői lettek. Ami keveset az oklevél elárul róluk, erre vall; adót fizettek, s a lovagok ítélkeztek rajtuk, mint későbbi társaikon a várnagyok. Említettük, hogy valószínű feltevés szerint Ienoșești és Fărcașele községek neve két régi kenéz, János és Farkas nevét őrzi. Ez, ha igaz, arra vallana, hogy itt a szervezés egészen mélyre nyúlt s maguk a telepítők is magyarok voltak, mert a két név ebben a formában más népektől idegen. Az első telepek kicsinyek lehetek, de már jelentősebb alakulatok is kibontakoztak köztük.

¹ Ld. az előző jegyzetet.

² Egy évszázaddal később már megváltozik a helyzet. Lajos király 1373-ban a havaselvi só behozatalát tiltja: Hunmuzaki, I 2. 213. l.

Litva föld kenését vajdának címezték, úgy, amint a román irodalom szerint több kenészség vezetőjét, illetőleg egyes nagyobb területi egységek főnökét szokták. Ezek kiemelt helyzetben voltak és alapot nyújthattak további emelkedésre. Litvoj vajda közvetlenül a királynak adózott, — mint oltontúli társa, Seneslaus is, — leányát később a szerb fejedelemhez adta nőül és 1272 táján elég hatalmasnak érezte magát arra, hogy megtagadja a magyar adófizetést, bár ez a vállalkozása kudarccal végződött.¹ A fokozatosan kiépülő állandóbb kereteken belül már a társadalom is osztódásnak indult; állapotáról nem sokat tudunk, de mindenestre látjuk, hogy volt valamelyes rétegzés, akadtak „maiores terrae”, akiknek ügyeit a király elé lehetett vinni.

A fentiek alapján nem tekinthetjük többé merő véletlenségnek, hogy a románság első fejlettebb alakulatai egy magyar szervezet keretében bukkannak fel. Első része ez annak a hosszú és ma még főbb vonalaiban is alig sejtett folyamatnak, amelynek során a magyarság hatása alá vonta és európaibb életformák felé vezette a románság eleit. Nem bocsátkozunk most annak vizsgálatába, hogy a szörényi alakulatoknak mi jelentőségük lehet a román államélet kibontakozása szempontjából. A fejlődés egészéből nézve mindenestre óriási fontossága volt annak, hogy a vándorpásztor népesség egy része helyhez kötődött, földjével állandóbb kapcsolatban alapot rakhatott a magasabb társadalmi építkezés számára, sőt a differenciálódás útján már meg is tett bizonyos lépéseket. Ezt Szörényben kétségkívül a magyar szervezésnek köszönte. Azonban ami itt történt, az kisebb-nagyobb idő- és módbeli eltérésekkel másutt is lejátszódott. Az oltontúli magyar határszervezet gyöngébb volt, de itt is hatni tudott a románságra. Mint láttuk, Seneslaus vajda magyar fensőbbség alá tartozott, ugyanolyan helyzetben, mint szörényi társa, Litvoj. Abból, hogy Szörénnyel és nem más közelebbi magyar határszervvel kapcsolatban említik, azt is látjuk, hogy ott a határszerkezetet nem tekintették jelentékenynek. Mint mondtuk, korán elhanyagolták s a vajdaság szervezése idején éppen ezért nem tanúsíthatott ellenállást. Mégis alapot jelentett, amelyről egy újabb szervezés elindulhatott. Nem csoda, hogy a Basaraba-alapította állam első formájában éppen erről a vidékről indult ki. Moldvában az állam alapja a magyar szervezésű moldvabányai vajdaság volt. Nem tudjuk, hogy itt a korábbi magyar foglalású vidékeknek volt-e valami közigazgatási egységük.

¹ Onciul i. m. 50—51. l.

Azonban tény, hogy a román telepestársadalom elsőnek a magyar telepek övében forrott ki. Ha ezeket az adatokat összegezzük, akkor valami megközelítő képet nyertünk arról a valóban alapvető hatásról, amit a kárpátalji magyar szervezés a román élet európai alakítására gyakorolt.

Erről a hatásról szólva nem hallgathatunk el egy csábító feltevést; nem tartozik ugyan szorosan tárgyunkhoz, de az erdélyi román történet kezdeteire nézve hasznos lehet. Tudvalevő, hogy Magyarországon az első rendezett oláh telepek határmenti királyi birtokokon tűnnek fel a XIV. század derekán, amikor a hegyeken beszűremkedő pásztornépesség nyilván már elárasztotta az erdélyi középhegységet, s a birtokok vonzásának engedve, szélein néhol már le is települt, azonban egészen más viszonyok közt, mint a királyi földeken szervezett társai. Ezt igen helyesen úgy magyarázzák, hogy ezeket az oláhokat a királyi várbirtok szervezésével kapcsolatban telepítették le s belevonván annak vérkeringésébe, magasabbra emelték, mint ahova magánföldekre került társaik juthattak. De ezzel nem magyaráztuk meg azt, hogy telepeik úgyszólván a semmiből tűntek elő, s felbukkanásukhoz közeli időben már eléggé fejlett közigazgatási és társadalmi viszonyok közt éltek, körülírt jogaik voltak s katonáskodó előkelőik már megindultak a magyar nemesség felé vezető úton. Mindezzel a magyar várbirtok fejlődésébe kapcsolódtak be, de magasabb fokon, mint a román viszonyok ismeretében várni lehetne. Ezt a problémát a korábbi határalakulatok szervező munkáján át magyarázhatjuk meg, amely bizonyos tekintetben mintegy előkészítette a várbirtokok szervezését. Utóbbiak a benső intenziválás kapcsán fejlődtek ki, a királyok birtokaik értékében akarták pótolni azt, amit elődeik területben elvesztettek. Nyilvánvaló, hogy felhasználták azt a népességet, amellyel a külső határalakulatok, mint Szörény esetében konkrétan láttuk, sikerrel kísérleteztek. Azt kell meggondolnunk, hogy a királyi birtok oláhsága mindig egy magyar szervezésű határvidék hátában fekszik, a krassói kerületek Szörény, Hátszeg a Litva-föld, Szelistye-Omlás-Fogarasz az argeş-câmpulungi határzóna, Máramaros Moldvabánya vidékének átellenese. Mármint adataink vannak arra, hogy a külső határszerkezetek kapcsolatban álltak a mögöttes területtel. A Talmácsiak egyszerre birtokoltak a Kárpátok két oldalán, mégpedig közel száz évig: 1311-ben még érdemesnek vélték megerősíttetni Korlát comes említett adománylevelét.¹ Belsőoldali birtokaikat röviddel

¹ Zimmermann—Werner : Urkundenbuch, I. 303. 1.

utóbb cserébe adták a királynak, aki várbirtokot szervezett belőlük. Később e területek a szász egyetem kezére jutván, román népük sokat vitatta eredetileg kedvezőbb jogállását.¹ Kétségtelen, hogy itt a határszerkezet volt a későbbi várbirtok alapja. Másutt a helyzet nem ilyen tiszta, de azt több helyen látjuk, hogy a határszerkezet a Kárpátok mindkét oldalára támaszkodott, így a szörényi bánság a határok középkorvégi újjászervezése idején, s a XIII. században a német lovagok. Valószínű, hogy a határszervek sorvadása idején, sőt talán már korábban értékesíteni akarták a belső országban is azt a népelemet, amelyet a külső alakulatok hatáskörükbe vontak. Megfogható példát találunk erre a johannita-oklevélben, amely szerint egy bizonyos Harczoc föld Litva telepítője, Litvoj vajda alá tartozott. Ez a föld nem került a renddel kapcsolatba, adóját a király magának tartotta fenn, elképzelhető tehát, hogy nem is feküdt a Szörénységben. Egyesek — nézetünk szerint helyesen — a hunyadmegyei Hátszeget (Hatscoc) keresték benne, mások tagadták ezt, az olvasás pedig bizonytalan. Ha a Hátszeg-elmélet elfogadható, akkor kétségtelen bizonyítékunk volna arra, hogy a várbirtok későbbi oláh kerületeinek földjén olyan ember volt a főnök, aki az átellenes határszervezetben oláh települést vezetett. Mivel munkája nyilván itt is ugyanaz volt, igazolva látnók azt a feltevésünket, hogy a határmenti királyi birtok román népének telepítését és szervezését már a túloldali magyar alakulatok megkezdték. Azonban, ha ezt az adatot nem is fogadnók el, a fejlődésből s a fent el-soroltakból ugyanerre az eredményre kellene jutnunk. Lehetséges, hogy a határszervezet még nem mindenütt indította el a románok rendszeres áttelepítését, de bizonyosra vesszük, hogy a várbirtok olyan elemeket értékesített, amelyeket a határszervezet erre már előzőleg képessé tett. Így válik érthetővé, hogy e birtokok népe feltűnően rövid idő alatt olyan életformákat tudott elsajátítani, amelyek más magyarországi testvéreikétől gyökeresen eltérnek, viszont megfelelnek annak a rendnek, amelyet Szörényben a várbirtok alakulását megelőző időben tapasztaltunk. Ez magyarázza, hogy azok az oláhok, akik a XIII. sz. elején elsőnek

¹ Balássy: Szelistye és Talmács várának és területének jog-történelmi nyomozása. Századok 1872, 86. s köv. I. — Talmácsi Miklós a belsőoldali birtokokat cserélte el — Loystha nyilván Basaraba államalkotásával kapcsolatosan, akkortájt vesztett el — s erre azt a kifejezést használta, hogy a birtokot visszaadta a királynak. Tehát a benső oldalon is éppúgy királyi adományból birtokolt, mint Loysthában.

szerepelnek Erdélyben oklevelesen, nem jobbágyok, hanem katonáskodnak: tudvalevőleg Ioachim ispánt kísérték el egy hadjáratára. A szervezett telepítőmunka később is folytatódott. A havaselvi vajdák nyilván azért kapták hűbérül éppen Fogarast és Omlást, mert a XIV. században még friss volt az emléke, hogy e területek népe országukkal kapcsolatban állt. Erre egyébként I. Vladislav vajda maga utal, a század derekán nova plantatiot említve Fogaras földjén.¹

Kár, hogy a korai határalakulatokról ilyen keveset tudunk, mert az még így is látnivaló, hogy igen mélyen nyúltak a románság életébe. Ez egészen természetes, hiszen a XIII. században a délkeleti Kárpátok peremvidékén ők képviselték egyedül a rendezett állami és társadalmi lét feltételeit. Abból hogy fejletlen és sorvadó állapotukban is ilyen mély hatást gyakorolhattak, — ez az itt élő népek kezdetleges életviszonyait tekintve érthető, — önként következik, hogy ha kissé jobban megerősödnek, egészen magukhoz kapcsolták volna e terület fejlődő társadalmát. Azonban a magyar fejlődés szerkezete sem volt ehhez elég mély, s azzal, hogy a benső szükséglet kényszerére extenzív módszerekről intenziválásra tért, előretolt helyőrségeit természetszerűleg sorsukra hagyta. Minthogy Szörény kivételével még ki sem kristályosodtak, korán elsorvadtak, s belekapcsolódtak a nyomaikon kibontakozó idegen életbe, ahelyett, hogy azt vonták volna magukhoz. Itt találjuk a román fejlődés nagy fordulátát. A magyar szervezés nem volt elég erős ahhoz, hogy végleg magához kösse, de lerakta európaias alapjait, s hatásával a következő századokban is egyensúlyozta azokat a tényezőket, amelyek a románságot valamely más fejlődés kereteibe vonhatták volna. Különböző hatások szintéziséből így indult aztán önálló útjára a román élet a középkor és újkor fordulóján.

A román fejlődés előkészítésében tehát, mint láttuk, különböző népelemeken át három nagy kultúrsoport vett részt. Az európaias magascivilizáció szempontjából kétségkívül legjelentősebb volt köztük a Középeurópát képviselő magyar hatás. Azonban természetes, hogy a román élet önálló kezdeményezését máshol kell keresnünk. Ebből a szempontból igen nagy fontosságot tulajdonítunk az államok kialakulásának, ami Havaselvén egy türk-tatár szervező, Moldvában egy magyar fennhatóság alól menekülő oláh vajda s utódaik munkájával kapcsolatos. A külön államiság

¹ Hunfalvy: Az oláhok tört. II. 15—16. l.

adott keretet az egyéni útját kereső fejlődésnek, s egyben lehetőséget arra, hogy az idegen szervezők hatásait magában egyesítő, legizmosabb népi elem, a román fokozatosan felülkerekedve, a másfajúakat sorra felszívja, s lassan-lassan népi és művelődési egységbe fogja. A román államok fejlődéséről más helyen bővebben fogunk szólni, ezúttal csak a lényegyet ismertetjük. A magyar birodalom hatása alól nem vonhatták ki magukat, s ez végig a középkorban döntő súllyal esett latba. A vajdaságok azonban a maguk útját járták. Havaselve délszláv, Moldva lengyel-orosz kapcsolatok épített ki, s ezzel sikeresen egyensúlyozta a magyar befolyást. Később a török előnyomulás fokozatosan elérte őket, s kifinomult hintapolitikájukat kényszerré süllyesztve, megsemmisítette addig elért eredményeiket.

Az államok sorsa példázza annak az évszázados küzdelemnek végső kimenetelét is, amelyet a román fejlődésért különböző kultúrkörök vívtak. A magyarság, vajdaságbeli elemei s a középkorban még elsőrendűen fontos állami és gazdasági összeköttetések révén, sokáig sikerrel képviselte a középeurópai formákat. Azonban a török katasztrófa következtében elvesztette és soha többé nem nyerte vissza korábbi helyzetét. A középeurópai kultúrát ezután némi lengyel hatás képviselte, de csak Moldvában, és távolról sem olyan sikerrel, mint a magyar. A vajdaságok benső rendjének kialakulása az államalakulást lassúbb ütemben követte. A hagyományok az első szervezőket jellemzően nem az első uralkodókban, hanem XIV., sőt XV. századi utódaikban sejtik.¹ Ez is arra vall, amit különben a források is elárulnak, hogy a benső szervezés elmaradt a külső mellett. A civilizáció formáinak nagyrésze még kiforratlan abban a korban, amikor a magyar hatás háttérbe szorult, majd jóformán teljesen elapadt. Ezeket a fiatal, kiforratlan alakulatokat könnyen vonta magához a Balkán, amelynek jelentősége a magyarságával fordított arányban nőtt. A románság sohasem szakadt el teljesen tőle, s bár éppen létének legdöntőbb szakaszán, társadalmának alapvető előkészítésében a magyar hatás volt a legerősebb, ez hamarabb elvesztette átütő erejét, hogysem korábbi műveltségének bölcsőjétől elfordíthatta volna. Már az alapvetés korában megfigyelhető, hogy egyes magyar jellegű elsődleges formák miként telítődnek lassan-

¹ A hagyományok szerint pl. a hivatalokat Jó Sándor (a XIV—XV. század fordulóján), ill. Nagy Radu (a XV. század végén) alkották meg: Giurescu: *Noi contribuționi la studiul marilor dregători în sec. XIV. și XV.* 52. l.

lassan új tartalommal, s hogyan fejlődnek tovább egészen más irányba. A középeurópai vonások nem voltak elég erősek arra, hogy ellenálljanak. Azonban annyi súlyuk mégis volt, hogy a Balkán sem tudta a román fejlődést teljesen magához kapcsolni. Bármennyire előtérbe került, nem tudta már eltörölni e fejlődés egyéni arcát, amelyen ha homályosan is, mindmáig megmaradt néhány a típusos balkáni formáktól idegen vonás.

Képet adván a román fejlődés előkészítéséről, igyekeztünk nagy vonalakban érzékeltetni egyéni létének kialakulását. A következő részben azt fogjuk vázolni, miként bontakozott ki ebben az egyéni létben a román társadalom.

Elekes Lajos.

Történeti irodalom.

Magyar föld, magyar faj. Írta Prinz Gyula, Cholnoky Jenő, gróf Teleki Pál és Bartucz Lajos. I—III. kötet: Magyar földrajz. Budapest, é. n. 4° 394; 442; 494 l. Számos térképpel és képpel.

Az Egyetemi Nyomda Hungarológia-sorozatának ezek a kötetei sajátos középútat alkotnak a több szakember közreműködésével készült kézikönyv és az egyetlen szerző írta átfogó munka között. A címből az következne, hogy a magyar geografia három legkiválóbb képviselője: Prinz Gyula a geogenetikussal, Cholnoky Jenő a morfológussal és Teleki Pál gróf a gazdasági és politikai geografussal foglalja össze az egyes kötetekben saját speciális szakának eredményeit. A valóság ezzel szemben az, hogy majd az egész munka P. tolla alól került ki, Cholnoky és Teleki csak egy-egy fejezet megírásával vett benne részt.¹ Ezt nem tekintve tehát a szöveg egyetlen tudós műve és mint ilyen, nem mentes a hasonló összefoglaló munkák alapvető hibájától, attól, hogy a szerző sajátos munkaterületébe vágó részei kidolgozottabbak, értékesebbek, míg a többiek sokszor mélyen alatta állanak amazoknak érték dolgában. Nagy előnye viszont az ilyen összefoglalásoknak, hogy egységesebb képet adnak és hogy a szerző egyénisége erősebben érvényesül bennük.

P. eredetileg geológusnak készült és később is, mikor a földrajz művelőinek sorába lépett, a geológia határán álló geogenetika köréből kerültek ki legkiválóbb alkotásai. Így nem csodálható, hogy a Magyar földrajz kötetei közül is az ország természeti földrajzának szentelt *első kötet* („Magyarország tájrajza“) a legsikerültebb. Sőt még az egyes fejezeteken belül is messze kiemelkednek azok a részek, amelyek a származástannal vagy általában a domborzattal állnak összefüggésben.

Kár, hogy mindjárt a kötet elején a két bevezető fejezet kissé nehézkesen indul. Erősen érzik a tömör stílushoz szokott geogenetikussal küzdelme a népszerű írásmóddal és a helyenként idegen tudományszakokkal. Az első fejezet (Magyarország a

¹ Ezenkívül a címben szereplő társszerzőknek a munkában mindössze csak annyi részük volt, hogy P. — a szöveg legvégén olvasható jegyzet szerint — a III. kötet második felének kivételével a nyomtatott forrásokon kívül Teleki Pál megjegyzéseit is felhasználta.

földrajzban) az ország helyzetének és emberföldrajzi jellegének festésében kissé mesterkélte, de a fizikai földrajzi részek itt is jóval lendületesebbek. A második fejezeten (A magyar föld tudományos megismerése) viszont jól észrevehető, hogy a szerző a természet-tudósnak idegen s még hozzá igen hiányosan feltárt területen jár. Különösen áll ez az ország térképezésének történetét tárgyaló részekre, ahol még tárgyi tévedésektől sem mentes a munka.¹

A harmadik fejezettel érkezik el P. igazi tudományszakához: a magyar föld kialakulásához. Itt már minden során meglátszik, hogy nemcsak otthonosan mozog ezen a területen, hanem annak egyik legjelesebb kutatója is, akinek Tisia-elmélete hatalmas lendületet adott mind a földszármazástannak, mind pedig a földtannak. Szakavatott kézzel rajzolja: hogyan alakult ki a geológiai ókorban keletkezett hegységek romjaiból a mezozoikum Tisia-tömbje s hogy vették azt körül az egykorú tengerek mészkőlerakódásai. Majd változik a kép: a tömb szét-töredezik, nagy része lesüllyed, helyette megjelenik a tengerrel borított, majd szárazzá váló Magyar medence, melyből csak itt-ott áll ki a tömb egy-egy felszínen maradt darabja (Bakony, Mecsek, Bihar stb.). A Tisiát környező egykori tengerfenék hatalmas mészkőtáblái viszont felgyűrődnek és kialakítják a Kárpátok lánchegységét. Valóban élvezetes kép még a laikus számára is; kár, hogy még mindig sok geológiai műkifejezés nehezíti az olvasást. A kialakulás alapján adott szerkezeti kép alkalmat ad arra, hogy a szerző az ország geológiai térképét megmagyarázza (A magyar föld építőanyaga). Végül áttekintést ad az egész domborzatról, származás és tengerszintfeletti magasság alapján emeletekbe foglalva azt össze.

Az építő tényezők után áttér a szerző a legfontosabb lefordó tényezőre: a folyóvízre és leírja a vízrendszerek s — ezekkel kapcsolatban — a völgyek kialakulását. Ezzel a fejezettel azután az alaktanhoz, vagy ismertebb néven morfológiához érkezik el a munka. A földrajztudománynak ez az ága — úgy látszik — már távolabb esik a szerző sajátos munkaterületétől, mert aránytalanul kisebb helyet szentel neki, mint a kialakulásnak. A tárgyalási mód is mintha egy kissé vázlatosabb és szárazabb lenne.

¹ Így pl. Martin *Stier* 1664-ben kiadott térképe — szerinte — már háromszögeléssel készült (I. 76. l.), holott — eddigi tudásunk szerint — a háromszögelés néven ismert földmérési módszert 22 évvel később fedezte fel a holland Snellius. Vagy: „Karacs, Lipszky, Görög, Kerekes stb. a német átnézetes térképet *másolgatták*“ (I. 81. l.), holott Görög és Kerekes a megyei geometrák munkáit adta ki, míg Lipszky önálló helymeghatározások, valamint a megyei mérnökök adatai alapján dolgozta át az első katonai felvételt, Karacs viszont Lipszky térképét használta fel. De ez csak néhány kiragadott példa a tárgyi tévedésekre. Ezekkel szemben Marsigli közismert hatalmas munkája alighanem csak feledékenységéből maradt ki a XVIII. századi részből és az a megjegyzés, hogy a XVIII. század térképei — többek közt — az új német gyarmatosok tájékoztatására készültek (I. 80. l.), bizonyára nem egyéb véletlen elírásnál.

Különösen a hegységekről szóló fejezetben, amely azt az érzést kelti, mintha az egészet a katonai térképről olvasná le a gyakorlott szemű szerző. Vissza is tér hamarosan a származástani alapra és az országot csupán ennek és a terményniségnek a figyelembevételével osztja fel kisebb egységekre: országrészekre, tájakra és vidékekre. Beosztása tehát inkább geológiai, mintsem földrajzi és így a legritkább esetben egyezik meg a népnyelvben és a köztudatban élő tájakkal, amelyek a származástaniaknál, vagy terményniségiéknél könnyebben megfigyelhető *földrajzi* alapokon nyugszanak. Ezt a szerző is érzi és panaszosan említi, hogy a nép az ő tájegységeit nem ismerte fel. Ez az oka annak, hogy a népies tájnevek hiányát magagyártotta mesterkéltnelvezésekkel kénytelen pótolni.¹

A tájnevek sokszor idegenszerű szóképzései után üdítőleg hat Cholnoky ízes magyarsággal írt éghajlat-fejezete, amely szemléltetően ismerteti az ország klímáját és ezzel kapcsolatban a folyók vízjárását.

A *második kötet*, amely lényegében az ország gazdasági és településföldrajzát tárgyalja, „A magyar munka földrajza” címet viseli. Már maga a cím is elárulja a geológust, akit az ember csak mint a földfelszín építő vagy romboló munkát kifejtő erő érdekel. De még jellemzőbb a kötet beosztása és felépítése: világosan látszik az az alapgondolat, hogy az ember a geológiai erők mintájára csak mint földfelszín-alakító tényező fontos, amely a nyers-tájból kultúrtájjá formál. Így került ebbe a kötetbe olyan természeti-földrajzi tényezők tárgyalása (talaj, növényzet, vízrajz), amelyeknek voltaképpen az első kötetben lenne a helyük, ha nem lettek volna fontosak a nyers tájnak a kultúrtájjal való szembeállítására szempontjából.

A kötet bevezető fejezete gr. Teleki tollából került ki és növényföldrajzi alapon a magyar népnek a Dunamedencében való elhelyezkedéséről, valamint helyzetéről ad átfogó képet. Ezután ismét P. veszi át a szót és Magyarország helyzetét mutatja be az európai civilizáció különböző történeti korszakaiban. Kár, hogy a különben igen érdekes fejezetben mindent egyoldalúan a domborzattal magyaráz.

Csak e bevezetés után tér rá a szerző a tulajdonképeni tárgyra: az emberi munka hatásának bemutatására. Rávilágít a földfelszín állandó változására, amely az ember megjelenése óta is állandóan folyik. E folytonos változások közé állítja azután be

¹ Hogy csak néhány példát ragadjunk ki: Erdélyhavas, Havas-erdő, Felsőtisztáj, Hontmedence, Nógrádvidék, Sármező stb. Külön kell felemlítenünk két történeti forrásokra támaszkodó elnevezést: a Pejtmézót és Beregerdőt. Az elsőt ugyanis a Vértes északnyugati oldalán keresi, nem véve észre, hogy a Vértestől délre fekvő Pét táját nevezi így Anonymus. A másiknál pedig — félreértve azt a körülményt, hogy a zsidók ügyeivel is foglalkozó 1233. évi egyezményt véletlenül éppen a Beregi erdőnél kötötték — megjegyzi (I. 320. l.), hogy e területen a zsidók már a XIII. században elhatalmasodtak.

a talaj és a növényzet kialakulását, majd rátér a mai vegetációs zónák és flóratérületek tájképszerű leírására, mely azonban szinte elvész a sok térképszerű elmondás között. Ennek a természetes növénytakarónak egyik részéről: az erdőről mutatja ki a következő fejezetben, hogy miként alakul az át az emberi munka hatása alatt. Persze történeti szempontból csak vázlatosan, a középkori kolostorok, a török háborúk, a hamuzsír- és a gabonakonjunktúra hatásának kellő kiemelése nélkül. A vízről szólva, ugyancsak a természetes állapotot állítja szembe a szabályozott folyókkal, az ártézi kutakkal, a lecsapolt mocsarakkal és mesterséges tavakkal, mint a magyar munka eredményeivel.

A gazdaságföldrajzi részhez érve, bevezetésképpen ismét az eredeti növénytakaróból indul ki a szerző és úgy festi meg a mai mezőgazdaság kialakulását, valamint az egyes tájak mezőgazdasági képét.¹ Az egyes termelési ágak elterjedését és történeti fejlődését tárgyalva, vázolja a mezőgazdaságilag művelt területek — vagy, ahogyan a *terra unius aratri* rossz fordításának félreértésével nevezi: ekeföldek — terjeszkedését a történelem folyamán, megfesti az egyes tájak képét² a termelt növények, a birtoknagyság és a talajnemek szempontjából, végül pedig az egyes művelési ágak övszerű elterjedését írja le. A bányatermékek és a természeti energiák ismertetésében egyszerre szakít az eddigi leíró és festegető módszerrel, helyette szakzerű, genetikus fejtegetést ad, látszik, hogy e tárgy közelebb áll a szerző tudomány-szakához. Az iparok tárgyalása során azután ismét visszatér az előző módszeréhez, a kereskedelemmel pedig már egyáltalán nem is foglalkozik. Így a bányászat kivételével az egész gazdaságföldrajzi részben csak a jelenségek látható felének puszta festését és leírását találjuk, nagyrészt minden konkrét adat, minden belső összefüggés nélkül. Bizonyos, hogy nem tarthatjuk ideálisaknak azokat a gazdaságföldrajzi munkákat, amelyekben a szerzők kétségbeesett statisztikai tornával igyekeznek, ha nem is pótolni, de legalább elrejtteni mondanivalóik hiányát. De azért Prinznek adatok szempontjából az ellenkező végletbe menő leírásairól és tájképfestéseiről is túlzás azt állítani,³ hogy Magyarországnak eddig ez a legjobb gazdasági földrajza. A *miért* és a *mennyi* oly alapvető kérdések a gazdaságföldrajzban, hogy azokra még az egészen népszerű munkáknak is felelniök kell, ha csak nem akarnak a századeleji középiskolai tankönyvek nivójára süllyedni.

Sokkal jobban sikerült a kötet településföldrajzi harmada, amellyel ismét a szerző egyik kedvelt tudomány-szakához érünk.

¹ Itt tűnik ki, hogy milyen kár volt az első kötetben oly szűkre szabni a morfológiai fejezetet. Most akkor nem kellene a mezőgazdaságnak a domborzattal való egybevetése során előlről kezdeni a morfológiai fejtegetéseket.

² A „kép“ itt a szó szoros értelemben értendő, amennyiben valóban az egyes tájaknak a kultúrnövényzet kölcsönözte színfoltjait írja le.

³ Mint Hantos Gyula teszi (Prinz Gyula Magyarországa. Földrajzi Közlemények LXVI. 174. l.).

Bevezetésül a háztípusok fejlődéstörténetét és tájankénti elterjedését adja okozati alapon, majd a mezőgazdasági településtípusok tájankénti elterjedésével foglalkozik. Ha történetföldrajzi szempontból ellene is vagyunk a települések pusztán alak szerint való osztályozásának, mégis el kell ismernünk, hogy e kettő minden szempontból a kötet legjobb fejezetei közé tartozik. Már csak heterogén tárgyánál fogva is gyengébb a védelmi és az egyházi építkezéseit a vásárok telepítő hatásával együtt tárgyaló fejezet. Különösen a vásárhelyekkel foglalkozó rész ellen lehetne a történeti tényező teljes kikapcsolása és a mesterkelt beállítás miatt sok kifogást felhozni.¹ A következőkben a települések nagybodását festi a Kárpátok gerincétől befelé haladva az Alföld közepe felé, majd eloszlásukat magassági szintek szerint, a domborzat szerepének túlságos kiemelésével. A városok elhelyezkedését és fejlődését tárgyalva pedig egyoldalúan a közlekedéssel magyaráz mindent. Sikerültebb a városok alaprajzával és képeivel foglalkozó fejezet.

A *harmadik kötet* címe („Az államföldrajzi kép”) a politikai földrajzot sejteti, azonban ide is átszorult néhány város- és közlekedésföldrajzi fejezet az előző kötetből. Ezeket már annyira sem igyekszik a kötet tulajdonképeni témájával összeolvasztani, mint azt a második kötetbe került természetföldrajzi tényezők tárgyalása során tette.

Először is Budapest példáján a nagyvárost kialakító tényezőket és a nagyvárosnak a tájban való szerepét mutatja be, majd egy valóban kitűnő fejezetben Budapest arcképét rajzolja meg, ismételten bebizonyítva, hogy mennyire kíválnak a többi közül azok a részek, amelyeknek témájával már előzőleg is foglalkozott.

A közlekedésföldrajzi részben először a természetes utakat ismerteti, majd történeti fejlődésükre tér rá és végül az úthálózat mai képét rajzolja meg. A jól megírt fejezetnek egyetlen hibája, hogy túlzott jelentőséget tulajdonít az elméletileg megvont „természetes” utaknak.² Vizsgálja azután a vasúti hálózatnak a térszínnel való összefüggését, sűrűségét, a vasúti csomópontok elhelyezkedését. Tehát a forgalmat teljesen figyelmen kívül hagyja s jóformán csak azokat a kérdéseket nézi, amelyekre a felelet a térképről leolvasható, de még itt sem jut el pl. az országutak térképével való összehasonlításig, hanem inkább az egyes vasútvonalaknak az egyenestől való eltérését vizsgálja. Az egyetlen

¹ A vásárhelyek eloszlását a népességgel és a területtel veti össze. Közben azonban figyelmen kívül hagyja, hogy a legtöbb vásárhely az egykori hódoltság területén kívül esik, mert a török területre a vásárprivilegiumok legbőkezőbb osztogatása idején nem terjedt ki a királyi felségjog.

² Jó példa az ily irányú túlzásra az, hogy a Keleti Kárpátok széles közlekedési gátja miatt a „honfoglalás vereckei kapujának hagyományát” — amit melleleg régészeti leletek is támogatnak — „földrajzi szempontból mindig nehezen elfogadhatónak” tartja (III. 48. l.).

másnemű szempont: a vasutak kialakulása esetében viszont nem használja fel eléggé az irodalmat.¹ A belvízi hajózást „hajósvizek” címen tárgyalja a szerző, ami már mutatja, hogy magára a víziútra helyezi a fősúlyt, tehát az élet helyett az állapotra. Csak itt-ott érinti röviden a forgalmat, inkább csak globális adatokkal. Általában az egész közlekedésföldrajzi rész inkább csak az utak látható külső tulajdonságaival foglalkozik, mintsem a gazdasági életbe való beilleszkedésükkel. Annál meglepőbb ennek a résznek „a vendégforgalom vonzóhelyeiről” szóló utolsó fejezete, amely mesterien olvasztja össze a közlekedési szakkönyvekben csak elméletileg érintett „nem gazdasági célokat szolgáló” közlekedést a ma annyit emlegetett idegenforgalommal és szakavatott kézzel földrajzzá formálja.

Csak ezután érünk el a kötet címében jelzett politikai földrajzhoz, amelyet az ország népességének kialakulásával vezet be a szerző. A kialakulás menetét geológus-szemmel *rétegszerűen* látja és így ősz-, törzs- és fedőrétegről beszél. Ősréteg címen az őskortól a honfoglalásig itt élő népeket vonultatja fel, hogy azután megfesse az ország honfoglaláselőtti néprajzi képét.² A törzs-rétegről szóló fejezetben ezeket a népeket tájak szerint hét „alap-idomba” foglalja össze, majd rátér a honfoglaló magyarság összetételének, anyagi műveltségének és elhelyezkedésének ismertetésére.³ Végül a középkori nemzetiségek betelepődését és a középkor végére befejeződő beolvadását írja le. A fedőrétegről szólva azután a mohácsi vész óta betelepített, vagy beszivárgott idegen népelemek szerepét vázolja. Mindhárom fejezetnek közös hibája — a kisebb-nagyobb történelmi tévedéseket nem tekintve — az, hogy a földrajzi elemet leginkább csak a topográfia és a műkifejezések képviselik benne.

Már jóval több geografitumot visz bele a szerző a mai népességi viszonyok megrajzolásába, legfeljebb a földrajzi mondanivalók és a demográfiai adatok egységes képpé való összeolvasztása hagy kívánnivalót maga után. A tárgyalás során kibontakozik előttünk a faji és nyelvi tényezők harca az ellenkező irányban ható műveltségi, polgárosodási és gazdasági erőkkal, miközben a szerző meggyőző érvekkel mutat rá a tudományos munkaelmé-

¹ Így például a budapest—bécsi vonalnak a Duna balpartján való megépítését nem a több feldolgozásból is ismert politikai tényezőknek, hanem a pesti dunahíd hiányának tulajdonítja.

² Mindenesetre előnyére vált volna a fejezetnek, ha a forrásként felsorolt 22 német munkán kívül Melich alapvető művét is felhasználta volna a szerző.

³ Közben eddigi ismereteink szerint merészség mondható megállapításokat találunk. Így szerinte az itt talált népeket „legalább is megközelítő számú” (III. 180. l.) magyarság birkapásztorkodó lovasnép kellett hogy legyen (III. 183. l.) és — miután birkanyájakkal igen hosszú ideig tartott volna a vereckei út — a nép zöme a temesi és brassói kapun kellett hogy bejöjjön (III. 185—86. l.). Történelmi szempontból igen öröndetes lett volna az ily nagyhorderejű megállapítások részletesebb indokolása.

letekből kipattant politikai divatok káros egyoldalúságára. Külön kiemeli a felekezetek megoszlását, mely az ország nyugati felén gyengíti, keleti részén pedig erősíti a nyelvi különbségeket.

Ezután az egyes fizikai földrajzi tényezők politikai földrajzi szerepét fejtegeti. Az ország gazdaságföldrajzi helyzetének és viszonyainak politikai hatásairól azonban már nem sikerült eléggé kidolgozott képet adnia. Ugyanez áll az egyébként ötletes két utolsó fejezetre is, mely Magyarország védelmi, illetve politikai földrajzi helyzetét tárgyalja.

Általánosságban véve tehát nemcsak belső érték, hanem módszer tekintetében sem egyöntetűek a munka egyes részei. Hol szigorúan ragaszkodik a szerző a tudományos módszerekhez és még az analitikusok eredményeit is szelektálva alkotja meg szintézisét, hol pedig művészi lendülettel ösztönére bízta magát és inkább a táj jellemző vonásait rajzolja. Sőt olyan fejezetek is akadnak, amelyekén vázaltszerűen siklik át; más területek teljesen kimaradtak a munkából.

Így azután ez egyes részek nem arányosak. A földrajzban legfeljebb geológiai bevezetésül használható származás- és szerkezettani részek teljesen elnyomják a tulajdonképeni fizikai földrajzot, sőt egyes részeit átszorítják a második kötetbe. Ezt viszont a gazdaságföldrajz szenved meg, mert rövid tájfestéssel kell beérnie. A háztípusok és településformák tárgyalása ismét annyira megduzzadt, hogy a genetikus településföldrajz teljesen kiszorult miatta a munkából. Hasonlóan szenvedte meg az utak földrajzának túltengését a tulajdonképeni közlekedési földrajz. A népesség terjedő tárgyalása, valamint az egyes — főleg fizikai — földrajzi tényezőknek az állammal való analitikus szembeállítás miatt pedig jóformán teljesen elmaradt a mai értelemben vett politikai földrajz.

Indokolt volna ez az aránytalanság abban az esetben, ha az egyes részek aránya azok fontosságával függne össze, tehát ha például a természeti tényezőkkel foglalkozó kötetben a fizikai földrajznak jutna a legtöbb hely. Azonban inkább azok a fejezetek látszanak kidolgozottabbaknak, amelyek a szerző sajátos munkaterületeire esnek. Minél jobban távolodik a tárgyalás során a geológiától, annál inkább csökken az egyes részek terjedelme és legtöbbször értéke is. Ez pedig semmiképen sem válik a mű által nyújtott földrajzi kép előnyére. Különösen akkor nem, ha véletlenül történetkedvelő az olvasó, akit éppen az emberföldrajz érdekelne közelebbről.

Történelmi szempontból nem érdektelen a munkának a történettudományhoz való viszonya általában. P., aki a geológiában mindenkor a kialakulásra, tehát a hisztórikumra helyezte a fő súlyt, a földrajzban — annak természettudomány voltát hangsúlyozva — a legutóbbi időkig nagy ellenzője volt a történeti tényező bekapcsolásának. Mostani munkájában szakítani látszik ezzel a felfogásával, de ennek nyomai azért még mindig felismerhetők. Így fejtegetései azokon a területeken, ahol sokat átvett régebbi munkáiból, igen sokszor teljesen ahisztórikusak, pl.

a vásárokról szóló részben. De ott is, ahol vázolja a történelmi fejlődést, csak ritkán olvasztja azt össze a földrajzi tényezőkkel egységes képpé. Újkeletű történelmi érdeklődésének kell betudnunk azt is, hogy ilyen vonatkozásban kisebb elnézések csúsztak bele a munkába. Így a történelmi Alsó- és Felső-Magyarország fogalmát az Alfölddel és Felvidékkel veszi azonosnak (I. 278. l.), Békés megyét az Árpádkor után alakultnak hiszi (I. 339. l.). Nem tudván a középkori szerzetesrendek szőlőiről, a mult szőlőültetéseit a városi polgárságnak tulajdonítja (II. 239. l.). Az erdőirtás első törvényes tiltását 1879-ben keresi (II. 103. l.), nem ismeri a bányaeerdők koraujkori védelmét sem.

Ha ezeket a kisebb zavaró körülményeket és a sokszor keregettnék látszó műkifejezéseket¹ nem tekintjük, meg kell állapítanunk, hogy P. erősen geológiai beállítottsága ellenére ismét valóban értékes munkával gyarapította a földrajzi irodalmat. Különösen értékesek az általa felvetett új szempontok.

Nem mehetünk el szó nélkül a köteteknek tán a Magyar Történeténél is izléesebb kiállítása mellett, ami az Egyetemi Nyomda áldozatkészségét dicséri. Ugyancsak meg kell említenünk az Állami Térképészet és Zsabokorszky gyönyörű felvételeit, valamint Gerő László sikerült térképeit, amelyek jól ellensúlyozzák a második és harmadik kötet kezdőre valló térkép-vázlatait.

Glaser Lajos.

Bartucz Lajos: A magyar ember. A magyarság antropológiája.

(Magyar föld. Magyar faj. IV. k.) Budapest é. n. (1939.)

Egyetemi Nyomda. 4° 510 l. (351 kép + 64 tábla.)

A kiegyezés utáni évtizedek hatalmas szellemi erőfeszítésében, mellyel a nemzet a lezárt korszak alatt Európa szerencsésebb országaihoz képest szenvedett hátrányait nagy igyekezettel minden téren pótolni próbálta, a magyar embertani tudomány is megszületett s váratlan fejlődésnek indult. A gyors fellendülést azonban — még mielőtt az a magyar faj megismerésében jelentősebb eredményeket hozhatott volna — csakhamar sajnálatos hanyatlás váltotta fel, hogy a jelen század első tizedeiben az antropológia tudományágának nálunk úgyszólván teljes elsovadás következék be. A külföldi szakmunkákba így, megfelelő hazai eredmények hiányában, a magyar fajról különféle helytelen adatok kerültek bele. Ezek egy része, pl. az a felfogás (Ripley, Kollmann, Montandon stb.), mely szerint a magyarság mint az alpi rassz keleti nyúlványa általában vagy egészében e rasszhoz tartoznék, egyszerűen hibás. Más része azonban, így az, mely szerint a magyarság mint mongol törzs jött Európába s ősi rassztípusát csak itt, európai népekkel való keveredés útján veszítette volna el (Fischer stb.), vagy el sem veszítette, hanem máig megtartotta (Stratz, Luschan stb.), nemcsak téves, hanem következ-

¹ Például: fogalomjel-tartalom, széphely, életterület, lejtővégpont, padlan (plató), a táj csinosodása (átalakulása az emberi munka hatása alatt), hordalékmező (törmelékkúp), ekeföld (mezőgazdaságilag művelt terület), góchely, csomóhely, népi alapidom.

ményeiben károsnak is nevezhető. Bizonyára elegendő, ha e tekintetben csupán a világháború alatti ellenséges propagandára, az Egyesült Államok emlékezetes háború utáni bevándorlási törvényére s az utódállamok sajtótermékeiben sűrűn megjelenő otromba magyarellenes támadásokra utalunk, melyek az említett munkák hibás megállapításaiban mintegy tudományos alátámasztást találhatnak. Sőt a magyarság eredetének s jelenlegi antropológiai arculatának hasonló hamis felfogása különböző — szintén ellenünk használható — hazai megnyilvánulásokban is naponta észlelhető,¹ mutatván, hogy művelt rétegeinkből hiányzik a magyar faj-típus tudata és ismerete, ami viszont elsősorban ismét ember-tani tudományunk fentebb érintett mostoha sorsában leli szükségszerű magyarázatát.

Az elmondottakból önként következik, hogy a tudományos értéken lényegesen túlmenő jelentőséget kell tulajdonítanunk a háború óta újból megélénkülő antropológiai kutatómunkának, mely (az idevágó nyelvészeti stb. tanulmányok legújabb eredményeitől is támogatva) az említett hiányok és hibák kiküszöböléséhez lehetőséget fog teremteni. E munka oroszlánrészre s magának a magyar embertani tudománynak új életre keltése B. érdeme, ki mestere, Török Aurél módszertani alaposságát Jankó János gyakorlati törekvéseivel egyesítve, a hazai antropológiát rendkívül termékeny és fejlődésképes irányba vezette. Az elvégezni-valók hatalmas tömegéhez széleskörű terv szerint fogott. Programja volt rendszeres mérésekkel megismerni az élő magyar nemzettestet, annak rasszbeli összetételét és legjellegzetesebb típusvonásait s a sírok archacologiailag igazolt csontanyagán századról-századra visszafelé haladva feltárni: hogyan jött létre, illetőleg hogyan alakult a nemzettest, mikor, mily tényezők és hogyan vettek részt annak felépítésében? Munkaprogramjának érthetőleg első része az, mely nagyobb mértékig keresztül-vihető volt (bár teljes megvalósítása ennek is csak a magyarság országosan megszervezett, általános antropológiai felvétele útján volna eszközölhető), második része azonban, minthogy a korábbi leletek nem elég körültekintő kezelése miatt az anyaggyűjtést elülről kellett kezdeni, még különösen sok tennivalót kíván. Ezen kívül, a hazai sírmezőkből kikerülő antropológiai emlékek gyarapításán túl, B. nagyszabású elgondolása szerint a kutatást ki kellene terjeszteni mindazokra a területekre, melyeken a magyarság idők folyamán megfordult, s mindazokra a népekre — ide számítva természetesen a békebeli Magyarországon élt nemzetségeket is —, melyekkel valaha ethnikai kapcsolatba került; e teendők azonban ma megvalósíthatatlanok.

¹ Ismeretes pl. az a fajvédelmi célzatú folyóirat, melynek köre a magyarság mongol-fajúságát igyekezik bebizonyítani; ismeretesek bizonyos hasonló elképzeléseken alapuló társadalmi mozgalmak s az a sajnálatos képzőművészeti irány (modorosság), mely a mai vagy a múltban élt magyar embert különféle exotikus, keleti, vagy éppen torz külsővel szereti ábrázolni (pl. az új székesfehérvári Szent István-szobor, Pekáry képei stb. stb.).

A fentiekben érintett nehézségek ellenére, B. több mint három évtizedes kitartó munkásságának eredményeként, a magyarság antropológiai keresztmetszetének megrajzolása — a magyar faj megismerésében az első szintézis — végre lehetségessé vált. Hatalmas műve, az új magyar embertani tudománynak valóságos alapvetése, e tudományszak egész anyagát felöleli. Az instruktív rendben felépített szöveg összefoglalja az antropológia hazai történetét és minket érintő fontosabb külföldi megállapításait, az embertan modern problematikáját s a magyarság testi bélyegeiről eddig összegyűjtött adatokat, majd behatóan ismerteti az élő magyarság, a mai nemzettest rasszok szerinti felépítését, végül megkísérli levezetni a Magyarország területén valaha élt lakosság rasszok szerinti alakulását az ősember első emlékeitől kezdve a magyarság mai fajképeének kiformálódásáig.

Mint a honfoglaló magyarság antropológiai emlékeinek vizsgálatá alapján B. megállapítja, a magyarság a két nagy euráziai rasszskör — az europid és mongolid — érintkezési felületén kialakult két közti rassz: az europid rasszskörhöz számított *keletbalti*,¹ s az újabban szintén ide sorolt *turanid* rasszok egy-egy csoportjának egyesüléséből jött létre. E megállapítás lényegében

¹ Az ismertetés keretében előforduló rasszok legalább néhány legtipikusabb vonását célszerűnek véljük az alábbiakban összefoglalni. A *keletbalti* rasszt rövid, széles, kerek koponya, széles, alacsony arc, fejletlen (píse) orr, világos szem-, haj- és bőrszín s széles, kissé nyomott, kisközepes termet (középértéke 163 cm) jellemzi. Hasonlít hozzá az *alpi* rassz, de ennek arcvonásai még határozatlanabbak (rövid, karakter nélküli orr stb.); színekompliciója sötét s termete még zömökebb, esetlen (163 cm). A *turanid* rassz szintén kerekfejű, helyesebben koponyája s arca lekerekített négyszögre emlékeztet. Arca egyébként kissé lapos, széles, szemrése aránylag keskeny, de mongolredő nélküli s orra az arc síkjából jól kiugró, europid jellegű, rövid sasorr. Színekompliciója sötét, termete nagyközepes (166 cm), testalkata szabályos, arányos. A *taurid* rassz rövid, magas fejű (a koponya tetőkörvonala hátrafelé fokozatosan magasodik). Vonásai durvák, jellemzi az erősen kiálló, hatalmas, horgas orr. Pigmentgazdagsága nagy, termete nagyközepes (166 cm), zömök. A *dinári* mintegy a *taurid* finomabb alakja. Koponyája rövid, igen magas, laposnyakszirtű, arca hosszú, markáns (nagy, hajlott orral); erősen pigmentált; termete magas (173 cm), széparányú. A *nordikus* a dinárihoz hasonló testalkatú (173 cm), de hosszúfejű, keskenyarcú s pigmentszegény (szőke, világosszemű stb.) A *mediterrán* szintén hosszúfejű (nyakszirtje kúposan kiálló). Arca keskeny, a nordikusénál lágyabb vonású; pigmentgazdagsága igen nagy; termete alacsony (161 cm.), kecses. Az *Alföld*-rassz — a korábban ú. n. „törökös magyar típus” — a *turanid* rassz Magyarország területén keletkezett s kizárólag itt található változata, melyre tehát valamennyi között leginkább ráillik a „magyar típus” kifejezés. Koponyája nagy, kerek, boltozott, homloka magas, domború; arca széles (szintén lekerekített négyszög), de erős orrú s határozott, élénk vonású. Szája, füle kicsiny, szeme tágnylású. Színekompliciója sötét; barna vagy fekete; termete nagyközepes (165—166 cm), széparányú. (Tiszta példányai pl. Vörösmarty, Széchenyi stb.)

megegyezik a történeti és nyelvészeti kutatásoknak a magyarság eredetére vonatkozó eddigi általános eredményeivel, amennyiben az ősmagyar nemzettest keletbalti rasszkomponense ethnikaileg és nyelvészetiileg az urál-altaji törzs uráli vagy ugor ágának turanid rasszkomponense viszont az altaji vagy török ágának felel meg. A magyar faj és nemzet e kettős eredete ezek szerint többé aligha vitatható, csupán az a probléma vár még megnyugtató megoldásra, hogy a két rasszelem egyesülése mikor, hol, milyen körülmények között s milyen számarányban történt. A további antropológiai vizsgálatok azonban talán a legutóbbi kérdést is tisztázni fogják. Annyi már most is kétségtelennek látszik, hogy helyes az az újabb irány; amely a magyar nemzet kialakulásánál a török (turánid) népelemnek az eddigi felfogásnál jóval nagyobb számban és arányban való jelenvoltát állapítja meg: a honfoglaláskori sírok antropológiai anyaga szintén ezt bizonyítja. A praedomináns fontosságú turanid és keletbalti rasszkomponensen kívül az ősmagyar nemzettest felépítésében még két rassznak jutott nagyobb jelentőség: az ugyancsak az europid rasszkörhöz tartozó *taurid* és *dinári* rasszoknak, mely utóbbihoz, a rendelkezésre álló adatok szerint, az Árpádok családja maga is tartozott. Eltekintve attól, hogy a taurid (és közvetve a dinári) rassz a turanid rassznak már létrejöttében is szerepet játszott (ami szomatikus bélyegeiknek a magyarságban való megjelenését bizonyos fokig szintén indokolhatná), e két rassz határozott típusainak B. által kimutatott előfordulása azt látszik igazolni, hogy a magyarság, hosszú vándorútján, valóban egy déli irányú — a szóbanforgó rasszelemekről lakott Kaukázus-vidékre tett — kerülő után indult meg nyugat felé. Az említett rasszokon kívüli, egyéb (europid és mongolid) rasszelemek lényegesen méretű előfordulása viszont azt mutatja, hogy a magyar emberanyag, a honfoglalás előtti időben, más, heterogén néptörödékeket csak meglehetősen csekély mennyiségben olvasztott magába.¹

A magyar nemzet tehát, bár a törzsek között még észlelhető ethnikai különbségek voltak, mint aránylag egységes, harmónikus rasszbeli összetételű s egészében feltétlenül europid jellegű nép-

¹ Többé-kevésbé ismert körülmények felelevenítése helyett itt csupán arról az eddig kellő figyelemben nem részesített momentumról kívánunk megemlékezni, hogy a magyarság, lebediai és etelközi tartózkodása alatt, (a varjágok révén) a normannokkal is vérkeveredésbe került. Ld. Fettich N.: A honfoglaló magyarság főművészete, I. k. (Budapest 1933), 25. és köv. l., ill. Nagy Miklós: A szent korona eszméje. Szent István-émlékkönyv, II. k. (Budapest 1938) 271. l. A kérdést érdemes volna antropológiai oldalról is közelebbről megvizsgálni. — Sajnos, ez ismertetés keretében nincsen terünk arra, hogy a különböző tudományágaknak a magyarság eredetére vonatkozó megállapításait egymással s az embertani kutatások idevágó eredményeivel részletesebben összevethessük, bár az anyag növekvő terjedelme egy ily áttekintést már igen kívánatosá tenné.

csoport jelent meg a Duna-medencében. S ha a honfoglalók egy részének vonásain a keleti származás bizonyos reminiscenciái még nem törődtek is el, a mongol rassz szélsőséges alakjai, tiszta típusai közöttük nem voltak képviselve, sőt az emberanyag egy része egészen europid testi habitust viselt. A feltárt sírok antropológiai adatai alapján így tarthatatlanoknak bizonyulnak azok a fent érintett elméletek, melyek szerint a magyarság mint mongol törzs érkezett volna mai hazájába s eredeti rassz-típusa csak később, a leigázott vagy bevándorolt europid népekkel való keveredés útján halványult volna el. Ellenkezőleg, B. indokoltnak látszó felfogása szerint a mai magyar nemzettestben észlelhető néhány százalékos mongolid vagy mongoloid vonás nem ősi, ázsiai örökség, hanem itteni szerzemény: a rasszbelileg nagyon kevert s részben valóban tiszta mongol jellegű avarok itt talált népes maradványainak beolvadása útján került a magyarságba. B. e megállapítása egyébként is igen figyelemreméltó, minthogy rávilágít a történelem színpadáról letűnt nemzetek emberanyagának további sorsára s adalékul szolgál ahhoz a még vitatott kérdéshez, hogy a népvándorlások egy-egy hullámának elvonulása után visszamaradó terület mennyiben tekinthető „tabula rasa”-nak? (Erre nézve különben remélhetőleg még alkalmasabb bizonyítóanyagot fog szolgáltatni a honfoglalás idején Magyarország területén élt lakosság antropológiai emlékeinek kilátásba helyezett széleskörű feldolgozása, ami egyúttal talán annak a nehéz problémának végleges megoldásához is közelebb fog majd vezetni: milyen népelemek lakták hát valóban Magyarországot a honfoglalás korában, körülbelül mily sűrűségű és kiterjedésű volt ez a lakosság s száma hogyan arányolhatott a magyarság számához?)

A megtelepülés és államalakulás után intenzív rasszkeveredés indult meg, amely — főleg nyugati bevándorlásokkal kapcsolatban — további összetevőt: *alpi* és *nordikus* rasszelemeket hozott a magyarságba. A szlávság beolvadása azonban nem jelentett újabb tényezőt, minthogy ennek többnyire keletbalti anyaga a magyarság hasonló, ősi rasszkomponensének felelt meg. A keletbalti és turanid rasszok eredeti arányának fennmaradásáról viszont a beköltöző keleti rokonnépek emberanyaga gondoskodott, elsősorban a kúnoké, akiknek — a magyarságéhoz legközelebb álló, bár annál „törökösebb” — antropológiai összetételében a keletbalti rasszal szemben a turanid-taurid elem még erősebben dominált. Az említett keleti rokonnépek révén ugyan, illetőleg balkáni néprészeknek már az Árpádok alatt megindult beszivárgása következtében, a taurid és dinári elem bizonyos gyarapodáshoz jutott — s ugyanez időben talán a *mediterrán* rassz egyébként csekély nyomai is szaporodnak kissé —, nagyjában és egészében azonban a magyar nemzet rasszképe a középkor végéig lényegesebb átalakulást nem mutat. E tekintetben csak a következő korszak: a török háborúk s az újjáépítés évszázadai hoztak észrevehető változást, amikor a tömegesen beözönlő délszláv népelemek beolvadása s a nagyarányú német telepítések követ-

kezményeként a magyarság rasszelemeinek arányában — a dinári, alpi (és nordikus) rasszok javára — figyelmen kívül nem hagyható eltolódás állott elő. E korszak ezenkívül érthetőleg magával hozta a különféle rassz-elemek mind nagyobb mérvű elkeveredését is, ami főleg a legutóbbi száz esztendőben oly rohamossá vált, hogy a még meglévő regionális antropológiai szigetek, beolvadt ethnikai rögök és népi maradványok közeli teljes eltűnésével kell számolni.

Igy alakult ki (s alakul) az élő magyar nemzettest, melynek alapanyagát, összesen kb. felét ma is a két ősi rasszkomponens: a turanid és keletbalti alkotja. A turanid rassz, illetőleg ennek itt kifejlődött, teljesen europizálódott formája: az *Alföld-rassz* a mai magyarság legtipikusabb — mert sehol másutt elő nem forduló — alakja, mely az idők folyamán elszennvedett súlyos vérveszteségek ellenére a magyarságnak jelenleg is kb. egy negyedét (25%-át) jelenti. E kettővel számban és jelentőségben vetekedik a mai magyar nemzettest kb. 20%-át, sőt a vele rokon tauriddal együtt 25%-át, tehát szintén kb. egy negyedét kitevő dinári rassz. A dinári elem ily nagy számának s a multban volt fontosságának felismerése B. érdeme. Annak dacára, hogy amióta a magyarságról képes ábrázolásokat birunk, a dinári típusok gyakorisága azokon rendesen szembeszökő s a figyelmesen szemlélődő utas az ország hatalmas területeinek magyar lakosságán ugyanezt tapasztalhatja, e rassz szerepét korábban nem részesítették kellő figyelemben. Pedig a dinári elem volt az, mely az ősi, turanid rassz fogyatkozó számát a gyarapodó többi rasszokkal szemben ellensúlyozva, a magyarság ú. n. „törökös“, vagyis mozgékonyabb, harciasabb elemét pótolta, s mely beütések formájában az Alföld-rassz egyedeiben is oly sűrűn megjelenik, hogy azzal az említett, legmagyarabb típus kialakításában szinte elhatárolhatatlanul résztvesz. A nemzettest még hátralevő egynegyed részét az alpi (15%), nordikus (4%) és mediterrán (1%) rasszok alkotják, végül a mongolid elem előfordulását Bartucz kb. 4—5%-ra teszi. Úgy látszik azonban, hogy ez utóbbi inkább elméleti szempontból, talán bizonyos koponyaméretekre értendő, az ily címen közölt illusztrációs anyag ugyanis, pusztán a képek alapján, az olvasó előtt jórészt egészen europid jellegűnek tűnik fel. (Kár, hogy hasonló típusoknak a többi európai nemzetek körében is nem egyszer tapasztalható előfordulására nézve B. százalékos adatokat nem nyújt. Ily összehasonlítás komoly kiindulópontot szolgáltatna annak tárgyilagos megvizsgálására: lehet-e valóban s ha igen, mily mértékig, a mai magyarság speciális ázsiai vonásáról beszélni?)¹

¹ Nem hallgathatjuk itt el, hogy B.-nak az *Ungarische Jahrbücher*-ben (19. k. 1939, 182–320. l.) megjelent cikkei (Die körperlichen Merkmale des heutigen Ungarntums; Die Rassenlemente des ungarischen Volkskörpers; Die Geschichte der Rassen in Ungarn und das Werden des heutigen ungarischen Volkskörpers), melyek szóbanforgó munkájának anyagát a külföld felé vannak hivatva közvetíteni, a magyar faj típusáról, ill. jellegéről elmondotta-

Ezekben foglalható össze az a kép, melyet B. a magyarság antropológiai keresztmetszetéről felrajzol, s aki a magyar fajt ismeri, érzi, hogy e kép — főleg ami a mai nemzettestet illeti — a további részletes felvételek során is már csak kisebb mértékig, csupán egyes vonásokban módosulhat. Eltekintve azonban B. eddigi alapvető munkájának s remélhető további kutatásainak a legkülönbözőbb szempontokból való nagy jelentőségétől, e helyen csupán az embertan és a történettudomány kapcsolatára óhajtunk még egyszer visszatérni. Mint ismertetésünk érzékeltetni próbálta, az antropológia (az archaeologia és nyelvészet mellett) a harmadik hatalmas reflektor, mely — a nemzettest kialakulásának biológiai folyamataig, a népek őstörténetének gomolygó, homályos első szakaszáig elhatolva — az írott források előtti kor sötétségébe bevilágít. A faj története a földben eltemetve fekszik (hiszen a sírmezők a valaha élt emberanyag nagy részének antropológiai emlékét fenntartják), illetőleg a ma élő nemzet csontjaiban, szomatikus bélyegeiben van feljegyezve. Az antropológia feladata, hogy e forrásokat feltárja, a feljegyzéseket elolvassa s a történettudomány rendelkezésére bocsássa. Viszont ez utóbbi, főleg a településtörténet (családtörténet stb.), amannak szintén hasznos vizontszolgáltatokat tehet: egy-egy terület lakosságának ethnikai és egyéb változásait megmutatva, az illető terület élő vagy holt antropológiai anyagának feldolgozását igen megkönnyítheti és belterjesebbé teheti. Mint B. úttörő munkája mutatja, az archaeológiával máris szorosan együttműködő s a helytörténettel, nyelvészettel stb. a jövőben remélhetőleg hasonlóan közeli kapcsolatba lépő embertani tudomány további előhaladásától mind Magyarország területének ethnikai multjára, mind a magyarság faj-történetére nézve még igen sok és hasznos eredmény remélhető.

Varga Endre.

A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve, VII. és VIII. évf. *Károlyi Árpád* és *Angyal Dávid* közreműködésével szerk. Miskolczy Gyula. Budapest 1937. 4° (10), 350 (2) l. Uo. 1938. (8) 293 (3) l.

A bécsi magyar történeti intézet évről-évre megjelenő kötetei már szinte nélkülözhetetlenül hozzátartoznak történettudományunk arculatához, jeléül annak a fontos szerepnek, melyet ez az

kat jobban kidomboríthatták volna. Ily, egyébként is érthetetlenül túlzottnak látszó mondat pl.: „Man könnte manchmal glauben (t. i. egyes községekben a lakosság 20—25%-áról), dass man es nicht mit Ungarn, sondern mit richtigen Chinesen, Tungusen oder Japanern zu tun hat. . .“, vagy éppen oly tabella, mely az említett kínait, tungúzt és japánt (s az ajnót, csukcsot és burjátot) a magyarsággal „rokon“ népek között sorolja fel stb., legalábbis a felületesebb olvasó számára, ki a cikkek más szövegrészeiben elmondott ellenkező irányú, helyes megállapításokat esetleg kevésbé jegyezte meg, a magyarság antropológiai képének — magyar oldalról is megerősített — téves elképzelésére adhatnak alkalmat. (A félreérthető kitételek stb. közül kiragadott példákat ld. a 235., ill. 278. l.).

intézet tudományos életünkben betölt. Az értekezések mindig új és értékes anyagot tárnak föl, elsősorban a bécsi levéltárak kimeríthetetlen bőségéből, a közölt cikkek nagy részének idegen nyelve pedig jelentékenyen hozzájárul annak a sajnálatos homálynak eloszlatásához, amelyben a külföld kutatói Magyarország történetét illetően vannak. Nyelvünk szűkkörű elterjedtsége miatt ugyanis a külföld még most is alig vesz tudomást eredményeinkről; az idegen szakmunkák nagy része még mindig közhelyekre, elavult összefoglalásokra, vagy a monarchia idejének többnyire elfogult, osztrák vagy cseh történeti munkáiból vett adatokra hivatkozik.

Az évkönyv hetedik kötetének különös jelentőséget ad egy csöndben, minden nagyobb feltűnés nélkül megünnepelt jubileum, Angyal Dávid születésének nyolcvanadik évfordulója. A rendes szokástól eltérően nem tanítványainak munkáiból jelent meg emlékkönyv, hanem annak az intézetnek évkönyvét ajánlották fel „a magyar történetírás nagyérdemű mesterének“, amely olyan sokat köszönhet éveken át tartó gondos vezetésének; mert Angyal Dávid felé az ünnep alkalmából nemcsak a tanítványok hálája fordult, hanem mindazoké, akik éveken keresztül a bécsi intézetben megfordultak.

A kötetet ünnepi jellegének megfelelően Károlyi Árpád essay-je vezeti be: Angyal Dávid, a történetíró. Az egy történeti iskolához tartozás és a sorok közt is érző meleg szeretet teszik ezt a rajzot ünnepelthez és szerzőhöz egyaránt méltó kis remekművé. Az évkönyv végén pedig Angyal Dávid irodalmi munkásságának bibliográfiáját találjuk Kozocsa Sándor összeállításában. A könyveknek és értekezéseknek százait találjuk itt, olyan gazdag irodalmi munkásságot, amely szinte páratlan.

A többi hét tanulmány az évkönyv eddig szokásos módján történetünk legkülönbözőbb területeiről veszi tárgyát. *Móra Mihály* jogtörténeti értekezése (Beiträge zur Geschichte des kirchlichen Prozessrechtes im XII. Jahrhundert) Gratianusnak, a XII. század nagy kánonjogászának Decretum-ával foglalkozik. *Kumorovitz L. Bernát* a magyar királyi egyszerű- és titkospecsét használatának kialakulásáról ír. Hatalmas forrásanyagra támaszkodva megállapítja, hogy árpádházi királyaink a külföldtől eltérően kisebb jelentőségű okleveleik számára nem teremtettek külön pecséttypust, hanem a nagypecsét mellső lapját, a sigillum simplexet használták erre a célra. Az Anjouk alatt honosul meg a gyűrűs, majd a titkos pecsét. A pecsétteni kérdéseken túl részletesen tárgyalja a XIV—XV. századi igazságügyi és kancelláriai reformokat is.

Barta István (Ungarn und die Wiener Universität des Jesuitenzeitalters) a magyar barokk meglehetősen elhanyagolt részletkutatását viszi előre jelentős lépéssel. A katolikus restauráció magyar szempontból egyik legfontosabb egyetemének, a bécsiinek szerepét világítja meg abból a szempontból, hogy milyen rendkívüli hatást gyakorolt a XVII—XVIII. századi magyar szellemiség kialakítására. Ezzel kapcsolatban behatóan tárgyalja a

bécsi „magyar náció“ életét s annak központi eseményeit, az évről-évre megismétlődő Szent László-ünnepeket. Megállapítja, hogy a fő magyar barokk vonások: katolicizmus, nemzeti gondolat, Regnum Marianum-eszme, a barokk uralkodó és állam eszméje, multszemlélet, nemzeti büszkeség már a XVII. században feltűnnek s ilyen előkészítés után a XVIII. század első évtizedeiben minden más jelenséget háttérbe szorítanak a magyar életben. A XVIII. század az érett barokk korszaka, mikor már szélesebb néprétegekben virágzik, népies formában.

A XVII—XVIII. század fordulójának gazdasági életéből meríti tárgyát *Sinkovics István* értekezése: Esterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága. Maga Esterházy nádor a kereskedelemben nem vett részt, csak cégérül szolgált bizonyos évi összeg fejében Oppenheimernek, aki zsidó létére törvény szerint nem bérelhetette a sóregálét. A társaság nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, a sókereskedelem bérbeadása nem lendített a kétségbeejtő helyzetben levő államháztartáson, a lakosságot pedig a társaság nem tudta megfelelően ellátni sem árban, sem mennyiségben.

Hermann Egyed „Staatliche Klosterreform in Ungarn (1814—1827)“ c. értekezése a jozefinizmus korára vet érdekes fényt. A II. Józseftől kezdeményezett irányt Ferenc kicsinyes szigorúsággal folytatta, igyekezett a magyar katolikus egyháznak Rómától való elzárását minél teljesebbé tenni. Az ő uralkodása alatt indult meg az utolsó, államtól kiinduló és támogatott kolostor-reform. Hazai püspökök vállalkoztak rá állami parancsra, Rómától teljesen függetlenül, semmibevéve a szerzetesrendek függetlenségét; Rudnay prímás a nemzeti zsinat elé terjesztette s az el is fogadta, a zsinat határozatai azonban nem léptek életbe soha. Ez a reformkísérlet mégis igen jellemző arra, hogy a jozefinizmus eszméi mennyire áthatottak mindenkit az uralkodótól a hatóságokon és püspökökön keresztül a falusi plébánosokig.

Pakucs Béla (Kísérlet a monarchia közlekedés-hálózatának egységes fejlesztésére I. Ferenc korában) azzal a nagyjelentőségű kezdeményezéssel foglalkozik, amelyet az Udvari Kereskedelmi Bizottság indított meg a XIX. század második évtizedében a monarchia közlekedési viszonyainak átalakítására. Rendkívül hosszadalmas fölvételi munkálatok kezdődtek ezzel kapcsolatban. A szokásos bürokratikus intézés folytán azonban az ügy annyira elhúzódott, hogy mire befejeződtek a munkálatok, addigra a Kereskedelmi Bizottság már meg is szűnt, hatáskörét az udvari kamara vette át. A szükséges térképfölvételeket a magyar hatóságok csak 13 évvel a rendelet kibocsátása után küldték be, azonban az ugyancsak megkívánt statisztikai adatok nélkül.

Az utolsó értekezés *Sárkány Oszkáré*: Magyar kulturális hatások Csehországban 1790—1848. A cseh nemzeti ébredés a magyarhoz képest elkésve következett be, s azért a mienket állandóan példaként látta maga előtt. Mikor a cseh nemzeti mozgalom megindult a XVIII. század nyolcvanas éveiben, a két ország társadalma, főként a vezető arisztokrácia, a latin és

a német nyelv segítségével még élénkebb kapcsolatban volt egymással. Később, 1825 után a Magyarországon nevelkedett és a magyar irodalmi, nyelvi, politikai mozgalmak hatása alatt kifejlődött Palacky lesz a cseh nemzet vezetője. Ezután azonban a két nemzet érintkezése mind ritkább lesz, sőt rövidesen ellenséges vetélytársaivá lesznek egymásnak. S. megjegyezően bizonyítja, hogy a cseh felújulás a magyar mozgalom hatása nélkül nem lehetett volna olyan eredményes és lendületes, mint amilyen lett 1849 után.

Az évkönyv nyolcadik kötetében egészen új kezdeményezés tűnik föl: az előzőkkel szemben egységes jellegű. Nem különböző korokból vett rövid értékezések gyűjteménye, hanem mindössze három nagyobb terjedelmű tanulmányt közöl s mindegyik a szabadságharcot követő negyedszázadból meríti tárgyát. Ez a kezdeményezés annál értékesebb, mert történelmünknek ebből a korszakából még igen sok kérdés vár megoldásra, pedig mai kulturális, gazdasági és politikai életünknek alapvető problémái nagyrészt éppen ebben a korban alakultak ki.

A kötet első és legterjedelmesebb értékezése *Kósa Jánosé*: Die ungarische Kolonisationsfrage um die Mitte des 19. Jahrhunderts. Behatóan foglalkozik azokkal a rendkívül szétágazó kérdésekkel, amelyek e korszak Magyarországra vonatkozó telepítési terveivel kapcsolatosak. A bécsi kormányzat germanizálási szándékkal folytatni akarta az előző század nagy német telepítéseit; terve alkalmas lett volna arra is, hogy Amerika helyett közelebbi, keleti területre vezesse le a német birodalom népfölöslegét. Az abszolutizmus korának tehetetlen kormányzata azonban nem sokkal jutott túl a hosszadalmas tárgyalásokon, míg végre saját nehézsége, a pénzügyi akadályok és a magyarság ellenállása végleg útját nem vágta ezeknek a törekvéseknek. Ugyanígy nem valósult meg a magyarságot szintén létében fenyegető másik terv sem, hogy az 1849-i összes politikai foglyokat deportálják Európán kívüli világrészekbe s ezáltal a magyarság egész vezető rétegét eltávolítsák. K. részletesen tárgyalja a XIX. századi telepítések és kolonizációs tervek eszmei hátterét is.

Lengyel Tamás (Die Ungarn und der Krimkrieg) azt mutatja ki, hogy milyen nagy szerepe volt a magyar emigránsok működésének Nyugat-Európában és Törökországban Ausztria külpolitikájának alakulására. A keleti bonyodalmak kirobbanásakor Ausztria a legjobb kapcsolatokban volt Oroszországgal s azt lehetett várni, hogy közös erővel fogják Törökországot felosztani. A nyugati és a török diplomácia azonban ügyesen kihasználta saját céljaira a magyar emigránsokat és a magyarországi belső forradalmi törekvéseket. Állandóan azzal fenyegette Ausztriát, hogy szövetséget köt velük, támogatja az elnyomott népek szabadság-törekvéseit. Az európai forradalmi párt csakugyan létében fenyegette volna Ausztriát egy általános európai háború esetében. A nyugati hatalmaknak azonban nem ez volt a céljuk, hanem csak az, hogy Ausztriát elszakítsák Oroszországtól s maguk mellé állítsák. Ezt el is érték: Ausztria szembekerült Orosz-

országgal, külpolitikailag elszigetelődött s ezáltal a magyar emigránsok előkészítették azokat az eseményeket, melyek az abszolutizmus fölszámolásához vezettek.

Juhász Lajos értekezése fejezi be a kötetet: A horvát kérdés az 1868-i kiegyezés után. Lónyay miniszterelnök jóindulatú, de végeredményben sikertelen fáradozásaival foglalkozik, amelyek arra irányultak, hogy a magyar és a horvát nép viszonyát a kölcsönös megértés és kiengesztelődés szellemében rendezzék. Az 1868: XXX. tc.-et, a magyar-horvát kiegyezést a horvát nemzet nagy többsége ugyanis nem fogadta el s a normális állami életet a kisebbségben levő úniós párt segítségével csak a legnagyobb nehézségek árán lehetett fenntartani. Lónyay nagy erőfeszítéseket tett, hogy a törvényt mindkét fél érdekeit kielégítő módon megváltoztassák. Ebben a törekvésében azonban magára maradt, saját pártja éppen úgy szembefordult vele, mint a horvát úniós párt: a horvát ellenzékkel, a nemzeti párttal pedig annak túlzó követelései miatt nem sikerült a megegyezés. Lónyay bukása azután végleg elzárta a „horvát néppel való kiegyezés“ útját. A következő Szlavý-kormány nevéhez fűződő 1873: XXXIV. tc. csak formális változtatást hozott, a lényegét megoldatlanul hagyta. Az érdekes és sok új eredményt hozó tanulmánnyal kapcsolatban csak ennyi a megjegyzésünk: kár, hogy nem idegen nyelven jelent meg, mint a kötet másik két értekezése, mert tárgyánál fogva a külföld érdeklődésére is számot tarthatna.

Csapodi Csaba.

Leicht, Pier Sylverio: *Storia del diritto Italiano. Le fonti. Lezioni con appendice di documenti da servire per le esercitazioni.* Milano 1939. Giuffrè. 4° 383 l.

Az olasz jogtörténetről elmondhatjuk, hogy eddig inkább közvetítésen át, másodkézből ismertük, aminek oka talán az is, hogy az örökké kék ég földje számos idegen, főleg német jogtörténész kedvenc kirándulási területe volt; ez viszont a recepció honában eléggé érthető. Nem sok olyan hazai munkáról tudok, amely a magyar-olasz jogtörténet érintkezésének feltárása során lenyult volna az eredeti forrásokig, még kevesebben merültek el Itália jogi multjának beható tanulmányozásában, pedig politikai-és kultúrtörténészeink az olasz-magyar relációk kutatásában már jelentősen előrehaladtak. Ismereteseek ama, főleg a közjogtörténet szférájába sorolható tanulmányok, amelyek az Anjou- és Hunyadi-kori kapcsolatokra mutattak rá. Hiányzik azonban a jog egészére kiterjedő összehasonlítás. Míg ide eljutunk, szükséges számos részletkérdés tisztázása, de mindenekelőtt az olasz jogtörténet tüzetes ismerete. Ennek irodalmában egyébként, különösen újabban, nem egy olyan vita folyt le, amely nemcsak a magyar jogtörténet, de az egyházi jogtörténet figyelmére is számot tarthat.

Már az eddigiekből is sejthető, hogy az olasz jogtörténet elsősorban a középkort kutatók érdeklődését érdemli meg. Solminak a jogtörténet egészét magában foglaló, harmadik kiadásban megjelent kézikönyve kétharmadrészében, a szóbanforgó jogforrás-

történet megnyolctizedrészében foglalkozik a 476—1492-ig, illetve 1530-ig terjedő idővel. De körülbelül ugyanez a helyzet, ha az utolsó negyedszázad, pl. P. Del Giudice, Besta, Roberti, Trifone, Gennardi, Tamassia, Brandileone, vagy a régebbiek, mint Schupfer, Pertile, Nani, Salvioli, Calisse összefoglalásait nézzük.

L. nevét eddig számos kitűnő, főleg a praerinnerianusi magánjoggal és a középkori olasz tulajdonjoggal foglalkozó monografia¹ tette ismertté. Az északolasz születésű jogtörténész most elérkezett a nagyobb összefoglalásokhoz, nemrég publikálta az olasz közjog történetét,² most pedig a forrástan felé fordult. Megelőzőleg a bolognai egyetemen tanított, jelenleg a római kir. egyetem ordinariusa; az idősebb generációhoz tartozik, hiszen még Schupfert és Solmot hallgathatta. A XIX. századi német jogtörténet vonzóköre Európa-szerte érvényesül, köztudomású, hogy Schupfer vagy a századfordulón meghalt Pertile is az Alpokon túli iskolába járt.

L. az olasz jogforrástörténetet hat korra osztja: 1. a római birodalom bukásától a langobard királyság megszűntéig, 774-ig (periodo barbarico); 2. 774-től a konstanzi békéig, 1183-ig (periodo franco-feudale); 3. 1183-tól Firenze bukásáig, 1530-ig (periodo comunale); 4. 1530-tól 1748-ig, az aacheni békéig (periodo dei governi assoluti); 5. ettől fogva 1814-ig (periodo delle riforme); 6. innen a legújabb időkig (periodo della restaurazione). Amint látjuk, eltér azoktól, akik, mint Solmi és Viora, a több mint tizennégy századot három korszakra bontják fel: a koraközépkorra (476—1100), a risorgimento-ra (1100—1748) és a modern időkre. Ez az egyszerűbb beosztás véleményünk szerint jobban érzékelteti az olasz jogtörténet folyamatosságát, hiszen pl. a nyugatrómai birodalom bukásától az olasz városok felemelkedéséig terjedő idő, legalább is a jogtörténet számára, csak egy korszakot jelent, amelyben különböző formában és hatásban csupán egy főfolyamat fejlődik ki: az antik intézmények dekadenciája a barbár lökés következtében. E korszak alcsoportokra bontása viszont alkalmas kifejezésre juttatni a különböző jogeszmények uralmát: bizánci (476—751), barbár (568—888) és feudális periódus (888—1100). L. harmadik és negyedik periódusát is egységes egészzé kovácsolja a jog újjászületésének erőteljes mozgalma, amely a jogtörténet szempontjából átnyúlik a XVIII. század közepéig. Viszont az 1814-es év nem eléggé éles metszőpont ahhoz, hogy L. ötödik periódusát az utána következő idővel egy korszakká ne lehetne összefoglalni.

Míg a múlt századbeli olasz jogtörténészek a germán hatások kutatásának feküdtek neki, az újabbak a római alapok feltárását részesítik előnyben. A germán jog alakító erejével szemben, a több önállósággal rendelkező ifjabb generáció Roberti, Brandileone,

¹ Studi sulla proprietà fondiaria nel Medio Evo (Verona—Padova 1903—1907); Ricerche sul diritto privato nei documenti preirneriani (Siena 1914); Il diritto privato preirneriano (Bologna 1933).

² Storia del diritto pubblico italiano (Milano 1938).

Viscontival az élén a római jog túlsúlyát húzza alá és pedig akár a justinianusi, akár a bizánci, akár a hivatali, akár a sajátos olasz népjog formájában. Az utolsó két évtizedben a 476—1100-ig terjedő időre a germán jog forrásairól kevés tanulmány jelent meg, ezek közül is pl. Novati-é azokat a szerzetesi, tehát egyházi behatásokat elemezte, amelyek a langobard jog és az Itáliára vonatkozó frank capitulare-k szisztematikus gyűjteménye, a híres Lombarda kompilátorainál feltalálhatók. Viszont annál számosabb az 1100 utáni időre vonatkozó olyan forrástörténeti munka, mely a romanitáson alapuló ú. n. közönséges (*diritto comune*), a kánon- és a városi jog, valamint a jogi iskolák felé fordult. Itt említhetjük a *Corpus Statutorum Italicorum* nagy gyűjteményét, amelyet Pietro Sella még 1912-ben kezdeményezett. Igaz, hogy a multszázadbeli jogtörténészek a koraközépkort részesítették előnyben, ahol a németeken kívül Gaudenzi, Schupfer, Patetta és Besta megtették kötelességüket; logikus tehát, hogy a korábban elhanyagolt rinascimento és a közvetlen előzményei felé fordultak az újabbak. Különösen áll ez az egyházi jog és az olasz közjog területére.¹

Minderről L. nem szól, mert ez az olasz jogtörténész előtt jól ismert és nem vitás. Nagyobb hullámokat vetett a különböző hatóerők lemérésének kérdése: az Itáliában uralkodó népeknek milyen hatásuk volt az olasz jog fejlődésére, milyen jelentősége van az olasz jogtörténetben a gótok, langobardok, frankok és szászok népének, amelyek a VI—X. századig a félsziget nagyobb részének vezetőosztályát adták. Ezzel kapcsolatos az a másik kérdés, hogy milyen mértékben maradt meg a római jog a langobard uralom alatt álló provinciákban, összehasonlítva azokkal, amelyek a bizánci császársághoz tartoztak és sohasem vagy rövid ideig állottak langobard uralom alatt.

A szétágazó problémának megvan a forrástani oldala is, amely Fittingtől Suchierig, Patettától Conratig, Zeumertől Fournierig valóságos nemzetközi rádiuszú tudományos vitát eredményezett. Ebből is láthatjuk, hogy az olasz jogtörténész sajátos helyzetben van: jelentős mértékben számíthat a külföldi kutatás támogatására, ahhoz viszont, hogy hazája jogtörténetének teljes irodalmát átfogja, jóformán az egész világ tudományos munkásságát figyelemmel kísérheti. Természetes ez a kapcsolat miatt, amelyben az olasz jog egyfelől a római- és a kánonjoggal, másfelől — részben mint hatást kifejtő —, a többi európai, főleg a francia és a német joggal állott.

¹ Érdemes megemlíteni, mint domborítják ki Stutz „Eigenkirche“ tanával és az „individualismo germanico“-val szemben a „collettivismo romano“-t, amire jó példa Forchielli, aki Brandileone-nak ajánlott könyvében így ír: Noi ravviviamo la luce del contrasto cogliendo l'altro elemento che finora era rimasto nella penombra, l'idea e la concezione romano-cristiana che è tutta latina. (La pieve rurale. Ricerche sulla storia della costituzione della chiesa in Italia e particolarmente nel Veronese. Bologna 1931.)

A fenti gondolatkörben elég a *Lex Romana Utinensis* vagy *Rhaetico-Curiensis* keletkezési helye körül lefolyt polemiára utalni. A római-germán jog ez érdekes, az akkori társadalom feudálissá alakulása idejéből való emléke ugyan Dél-Franciaországra emlékeztet, de itáliai alkalmazása sem lehet kétséges, hiszen a milanoi Ambrosianában két kézirat töredéke is feltalálható. Kérdés, ez azt jelenti-e, hogy Észak-Itália lakosságának egy része a Justinianus előtti jog szerint élt? L. felteszi, hogy a frankok között, akik a Karolingokkal együtt jutottak a félszigetre, számos, a teodosius-i jogot használó római lehetett, ezzel azonban nem vonja kétségbe, hogy Itália általánosságban a justinianusi jog földje volt. A közhelyig ismert utóbbi tételt mindenekelőtt a justinianusi szövegnek ama nagy tömege támogatja, melyet a IX. századi *Lex Romana Canonice Compta* idéz. Ez utóbbit Maassen és Conrat munkája után nemrég C. G. Mor olasz professzor tette közzé a párisi kéziratból.

Más kérdés azonban, hogy a justinianusi jog bevezetése Itáliában nem volt olyan gyors és ismerete nem volt oly tökéletes, hogy a korábbi jog nyomai egyszerűen eltűnhettek volna. A szerző egyik korábbi monográfiájában kimutatta, hogy nemely Justinianus előtti perjogi intézmény Ravennában és Velencében a X. századig fennmaradt; ezt tankönyve is bizonyítékkul értékeli arra, hogy a bizánci uralom első évszázadaiban az új jog elterjedése nem volt hézagmentes. Míg Gaudenzi odáig megy, hogy a teodosiusi jog az exarchatusban továbbra is érvényben maradt, vele szemben L. csupán azt gyanítja, hogy a bíróságok és a notáriusok konzervatív felfogása a régi, sokszor értelmetlen formulát tartotta meg. A következtetés persze csak feltevésen alapul. Mindenesetre az a tény, hogy Itália bizánci része fővárosának jogászai oly rosszul ismerték az új jogot, nem érdektelen adalékot szolgáltat a középkori kodifikáció aránylag csekély áthatolási képességére és a korábbi jog eleven erejére.

Ha L. munkáját összehasonlítjuk mestere, Schupferével, könnyen észrevehető, hogy az előbbi városi statutumok és az okleveles anyag mellett az eddiginél jóval nagyobb gondot fordít a római jogra és a középkori olasz jogtudományra. L. vallja, hogy a középkorban, amikor sokszor nem áll rendelkezésre elegendő oklevél, nem kapunk teljes képet, ha valamely jogintézményt csupán ezekből akarnánk rekonstruálni. A korábbi felfogással szemben tehát a haladás abban található, hogy a mai olasz jogtörténetben uralkodó iránynak megfelelően a súlypontot éppen erre a területre helyezi. Hazai fülnek talán furesán cseng, hogy a modern irányt ez a színezés festi alá, de talán ez is csak a fent vázolt helyzet dialektikus továbbfejlődését jelenti és az előbbi ellentétes pólus kiegyenlítését. Ez korántsem különös, hiszen a középkor virágzó jogi iskolája a francia mellett az olasz jogtörténet sajátja. Így csak természetes, hogy a jogtanítás megtalálta a maga kiemelkedő szerepét L.-nél. Szép része tankönyvének a római, paviai és a bolognai jogi iskola forrástani értékelése, amihez méltán csatlakozik az Egyház fokozott szerepének aláhúzása.

Már ez a két tényező is sejtetni engedi, hogy milyen gazdag anyag kínálkozik itt az egyházi jogtörténészeknek.

A szerző e beállítottságának ellenére sem elfogult az iskola javára és józan mértékkel mér. Mi sem áll távolabb tőle, mint az iskola szerepének túlzott hangsúlyozása, sőt ettől egyenesen óv. Elég sokszor hallottunk a bolognai iskoláról és általában a római jog újbóli felvirágzásáról, s könnyen hajlandók vagyunk ennek számlájára írni olyasmit is, aminek valódi gyökerei másutt keresendők. L. helyesen mutat rá arra, hogy a jogi risorgimento sem az a csodaszer, amelynek már magában a megemlézése elintézi a nyitva álló kérdést. Túlságosan sokat tulajdonítottunk a római jog újjászületésének. Érdekes példa lehet erre a római abszolutisztikus, a császárság korában mindenestre már enyhített teljhatalom, a patria potestas, amelynek középkori sorsáról oly keveset tudunk. Bizonytalanságot mutat a langobard jogtudomány is: Accursiusa, Carlo di Tocco határozottan tagadja a langobard „patria potestas” létét, viszont a pavai iskola tagjai közül többen beszélnek a „filii familias”- és „potestas”-ról. A látszólagos ellentétnek az az alapja, hogy a római elem felsőolaszországban sokkal erősebb volt, mint a beneventumi vidéken. A Bolognában tanító beneventumi származású Carolus de Tocco glosszátor abban a helyzetben volt, hogy a legtisztább langobard jogot adta vissza. Mindebből L. le is vonja a következtetést, hogy a patria potestas-nak az észak- és középitáliai statutumokban való elterjedését nem lehet egyszerűen a római jog új risorgimentójának tulajdonítani, hiszen itt a bolognai iskola előtti időben lassan kiképződött természetes szokásjogi fejlődésről lehet szó.

Az előbb említett eset is alkalmas lehet egy nem kevésbé jelentős megfigyelésre: a különböző jogvidékek mozaikszerű élete egymást befolyásolva, sokszor viszont egymásra alig hatva alakítja ki az olasz jogtörténetet. Teljességgel tarthatatlan az olyan állítás, amelyet a sajátos történeti felfogást valló Engelmann¹ (aki a kor jogtudósai között Gratianust meg sem említi) kockáztat meg: hogy az olasz középkori jogtudomány tisztán és egyedül a római risorgimentot jelenti, amelyre sem a langobard-germán gondolkodás, sem a skolasztikus teológia nem volt megemlézésre méltó hatással. A svájci havasoktól a Földközi-tenger római gabonaraktáráig terjedő terület valójában számos elem gyűjtőmedencéje volt. Így aztán érthető, hogy az olasz jogtörténetnek a bizánci, francia és spanyol jogon kívül segéd tudománya a muzulmán jog is. (Sicilia és Malta!) De a kontinentális rész jogának változatossága is arra mutat, hogy a középkori „olasz jog” megjelölés közelebbi utalás nélkül meglehetősen pontatlan, hiszen területileg nem is olyan távolfekvő, sőt földrajzilag egyenesen egy vidékhez tartozó helyeken is más és más jog volt irányadó. Távol áll tőlünk, hogy ezt az itáliai jogfejlődés kizárólagos specifikumaként húzzuk alá. De ha az olasz jogban a részletekig elmélyedünk,

¹ Die Wiedergeburt der Rechtskultur in Italien durch die wissenschaftliche Lehre (Leipzig 1938).

változatossága egyenesen meglep; ezt persze a kizárólagos központi hatalom hiánya folytán széttöredezett társadalom magyarázza. Hasonló elemek játszottak közre az olasz alkotmánytörténet sokoldalúságában is. A theokráciától a Sacrum Romanum Imperium-ig, Velence és Genua arisztokratikus köztársaságától Firenze és Bologna céh-közösségéig, az Esték ferrarai abszolutisztikus rendszerétől toscanai Lipót és pármái Fülöp felvilágosult deszpotizmusáig az olasz alkotmánytörténet számos változatot ismer — Európa többi országához hasonlóan, sokszor ezeknek egyenes példát szolgáltatva. A theokrácia és a császárság univerzaliztikus gondolatával szemben eddig úgy tudták, hogy a francia monarchiának volt döntő része a nemzeti királyság kialakításában. Ki tagadhatná azonban itt az olasz autonómiák formáló erejét? Nem régen Francesco Calasso (Ercole-val szemben) kimutatta, hogy a „rex superiore non recognoscens est in regno suo imperator“ formula eredete is Itáliára utal. Ez ugyanis az Anjouk javára szólt, hogy a nápolyi birodalmat a császár támadásától megóvjá.

A sok összetevő részletes megjelölése túlhaladja ismertetésünk keretét. Ha az olasz jogtörténet jelentőségét figyelembe akarjuk venni, mindenesetre szem előtt kell tartanunk, hogy időbeli alsó határköve a 476. év és hogy az Alpoktól Szicíliáig terjedő nagy, különböző behatásoknak kitett terület múltját tárgyalja. Ha ezeket a hatóerőket vázolni akarjuk, elsősorban a szokás révén szinte töretlenül tovább élő és a jogi renaissance korában megújult római elem ölik szemünkbe, amelyhez a barbárok hódításai folytán a germán csatlakozik. De nem kevésbé jelentős a részben az előbbi kettőből táplálkozó, de önmagában is önálló egyházi elem, amelyet a középkor vallásos érzése formált át sajátos hatóerővé. Ezzel azonban még nem zárult le a sor. Szokás felvenni egy negyediket is, amely az előbbi három jogát az idők változásaihoz és a népek szükségleteihez mérten áthasonította. Ez az olasz elem, amelyet másként, ha nem is egészen általánosan, népiesnek is neveznek; sokszor nem egyéb, mint az antik itáliai elemek továbbélése, amelyeket a nép megőrzött és Róma kiegyenlítő vagy akár elnyomó hatalma nem tudott elpusztítani. De jelentkezik a római jogszabályok deformálásában és modifikálásában is, amit a különböző provinciák szükségletei, később pedig a fejlődés partikuláris kívánalmai és szociális feltételei követeltek meg.

Aki a nemzeti jog kialakulásának dinamikájával tisztában van, nem lepődik meg azon, hogy az olaszok jogukat nem a fenti elemek összeadásának, hanem sajátos ötvözetének, fuziójának tekintik, amelynek produktumai, mint a koraközépkori szokásjog, a középkori városi autonómiák, a nemzeti államok, a középkori olasz jogtudomány egész Európára rányomták bélyegüket. Az olasz jogban is megtalálható, mint azt L. hangsúlyozza, az *elemento etnico*, az olasz jog azonban nem törzsi jog, hanem kulturális egység.

Ezt az egységet is veszélyeztette olykor idegen behatás, mint arra az e névvel jelzett külön korszak is utal, de a XVIII—

XIX. sz. felvilágosíthat arról, milyen egészséges reakcióval válaszolt erre az olasz jog. Szinte szükségtelen is kiemelni, hogy az a harc, mely Németországban a középkori római- és kánonjog nyomán a germanisták és a romanisták között támadt, itt a dolog természeténél fogva hiányzik, hiszen amit Németországban a recepció révén később beszüremkedett idegen jognak tekintettek, azt Itáliában az olasz nép jogi géniuszának kiemelkedő teljesítményeként értékelték, t. i. a „közönséges“ jogot. Nem érdektelen különben L.-nek az a megjegyzése, hogy a „diritto comune“ ma is érvényben van a középkori Itália utolsó maradványában, San Marino köztársaságban.¹

A modern olasz jogtörténet éppenúgy a XIX. század gyermeke, mint a többi nyugati népé. Ha azonban L. alapos könyvét átolvassuk, meggyőződhetünk arról, hogy fejlődése során a nagy mesterek nyomdokán haladva, milyen magas fokot ért el az utolsó évtizedekben. A szerző munkáját a függelékben közölt szöveggel együtt egyetemi tankönyvnek szánta, de benne mindazok kitűnő eligazítót találnak, akik az olasz jog forrásaival közelebbről meg akarnak ismerkedni.

Móra Mihály.

Hermann Egyed—Artner Edgár: A hittudományi kar története. 1635—1935. (A Kir. m. Pázmány Péter-Tudományegyetem története, I. k.) Budapest 1938. 8° 596 l. 12 kép.

A magyarországi katolikus hittudomány utóbbi háromszáz éves, a Pázmány Péter-Tudományegyetemhez fűződő multjának megrajzolására ketten vállalkoztak. H. 1635-től 1790-ig követi a fejlődést, onnan 1935-ig A. A két feldolgozás zökkenő nélkül illeszkedik egymáshoz, mégis lehetetlen észre nem venni a kutatás modorának és az előadás stílusának különbözőségét. H. mélyebb, sokrétűbb, A. színesebb, elevenebb. E sajátosságok természetes következményei az anyag különbözőségének. A korszaka közelebbeső, a kari levéltár is bőbeszédűbb, viszont épp ezért kellett anyagát a „hely kimértségéhez“ alkalmaznia (V. l.).

A nagyszabású összefoglalás szépen méltatja Pázmány Péter körültekintő gondosságát az egyetem alapítása körül. Ismerteti a tanulmányok rendszerének kialakulását a jezsuita Ratio Studiorum elvei szerint („nem a pusztá értelemgazdagítás a célja . . . az előadásoknak . . . , hanem mindenek fölött a vallásos jellem kialakítása“, 21. l.). Igen érdekes szaktudományunknak, a történelemnek, illetőleg az egyháztörténelemnek elhelyezkedése a tantárgyak között, s a körülöttük folyó vita (31—35. l.). Tanár, tanítvány viszonya, tantárgyak változása: megannyi mozaik, amiből a kar története kialakul. Figyelemreméltó kitérésként főlemlítjük a „nemzetiségi kérdés“ vizsgálatát, amelynek eredményét e mondatban foglalta össze H.: „Egészen tarthatatlan a specifikus „szlovák“ kultúra számára lefoglalni azokat a tanáro-

¹ Dispute sul diritto romano e comune. Rivista della storia del diritto italiano 1939, 381. l. 1. jz.

kat, akik mellett bizonyítékul nem áll más, mint hogy a királyi Magyarország akkori szűk, ma cseh uralom alatt levő területein születtek.“ (83—84. l.)

A kar s így az egyetem autonómiájának történetében az első megrázkódtatást Mária Terézia reformjai jelentették az 1760-as években; a második, a jezsuita rend feloszlatása, ezt hamarosan követte; a harmadik pedig — II. József abszolutizmusa — úgyszólván mindent maga alá temetett. A császár halálát követő nehéz idők, a Napoleon háborúi után támadt nyomorúság az újjáépítés munkáját erősen gátolták. A tanárok „tiszttviselőkké lettek . . . , akik ott őrlődtek az állami és egyházi adminisztráció kerekai között“. (330. l.) Az eszmék körül lefolyt harcokat A. egy-egy személyhez kapcsolja, ekként igen érdekes megvilágításba kerül Albert Nep. János, Fejér György és több más, a század elején működött tanár alakja. Alig jutottak a Kar ügyei nyugvópontra, beköszöntött 1848, s az ezt követő újabb bonyodalmak. A Kar előbb az abszolutizmussal, majd a liberalizmussal kell hogy megküzdjön. A lassú emelkedés korszakát A. 1896-tól keltezi, majd hol szűkítve, hol tágítva adatkereső hálóját, jut el napjainkig. Kár, hogy az adatok hőmpölygésében csak egy helyen tudott drámaiságot vinni az előadásba, amikor az 1918.-i összeomlást tárgyalja.

Kétségtelen, mindkét szerzőnek nem csekély nehézségekkel kellett megküzdnie, hogy a Kar történetét egységes és áttekinthető képpen megörökíthesse. E megfontolásunk a mű értékét csak fokozza, s a támasztható kifogásokat elnémítja. Bizonyos, hogy a mű a magyar tudomány és oktatás történetében jelentős helyet foglal el, és nem egyszer kútfőjellegű forrás lesz. A kötetet különböző összefoglaló táblák, név- és tárgymutató teszik használhatóbbá, közülük csak a — sajnos, elég nagyszámú — sajtóhiba jegyzéke hiányzik.

Cläuser Mihály.

Papers and documents relating to the foreign relations of Hungary.

Collected and edited by Francis Deák and Dezső Ujváry. I. k. Budapest 1939. R. Hungarian Ministry for Foreign Affairs. 8° XXII, 1125 l.

Az a tragikus korszak, mely a világháború katasztrófáját és két forradalom mérhetetlen szenvedéseit jegyezte be a magyar sors könyvébe, egyúttal helyreállította az ország 1526-ban elvesztett teljes függetlenségét. Ez volt az egyetlen pozitív eredmény, az egyetlen reménység arra, hogy a magyar nemzet a trianoni békediktátum mélységeiből valaha is kiemelkedhessék. Következésképpen a kommun bukása és a törvényes rend helyreállítása után az a mérhetetlen felelősség hárult a magyar diplomáciára, hogy a hatalmak erőviszonyait reálisan felmérje, működését megfelelő irányba állítsa és így a nemzeti felemelkedés útját előkészítse. Ennek a felelősségteljes, nehéz munkának egyik szakaszába nyerünk bepillantást a címben jelzett kiadvány okmányai alapján.

Magyarország külföldi kapcsolataira vonatkozó okmányok közrebocsátását, mint az Előszóban olvassuk, a külügyminiszté-

rium azzal a szándékkal kezdte meg, hogy megkönnyítse a dunai népek politikai problémáinak tanulmányozását és elősegítse a nemzetközi jog egyes idevágó kérdéseinek tisztázását. Tehát nem valamely harcos célt szem előtt tartó „színes” könyvvel állunk szemben, hanem olyan tudományos igényekkel fellépő okmánykiadvánnyal, amely a tartós béke elérését kívánja szolgálni.

A sorozat első kötete az 1919. aug.—1920. dec. vége közé eső magyar külügyi tevékenység okmányait tartalmazza. A legfontosabb események kronológiája után 895 darab időbeli egymásutánban közölt diplomáciai irat következik, majd a párisi magyar békedelegáció Naplója, az 1920 : I. és XXI. tc., végül a magyar parlament egyes külügyi vonatkozású jegyzőkönyvei. A szöveget pontos névjegyzék és részletes angol és francia nyelvű, jól használható tárgymutató egészíti ki. A magyar nyelvű okmányok szövegét — ez a túlnyomó többség — angol fordításban olvashatjuk, a francia és a német nyelvűeket pedig eredetiben.

A szelekció elve az volt, hogy a közölt iratok alapján a diplomáciai tevékenység benső összefüggésében hiánytalanul megismerhető legyen. Nincs tehát közölve kritikátlanul minden egyes diplomáciai irat. A magyar kormány utasítása külföldi ügynökhöz és emennek az idegen kormánnyal folytatott iratváltása közül például, amelyek lényegileg teljesen azonosak, a kiadók lehetőleg az utóbbit közölték. Hasonlóképpen nem teszik közzé az előzetes jelentést, ha volt részletes beszámoló, s így tovább. A tömegesen előforduló tiltakozó jegyzékek közül, amelyek határsértésekre, hatalmi túlkapásokra, egyének letartóztatására és egyéb „atrocitásokra” vonatkoznak, csak néhány jellemző darabot nyomtattak le. A magyar békedelegáció által a párisi békekonferenciához benyújtott emlékiratokat, jegyzékeket és egyéb okmányokat ugyancsak figyelmen kívül hagyták, minthogy a Külügyminisztérium ezeket az iratokat már korábban kiadta.¹ E gondos szelekció eredményeképpen tehát, talán az egy Millerand-féle ú. n. kísérőlevél kivételével (265. irat), melynek közlése a gyakori utalások miatt mellőzhetetlen volt, csupa kiadatlan anyaggal állunk szemben.

A szöveg közlésében a kiadók hűségre törekedtek és csak a helyesírási és nyelvtani hibákat javították ki. Az eredeti szövegben levő francia-, angol-, németnyelvű idézeteket is változatlanul közölték. A befejező formulát rövidítve adják, az aláírást elhagyják; ez utóbbi az okmány címéből úgyis félreérthetetlenül kiderül. Az egyetlen számottevőnek látszó szövegcsönkítés az előforduló személynevek gyakori rövidítése kezdőbetűkkel. Ilyen esetekben azonban, mint a kiadók helyesen jegyzik meg, egészen jelentéktelen nevekről van szó, amelyeknek az okmány lényegéhez alig van valami közük, vagy éppen semmi. Tehát mind a szövegközlés, mind a kiválasztás elve teljesen kielégíti a tudományos kutatás igényeit.

¹ The Hungarian Peace Negotiations (Budapest 1921) és Les négociations de la Paix Hongroise I—IV. k. (Budapest 1921).

A problémák közül, melyekről az első kötet iratai felvilágosítást nyújtanak, csak néhányat említünk fel érzékeltetésül. Az első irat a szegedi ideiglenes kormány külügyminiszterének naplószerű beszámolója működéséről. Megtudjuk, hogy milyen volt ennek a francia megszállás alatt működő kormánynak viszonya a francia katonai-politikai szervekhez, amelyek rajta keresztül igyekeztek a magyar kommunistaellenes mozgalom szálait kézben tartani és ellenőrizni. Több irat tükrözi azokat a nehézségeket, amelyek a magyar külképviseleti hálózat kiépítése elé tornyosultak a trianoni diktátum ratifikálása előtt. Megismerjük a magyar kormány erőfeszítéseit Kun Béla kiadatására, aki Oroszországba igyekezett az osztrák és a német kormány beleegyezésével. Látjuk azt a józan szívósságot, amellyel a magyar diplomácia Nyugat-Magyarországot menteni igyekezett. Több irat tanúsítja a függetlenné lett magyar diplomácia első fényes győzelmét, amelyet az amszterdami szakszervezetek csoportja által Magyarország ellen kimondott nemzetközi bojkott (1920. június 20—augusztus 7) megbuktatásával aratott. A békedelegáció Naplójából viszont szomorúan állapíthatjuk meg, hogy valóságos internálásban volt részük a magyar kiküldötteknek Neuillyben s megtörtént, hogy O. Gy. publicistáknak mint „nem kívánatos elemnek” el kellett hagynia a francia területet, stb. A tarka csoportból említsük még meg egy előkelő állású francia személységnek, a Schneider-Creusot-cég igazgatójának, gr. Saint-Sauveur-nek nyilatkozatát, amely fényt vet a kifosztott és felforgatott ország gyors konszolidálódására. A gróf rövid dunavidéki szemleútjáról 1920 nyarán már azzal a benyomással tért vissza hazájába, hogy Délkelet-Európában Magyarország az egyetlen ország, ahol rendet, biztonságot és konszolidált állapotokat talált (551. sköv. l.).

Ami országos és nemzetközi viszonylatban az okmánytárból bennünket legjobban érdekel, az a független Magyarország első külpolitikai tájékozódása. A páriszkörüli békék okozta nemzetközi zűrzavarban, amikor az európai diplomácia is csak egyik napról a másikra dolgozhatott, korai volna a magyar kormánytól messzenéző terveket várni. Az volt közvetlen feladata, hogy mentse a menthetőt s igyekezzék megakadályozni a trianoni diktátum súlyos rendelkezéseinek életbeléptetését. Mint a közölt okmányokból meggyőződhetünk, meg is tett minden tőle telhetőt s annyira ment következetes eljárásában, hogy e rögtön elérendő célért szinte hajlandónak mutatkozott kockára tenni a távolabbi jövőndőt.

Politikáját Észak és Kelet felé a lengyelekkel való hagyományos együttműködésre kívánta felépíteni. A kezdeményezés tőlünk indult ki, de élénk visszhangra talált Pilsudski marsal környezetében is. Az együttműködés célja a keletről fenyegető közös veszélynek, a szovjet támadásnak elhárítása volt, s mellette a sürgős magyar célok közül a Kárpátok gerincének megszállása (közös lengyel-magyar határ) és a felfegyverkezés lett volna elérendő. De a Lengyelország ellen intézett szovjet támadás során kiderült, hogy a lengyel-magyar együttműködés előtt olyan súlyos akadályok tornyosultak fel, amelyek leküzdéséhez még gyenge a

két ország diplomáciája. A lengyelek varsói győzelme az oroszok felett (1920) Kelet-Európából visszahúzódnásra bírta a Szovjetet s egyelőre elhárította Magyarország fejről is azt a veszedelmet, amelynek kivédését szolgálta volna a magyar-lengyel szövetség, de elbuktak a vele kapcsolatos magyar területi és katonai remények is (v. ö. 94., 126., stb. okm.).

Amíg Észak felé a lengyelekre támaszkodva igyekezett a magyar diplomácia nemzeti érdekeinket biztosítani, egyéb irányokban a Nyugat felől szinte egyidőben felénk forduló két nagyhatalom : a francia és az olasz barátsága révén óhajtotta a kívánt megerősödést elérni.

A francia külpolitika Magyarország felé való tájékozódásához tudnunk kell, hogy a francia hivatalos körök felfogása még a háború utolsó éveiben is európai szükségletnek tartotta a Monarchia fennmaradását s annak csak külpolitikai irányvonalát kifogásolta. S ha 1918 őszén mégis szabad kezét engedett a Monarchia feldarabolóinak, a következő évben csakhamar megdöbbenéssel tapasztalhatta, hogy az apró dunai államok külön-külön nem nyújthatják azt a súlyt Franciaország számára, amire neki hagyományos célkitűzései érdekében : a német penetráció megakadályozására és — újabban — a megnövekedett Olaszország erejének lekötésére szüksége van. Így vetődött fel már 1919 végén az a gondolat, hogy Franciaország keleti politikáját Magyarországra építse s az egész Dunátját e központ körül francia égisz alatt összefogja (v. ö. 61. sz. okm.). Ennek a magyarbarát politikának megvalósítására Millerand francia miniszterelnök és külügyminiszter (1920 febr. 18—1920 szept. 24) helyeslésével a Quai d'Orsay akkori főtákar, Paléologue vállalkozott. Az elgondolás lényege az volt, hogy Magyarországot a ráváró nagy szerephez képest megerősítik : visszakapja — a párisi körüli békerendszer felborítása nélkül — határmenti összefüggő magyarajkú települési területeit, a székelység autonómiát nyer s Budapest központja lesz az egész tervezett dunai gazdasági és politikai összefogásnak. Ezzel szemben Magyarország feltétel nélkül követte volna a mindenkori francia külpolitika irányvonalát, francia ellenőrzés alá helyezte volna az ország egész gazdasági és katonai életét. Súlyos feltételek ezek s szinte veszéllyel fenyegették az ország imént megszerzett függetlenségét, cselekvési szabadságát. Az egyezség ilyen alapon 1920 júniusában mégis létrejött (v. ö. 226., 255., 393., 405., 755., stb. okm.), életbe lépése azonban az egyezmény ratifikálását feltételezte. Magyar szempontból ennek az irányvételnek egyetlen *raison d'être*-je az volt, hogy ezen az úton, a kontinens akkori legerősebb hatalmának érdekeivel párhuzamosan haladva, sikerül a súlyos békeszerződést megakadályozni s még ratifikálása előtt revideálni.

A francia-magyar szövetség megvalósulása elé azonban váratlanul nagy akadályok gördültek, melyek végül is Paléologue s vele együtt a Quai d'Orsay hungarofil irányának bukását vonták maguk után. Egyrészt ugyanis a francia külpolitika új tájékozódása nagy ellenzékre talált magában a francia külügyminisztériumban, ahol a magyarbarát politikai irány felvételével egyidejűleg

nem távolították el a szlavofileket, hanem magas állásokban helyükön maradtak, mint pl. Laroche és Berthelot. Ennek a belső ellenzéknek a nézetét felerősítve továbbbították politikai körökben Clémenceau hívei: Loucheur, Tardieu és mások. Másrészt ellene voltak ez új külpolitikának az angolok és nagyon rezerváltan viselkedtek az olaszok is. Az utódállamok pedig hallani sem akartak Magyarország megerősödéséről és áldozatok hozataláról. A bolsevizmus támadása valamivel kedvezőbb légkört teremtett e program egyes pontjai megvalósítására, de a varsói csata után annál rohamosabban omlott össze az egész terv. Benes, majd Take Jonescu erélyes állásfoglalása, valamint a cseh-szerb szövetség és a cseh-román közeledés, a többi tehertétellel együtt, Paléologue állását teljesen megrendítette, úgyhogy távozni kellett. Helyét Berthelot foglalta el, aki már Csehszlovákiára építette Franciaország keleti politikáját. E fordulat után persze hamarosan megváltozott a helyzet: a trianoni békediktátumot november 15-én ultimátumszerűen kellett ratifikálnunk s kezdtek bennünket szorítani Nyugat-Magyarország ügyének előírásos rendezésére is. A Dunavidék újjáépítésének művéből a magyarságot teljesen kikapcsolták s nem lett semmi a Millerand-féle levél ígéreteiből sem. De ki tudja, hova vezetett volna, ha a magyar külpolitika a francia érdekkörben marad?

A magyar diplomácia hamar észrevette, hogy a Quai d'Orsay levegője nem kedvez a hungarofil politikának (506. okm.) s egyik diplomatánk még a tárgyalások folyamán megjegyezte Olaszország képviselője előtt, hogy ha valaki a francia erővel egyenlő értékű aláírást nyújtana Magyarországnak, lehetne találni módot a francia orientáció mással való helyettesítésére (433. okm.).

Az olasz hatalom nem is késett érdeklődését Magyarországra kiterjeszteni, hiszen a közös érdekeket lehetetlen lett volna tagadni. Mint említettük, a francia érdeklődéssel körülbelül egyidőben, 1919 végén, jelentkezett Itália (v. ö. 65., 67., 155. okm.), és Bethlen István hamar felismerte jelentőségét (82. okm.). Az olasz külpolitika a keleti határokon Olaszországra nehezedő szláv nyomás ellensúlyozására magyar-román-bolgár „gátat” igyekezett létrehozni, amely egyúttal a mi északi és déli határainkon hozott volna enyhülést, viszont keleti határunkon engedményt kívánt. Ez ugyan már inkább egy távolabbi jövőre szóló program volt, de a magyar kormány mégis igyekezett magáévá tenni s hajlandó volt tárgyalni a románokkal is észszerű alapokon; s ugyanilyen értelemben maga is kereste a szláv gyűrűből való kiszabadulást Ausztria felé (v. ö. 125., 207. okm.). A további olasz-magyar közeledés útját egyelőre elvágta azonban a sürgősebb feladatok elvégzésére alkalmasnak látszó francia orientáció, meg Sforza gróf olasz külügyminiszter határozatlansága, nem is szólva a célon túllövő rapallói olasz-szerb megállapodásról (nov. 12.). Mégis megállapíthatjuk, hogy az olasz diplomácia hathatósan támogatta már ekkor is a magyar ügyet a cseh-szerb folyosó tervével kapcsolatban és segítségével sikerült Nyugat-Magyarországból legalább Sopront megtartani.

Annai bizonyos, hogy 1920 végéig, ameddig ebben a kötetben a kiadók az okmányokat közlik, már megtalálható az elkövetkező húsz esztendő két koncepciója, amelyek egyike a Duna-Kárpátok vidékének kristályosodási pontját a szláv népekben, másika a nem-szláv népekben kereste, francia vagy olasz alátámasztással.

U. és D. kiadványa finom érzéket áruul el a lényeg kiválasztásában. Összinté elismeréssel adózunk gondos és ízléses munkájukért, amely történeti forráskiadványaink értékes gyarapodását jelenti.

Baráth Tibor (Kolozsvar).

Szemle.

Lehmann, P.: *Mitteilungen aus Handschriften*, VI. (Sitzungsber. d. Bayer. Akad. d. Wiss. Phil. Abt. Jg. 1939, H. 4.) 8° 56, 1 l. — A szerző 1938 őszén járt hazánkban, s megvizsgálta a budapesti Széchenyi-, a pannonhalmi főapátsági s az esztergomi és egri érseki könyvtár kódexeit. Ebben a füzetben a Nemzeti Múzeum kézirat-tárának fol. Lat. 1. és 316. jelzetű kódexeivel és három más kézirat-töredékkel foglalkozik. A 316. sz. kódex feldolgozása meglehetősen nagy nehézségekbe ütközött, mert a bekötési táblául szolgáló eredeti középkori szövegeket tartalmazó pergamenlapokat előbb le kellett választani, hogy a rajtuk lévő szöveg olvashatóvá váljék. Az addig összeragasztott lapokon XIII—XIV. századi erősen elmosódott feljegyzések olvashatók: költeménytöredékek, császár- és pápalisták, gazdasági és egyéb feljegyzések, továbbá Hrabanus Maurus „De institutione clericorum” c. munkájának két-három fejezete. Maga a kódex az ú. n. Pseudo-Máté-féle evangélium fejezeteit tartalmazza, meg imákat, áldásokat, rossz szellemek ellen és istenítéletekre. A szövegeket már más forrásokból is kiadták, a kódexnek mégis különleges értéke van kora miatt: L. szerint ugyanis az alakjából és írásából következtetve délnémet eredetűnek látszó kódex 825 körül keletkezett. A fol. Lat. 1. időbeli elhatárolása palaeographiai eszközökkel: külső alak, betűformák, rövidítések, ligatíók segítségével egyenesen mintaszerű; L. arra az eredményre jut, hogy a kódex 800 körül keletkezhetett a salzburgi scriptoriumban, tehát kb. 100—150 évvel előbb, mint Hoffmann Edith megállapítása alapján eddig véltük (A Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárának illuminált kéziratai, Budapest 1928, 124. l.). Az első lapon olvasható kapitális aranybetűkkel írt HEINRICHUS IMP. felírás, meg a drága és díszes kötés arra vall, hogy a kódex valamelyik Henrik császáré lehetett, s ez a betűk formája után ítélve valószínűleg II. Henrik volt. Szinte bizonyossá teszi ezt, hogy a II. Henrik számára készített bambergi Josephus-Kódex illuminációjának leírásában a császár neve ugyanúgy *eh*-val van írva, mint a budapesti kódexben. S II. Henrik bajor származása, a bambergi apátság és dóm iránt tanúsított különös szeretete áthidalja azt a látszólagos nehézséget is, amely a kódexnek a salzburgi scriptoriumból való származása s a felírat bambergi kapcsolatai között fennáll. Tartalmilag pedig ez a kódex talán még érdekesebb, mint a 316. sz. Bevezetőül Hieronymus praefatioját és prólógusát, továbbá az Argumenta-t és Brevia-t adja, majd Pál apostol levelei következnek a Vulgata-fordítás szerint. A három kódextöredék közül az egyik Northeimi Ottó könyvtárából származó naptártöredék; a benne feljegyzett XII. századi halálórási adatok név- és helytörténeti szempontból figyelemreméltóak. Középkori

kéziratainknak tehát újabb csoportja nyert meghatározást kor- és származás szempontjából, s ezért hálával és köszönettel tartozunk L.-nak. Fejtegetései azonban módszer szempontjából is érdekesek és tanulságosak: hazai, tehát minket közelebbről is érdeklő anyag vizsgálatán figyelhetjük meg egy nagy tudós egyéniség több évtizedes, eredményekben gazdag munkásság során szinte tökéletessé csiszolt módszerét. Tudományterülete anyagának egész Európára kiterjedően korlátlan ura; rendkívül éles és sokoldalú megfigyelőképességén kívül megvan az a tehetsége, hogy az így nyert, egyenként jelentéktelennek látszó indíciumokat egymásközi összefüggésükben, vagy más munkákkal való viszonyukban szemlélje, azaz az analízis eredményeit szintetikusán nézze. S ez a két tulajdonság együtt csak az igazi, a legnagyobb tudósoknak adatott meg. **Guoth Kálmán.**

Suchenwirt, Richard: Das tausendjährige Österreich. München 1938, 8° 302 l. 16 t., 2 térkép. — Ha valaki az utóbbi négy-öt évben figyelemmel kísérte azokat a történelmi munkákat, melyek előbb az Österreich- majd az Ostmark-kérdéssel foglalkoztak, a legkülönbözőbb írásműveknek nem csekély tömegével találta szemben magát. A kérdés jelentősége és természete eléggé megmagyarázza ezt. Nem meglepő az sem, hogy e munkák nagy része egyes részletkérdésekben egymástól mennyire eltérő álláspontot foglalt el, sőt az egész problémát éppen legmélyebb alapjaiban milyen különböző módon, milyen ellenkező eredménnyel fejtette ki. Csekély kivétellel szinte valamennyi két egymással élesen ellentétes felfogás megnyilvánulásaként látott napvilágot. Az szigorú tudományosság megőrzésére irányuló becsületes törekvés elismerését teljes joggal alig egy-két munka követelheti meg. Így Kretschmayr rövid, tömör, világos könyve, amellyel az utóbbi időben az osztrák történet legjobb összefoglalását adta a közönségnek. Inkább a történelmileg képzetebbek számára íródott a Nadler és Srbik bécsi professzorok szerkesztésében megjelent rendkívül becses Österreich-kötet. A kivételek után pedig nagy számban következnek azok a történelmi munkák, amelyekben az író világnézeti és politikai meggyőződésének hatása alól a szükséges mértékben nem tudta, vagy nem akarta felszabadítani történetiszemléletét. Folyóiratunk már megemlékezett a melki szerzetesnek, Hantschnak könyvéről, aki az osztrák önállóság gyökereit kereste és értelmét magyarázta a több mint ezer esztendő multhól és most a másik szélről bemutatja S. munkáját.

W. Bibl „Österreich 1806–1938” című könyvének 342. lapján van egy fénykép: lelkes tömeg közepén valakinek a válláról S. tartja számos rögtönzött szónoklatának egyikét. Mert S. nem céhbeli történész: az osztrák nemzeti szocialista párt régi tagja, fáradhatatlan szónoka, majd tüzes harcosa volt. 1935-ben jelent meg „Deutsche Geschichte. Von der germanischen Vorzeit bis zur Gegenwart” című 600 lapos könyve, amely azóta már számos újabb kiadást ért meg s 600.000 példányban forog közközeen. „Vom Ersten zum Dritten Reich” című kisebb műve ugyancsak több kiadásban 20.000-es példányszámmal ért el. 1937-ben adta ki osztrák történetét és egy évvel később követte ezt a földrajzi kötet is „Das Buch von der deutschen Ostmark” címen. Osztrák történetét szűkebb értelemben vett honfitársainak írta, hogy „Ausztria ősi német történetének és elidegeníthetetlen német jövőjének büszke tudatát” plántálja szívükbe. De felajánlotta könyvét a birodalmi németeknek is, hogy a széles német térségben mindenütt, ott is, ahol eddig még csak kevéssé és nem helyesen ismerték az osztrákokat, megismerjék, megbecsüljék

és megszeressék ezt a népet. A munka megírása köszönetét és háláját jelenti a nép iránt, amelyért dolgozhatott a multban és ígérte a népnek, hogy dolgozni fog a jövőben is. A könyv a kitűzött célnak megfelel. Lendületes, szép stílusa, az események kellő kiválogatása, ügyes megvilágítása, történeseknek, jellemeknek helyenként egészen sikerült ábrázolása, mind hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az olvasmány a szerző elképzelése szerint tanítson és neveljen is. Mai eszmékből származó szempontok keresése a multban, régi cselekményeknek a mai elvek alapján történő értékelése a történetileg kellően nem képzett olvasó számára nem hat bántóan és gyakran a szakembert sem zavarja, mert a jelenhez való kapcsolat, az arra való utalás inkább csak külsőleges és nem nyilvánul mélyebb átformálásban. A magyarsággal szemben elfoglalt álláspontja nem okoz meglepetést. Megtaláljuk benne mindazokat a német részen szokásosan jelentkező elrajzolásokat, amelyeket a magunk részéről minden alkalommal sérelmezünk, mindegyre eredménytelenül. A magyar földön a német népnek, német kultúrának túlságosan sokat tulajdonít a multban, ugyanannyit keres a jelenben. A magyarságot vagy a németiség, vagy a magyarországi egyéb nem magyar származású népek javára legtöbbször elmellőzi a történetből. Egy megállapítása azonban viszonylag is szokatlan: a magyarságnak a honfoglalás utáni gyors beilleszkedése a nyugati kultúrába „keserű csapás” a németiségre, mert így küzdölme délkelet felé elvesztette kultúra-védő jellegét, csökkent életre-halálra szóló ereje, ellanyhult, az ellentétek két szomszéd határszéli villongásaivá laposodtak és így megakadt a német népiség keleti terjeszkedésének lehetősége.

Juhász Lajos.

Vitéz Sághegyi Lajos: A magyar üvegesipar története. Budapest 1938. A Budapesti Üvegesek Ipartestületének kiadása. 89 509 l. — Több mint száz év mult el azóta, hogy az Akadémia a magyar ipar multját feltáró monográfia elkészítésére pályadíjat tűzött ki, s hogy e pályázat eredményeként Horváth Mihály és Kossovich Károly megírták az első ipartörténeti összefoglalásokat. Egykorú mértékkel mérve, mindkét vállalkozás — különösen Horváthé — kétségtelenül jeles eredményű volt. Minden előmunkát és részletkutatást, minden módszertani tapasztalás nélkül, csupán Kovachich, Cornides, Engel és Fessler nem éppen gazdaságtörténeti szempontú adatgyűjtésére támaszkodva, teremtettek átfogó, nagyobb arányú szintézist. Utánuk majd háromnegyed századig senki sem próbálkozott hasonló összefoglaló ipartörténettel. E tartózkodásnak megvoltak a maga természetes okai. Először is a század második felében uralomra jutott politikai történetiszemlélet erőteljesen háttérbe szorította a művelődéstörténeti érdeklődést; a skolasztikus historiográfia csak egyoldalú államtörténeteket termelt, a történeti rész tudományok művelése jószándékú dilettánsokra hárult. Az ipartörténet szempontjából ez annyit jelentett, hogy az irodalmi termés a tudományosság helyett műkedvelő vagy propaganda-célokat szolgált. Másrészt azok a szakemberek, akik szükségét érezték e lehangyatlott disziplína továbbművelésének, belátták, hogy az egyes iparágak történetét külön feldolgozó részlettanulmányok s e munka folyamán kialakuló sajátos ipartörténeti metodika nélkül a Horváth Mihály-féle eredményeknél előbbrejutni nem lehet. Az ipartörténet szekerét a kátyúból kisegítendő, 1877-ben a Történelmi Társulat akkori nagy-névű elnöke, Ipolyi Arnold is jónak látta ezt a nézetet leszögezni, s hangulatot teremteni a tervszerű analitikus munka mellett. Fáraozását nem kísérte siker: továbbra is minden a régiben maradt. Mozdulás csak a világháború előtt következett be a Békefi-szeminá-

rium céhtörténeti disszertációinak és Szádeczky Lajos kétkötetes művének (Iparfejlődés és a cézhek története Magyarországon) megjelenésével. Tagadhatatlan, hogy ezek a munkák lényeges haladást jelentenek az előbbi idők „tallózásai”-val szemben, bár a céhkérdés indokolatlan egyoldalú előtérbe állítása — ami minden más probléma elhanyagolását eredményezte — egészen elhibázott irányt szabott a kutatásnak. Jórészen ennek tulajdonítható, hogy ma az ipartörténet — mely mögött százados mult áll — alig pár éve fejlődésnek indult más gazdaságtörténeti tudományszakoknál csekélyebb eredményeket mutathat fel.

Annál öröndetesebb, hogy ennyi eredménytelen tapogatódzás, ennyi sikertelen nekirugaszkodás után akadnak kutatók, akik végre-
valahára felismerik az ipartörténetírás eminens feladatait, s lemondva a mindenáron való „nagyvonalú szintetizálás” kététes dicsőségéről, megelégszenek a részletkutatás fáradtságos munkájával. Ennek az irányzatnak szegődött úttörőjévé S., amikor „csupán” a magyar üvegesipar multjának rekonstruálását tűzte ki céljául. Munkája minden tekintetben például szolgálhat a hasonló feladatokra vállalkozóknak. Lelkiismeretes irodalmi előkészülettel, szorgalmas adatgyűjtéssel, a tárgyi emlékek beható tanulmányozásával s a téma problematikájában való elmélyedéssel sikerült olyan monográfiát alkotnia, amely ebben a műfajban eddig egyedülálló. Harminckét ívnl nagyobb terjedelemben, 200-nál több ábrát magába foglaló értékes illusztrációs anyag hozzáadásával rajzolta meg a magyar üvegesmesterség fejlődését egészen a legutóbbi évekig. Főérdeme, hogy eltérőleg a korábbi szakmatörténeti kísérletektől, nem csupán „céhtörténet”-et ad, hanem igyekszik kiterjeszkedni az iparélet minden főbb mozzanatára: gyártásra, kereskedelemre, áralakulásra csakúgy, mint a jogi kérdésekre. Megértette, hogy e vonatkozások, s ezen felül az egyes korok szellemi és materiális hatásainak figyelembevétele nélkül nem lehet még egy különálló szakmáról sem integráns életképet nyújtani. Ha munkájához mégis néhány kritikai megjegyzést fűzünk, ez nem annyira bírálat akar lenni, mint inkább segítség a további kutatómunka tökéletesbítésére. Az anyag szempontjából: kár, hogy a levéltári adatgyűjtés aránytalanul csekély a kiadott források és az irodalmi feldolgozások közléseihez képest. Ilyen terjedelmes feldolgozásnak többre kell törekednie a közismert adatok rendszerbefoglalásánál. Nem szabad elfelejteni, hogy az ilyen részmonográfiák elsőrendű feladata éppen a levéltári aktákban rejlő anyag feltárása lenne. Csakis az ilyenértelmű analízis ad módot a biztos alapokon nyugvó rekonstrukcióra, s egyebek mellett a régi tévedések helyreigazítására is. A szerkezet szempontjából: nem szerencsés eljárás az ipartörténet korszakainak elhatárolására határozott éveket (pl. 1308, 1541 stb.) sorompókul állítani. Az eféle régi stílusú kategorizálás gazdaságtörténeti feldolgozásokban különösen képtelen hasznavehetetlen, az élet fokozatos fejlődésével összeegyeztethetetlen. Másrésről a magyar művelődés jelenségeinek történeti vizsgálatában szükségtelen olyan korokig és kultúrákig (pl. az asszír-babilóniai kultúráig) visszanyúlni, amelyeknek kétségkívül semminemű összefüggése nem lehet az illető magyar kultúrmegnyilvánulással. Ellenben ugyanazon kultúrkörben élő népek egykorú műveltségének tanulmányozása — amire a szerző aránylag kevés gondot fordított — annál kívánatosabb. Végezetül az irodalomra vonatkozólag csak annyit, hogy a modern magyar munkák ismerete sokkal fontosabb, mint a régieké. Megcáfolt nézetek átvételének s téves következtetéseknek csakis így lehet elejét venni. Pl. a XIII—XIV. század iparos-

társadalmáról egészen más képet rajzolhatott volna a szerző, ha Pesty Frigyes elavult feldolgozása helyett Lederer Emma idevágó értekezése s általában az újabb társadalomtörténeti eredményekre támaszkodott volna. E szembetűnő fogyatékokat s egyéb apró hibákat nem tekintve azonban S. könyve mint úttörő munka feltétlenül elismerést érdemel.

Berlász Jenő.

Gábel Asztrik: Magyar diákok és tanárok a középkori Párisban. (Kny.: Egyetemes Philologiai Közlöny 1938.) Budapest 1939. Egyetemi ny. 8° 32 l., 1 t. — Történettudományunk mindenkor nagyra értékelte azokat a kapcsolatokat, melyek a középkori Magyarországot Franciaországhoz fűzték. Szellemi életünkben számos kezdeményezés gyökerei nyulnak át az egykorú francia talajba s középkori intézményeink fejlődésében is gyakran mutat fel a kutatás olyan nyomokat, amelyek francia hatásra vallanak. Nem koronázta azonban elegendő siker azokat a törekvéseket, melyek az állandó és intenzív hatásnak ezt a valószínűségét adatokkal próbálták bizonyossággá tenni. Elsőrendű példa erre a párisi egyetem magyar kapcsolatainak problémája. Számos jel mutat arra, hogy a középkori tudományosságunk ezt a világhírű központját már az Árpád-korban nagy számmal látogatták magyar tanulók, adataink azonban csak szórványosan vannak erre a látogatottságra s érdeklődésünkre, egykorú anyakönyvek híján, valószínűleg a jövőben sem fogunk kielégítő választ kapni. G. kutatásai ennek ellenére is jelentős lépéssel vittek bennünket közelebb a probléma részleteinek megismeréséhez. A szerző Franciaországban töltött évei alatt feldolgozta a hozzáférhető teljes kiadott és kéziratot forrásanyagot, s a talált adatok alapján összefüggő, színes képet ad a párisi egyetem középkori diákságáról, olyan képet, amely az eddigi irodalom szórványos adatai és odavetett megjegyzései után jóval határozottabb benyomásokat hagy hátra bennünk a párisi egyetem magyar kapcsolatait illetően. Nem használhatván anyakönyveket, G. az egyetem egyéb fennmaradt kéziratait — Auctariumokat, Charitulumokat, vendégkönyveket — tanulmányozta át s az azokban megörökített egyetemi ügyek szereplői között szép számmal talált magyarországiakat, különösen szerzetesrendek — premontriek, domonkosok, ágostonrendiek — Párisba küldött növendékeit. A források természete hozza magával, hogy az adatok nem pusztá nevek, hanem az egyetemi életnek egy-egy színes mozzanata is kapcsolódik hozzájuk. Így a fennmaradt adatokból rekonstruálható az a mozgalmas élet, melyet a középkori párisi diákság élt és amelynek a magyarországi diák is részese volt. G. érdeme, hogy ezt az életet rendkívül szemléletes módon, élvezetes előadásban mutatja be, méltónak bizonyulva ezzel a tanulmányával is ahhoz a jóhírhoz, amelyet egyébként a magyar-francia történeti kapcsolatokkal foglalkozó munkái szereztek számára.

Barta István.

Rúzsás Lajos: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Budapest 1939. 8° 71 l. — A XVI. század második felének legégetőbb problémája volt a török elleni védekezés megszervezése. Egy-egy magyar végvár, mint Eger is, nemcsak Magyarországnak, hanem a nyugati kultúrának is védőbástyájává lett. R. doktori értekezése az egri védelem gazdasági megalapozottságát vizsgálja, arra a kérdésre ad választ, hogy e végvár fenntartásával járó kiadásokat miből fedezték. A kérdés fontosságát eléggé mutatják a XVI—XVII. századi fizetetlen zsoldoshadseregek, melyek a békés lakosságra való s „egyiptomi csapást” jelentettek és gyakran többet ártottak mint használtak. R. kutatásai tanulságosan világítanak rá az okokra,

melyek a még nagy gazdasági erőforrásokkal rendelkező Eger védelmi rendszerét is aláásták. A bevétel legjelentősebb tételeit a várhoz mint uradalmi központhoz tartozó falvak jobbágyadói: a census, meg a sok robot, továbbá a földesúri haszonvételek: bírságok, különböző kimérések (elsősorban a bormérés), vámok, halászati jog stb. alkották. Hozzájuk járult a tizedjövedelem, amelyet Egerhez hét környező megyéből bérelt a kamara, továbbá a rendkívüli források, így a megyei adó, a dica, a közmunka (gratuitus labor), jászok és kúnok adója stb. E tekintélyes jövedelmek azonban a rendkívüli viszonyok és hűtlen kezelés folytán egyre csökkentek, s így a vár fokozatosan hanyatló anyagi erőkké vált kénytelen szembenézni a mindinkább erősödő török támadásokkal. A jövedelmek kezelésében már kezdetben bajok mutatkoztak: a vár tisztviselői hatalmaskodtak a szegénységen és a saját javukat tartva szem előtt, a védelem ügyének sokat ártottak. A másik, még nagyobb csapást a török mérte a vári gazdálkodásra: hódításával egyre nagyobb területeket vont el attól, s állandó fenyegetésével a még be nem hódolt falvakban is akadályozta a nyugodt, gyümölcsöző munkát. R. statisztikai adatokat idéz arról a mérhetetlen pusztításról és a nyomán elkezdett pusztasodásról, mely a hódítást követte és Eger is mind közelebb juttatta a végveszedelemhez. A hódolt területeknek ugyan továbbra is meg kellett volna fizetniük az adót, de részben a behajtás vált lehetetlenné, részben az agyonkínzott szegénység nem tudott kifizetni. Késérő érzéseket kelt az olvasóban a hatóságoknak az a törekvése, hogy e nagy jövedelemkiesést, legalább részben, a még hódolatlan, de a töröktől állandó félelemben élő lakosság addig is jelentős terheinek megnövelésével pótolják. Az eredmény nem is lehetett más, mint hogy a behajtást minden eszközzel megkísérlő adószedők elől elmenekült a nép és a falvak pusztasodása még nagyobb méreteket öltött. Mindez pedig a magyarság sorait ritkította, „aminek következményei a későbbi idők folyamán váltak érezhetőkké” — írja R. Szépen felépített, világosan tagolt dolgozata teljesen és helyesen oldotta meg feladatát.

Ila Bálint.

Egry Gyula: Gróf Amerighy Pál. A budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kölesey Ferenc gimnázium évkönyve, 1938—39. 7—13. l. — A szűkreszabott értekezés Buda 1686-i visszafoglalásának keretébe illeszti a sienai lovag életének magyar vonatkozásait. Gr. Amerighy Pál résztvett Buda ostromában, s még ugyanabban az évben kiadta hadinaplóját Sienában „Diario dell'assedio e presa di Buda” címen. A mű eredeti példánya ma ismeretlen, de későbbi kiadása E. rendelkezésére állott. A naplóból megtudjuk, hogy a húszéves sienai arisztokrata 1684-ben lépett be gr. Leslie Jakab tábornagy ezredébe. Először az eszéki híderő vívott harcokban tűnt ki: itt személyes bátorságával egy török zászlót szerzett s azt parancsnoka neki adta vitézsége jutalmául. Csak 1686-ban került Lotharingiai Károly ostromló seregébe. Itt is hőiesen küzdött. Az ostrom után szülővárosában a Santa Maria in Provenzano templomban helyezte el a ma is meglévő török zászlót. Rögtönözve írt naplója, bár kevés benne a kimondottan magyar vonatkozású megjegyzés. Buda ostromának eddig eléggé nem méltányolt forrása.

Farkas László.

Klempa, Karl v.: Die kulturpolitischen Bestrebungen des Grafen Georg Festetics. Győr 1939. 8° 24 l. — K. tanulmányában a keszthelyi Festetics-, valamint a bécsi állami levéltárban végzett kutatások alapján érdekesen mutat rá a Georgikon alapítójának a felvilágosodással való kapcsolataira. A tolerancia és a köznevelés

emelésének gondolatából fakadt az az elhatározása, hogy Csurgón protestáns gimnáziumot alapít, ő, a katolikus főúr. Keszthelyen pedig a háromosztályú elemi és polgári iskolán kívül zene- és rajziskolát alapított. Az atyja által alapított keszthelyi gimnázium számára megszerezte a ferencrendi kolostort s vele kapcsolatban egy nemesi konviklust is alapított, ahol a növendékek csak vasárnap beszélhettek magyarul, különben a társalgás nyelve a német volt. Szándékában volt, miután a gimnáziumot 1808-ban a premontreiek vették át, mellette egy főiskolai jellegű liceumot is alapítani, de ez a terve nem valósult meg. Legnagyobb jelentőségű alkotása a Georgikon és a vele kapcsolatos szakintézmények alapítása volt, amelyekkel Keszthelyt Magyarország mezőgazdasági életének középpontjává tette. Festetics irodalmi kapcsolatainak (Keszthelyi Helikon) jellemzésével fejezi be K. becses tanulmányát. **Tóth László.**

Meszlenyi Antal: Az egri érsekség felállításának s a kassai és szatmári püspökségek kihasításának története. Budapest 1938. 8° 378 l. --- A katolikus egyház magyarországi szervezetének kiépítésében Szent István után Mária Terézia uralkodásának ideje a legjelentősebb korszak. A hitélet ápolására különös gondot fordító királynő egyik püspökséget a másik után alapította, kis egyházmegegyeket összevont, nagyokból újakat hasított ki. Egyedül az egri püspökség felosztásának már régóta időszerű problémáját nem tudta megoldani. A szerző e kérdés irodalmút felhasználva, könyvének hatalmas adatanyagát az egri, pesti, bécsi és római levéltárakban gyűjtötte össze. Az érdekesebb és jellemzőbb tárgyalási iratokat művének függelékében ki is adta. Az egri püspökség a XVIII. század végén Heves, Borsod, Abaújtúr, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár és Szabolcs megyékben, a hajdú és a jász kerületekben, valamint hét szabad királyi városban, körülbelül Csonka-Magyarországnak megfelelő területen több mint 2000 községet és majdnem félmillió lelket számolt. Nyilvánvaló volt, hogy az eredményes egyházkormányzás és a vallásos élet gondozása érdekében ezt az óriási egyházmegegyt részekre kell osztani. Egészen III. Károlyig visszanyúló kezdeményezések, Mária Terézia és II. József kisérlétei után végül I. Ferenc 1804-ben sikerre vitte a már szinte végnélkül elhúzódo tárgyalásokat, Kassa és Szatmár székhellyel új püspökségeket állított fel, az egrit pedig érseki rangra emelte. Az érseki tartományt a szepesi és rozsnyói püspökségek egészítették ki. (Térképek az áttekintést jelentékenyen megkönnyítették volna.) Az új püspökségek kihasításakor különös tekintettel kellett lenni a protestantizmus helyzetére és a görög szertartásúak uniójára. A káptalan. jövedelmeinek apadásától félve, minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a püspökség területi sértetlenségét megőrizze. Sokszor maguk a püspökök is elleneszegültek az udvar törekvéseinek. A katolicizmus igazi érdekét kétségkívül az államhatalom képviselte a legkövetkeztesebben. Pedig Bécsnek nemcsak az egri ellenzékkel kellett megmérkőznie, hanem a diplomácia fegyvereit Rómával is összemérte, hogy a százados gyakorlatnak megfelelően a királyi felségjogot egyházi téren is korlátlanul érvényesíthesse. A pápaság az akkori erőviszonyok között nem tehetett egyebet, mint hogy utólagos jóváhagyását a királyi intézkedésekhez a kánonjognak megfelelő önhatalmú rendelkezés látszatával ruházta fel, s ezáltal álláspontját, amelyet M. is helyesnek ismer el, legalább de iure nem adta fel. A ius regium circa sacra kérdéséhez igen tanulságos adatokat szolgáltat M. könyve, anélkül azonban — ez nem is lehetett feladata —, hogy végleges megoldást vagy magyarázatot nyújtana; így van ez egyéb problémák-

kal is. Olykor úgy tűnik fel, hogy nem szorosan tárgyába vágó részletekre is kiterjeszkedik, amivel veszélyezteti az egységes szerkezet szilárdságát. Másrészt viszont éppen fő erőssége az a széles látókör és nagy tájékozottság, amellyel a tárgyalt probléma legapróbb részleteit is bele tudja illeszteni a magyarországi fejlődés általános keretei közé. Az időrendi és tárgyi szempontot egyaránt figyelembe vette; a kettő egyik fejezetben összeütközésbe is került egymással. Előadását nagy lendület, közvetlenség, történeti munkákban szokatlan színes jelzők és hasonlatok jellemzik. Mondanivalójával a nem szakember érdeklődését is le tudja kötni.

Ember Győző.

Roloff, Gustav : Fürst Metternich über die slavische und magyarische Gefahr im Jahre 1839. Mitteilungen des österreichischen Institutes für Geschichtsforschung 1938, 69—70. l. — Sydow frankfurti porosz követ érdekes jelentésben számol be miniszterének azokról a bizalmas politikai nyilatkozatokról, amelyeket Metternich 1839 október 22- és 23-i frankfurti látogatása alkalmával tett. Ezek szerint a németséget a szlávizmus inváziója fenyegeti. Az orosz befolyás a görögkeleti egyházon át érvényesül, még a pesti görögkeleti templomokban is a cárért imádkoznak. Ausztria nem akar hódítani, csak a magát kívánja megtartani. A szláv veszéllyel szemben egy porosz-osztrák-angol szövetségi rendszerre van szükség, amelyhez Belgium is csatlakoznék. Magyarországon senki sincs távolabb a jozefinus abszolútizmus gondolatától, mint ő. Önállóan és szabadon megszervezett életre van itt szükség. De ha a magyar ellenzék tovább halad a megkezdett úton, a kormány számára nincs más lehetőség, mint megszüntetni az alkotmányt és az országot és a népet megmenteni saját állítólagos patriotizmusának megsemmisítő veszedelmétől.

Tóth László.

Márkus Jenő : A liberális szellem a református egyházban. (A magyar református liberális teológia.) (A pápai református teológiai akadémiá kiadványai, 27. sz.) Pápa 1939. 8° 118 l. — Teológus írta a könyvet teológusok számára s mi nem is a teológiai részhez akarunk hozzászólni; hangsúlyozni szeretnénk csak: M. könyve bizonyoság arra, hogy a magyar lelkiakat történeti képének teljességéhez a református egyház legújabbkori történetének ismerete is szükséges. M. a liberális teológiai álláspont szakszerű ismertetésével kezdi munkáját s a teológiai szakkérdésekben laikus olvasó észre sem veszi, hogy mikor tért át a legsúlyosabb magyar társadalomtörténeti kérdések tárgyalására. Egyszerre csak a XIX. sz. minden szektorában eleven életében találjuk magunkat s látjuk, hogy mit adott a magyar kálvinizmusnak és mit vett el tőle a Fáy András, Török Pál és Ballagi Móric (hogy csak a legismertebbeket említsük!) irányításával működő református teológiai liberálizmus. A protestáns élet-elvek elfogadható életformaként kellett kifejtene a közvélemény előtt. Isten és ember, ember és világ viszonyában elvetette a tekintély elvét s kimondta, hogy „az ember a legnagyobb tekintély: Isten döntő szavát hallja önmagában“. A teológia ilyen immanens volta természetesen megnyilvánult a társadalom életében is és M. szerint e téren sokat adott a magyar életnek. Az anyagi kérdések létjogosultságának fokozottabb elismerése, a szociális érzék felkelése, a nép és a hivatalos egyház viszonyának elmélyítésére való törekvés M. szavai szerint elevenességgel, őszinteséggel, igazságszeretettel árasztotta el a református közéletet. A liberális katolicizmus és protestantizmus érezhetően közeledett egymáshoz. (Jellemző a zsidó származású Ballagi-Bloch Móric fiának, B. Aladárnak esete,

aki római utazásakor pápai áldást hozott apjának). A liberális teológusok munkája, mivel szerintük tudomány és evangélium egyaránt isteni kijelentés, szorosan egybekapcsolta az egyház történetét a magyar szabadság eszméjével. (Ezzel azonban nem „szállított múltat” — mint azt M. mondja — a református világiak számára; a XIX. századi református embernek is *volt* múltja: vagy ősei hite, vagy pedig a „siècle des lumières”-ben gyökerező szellemi élete.) Azonban az igazságos, józan és tudományosan gondolkodó ész, ha mégolyan őszinte is, mindig (s végzetesen) érezni fogja a hit hiányát; ez történt a liberális teológia esetében is. A hívek, városiak és falusiak egyaránt, kikre pedig oly figyelemmel gondoltak, nem kapták meg lelkiileg azt, amire szükségük volt: útmutatást Isten és önmaguk kereséséhez. A mindig kereső magyar kálvinista individualizmusa nem tudott mit csinálni a ráerőszakolt hyperindividualizmussal: tehát kiürültek a templomok. Úgy érezzük, hogy az elmúlt századvég képehez M. ecsetvonásai feltétlenül hozzátartoznak.

Ifj. Tóth András.

Világostól Josephstadtig 1849—1856. Földy János naplótöredékeiből közreadta Balassa Imre. Budapest 1939. Kir. M. Egyet. Nyomda. 8° 323 l. — B. a M. Tud. Akadémia könyvtárának adományozta Földy János (Neupauer, írói néven Szepesváry) volt nagyváradi jogakadémiai tanár, majd 1848—49-i vésztörvényszéki bíró naplótöredékeit és más följegyzéseit. Erős 48-as érzületű, Tisza Kálmán gyűlölője volt Földy e följegyzések tanúsága szerint. B. nem a Földy szövegét közli, hanem, amint mondja: „a töredékeket összeillesztettem, a hézagokat korabeli följegyzések, hiteles kútfők alapján kitöltöttem, az adatokat egyeztettem”. A beavatkozás erős. Az 1849-től kezdődő „napló” 1854 október végéig B. interpolációja. Ez év október 31-ére ezt olvashatjuk

a kéziratban:

Meglehet, ezen elmefoszlányokat is olyan sors fogja érni, amilyen érte idős testvéreiket, melyek lángok martalékául lettek... az ovatosság azt kívánta, azt parancsolta és megtörtént.

a kiadványban:

Oly hirtelen törtek ránk, elkobozni minden iratunkat, írószerszámunkat, hogy e naplóm, e kis töredéket alig tudtam már megmenteni... *Naplóm, melyet idáig írtam, hiányos lett...*

A korábbi följegyzések tehát megsemmisültek, B. mégis több ívnyi „naplót” közöl ebből az időből. Teljesen B. munkája a Batthyány Lajos kivégzésének körülményeiről szóló rész, több eseményt Földynek 1854—55-i följegyzéseiből szőtt visszaemlékezései alapján ír le — eközben címeket, dátumokat másít közelebbi magyarázat nélkül. Gyakran modernizálja Földy stílusát, tehát az 1854 okt. 31.—1855 jún. végéig terjedő részben sem annyira Földy naplójáról, mint inkább B. regényes érdekességű munkájáról beszélhetünk, amelyhez a szerző adatokat és hangulatot főleg Földy naplójából vett.

Török Pál.

Vasváry, Edmund: *Lincoln's Hungarian Heroes. The Participation of Hungarians in the Civil War, 1861—1865.* Washington 1939. The Hung. Reformed Federation of America. 4° 171 l. — E munka megjelenése évében volt hetvenötödik évfordulója a piedmonti (Virginia) csatának (1864 jun. 5.), melyben az amerikai polgárháború egyik magyar hőse, Számvald Gyula tábornok oly hősiességről tett tanúságot, hogy érte később a legmagasabb amerikai kitüntetést, a Congressional Medal of Honor-t kapta. Ebből az alkalomból adta

ki az Amerikai Magyar Református Egyesület V. művét, mely számos új adattal világítja meg az amerikai észak-déli háborúban résztvevő magyarok történetét. A kérdéssel először Pivány Jenő foglalkozott (1913), újabban Kende Géza (Magyarok Amerikában, 1927), ez utóbbi azonban nem mindig pontos adatokkal. A szétszórótt adatok felkutatása és összeállítása természetesen igen nehéz. 1861-ben kb. 3000 magyar volt Amerikában, nagyobb részük 48-as emigráns; utóbbiak jelentették az elitet. V. 110, az Észak oldalán résztvevő magyar életrajzát mutatja be, közülük 59 már a szabadságharcban résztvevő, 9 hősi halált halt. A könyv célját, hogy a magyaroknak az amerikai ügyért arányszámukon felüli, komoly szerepét (22 főtiszt volt köztük!) mind angol, mind magyar nyelven méltassa, igen jól megoldotta. (Nyilván elnézés folytán a 30. és 117. l. névsorai nem pontosak.) A jó bibliográfiával fűszerelt munka nemcsak Amerika felé hasznos, hanem a magyar emigráció történetére nézve is.

Kosáry Domokos.

Comte Sforza : *Pachitch et l'union des Yougoslaves*. (Les contemporains vus de près, II. sor. 6. sz.) Paris 1938. „Nouvelle Revue Française”. 8° 253 l. — S. legújabb könyvében nem is annyira Pasicsnak az életrajzát adja, mint inkább Közép-Európa háborúelőtti és háborús éveinek diplomáciai történetét, az 1870-es évektől Jugoszlávia megalakulásáig. Mint olasz diplomata személyesen ismerte ezen idők szinte minden számottevő politikusát; politikai küldetésben gyakran fordult meg a Monarchiában, a Balkán államaiban pedig hosszú éveket töltött követként, különösen Szerbiában, s ez időből ered Pasicsal kötött benső barátsága is. Bár könyvében kiadott és kéziratos diplomáciai aktákat is felhasznál, munkája inkább emlékirat, mintsem történeti mű. A délszlávok iránti rajongó szeretete a könyvnek minden lapján megnyilatkozik. Bennük a szabadság s a demokrácia hőseit látja és dicsőíti, akik szembe mertek szállni a Monarchia „minden szláv népet megfojtani akaró törekvésével”. Az egész félévszázad történetét délszláv szempontból ítéli meg, anélkül, hogy legalább kísérletet tenne a Monarchia vagy a Központi Hatalmak politikájának a megértésére. Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikáját „elkoresosult hülyék” irányították szerinte, s „ez a vezető arisztokrata kaszt sohasem bírta megérteni, hogy az államuk gyámsága alatt élő népeknek nemzeti érzelmei is lehetnek”. A magyarok „a németekkel együtt minden délszláv népnek esküdt ellenségei”, nyíltan a szerbség megsemmisítésére törtek. A szerbeknek küldött ultimátum hangját a magyar képviselőház tomboló lelkesedéssel vette tudomásul s Apponyi Albert gróf, „mintegy szimbolizálva a magyarság érzelmeit”, az asztalra ütött, felkiáltva: „na, végre!” A világháború igazi célja „a Monarchia megsemmisítése s az általa rabszolgasorsban tartott nemzetiségek felszabadítása” volt. De Európa diplomáciai körei ezt sokáig „nem akarták észrevenni”, különösen nem az angolok, akiknek arisztokrata köreiből „nagyon tisztelték a Monarchiát, a feudalizmus utolsó mentősvárát s valóságos naív bámulattal adóztak a magyar lovak és vadászatok hírének, megkülönböztetve az ezeréves szentistváni nemesi alkotmánynak”. Pasicsról aránylagosan kevés szó esik, s távolról sem látjuk magunk előtt azt, amit S. a könyv előszavában ígér: Pasics nagy munkájának, a délszlávok egyesítésének lépésről-lépésre való követését. Pasics majd nem mindig csak tragikus vagy felemelő események hőseként jelenik meg a könyvben, anélkül, hogy terveit, elgondolásait, küzdelmeit tüzetesebben megismerhetnők. Az annyiszor dicsért

„biztos látású államférfi“ nem mutatkozik a könyvben, S. őt a lírai hős szerepére kárhoztatja. Célzatossága és elfogultsága mellett ez S. könyvének legnagyobb hibája. **Benda Kálmán.**

Bonnenfant: Églises rurales du département de l'Eure. I—II. Paris 1937. A. Picard. 4° VIII, 152; 154—316. l. — B. kanonok a francia helyi egyháztörténetírásnak egyik legkiválóbb képviselője. Sok kitűnő részlettanulmány után megírta működése környezetének, az évreux-i egyházmegyének történetét (ism. Századok 1937, 497—98. l.). E mintaszerű munka mellett teljesen méltó helyet foglal el a most ismertetendő két kötet, sőt annak nagyszerű folytatása és kiegészítője. Ezekben B. inkább mint művészettörténész mutatkozik be. 1902 óta gyűjtötte egyházmegyéje templomairól az adatokat, s 1909 óta a fényképeket és egyéb ábrázolásokat. Levéltári kutatásokat végzett és személyesen is bejárta a művében ismertetett falusi templomokat. Az így összegyűlt, jórészt első kézből való óriási anyagból — igazán párját ritkító fényűző kiállításban — közzétette a legfontosabb adatokat és 150 külön mellékleten — a birtokában lévő több ezerből gondosan kiválasztva — 624 mélynyomatú képet közöl 255 falusi templom épületéről és berendezéséről. A templomokat a megfelelő plébániák betűrendjében tárgyalja. Minden képhez a lehetőség szerint alapos művészi és történeti megjegyzéseket fűz, és könyvészeti jegyzeteket közöl. Műve végén igen használható, tárgy szerint csoportosított áttekintést ad az ismertetett képekről, szobrokról és egyéb templomi felszerelésről. Tisztelettel és csodálattal állunk meg az évreux-i püspökség életének és műveltségének e beszédes tanúi előtt. Jól tudjuk, hogy hasonlóról itthon nem ábrándozhatunk — márcsak hazánk történetének mostoha alakulása miatt sem. De B. műve kiáltva érezteti velünk annak szükségességét, hogy minden ilytermészetű morzsát is a leg gondosabban összegyűjtsünk. Szőnyi Ottó szép könyve (Régi magyar templomok) országos viszonylatban megtörte a jeget, s vannak már értekezéseink egy-egy vidék templomairól is. De mindez még édeskeves! Egyházmegyeink művészeti bizottságainak nemcsak az új műemlékek ellenőrzése volna a feladatuk, hanem a régiek mennél gondosabb fel dolgozása is. A falusi templomok tanulmányozásával a nép lelkének mélységeibe szállunk le, és kézzelfoghatóan tapasztalhatjuk a vallás és a művelődés, az egyház és a nép közötti kapcsolatokat.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Iorga, N.: Istoria Bucureștilor. București 1939. 8° 397 l. — Bukarest történetével aránylag kevesen foglalkoztak. Ionnescu-Gion színesen megírt, de módszerében már régen elavult monográfiája óta I. könyve az első összefoglalás. E csekély érdeklődésnek egyik oka talán az, hogy Bukarest adatszerű története aránylag igen későn kezdődik. A XV. század előtti korról I. sem mond újat; a legendás alapító, „Bucur apó“ („moșul Bucur“, 8. l.) alakját egyáltalán nem helyezi új világításba. Ezzel kapcsolatban még azt sem domborítja ki, hogy a XV. század elejéig a város helyén nem București, hanem Cetatea Dâmboviței állott (v. ö. mégis a 26. l.-on mondottakkal), amiből persze az következik, hogy Bucur, a „városalapító pásztor“ és az aránylag késői București elnevezés között jelentékeny űr tátong. Ha meggondoljuk, hogy — éppen úgy mint fenn Moldvában — Havasalföld központja is lassan tolódott el a hegyektől a síkság felé, joggal tehetjük fel, hogy e városalapítás gyökerei is kapcsolatban állanak az Erdélyből kisugárzó városkultúrával. A történeti összefoglalás csak a XVI. század 2. felétől kezd szemléletesebbé válni: ekkor már

I. egy francia utazó, Lescalloppier érdekes megfigyeléseire támaszkodhatik. Nagy kár, hogy a városi élet kialakulásával kapcsolatban nem kapunk világos képet a lakosság fejlődéséről és etnikai összetételének változásairól; még a görög betelepülésről is, mely tetőpontját a XVIII. században érte el, csak szórványosan esik szó. A magyar elem szerepe még jobban háttérbe szorul. A 64. l.-on I. a beköltöző olasz szerzetesekről írva megjegyzi, hogy kolostorukat *bărăție*-nek nevezték. Zárójelben a magyarázat: *bărât* (sic!) = frate. Nem lett volna becsületesebb *expressis verbis* megmondani, hogy az olasz szerzetesek mellett voltak magyar papok is, s hogy a *bărăție* elnevezés épp e magyar kultúrhatás emlékét őrzi? A magyar kapcsolatok más alkalmakkal is hasonló elhallgatásban részesülnek. A várostörténeti szempontból kevésbé jelentős politikai összeköttetésekre még csak jut egy-egy félmondat (pl. II. Rákóczy György és Brâncoveanu Konstantin kapcsolatáról, 74. l.), de sehol semmi Dezsericzky Ince bukaresti tartózkodásáról (vö. Józsa J., Erdélyi Múzeum XXXVI. 2, 406—8. l.) vagy azokról az ösztönzésekről, melyeket Lázár György a kolozsvári piaristáktól merített a bukaresti Szent Száva-intézet átszervezéséhez. Nincs szó a magyar kultúra szerepéről a színház-kultúra megindulásában (217. l.) s a magyarországi zenészek, főleg Wachmann közreműködéséről a bukaresti zenei élet megszervezésében. A régi magyar mesteremberek említése egészen futólagos (206. l.) s kíváncsiak lennénk, ki volt az az előkelő magyar („cutare Ungur de neam mare“ 120. l.), aki I. szerint a XVIII. században járt Bukarestben. A francia kapcsolatok elemzése elég részletes. Érdekes kereskedelem-történeti részlet, hogy az első angol posztót, *anglia* néven (v. ö. újjörög Ἀγγλία) 1775-ben hozta Bukarestbe egy „Neagul Liptcanul“ nevű kereskedő, ami arra utal, hogy a közvetítő Lipcse városa volt. A modern fejlődést jól mutatja a gazdag illusztráló anyag, de sajnos, csak ritkán tudjuk meg, mikor és ki építette a fontosabb épületeket, milyen művészi hatások érvényesültek, stb. Még nagyobb hiányát érezzük a megfelelő térképeknek, a statisztikai adatoknak s általában a városfejlődés földrajzi áttekintésének, melyre nézve I. könyvét a legújabban megjelent „Enciclopedia României“ („Țara Românească“¹ II. 546. s. köv. l.) jól egészíti ki. Ez utóbbi jól szerkesztett, bár nem mindig tárgyilagos díszmunka Bukarestre vonatkozó fejezete, ha rövidebb is, de sokkal világosabb, mint I.-nak sok adatot tartalmazó, de felépítésében és módszerében igen kezdetleges 400 lapos műve, mely minden tekintetben messze elmarad a művelődéstörténet és a városföldrajz mai követelményei mögött.

Gáldi László.

Horváth Jenő: Várad freskó. Nagyvárad története. Budapest 1940. Cserépfalvi. 8° 183 l. — Ahogy maga mondja a szerző, Nagyvárad életéből csak néhány színt akar elénk tárni, de ennél sokkal többet ad, végigkíséri a város és a vár fejlődését ezer éven át. Nagyvárad már az első Árpádoktól kezdve mindig előljárt a magyar városok között. Kiváltságos egyházi helyzete, a Szent László iránti kegyes ragaszkodás királyaink és államférfiaink záradokhelyévé avatta. Földrajzi helyzete a Királyhágó kapujában békében hatalmas kereskedelmi és ipari gócponttá, a törökkor háborúiban Erdély

¹ Itt jegyezzük meg, hogy a cím (Țara Românească) megtévesztő: ez az elnevezés a történelem folyamán mindig csak Havasalföldet (Munténiát) jelentette, szembeállítva Moldvával és Erdéllyel. Most a szerkesztők mégis a mai Románia egész területét nevezik így!

és Magyarország talán legfontosabb végvárává tette. A váradi, tágabb értelemben a bihari szellem, és annak hordozói ezért jutottak mindig előkelő szerephez történelmünk folyamán. H. ügyesen forrasztja egybe a város és az ország életét, beleillesztve a magyar sorsba Várad fejlődését. Tanulhatnának tőle városi és megyei monográfiáink, amelyek bizony sokszor ügyet sem vetnek a szűkebb tárgyak körül zajló életre. Csak talán túlságosan a középpontba állítja Váradot, nagyítva rajzolja meg jelentőségét, irányítását. Érdeklődése elsősorban politikai; emellett még a családi kapcsolatokat domborítja ki erősen. Sajnálatosan hiányzik azonban a vár és a város belső életének ismertetése. Polgárságáról, a város körüli parasztságokról alig hallunk pár szót, a társadalmi rétegződés, a gazdasági fejlődés ismertetése egyaránt elmarad. Nem tér ki a váradi végvári élet jellemzésére, pedig egészen bizonyos, hogy ezzel is sok eddig ismeretlen színnel gazdagította volna a törökkori magyar sorsról való ismereteinket. Csak pár szóval emlékezik meg a város közvetlen közelében megbemenő nagy néppusztulásról is, hogyan halt ki az élet az ősi magyar falvakban, hogy szívdargott helyükbe lassan-lassan az egészen más műveltségű, életformájú oláhság; pedig ha volt Nagyvárad életében tragikus esemény, ez bizonyára az volt: a város elveszítette gyökerét, a színmagyar Körösvölgyét. H. kitűnő könyve a váradi szellem kivirágzását csak a nemesség körében vizsgálja, pedig érdekelt volna bennünket, élt-e ez a szellem valamilyen alakban a szélesebb nép: a polgárság és a jobbságság, vagy még inkább a végvári hajdúk között. A társadalmi, népi és gazdasági erők legalább annyira alakították Várad szellemét, mint a szerencsés vagy szerencsétlen események.

Benda Kálmán.

Dezséri Bachó László: A Gyöngyösi Kaszinó Egyesület története (1836—1936). Gyöngyös 1938. Kiadja a Gyöngyösi Kaszinó Egyesület. 8° 42 l. — **U. az: A Gyöngyösi Alapítványi Kórház története (1838—1938).** Gyöngyös 1938. Kiadja a Gyöngyösi Alapítványi Kórház. 8° 199 l. — A két gondos adatgyűjtésen, alapos helyi ismereteken épülő jubileumi kiadvány nemcsak értékes adalékokat nyújt Gyöngyös történetéhez, hanem átfogó feldolgozásra is ösztönöz. Az első vidéki városi kaszinóink kultúrafejlesztő munkájára hívja fel a figyelmet. A százasztendős gyöngyösi kaszinó nemcsak a város és környéke úri közönségének találkozóhelye volt, hanem minden hazafias és kulturális megmozdulás kiindulópontja is. Otthonra és támogatóra talált benne a magyar színjátszás; estélyeinek jövedelméből bőven jutott a fejlődő város megalakuló és nagyrészt a kaszinó által kezdeményezett intézményeinek: a kórháznak, az elemi iskolának, az óvodának, stb. A kaszinó valószínűleg meg a lámpás bálók rendezésével az utcai világítás bevezetését. Belső élete érzékenyen rezonált az országos politikai és társadalmi eseményekre, mindig nemzeti szellemben. Így lett a Gyöngyösi Kaszinó Egyesület már néhány évtized alatt a Mátravidék társadalmi és kulturális központjává; belőle több új egyesület és intézmény kelt életre.

A gyöngyösi kórház viszont a város és a megye egészségügyének tett felbecsülhetetlen szolgálatokat. Megalapítására az 1836-i kolerajárvány adott közvetlen impulzust. Ettől fogva sok nehézségen, a szabadságharc és a kommunizmus próbáján is átküzdötte magát és folytonosan erősödve, országos viszonylatban is számottevő tényezőjévé lett a magyar közegészségügynek. A szerző a kórház történetének egyes szakaszait a kórházalapító és -szervező orvosok működésével kapcsolatban mutatja be. Bő irat- és statisztikai

anyagot dolgozott fel; könyvét több városlátkép, fényképek és izléses művészi fejlécek díszítik. Műve nemcsak a kórház monográfiája, hanem jó összefoglalása Gyöngyös egészségügyi történetének is.

Eperjessy Kálmán (Szeged).

Kiss István: Simontornya krónikája. Simontornya 1938. 8° 335 l., 10 t. — K. kifejezetten „krónikát” írt, „mert így sokkal több adatot lehetett közreadnom, melyek általános szempontból feleslegesnek látszanak és az egységet zavarják, de a helybeliekre nézve fontosnak és érdekesnek mutatkoztak, pedig elsősorban erre kellett figyelemmel lenni”. El kell ismernünk, hogy önmérsékletet tanúsít az események előadásában, s igazán felesleges vagy terjengős részletek csak itt-ott akadnak. Egy helytörténeti munka azonban mindig az egyetemes nemzetest történetének mozaikdarabja s nem csupán a helybeliek igényeinek és kívánságainak kielégítése; s K.-t annál kevésbé kötötték meg helyi érdekek, mert könyve saját kiadásában jelent meg. Aki pedig ilyen hangyaszorgalommal és szeretettel szedgeti össze az adatokat a vármegyei levéltárból, az Országos Levéltárból, az irodalomból, az országos viszonylatban is értékes munkát végzett.

Simontornya várát a tatárdúlást követő időkben Salamonfia Simon építtette. A várhoz tartozó Menyöd község K. szerint besenyő település volt; de erre nézve nem tud elég megnyugtató bizonyítékokat felhozni. A várnak meglehetősen hányatott élete volt a középkorban: a Laczkffyak, Kanizsaiak, Garaiak birtokolták; a török után Styrum Miksa kapta a hozzátartozó uradalommal együtt. Unokája, Styrum II. Károly tipikus XVIII. századi indigena főúr. Mindent elkövet uradalmának megnagyobbítására — a Simontornyán letelepedett nemesek jószágait, kúriáit sorra magához váltja —, idegen, morva, német és cseh telepesekkel segíti elő az iparosodást, végrendeletében pedig alapítványt létesít katolikus templomok felépítésére, elaggott nemesek, elszegényedett nők és jó tanulók segélyezésére. Ő telepíti le Simontornyán Fried Salamont, akinek tímárműhelyében 1828-ban még csak egy segéd dolgozott, szépunokája viszont már 700 munkást foglalkoztatott gyártelepén. A telepítések és az egyre erősödő iparosodás növelték a lakosságot 1736 és 1828 között a kétszeresére. K. munkájában ez a rész, a XVIII. század tárgyalása, a legsikerültebb; úgy látszik, forrásai is ebből az időből folytak a legbővebben. A középkori események előadása még túlságosan krónikaszerű, a török korban általánosan ismert társadalmi és gazdasági jelenségeket ismertet a simontornyai adatok tükrében, de a Styrum-uradalom gazdálkodásának bemutatásáért minden társadalom- és gazdaságtörténész hálás lehet a szerzőnek. Igen nagy szeretettel és részletességgel foglalkozik a különböző (török, kuruc, 1848-as) hadmozdulatok és beszállások simontornyai kapcsolataival, a helyi fejlődés rögzítése helyett az országos események lokális lecsapódásait keresve. Ahol meg a város helyrajzi fejlődéséről esik szó, a sok apró adat, az utcanevek, hidak, vasúttöltések és őrházak felemlítése nem helybeli számára — térkép híján — holt anyag marad; mint helybeli ember nagy szolgálatot tehetett volna a dűlőnevek rendszeres összegyűjtésével. Annál értékesebb számunkra Simontornya XVIII. századi földműveslakosságának névsora, amelyből kitűnik, hogy ez a terület akkor még magyar volt. Hasznos munkát végzett továbbá a szerző a jobbágyföldrnek és szőlőbirtokoknak az utolsó két évszázadra visszatekintő tanulságos bemutatásával, az ipar és kereskedelem fejlődésének megrajzolásával, a vallás- és iskola-viszonyok leírásával. Egészben véve azonban nem tud bennünket

elég közel vinni a nép, a helyi közösség valódi életéhez, ennyiben tehát a modern népiség- és helytörténet tudományos céljait nem sikerült megvalósítania. De a céhbeli történetírás sem nélkülözheti a „műkedvelők” helytörténeti kutatómunkáját, ha azt a K.-éhoz hasonló elismerésre méltó alaposág, szorgalom és lelkesedés jellemzi.

Bakács István János.

Tárca.

Károlyi Árpád †
1853—1940.

A ravatalnál 1940 október 29-én elmondotta dr. Domanovszky Sándor.

A Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Nemzeti Múzeum, különösképen az Országos Levéltár, a Bécsi Magyar Kultúrintézetek, főképpen a Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet és a Külföldi Collegiumok Kuratóriuma nevében búcsúzom földi porhüvelyedtől, nagy halottunk, Károlyi Árpád.

Úgy a Magyar Tudományos Akadémia, mint a Magyar Történelmi Társulat nagyrabecsült tiszteleti tagját siratja Benned, a nagy magyar történetírót, a módszeres magyar történetírás első igazi úttörőjét, ifjabb nemzedékek áhítatos tisztelettel követett mesterét. Voltak újabb történetírásunknak Előtted is kimagasló nagyságai, de annak a szigorú, kritikai analízisen fölépült nagyvonalú szintézisnek, melynek módszerét a XIX. század második fele munkálta ki s amely a földolgozó történetbuvárral szemben nagy követelményekkel lépett föl, első igazi képviselője Te voltál.

Munkáidnak hosszú sorát a múlt század hetvenes éveitől az Országgyűlési Emlékek XII. kötetéig — a XIII. haláloddal kéziratban, csonkán maradt reánk — nagyrészt az Akadémia és a Történelmi Társulat publikálta. Nem azért említem ezt itt, hogy ez alapon nekik érdemet tulajdonítsak, hiszen minden egyes munkád csak fényt és dicsőséget árasztott kiadójára és büszke volt az, aki írásaidat kiadhatta.

Módszerességed, a szigorúan betartott tudományos keret, amely lehetőleg a föl kutatott forrásanyag legkiemelkedőbb részének közreadását is kötelességének tartotta, — hogy ezzel a tárgyra vonatkozó további kutatásnak is tápot adjon, — természetszerű következménye volt, hogy tudományos intézmények sorozatait kerested föl legszívesebben, amelyek viszont örültek, ha munkatervük egy-egy nagyobb fontosságú föladatára Téged nyerhettek meg, aki formában is mindig kiválót és tökéleteset adott, eleven művészi olvasmányt nyújtottál. Ámbár a földolgozásban a tudományosság rovására sohasem voltál hajlandó a legkisebb engedélyt is tenni, mégis munkáidat széles körök igaz élvezettel olvasták, mert az olvasót tőlük semmi céhbeli nagyképűség vagy a forma elhanyagolásából származó szárazság el nem riasztotta.

Írásaid világos logikai felépítése, stílusod egyszerű eleganciája ellenállhatatlanul lebilincseltek.

Témáidat a nagy nemzeti küzdelmek problémáiból választottad, a háromrészes szakadás korából, a BocsKay-fölkelés idejéből, a nagy fölszabadító harcokból, a reformkorból, avagy Széchenyi döblingi vajúdasaira és Batthyány Lajos gróf tragédiájára vetetél világot. Tősgyökeres alföldi magyar lelkednek ezek voltak kedvesek. Nem azért, hogy velük sikert arassál, vagy hogy az ő révükön szónoki babérokat keressél. Semmi sem állott Tőled távolabb, mint a hatás keresés vagy az üres frázis. Te mindig csak az igazságot kerested, a magyar lélek, a magyar élet nagy sorsfordulásainak lényegét, amint azok a vezető egyéniségek tetteiben és sorsában megnyilatkoztak; a kedvezőtlen tényezőket sem hallgatva el, hogy okulásul szolgáljanak. Még ha Széchenyi keserű döblingi töprengéseit és kétségbeesését vázoltad is, abból is a lélek magasztos megnyilatkozásai világítottak ki és főlegmelőleg hatottak. Keresetlen szavaidból az erős meggyőződésű nemzeti érzés melege sugárzott.

A tudós kutató és író átütő sikerének magyarázatát azonban nemcsak szigorú módszerességed és erős nemzeti meggyőződésed adta meg, hanem nem utolsó sorban a mögöttük álló nagy emberi kvalitásaid. Keresetlen egyszerű egyéniség, határozott állásfoglalásod mellett is mindig udvarias előzékenységed, szíves készséged, mellyel éles elmédnek és nagy tudásodnak kincseit a Hozzád tanácsért fordulóknak pazarul kitártad.

Nagy volt hatásod a levéltári ügyre; a bécsi házi, udvari és állami levéltár, a mai Staatsarchiv újjárendezésének ügyét is a Te igazgatásod indította el, példát adva ezzel a Nyugatnak is; nagy volt a mi speciális levéltárügyünkre, különösen a likvidáció idején, böles tanácsaiddal, hogy ez miként oldassék meg. De ennél az alapvető munkánál nagyobb volt hatásod a kutatókra. Magyar és távoli országok idegenjeit, akik a bécsi házi, udvari és állami levéltárban kutatásaik közben fölkerestek, elragadt és hálára kötelezett az a mód, ahogy őket útbaigazítottad, valósággal perspektívát nyitva előttük, hogy tárgyukat milyen alapon és hogyan dolgozzák föl. Azok a megbeszélések, amelyeket Veled folytattak, mindig nemcsak megbecsülhetetlenek voltak részükre, de felejtethetetlenek is maradtak.

A közlésnek, az útbaigazításnak, a nem tolatkodó tanácsadásnak olyan meghódító képességével rendelkezted, amely a ritka isteni adományok közé tartozik s amelynek kivételes nevelő, pedagógiai értéke van. Örök kár, hogy nem kerültél tanszékre, ahol a Benned rejlő kiváló értékeket és nagy tudásodat leggyümölcsözőbben fordíthattad volna nemzedek javára. Kortársaid nem ismerték föl kellőképpen ez érdemeidet s amikor lehetőség adódott volna, hogy tanszéket kapjál, mellőztek. Így sokáig csak azok a m. gyar kollégaid élvezték lelkednek gazdag kisugárzását, akik a bécsi levéltárban vezetésed alá kerültek. Szélesebb körben honfitársaidnak csak akkor jutott osztályrészül ez az áldás, amikor Trianon után — nyugdíjas korodban — a Te terveid szerint a

Történelmi Társulat akkori elnöke megalapította a ma róla elnevezett Bécsi Magyar Történetkutató Intézetet, majd mint miniszter, a gárdapalotában létesített Collegium Hungaricum kuratóriumi gondjait is Rád bízta. Akkor kerültél igazán belső kapcsolatba a magyar történetkutatókkal és számtalan emlegetik nevedet hálával, azért, amit Tőled kaptak. De mint a bécsi Collegium Hungaricum akkori kurátora, a szorosan vett historikusokon kívül sokat köszönhetnek bölcseségednek más szakok összefüggései is.

Ilyennek láttunk, akik itt ma koporsódat fájó érzésekkel körülálljuk. Ezentúl nem fogsz velünk elbeszélgetni, nem lesz többé részünk lelkednek kincseiből. Pedig milyen élvezet volt az ilyen beszélgetés! Hallásod gyöngülésével szokatlan tapintattal mindinkább Te vetted át a szót és gondolataidat zavartalan összefüggésben adtad elő.

Bámultuk a kilencvenedik esztendő küszöbén is töretlen éles elmédet, meleg, jóságos kedélyedet; szerettük és nehezen fogjuk nélkülözni. Ha ezután társalogni akarunk Veled, írásaidhoz kell majd fordulnunk: az „Illésházy István hűtlenségi pöréhez“, az „Országgyűlési Emlékek“-hez, a „Budavár visszafoglalásához“, a „Magyar alkotmány felfüggesztéséhez 1673-ban“, „Széchenyi döblingi hagyatékához“, „Gróf Batthyány Lajos főbenjáró pöréhez“, hogy remekszámba készült munkáidból csak néhányat említsek, nem is szólva töméntelen sok, szebbnél-szebb és tanulságosabb essaydról, amelyek talán leginkább fogják fenntartani élő szavadnak egykori varázsát. Ez a gazdag sorozat, amely még nyolevanadik éved betöltése után is nagy alkotásokkal szaporodott, hogy csak „Az 1848-iki pozsonyi törvényekről“ írt kötetedet említsem, a magyar történetírás egyik legkimagaslóbb oeuвреje, szellemednek hatalmas emléke. Amíg lesz még élő tanuja szavadnak, ezek meleg szeretettel fogják őrizni emlékedet. Ha majd ők is elfogynak, az emlék közvetlenségében el fog halványulni, de szellemed és munkád a magyar történetírásnak örök büszkesége fog maradni.

Odafönn az isteni ítélőszék előtt nyugodtan mondhatod: „Uram, amit rámbíztál, becsülettel elvégeztem.“ S mi ideleinn maradtok, gyászoló lélekkel szintén ezt valljuk és erről teszünk tanúságot.

Isten Veled, Károlyi Árpád, életed szép volt, alkotásod maradandó. Nyugodjál békében!

Marczali Henrik †

1856—1940.

Mint tudós és mint tanár egyaránt a századforduló történet-tudományának legjelentősebb s elismeréssel övezett egyéniségei közé tartozott. Budapesti egyetemi tanulmányai után a német

és a francia egyetemek legkiválóbb tanáraitól, Waitztól, Wattenbachtól, Monodtól sajátította el a kutatás és a kritikailag megdolgozott forrásanyagon alapuló szintézis modern módszereit. Első jelentősebb munkája ezért szólt a magyar történeti kútfők problémáiról az Árpádok korában (1880); s ezért vett részt később is tudományos és didaktikai szempontokból fontos forráskiadványok szerkesztésében. (A magyar honfoglalás kútfői, 1900; A magyar történet kútfőinek kézikönyve, 1902). De egyébként is, sohasem tudott elszakadni, történeti feldolgozásaiban sem, a forrásokkal való közvetlen, belső érintkezéstől; s ezért minden műve egyúttal gazdag gyarapodása ténybeli ismereteinknek is. (Millennáris történet, I., II. és VIII. k. 1895—1898; Magyarország története II. József korában, 1881—1888; Az 1790—91-i országgyűlés története, 1907 stb.) Történetünk egyes darabjai, különösen a XVIII. századból, mintha az ő munkássága folytán kerültek volna s állanának még ma is szilárdan és színesen az őket megillető helyeken. A forrásanyaggal való munkának küzdelme s öröme óvta meg elméleti elvontságoktól történeti szemléletét; inkább mondhatni, hogy feldolgozása itt-ott elsietett vagy elnagyolt maradt, mintsem hogy egyoldalú. Gyakran szólalt meg benne így az élettelen valóságnak mély, érces hangja, olvasóra és hallgatóra felejthetetlen hatással. Abban a korban, amely minden tudomány sikerét elsősorban a finom specializálásban látta, nyomatékosan hangsúlyozta a múlt életnek valóságos egységét. Ez a józan valóságérzék mintha igazolta volna büszkén vallott felfogását önmagáról: hogy a magyar vidék, Somogy népi környezete formálta ki gondolkodásmódját. Nem alakítgatta történeti felfogását korszerű szellemi irányzatok szerint sem, még kevésbé politikai irányzatok szolgálatára, a liberálismust is csupán sajátos történeti jelenségként tárgyalta, mint ahogyan viszont a középkor ideáiban és társadalomrendjében is meglátta a mélyen emberit. A tudós hivatását, helyesebben szerepét, súlyát az élet aktualitásaiban, kétségtelenül túlbecsülte. Ez a kiüríthatatlan igénye, az objektív, szenvedély nélküli, felsőbbrendű tudós teljesítményeket illetőleg, a múlt század tudományos optimizmusában gyökerezett. Sok csalódást és végül elszigeteltséget hozott számára. Tanítványai közé tartoztak a mai magyar történetírás legkiválóbbjai; ők s egész tudományosságunk mély megilletődéssel s kegyelettel vesznek búcsút tőle.

Hajnal István.

A kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

35.057. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. (Felelős: Thiering Richárd.)

A

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

című sorozatban megjelent:

**A magyarországi
1848—49-iki szerb fölkelés története**

I. KÖTET.

A magyarországi szerbség történetének alapos ismerője,

THIM JÓZSEF

e munka már korábban napvilágot látott II. és III. kötetében a felkelésre vonatkozó fontosabb iratokat tette közzé; a most megjelent I. kötetben az események lefolyásának rajzát adja. Teljes tárgyilagos-sággal mutatja be a szerb törekvések alakulását és egyre észrevehetőbb igazi célját, a magyar kormányzat mulasztásait és a bécsi udvar elhibázott politikáját. Az olvasó nemcsak a magyar szabadságharc egyik legfontosabb fejezetét láthatja belőle, hanem azon messze túlmenően a Habsburg-monarchia összeomlásának előzményeit, s egyúttal hasznos történeti távlatot kap a magyarság mai helyzetének megértéséhez.

A kötet terjedelme 527 lap, bolti ára 25 pengő. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4) kedvezményes áron, 18 pengőért szerezhetik meg.

**A Magyar Történelmi Társulat
„Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai“**

c. sorozatának legújabb kiadványa:

**A KOSSUTH-EMIGRÁCIÓ
ANGLIÁBAN ÉS AMERIKÁBAN
1851—1852. I. kötet.**

A bevezető tanulmányt írta és az okirattárat összeállította:

JÁNOSSY DÉNES.

Ez a munka európai és amerikai levéltárak forrásanyaga és az egykoru hírlapirodalom alapján először foglalja össze átfogó képen Kossuth angliai és amerikai útjának történetét. Középpontjában Kossuth alakja áll, de bemutatja a többi emigráns szerepét is és az emigráció hátterének megértéséhez széles körben, sok eddig teljesen ismeretlen részlet feltárásával világítja meg a nemzetközi diplomácia szövevényét.

A kötet terjedelme közel 900 lap, bolti ára 25 pengő. A Magyar Történelmi Társulat tagjai kedvezményes áron, 18 pengőért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalában (Budapest I. Bécsikapu-tér 4).

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

újkori forráskiadványsorozatában megjelent

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

NAPLÓI-nak VI., befejező kötete

Gróf Széchenyi István összes műveinek ez a legújabb kötete a naplónak 1844-től 1848-ig terjedő részét tartalmazza VISZOTA GYULA gondos szerkesztésében és alapos bevezető tanulmányával. A naplónak ez az utolsó része páratlan erővel világítja meg a 48 előtti drámai mozgalmasságú idők történetét.

A több mint 900 lapnyi terjedelmű kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (Budapest I, Bécsikapu-tér 4) *18 pengős kedvezményes áron* szerezhetik meg.

Magyar művelődéstörténet

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötete bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakonként tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és közép-nemesség, a jobbság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

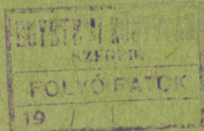
A hatalmas műnek eddig a három első kötete jelent meg. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest V, Vadász-u. 16.

SZÁZADOK A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAINAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXIV. ÉVF. 9–10. SZÁM, 1940 NOV.—DEC.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft
Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I. Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekkszámja száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminisztériumi számvevőseni főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII. Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

Lap

ELEKES LAJOS: <i>A román fejlődés alapvetése</i> (II., befejező közlemény)	361
CSAPODI CSABA: <i>Szabadosok (libertini) 1514—1848.</i>	405

Történeti irodalom.

ALTHEIM, FRANZ: <i>Die Soldatenkaiser</i> . Ism.: <i>Alföldi András</i>	427
<i>Erdély</i> . Ism.: <i>Maksai Ferenc</i>	434
SCHÜNEMANN, KONRAD: <i>Deutsche Kriegführung im Osten während des Mittelalters</i> . Ism.: <i>Kring Miklós</i>	440
HORVÁTH JENŐ: <i>Magyar kérdés a XX. században</i> . Ism.: <i>Baráth Tibor</i>	443

Szemle.

Lap

Dóczy J. — Wellmann I. — Bakács I. — Gerendás E.: <i>A magyar gazdasági irodalom könyvészete, I—II. k.</i> (Berlász J.)	447	Pillias, É.: <i>Études sur François II. Rákóczi. (Komoróczy Gy.)</i>	454
Siklóssy L.: <i>Az országgyűlési beszéd útja. (Török P.)</i>	450	Jancsó E. (kiad.): <i>Nagy L.: Az „Erdélyi játékszínnek“ eredete. (M. Császár E.)</i>	456
Gábel A.: <i>A premontreiek Szt. István-tisztelete a középkorban. (Tóth L.)</i>	452	Lyka K.: <i>Magyar művészet 1800—1850. (Ifj. Vayer L.)</i>	457
Bezsák M.: <i>A középkori magyar okleveles gyakorlat cseh és lengyel kapcsolatai. (Istváni G.)</i>	452	Bossy, R. V.: <i>L'Autriche et les Principautés-Unies. (Durkó D.)</i>	458
Könyi M. — Holub J. — Csalog J. — Dercsényi D.: <i>A bátai apátság és a Krisztus-vére ereklýje. (Tóth L.)</i>	453	Scherer F.: <i>Gyula város tört. I—II. k. (Eperjessy K.)</i>	459
		Veress E.: <i>Gyula város oklevéltára. (Eperjessy K.)</i>	459
		Tichy K.: <i>Phileciumtól Pelsőcig. (Ila B.)</i>	461

Tárca.

HAJNAL ISTVÁN: <i>A „racionális“ a fejlődéstörténetben</i>	462
Kosáry Domokos: <i>Megjegyzés egy ismertetésre</i>	464

A román fejlődés alapvetése.

(Második, befejező közlemény.)

II.

Munkánk előző részében áttekintettük azokat a tényezőket, amelyek a román fejlődést mintegy előkészítették. Megállapítottuk, hogy az előkészítésben szereplő népelemek műveltségén át különböző kultúrcsoportok hatottak, s igyekeztek a románság őseit magukhoz fűzni. A sajátos román fejlődés ezeknek a széthúzó hatásoknak egybefogásából született meg a középkor és újkor fordulója táján. Európaias alapvetésének első szakaszán, mint jeleztük, döntő fontosságú volt a magyarság képviselte középeurópai kultúrhatás, később ezt a megerősödő balkániság háttérbe szorította. Tanácsos ezt az általános megállapítást mindig szem előtt tartanunk, ha a román fejlődés bármely részletét vizsgáljuk. Így az alábbiakban is, amikor a társadalom kibontakozását próbáljuk vázolni, s erősen összefogott előadásunkban nem térhetünk ki minden kis vonás jelentőségére az egyetemes fejlődés szempontjából.

Az európai élet elemi alapfeltétele a társadalom össze-
forrása a földdel. Más, ismertebb nemzeti fejlődések kutatói ezzel rendszerint nem kénytelenek foglalkozni, hanem korábbi kutatások eredményeit összegezve, köztudomású tényekre utalhatják olvasóikat. Román viszonylatban rosszabb a helyzet, a helyhez kötődés folyamatának vizsgálatában irodalmi támogatásra alig, vagy egyáltalán nem számíthatunk. A román tudósok, akik e kérdés tanulmányozására a legilletékesebbek volnának, többnyire a dákoromán kontinuitás eszmeköréből indulnak ki, s ennek egyik legkedvesebb tanítása az, hogy a románság ősei már évszázadokkal azelőtt, hogy a forrásokban szerepelni kezdtek, földművelő telepések voltak. A kritikusabb elmék felfedezik a balkáni kétlegelős pásztorság jelentőségét, de óvatos megoldásokkal kísérleteznek, és a románság ősi életmódját középponton keresik a transhumance és a rendszeres földművelés között. Abban pedig egyet-
értenek, hogy a középkor végén a társadalom zömének

megkötődését régen befejezettnek vélik s mindkét vajdaság területén falvak „tömegét” képzelik el.

A források mást mondanak. Azok az utazók, akik a középkorban vagy az újkor elején jártak a vajdaságok területén, kivétel nélkül pusztaságnak, gyér népességűnek írják le a földet, holott az útjuk éppen fővonalakon vezetett. Wavrin a XV. században „térés, de gyér népességű országnak” látta Havaselvét (un grand et spacieux pays, mal peuplé), Moldvát N. Barsi még 1633-ban is hasonlóan.¹ A gyér népesség sem egyenletesen oszlott meg, a középkori oklevelek túlnyomó része az erővonal tájára, a Kárpátok lábánál elterülő vidékre vonatkozik. A vajdaságok külső részei jóval később népesültek be, a keleti steppés földekre még az újkorban is tatár legeltetők szivárogtak. De még a belső részekre sem áll meg Giurescu kijelentése,² hogy a középkori vajdaságokban „alig volt pusztá”. Nagyon is sok volt, csak aránylag keveset említenek, éppen mert a település későn jutott odáig, hogy a lakatlan területek értékét észrevették. Mint látni fogjuk, a vajdák a XV. században kezdenek híveiknek pusztákat adományozni, s azután egyre többet emlegetik őket. Csak lassan tűntek el, a XVI. században még a belső területeken, gazdasági központok közelében is megvoltak. Moldvában, ahol az iratanyag jobb képet ad s talán a népesség is valamivel rendezettebb volt, Petru Œchiopul vajda 1587-ben a telepesöv kellős közepén, a régi székhely, Suceava kerületében adományozott egy pusztát.³ A népesség a középkorban a puszták közein sem volt állandó. A XV. századi román hadviseléshez például hozzátartozott, hogy az ellenséges támadás vonalából az egész lakosságot visszavonták a hegyekbe, a vetést szétdőlték, a házakat, telepeket — ha voltak — felégették.⁴ Mindez arra vall, hogy a település még kezdeti állapotban volt.

A román irodalom diadallal lobogtat meg minden egyes oklevelet, amely a középkori vajdaságok területéről szól és emberi életet sejtet. Buzgalmában szembeszökő túlzásokba

¹ Lăpădatu-Emlékkönyv (Fraţilor Alexandru şi Ion Lăpădatu la împlinirea vârstei de 60 de ani. Bucureşti 1936), 759. l., illetve Revista Istorică Română 1934, 287. l. (Itt Giurescu azzal a valószínűtlen ötlettel igyekszik enyhíteni Barsi észrevételeinek súlyát, hogy a falvak nem az utak mentén feküdtek. Éppen ellenkezőleg, az oklevelekből azt látjuk, hogy a legtöbb középkori helység a fő útvonalak táján alakult, csakhogy kevesen voltak.)

² Istoria Românilor, II/1. 143. l.

³ Ugyanott. (!)

⁴ R. Rosetti: Arta militară românească după cronică lui Wavrin. Lăpădatu-Emlékkönyv, 757. l., v. ő. Giurescu i. m. II/1. 60. l.

csap, példaképen megemlítjük, hogy az egyébként kitűnő tudós, M. Costăchescu, akinek különösen forrásközlő működése minden elismerést megérdemel, egy 1438. évi, Botoşani megye bizonyos részére vonatkozó adománylevélből örömmel állapítja meg, hogy a szóbanforgó vidék már ekkor népes. Holott a szövegből éppen úgy az ellenkezője is következik: Ilie és Stefan vajdák megerősítvén Giurgu Peatră bojár feleségét egy telep birtokában, melléje egy másikat és egy pusztát adományoznak. azzal, hogy a telepek határa maradjon a régi, a pusztáé pedig annyi, „amennyi elegendő”. vagyis amennyit el tudnak foglalni.¹ Ha tehát kétségtelen is, hogy Botoşani területén a XV. század derekán már volt valamelyes népesség, az sem vitás, hogy ez igen gyér lehetett, különben az adomány határát mégsem vonták volna meg ilyen bőkezűen.

Látván, hogy a román irodalomnak a telepek sokaságára vonatkozó állításai nem felelnek meg a tényeknek, kételkedni kezdünk abban is, hogy a meglévő telepek valóban állandó falvak voltak-e. Azon a vidéken, amelyről oklevelek szólnak, a bennünket érdeklő korban, főleg a XV. századtól kezdve eléggé gyakran szerepelnek bizonyos egységek, amelyeket a szlavón írásnyelv a *selo* kifejezéssel jelölt. Ezeket a román irodalom fenntartás nélkül falunak érti, kétnyelvű kiadványokban *sat*-nak fordítja. A szó a szláv nyelvekben újabban valóban falut jelent, azonban idáig hosszú fejlődésen ment keresztül. Miklosich *Lexicon paleoslovenicum*a még egészen más: „fundus, habitaculum, tentorium, sedes” értelmét ismeri. Valószínű, hogy abban a korban, amikor a szlávóromán oklevelek írói felhasználták, eredeti jelentése még nem olvadt át az újba. Ezt a gyanúkat tökéletesen igazolja, hogy a középkorban gyakran azért adnak valakinek egy már meglévő selot, hogy „da osadeat sobă selo”: selóját oda-helyezze. Nyilvánvaló, hogy ilyen esetekben a „falu” fogalmával semmit sem kezdhünk, egyetlen helyénvaló fordítás a „szállás”. A selok fel-felbukkantak, néhol megmaradtak, másutt ismét eltűntek, önmagukban tehát nyilvánvalóan nem jelenthettek állandó települést. Jelentős részüket egyáltalán nem is lehet azonosítani a későbbi ismert helységekkel. Eredetileg tehát nem falvak, hanem a letelepülést megelőző egységek. Azt, hogy melyikükből s mikor fejlődött állandó telep, csak alapos okleveles kutatás során lehet megállapítani.

¹ Costăchescu: Documentele moldoveneşti înainte de Stefan Cel Mare, II. 14. s. köv. l. Hasonló tághatárú pusztaadomány uo. 20. s. köv. l. stb.

Mindebből kétségtelen, hogy más nyomon kell elindulnunk, mint amelyen az irodalom járt. Rendszeres településtörténetet a nálunk megszokott keretekben természetesen nem adhatunk. Az általános áttekintés is meglehetősen nehézségekkel jár, minthogy a korai állapotokra alig van adat. Szörényben úgy láttuk, hogy a románság egy részének megkötődése már a XIII. században megtörtént, s valószínű, hogy ilyenforma fejlődés másutt is végbement. Ez azonban csak kezdeteket jelöl, semmiképen sem vonatkozik a társadalom nagyobbik részére. Ennek megkötődése a következő századokban történt, de nem egységesen, hanem részenként, s még a bennünket érdeklő korszak végén sem fejeződött be teljesen. Forrásaink csak e korszak második feléből vannak. A középkorban a magyar oklevelek főleg a hűbéri és kereskedelmi viszonyokkal foglalkoznak, még a magyar telepeselemet sem érintik, a román településről pedig egyáltalán nem adnak képet. A román írásheliség viszont későn indult el, s csak a XV. században fejlődött olyan fokra, hogy effajta kérdésekre felvilágosítást adhat. Azt az ürt, ami a szörényi első lépés és a szélesebb rétegek oklevelesen nyomozható helyhez-kötődése közt tátong, visszakövetkeztetéssel kell áthidalnunk.

Láttuk, hogy a románság ősi életformája a vándorpásztorság volt, s ezt megtartotta abban az időben is, amikor már elérte mostani területeit. A földművelés legkezdetlegesebb formáival talán már azelőtt is volt valami kapcsolat, de állandó település felé a magyar hatás indította. Szörényben oklevelesen kimutathattuk, hogy a költözködő népességet a magyar szervezés kötötte földhöz, s helyi képzésű társadalmának első szilárdabb, maradandó alakulata magyar vezetés alatt bontakozott ki. Más vidékekről ilyen kézzelfogható adatok nem állnak rendelkezésünkre, azonban feltehető, hogy hasonló, bár talán kisebb méretű hatás más magyar határvidékek keretében is történt, hiszen valószínűnek találtuk, hogy a kárpátonnenni várbirokok román népének első szervezését a határalakulatok indították el. Ez a hatás nem lehetett tartós, mert a határszervezet maga is elsatnyult. Szerepét azonban sikerrel vették át a kint maradt magyarországi népelemek, amelyek — már nem tudatos szervezéssel, hanem egyszerűen gazdasági súlyukkal és életformáik vonzással — maguk köré szívták s fokozatosan megtelepedésre bírták a lazán imbolygó román társadalomnak első megülepedésre hajlamos elemeit. Mint említettük, a vajdaságok települése a középkorban a magyar foglalás övezetében volt a legfejlettebb.

Moldva forrásanyaga jobb, itt tisztábbak a fejlődés körvonalai. A kárpátalji energikus pontokat a románság megtelepedése előtt más elemek, főleg magyarok foglalták el. Az imbolygó pásztornépesség e kialakult telepek körül helyezkedett el, s nyilván csereviszonyba lépett a már állandósult lakossággal. Ezek a telepek ilyenformán gazdasági centrummá váltak, s magukhoz kapcsolták környéküket. Ez megnyilvánul a későbbi közigazgatási berendezésben is. Egy-egy körzet központja rendszeren egy város, s a körülötte élő népeiséget ennek határához, ocoljához számítják. Már 1421-ben együtt említik Szeret városát a körülötte levő szállásokkal és cätunokkal.¹ Úgy képzeljük, hogy a cätunokból fokozatosan szállások, majd falvak fejlődtek. Ezek gazdaságilag a várostól, közigazgatásilag a benne székelő vajdai tisztviselőtől függtek. Lehetséges, hogy a városok kiemelésében szerepet játszott a XIV. században megerősödő feketetengeri kereskedelem, amely a vásárhelyek jelentőségét nagy mértékben megnövelte. Alapja azonban kétségkívül az a vonzás, amit a kedvező ponton elhelyezkedett, kialakult település a környék laza népességére gyakorolt. A csomópontokban fekvő magyar telepekből minden esetben gazdasági centrum, város és közigazgatási központ fejlődött. Havaselve fejlődését annyira sem ismerjük, mint Moldváét, egyébként itt az ocolrendszeréről nincs tudomásunk. De a település menete hasonló lehetett, az első és legfejlettebb település öve a gazdasági erővonalon fekszik, ahol korábbi magyar foglalást tapasztaltunk. Bizonyos, hogy a vonzás itt is úgy érvényesült, mint a másik vajdaság területén, csak nem jutott a későbbi fejlődésben olyan élesen megformált kifejezésre.

Minthogy a centrumokat túlnyomólag magyarországi népelemek szervezték meg, hatásuk a románság megkötésére már a fentiekből is nyilvánvaló. E hatás azonban mélyebbre nyúlt, a település és birtoklás, a helybenlakással kapcsolatos élet elemi szervezetében is olyan nyomokat hagyott, amelyek világosan mutatják, hogy a román társadalom ebben az alapvető vonatkozásban magyar népi elemek segítségét vette igénybe. Különösen a Moldvából való oklevelek, ahol a magyarság népesebb volt, tele vannak olyan kifejezésekkel, fogalmakkal és egyéb utalásokkal, amelyek kétségtelenné teszik, hogy a magyar elemek életformái döntő hatást gyakoroltak a románságra fejlődésének ezen a legkritikusabb szakaszán. Kár, hogy ezt a hatást is csak elmosódott körvonalaiban tudjuk érzékelni, abban a korban ugyanis, amikor az oklevelek a

¹ Costăchescu : Documentele moldovenesti, I. 141. s. köv. l.

népi életformákról tájékozást adnak, már csak gyérülő nyomait látjuk. Ebben az időben a közbirtokost magyar eredetű szóval rázesnek (részes), a szomszédot megiasznak (megyés) mondták. Ezek a szavak életformákat takartak, amelyek még késői, elváltozott alakjukban is világosan elárulják a régi magyar közvetítést. A megyések szerepe a magyar faluközösségre utal. Birtokügyekben, vásároknál stb. az ő szavuk elengedhetetlen, ugyanúgy meghívták és kikérdezték őket, mint a mi okleveleink *commetaneusait*. Határjárásokra ugyancsak ők kísérték el a kiküldött vajdai tisztviselőt, s ennek az eljárásnak igéje a román nyelvben ismét csak magyar átvétel: *hotariti*. A részes a faluközösség tagja, más szempontból elnevezve ugyanaz, mint a megyés. Azonban a részes fogalma nyilván régebbi, mint a faluközösség. Így nevezték a nemzetségi birtokközösség tagjait is, ami arra vall, hogy a magyar életformák szervező hatása már a birtoklás elemi rendjében, a falutelepülést megelőzően hatott. Magát a nemzetséget is gyakran nevezik magyarosnak, neamnak, a jog teljességét jelentő közösséget pedig néhol *nemețienek*.¹ Mindezek a fogalmak, bármikor bukkannak fel a forrásokban, összefüggéseikkel a fejlődés egy korai állapotára utalnak, s azt mutatják, hogy a magyar hatás nem akkor volt a legerősebb, amikor jelei oklevelesen felbukkannak, hanem, mint az természetes, korábban, a román település rendjének elemi alapvetésében. A későbbi fejlődés részben elmosta, más irányba fordította, vagy egyéni alkotásokkal helyettesítette, eredeti jelentőségét azonban megsejthetjük abból, hogy a román telepes-élet egészét áthálózta, bár nyomait rendesen csak egy-egy jellegzetes fogalom átvételében tudjuk kimutatni. Igen fontos magyar fogalmakat találunk a gazdálkodás, fejlettebb termelés, adózás, birtoklási rend, jogszokások szótárában, s ezek alapján Treml Lajos már megállapította a magyarság mély hatását az elkésett román településre. Ha e szétszórt jelenségeket egységbe fogva helyezzük bele a történeti fejlődés képébe, a magyar hatást alapvetőnek látjuk.²

¹ A *nemețiere* v. ö. Iorga: *Anciens documents de droit roumain*, I. 6. l.

² A magyaros fogalomkincsre v. ö. Treml Lajos kitűnő tanulmányát: *Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen*. *Ungarische Jahrbücher* IX. 285. s köv. l. — Alapvető magyar átvételek a telepéssel kapcsolatban: lakás, szállás, hotar, falka, fertal (föld-, ill. szőlőművelési szakkifejezések), gazda, bír-adó, dijma, urik-örökbirtok, aldomas stb. A megyések, részesek szereplésével telve vannak a középkorvégi-újkoréleji oklevelek.

Természetesen nem állítjuk azt, hogy a román társadalom egészének megkötése a magyar hatással kapcsolatos, csupán azt akarjuk érzékeltetni, hogy ez igen jelentős volt éppen a fejlődés elindításában, az elsőnek települő elemeknél. A társadalom nagyobb része lassúbb ütemben, s már a maga fajtájabeli úttörők nyomán haladt. Ezeknek megtelepedése a XIV—XV. században ment végbe, a tömeg a XV—XVI. században követte őket, még mindig tekintélyes csoportokat hagyva hátra megkötetlenül, ősi állapotban.

A település első szakaszát az a pár helység jelzi, amelynek határait már a XV. század elején „ősidők óta“ változatlanul mondják.¹ Ezekről fel kell tennünk, hogy népük legalább két-három nemzedéken át, tehát mintegy a XIV. század közepe óta egyhelyben maradt. Néhány esetben valóban sikerül a helység névadó alapítóját valamelyik XIV. századi személyben felfedeznünk. Azonban ezek az esetek igen ritkák, a korai település szórványos volt, hiszen említettük, hogy a XV. században még a leglakottabb vidékeken is bőven akadt pusztta. A település következő szakaszán elsősorban ezeket töltötték ki. A XV. századi települők a lakott övben fekvő megszállatlan helyeket keresték fel. Olykor oklevelesen kimutatható, hogy a falvak névadó őse a XV. században még teljesen lakatlan területen foglalt szállást. Például egy Tivadar nevű előkelő 1428-ban és 1438-ban megerősítést kapott a moldvai vajdától egy telepre, amelynek főnöke Tador Meleşcu. A falut, amely a Berheci vidékén mindmáig megmaradt, Meleşcu utódairól Meleşcaniinak nevezték el. De így nevezik azt a patakot is, amely a falunál folyik el, s amelyet az 1438-i oklevél Meleşcu patakának mond. Vagyis a vizet, a vidéknek azt az egységét, amely nemcsak a település, hanem bármilyen emberi élet szempontjából elemien fontos, csak arról az emberről nevezték el, aki 1438-ban a község vezetője volt. Nyilvánvaló, hogy előtte ezen a földön más nem élt.² A korai települések gvrtségére jellemző, hogy a helységek határát csak általánosságban jelzik, rendszeren az említett formulával: ahol ősidők óta voltak, — holott később, sűrűbb népességű vidékeken pontosabb határírásokat is találunk. Az adománylevelek elsősorban selokról szólnak, az ember volt a nagyobb érték, nem a föld. A rabokat becses ajándéknak, egyenként, szállásonként adományozták a kedvelt

¹ Többet felsorol Rosetti: Despre originea și transformările clasei stăpânitoare din Moldova. Analele Academiei Române Mem. Sect. Ist. ser. II. tom. XXIX. 1906, 163. l.

² Costăchescu: Documentele moldovenesti, II. 26. s köv. l.

kolostoroknak, vagy kiváló uraknak. s nagy volt a sopánkodás országszerte. ha a török embereket rabolt.¹ A puszták értékét csak a XV. század derekán kezdik felmérni. Ekkor divatba jön. hogy a vajdák üres földeket adományoznak híveiknek, de egyelőre a benső, lakottabb területen, s olyanoknak, akik másutt szállásokkal rendelkeztek, s így nem hiányzott a benépesítéshez szükséges emberanyaguk.²

Az első telepek állandósulása párhuzamos a középkori birtokképződéssel, s legjobban azon keresztül figyelhető meg. A XV. században számos példáját látjuk, hogy egy család nemzedékek során át birtokol ugyanazon a helyen, s első szállásaival megveti egy vagy több későbbi falu alapját, viszont találunk olyan esetet is, amikor a birtok valamiképen elvész, s ezzel a már hosszabb ideje kialakult helység is eltűnik. Igen tanulságos ebből a szempontból a moldvai Bontanemzetség története. Bonta-nembeli Marco 1442-ben vajdai megerősítést kap öröklött birtokában, Bontesti helységben. A falu neve pontosan „Bonta ivadékait“ jelenti, s a román helynévadás törvényei szerint egy Bonta nevű foglalóra utal. Ez a XIV. században élt, s a helység már legalább három nemzedéken át öröklődött a családban, tehát eléggé megszilárdulhatott. Ennek ellenére, miután földje a XV. században kikerült a Bonták birtokából, eltűnt. Marco másutt szerzett birtokot, s itt új falut alapított Marcoviceani néven. Ez 1546-ban még utódai kezén volt, utóbb azonban eltűnt, csak emlékét őrzi egy határnév Dumești környékén.³ A XV. század-eleji Bontesti szállásjellege erősen szembeszökő, három generációs fennállás nem tudta eléggé megszilárdítani ahhoz, hogy túlélje urainak eltávozását. Marcoviceani sem maradt meg máig, de közben a település előrehaladt, s legalább egy határnév fenntartotta emlékét. A generációs birtoklások azonban rendszerint egy-egy helység megszilárdulását jelzik. Így a Studzák XIV. századi őseinek, Toader Nănescul apjának Nannak birtokán két falu képződött az ősi szállás nyomán, Horgești és Nănești. Az utódok folyamatos aprózással sokáig bírták ezeket, 1495-ben az ötödik nemzedék kapott bennük vajdai megerősítést. A Boț-nemzetség a XIV. század óta bizonyára szintén foglalás jogán bírta Balosinești és Boțesti helységeket ; ezek később Nagy István idejében is az ő kezén voltak. A községek és középkori

¹ V. ö. O. Gôrka nézeteit, *Revista Istorică Română* V—VI. 42. 1.

² Pl. Costăchescu : *Doc. mold.* II. 14. s. köv., 20. s. köv., 23. s. köv. 1. stb.

³ *Uo.* II. 103. 1.

birtokosaik kapcsolata olykor — ritkán — napjainkig kihat, így például a bistrițamenti Birăești-Gherăești esetében. Erre a községre, amelynek területét előzőleg 60 galbenért Mihailă Moimescultiól vették, a Biró-család két előkelő tagja, „Pipou” és Costa Birovici 1446-ban kapott megerősítést II. István moldvai vajdától. A falut részben ma is leszármazóik bírják.¹ Kétségtelen, hogy a birtoklás folytonossága és a laza szállások megszilárdulása, faluvá bontakozása közt joggal keresünk kapcsolatot.

Az állandó helységek kialakulása lassan, fokozatosan haladt, az ősi pásztorközösség több-kevesebb ingadozás után kötődött meg. A szállások állandósultak, faluvá fejlődtek. A cătunt telepesközösség váltotta fel, feje, a kenéz, falufőnök lett, s a községbírói tisztséget az ő leszármazói örökölték. A községeket szállásfoglaló ősük nevével különböztették meg, aki az említett Bontesti, Nănești stb. tanúsága szerint épügy lehetett valamelyik előkelő úri család előde, mint — Meleşcu példájából kitetszőleg — másvalakinek alárendeltje. A XV. században csaknem általános szokássá vált, hogy a szállásokat, helységeket ilyenformán jelöljék: „ahol X. Y. a kenéz”, illetőleg a bíró, giude, județ, vagy egyszerűbben „ahol X. Y. van”. Így a neamți Tizoane és fia Leurinț 1452-ben eladván egy birtokukat, így jelzik: „a száraz pataknál, ahol Crâstea van”. A megszálláskori közösségfőre holtá után is visszautalnak, így 1438-ban a vajda Hudici vornicnak ad egy helységet „ahol Mihail volt a kenéz”. 1439-ben Iuga protopópa kap megerősítést bizonyos telepekre, többek közt azokra, ahol Mihail Colici, illetőleg ahol Barba Stan volt. Ha a falu megszilárdult, rendszeren megőrizte a régi főnök nevét. Említettük, hogy a mai Meleşcanii ott fekszik, ahol 1438-ban Tador Meleşcu volt egy elsődleges településű község vezetője. A cernăuți-kerületi Lențesti 1448-ban mint Lențovici-falva bukkan fel. Călimănești helységet 1448-ban már ezen a néven ismerik, de mintegy magyarázatul megjegyzik, hogy „ahol Ion Călimănescul volt”.²

A XV. században túlnyomólag ilyen „ahol X. Y. van”, vagy „volt”, vagy még bizonytalanabb jelzéseket találunk.

¹ Adatok: Rosetti: Despre originea și transformările clasei stăpânitoare din Moldova, 163—164. l. jz.; Costăchescu: Doc. mold. I. 142., II. 95. l. és Bogdan: Documentele lui Ștefan Cel Mare I. (București 1913), 491. l., Costăchescu i. m. II. 246—247. l. A Birovicsok valószínűleg elrománosodott magyar birtokosok. A Boțok egyik ősenek Miclouș neve szintén magyar jellegű.

² Adatok: Costăchescu: Doc. mold. II. 409. s. köv., 23. s. köv., 41. s. köv., 26., 305. s. köv., 316. s. köv. l. stb.

Azonosítani még az így megismert helységeket sem tudjuk mind, egy tekintélyes részük később eltűnt. A megmaradtak névformája lassan forrott ki, ami magának a megszilárdulásnak fokozatosságát jelzi. A középkorban aránylag kevés az olyan helység, amely kialakult nevével régi megszállásra vall, s ezeknél, mint Bontesti esetében láttuk, néha még többgenerációs helybenlakás sem biztosította a végleges megmaradást. Azonban éppen a XV. században kezdeti állapotban felbukkanó helységek, szállások, másrészt a birtokmegerősítések és pusztaadományok figyelmeztetnek arra, hogy a középkor végén a román társadalomnak már egy tekintélyes része eljutott a megtelepedés első fokára. A folyamat a következő században egyre konkrétabb eredményekig jutott, menetét az úri birtoklás és a jobbágyréteg fokozatos kialakulása jelzi. Ez a XVI. század végére megtörtént, azonban még mindig nem a társadalom egészében. A népeségnek egy számottevő része még nem forrott helyhez, talán a török is megbolygatta, mindenesetre végig az újkoron nagyszámú vándorló, bizonytalan elemet találunk. Nem csodálkozhatunk ezen, hiszen tudjuk, hogy a török kor nálunk is megszorította a hazátlanul imbolygó népesoportokat, s felbolydította a korábban megtelepült lakosság egy részét is. A vajdaságokban nem voltak olyan pusztítások, mint nálunk, viszont a nép sokkal kevésbé forrt még a földhöz. Így érthető, hogy a növekvő adóterhek elől a már félig, vagy egészen megtelepült elemek is felkerekedtek és szökte, vándorolva kerestek menekülést. Az újkorban gyakran hallunk szökött jobbágyokról. Intézkedéseket hoztak ellenük, s arra törekedtek, hogy visszajuttassák őket uraikhoz. A szökevények természetesen olyan helyet kerestek, ahol könnyebb életet remélhettek, igyekeztek szabadok közé, vagy kedvezőbb feltételeket kínáló fejedelmi, kolostori birtokokra befurakodni. Néha megesett, hogy katonának szegődtek, de ilyenkor, ha rájöttek a turpisságra, visszakényszerítették őket urukhoz. Máshonnan természetesen még inkább, 1679-ben például Szerban vajda szabadságlevelet adott N. Murguleţ bojárnak, hogy jobbágyait mindenütt kereshesse, s ha bárhol fejedelmi, kolostori vagy magánbirtokon, városokban, szabadok közt bármiképpen meglegelte, vigye haza mindenükkel együtt s dolgoztassa háza körül. Szökött jobbágyot nem volt szabad megtartani, s aki ilyet fogadott, felelős volt érte. Így Vladul Dragoş 1707-ben elfogván Barbul Corbeanul két jobbágyát, megígéri, hogy megbeszélt időre visszaszolgáltatja őket; egyben kötelezi magát, hogy ha időközben megszöknének, kártérítést ad. Sőt már jobbágyvásárláskor gondoltak a szö-

kés esetére, s biztosítékot kértek, hogy ez nem fog bekövetkezni; ha mégis megtörtént, az eladó kárpótlást fizetett. A Gănești-beli Androsie több társával együtt önmagát adta jobbágyoknak, miután vándorlásaiban nem járt sikerrel s Târgul-Frumos városban is hiába próbált szerencsét; a szerződésben külön kikötik, hogy most már nem fognak többet „kószálni“, hanem Găneștiben maradnak. Ilyenféle figyelmeztetésekre néha egész falvak népével szemben szükség volt. Duca-vodă 1669-ben jobbágyként eladományozza a pisaniakat, s szigorúan megintí: „ne halljam többet, hogy más portákra jártok“. Mindeme intézkedések ellenére a vajdaságok a XVII–XVIII. században tele voltak „umblând“, vagabundus néppel, amely, úgy látszik, semmi állandó foglalkozáshoz sem volt kötve. Néha a falvak közelébe merészkedtek, s szabályos szerződéseket kötöttek az ottlakókkal: nyár folyamán velük maradnak, részt vesznek munkájukban, ősszel pedig tovább vándorolnak. E bizonytalan elemeket csak az éhínségek, természeti csapások szorították arra, hogy hosszabb-rövidebb időre földesúri védnökség alá helyezkedjenek, ilyenkor viszont természetesen nem látták őket szívesen. 1719-ben egy havaselvei cigány a török elől Moldvába menekült, s itt éhségében rabságra akarta magát adni, eleinte azonban senkinek sem kellett.¹

Láttuk tehát, hogy a vajdaságok népe még az újkorban sem kötődött meg teljesen, szép számmal voltak bizonytalan, állandóan ide-oda mozgó elemei, sőt még a már megtelepült lakosság egy része is könnyen hajlott arra, hogy szállását elhagyva, vándorolni kezdjen. Jórészt nyilván ilyenekből tellett ki az a nagy hullám, amely Erdély románságát ekkortájt oly tetemesen megnövelte. Sajnos, a román népesedési viszonyokról egyáltalán nincs megbízható képünk, népszámlálásokat vagy olyan adatokat, amelyek a lakosság számáról tiszta képet adnának, későbből sem ismerünk. A román irodalom a középkorra nézve hadilétszámokkal kísérletezik; egyes nagyobb védelmi háborúkban, ahol népfölkelésre volt szükség, a források nagyven-ötvenezer főre becsülik egy-egy vajdaság haderejét, s ezen az alapon mintegy félmillió lélekszámról szokás beszélni. Mondanunk sem kell, hogy ez egészen megbízhatatlan. A kulcsszám megállapítására semmi támpont nincs, sőt maga a hadilétszám is kétes, hiszen köz-

¹ Adatok: Iorga: *Anciens documents de droit roumain*, I. 225. (jobbágy-katona), 231. (Murguleț), 223–224. (Dragoș), 223. (vásár), 225. (Androsie), 225. (a pisaniak), 231. (vagabundus-szerződés 1692-ből), 250–251. 1. (a cigány).

tudomású, hogy a középkori becslések ebben a tekintetben csaknem használhatatlanok. Azt sem tudjuk, hogy az újkorban mekkora a vajdaságok népe, de azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy ennek földművelő része aránylag csekély volt. Telepítésekre volt szükség, de erre a célra nem annyira a belföld vagabundusait, mint a környező országok fejlettebb életformájú, magasabb művelésmódokat ismerő népelemeit szerették felhasználni. Ezeket örömmel látták s már a középkorban kedvezményekkel csábították. Alexandrel vajda 1453-ban engedélyt adott Itkani kolostornak, hogy egy földjére, akár kül-, akár belföldről telepeseket hozzon, s a jövőendő falu lakóinak különböző kiváltságokat ígért, például azt, hogy gabonájukat úgy árulhassák Suceava piacán, mintha maguk is városiak lennének, vajdai adót, szolgálmányt ne adjanak, ha kereskednek, vámot ne fizeszenek stb.¹ A XVII–XVIII. században aztán valóságos telepítési láz ütött ki. Az előkelők tömegestül hoztak külföldi telepeseket hosszabb-rövidebb adómentességgel, főleg földönfutókat, így a tatárdúlta Nimirov ukrán népét. Tudjuk, hogy a siculicidium menekültjei is Moldvában kerestek szállást, s általában megérthetjük, hogy miért folytatódott ez időben is a magyarországi elemek kiszivárgása, ugyanakkor, amikor az éhező havaselvi cigány alig talált gazdát, s a vajdaságok vagabundusai tömegesen áramlottak Magyarországra felé. Ez utóbbiak letelepítése még az itteni fejlettebb viszonyok közt is sok nehézséggel járt; a vajdaságokban nem találták érdemesnek, hogy kísérletezzenek velük, mert csekély gazdasági ismereteiknél fogva minden természeti vagy politikai rendellenesség katasztrofálisan hatott rájuk, s ismét ki-mozdította nagynehezen elfoglalt lakóhelyükről. Erdély és más külső országok földönfutó, süllyedő nincstelenjei, akik a vajdaságok lazább életrendjében kielégítőbb elhelyezkedést reméltek, fejlettebb életformáik miatt sokkal kíváncsiabbak voltak. Már a XVII. században előre számítanak rájuk, várják őket, kétéves szabadságot, máskor ilí, házadó stb. alól mentességet ígérnek.²

A vajdaságok újkori településviszonyainak futó áttekintése megerősítette azt a megállapításunkat, hogy a román nép helyhezköttödésének folyamata lassan haladt, s a benünket érdeklő korban korántsem fejeződött be. A szállásoknak a középkorban tapasztalt fokozatos megszilárdulása

¹ Costăchescu : Doc. mold. II. 461. s. köv. l.

² Újkori telepítésekre ld. Iorga : Anciens documents de droit roumain, I. 234. s. köv. l. Nimirovra uo. 236. l. jz.

nyilván csak a kezdeteket jelzi azon az úton, amelyen a társadalom zöme a telepeselet felé haladt, de célhoz csak jóval később ért. Ezt az utat az életformák, foglalkozások vizsgálata mutatja meg világosabban.

A cätunok hosszú fennmaradása, a letelepült népesség imbolygása már eleve valószínűvé teszi, hogy rendszeres földművelés csak lassan fejlődött ki. A széles rétegek élete sokáig az ősi foglalkozásokhoz kötődött. A középkori kereskedelem, az átmenő árukat nem számítva, csaknem tisztán az állattenyésztés, halászat és vadászat termékeire korlátozódott. A halászat az újkorban is igen fontos maradt, jogát és módját részletes intézkedésekkel szabályozták, ezzel kapcsolatosak például a vízfolyás megváltoztatását tiltó rendelkezések, s ezért hangsúlyozzák birtokadományok, cserék, vásárok esetén külön a vizek jogát. Éppen így hangsúlyozzák az erdőket és mezőket is, ami viszont a pásztorkodás fontosságára vall. Mihail Radu vajda például 1658-ban „minden hasznával együtt” eladományozván egy falut, a felsorolásban a mezőt, erdőt és vizet emeli ki. Fejlett művelésre valló kifejezéseket ritkábban találunk, az állattenyésztés dominál. A legelők kérdése a XVIII. századnak is egyik legnagyobb, állandó problémája; a bojárok nem engedték, hogy legelőiket a közbirtokosság használja, s azok kénytelenek voltak messze hajtani állataikat; ebből aztán folytonos sérelmek, pereskedések származtak, s a vajdáknak részletes intézkedésekkel kellett eldönteniük, hogy milyen területeket szabad, illetőleg kell közlegelőnek használni. Erdélyben, ahol természetesen rosszabbak voltak a legeltetési viszonyok, kihasználták a szomszédország népének ilyen specializálódását, szerződéseket kötöttek román pásztorokkal az állatok ellátására; Székelyvásárhely nyáját például 1729-ben moldvaiak gondozták, bérért.¹

A pásztorkodás jelentősége természetesen még nagyobb volt a középkorban, amikor még az első telepek nagyrészt is csak laza szállások jelezték. Ebben az időben előkelő urak vagyona is jóirászt, vagy kizárólag állatokból állt. Jellemző példaként megemlítjük, hogy 1482-ben Tricolici moldvai nagyvornic fogságba esvén, arra kérte hozzátartozóit, hogy minden vagyonát pénzzé téve siessenek kiváltani. Levelében részletezi az értékeket: lovak, juhok, disznók és általábanos-

¹ Adatok: Iorga: *Anciens documents*, I. 15. (vízfolyás), 113. (Mihail Radu), 14., 136—137. l. (legelőügyek), és *Acte românești din Ardeal privitoare în cea mai mare parte la legăturile secuilor cu Moldova* (București 1916) 197. l. (Székelyvásárhely).

ságban „minden tulajdonom“. A nagyurak állattenyésztése az újkorban rendszeresebb formákat öltött, tekintettel a magyarországi kereslet növekedésére. Maga a vajda vezetett, aki a XVI. század vége felé Gratiani tudósítása szerint évente nagy tömeg marhát szokott eladni birtokairól. A föld intenzívebb kihasználása természetesen csak később következett el, a földművelésben is eleinte olyan termények szerepeltek, amelyek nem kívántak különösebb gondozást. Mindenesetre már a középkorban szerepelnek olyan adók, amelyek többé-kevésbé rendszeres termelésre utalnak, de a különböző állathányadokkal szemben hátrányban voltak, s az oklevelek, melyekben előfordulnak, a vajdasági terület legkorábban betelepített övére vonatkoznak. Ugyanitt malomhelyeket is adományoznak a XV. században, de elég ritkán. Ebben az időben viszont igen kedvelt foglalkozás a méhészet, ami különösen megfelel a félig letelepült, sejtyszerű kis közösségeknek. Több oklevél említ méhest (prisaca), méhesnek való helyet. 1439-ben Poiana-kolostor kap egy prisacat II. Istvántól, azzal, hogy méheit odaültethesse, s a méhészek ne a vajdának, hanem a kolostornak fizessék a méhek után járó adót. 1451-ben II. Bogdan ad és megerősít „egy méhesnek való helyet a pusztában“ Pătru Durneának. A hely határát „a méhesek szokása szerint“ kell megvonni. Másutt úgy látjuk, hogy a méhesek határa „oláh szokás szerint“ mindenfelé annyi, amennyire egy ifjú el tud dobni egy husángot, vagy egy baltát. Nyilvánvaló, hogy a méhészkedés fejlett volt, kialakult adózása és szokásvilága lévén. A viasz fontos jövedelmi forrás, sokat szerepel a kereskedelmi cikkek közt, a méheseket tehát gondos intézkedésekkel védték. Természetesen ez a foglalkozás sem nevezhető intenzív földkihasználásnak, inkább az állattenyésztéshez tartozik, amint adóját is az állathányadot jelző desetina kifejezéssel illették. De mégis már valamelyest megkötött állapotot jelentett, s gyakran átvezetett a végleges falutelepülésbe. Sokfelé áll Runc nevű község ott, ahol valamelyik középkori méhes szénaszárító tisztása (runc) volt, így például az említett Pătru Durnea pusztai méhesének „runc“-ja helyén is falu képződött ezen a néven. Az intenzíválódásnak ez a folyamata hosszú idő múltán ment végbe, a rendszeres földművelés lassan hódított nagyobb teret, de a föld sohasem lett olyan alapvető érték, mint nálunk. Szívesen cserélték állatra még az újkorban is, így 1517-ben Neacşa és Sora három faluban fekvő birtokaik felét 202 nagy birka, egy 400 asper értékű jó ló és három tejelő tehén ellenében engedték át unokafivérüknek, Șarbu bojárnak. Az élet csak az újkorban rendeződött el a föld

körül, a helyi tagozás lassan törte át a közösségek vérségi, vagy álvérségi kapcsolatait. Közben azonban a termelés is differenciálódott, a XVII—XVIII. századi telepítésekben megnyilvánuló intenziválási törekvés révén a fejlettebb művelési ágak is terjedni kezdtek. A vajdák támogatták ezeket, a XVIII. században például halállal fenyegették a Brateş-tó halászeit, ha tüzeikkel kárt tesznek a partmenti szőlőkben.¹

Érdekes volna megfigyelnünk, hogy a fokozatos megtelepedés, az egyre mélyebbé váló kapcsolat a földdel miképpen dolgozta át a társadalmat, a kis alapközösségek belső szerkezetét. Sajnos, az első szállások berendezésére forrásos adatunk nincs. Azt, hogy a földdel való kapcsolatuk nem volt szilárd, ingadozásaikból már megállapíthattuk, de éppen így ennek hiányára vall a birtokjogi formák késői kialakulása. Ha ezeket jobban ismernők, akkor talán biztosabb képünk volna a korai közösségek alkatáról is. A középkor végén és az újkor elején megkülönböztetnek öröklött és vásárlott, foglaláson és adományon alapuló, teljes jogú és kondíciós birtoklásokat, de ezek jelentősége, egymáshoz s a társadalom fejlődéséhez való viszonya ma még egészen homályos. Mindössze feltehetjük, hogy az első szállások népe kis közösségi sejtet képezett, s a pásztorcátuntól a faluközösség helyi tagozásáig vezető utat éppen úgy valaminő nemzeti osztozkodás segítségével tette meg, mint ezt későbbi falvak népénél látjuk.

Kétségtelen, hogy a középkori román társadalom nemzetségekre tagolódott, s a nemzeti rend eleinte még a személyi működést is áthatotta. Jellemző ebben a tekintetben, hogy moldvai oklevelek tanúi közt az első időben a tanácsurakat testvéreikkel és gyermekeikkel együtt sorolják fel.² Valószínűleg az egyes urak, nemzetségfők alatt élő szállások népe is hasonló közösségeket alkotott. A korai telepek ugyan egy vagy két ősi birtokosra mennek vissza, de nevük képzése világosan mutatja a nemzeti megosztást: Bonta birtokán Bonteşti fejlődött. A XV. századi birtok-

¹ Tricolici : Iorga : *Serisori de boieri* (Vălenii-de-Munte 1912), VII., Gratiani : Nistor : *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jh.-s* (Czernowitz 1912), 44. l.; malomhely pl. 1451-ből Vasluiu-megyében, a mai Runc község mellett : Costăchescu : *Doc. mold.* II. 402. s. köv. l.; méhesek, ill. méheshelyek uo. II. 39., 148. s. köv., 402. s. köv. l. stb., védelmük : Iorga : *Anciens documents*, I. 15. l.; Neacşa és Sora uo. I. 90. l., a brateşi szőlők uo. I. 182. l. jz.

² Filitti : *Despre vechea organizare administrativă a principatelor române* (kny.: *Revista de drept public* 1934—1935, Bucureşti 1935), 9. l.

adományok csak látszatra törik át ezt az elvet. Bár személyre szólnak, az öröklésbe az egész nemzetséget befoglalják. Comarici bojár 1438-ban két falut kap adományul a vajdától azzal, hogy minden jövedelmével együtt örökre „legyen az övé, gyermekeié, testvéreié, unokáié, szepunokáié, ükunokáié és egész nemzetségéé, aki a legközelebb lesz“. Szóról-szóra ugyanezt olvashatjuk másutt is, például 1443-ban Mihul pisar és fivére adománylevelében : övék, gyermekeiké, testvéreiké . . . s egész nemzetségüké a legközelebbi ágon.¹ Hudici vornic, Iuga protópópa s mások okleveleiben a testvérek öröklése nincs megemlítve, de a nemzetség közelebbi része mindenütt szerepel.² Természetes, hogy a birtokok gyorsan felaprózódtak, néhány nemzedék után részesek tömege osztozott rajtuk, egymáson keresztül-kasul fekvő kis földdarabkákon, bonyolult öröklési ágak szerint. Az egyén eladhatta birtokát, de csak a rokonok és a szomszédok beleegyezésével. Az egyes földdarabkákat pedig az újkorban pontosan számon kellett tartani, s vásárkor részletesen feltüntetni, hogy melyik milyen ágon szállott az eladóra. Így is jelezték őket, „ősök“ szerint : „egyik őstől egy nyolcad, másiktól egy negyed“ stb.³

A nemzetségi rend hosszú fennmaradása magyarázza, hogy a birtokközösséget az újkorban vérségi jellegűnek tekintették. Akik egy birtokban részesedni kívántak, azt állították, hogy „egy vérből valók“, s azt követelték, hogy a föld „térjen meg a vérhez“. Ez az elképzelés hovatovább jogi formulává fejlődött, az említett két nővér, Neacşa és Sora, akik 1517-ben eladták birtokuk felét rokonuknak, Şarbu bojárnak, a másakra nézve „testvérüknek vallották“, mire a földek a vajda megerősítő oklevele szerint Şarbu örökségévé váltak. A testvérvallás formulájába mindinkább idegen tartalom csúszott, azt fogadták testvérré, akivel valami gazdasági ügyletet, haszonélvezési, birtokátruházási szerződést akartak kötni. Ez, bár formailag a nemzetségi rend hagyatéka, már arra vall, hogy a régi kapcsolatokat új tartalom töltötte meg, a vérségi viszony képében az újkorban mind gyakrabban gazdasági összeköttetés bújtt meg. Ilyesféle

¹ Costăchescu : Doc. mold. II. 7. s köv., 144. s köv. 1. — Testvérekről és a nemzetség legközelebbi részéről van szó még pl. Stefan Breb birtokának megerősítésekor uo. 138. s köv., vagy Ilias Şangánál 155. s köv. 1. stb.

² Uo. II. 23. s köv., 41. s köv. 1. — Néhol, pl. Dragoş viteaz esetében (148. s köv. 1.) az összes örökösök egész nemzetségét befoglalják, nem szűkítik a közelebbi részre.

³ Iorga : Anciens documents de droit roumain, I. 145. 1.

folyamat játszódott le a falu fejlődésében is. A birtoklás új szálakkal szötte át a vérségi összefüggések képleteit, s azokkal összefonva, majd egyre jobban előtérbe nyomulva helyi tagozást hozott létre. Ebben a rendben a szomszédok szava vált döntővé, birtokügyekben őket kérdezték meg. A lakosok földközösséget alkottak, ami a legutóbbi időkig megmaradt, mégpedig olyan formában, hogy a közös határból kiki annyit hasított, amennyit meg tudott művelni. Olteniában 1793-ban még ilyen rendet látunk. Az irtásterület ekkortájt egyéni birtok volt.¹

Nagy vonalakban megismertük a vajdaságbeli román nép helyhez kötődésének folyamatát. Ez a társadalom zöménél, mint láttuk, éppen a bennünket érdeklő korszak végén jutott szilárdabb formákig, de korántsem volt teljes. Így állandóan keresztvonalakkal törte át a társadalom alapvetéskori rétegződését. Ezt folyton szem előtt kell tartanunk alábbi vizsgálódásaink során, ahol kénytelenek leszünk rétegekről, csoportokról beszélni, de már eleve azzal a megjegyzéssel, hogy ezek mögött egy még tekintélyes részében kiforratlan, mozgásban lévő népesség lappang, amely a társadalom kikiistályosult formáihoz csak lazán, mindig változásra készen kapcsolódott.

A társadalomosztódás vizsgálatában ismét csak következtetésekkel hidálhatjuk át azt az ürt, ami a johannita-oklevélben megmutatkozó kezdeti formák, s a vajdaságok írásos korának viszonyai közt mutatkozik. Ezt azonban aránylag könnyen megtehetjük, minthogy a középkor végén még csak a vajdák környezetében találunk kialakultabb, bár ott sem végleges rendet. A társadalom szélesebb rétegeinek mozgásai az osztódásnak egészen fejletlen állapotára vallanak, s kétségtelenné teszik, hogy nagyobb jelentőségű előzményeik nem voltak. A XIII—XIV. század a román társadalom fejlődésében arra szolgált, hogy a nép valamelyest összeforjon uraival, s nagyjából egységes kisebb csoportokban megbarátkozzék azzal a területtel, amelyen „na voloskom zakonea“, oláh szokások szerint élni szándékozott. A kis egységeket néhol közös vezetők tömörítették, mint Litvoj vagy Seneslaus vajda, s a helyhez kötéssel párhuzamosan megindult az előkelő elem, a „maiores terrae“ fokozatos elkülönülése a népesség zömétől. Valószínű, hogy ez a Szörényben kezdeti fokon látott folyamat a következő időkben kimélyült, s talán

¹ Adatok : uo. I. 6. (vérségi részesedés), 90. (Šárbu), 8—9. l. (testvérvallás). A földközösségre megfelelő óvatossággal v. ö. az uo. 3., 8., 4. l. közöltek.

más helyeken is hasonló módon érvényesült a még teljesen szervezetlen, nagycsaládszerű alakulatok életében. Egységes irányt a fejlődés akkor kapott, amikor egy-egy helyi eredetű vajdaság, Havaselve és Moldva elindult az állami lét felé, s rövidesen két központ köré fogta a román terület széteső, bizonytalan addigi alakulatait. A központi szervezés Moldvában, ahol a román fejlődésnek még annyi gyökere, előzménye sem volt, mint Havaselvén, kezdettől fogva jobban érvényesült. Azonban mindkét területen a vajdaság volt a mag, amely körül az osztódó társadalom kikristályosult.

A társadalom csúcán a vajda állt, országa földjének és népének teljhatalmú ura, bírói, közigazgatási, törvénykezői hatalom forrása, akit cselekvéseiben semmiféle kialakult szerv nem gátolt, végig a bennünket érdeklő koron. Körülötte természetesen udvar fejlődött, amely később, kialakulása során különböző alsóbb nyúlványaival a társadalom egészét behálózta. A havaselvi udvarszerkezet alapja már az írásos kor kezdetén megvan, sőt elég fejlett formákat, változatos tisztségeket mutat, ami valószínűvé teszi, hogy alakulása már az egységes vajdaság alapításával egyidejűleg, sőt talán azt megelőzve, a szörényi alárendelt vajdaságban megindult. Úgy látszik, hogy a legrégibb és legelőkelőbb havaselvi tisztség, a vornic méltósága magyar hatásra fejlődött ki. Latin oklevelekben palatinusnak írják, Mircea még „iudex et palatinus curie nostre“-nak. A román írók szerint a magyar nádor megfelelője, sőt utánpótlása volt: „Vornicul nostru seamănă cu demnitarul dela curtea ungară numit palatinus. și se pare că a fost creat după modelul lui“ — véli Giurescu. Hatásköre valóban emlékeztet magyar megfelelőjére, országos főbíró lett, s ebben a minőségében joga volt halálbüntetést szabni. Hivatala idáig nyilván hosszú fejlődésen ment át, s a XV. század végén már erősen osztódott. 1482-ben helyettesét említik, 1494-ben pedig már oklevelesen feltűnnek a „kis vornicok“, azaz a vornicnak alárendelt kisebb tisztviselők.¹ Ha mármost azt vizsgáljuk, hogy mi lehetett a vornic hivatala fejlődésének korábbi fokán, még több hasonlóságot fedezünk fel a magyar nádorispánnal, de egyben döntő valószínűségét annak, hogy gyökerei a szörényi korba nyúlnak vissza. Feltűnik ugyanis, hogy az első és legelőkelőbb vajdasági tiszt, akinek méltósága valószínűleg magyar hatásra fejlődött, olyan nevet visel, amelynek megfelelőjét

¹ A vornicről mondottakra ld. Giurescu: *Istoria Românilor*, II/1. 369. l., v. ö. Filitti: *Despre vechea organizare administrativă a principatelor române*, 13. l.

megtaláljuk ugyan a korai magyar szervezetben, a dvornic, udvarnok képében, de egészen más szerepkörben, alárendelt helyzetben. Az udvarnok munkaköre tudvalevőleg gazdasági volt, s így azt kell hinnünk, hogy a havaselvi vornic kötelessége eleinte a vajdai udvar ellátásában merült ki. Ebben ugyan hasonlít a magyar nádorispán őséhez, példáját azonban mégsem ebben, hanem alacsonyabban kell keresnünk: a vornic működésének kezdetén, a szörényi kicsiny vajdaság korában, a magyar ispánságok udvarnokait mintázta. Az akkori vajdaság helyzetének körülbelül ez felelt meg. Később a vajdaság kibontakozása során a vornic súlya is megnövekedett, szerepköre kibővült, s nagyjából a nádorhoz hasonló utat járt meg, azonos okokból, másrészt bizonyára továbbra is magyar, most már valóban udvari hatások alatt.

Az udvar többi tisztségei már az állami korban elkezdtek, fokozatosan fejlődtek ki a vajda körül. A legfőbbek, a havaselvi bán, a moldvai várnagyok, a logofát-kancellár, a stolnic, páharnic, vistiernic-kincstartó stb. már a középkorban megvoltak, nevüket ismételtlen megtaláljuk a krónikákban és az oklevelekben. Némelyik, például a bán vagy a kamarás, nevében és működésében egyaránt elárulja magyar eredetét, mások magyaros kezdeti jellegük ellenére idővel más irányt vettek, s viszont akadnak olyanok is, amelyek idegen nevük ellenére fejlődésükben magyaros hatásokat mutatnak. Sajnos, ezúttal már helyszűke miatt sem térhetünk ki a tisztségszervezet osztódására, működésének korszakunk vége felé megvilágosodó formáira, bár ebben a kultúrkörök harcára, s a román élet egyéni kibontakozására nézve egyaránt sok tanulságot lelnénk. Ebben a vonatkozásban Giurescu és Filitti többször idézett tanulmányaira utaljuk az érdeklődőket, addig is, amíg az ő úttörő eredményeiket valami modernebbül megfogott s alaposabb összefoglalás nem helyettesíti. Csak azt emeljük ki, hogy a tisztségszervezet, bár fejlődése során egyre több közigazgatási, bírósági terhet vett le a vajdák válláról, soha sem jutott közigazgatásilag meghatározható, állandó formáig. Némely része az újkorban hivatalszerű alakulásba torkolt, de személyiességét sohasem veszítette el teljesen. — Moldva fejlődése Havaselveével majdnem mindenben analóg, noha itt a szervezés később s némileg másképen indult, keményebb katonai rendre és kezdettől erősebben centralizált formákra támaszkodott. 1387-ben a moldvai főtisztek: capitaneus, marscalcus, s utánuk néhány közelebbről meg nem jelölt „supremus consiliarius“. A század fordulóján azonban élénk kapcsolatok indultak meg a két vajdaság között, s bizonyára ezek követ-

keztében Moldva fejlődésben csakhamar utolérte Havaselvét. A XV. században a tisztségek rendje csaknem azonos, az egyetlen jelentős különbség, hogy Moldvában a várnagyok kezdetétől végig igen előkelő helyet foglaltak el.¹

Az oklevelek záradékai elárulják, hogy a fejedelem a XIV—XVI. században vándorolt különböző birtokai, várai, városai közt. Az udvar sem volt állandó, urával együtt változtatta székhelyét. Állandó székhely tehát nem volt, azonban a sok közül időnként kiemelkedett egy, amelyet az uralkodó különösen kedvelt. Ilyen volt Havaselvén a XIV. század derekán Curtea-de-Argeş, később Târgovişte, még később — amint a szervezés az ország szélső területei felé húzódtott, másrészt a török befolyás megerősödött — Bucureşti. Moldvában a XV. század folyamán kiemelkedő helyet foglalt el Suceava; Nagy István legtöbb oklevele innen kelt, legtöbbet itt tartózkodott, s ennek következtében ezt kezdték főszékhelynek tekinteni. A krónikák mindig Suceavát értik, amikor leírják, hogy a vajda győzelmei után „székhelyére“ (vă nastolnăi svoi grad) tért. Azonban sok más székhelyet ismerünk; az első, Moldvabánya már letűnt, de fontos maradt Hârlău, Vashuiu, Iaşi, Bacău stb. A középkor végén a főszékhely mégis kezd már bizonyos fontosságra jutni, a vajdák rendszeren ide vonulnak, mint utolsó védelmi pontra. Nagy István csak akkor állt csatát a veszedelmes ellenfelekkel: Mátyás királlyal, vagy a szultánnal, amikor már Suceavát fenyegették. A havaselveiek hasonlóan cselekedtek; amikor Nagy István 1473-ban tönkreverte Szép Radut, a bistriţai krónika különösen kiemeli, hogy elfoglalta ellensége székhelyét is, ahol az családját és kincseit, ruháit, zászlóit őrizte.²

Az udvartartás szervezetéről nem sokat tudunk, a XVII—XVIII. századi adatokat itt nem használhatjuk, minthogy a korai társadalom legtöbb hatásnak, változásnak kitett része éppen az udvar. Ha életéről mégis képet akarunk

¹ 1387: Costăchescu: Doc. mold. II. 601. l. — A középkori tisztségekre általában ld. Giurescu: Noi contribuţiuni la studiul marilor dregătorii în secolele XIV. şi XV. (Bucureşti 1925) és Contribuţiuni la studiul marilor dregătorii în secolele XIV. şi XV. (Vălenii-de-Munte 1926), egyes magyar elemekre v. ö. Tremblé i. tanulmányának megfelelő részeit, Ungarische Jahrbücher IX. 277. s. köv. l. — Az újkori hivatalfejlődésre ld. Filitti i. m., a moldvai várnagyokra uo. 12—13. l.

² Székhelyekre ld. Giurescu: Ist. Rom. II/1. 360. s. köv. l. forrásidézeteinket Bogdan: Vechile cronice moldovenesci până la Ūrechia (Bucureşti 1891), 146. l. stb., ill. Vlădescu: Letopiseţul dela Bistriţa şi letopiseţul dela Putna (Bucureşti é. n.), 120. l.

szerezni, akkor meg kell elégednünk azokkal a szűkös adatokkal, amelyeket az egykorú források nyújtanak. Jó hasznunkra van a már említett bistriței krónika, amely eredetében valószínűleg XV. századi udvari feljegyzésekre nyúlik vissza, a század második felét már aránylag részletesen tárgyalja s minden szűkszávúságában is érdekes adatokat tartalmaz az udvar életéről. E szerint Nagy István minden diadalát nagyszabású ünnepséggel ülte meg. Chilia elfoglalása után három napig ott maradt „dícsérve az Uristent“, azután seregével hazatért székvárosába és elrendelte az összes papoknak, hogy mondjanak köszönetet ezért az égi adományért. Cursul Apei-i győzelmét hasonlóan ünnepelte, utána nagy vigasságot rendezvén „mitropolitái és vitézei“ részére. A vasluiui nagy törökverés után bevonulásakor a klérus teljes díszben köszöntötte, „kezőkben a szent evangéliummal dícsérve az Urat ezért az ajándékáért s éltetve a fejedelmet“. István viszont nagy vendégséget rendezett mitropolitái, vitézei és összes nagy és kis bojárai részére, sok adományt osztva egész seregének. Ünnepi alkalmakkor tehát, néhány nap tartamára mozgalmas események színhelye volt az udvar. A klérus előkelő szerepet játszott s a világi társadalomból kiemelkednek egyes elemek, amelyek az udvarral közelebbi kapcsolatban állanak, mint a katonáskodó közsabadok tömege. Látjuk, hogy a vajda kiemeli seregéből a bojárokat és a vitézeket. Különösen az utóbbiak álltak közel hozzá, ezek állandóan szerepelnek. Az 1476-i elvesztett rásboeni ütközet után, amelyet István nem teljes haderejével, hanem „udvarával“ (con la mia corte) vívott, a krónika az elesett bojárokat és vitézeket siratja. Ezekből telt ki tehát a tágabban értett fejedelmi udvar, de természetesen nem tartózkodtak ott állandóan. Nagy István az ünnepségek után „becsülettel hazaengedte őket, hogy dícsérjék az Urat a történteikért“.¹

Ami mármost az udvar életformáit illeti, rögtön szemünkbe ötlik a klérus nagy fontossága s az a mély vallásosság, ami az ünnepségek egész menetét átszövi. A vajda minden győzelmet az Úrnak köszön, serege az Istent dicséri. A vendégségeken elsők a főpapok s a kolostoralapító oklevelek viszonylag nagy számából megállapíthatjuk, hogy a XV. században s attól kezdve növekvő arányban, a vajdák s a nagyurak vetélkedtek kolostorok alapításában és egyházak

¹ A forrásadatokat ld. Vlădescu i. kiadv. 117., 120., 123., 122. és 124. l. A rásboeni kisebb seregre v. ö. Elekes: Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király (Budapest 1937), 273. l. jz.

segélyezésében. Azonban helytelen volna azt hinnünk, hogy a vajdai udvar élete a középkorban tisztán vallásos színezetű volt, vagy akárcsak azt, hogy az ortodoxizmus ekkor már úgy átszötte szellemi szálaival, mint később. Bár a románság hitvilágában kétségkívül régebbre nyúló gyökerei voltak, magasabb szervezete csak a középkor végén forrt ki. Az egyházak és kolostorok szervezése a XIV—XV. században megerősödő balkáni hatásokkal kapcsolatos s így a középkori ortodoxizmus még aligha fejtett ki olyan hatást, amely a vajdaságok életét minden vonatkozásban magához láncolta volna. Az udvar világi életének korai képét vizsgálva, legtöbbször hasznát az argeși udvar húszegynéhány éve feltárt régészeti leleteinek vesszük, amelyek a XIV. század második feléből csaknem kerek képet adnak a havaselvi vajdák s szűkebb környezetük életformáiról és eszményeiről.

Az argeși udvar építését talán már I. Basaraba megkezdte, de csak negyedik utóda, I. Radu fejezte be. Az udvar azonban már korábban lakható volt, I. Vladislav egyik oklevele 1372-ben „in Argios in nostra residentia” kelt. Itt is temetkezett s ezt a példáját több utóda követte hozzátartozóival együtt. A székesegyházban megtalálták s meglepően jó állapotban feltárták sírjaikat. A leletek annak idején nagy érdeklődést keltettek külföldi szakkörökben, bennünket különösen érdekelnek, mert csaknem teljes egészükben az egykorú nyugati lovagudvarok világára vallanak. A vajdákat nagy gonddal, fejedelmi pompával temették, sírjuk kőszarkofág, belül vörösré festve. Öltözetük a kor lovagi divatjához alkalmazkodott. I. Radu például arany gombsorral kapcsolt, gyönggyel varrott, combközépig érő bíbortunikát viselt; ruházatának egyéb darabjai tönkrementek, de ábrázolásaival egybevetve így is elárulják, hogy szintén a XIV. századi Európa lovagi díszének jellegzetes darabjai voltak. Egyik gyűrűjébe gót betűkkel az angyali üdvözlés kezdőszavait vésték, a másikat bizonyos Alexander magister készítette s latinul írta rá Lukács evangéliumának egy részletét. A többi sírlelet ugyanerre a kultúrvilágra utal, elárulván, hogy a nyugatias lovagi életformák utat találtak Argeș előkelőihöz, nemcsak magukhoz a vajdákhöz, hanem szűkebb környezetükhöz is. Az egyik sír ifjú lakóját ráfestették a templom közeli oszlopára. Nem volt a vajdacsalád tagja — sírjából hiányzik a jellegzetes diadém —, mégis éppen úgy nyugatias öltözetet visel, mint I. Radu, oldalán kétkezes kardot, lábánál pedig tornajeles pajzsot tart. Nem gondolhatunk arra, hogy ezeket az apró, de fontos jeleket magyarországi művész keze, megszokásból csempészte volna a képre, mert a fal-

festés inkább bizánci jellegű, másrészt az, amit elárul, egyezik a leletekből és más forrásokból levonható tanulságokkal.¹

Az argeşi leletek, mint ismertetőjük, V. Draghiceanu helyesen összegezte, arra vallanak, hogy az Anjouk lovagi udvarának életformái kisugároztak a szomszédos vajdaság területére. Az argeşiak nyugatias műveltségének magyar forrására több utalást találunk. Elsősorban már a leleteken lépten-nyomon szerepel a XIV. századi havaselvi vajdák címere, benne a hűbéri függés jeleként felvett magyar országpajzs. Világos, hogy a magyar hűbéresség volt az a szűrő, amelyen keresztül a nyugatias életformák eljutottak a vajdákhoz és szűkebb környezetükhöz. Az egyes öltözetrészek eredete is erre mutat. Az ékszerfélék például egyesek szerint erdélyi, mások szerint északolasz mesterek magyarországi közvetítéssel idekerült gyártmányai. Az egyik vajdarokon, Nan Udobă gyűrűjének „Hilf Ghot“ felirata mindenesetre inkább az előbbi megoldást sugallja. A vajdák argeşi lakóházának gótíves ablak- és ajtónyílásai szintén erdélyi mesterek kezére, vagy legalább hatására vallanak. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezekben a voltaképen külső jelenségekben nem szabad futó divathatásokat látnunk, a XIV. századi Havaselvének az a legelőkelőbb rétege, amelyet a sírleletekből megismerünk, életében és halálában olyannak akart látszani, mint a magyarországi lovagok. I. Radu saját alakját vésette egyik pénzére, lovagi díszben, kezében a hűbéres fejedelem jelével, a lándzsával. Utódaiban is megmaradt az a törekvés, hogy a magyar előkelőkhöz hasonlítsanak, Mircea és fia Mihail képét az általuk emelt Cozia kolostor egyik freskója szintén nyugatias öltözékben ábrázolja, noha maga a kép bizánci-naturális festőkézre vall. Ez a nyugatias öltözetű ábrázolás aztán hagyománnyá lett a vajdánál.² Tudjuk, hogy a vajdák kapcsolatai a XV. században sem szakadtak meg a magyar lovagi étellel, Vlad Dracul például Zsigmond Sárkány-rendjének tagja volt. De rajta kívül sok más vajda és előkelő akadt, akinek hosszú magyarországi tartózkodása, vagy éppen itteni nevelkedése alatt csaknem ugyanolyan alkalma volt elsajátítani a magyaros életformákat, mint akármelyik magyar úrnak. Azonban ismételjük, mindez csak egy viszonylag szűk, sőt idővel egyre jobban

¹ Az argeşi leletekre ld. Draghiceanu: Curtea domnească din Argeş. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, a. X—XVI. (Bucureşti) 1923, 27., 46., 52., 59., 63., 65., 68—69., 57. l. stb.

² Ld. Moisil: Monetele lui Radu I. Basarab. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, a. X—XVI. (Bucureşti) 1923, 129., 132. l.

szűkülő csoportra áll. Túlzás azt állítani, hogy az argeşi sírok lakóinak lovagi dísze a XIV. századi román bojárok öltözetével azonos, vagy éppen azt, hogy „a román állam és társadalom a XIV. században az Anjouk Magyarországnak képére szerveződött . . . . Tehát volt benne hűbériség és lovagság, . . . amit a balkáni országok nem ismertek”.¹ Bár a magyar hatások valóban alapvetőek voltak s településtől írásszervezetig jelentősen befolyásolták a korai román fejlődést, hűbériséget és lovagságot nem hoztak létre. Brocquière, aki Zsigmond korában utazott át Havaselvén, úgy találta, hogy Magyarországon túl nincs se lovagság, se lovagi élet. Az a réteg, amelyet a magyar lovagudvar életformái maguk felé hajlítottak, túlságosan vékony volt ahhoz, hogy megfelelő környezetet tudott volna kialakítani.

A magyar lovagudvar hatása tehát nem ért le a vajdasági társadalomba, legalább formáinak teljességében nem. Az udvar életében azonban megnyilvánult, sőt szervezeti vonatkozásban is jelentősnek bizonyult. Moldvában Nagy István környezetében láttunk egy társadalomcsoportot, amelyet magyarosan vitéznek (viteaz) neveztek. Ezek, amennyire a forrásokból meghatározhatjuk, nagyjából a mi „aulae miles”-eink megfelelői voltak. A XV. század második felében egységes csoportot képeztek a vajda körül, számukat csak a vajda gyarapíthatta, az új tagokat ünnepségek keretében maga avatta fel. Sajnos, ennek az eljárásnak részleteiről nem, csak tényéről tájékoztat a bistriai krónika, amidőn leírja István 1481-i havaselvi győzelmét. Ezt követően a vajda megrendezte a szokásos ünnepséget a klérus, az előkelők és a sereg részvételével s ennek egyik pontjaként „sokakat vitézzé tett”, majd gazdag ajándékokat osztott szét bojárjai, vitézei és összes harcosai közt.² A vitézeket tehát mind a bojároktól, mind a többi katonáskodó elemektől megkülönböztették, rendbe tömörítették, amelybe a vajda lovagavatásra emlékeztető külsőségek közt emelhetett új tagokat. A vitézek szoros kapcsolatban álltak urukkal s tekintélyes helyzetbe jutottak. Hú szolgálataikat számos oklevél tanúsága szerint „in perpetuum”, örökreszóló — a moldvai oklevelekben magyar eredetű szóval „uric” — birtokadományokkal jutalmazták. Soraikban magyaros nevű, vagy magyar rokonságú egyéneket találunk, így például

¹ Moisil ill. Draghiceanu nézete, i. h. 129., 57. l. — Dracula és társaira v. ö. A magyar-román viszony a Hunyadiak korában c. tanulm. megfelelő részeit, Mátyás-Emlékkönyv (szerk. Lukinich I. Budapest 1940), I. 187. l. stb.

² Vlădescu i. m. 124. l.

a hatalmas Dragoş viteaz rokonai közt Săcuianuokat látunk, akiknek neve székely kapcsolatot mutat, bár keresztneveik már elárulják a vajdasági környezet hatását.¹ A vitézek Moldvában igen korán feltűnnek, így már 1392-ben egy Iván vitéz, s később is sokkal számosabbak, mint Havaselvén. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy Moldva alapítói később szakadtak el a magyar határalakulatoktól, mint a másik vajdaság népe. Talán már Magyarországról magukkal hozták a vitézi fejlődés alapformáit, amelyek később, további magyar hatások alatt, a román talajban is gyökeret vertek. Havaselvén a vitézek talán nem tömörültek külön csoportba, de itt sem hiányoztak. A krónika kiemeli, hogy Nagy István említett 1481-i diadalmas hadjáratában havaselvi ellenfelének vitézeit és bojárjait mind leterítette. Mégis itt ritkábbak, s főleg egyes Magyarországon járt vajdák szegődött híveinek látszanak. Így Vlad Dracul kíséretében Magyarországon tűnik fel egy nevről ítélve alighanem magyar János lovag.²

A vitézek vajdasági szereplése magyaros életformák behatolását jelzi a vajdai udvarok szervezetébe. Treml Lajos egy többször idézett kitűnő munkájában magyar átvételek tekintélyes sorát állította össze a vajdaságok alapvetéskori okleveleinek fogalomkincséből. Ezek világosan mutatják, hogy az udvari élet szervezésében s az előkelő réteg gondolkodásában megindult egy folyamat, ami a XIV–XV. századi magyar udvar hűbéri-lovagi rendjéhez közelített, illetőleg azt utánozta.³ A vitézek milesi szolgálatait örökbirtokadománnyal jutalmazták s ezt magyar eredetű szóval uricnak, a hűség megszégését, a függési viszony jogtalan felbontását a mi okleveleink infidelitasának megfelelő magyar névvel hitlensügnak (a szlavón oklevelekben hitleanstvo, szintén korán, 1434-ben felbukkan), a szerződésszegőt hitlennek mondták. Ez alapvető fogalmak mellett még néhány későbbben felbukkanó, de tartalmilag erre a kultúrvilágra utaló kifejezés: țimeriu-címer, panțir-páncér stb. mutatja a magyar lovagkorból származó átvételek idővel ugyan elmosódott, de eredetileg erőteljes körvonalait. Mindezen nem csodálkozhatunk, hiszen tudjuk, hogy a vajdaságok előkelői a középkor végén igen élénk kapcsolatban álltak Magyarországgal. E kapcsolatok nyomán nagy részük többé-kevésbé jól megismerkedett a magyarországi viszonyokkal és gondolkodással.

¹ Costăchescu : Doc. mold. II. 152. s. köv. I.

² Mátyás-Emlékkönyv, I. 218. l. — A vitézekre v. ö. Treml i. m. Ungarische Jahrbücher IX. 277. l.

³ Ungarische Jahrbücher IX. 277. s. köv. I.

A középkorvégi vajdasági udvar tehát legalább egy jelentős részében magyar példákhoz illeszkedett. Ennek nyomát megtaláljuk szervezetében, magyaros fogalmak alatt rejtőző magyar jellegű intézményeiben. A tisztségek sorában magyar eredetű képződmények mutatkoznak (păharnic stb.), az alsóbb szervezetben hasonlóképen (vitézek, apródok). Az élet azonban a természetes szintkülönbséget leszámítva sem volt olyan, mint a magyar udvarban. Más lett az egyes onnan kölcsönzött formák helye, jelentősége. Például az „apródok“ a XV. században tekintélyes, meglelt emberek, akiket a nagybojárok módjára pánnak címeznek s akiknek a vajdák hűséges szolgálataik fejében már falvakat adományoznak.¹ Lehetséges, bár adat nincs rá, hogy az „apród“ eleinte lovaggá, vitézzé nevelkedő ifjút jelentett, de mint látjuk, már a fejlődés kezdetén más, eredeti helyétől erősen eltérő értelmet kapott. A magyar eredetű udvari formák már a középkori vajdaságban sajátos értelmet, új alakot öltöttek s később, a balkániság megerősödésével kapcsolatban egészen új tartalommal telítődtek. Az újkorban például az apródok elszaporodtak, de már nem mint udvari elemek, hanem főleg mint adószedéssel megbízott vajdai tisztviselők, ú. n. „aprozi de târg“.

Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a középkori vajdai udvarok világi szervezetében a magyaros mintájú elemek fontos szerepet játszottak. Az újkori fejlődés ezek eredeti értelmét jórészt elmosta. Hasonló jelenségeket később, a szélesebb rétegek vizsgálata során is fogunk látni, azok az elemek, amelyek eredeti helyzetüknél fogva némileg a mi familiaritásunkra emlékeztetnének, fokozatosan belesodrónak abba a hatalmas „szolgálattevő“, főleg adóztatási szervezetbe, amellyel a XVII—XVIII. századi vajdaság a társadalom egészét átszötte. Ebben is azt a nagy hullámvonalat látjuk érvényesülni, amelyre már a bevezetésben felhívtuk olvasónk figyelmét: az alapvetés kezdetén még igen fontos középeurópaias kultúrhatás fokozatosan háttérbe szorult az egyre jobban megerősödő Balkánnal szemben. Utóbbi már a középkorban is jelentős szerepet játszott az udvar életében, sajátos kettősségbe fonódott a magyaros-középeurópai jelenségekkel. Az argeşi ásatások a nyugatias életformára valló sírleletek mellett bizáncias falképeket és épüle-

¹ Pl. 1443-ban pan Duma aprod kap egy falut II. Istvántól (Costăchescu: Doc. mold. II. 131. s. köv. l.), 1449-ben pan Şendricu aprod előkelő helyen szerepel, Alexandrel vajda egy oklevelének tanúi közt (uo. 385. s. köv. l.) stb.

teket tártak fel, balkáni mesterek jellegzetes alkotásait. Az újkorban az udvar szervezete és élete egészen erre az útra tért, a bizánc-balkáni formák egyre tisztábban kiemelkedtek s ha akadt egy-két nyugati iskolákon nevelkedett, ottani életformákba beletanult előkelő, az élet egységes menetén nem tudott változtatni.

Az udvarfejlődés arról tanúskodik, hogy a vajdai hatalom mélyen belenyúlt a társadalom szervezésébe, mint láttuk és látni fogjuk, jelentős szerepe volt egyes csoportok helyzetének változásaiban. Ezzel a szervezéssel, különösen a tisztségviselő elemek kiemelkedésével kapcsolatban felvetődhet az a kérdés, hogy nem fejlődött-e itt is valami olyan szerv, amely az uralkodó mellett fokozatosan intézményessé váló részt kapott volna az ország ügyeinek vezetésében. Középeurópai analógiákból indulva, elsősorban a vajdai tanácsra gondolhatnánk. Látjuk, hogy a vajdák középkori okleveleik magyaros záradékában mindig megemlítik bojárjaik hitét, sőt olykor egyes fontos intézkedéseket az ő megerősítő jóváhagyásukkal adnak ki. Főleg XV. századi hűségnyilatkozatokban látunk ilyesmit s joggal gondolhatunk arra, hogy az előkelők megerősítő nyilatkozata nem annyira a vajdaság benső rendjéből, mint inkább a hűséget vevő államok, Magyar- és Lengyelország akkori szervezetének kívánalmából következett. A belső oklevelek záradékában azok az előkelők szerepeltek, akik éppen az udvarban tartózkodtak, a XVI. században következetesebben, csak a főtisztek. Ezekből alakult ki a legkörülhatároltabb egység, a szűkebb tanács, azonban ez teljesen a vajdától függött, aki a tiszteket tetszése tartamára nevezte ki, többnyire családjá tagjaiból s legközvetlenebb híveiből. Trónváltások esetén a tisztikar nagy része rendszerint teljesen átcserelődött s mivel a vajdai örökösödés rendje sem volt tiszta, a tanácstagok helyzetének biztosítására nem volt mód. Ilyen körülmények közt természetesen arról sem lehetett szó, hogy az uralkodó politikai felelősségének egy részét áthárítsa országa előkelőire, amint Középeurópában történt. Mindössze annyit figyelhetünk meg, hogy egyes családok a középkor végétől kezdve, sorozatos birtokgyűjtések révén egyre nagyobb hatalomra tettek szert, a trónigénylők körül pártokba tömörültek s erejükkel viszály esetén komolyan kellett számolni. Szerepük azonban sohasem jutott intézményes formáig. Az ország irányításának minden szála a vajda kezében futott össze, a XVI. században a tanács még teljes politikai tájékozatlanság képét mutatja. Jellemző példaként említjük, hogy a moldvaiak meggyilkolták egy kellemetlen vajdájukat s tettüket azzal

igyekeztek indokolni a lengyel király előtt, hogy az nem is volt igazi uralkodó, mert a szultán egy törököt bujtatott az ő ruháikba s ők elfogadták, gondolván, hogy közülük való; igaz, hogy egy cigányt vagy egy arabot is elfogadtak volna, csakhogy békén lehessenek.¹

A fejlődés központi elemeiről a szélesebb rétegekre fordítva figyelmünket, egyre nehezebb dolgunk lesz. A korai állapotokról alig szólnak a források, az alacsonyabb elemek helyzetéről később is keveset. A román irodalom az adatok hézagait nem tudja ellenmondások nélkül kitölteni. Ennek okát főleg a szemlélet statikus voltában látjuk, abban, hogy kialakult réteggként kezelik a fiatalosan kiforratlan, mozgásban lévő társadalom egyes elemeit, amelyek pedig fejlődésük során azonos név alatt más-más helyet foglaltak el s megállapodott formáig korszakunk vége felé is csak részben jutottak.

A román társadalom kezdetben kis közösségeket alkotott, egyes sejtjeinek főnökét, mint tudjuk, kenéznek hívták. Ezt a sejtszerű társadalmat tulajdonképen csak a XIV. században kialakuló vajdaságok fogták egységbe, egyes részeiben azonban már korábban megindult a magasabb csoportosulás. Több kis sejt tömörülése kis vajdaságokat hozott létre, mint az 1247-i szörényi oklevélben láttuk. Azonkívül az egyes elemi alakulatok fölé talán már a vándorlás közben, de a Dunától északra mindenesetre elég jelentős úri vezetőréteg rakódott, az előkelők, a bojárok őse, amely a település során mint „maiores terrae“, s hovatovább mint birtokos úri elem jelentkezett az alatta álló néppel szemben. E fejlődés kezdete bizonyos osztódásban mutatkozik, amit a XIV–XV. századi oklevelekből elég jól érzékelhetünk.

I. Vladislav havaselvi vajda 1368-ban a brassai kereskedők privilégiuma ügyében rendeletet intézett országa népéhez, azaz „vobis . . . comitibus, castellanis, iudicibus, tributariis officialibus et cuiusvis status hominibus in terra nostra transalpina constitutis“. Ebben az oklevélben a korai vajdaság hivatalrendje tárul elénk, a társadalom zömének tagozása azonban rejtve marad a „bármilyen rendű emberek“ nagy gyűjtőfogalmában. A következő évszázad elején már ez is megvilágosodik. I. Mircea oklevélben biztosította Cozia kolostort, hogy azokat, akik adományt tesznek részére, senki nem fogja ebben gátolni, „se bojár, se fejedelmi szolga, se

¹ Iorga : *Serisori de boieri* (Vălenii-de-Munte 1912), 18. s. köv. l.—Ezeket az államélettel kapcsolatos jelenségeket más alkalommal bővebben tárgyaljuk.

kenéz, se másféle ember, úgynevezett sirak“. Fia, Mihail 1418-ban megerősítette ezt az oklevelet s megismételte a felsorolást, bár némileg változott rendben: fejedelmi szolga, boljarin, kenéz és alacsonyabb sorú ember, úgynevezett sirak. Négy csoport tűnik tehát elő, az egyik, a „szolga“ fejedelem környezetét, tisztjeit jelenti, a szerb veliki sluga s a mi régi jobbágynak miniser regis értelmében. A másik három szélesebb rétegeket jelöl, nagyjából az egész szabad társadalmat, benne az előkelőket, a kis sejtek vezetőit, s az „alacsonyabb sorsú“ sirakokat, magyarul szegényeket (rom.: sărac). A XV. században ez a hármastagozás érvényesül, Szép Radu egy 1465-i rendeletében bojárokhoz, kenézekhez, szegényekhez szól. Olykor más névvel jelölték őket. Nagy István például 1481-ben egy havaselvi trónkövetelő érdekében lázadásra bujtotta Brăila s más határmenti kerületek „összes nagy és kis bojárjait, judeiteit és szegényeit“. Levelére „az összes bojárok, kenézek és vlachok“ válaszoltak, s ajánlatát elutasítván, megfenyegették, hogy ha uruknak nem hagy békét, „egy szálig“ felkelnek ellene.¹ Ezekből a forrásokból igen sokat látunk. Tisztán áll előttünk a középkorvégi román társadalom hármastagozata. Másrészt úgy tetszik, hogy a fejedelmi szolgák csoportja beleolvadt az előkelők rétegébe. viszont már ez utóbbi is bizonyos osztódásnak indult: a szabad derekán kezdik megkülönböztetni a nagy és kis bojárokat. A közszabadok kis sejtjeinek vezetői réteggént szerepelnek, de az alattuk meghúzódó „szegények“, közaláhok tömegével együtt személyükre szabadon élnek, hiszen legalább védelmi háborúban katonai szolgálatot teljesítenek. Valóban ezeknek az alsó elemeknek megkötése — mint még rátérünk — csak a vajdasági település XV. századi kimélyülésével kezdődött s a következő századokban fejeződött be. Személyes rabok korábban is voltak, de főleg cigányok (és Moldvában tatárok); ezek a román jobbágysággal még a XVII. században sem mosódtak össze.

A főtagozáson belül az egyes csoportok helye és összetétele meglehetősen bizonytalan, éppen a fejlődő társadalom folytonos változásai miatt. Az irodalom meglehetősen zavaros képet ad róluk, ennél fogva szükséges, hogy a problémák megvilágítása céljából külön-külön foglalkozzunk velük. Amyit láttunk, hogy a források a társadalom legelőkelőbb elemét bojárnak nevezik. Ezt a kifejezést az újkorban gyakran

¹ Vladislav oklevelét ld. Hurmuzaki: Documente, I/2. 145. l., a többi együtt Rosetti: Despre originea și transformările clasei stăpânitoare, 152–153. l.

találjuk vajdai tiszt értelemben, az oklevelek ekkor bojárokról és szolgálattelvőkről szólva, nagy- és kishivatalnokokat értenek. Ekkor a főtisztok a vajdai tanács tagjai, s a bojár szó korán előfordul tanácsúr jelentéssel; II. Dan vajda 1427–1431 közt megígéri a brassai kereskedőknek, hogy „előtte és bojárjai előtt” igazságot fognak kapni, ha valami panaszkodásuk volna. Pár évvel később Nagy István egy falut kivesz a bojárok, a suceavai starosták s a suceavai és sireti szoltuzok alól. Utóbbiak helyi hatóságok lévén, joggal gondolhatunk arra, hogy a bojár szóval a főtisztokat akarták jelölni, annyival is inkább, mert más hasonló esetben a pánok és ureadnicok hatóságát szokás említeni. Éppen ezért sok író a vajdai udvarban keresi a bojárság eredetét, kétséggkívül helytelenül. Bár a központi udvari szervezés hatott a bojárság fejlődésére, eredetét már csak azért sem érinthette, mert nyilván fiatalabb nála. A bojár a középkorban semmiesetre sem jelentett csak tisztelet, korán előfordul jóval tágabb értelemben. Egy leírás szerint például Nagy István vajdát kolomeiai hűségesküjére harcosai követték, moldvai nyelven bojárok; mindegyiküket egy-egy híve kísérte. Ilyenformán ott voltak mindazok, akiknek Moldvában ősidőktől fogva birtokuk van, s a többi udvari előkelők. Eszerint a moldvai bojár a XV. században előkelő harcos, aki kísérőt tart, régóta birtokos vagy udvari tiszt. Az utóbbi jelentés nyilván fiatalabb, a korai oklevelek még megkülönböztetik a bojár és főtsist fogalmát. Mircea és Mihail említett coziai oklevelében *boljarin és sluga* fordul elő, latin iratokban „*proceres et consiliarii*” illetőleg „*consiliarii et boyari*”.¹

Mindezek után azt hisszük, helyesen jártunk el, amikor a bojárság eredetét a vándorló románságra ráakódó, túlnyomórészt idegen úri elembe kerestük. A középkorban ezt nevezték bulgár eredetű szóval bojárnak, előkelőnek. Állapotuk egyik legrégebb kritériuma harcos mivoltuk. Nemcsak a védelmi háborúkban, az általános szabadfölkelés során katonáskodtak, hanem külföldre is elkísérték a vajdát. Másrészt a megtelepülésben nyilván elől jártak, hiszen más vándortársadalmakból is először a módosabb, előkelő elem csapódik ki, az hajlamos leginkább a helybenmaradásra. Így mint ősfoglalók, egy részük már akkor birtokos volt s földesúrnak számított, amikor a románság zöme még megkötetlenül imbolygott az első szállások körül. Ez a települést kimélyülését jelző XV. századi birtokképződés idején vált

¹ Adatok: Giurescu: *Noi contribuțiuni*, 5–6. l., Filitti: *Despre vechea organizare administrativă*, 10–11. l.

jelentőssé, amikor a föld fontosságának megnövekedésével a régi birtoklás is az előkelőség jelei közé került. A kolomeiai eskü leírója már ezzel is számolt. E régi előkelők mellett a vajdai udvar szervezése során mind nagyobb szerepet kezdett játszani a vajda szűkebb környezete, személyes híveinek csoportja. Ezek a „fejedelmi szolgák“ eleinte hátrább álltak a rangsorban, mint az igazi bojárok, az előkelőség alapja az első oklevelek idejében még nem a tisztség. Erre vall, hogy a tanuk névsorában a főtiszteket gyakran tisztség nélküli egyének előzik meg. Bár Giurescu kimutatta, hogy néha ezek korábbi tisztségviselők, az, hogy rangjukat megemlíteni sem tartják szükségesnek, világosan megmutatja, hogy azt személyi súlyuk mellett nem is érezték fontosnak. Később azonban megnőtt az udvar tekintélye, s a szolgák megelőzték a bojárokat; szimbólumnak tekinthetjük, hogy míg Mircea idézett oklevelében a boljarint említi első helyen, fia Mihail már a slugát. Ezzel kapcsolatban a XVI. századi záradékokból lassan eltűnnek a tisztségtelen elemek s mindenkinél gondosan jelzik letett hivatalát is.¹

Ezzel a folyamattal párhuzamosan elmosódott a bojári és fejedelmi szolgai elemek régi különbsége, a XV. századi oklevelekben már az utóbbiakat is bojárnak nevezik. Sőt a nyugati fejlődésekkel analóg módon ők emelkedtek a társadalom csúcsára. A tisztek kapták a legtöbb adományt, már a XV. században megkezdik kiépíteni birtokaikat, különösen trónharcok idején rohamosan gyarapodtak, s egyikük-másikuk családja a XVI—XVII. századra már hatalmas birtoktestek ura volt, amelyek szétszórtságuk ellenére is jelentős hatalmat adtak.² E nagy családok erőteljesen belenyúlhattak a vajdaság ügyeibe, így Havaselvén a Buzestik Vitéz Mihály idejében. Nyilván a hozzájuk hasonlókat illetve a XVII. században az a „bojári“ jog, hogy a vornic bíraskodása alól kivonva magukat, egyenesen a vajda elé kerülhettek.³

A vajdasági előkelő réteg tehát az alapvetés korában bizonyos változásokon ment át. Az első szolgacsoport a fejedelemmel való kapcsolatairól révén kiemelkedett a bojárság csúcsára. Ezzel párhuzamosan a bojárság régibb elemei ősi birtokuk fokozatos elaprózásával mindinkább lesüllyedtek, törpebirtokos, paraszti életszintű közszabaddá váltak. Az újabb korban néhol egész falvak hemzsegnek a bennük élő

¹ A tisztség nélküli bojárokról v. ö. Giurescu i. m. 27—29., ill. Filitti i. m. 11. l.

² Moldvából érdekes összeállítást közöl Rosetti: Despre originea și transformările clasei stăpânitoare, 181—182. l. jz.

³ Giurescu: Noi contribuțiuni, 9. l.

bojároktól, a muşcel-megyei Groşani faluban egyízben például tízenkét bojár, csupa ottani megyés szerepel esküdtként. Ismeretes, hogy a fogaraszöldi bojárok is alig különböztek a Magyarország más részein feltűnő kenézektől, éppen csak kiváltságaik óvták meg őket valamelyest a teljes lesüllyedéstől. Hasonló sors érte Moldva foglalóinak egy részét, a máramarosi eredetű „nemes” családokat, melyeknek leszármazottai, amikor az újkori forrásokban elének tűnnek, már paraszttá süllyedtek, bár nemesi nevük mellett némi kiváltságokat még akkor is őriztek. Ilyen nagyméretű átcserelődés egyébként később is történt a vajdaságok előkelő rétegében, a fanarióta térhódítás során.¹

A XV. századi oklevelek a bojárok alatt külön réteggként említik a kenézeket. Társadalmi helyzetükre nézve a vélemények erősen megoszlanak. Akadtak, akik azt szerették volna hinni, hogy ősi szabad községek választott bírái voltak; tisztségük örökletessége ezt eleve kizárja. Legalaposabb kutatójuk, Bogdan szerint a cätunok főnökéből fejlődtek idővel falusi bíróvá, de a szabad birtokos bojárok közé sohasem emelkedtek. Ezzel szemben Rosetti úgy véli, hogy a középkori birtokosréteg javarésze éppen kenézekből került ki.²

Kétségtelen annyi, hogy a kenéz eleinte a társadalom kis sejtjének, az elemi közösségeknek vezetője volt. Már ebben a minőségében lehetett önálló, s lehetett másvalakinek alárendeltje. A település során pedig különféle lehetőségek kínálkoztak akár arra, hogy birtokos úr, akár arra, hogy jobbágyközség bírása felé fejlődjék. Így, azt hisszük, nem volna helyes élesen szembeállítanunk a két kiváló kutató véleményét, minthogy a kenézi fejlődés más-más részében mindkettő megállja a helyét. Nagyon valószínű, hogy az uratlanul és korán szállást foglaló kenézek birtokossá emelkedtek. Minden esetre kétségtelen, hogy a kenéz szónak a XV. század elején volt egy ilyen „birtokos” jelentése is: I. Mircea egy alkalommal arról nyugtatja meg Tismana kolostort, hogy a neki adott falvakat nem fogja (visszavenni és) bojár, vagy kenéz birtokába adni.³ A kenéz tehát a XV. század elején lehetett birtokos úr s ez az értelem még az újkorban is visszacseng, amikor maga a kenéz szó már nem használatos, de

¹ Az átcserelődésre ld. Rosetti i. m. 183. l. — Groşani: Giurescu: Ist. Rom. II/1. 349. l. — A nemesek: Iorga: Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe (Paris 1929), 125. l.

² Bogdan: Despre cneji români. Analele Academiei Române Mem. Şeşt. Ist. ser. II. tom. XXVI. (1903--1904), Rosetti: Despre originea şi transformările clasei stăpânitoare.

³ Rosetti i. m. 152. l.

nőnemű formája „cneaghina“ még mindig, csaknem napjainkig úrnőt jelent.

Ezzel szemben már a XV. század közepén látunk kenézeket, akik községük szegényeivel együtt adót fizetnek, ami egy évszázad múltán külön adónemmé állandósult bir knezstvo néven.¹ Ezek már aligha emelkedtek úrrá, megmaradtak falusi bírónak. Legelőnyösebb helyzetben nyilván azok voltak köztük, akik fejedelmi birtokon helyezkedtek el, azonban ezek is olyanforma szolgáltatásokkal tartoztak, mint a mi egyházi birtokaink kenézei. Vlad Călugăr vajda 1487-ben bizonyos elhalt kenézek hagyatékából egy-egy lovat vesz, ami teljesen megfelel a magyarországiak in signum dominii kötelezettségének.² A középkorvégi-újkorleji birtokadományok révén tömegesen kerültek magánkézre. A vajdák gyakran adományoznak olyan birtokot, ahol X. Y. volt, sőt ahol az adomány idejében X. Y. a kenéz. Ezt természetesen nem magyarázhatjuk úgy, mint Rosetti próbálta, hogy az írnok nem volt tisztában a szavak jelentésével.³ Annak a folyamatnak egyik állomását kell itt látnunk, amelynek során, kapcsolatban a társadalom helyhezköttódésének s a birtokképzésnek kimélyülésével, a közsabadok egy tekintélyes része vezetőivel együtt jobbággyá süllyedt.

Röviden összefogva, a kenéz szó a középkor végén sok mindent takart. A megköttódés útján kezdeti osztódás állapotában levő társadalom középelemei több irányban fejlődhettek. Egy részük úrrá emelkedett, a másik eltűnt a következő évszázadban kialakuló jobbágyság tömegében. Az ősi névvel való kapcsolatát új helyzete folytán lassan mindkettő elvesztette, csak egy harmadik csoport őrizte meg, amelynek birtoklása nem emelkedett úri magasságba, de nem is süllyedt személyi megköttetésű jobbágyságig, hanem sorozatos aprózással adófizető, de személyileg szabad kisbirtokossághoz vezetett. Az újkorban ennél fogva a „kenézi birtoklás“ nagyjából személyileg szabad, részes közbirtokosokat jelöl, a személyükben megköttött jobbágyokkal szembeállítva ugyanazt, amit a részes, vagy a județ kifejezés, egyébként a nyelvhasználatból fokozatosan kiszorul. Minthogy legtartósabbnak ez a „személyileg szabad birtokos“ értelme maradt meg, a falusi bíró jelentés helyettesítésére a XVI. században, a jobbágyság kialakulásával párhuzamosan más kifejezések terjedtek el: Moldvában a vătăman, Havaselnén a magyar

¹ Bogdan i. m. 35. l.

² Bogdan i. m. 35. l.

³ Rosetti i. m. 174. l.

eredetű párcálab, amely eddig — régi várnagyi jelentésétől — szintén hatalmas utat járhatott be.

Összegezve az eddig elmondottakat, az derül ki, hogy a középkorvégi román társadalom a korai osztódás forrongó állapotában volt, amelyből körülhatároltabb formák csak az újkor elején kezdenek kibontakozni. A szabadok tömegéből már a középkor végén kiemelkedtek egyes kiváltságos csoportok, de ezek még nem különültek el élesen, körvonalaik is csak akkor tisztábbak, ha, mint a moldvai vitézek, a vajdával álltak közvetlen kapcsolatban. A XVI. században az elkülönülés már jobban érvényesül, s jól megfigyelhető például a hadszervezet fejlődésében. A román irodalom szerint eleinte minden szabad katonaköteles volt, s valóban úgy láttuk, hogy a brailai közoláhok „egy szálíg” fel akartak kelni az országukat, illetőleg urukat fenyegető moldvai vajda ellen. Ez az általános szabadfölkelés adta a középkori velika vojskát, a nagy hadsereget, amely természetesen csak védelmi célokra vált be, hosszabb s főleg támadó műveletekre nem használhatták. A társadalom megkötődése során egyre ritkábban alkalmazták, a vajdai haderő lelke már a középkorban is egy szűkebb csoport, amelyben — mint Räsboeninél — a bojárok és a vajdai vitézek küzdöttek. Az újkorban a hadviselés jórészt zsoldosokra hárult, de mellettük a társadalom is szerepet kapott. Az udvari katonaelemek köré újabbak rakódtak, a közszabadok süllyedő tömegéből kiemelt, részben kiváltságolt, kondíciós csoportok, a curteni, a roşii, s a szolgálatteljáró-slujitorok különböző rétegei, akik többkevesebb kedvezmény fejében a vajda, vagy egyes főtiszték zászlója alatt katonai szolgálatot teljesítettek. Ugyanakkor a régi közfölkelés eltűnik, a szabadok egy tekintélyes része elvesztette korábbi személyes szabadságát, s a többi is menekülni akart a katonáskodás terhéértől. Volt, aki ezért földjét is feláldozta.¹

Az újkori fejlődésben a középkori szabadok lesüllyedt és felemelkedett része közt számos kisebb-nagyobb csoport képezett átmenetet. A birtokaprózódás termelt ki egy sajátos réteget, amely az újkoreleji társadalomban még igen jelentős szerepet játszott. Tagjait eredetük vagy helyzetük különböző vonatkozásai szerint számos névvel illették, —

¹ A hadügy fejlődésére ld. Rosetti: *Essais sur l'art militaire des Roumains* (Bucureşti 1935). Katonásgtól vonakodó újkori szabadokra: Iorga: *Anciens documents de droit roumain*, I. 104. l. (Valaki a XVII. század elején mentességet szeretne, mert szegény, s felajánlja birtokát Iordache postelniénak, hogy ezt kijárja.)

răzeș, megiaș, moșnean, județ, stb. — legáltalánosabb ezek közül a magyar eredetű részes, ami tulajdonképpen inkább életformát, birtoklási módot jelöl. A szabad birtokközösség tagjait nevezték így, s ez az értelem a legújabb korig megmaradt. Iordachi Murgulețnak egy 1820-ban írt leveléből látjuk ezt, amelyben egyik rokonának szemére veti, hogy miután nem tudtak részes módra — răzeșește — élni, kénytelenek voltak bojár módra megosztani birtokukat.¹ A részes kifejezés korai feltűnése — Costăchescu például már 1447-ből közli egy oklevél regestáját a târzienii răzeșekről² — arra vall, hogy ez életforma magyar kezdeményezői, mint különben a magyar elemeknek a településben játszott szerepével kapcsolatban már utaltunk rá, korán gyökeret vertek román földön. Az újkorban a kifejezés egy bizonyos réteg jelzésére állandósul, amelynek nem voltak kiterjedt birtokai, de földjével szabadon rendelkezhetett.³ Eleinte, amíg az aprózódás nem haladt túlságosan előre, jobbágyaik is voltak, így például azoknak a mușcel-megyei Vlădești-beli megiașoknak, akik földjüket 1604-ben a rajta élő vecinekkal együtt adták el. Később a jobbágyság kiszorultak, a szabad közbirtokosok egész falvukat kitöltötték.⁴ Az újkoreleji oklevelek még telve vannak velük, később fokozatosan eljelentéktelenedtek. A XVIII. században még városokban is szerepeltek, később már csak falvakban mutatkoztak.⁵ A fokozatos süllyedés során egyes elemeik szabadparaszti színvonalon éltek, mások jobbággyá váltak. Ezért van, hogy például a megiaș kifejezés, amely eredetileg a részes szinonimája, s az újkor elején, mint láttuk, még szabad birtokosokat jelölt, legújabban már bérest, jobbágyot is jelentett.⁶ A XIX. században a részesek néhol már kalákás jobbággyokkal is keveredtek.⁷

¹ Iorga : Anciens documents de droit roumain, I. 72. l.

² Costăchescu : Documentele moldovenesti, II. 286. l. .

³ Iorga : Neamul Agarici, răzeși fălcieni și vasluieni. Analele Academiei Române Mem. Sect. Ist. ser. II. tom. XXXVII. (1914—1915) 189. s. köv. l.

⁴ Bogdan : Despre cnejii români, 40. l., v. ö. Rosetti : Despre originea și transformările clasei stăpânitoare, 159. l. jz.

⁵ Sănzianu : Au-existat răzeși și în orașe ? Revista Istorică Română V—VI. 408—410. l. (Iașiban 1758-ban birtokügyleteknél még „răzeși și împregiurași” szerepelnek.)

⁶ Ungarische Jahrbücher IX. 291—292. l. — A részes szinonimáira v. ö. Rosetti : Despre originea și transformările clasei stăpânitoare, 154. s. köv. l. Giurescu : Despre boieri (București 1920), 127—128. l. igen helyesen hangsúlyozza, hogy a sokféle név végcredményben ugyanannak a kisbirtokos elemnek különböző ránézeitit adja.

⁷ Poni : Statistica răzeșilor (București 1921).

Az újkor elején a társadalom alakuló kereszttagozatát hosszanti összefüggések szálai törték át, amelyek a fejlődésben egyre nagyobb fontosságot nyertek. Láttuk, hogy bizonyos elemek, így a vitézek már a középkorban a fejedelemmel való közvetlen kapcsolat révén emelkedtek kiváltságos helyzetbe. Pályájukat később, szerényebb méretekben mások is utánózták. Az újkor hadrendje tömegesen termelte a kiváltságolt elemeket, amelyek katonai szolgálat fejében némi előnyöket élveztek a tömeggel szemben, noha életszintjük paraszti volt. Ilyenek a curteni, cerveni, roşii, dorobanţii stb.¹ Helyzetük attól függött, hogy milyen kapcsolatban álltak a vajdával, s éppen ezért nem határolható el éles vízszintes vonalakkal. Voltak köztük előkelőbbek, akik birtokadományban részesültek, vagy akiket egységes csoportként egy-egy főtiszt alá rendeltek, mások csak kisebb adókönyvitést kaptak, vagy vajdai birtokok haszonélvezetéből éltek. Ilyen alacsonyabb elemek tűnnek elénk a következő esetből. Matei vajda előtt 1633-ban panaszt tett Pădure păharnic a maga és rokonai nevében, hogy birtokukat, Dăduleşti felét elfoglalták a vajdai lovaskatonák, akik a falu másik, kincstártói kezelésben álló részén éltek. A vajda erre meghagyja a lovasainak, hogy maradjanak meg az őt illető birtokrészen.² Ezeknél a haszonélvező lovasoknál is alacsonyabban álltak a vadász- és határőr-, plájásfalvak paraszti sorú lakói, akiket éppen csak az különböztetett meg a jobbágyoktól, hogy a vajdának bizonyos szolgálatokat tettek, s ezért valamelyes adókönyvitésben volt részük. Iorga szerint ilyenek tömegestül voltak a vajdaságokban. Jogaikat féltékenyen őrizték, Gheorghe Stefan vajda például 1662-ben Caşin kolostornak adományozott néhány falut, de azok élénken tiltakoztak, mondván, hogy ők nem vecinek, hanem „fejedelmi falvak az ország őrizetére”; a vajda erre visszavette őket.³ Ez alacsony kondíciós falvak egészen a legújabb időkig fennmaradtak. Népük néhol, mint a rucări örök, földjének birtokosává lett, másutt eladományozták, mint a comăneşti plájásokat 1804-ben, s magánkézen végleg jobbágyá váltak.⁴

A vajdától függő kondíciós csoportok az egész újkori társadalmat áthálózta. A társadalom újkoreleji osztódásában azonban nemcsak a vajda, hanem más hatalmasok

¹ Filitti: Despre vechea organizare administrativă a principatelor române, 34. l.

² Iorga: Anciens documents de droit roumain, I. 120—121. l.

³ Uo. 210—212. l. A kondíciósok tömegére uo. 18. l.

⁴ Rucăr és Comăneşti: Rosetti: Despre originea şi transformările clasei stăpânitoare, 159. l. jz.

körül is képződött kíséret, amely idővel, különösen a főtisztek körül, egyre izmosabbá nőtt. A szegényebb szabad elemek így igyekeztek helyzetüket, érvényesülésüket biztosítani. Láttuk, hogy a XV. századi bojárokat egy-egy hívük is elkísérte Kolomeiába. Az elszegődés újkori módjáról Márziának, a costeștii hotnog fiának 1600 körül írt levele tudósít, amelyben a logofáthez fordul, s elmondja, hogy szolgálni szeretné, mert szegény és nincs más támasza. Felajánlja birtokát, egy méhesnek való helyet kész házzal, s ígéri, hogy igaz hűséggel lesz, ha a logofát elfogadja.¹ Úgy látszik, valami olyanféle kapcsolat volt itt kialakulóban, ami kezdetekben közel állott a mi familiaritásunkhoz. Folytatása azonban más lett. A főurak familiája hivatalnokszerkezetté alakult. Tagjai felvették uruk hivatali nevének kicsinyítőképzős formáját: stolnic-stolnicel, pãharnic-pãharnicel stb., s vele hivatali teendőinek egy alacsonyabb részét. Azonban ez a működés az állam adóztatási szervezetének újkori kibővítése kapcsán főleg adószedésben merült ki. Erről főtisztjünek számoltak, egyébként szabadok voltak és saját földjükön adómentesen éltek. Háború esetén „hadnagyok“ vezetése alatt, „csatánként“ vonultak be uruk — a vornicelek a vornic stb. — zászlója alá. Végeredményben azonban vajdai tisztviselők voltak, erre vall a régi sluga mintájára képzett átfogó nevük: slujitor, szolgálattelvő. A XVII. századra meglehetősen tekintélyt szereztek, a felsorolásokban mindjárt a tisztségviselők után következtek. Néhol falvakba tömörültek, s idővel úgy elszaporodtak, hogy valósággal fojtogatták a társadalmat. Nic. és Const. Mavrocordat éppen ezért kénytelenek voltak erélyes rendszabályokkal csökkenteni számukat.²

Az adózó közszabadoknak az a része, amelyet semmilyen viszony, különleges tevékenység nem tartott felszínen, a helyhez kötődés során természetszerűleg jobbággyá lett. Merőben helytelen az a nézet, hogy a román fejlődés nem ismerte a jobbágyságot és szükségtelenek azok az elméletek is, amelyek a román jobbágyság létrejöttét a török adók nyomásából akarják levezetni. Ez utóbbi mindenestre hozzájárult ahhoz, hogy a román jobbágyság és egyéb adózók igen súlyos helyzetbe kerültek, magának a jobbágyságnak létrejötte azonban a társadalomfejlődés fentebb vázolt menetéből egészen természetesen következik. Kétségtelen, hogy valamiképen a „szabad“ pásztornépeség alsóbb elemei is vezetőktől, uraktól

¹ Iorga: *Anciens documents*, I. 102. l.

² A slujitorokról bővebben ld. Giurescu: *Noi contribuțiuni*.
12-13. l. és Filitti: *Despre vechea organizare administrativă*, 34—35. l.

függtek, s ez a függés a földhözköttetés során olyanformán ment át földesúr és jobbágy viszonyába, mint például nálunk. Az adófizető közszabadok a középkorban még katonáskodtak, az újkorban már csak egyes elemeik teljesítenek katonai vagy más ehhez hasonló szolgálatot, a többi lesüllyedt, földesúri hatóság alá került, s Vitéz Mihály idejében személyes szabadságát elvesztve, röghöz köttetett.¹

A jobbágyság fejlődés e betetőzése tülesik a bennünket érdeklő koron, azonban teljesség kedvéért szükséges, hogy legalább áttekintően megismerjük. A jobbággal ura rendelkezett: 1611-ben Radu vajda egy hívének adván Dădulești falut, meghagyja az ott található rumánoknak, hogy az új birtokos embereinek mindenben engedelmeskedjenek, amit parancsolnak.² A rumunnak lehetett öröklött földje, de azzal együtt eladhatták vagy eladományozhatták: Mihail Radu vajda 1658-ban Bolog Matej zsupánnak adja „a Gorj-kerületi Stăncestii falut az összes ott található rumánokkal és ocinájukkal (birtokukkal) mezőn, erdőn és vizen, a falu egész jövedelmét határtól határig”.³ Viszont a jobbágy vagyont gyűjthetett és kiválthatta magát: 1619-ben Tudosie șpătar 22.000 baniért felszabadítja Sacoții falu népét, hogy „legyenek județek” egész földjükkel együtt. 1634-ben Pădure úr felszabadítja Brașovuot, aki 7500 asperért kiváltotta magát a rumunságból. A felszabadított jobbágyot a jogszokás védte, nem volt szabad bántani: 1651-ben Preda logofăt néhány jobbágyságot kiváltotta magát s erről oklevelet kapott: a logofăt később megpróbálta őket visszakényszeríteni, de a vajda az alpereseknek adott igazat.⁴

A jobbágyság kialakulása természetesen nem egyszerre történt. A Vitéz Mihály-kori megkötés az adózóknak csak egy részére vonatkozott, de ugyanazok az erők, amelyek azt a rendezést megelőzték, tovább is munkáltak. A jobbágyoknak most már röghöz kötött rétegébe folyton újabb és újabb elemek szivárogtak. A közszabad, aki nem bírta az egyre súlyosabb adók terhét, eladósodott, s annak jobbágyságot lett,

¹ A jobbágyság kialakulását lényegben jól érzékeli Rosetti i. m. 159–160. l., de szükségtelen megkülönböztetést tesz a vecinek és rumánok közt. — A régebbi román irodalom s újabban Iorga a jobbágyság kezdeteit hódított, vagy bevándorolt idegenekre akarta visszavezetni (Anciens documents, I. 18. l.); ennek a nézetnek naivságát a jobbágyok „rumân” neve önmagában megmutatja. A vecin névre v. ö. Hunfalvy: Az oláhok története, II. 96. l.

² Iorga: Anciens documents, I. 120. l.

³ Uo. I. 113. l., v. ö. 223. l. (Eladnak egy rumunt „cu dealnița lui”).

⁴ Uo. I. 226., 227., ill. 228. s köv. l.

aki tartozását kiegyenlítette. A Gănești-beli Androsie 1672-ben családjával együtt vecinnek adja magát Manolachie comisnak, aki megfizette adóhátralékát. A Gorj-kerületi Hubavi népe 1646-ban megszökött az adó elől, mire a vajda mindnyájukat rumunná tette, azzal, hogy aki adójukat megfizeti, valamennyiüket eladhatja, s földjüket is elfoglalhatja tetszése szerint. A hubaviak erre célszerűbbnek vélték kifizetni az adósságot, „hogy ne legyen több viszály“. Előfordul az is, hogy valaki önszántából adja magát jobbágnak. Erre különféle okok indíthatták, leginkább pénzhány. Stan fia, Manea például 1601—1611 táján írást adat róla, hogy fiaival s ősi birtokával együtt 2000 baniért eladta magát Gheorghe spătar úr rumunjául, ugyanis emberölésért elítélték s a „hátalmot“ (hatalmaskodásért járó bírságot) nem volt miből kifizetnie. Példáján kedvet kapott unokafivére, Stan Lungul, s ugyanígy eladta magát; ura kivette az adó alól (értsd: kifizette hátralékát) s ráadásul egy ruhát is adott. Máskor Săman ot Cotruea hamis esküt tett, s ezért arra ítélték, hogy három ökröt adjon büntetésül bizonyos Diculnak, vagy ha annak nem kell, akkor adja oda a földjét. Ha egyiket sem teszi, fiaival együtt Nicolai pârcălab (a körzetvezető vajdai tisztviselő) jobbágya lesz. Egy Stan pásztorként szolgált Ursul úrnál, de hiány mutatkozott a számadásában s ezt nem tudta kiegyenlíteni, ezért családjával együtt vecinjéül szegődött, hogy „az uraság házában dolgozzunk örökre“, s erről tanuk előtt kötelezvényt írat a tatrosi pópával, amit majd, mint aprólékosan elmagyarázza, a vajda is át fog írni.¹

A látottak inkább arra vallanak, hogy a jobbágyság kényszer volt, amibe egyeseket vagy csoportokat a sors mostohasága sodort. Tekintetbe véve, hogy a jobbágnak a vajdaságokban igen súlyos terhei voltak, megérthetjük, hogy a lesüllyedt elemek iparkodtak régebbi helyzetükbe visszakerülni. Șopârliga Țiganului falut Vitéz Mihály nagy adókkal sujtotta, majd minthogy nem fizetett, „akarata ellen“ jobbágyságra taszította. A falu népe azonban mindent elkövetett, hogy szabaddá legyen, évekig gyűjtötte a pénz s végül 1615-ben Radu Mihnea vajda és divánja előtt ünnepélyesen kiváltotta magát 12.000 asperért. Ugyanez történt Șcărișoara községgel, amelynek lakóit Simion vajda szabadította fel, — miután kifizették 70.000 aspernyi adóhátralékukat, — hogy újra „knezek“, vagyis szabadok legyenek

¹ Adatok uo. I. 221—222., 220—221. l., 215—217. l., 217. l., 214. l.

ocinájukon. Azonban voltak a vajdaságoknak olyan elemei, amelyek a jobbágyságot sem látták ilyen sötétnek, s észrevették hasznos oldalát. Radu Văcărescu vel vornic 1765-ben megvásárolta Tohani falut. Bizonyos emberek, akik „éppen ott éltek, s nem tartoztak más uraság alá“, megkérték. fogadja őket szolgálatába, engedje, hogy az ő falvának mondassák magukat és segítse meg őket bajaikban; ennek fejében jobbági szolgáltatásokra kötelezik magukat. Világos, hogy a XVIII. század nincstelen kőborlói előtt a földesúri védelem már értéknek tűnt fel. Azonban éppen eleget hallunk szökött jobbágyokról, hogy belássuk ennek az értéknek viszonylagosságát.¹

A jobbágyság tehát tág fogalom volt. Csúcsán jómódú, földet bíró elemek álltak, akik olykor, mint láttuk, vagyont gyűjthettek s kiváltották magukat a szolgaságból. Mások, a földnélküliek „uruk háza körül“ dolgoztak, vagy zsellérek, kalákás földmunkások voltak.² Alsó elemeik már igen közel álltak a társadalom legrégibb nemszabad rétegéhez, a rabok ivadékaihoz. A rabszolgák, amennyire látjuk, eredetileg hadifoglyok közül s bizonyos népelemekből, tatárokból s főleg cigányokból kerültek ki. Ezek az oklevelekben már korán feltűnnek, személyrabként kolostoroknak, előkelő uraknak adományozzák őket.³ Később is nagy számban voltak, különösen a cigányok. Sokféle munkára használták őket, aranymosástól földművelésig s egyes kézművességekig, voltak köztük kovácsok, asztalosok stb. Többségük állati sorban élt, s ha csak tehetette, megszökött és elmenekült, főleg Erdély felé. Idővel bizonyos fokig összesemosódtak a jobbágyság alsó elemeivel, de mégis különböztek tőlük. Radu vajda 1621-ben úgy rendelkezett, hogy a cigányoknak rumun nőktől született gyermekei cigány módra dolgozzanak.⁴

*

Áttekintettük a román társadalom osztódását a középkori kezdeti csoportosulásoktól addig, amíg az újkor elején

¹ Adatok uo. I. 218—219. l., 219—220. l., 215. l.

² A clăcaș-vecin azonosságra v. ö. Hunfalvy: Az oláhok története, II. 96. l.

³ Tatárszállások adományozása: pl. Costăchescu: Doc. mold. II. 128. l. stb., Iorga: Anciens documents, I. 243—244. l. — A cigányokra ld. Potra: Despre țiganii domnești, mănăstirești și boierești. Revista Istorică Română V—VI. 296. s. köv. l. Nem minden cigány volt rab, pl. a focșaniak 1718-ban nagy éhséget szenvedvén, egy gyermeket 12 leiért rabul adnak, a többi tehát nem az (Iorga: Anciens documents, I. 252. l.). Azonban az ilyesmi Potra szerint ritkaság.

⁴ Iorga: Anciens documents, I. 253. l.

már világosabban körvonalazható egységek kezdenek mutatkozni. Részletekbe nem bocsátkoztunk, azonban úgy hisszük, sikerült képet alkotnunk a fejlődés főbb vonalairól. Láttuk, hogy az ősi pásztortársadalom a letelepülés során minként ment át helyi alakulatokba, s középkori laza tömegéből mint csapódtak ki az első tömörebb felépítésű rétegek, amelyek az újkorban, egyre határozottabb körvonalakkal, európaias osztású, szilárd továbbfejlődésre képes társadalomba torokoltak. Hátra volna most megvizsgálnunk, hogy ez az alakuló társadalom milyen elemeket tudott magából kibocsátani egyes különleges tevékenységek — gazdasági élet, közigazgatás, egyházi-szellemi vezetés stb. — ellátására. Ezt a munkát máskorra kell halasztanunk, bár kétségtelen, hogy éppen a különleges működésű elemek létrejöttének, elhelyezkedésének, a társadalom egészéhez illeszkedésének tanulmányozása igen értékes támaszt jelentene végső célunk elérésében, a román fejlődés egyéni arcának, s a környező nagyobb kultúrsoportokhoz való viszonyának megismerésében. De ha nem is nyújthatunk ilyen teljességet, a látottak elegendők arra, hogy összegükre néhány általános megfigyelést építsünk.

Az alapvetés korának román műveltségét általában bizánci-balkáni jellegűnek vélik, főleg a szellemi élet egyes jelenségei alapján. Így Solymossy kimutatta, hogy a magyar balladakincs nyugatias, viszont a Kárpátoknál megtorpan, keletebbre tehát már más formák éltek. Hasonló eredményre jutott Sebestyén a művészetek, főleg az egyházi építkezés vizsgálatával; szerinte sem szűrődtek át a nyugati szellemi élet egységes formái, csak egyes elszigetelt hatásaik: néhány vajdasági templomon gótikus elemek mutatkoznak ugyan, de nem másítják meg a terv bizáncias egységét.¹ E megfigyeléseket érdekesen egészítik ki Cartojan észrevételei a román népi irodalom kezdeteiről. Ez legrégibb alapjaitól kezdve tisztán balkáni beállítottságú, a nyugatot legfeljebb szórványok képviselik.² Mások is hasonló tényeket emelnek ki, főleg az egyház és írás szlavón nyelvét, egyes hivatalok bizáncias nevét stb. Egyik oldalon tehát kiemelik, hogy a nyugatias szellemi formák nem tudtak román földön gyökeret verni, a másikon ezt kiegészítőleg hangsúlyozzák, hogy a

¹ Solymossy: A székely népballadáról. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára (Sepsiszentgyörgy 1929), 667. l., ill. Sebestyén: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai. Uo. 371. l.

² N. Cartojan: Cărțile populare în literatura românească. Vol. I. Epoca influenței sud-slave. (București 1929.)

balkániak annál gazdagabban kivirultak rajta. Mindez kétségtelen tény, de jelentőségét nem szabad túloznunk. A román élet a középkor végén még az alapvetés forrongó, kezdeti állapotában volt. Különböző hatások érték, s köztük eleinte a nyugatiak sem álltak hátrányban. Mint láttuk, Argesban a nyugatias műveltségelemek még legalább is egyensúlyt tartottak a balkániakkal. Igaz, hogy csak egy szűkebb réteget irányítottak, azonban eleinte azok a balkáni elemek sem a nép egészét érték, amelyek később széles rétegek műveltségében kimutathatók. A Cartojannál szereplő „népi” műveltségelemek nagy része eredetében kolostorinak látszik, már pedig tudjuk, hogy a keleti kolostorélet a vajdaságokban csak a középkor végén mélyült el. Az a műveltség viszont, amit a románság tömegei már a Balkánról magukkal hoztak, egészen kezdetleges volt. Mindezek alapján úgy véljük, hogy a középkorban még a műveltség szellemi részében is egyensúlyban álltak a különböző hatások, nem lehetett a románságot tisztán egyik vagy másik kultúrkörhöz kapcsolni. Azt, hogy végleg melyik vonta magához, az erőviszonyok későbbi alakulása döntötte el. A középeurópai kisugárzás intenzitása egyre csökkent, a balkánié egyre nőtt. A hatásokból pedig csak azok vertek mélyebb, maradandó gyökeret, amelyek huzamosabban érintkeztek a románság valamelyik rétegével. Abban a korban, amelyben a román nép mostanában még kinyomozható műveltsége kialakult, a magyaros-nyugatias hatások már végleg háttérbe szorultak. Érthető, hogy alig hagytak magukról emléket, hiszen a románság tömegeiben a Balkánnak kezdettől fogva jobb talaja volt.

Azonban nagy kérdés, helyes-e valamely nép kezdeti fejlődését éppen a legkönnyebben mozgó, szellemi műveltségelemek alapján vizsgálni. Az élet tömörebb gyökereit keresve, figyelmünket a társadalomra, az emberegyüttes mozgásaira kell irányítanunk. Itt sem szabad egyes elszigetelt elemekkel, összefüggésükből kiragadott képletekkel dolgoznunk, hanem a fejlődésnek egységes menetét kell szem előtt tartanunk.

Az a folyamat, melynek során a románság kezdetleges népi együttesből fejlettebb társadalommá emelkedett, alapjaiban a középeurópai párhuzamot kívánja. A mód, ahogyan a szabad társadalom lassan csoportokra bomlott, a helyhezkötés során földesúri tagozásba ment át, ahogyan sok helyi kötöttségű kiváltságos elemet bocsátott ki magából, általában a kiváltságok kiépülése, s a formák, amelyekben a fejedelem népe egyes csoportjait, vagy egyéneit kezdetben magához vonta, idegen a Balkántól, s inkább emlékeztet arra az alaku-

lásra, ami például nálunk, mintegy két-háromszáz évvel azelőtt ment végbe. Ebben a tekintetben a román fejlődés úgy viszonylik a mienkhez, mint ez a nyugatihoz. Jelentős időbeli késés, gyorsított s éppen azért lazább, nyugtalanabb, elnagyoltabb utánpótlás jellemzi. Ennek következtében formái is lazábbak, bizonytalanabbak. Nem fejlődött hűbéri-ség, még olyan értelemben sem, mint nálunk, a személyi viszony nyersebb, üzletszerűbb formákba torkollt. Az egyes azonos állású csoportok nem tudtak rendi rétegbe tömörülni, az újkorban a fejedelem akarata könnyedén keresztülemelt valakit a társadalom egész kereszttagozatán: mint Cantemir írta, egy nagy logofát fiából lehetett paraszt, s a parasztéból logofát.

Kétségtelen, hogy a román magasfejlődésben alapvetőnek bizonyult középeurópaias kultúrhatást a magyarság sugározta ki. Mint láttuk, jelentős részt vett e fejlődés előkészítésében, s elindulta után még egyideig számottevő mértékben támogatta. Azonban sohasem tudta teljesen magához vonni, elegendő teret hagyott a román élet egyéni kibontakozásának. A különféle hatások fokozatos egységbe fonódtak, az adó- és hadszervezet tatáros vonásai, az egyház balkáni szláv, az újkori hivatalok egyre bizánciasabb rendje román szintézisben olvadtak össze a társadalom alapvetésének magyaros-középeurópai formáival. Ebben az új szintézisben az egyes konkrét átvételek is egyéni szint, sajátos értelmet nyertek. Az apródok helyzetváltozása, áttolódásuk előbb udvari tisztté, majd adószedő hivatalnokká, világosan mutatja, hogy az idegen hatások a román élet külön üteméhez alkalmazkodtak.

Ez a sajátos ütem az újkorban egyre jobban belesímult a balkáni fejlődések nagyobb, de durvább ritmusába. A román élet balkáni jelenségei kezdettől fogva jelentősek voltak, s amint a magyar hatás fokról-fokra gyöngült, túlsúlyba jutottak a középeurópaias vonásokkal szemben, s idővel elmosták, eredeti helyükből kifordították, új értelemmel töltötték meg maradványaikat. Ennek a folyamatnak egyik oldala éles világossággal rajzolódik elénk abban az egyre ridegebb, nyersebb szervezésben, amellyel az újkori vajdák a társadalom kiváltságos elemeinek jórészét egyetlen hatalmas adóztatási hivatalrendbe sűítették. Ez a racionális egybefoglalás túlságosan korán érte a román társadalmat, s nem adott lehetőséget kezdeti osztódásának nyugatias kimélyítésére. A rétegzés megállt, osztályokba torkollt, mielőtt tömörebb képleteket, európaibb rendet alkothatott volna. A román életből

kimaradtak a középrétegek, hiányzik belőle a szakszerű képzésnek az a mélysége, amit nyugaton s bizonyos fokig Közép-Európában is ezek képviseltek. A mult század egyetemes európai kitárulása, amely ezt az egész földrészt a nyugat diadalmas fejlődéséhez kapcsolta, Romániában éppúgy, mint a Balkánon, csak egy szűk vezetőrétegben ébresztett visszhangot, s ezt a nép tömegeitől tátongó űr választja el.

A kultúrkörök harcában tehát, amit a román fejlődés alapvetéskori vonásain megfigyeltünk, a Balkán maradt felül. A románság, miközben életének egyéni útját kitapogatta, nagy hullámvonalban közeledett előbb Közép-Európához, majd ismét a Balkánhoz. Közép-Európa ideiglenes térhódítása a magyar műveltség kisugárzó hatásával kapcsolatos, amint ez elsorvadt, megszűnt az is. A románság, későbbi fejlődése során, csak szórványos emlékeit tartotta meg, azonban ez is elég volt arra, hogy a balkáni kultúrkörben sajátos helyet foglalhasson el.

Elekes Lajos.

Szabadosok (libertini) 1514–1848.

1514 november 19-én szentesítette II. Ulászló azokat a törvényeket, amelyek a nagy parasztlázadás megtorlását célozták s ugyanezen a napon erősítette meg Werbőczy Hármaskönyvét, mely hivatva volt a rendiség korszakának egész jogi világát a maga képére formálni.¹ Mindkettő jellemző tükrö a kor társadalomfelfogásának, mely éles, rideg határvonalat lát nemes és jobbágy, kiváltságos és földesúri joghatóság alatt álló társadalmi rétegek közt s ezt az állapotot örökérvényűnek tekinti.

A középkori Magyarországon még ismeretlen volt ez az éles elhatárolás jobbágy és földesúr között.² A középkor szemlélete és egész társadalmi berendezése sokkal rugalmasabb volt. Werbőczy már nem ismer kapcsolatot, természetes átmenetet alkotó fokozatokat a két nagy társadalmi réteg közt, legfeljebb átlépést egyikből a másikba, uralkodói kegy alapján, amikor is „fejedelmünk bármely közrendű embert a parasztoknak és nem nemeseknek szolgaságából kiszakítván és kivévén“, nemessé tesz.³ A jobbágyságon belül éppen úgy nem tesz megkülönböztetést, amint az 1514-i törvény is egységesen szabályozza a jobbágy terheit, kötelezettségeit és jogi állapotát. Mintha teljesen egységes, homogén társadalmi osztály állna előttünk, amelyben jogok és kötelességek pontosan körül vannak határolva. Igaz, ő is elismeri (III. 25.), hogy a falusiaknak „állapotja sokféle“, ezt a sokféleséget azonban csak a vallásilag, fajilag, vagy származásilag különböző csoportok közt veszi észre: „mert némelyek magyarok, mások szászok és németek, mások pedig csehek és tótok, akik a keresztény hitet vallják. Ezenkívül némelyek oláhok

¹ A Kolosvári—Óvári-féle kiadás bevezetése, XXV. l. A Hármaskönyv törvényerőre nem emelkedett ugyan, mert a király nem látta el pecsétjével s nem küldte meg a vármegyéknek, mégis, tudjuk, a gyakorlatban általánosan érvényesült.

² Mályusz Elemér: Az 1498. évi 41. törvénycikk. Századok 1929–1930, 830. l.

³ Hármaskönyv, I. 6. A szövegben szereplő magyarnyelvű Werbőczy-idézeteket a Kolosvári—Óvári-féle fordítás szerint közöljük. (M. Tud. Akadémia kiadása, Budapest 1894).

és oroszok, némelyek pedig rácok vagy szerbek és bulgárok, kik a görögök tévelygését követik. Vannak ezenfelül jászok és kunok stb.“

Az 1514-i intézkedéseknek tagadhatatlanul volt egységsítő hatásuk, úgy, hogy joggal tekintjük azokat a jobbágyság újkori fejlődése kiindulópontjának, de csak bizonyos mértékig. Az élet ugyanis nem tűr mechanikus szabályozásokat, végleges rögzítéseket, még kevésbbé hirtelen, erőszakos változásokat. A társadalmi fejlődést életszerűség jellemzi, mely organikus alakulásával szétolvasztja a jogszabályok merev korlátait. Hogy az elméleti elgondolásokkal szemben a valóságban milyen tarka változatossággal találkozunk, pontosan meghatározott jogú társadalmi osztályok helyett az élet lehetőségeinek ezernyi változatával, annak beszédes bizonyítékai az urbáriumok. Csak egy példát említünk a számtalan közül: Tarpa községben 1648-ban a következő csoportokat, illetőleg egyéneket írják össze: marhás jobbágyok, gyalogszeresek, zsellérek, özvegyek, officialátusok és szabadosok, mégpedig: egy főbíró, egy futósó bíró, egy erdő-bíró, két erdőkerülő, kádár, egyházfiú, szabó, 12 zsidely-hasító, 7 lovas szabados, 10 hetes drabant, két „nyomorult szegény ember“ és egy exempta.¹ És ez a sokrétűség egyáltalán nem valami kivétel, hanem éppen úgy jellemző az említett urbáriumban szereplő többi községekre, mint a XVI–XVIII. század többi, hasonló jellegű összeírásaiban előfordulókra.

Az élethez a törvényeknél sokkal közelebb álló megyei statutumok ugyanerről győznek meg. Így például Pest megye egyik 1737.-i statútuma az adózás szempontjából 13 különleges csoportot állít fel: uradalmi ispánok, jobbágytelket művelő szabadosok, curialista és armalis nemesek, nemes feleséggel bíró s ezek földjén tartózkodó nem nemesek, ezek leszármazottai, molnárok (még pedig ezek közt is külön azok, akiknek saját malmuk van s külön, akik földesúri malomban dolgoznak, de megint más a helyzet, ha a malmon kívül földjük is van a faluban), kovácsok, korcsmárosok, mészárosok, sörfőzők, mesteremberek (külön a földesurialak s külön az önállóak), zsidók és végül külön intézkedik egy hypotheccariusról.²

¹ A nagykarolyi gróf Károlyi család oklevéltára (ezentúl röviden: Károlyi-oklevéltár), IV. k. 297–298. l.

² A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Corpus statutorum Hungariae municipalium (ezentúl röviden: C. St.) IV/1. k. 802. l. A földműves elemek hasonló változatosságára Németországban v. ö. Theodor Freiherr von der Goltz: Geschichte der deutschen Landwirtschaft (Stuttgart u. Berlin 1902), I. k. 170. l.

Az említettek pedig csak önkényesen kiragadott példák. Szinte minden helyen és időben más és más nevekkal és különböző fogalmakkal találkozunk a földesúri hatóság alatt álló népelemek közt. Ha tekintetbe vesszük is, hogy a terminológia kialakulatlansága miatt legtöbbször ugyanazt a jelenséget illetik különböző nevekkal, ez a körülmény önmagában még nem magyaráz meg mindent. S ha hozzávesszük még mindehhez az alsóbb nemesi rétegeket: armalistákat, taksásokat, egytelkeseket, praedialistákat stb., akkor fogalmat alkothatunk arról a mozaikszerű képről, mely az újkori magyar társadalmat is jelképezi, ha nem is olyan nagy mértékben, mint a középkorít. A keretek mindenestre szilárdabbak, a vonások határozottabbak, fővonásokban a kép egységesebb, közelebből nézve azonban az élet továbbra is megtartotta sokrétűségét.

E sokféle, változatos vonásból csak egyet akarunk itt kiemelni s nyomon követni: a libertinusok, szabadosok mivoltát fogjuk közelebből megvizsgálni. Merev és mechanikus talán ez a kiválasztás, hiszen nem precíz, kikristályosodott jogi fogalomról van szó ebben az esetben, hanem az életnek egy adottságáról, mely ezernyi szállal kapcsolódik hasonló jelenségekhez. Mégis, nézetünk szerint, csak akkor fogunk tisztán látni társadalomtörténeti kérdésekben, ha előbb külön tisztázzuk az egyes elemi rétegeződéseket, s csak akkor vizsgálhatjuk azokat teljes társadalmi összefüggéseikben.

*

A „libertinus“ kifejezés, mint társadalmi csoportot jelölő fogalom, a római korból származik s főlshabadított rabszolgák leszármazottait jelöli.¹ Jelentése szabados, felszabadított, olyan ember, aki nem rendelkezik teljes szabadsággal (nem liber), hanem csak a szabadságnak bizonyos fokával és főként: ez a szabadság korábbi nem-szabad állapotból származik; fölfelé emelkedést jelent alacsonyabb fokról, szabadságra jutást a korábbi rabszolgaságból.

A libertinus szónak tehát csak olyan társadalomban van értelme, amely a szabadok és nem szabadok két nagy csoportjára oszlik, ahol a társadalmi helyzet legfőbb kritériuma a szabadság. Középkori társadalmunk megfelelt ennek a föltételnek, mert — bár fölépítése egészen elütött a rómainál s a középkori rabszolga egészen más helyzetben volt, mint az ókori — abban a tekintetben megvan a hasonlóság, hogy

¹ Ókori lexikon. Szerk. Pecz Vilmos (Budapest 1902), I. k. 1100. l.

a libertas osztja a társadalmat két, egymástól elkülönülő rétegre.¹ Így tehát érthető, hogy a libertinus kifejezés itt is megjelenik, hiszen a szolgaságból való fölszabadulás lehetősége ekkor is adva volt.

Középkori rabszolgák felszabadításának kétféle módja volt: teljes felszabadítás, mikor a szolgának korábbi urával minden kapcsolata megszakadt, teljesen szabad emberré lett; és feltételes felszabadítás, mikor urát el nem hagyhatta, iránta tovább is szolgáltatásokra volt kötelezve. Ezt az utóbbit hívták libertinusnak, mert a szabadságnak még nem rendelkezett teljes fokával, ahhoz csak újabb, teljes felszabadítás után juthatott el. Középkori társadalmunkban tehát a libertinus megjelölés a rabszolgaság fokáról már fölemelkedett, de a szabadok közé még be nem jutott egyént jelzi, aki továbbra is bizonyos jogi kötöttségben maradt, szolgáltatásokra volt kötelezve, urát el nem hagyhatta, sőt gyakran még eladatásáról is olvasunk, jelölül annak, hogy a rabszolgaságtól nem nagy távolság választotta el.²

Mikor azután a rabszolgaság a XIV. század folyamán teljesen megszűnt Magyarországon, a libertinus szó is eltűnik, mert hiszen megszűnt az értelme. A társadalmat már nem a libertas fogalma tagolja két nagy csoportra, nem ez húzza meg a legélesebb választóvonalat, hanem a kiváltságok. Most már az a lényeges, hogy a kiváltságokban részes-e valaki, vagy azokból ki van-e zárva. A kiváltságos nemesi renddel szemben kialakul a szabadok közül lesüllyedő s a rabszolgaságból fölemelkedő elemek összeolvadásaként a főbb vonásaiban egységes jobbágyosztály. A XIV. század törvényhozása azután szentesíti ezt az átalakulást; a törvények ekkor már nem tesznek semmi megkülönböztetést szabadok és nem szabadok közt.³ A jobbágy már lényegében szabad

¹ Váczy Péter: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. Századok 1927—1928, 397. l.

² Békefi Remig: A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt. (Akad. Értekezések a történeti tudományok köréből, XIX. k. 4. sz.) — Gáspár Mária: A rabszolgaság megszűnése hazánkban (Budapest 1909), 33—46. l. — Erdélyi László: Árpádkor (Budapest 1922), 95—97, 258—59. l. — Szabados eladására példa: A zichy és vásónkeői Zichy-család okmánytára (ezentúl röviden: Zichy-okmánytár), I. k. 11. l.

³ 1342: 19. tc. és 1351: 6. tc. Acsády az előbbiben látja a jobbágyosztály megalapítását. (A magyar jobbágyság története, Budapest 1906, 119—122. l.) Az egységesítő hatásról ld. még Erdélyi László: A tihanyi apátság története, I. korszak (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története (ezentúl röviden Pannonh. rt.) X. k. Budapest 1908), 455. l. — A német jobbágyság több tekintetben hasonló kialakulására ld. von der Goltz i. m. i. h. s. köv. l.

ember, akit szabadságában legföljebb a költözési jog hiánya s a földesúri joghatóság mind nagyobb kiterjeszkedése korlátoz. Okleveleinkben gyakran találkozunk olyan kifejezésekkel, amelyek szerint a jobbágyot ekkor szabad állapotú embernek (*liberae conditionis homines*) tekintették, jeléül annak, hogy a korábbi szolgaság, rabszolgaság emléke már eltűnt.¹

Csak a XV. század végén, a XVI. elején következik be újabb változás a társadalomfelfogásban. A rendiség teljes kifejlődésével és uralomrajutásával, valamint a római jog újraéledésével Európaszerte fokozatosan megromlik a kiváltságokból kizárt rétegek helyzete. Az új társadalomfelfogás a jobbágyban már nem szabad embert lát, hanem rabszolgát. Nálunk is már az 1486-i törvényben megjelenik a *colonus* szó a jobbágy jelölésére,² Werbőczy (I. 6.) meg éppen a „parasztoknak és nem nemeseknek szolgaságáról” beszél. A kiváltságos és az úrbéres elemek tehát a kor szemléletében mint szabad és nem szabad rétegek állnak egymással szemben, ismét a *libertas* fogalma kezdi játszani az elválasztóvonal szerepét. Szabad most már csak a nemesség, ezt a két fogalmat Werbőczy (I. 3.) már azonosítja egymással: „a nemesség, amelyet többnyire a szabadok elnevezése alatt szoktak érteni”. Ismét adva van tehát a mód, hogy a jobbágyságból fölemelkedő egyénekben a szolgaságból szabaduló libertinusokat lássanak s valóban újra felbukkan előbb szórványosan, majd mind sűrűbben a libertinus kifejezés. Ez a libertinus urának *manumissio*ja útján részesedik a szabadságnak bizonyos fokában, ugyanolyan *terminus technicusok* bukkannak fel tehát ezzel kapcsolatban, mintha ókori, vagy középkori rabszolgák felszabadításáról lenne szó.³ Semmi sem mutatja

¹ 1314: Lukács fia Bedus „*liberae conditionis, nunc iobagio comitis Arnoldi*”. Anjou-kori okmánytár (ezentúl röviden: Anjou-o.), I. 366. l. 1321: Dózsa erdélyi vajda biztosítja a birtokán megtelepedőket: „*quicumque libere conditiones (!) homines ad possessiones ... causa commorandi venire voluerint ... secure veniant et libere commorarentur ... nos enim eosdem tanquam proprios Jobagiones nostros ... protegemus*”. Anjou o. I. 604. l. — 1339-ben földesúri népelemekről van szó, akik „*jobagiones ... liberae conditiones homines*”. Pannonh. rt. VIII. 312—313. l. — Ugyanígy 1347: Anjou o. V. 24. l. 1352: uo. 547. l., még 1412-ben is: „*ut quicumque libere condicionis (!) homines ad dictam possessionem causa commorandi venire voluerint ... pollicemur universis iobagionibus, qui de quibuscunque comitatibus ... venire voluerint*”.

² Mályusz, i. h. 836. l.

³ Szó szerint érvényes rájuk, amit a római jog állapított meg a szabadosokról: „*Libertini sunt, qui ex iusta servitute manumissi sunt*”. Ókori lexikon, i. h.

jobban, hogy ez a kor a jobbágyságban lényegében rabszolgát látott, mint ezeknek a kifejezéseknek feltűnése.

A libertinus szó tehát két különböző korszakban két különböző társadalmi jelenséget fed: a középkorban bizonyos föltételekkel felszabadult rabszolgát, az újkorban pedig a jobbágyságnak egy fölfelé emelkedő csoportját, azokat, akik nemesi kiváltságot nem tudtak szerezni maguknak, megmaradtak az úrbéres népelemek közt, mégis többé vagy kevésbé függetlenebb helyzetbe jutottak.

A társadalmi fejlődésnek, alsóbb osztályok, vagy egyes tagjaik fölfelé törekvésének tehát a megváltozott társadalomfelfogás éppen úgy nem tudott teljesen gátat vetni, mint az 1514-i törvény, vagy Werbőczy rideg, nemesi gondolkozása. Az az egészséges fejlődés, mely a XV. század végére a mezővárosok százait termelte ki s a jobbágyságot függetlenebbé válásának útját egyengette,¹ megakadhatott ugyan (ha nem is teljesen), de a különféle jogállású egyének állandó érintkezése s az élet szükségletei az egyéni felemelkedés új útját nyitották meg a szabadosság intézményében.

A libertinusság nem mesterséges képződmény, nem tudatos jogi alkotás, egyes, az államot érintő vonatkozásain (adózás, katonáskodás) kívül soha nem volt törvényhozási működés tárgya, soha egységesen nem szabályozták.² Az élet sokrétűségéből keletkezett, éppen ezért egészen laza, kötetlen társadalmi képlet, sokféle hasonló jelenség gyűjtő elnevezése. azért rendkívül nehéz egységesítő, rendező szempontokat vinni bele. Talán ez az oka annak, hogy bár libertinusokkal forrásokban és feldolgozásokban egyaránt lépten-nyomon találkozunk, rendszeres vizsgálatukra még nem történt kísérlet. Újabb jogi irodalmunk meglepően mellőzi az egész kérdést, ami annál különösebb, mert a régi jogi munkák, amelyeknek megjelenése idejében a szabadosság még élő valóság volt, behatóan foglalkoznak vele.³

A libertinus kifejezés hosszú szünet után a XVI. század első évtizedeiben tűnik fel ismét a forrásanyagban. Az első említés, amit találtunk, 1523-ból való. Zabláthi Jakab garam-szent-benedeki apát fölmenti Thorsa Benedek nevű

¹ Szabó István: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok 1938, 10—59. l. és Mályusz i. h.

² Werbőczynél elő sem fordul a kifejezés.

³ Pl. Christianus Augustus Beck: *Ius publicum Hungariae cum . . . observationibus Iosephi Benzur* (Viennae 1790), 236—237. l. Iosephus Keresztury: *De veteri instituto rei militaris Hungaricae ac speciatim de insurrectione nobilium* (Vindobonae 1790), 424—426. l. — Georch Illés: Honnyi törvény. I. könyv (Pozsony 1804), 249—258. l. stb.

jobbágyának házáat és telkét minden teher alól, őt s örököseit szabadosokká teszi, azzal a föltétellel, hogy „nobis et successoribus nostris ac dicte Ecclesie nostre semper tempore postulante seruiri debeant et teneantur more aliorum libertinorum“. 1528-ban viszont az al mádi apátság libertinusairól olvasunk több községben (ez is egyházi birtok tehát, mint az előbbi).¹

Ezután az adatok mind gyakoribbakká válnak, szinte alig van urbárium, amelyben libertinussal ne találkozánk. Számuk azonban rendkívül változó. Sok esetben egy községben csak egy található, vagy pláne egy sem, néha egész nagy területeken alig néhány fordul elő, máshol egy községben 41 jobbágy mellett 32 libertinust számolnak össze.² Főleg mezővárosokban találunk sok szabadost, így Leleszen 1587-ben 5 jobbágy és 43 zsellér mellett 20 szabadost.³ Ez a nagy változatosság, az egyes helyek közti különbség is az intézmény szervezetlenségének, szabályozatlanságának a következménye.

Mégis kialakultak a szabadossággal kapcsolatban bizonyos jogi formák. Hiszen ez, mentességet jelentett fönnálló terhek alól. Ha pedig erről semmi bizonyíték nem tanuskodott volna, tág tere nyílik a visszaéléseknek jobbágy és földesúr részéről egyaránt. Az ügy jogi természete is írásbeli rögzítést kívánt. Annál is inkább, mert a szabadosságot bizonyos viszonylagos állandóság jellemzi.⁴ Évek során pedig írásbeli bizonyíték nélkül feledésbe merülhetett volna az adományozott szabadság, illetőleg fordítva: visszaélések harapódz-

¹ Knausz Nándor: A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság, I. k. (Budapest 1890), 147. l. és Pannonh. rt. XII. B. k. 319. l. — Korábban ugyan éppen így fordulnak elő mentességadások, de a libertinus kifejezés azokban nem fordul elő, csak libertas, mint mentesség a terhek alól. Pl. 1406: Pannonh. rt. VII. k. 540—541. l., 1482: Károlyi-oklevéltár, II. k. 497. l.

² Országos Levéltár, Urbaria et Conscriptiones (ezentúl röviden U et C) 13/10.

³ Acsády Ignác: Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században (Budapest 1889), 18. l. — Ld. még Juhász Lajos: A porta története (1526—1648) (kny. Századok 1936 = Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 12. Budapest 1936), 26. l.

⁴ Igaz ugyan, hogy előfordul új telepesek vagy leégett házak lakóinak libertinus szóval való jelölése: „libertini ad tres annos“ (1551. U et C 1/1), ez azonban kivételes eset. Az ilyen átmenetileg mentes házakat inkább az okot kifejező jelöléssel: nova domus, combusta stb. említik. A libertinus név őket a szokásos használat szerint nem illeti meg, mert a terhektől való ilyen átmeneti mentesség nem jelent társadalmi elkülönülést, fölfelé emelkedést. Viszont a libertinusok közt is akad már kezdettől fogva elég bizonytalannak tekintett állapotú: „donec seruiert“, „durante beneplacito“. (U et C 2/12.)

hattak volna el olyanok részéről, akik jog szerint ilyen szabadsággal nem rendelkeztek. Aminthogy ilyen próbálkozásokról vannak is adataink.¹ Főként birtokos-változásokkor volt szükség az írásbeli bizonyítékra, mert ilyenkor számbavették a mentességeket is. De még az írásos kiváltságlevél sem volt föltétlen biztosíték a szabados számára földesura akaratával szemben.

A libertinusság ugyanis tisztán magánjogi alakulat, főnnállása a földesúr személyes akaratában gyökerezik.² Erre mutatnak a szabadosság adományozásával kapcsolatos kifejezések: „eximáltuk s immunissá töttük”,³ „ki veszuk es szabadosokká teszük”,⁴ „manumiserit et eliberavit”,⁵ „personae a suis dominis terrestribus manu missae”,⁶ „qui perpetuam a dominis terrestribus obtinuissent liberationem”,⁷ „alázatos kérését kegyelmesen meghallgatván... engedünk... firul-fira való örökös szabadságot”,⁸ „ez mi jobbagyunkat... ki vöttük”,⁹ „fiúrul fiúra meg szabadiczuk”,¹⁰ „az paraszti szolgálatbul ki vöttem es immunissa töttem... szabadosok közzé szamlaltam”¹¹ stb.

Tehát tisztán a földesúr jóakaratótól függött, vagy esetleg érdekétől, hogy jutalomképen, vagy bizonyos ellenszolgáltatás reményében lemond az őt megillető szolgáltatásokról. A szabadoságnak nincsen semmiféle olyan állami elismerése, amelyre hivatkozva sérelmek orvoslását lehetne

¹ „Vannak feles mesteremberck, szabadosok és az adózástul, szolgálattul a tiszteknél kereskedő kérésekkel substrahálók, azért azokat is megvizsgálja és kikeresvén censusukat, urbarialiter vegye rendben és a proventust aféllelkel is bővítse. Az exemptionalis immunitásokkal sokan abutálnak... Azért is az olyakat is minden községben jól megvizsgáljon és azzal deprehendáltassanak, tudósítson felőlük bennünket s régi jobbagyságokra s szolgálattokra reducáltassák.” II. Rákóczi Ferenc utasítása a máramarosi jószágigazgató részére. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (ezentúl röviden M. Gt. Sz.) 1897, 72. l.

² Természetesen földesúr nemcsak egyházi és világi lehetett, hanem maga az uralkodó is, azért találkozunk ilyen megjelölésekkel: „libertini tam regiae majestatis, quam dominorum praelatorum, baronum et nobilium (1595: 6. tc.), „libertinos tam regios, quam alios” (1596: 10. tc.).

³ U et C 13/13, 1637.

⁴ U et C 13/13, 1606.

⁵ Csáky-oklevéltár, I/2. 657. l. 1625.

⁶ C. St. II/1. 357—358. l. 1701.

⁷ C. St. IV/1. 573. l. 1699.

⁸ M. Gt. Sz. XII. 323. l. 1712.

⁹ U et C 13/13. 1583.

¹⁰ Uo. 1606.

¹¹ Uo. 1647.

kérni. Éppen ezért a szabados helyzete sokszor nagyon bizonytalan. A földesúr önkénye esetleg megszünteti a szabadságot, főleg olyankor, ha új birtokos váltotta föl a régit s megszűnik a korábbi személyes kapcsolat földesúr és szabados közt, eltűnik a szabadosságot előidéző ok (hű szolgálat stb.) emléke. Ilyenkor az új földesúr már csak azt látja, hogy jövedelmeit éri csorbulás a sok mentesség folytán s azért lehetőleg megszüntetésükre törekszik. Ilyesmire utalnak Esterházy Miklós nádor sorai: „A munkácsi szabadosok dolgát tisztartó uram rendelje el valami jó modgyával, mert sok veszekedés vagyon köztük és felette felesen is vannak.”¹ Majtényi község XVII. századi urbáriumuma pedig egész világosan kimondja az immunitások, exemptionok, inscriptiók egész soráról, hogy: „haszontalanok, nincs is a földesúrnak egy nagyobb kárára s jobbágyinak terhére, mint az sok szabadosoknak rendelése, állítása”.²

Bizonytalanságuk annyira ment, hogy helyenkint az uradalmi tisztviselők is saját hatáskörükben elvették és másra ruházták a mentességet a földesúr tudta és beleegyezése nélkül. „Gyakorta történik . . . — olvassuk egy 1668-ból való gazdasági utasításban — hogy a tiztek adományért vagy akármi kis boszuságért jószágunkban levő krajnikot, soltészokat, szabadosokat, pallérokat, kerülőket, bírákat meg szoktak változtatni, az jók helyett rosszakat, istenteleneket állatván, mely a szegénységnek is opressiójára vagyon, azért ennek, avagy praefektusunk hire nélkül, senkit degradálni ne merészeljenek, hanem értésünkre adván, parancsolatunkhoz tartsák magukat.”³

A szabadosságnak átruházása más személyre nemcsak ilyen visszaélésként történt meg, hanem maga a földesúr is megtette olyankor, ha az illető libertinus nem teljesítette megfelelően azokat a kötelezettségeket, amelyeket fölszabadítása alkalmával vállalt. Ilyen esetről olvasunk a dombóvári uradalom XVIII. századi urbáriumában, ahol egy Cserénfai István nevű szabados veszti el mentességét „néhány helytelen s nem az uraság hasznára, sőt inkább kárára vergált s az ő

¹ M. Gt. Sz. 1903, 155. l.

² Károlyi-oklevéltár, IV. 319—320. l. — Hasonló megjegyzések Lednice vár uradalmának összeírásában (1669): „Ezek szabadosok voltak, deponaltattak és szolgálatra rendeltettek, a pénz censust ugyan prestallyak.” „Az melly Szabadossok annak előtte az Urbáriumban specificálva voltak, az mi kegyelmes Urunk rendeletiből már deponaltattak, es Jobbágy Szolgálatra irattanak.” (U et C 18/5.) Vagy megerősíti „usque ad bene placitum”. (U et C 13/13, 1606.)

³ M. Gt. Sz. 1898, 157. l.

szabadosi kötelességéhez nem való cselekedetért“ s helyette a földesúr az illetőnek testvéröccsét „bátyja helyett szabadosnak declarálni s resolválni . . . méltóztatott. Mely Cserénfai János actu is azon helyben szabados lévén, eddig magát meglehetősképen alkalmazta“.¹

*

A *felszabadítás alapja*, mint már az eddigiekből is kivehető, igen különböző lehetett. Nyitra megye 1689-i statútuma a szabadosok adófizetésének kérdésével foglalkozván, megkülönböztetést tesz abban a tekintetben, hogy szabadságukat minek köszönhetik: „an pecunia vel pro fidelibus servitiis sit talis libertas comparata“.² Nagyjából a felszabadulásnak ezzel a kettős útjával találkozunk a szabadosság történetében, vagy pénz, vagy hű szolgálat nyitotta meg a fölemelkedés útját, az első gazdasági térre utal, a második még a középkori familiáris-viszony hagyatéka.³ Ezekhez járul harmadikként a házasság: a jobbágnak különleges helyzetet biztosíthatott, ha nemes származású nőt vett feleségül.

„*Pro fidelibus servitiis*“. Hű szolgálatok jutalmazása, vagy ilyenek elvárása a jövőben, a szabadosság adományozásának egyik leggyakoribb indítéka. „*Attentis et consideratis obsequiis et fidelibus servitiis, quae ipsi variis in locis . . . constanter exhibuerunt et imposterum quoque . . . pari fidelitatis studio, obsequio et constantia exhibere se et impendere velle pollicentur*“,⁴ „eddig hozánk megh mutatot hűseges jambor szolgálatyát megh tekéntvén s ez utanis feleölle azt remélvén“,⁵ „megh tekéntvén . . . Jambor heő szolgálatyát, es azeris valo alazatos könyergésit“,⁶ „*pro fidelibus servitiis praestitis et praestandis*“,⁷ „látván az ő serény hasznunkra való munkálkodását“:⁸ ilyen és ehhez hasonló kifejezések bizonyítják, hogy mikor bizonyos szolgálat biztosításáról volt szó, akkor sem egyszerűen rideg „do, ut des“ elv érvényesül, hanem a dominus-servitor-viszony szellemének továbbélése, ugyanaz, ami a familiaritás intézményét életre hívta. Mégsem lehet a szabadosságot a familiaritással egyszerűen azonosítani, mert a két fogalom köre csak részben fedí egy-

¹ M. Gt. Sz. 1905, 336. l.

² C. St. IV/1. 566. l.

³ Ezekről ld. Szekfü Gyula: *Serviensek és familiarisok.* (Érték. a tört. tud. k. XXIII. k. 3. sz., Budapest 1912.)

⁴ Pannonh. rt. X. 739. l. 1612.

⁵ U et C 13/13. 1637.

⁶ Uo. 1647.

⁷ M. Gt. Sz. 1895, 246. l. 1661.

⁸ M. Gt. Sz. 1904, 315. l. 1701.

mást. A familiárisok ugyanis nemcsak libertinusok közül kerültek ki, hanem nemesek közül is, másrészt pedig a szabadoság olyan területekre is kiterjed, amelyek már egyáltalán nem hozhatók kapcsolatba a familiaritással.

A „*fidelia servitia*“ leggyakoribb esete a katonai szolgálat. A XVI—XVII. században ugyanis a földesúrnak az állandó török háborúk miatt szüksége volt katonákra s a katonatartás legegyszerűbb s a hagyománynak legmegfelelőbb módja a hadi szolgálatért adott birtok fejében való katonászkodás volt. A földesúrnak is ez került a legkevesebbe, mert így csak hadiszolgálat idején kellett fizetést adnia és a katona ellátásáról, gondoskodnia, különben az saját szabad telkének jövedelméből élt, szóval gazdálkodott.

Így ad 1604-ben Héderváry István és Imre Darnón (Pozsony megyében) egy jobbágytelket gazdatisztjüknek, Bekeő Simonnak, feleségének, Pinthér Katalinnak és testvéreinek, Jánosnak, felmentvén e telket minden jobbágyteherből. Kikötik azonban, hogy ha nekik, vagy utódaiknak háború esetén a király bandériumához kell csatlakozniuk, Bekeő, illetőleg utódai kötelesek elkísérni őket a Héderváryak költségén. Ha pedig a Héderváryak valaha el akarják venni tőlük a telket, kötelesek 200 forintot fizetni érte.¹ Ugyancsak a Héderváryak adnak egy jobbágytelket Ásványon (Győr megye) Rokonay Andrásnak és utódainak azzal a feltétellel, hogy kötelesek a Héderváryakat lovon vagy gyalog szolgálni. A telket minden jobbágyteher alól felmentik, de a földesúri jogot fenntartják, azért Rokonay korcsmát nem nyithat azon s ha a Héderváryak a telekért 100, s a rajta építendő házért 16 forintot lefizetnek, vagy ha Rokonay utód nélkül hal el, a telek a házzal együtt visszaszáll a földesúrra.²

Természetesen nem minden földesúri katona volt szabados. Ugyanazon a helyen egy időben találunk szabados katonákat, kántoros katonákat, hópénzes és hetes drabantokat.³ Ezek, mint a nevük mutatja, fizetett katonák lehettek. A szabadosok hadi kötelezettségéről törvényes intézkedések is vannak, jeléül annak, hogy ebben a kérdésben a libertinusság is túlhaladta az egyszerű magánjogi viszonyt. Az 1659:85. tc. 4. §-a úgy intézkedik, hogy „a földesurak szabadosai és az egyházak nemesei is, a földesurak mellett, azok költségére felkelni . . . legyenek kötelesek“.⁴ Ugyanezt

¹ A Héderváry-család oklevéltára, II. k. 213. l.

² Uo. 218. l.

³ Károlyi-oklevéltár, IV. k. 286. l. 1648.

⁴ „*Libertini etiam dominorum terrestrium et praediales ecclesiarum penes dominos terrestres, ad rationem ipsorum insurgere . . .*

mondja ki az 1662 : 5. tc. 12. §-a : „A földesuraknak katonáskodásra rendelt és kötelezett szabadosai . . . a földesurak mellett, azoknak költségén katonáskodni tartoznak.”¹ Hasonló olvasható az 1681 : 46. tc. 11. §-ában is.²

A hű szolgálatnak a katonáskodás mellett egy másik formájával is gyakran találkozunk, mégpedig a község-alapítással kapcsolatban. Új községek megszállói, vagy elpusztult telkek és egész községek lakói több-kevesebb évre mindig mentességet kaptak a földesúri szolgáltatások alól, sőt általában három évre az állami adó alól is. Ez a mentesség azonban még nem szabadosság, mert bizonyos előre megállapított számú évhez van kötve, meghatározott időközre szóló átmeneti állapot, míg a szabadosság jellemzője a relatív állandóság. Az új telepések tehát nem lesznek mind szabadossá, de azzá lesz, aki a telepítést végrehajtja, vagy legalább első letelepedésével kezdeményezi. Közömbös a dolog lényegére nézve, hogy a telepítés szándéka a földesúrtól indul-e ki, vagy pedig vállalkozó szellemű emberek maguktól ajánljak-e erre. A lényeg az, hogy a telepítés vezetője működésével szolgálatot tesz a földesúrnak s ezért jutalmul kapja a szabadosságot, illetőleg azért, mert mint a településnek később is vezetője, a földesúr érdekeinek megfelelő működést fejt ki.

Az új telepítés vezetőjének szabadossága tulajdonképpen közel rokon jellegű a soltészség intézményével³ s már nagyon korán jelentkeznek. A soltészség már a XIII—XIV. században virágzott, olyan időkben, amikor az újkori libertinusság fogalma még ki sem alakult. De már a XIV. század első évtizedeiben találunk olyan új telepítéseket, amelyeknél az első telepest, illetőleg a telepítés vezetőjét nem nevezik soltésznek, vagy kenésznek s egyáltalán az egész telepítésnek lazább szervezete van. Így 1406-ban János zalavári apát, mikor Bodon nevű elpusztult birtokát benépesíti, az első

sint obligati”. (A törvényszövegek magyar fordításban való közlésében a Corpus Iuris millennium kiadásának (szerk. Márkus Dezső) szövegéhez ragaszkodtunk).

¹ „Libertini tamen dominorum terrestrium ad militiam destinati et obligati ; nec non prediales ecclesiarum, imo Hajdones, per dominos terrestres, ad rationem ipsorum militare debeant.”

² „Libertini tamen dominorum terrestrium ad militiam destinati et obligati . . . penes dominos terrestres ad rationem ipsorum militare debeant.”

³ Bruckner Győző : A soltészség intézménye a Szepességben. Békefi-émlékkönyv (Budapest 1912), 106. s. köv. l. — Lehoczky Tivadar : Adalékok az oláh vajdák, oláhok és orosz kenézek vagy soltészek és szabadosok intézményéhez hazánkban. Történelmi Tár 1890, 155—173, 474—492. l.; 1894, 51—80. l.

megszállónak és örököseinek egy sessiót ad „absque omni onere exemptam . . . perpetuo possidendam“.¹ Máskor az első telepes csak a saját személyére kapja a mentességet.² Ilyenekben kell keresnünk a soltésziségektől eltérő s inkább a szabadosság körébe tartozó telepítések gyökereit. Szabadosnak nevezett telepítőkkal azután elsősorban a XVIII. században találkozunk.

Az ilyen szabadosok által végzett telepítés több tekintetben eltér a soltésziség intézményétől. A soltésziség általában idegen származású telepeseket fog össze, erdőirtás céljából, új, kiváltságos községekbe, melyek bizonyos meghatározott jog szerint élnek. Maga a soltész szélesebb joghatóságot gyakorol és részesedik a földesúri jövedelmekben s kiváltságos állása annyira szilárd alapokon nyugszik, hogy a soltésziséget el is adhatja.³ Ezzel szemben a szabados-telepítés sokkal kötetlenebb valami. Inkább magyar vidékeken találkozunk vele. Maga az ilyen alapítású község sem különül el úgy az átlagtól, mint a soltésziség, lakói legfeljebb szabadköltözésű, esetleg szerződéses jobbágyok lesznek. Ugyanígy a telepítésre vállalkozó szabados is kisebb és meghatározatlanabb jogokkal rendelkezik, mentes a földesúri terhek alól és mintegy állandó falusi bírónak tekinthető.⁴

Ilyen szabados-általi telepítéssel népesítette be herceg Esterházy Pál a tolnamegyei Kónyi-, Kulcsár- és Inok-pusztákat, amikor is egy Nagy Miklós nevű alsólendvai jobbágy „szándékozván“ ezeket a helyeket „lakosokkal megszállatni, instállt azon . . . hogy annál inkább gyarapodhassanak, nekik szabad esztendőket adni“ méltóztassék a herceg. Az új telepések meg is kapták a szokásos háromévi mentességet, a telepítést vezető Nagy Miklós pedig „a három esztendő eltétele után is maga és fiai . . . személyére nézve a megírt adótól“ szabad lesz.⁵ Ugyanígy lesz szabadossá a dombóvári uradalomban Sásd község megtelepítője, Nagy András

¹ Pannonh. rt. VII. 540—541. l.

² Uo. III. k. 493. l. 1418. „ad finem vitae suae“. — 1478-ban az óbudai apácák Bakszonhát nevű bácsmegyei birtokán viszont az első hat ember örökös mentességet kap. (Szabó István, i. h. 51. l.)

³ Pl. 1330: Anjou o. II. k. 467. l., vagy 1519: A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára, II. k. 233. l. Ezzel szemben szabadosság eladására nem találtunk adatot.

⁴ Hogy a soltészt nem tekintették szabadosnak, arra jellemző az olyan eset, mikor ugyanazon községben egyidejűleg szerepelnek soltész és szabadosok (természetesen ilyen esetben nem telepítő szabadossal van dolgunk). Pl. Zavada községben 1674-ben van egy scultetia és két szabados (U et C 1/26).

⁵ M. Gt. Sz. 1904, 315. l. 1701.

1712-ben: arra vállalkozott, hogy két év alatt megfelelő lakosokat szállít. Ezért — mondja a földesúri irat — „alázatos kérését kegyelmesen meghallgatván, először is magának, mint első megszállónak engedünk azon Sásd nevű községünkben firul-fira való örökös szabadságot egy sessióval s ahhoz az egy sessióhoz tartozó szántóföldekkel, rétekkal, pascuatiókkal s appertinentiáival... Mindezek befejezésére az említett szabados Nagy András tisztünk parancsolatára tartozni fog jószágink dolgában s minden hasznunkra fáradozni... És ha casu quo sokszor említett szabados előttünk tett ígéretinek azon városunk megszállítása dolgában eleget nem tenne, tehát eo ipso szabadságától priváltatni fog.”¹ Nem annyira hű szolgálat, mint inkább gazdasági szükséglet a szabados mesteremberek mentességének az alapja, mégis ezek is még annyira a középkori familiáris rendszer késői leszármazottai — éppen úgy, mint a földesúri katonák — hogy itt kell róluk megemlékeznünk. Az a sok iparúzó vagy más, speciális szolgálatot betöltő szabados: „libertinus faber“, „libertinus sutor“, „libertinus figulus“, „szabados halász“, „szabados borbély“² stb., akinek neve az összeírásokban előfordul, mind az uradalmak gazdasági szükségleteinek köszönhetette mentességét.

Az egyéb földesúri alkalmazottak, uradalmi tisztviselők és házi szolgák már kevésbé tartoznak a libertinusok körébe, bár itt a határ egyrészt a familiaritás, másrészt a curiális jobbágyok felé teljesen összemosódik. De hogy telekkel nem rendelkező, közvetlen földesúri szolgálatban álló szabadosok is voltak, arra nézve vannak adatok.³

A hű szolgálattól merőben eltérő módja a szabadosává levésnek a *pénzért való felszabadítás*. Ez az utóbbi szinte az örökváltsághoz hasonló, de nem végleges, hanem csak föltételes váltság. A földesúr egy összegben kap nagyobb pénzt s ennek fejében lemond minden követeléséről mindaddig, amíg ezt az összeget vissza nem fizeti. Mintegy zálogba adja a jobbágytelket saját alattvalójának, ugyanúgy, mint ahogy nemes birtokosok egymásnak is engedtek át hasonló föltétellel jobbágytelkeket s az ilyen inscripta sessio után mindaddig, míg a zálogösszeg visszafizetése meg nem történt, a szolgáltatásokat nem a tulajdonos, hanem a zálogos földesúr kapta. Hogy mennyire hasonló a két eset, mutatja, hogy az

¹ M. Gt. Sz. 1905, 323. l.

² U et C 1/16. és Csáky-oklevéltár, I/2. k. 629. l.

³ Szepes megye statutuma 1642-ben intézkedik a telken lakó szabadosok adózásáról, „exceptis illis, qui vietu et amictu continuo certoque mercede dominis ipsorum inserviunt“. C. St. II/1. 183 —84. l.

ilyen pénzért felszabadított telkeket az inscriptionalis telkek közé írva találjuk.¹

Természetesen telkes jobbágy esetében ilyenkor nem a személy, hanem a telek fölszabadulásáról van szó, ami abból is látszik, hogy egy telken lakó testvérek ugyanannyit fizetnek mint egy személy.² Viszont a visszaváltás lehetőségének kikötése is azt a célt szolgálta, hogy a birtok ne csorbuljon végérvényesen s a földesúrnak mindig meglegyen a módja arra, hogy a telket visszaszerezze. A telek tulajdonjoga tehát továbbra is éppen úgy a földesúré maradt, mint a hű szolgálatért való felszabadítás esetében. Ez annál is szükségesebb volt, mert a rendi fölfogás lehetetlennek tartotta, hogy nem nemes eredetűek nemesi birtok tulajdonában legyenek.

Ilyen pénzért való fölszabadításról olvasunk a tihanyi apátság egyik XVII. századi oklevelében, amely szerint az apát zálogba vetette két jobbágyát, Kis Istvánt öccsével, a vele egy kenyéren élő Kis Jánossal együtt, valamint Érsek Istvánt nemes Szarka Lukácsnak. Kis István azonban megadta Szarkának a 127 forint zálogösszeget és azonkívül az apátnak is fizetett 40 forintot. azért Ramocsaházy Mihály tihanyi apát kijelenti: „valameddig én azt a fölül megírt száz huszonhét foréntot és viszont ismét az negyven foréntot, az kit tulajdon én magamnak adott, egyszersmind le nem teszem és meg nem adom Kys Istvánnak vagy én, vagy az én utánnam következő apáturak, tehát mindaddig szabadságban legyen teljességesen mindenféle szolgálattal és minden szőlőinek és szántóföldeinek adójátul, mind az öccsével, Kys Jánossal együtt.“ Ha azonban a pénzt visszafizetik neki, „tehát ü is tartozzék azt fölvenni és viszont azután énnekem azvagy az én utánnam következő apátúrnak igaz jobbágy-ságot tartani és mind szőlőjéből, mind peniglen szántóföldeiből igaz és szokott adót és jövedelmeket megadni, hogyha ezután énnekem az vagy az én utánnam következő apátúrnak másképen kedvét nem keresné és nem alkudnék velük.“³ Hasonló felszabadításról értesíti Esterházy József alsólendvai uradalmi tisztjét levelében: „Cseszt-

¹ Ld. tőlem: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 6. sz., Budapest 1933), 26. l.

² Uo. Szombathelyen (Zala megye) lakó Hermán György éppen úgy 300 forintot fizet 1718-ban a fölszabadításért, mint ugyanebben az évben Csesztregen Sente János és Mihály együtt. - Előfordult személyben való fölszabadítás is „in persona . . . manumissus“, talán olyan esetben, ha az illető ezáltal megszűnt telkes jobbágy lenni. (U et C 136, 1694.)

³ Pannonhalmi rt. X. 782-783. l.

regi Szenté János és Mihály nevű jobbágyim jobbágyi kötelességtől való fölszabadítás iránt előttem instantiákat megtévé, kívánságukat applacidáltam, de minemő conditiókkal, az accludált manumissionalis levelében meg fogja érteni kegyelmed. Ezt azért minekelőtte... a 300 Rfr-t le nem tennék, kegyelmed kezéből ki ne adja. Azonkívül említett manumissionális levelemet szóról-szóra leiratván, kegyelmed általuk subscribáltassa és a dominiumbeli akták között conserválja.“¹

A szabadosok harmadik csoportját alkotják azok, akik *maguk nem nemesek ugyan, de feleségük az, továbbá az ilyenek leszármazottai*.² (Sokszor agilis, félnemes, seminobilis, nőnemes néven szerepelnek.)³ Werbőczy ugyan azt mondja (I. 7.), hogy „akiknek csak anyjuk nemes, de atyjuk nem nemes, valóságos nemeseknek nem mondjuk“, mégis az ilyen esetben gyakran nem nemes kézre jutó nemesi birtok különleges jogi helyzetbe hozta az azzal kapcsolatba jutott nem nemes személyt és leszármazóit.⁴

Már az 1435: II. decr. 20. §-a kimondja s azután számtalanszor megerősítik, hogy ha nemes lány atyjafiai beleegyezésével birtoktalan emberhez megy férjhez (homini impossessionato), az ilyen nőt a leánynegyed örökös joggal illeti meg.⁵

Az ilyen nemesi birtokot tényleg birtokló nem nemesek és leszármazóik személyüket illetőleg is különleges helyzetbe kerültek. Az ő csoportjuk áll legközelebb a szabadosok közül a nemesekhez, mert adót nem fizetnek a nemesi birtok után és személyükben is nemesek módjára kezelik őket. Az 1659 : 70. tc. ugyanis kimondja, hogy ha az ilyenek feleségük nemesi javain tartózkodnak és abból kiindulva hatalmaskodást követnek el, nemes ember módjára kell őket perbe fogni s a kártérítést is feleségük javaiból teljesíthetik. Az

¹ Esterházy hercegi főlevéltár (Budapest), Alsólendvai gazdasági iratok. Regest. Rat. Prov. 1718. Ltr. C. Nr. 76.

² „Ezen Szabadosok számába tartozandók a Nemes Anyától szültt, de nemtelen Atyától nemzett fél-nemesek (agiles)“. Georch Illés: Honnyi törvény, I. k. 250. l. 254. §.

³ Pl.: „fél-nemes“ (Georch i. h.), „seminobilis“ (C. St. II/1., 357—358. l.), „nőnemes“ (közli: Bartal Antal: A magyarországi latinság szótára, Budapest 1901, 21. l.).

⁴ A különböző társadalmi állásúak összeházasodása más országokban is különböző jogi szabályozásokat hozott létre. (V. ö. Karl Grünberg: Die Bauernbefreiung... in Böhmen, Mähren und Schlesien, Leipzig 1894, I. 3. s. köv. l.)

⁵ „in perpetuo iure et dominio hujusmodi quartae filialis possessionariae, succedere debet et remanere“. Ld. még C. St. IV/1. 614. l., 6. jz.

ilyenek ugyanis semmiféle földesúri joghatóságnak alávetve nincsenek. Az 1687: 18. tc. ezt a jogot a leszármazottakra is kiterjeszti: „Minthogy vannak az országnak olyan lakosai, kik személyükre nézve a Hármaskönyv első részének 7. címe szerint nem nemesek ugyan, de paraszt állású férfiúhoz vagy férjhez adott nemes anya ágyékából származván, nemesi telkek s javak tetteles örökösödés útján nyert birtokának részesei“, ezek „semmi földesúr hatósága alá vetve nem lévén, őket senki sem vonhatja perbe“.¹

Természetesen, ha az ilyen agilisnak jobbágytelke is van, azt illetőleg földesúri joghatóság alatt áll és szolgáltatásokkal tartozik. Ugyanígy lehet agilis a földesúri szolga is. Erre mutatnak azok az esetek, mikor agilisek mentességet kapnak a földesúrtól telküket illetőleg. Így ad Héderváry Ferenc az agilis Siska Andrásnak 1624-ben hű szolgálatai fejében mentességet annak a teleknek szolgáltatásaitól, melyen addig is lakott. Siska András így egyetlen férfiörökösével, János nevű testvérével együtt 100 magyar forint lefizetése után minden jobbágyi fizetségtől és szolgálattól mentes lesz.²

A szabadossá levés, mint láttuk, a földesúrtól függött (az agiliseket leszámítva). Tisztán a földesúr akaratából következett, hogy jobbágyának vele szemben fennálló kötelezettségeiről lemondott. Erről a magánjogi téren beállott változásról természetesen az állam nem vehetett tudomást. *Állami szempontból* a libertinus éppen úgy kiváltságnélküli egyén maradt, mint bármely más jobbágy, tehát adófizetési kötelezettsége sem szűnt meg. Az állam nem egyezhetett bele abba, hogy az adó mennyisége azért csökkenjen, mert a földesúr valamilyen oknál fogva kedvezményben akarja részesíteni egy jobbágyát. Ezért van az, hogy törvényeinkben aránylag kevés szó van a libertinusokról, s ha van, akkor

¹ „Cum non deessent nonnulli accolae hujus regni, suis quidem in personis, dictante titulo 7. partis 1. decreti tripartiti, quamvis ignobiles, ex maternis tamen nobilibus, viro, seu marito ruralis conditionis in nuptum traditae, lumbis descendentes, nobilitariumque fundorum et bonorum, actualis successoriae possessionis consortes... quod nullius domini terrestres jurisdictioni subiecti existent, a nullo etiam in jus peti queant.“

² Héderváry-oklevéltár, II. k. 230. l. — Hasonlóképpen agilis kap 1612-ben a tihanyi apáttól fiaival együtt hű szolgálataiért „totallem sessionem ipsorum colonicalem antiquam, iam penitus desolatam... cum suis omnibus pertinentiis ac una vinea... ab omni solutione censuum, taxarum, pensionum, contributionum nostrorum, tam ordinariariorum, quam extraordinariariorum, necnon laborum, servitiorum et onerum quorumlibet ac exactionum, nobis quocunque temporum successu exhiberi et provenire debentium, quae videlicet alii coloni nostri facere et praestare debent.“ (Pannonh. rt. X. k. 739—740. l.)

is általában adókötelezettségüket állapítják meg. Így már az 1542. évi pozsonyi országgyűlés 13. tc.-e kimondja, hogy a hatvanad alól „a molnárok szabadosait” sem kell felmenteni.¹ Ugyanebben az évben a besztercebányai országgyűlés 27. tc.-ének 1. §-a hangsúlyozza, hogy az egyforintos kapuadó alól „senki se legyen felmentve, legyen az akár molnár, akár szabados vagy más, bármiféle néven nevezendő ember”.² 1543-ban a 16. tc. 2. §-a intézkedik úgy, hogy „a molnárokat, meg más efféle szabadosokat semmi mentesség és szabadság se illesse meg”.³ Hasonlóan rendelkezik az 1546. évi 13. az 1595 : 6. és az 1596 : 10. tc.

A szabadosoknak csak egyes csoportjai mentesülnek az adó alól. Így elsősorban az agilisok, nemesi birtokuk tekintetében.⁴ Nemesi birtok nem fizethet adót, tehát az agilis birtokában levő nemesi földet sem terhelheti adókötelezettség. Az agilis adómentességét tehát nem a személyi szabadság, hanem a birtok természete okozza ; annak nincs semmi akadálya, hogy az esetleges saját jobbágytelke után ne fizethessen adót.

Adómentességet élveznek ezenkívül a földesurak szolgálatában álló szabadosok, akik valamilyen, legtöbbször katonai szolgálatot teljesítenek neki s annak fejében, legalábbis addig, míg ez a szolgálat folyik, a földesúrtól pénzt vagy ellátást kapnak. Ebben az esetben is tehát nem a földszabadítás ténye mentesít az adó alól, nem az, hogy az illető szabados, vagyis a földesúr lemondott szokásos jobbágyszolgáltatásairól, hanem ellenkezőleg az a körülmény, hogy ezek a földesúr által adott fizetést élvezik. Adómentesek éppen úgy, mint a földesúr

¹ „libertini molendinatorum”, valószínűleg szabados molnárok helyett.

² „Ut nullus omnino, sive sit molendinator sive libertinus, aut alio quocumque nomine censendus, exemptus habeatur.”

³ „Neque molendinatoribus, et id genus aliis libertinis nullus exemptio ac libertas suffragari debeat.”

⁴ Ezek adómentességével megyei statutumokban találkozunk : „Illos solum libertinos ad supportanda onera publica, cum plebeis esse attrahendos, qui a suis dominis terrestribus praecise respectu fundi et personarum essent exempti ; illi vero qui nobilitaribus personis in uxorem ductis vel curias nobilitares vel alia bona immobilia possiderent, in iuribusque uxorum successionem haberent, minus essent coetui ignobilium adscribendi ; sed instar nobilium taxandi.” (Trencsén megye 1713. C. St. IV/1. 614—615. l.) — Hasonlóan u. ez a megye 1733-ban. (Uo. 764. l.) — Pozsony megye 1747-ben hasonlóan rendelkezik : „Ignobiles, nobiles uxores habentes aut talium successoros, bona nobilitaria materno, vel uxorio, jure possidentes, pure a persona, pecoribus et facultatibus propriis taxandi erunt, talismodi nobilitaria bona vero immunes maneant. (Uo. 831. l.)

udvari szolgálatára berendelt curialis jobbágyok vagy szolgák és cselédek. Mert hiszen, ha ezeket adófizetésre kötelezik, adójukat végső fokon a földesúr fizeti, mert abból a pénzből kellene leróniuk, amit uruk fizetésként ad nekik. Adófizetésük esetében a földesúr kénytelen lenne annyival nagyobb összeget adni nekik, amennyivel az adó kifizetése megnövelné saját ellátásuk költségeit. Az adómentes nemesség pedig még ilyen közvetett megadóztatásba sem volt hajlandó beleegyezni.

Ezért intézkedik az ilyen földesúri szolgálatban katonai vagy egyéb szolgáltatásokat teljesítő egyének adómentességéről több törvénycikk. Így az 1567. évi 14. tc. 2. §-a: „méltóztassék Ő felsége a mentességet megadni az urak és nemesek ama szabadosainak is, akik földesuruk részéről mentességet nyervén, régtől fogva saját lovaikon szolgálni és táborba szállani tartoznak.”¹

Az uralkodó azonban igyekezett még ezt a mentességet is megszüntetni és a földesúri szolgálatban állókat is állami adó alá vonni. Az 1582-i országgyűlés uralkodói előterjesztése már visszaélésnek minősíti azt a törekvést, hogy a földesúri szolgálatban álló szabadosok az állami adó alól kivonják magukat, már pedig „senkinek se lehet megengedni, hogy a közjövödelmeket, melyek az ország védelmére vannak szánva, a kincstár kárával eladományozza.”² Az uralkodói kívánságnak azonban a rendek nem tettek eleget, abból törvény nem lett.

A libertinusok viszont kivételes helyzetük alapján töreksenek az adómentességre olyan esetben is, mikor az őket

¹ „Similiter etiam libertinis dominorum et nobilium videlicet, qui a dominis suis terrestribus exempti, ab antiquo cum equis servire et exercituare tenentur, majestas sua exemptionem dare dignetur.” Hasonlóan az 1554 : 4. tc. 6. §.: „Libertini vero nulli ab hujusmodi contributione sint exempti, praeter eos, qui in propria solutione, victu et amictu continuo dominorum sunt, vel eisdem equis, aut alio genere mercedis serviunt.” Szó szerint megismétli az 1557 : 3. tc. 7. § és az 1559 : 12. tc. 6. §. Az 1567 : 14. tc. 2. §-ára hivatkoznak az 1569 : 8. tc. és az 1574 : 3. tc.

² „Praeterea C. R. Maiestas edocta est, dominos barones, proceres et nobiles regni, complures suos servitores in bonis suis libertinos facere, idque hoc consilio, ut minori eos salario contentos reddere possint ; illos vero, arrepta hac libertate, a Dicac quoque solutione sese immunes facere. Quod cum indignum sit, Maiestas sua, decreto publico, sanciri postulat, ne quis in exactione Dicarum huiusmodi exemptionibus locus detur. Neque enim cuiquam permitti debet, quod proventus publicos ad regni defensiones destinatos, in fisci detrimentum condonet.” (Magyar országgyűlési emlékek, VII. k. 35. l.) Ld. még uo. X. k. 255. l. és Juhász i. m. 19—20. l.

nem illetné meg s ez a törekvésük időnként és helyenként sikerrel is jár.¹

Az állami adón kívül dézsmafizetésre is kötelezve voltak a szabadosok. Nemcsak abban az esetben, ha az már állami jövedelem számba ment, minthogy a kamara bérelte, hanem akkor is, ha az egyház maga szedte, vagy egyes földesurak bérelték. 1578-ban egy kamarai utasításban olvassuk : „Úgy okoskodjatok pedig, hogy semmi rendbeli parasztember, sem szabados, sem szolga az dézsmától nem exemptus, mindenki tartozik vele, valaki nem nemes ember.“² Ugyanilyen világosan szól 1583-ban az egri tizedszedők utasítása : „Valami szabadosát a földesúr, ha szabadságban tartja is, azzal nemes udvarhelyessé nem teheti, fejedelem dézsmáját el nem idegenítheti.“³ A földesúr pedig, ha ő bérli a dézsmát, azzal a megokolással nem enged mentességet alóla, hogy az „egyházi proventus“. „És így — írja Thurzó Mihály dézsmásához intézett utasításában — ha szintén levelünk volna is valamely szabadosunknál szabadságáról és annuális adójának meg nem fizetéséről, de mi, avagy a mi antecessorink nem condonálhatjuk senki jövedelmét és most sem akarjuk condonálni.“⁴ Hacsak külön ki nem emeli, hogy a dézsma alól is mentességet ad.⁵ A földesúrnak ez az álláspontja érthető is, mert hiszen ő a decimáért bérösszeget fizetett, jövedelmet akart tehát belőle, nem ráfizetést.

Bár a szabadosság lényege a jobbágyi terhektől, tehát földesúri szolgáltatásoktól (census, kilenced, robot stb.), való mentesség a földszabadítás által mégsem lett a *libertinus teljesen független földesurától*. Ez a függő helyzet kifejezésre jutott elsősorban abban, hogy szabad telkét nem örök tulajdonul bírta, hanem annak tulajdona továbbra is a földesurat illette. Így végeredményben a libertinusok nemcsak hogy állandó bizonytalanságnak lehettek kitéve, hanem a földdel nem is rendelkezhettek szabadon. Öröklési joguk is korlátozott volt, amennyiben általában a „fíról fíra való szabadságot“ hangsúlyozzák, vagyis a fiági örökösödést. A fiág kihalta után rendszerint visszaszáll a telek a földesúrra,

¹ Ez derül ki egyes megyei statutumokból is: Bars megye 1596, C. St. IV/1. 73. l. — Trencsén megye 1639, uo. 213. l. stb. Ezzel szemben adókötelezettségüket említik: Trencsén megye 1733, C. St. IV/1. 764. l. — Abauj megye 1697, C. St. II/1. 333. l. — Torda megye 1760, C. St. I. 467—468. l. stb.

² M. Gt. Sz. 1897, 22. l. Ld. még uo. 1903, 165. l. Kamarai utasítás a szempci és cseklézi dézsmásokhoz.

³ M. Gt. Sz. 1905, 36—37. l.

⁴ M. Gt. Sz. 1903, 161. l.

⁵ Károlyi oklevéltár, IV. k. 313. l. 1635.

amint az adománylevél ki is szokta emelni, hogy „abalienálni semmiképen se legyen szabad, hanem történhető fiúi ágnak defektusával az uradalom szabad dispositiójára fog redundálni.“¹

A telek megkötöttségén kívül legtöbbször még abban a tekintetben is függő helyzetben maradnak a szabadosok földesuruktól, hogy ha nem is rendes jobbágy-szolgáltatásokat adnak, de mégis bizonyos kötelezettségekkel tartoznak nekik. Hiszen a hű szolgálat, amely oly sokszor alapja a felszabadításnak, nemcsak a multra, hanem a jövőre is vonatkozik. Katonai szolgálat, levélvivés,² bizonyos uradalmi szolgálatok ellátása legtöbb esetben ki van kötve, vagy minden részletesebb körülírás nélkül csak annyi, hogy, amikor szükséges, szolgálni tartoznak.³

Más esetekben még pénz- és munkaszolgáltatásokkal is találkozunk, jelölve annak, hogy a libertinusok helyzete mennyire változatos. Pénzadót fizetnek például 1674-ben Zavadán, még pedig az egész telkes szabados 16 forintot, a féltelkes nyolcat.⁴ A rozgonyi uradalomban Rozgony és Bények községekben 1636-ban censust fizetnek, máshol viszont azt olvassuk, hogy a Szent György- és Szent Mihály-napi adóból kilenc forint jutna a szabadosokra, „melyet ők meg nem adnak, hanem a maguk annuális adajokba tudják be.“⁵ Bizonyos mérsékelt robotjukkal a sárvári uradalomban találkozunk, ahol a XVII. században minden szabados köteles volt egy hold őszi és két hold tavaszi szántást elvégezni.⁶ Máskor viszont közérdekű munkában, várépítésben való részvételüket írják elő. Így írja Nádasdy Tamás nádor neje, Kanizsai Orsolya gazdasági utasításában, hogy „az vár míve is ő dolguk (t. i. a jobbágyoké), mikor reá hirdetik, de nem csak ő magok, hanem mind szabadosok, mind plébánosok

¹ M. Gt. Sz. 1905, 323. l. — Ld. még Történelmi Tár 1893, 69. l. Gr. Csáky Pál levele Bars megyéhez : „afféle libertinusoknak is csak pro masculino sexu szokták volt a régi urak conferálni a libertást“.

² „Az itt való szabados, a szállólevélben expressált kötelessége szerint is tartozik mind a helység mellett s mind pedig az uraság dolgában, akire a tisztt applicálja, híven s igazán szolgálni s akármely hosszú útra is levéllel vagy az uraság pénzével (az uraság képes úti-költséget adván neki) maga lován elmenni“. M. Gt. Sz. 1905, 336. l. — Ld. még Pannonh. rt. X. 456. l.

³ „semper tempore postulante servire debeant et teneantur more aliorum libertinorum“. Knausz. i. m. 147. l.

⁴ U et C 1/26.

⁵ M. Gt. Sz. I. 268. l.

⁶ Tholt Judit : A sárvári uradalom majorgazdálkodása. (Tanulmányok a m. mezőgazdaság tört. 10. sz., Budapest 1934.)

jobbágyi, mind futott nemes népek, kik itt az várban házat tartanak, kötelesek legyenek ezféle kezenséges jóra és megmaradásra nízó munka terhére.¹

Az említett és sok más hasonló megkötöttség és szolgáltatás ellenére a szabadosok jogi helyzete bizonyos mértékig függetlennek tekinthető. Sokszor kiemelik, hogy a libertinusok semmiféle földesúri joghatóságnak nincsenek alávetve.² Ez a megállapítás bizonyára nem vonatkozik általában minden szabadosra, hiszen a familiaris-szerű kapcsolatban levő szabados katonák és hasonlóké kétségkívül földesúri joghatóság alatt álltak, nekik és tisztjeiknek voltak felelősek. De „sui iuris emberek”³ lehettek a pénzért fölszabadítottak és minden bizonnyal az agilisok, amely utóbbiakat semmiféle földesúrhoz nem fűzte kötelék.

Mégis a szabadosok a rendi társadalomnak a kiváltságokból kizárt osztályához tartoztak. Fölemelkedésük kiszakította ugyan őket a jobbágyok sorából, de jelentősebb, önálló társadalmi osztállyá nem tudtak alakulni. Egyesek talán bejutottak a nemesség közé, egyéni továbbemelkedés útján, de összességükben, mint társadalmi réteg, nem tudtak a kiváltságos rendek közé bekerülni. Független helyzetük, kis számuk, pontosan kialakult, egységes jogok helyett nagy változatosságuk megakadályozta őket abban, hogy szilárdabb jellegű társadalmi képlet alakuljon ki belőlük. Összekötő kapocs, közbülső réteg a nemesség és a jobbágyság közt. A libertinusság megmaradt az egyéni fölemelkedés változatos módjának az egyre színtelenebbé és egyre egységesebbé váló társadalmi osztályok közt a rendiség korának egész fönnállása alatt, de a szabadosok száma, jelentősége, sokfélesége egyre csökkent, míg végre a rendiség teljes fölszámolása, a jobbágyszabadítás a libertinusságot is kitörölte az életből.

Csapodi Csaba.

¹ M. Gt. Sz. I. k. 68. l. — Előfordul pénz és személyes szolgálat együtt is: a bars megyei Zeliz községben egy libertinus 1708-ban vadászattal tartozik és 3 forintot fizet évente, ebből áll minden kötelezettsége. (U et C 66/57).

² 1715. 62. tc.: „... liberarum personarum, nulli proprietario domino obligatorum, in fundis rusticis degentium...” — Abauj megye statútuma 1701-ben: „Determinatum est, ut amodo in posterum libertini a nullo domino terrestri dependentes et jurisdictionem observantes ratione violentiarum coram iudicatu domini vicecomitis procedant.” (C. St. II/1. 352. l.)

³ Torda megye statútuma 1760-ban. (C. St. I. 467-468. l.)

Történeti irodalom.

Altheim, Franz: *Die Soldatenkaiser. Bildaufnahmen von E. Trautmann.* (Deutsches Ahnenerbe, herausgegeben von der Lehr- und Forschungsgemeinschaft „Das Ahnenerbe“, Berlin.) Frankfurt-Main 1939. V. Klostermann. 8° 304 l., 71 képpel.

A. professzor a római vallástörténet tárgyköréből vett műveivel szerzett hírnevet magának, majd a reszpublika történetével kezdett foglalkozni. Legutóbb a Kr. u. III. század mozgalmas históriája ragadta meg érdeklődését, amelynek rendkívül szerteágazó kutatási irodalmát bámulatraméltóan rövid idő alatt emésztette meg, — amint erről az alábbiakban ismertetett új műve tesz tanúságot.

Ez a jól diszponált, kitűnő tollal megírt munka mindvégig érdekfeszítő olvasmány marad. Korfestése regényszerűen megkapó, felvetett problémái igen aktuálisak és előadását életteljessé teszik azok a plasztikus leírások, amelyeket hősei küzdelmeinek színhelyeiről saját élményei alapján adhat, mert a szíriai sivatagtól Angliáig beutazhatta az „Ahnenerbe“-társaság segítségével ezen országokat, miközben E. Trautmann kitűnő fényképeken örökítette meg a látottakat...

Nem lehet kétséges, hogy A. műve hiányt pótol a német tudományos irodalomban és az sem, hogy éppen a kellő pillanatban hozta ki szerzője, — éppen akkor, amikor a részletkutatás elért odáig, hogy a zilált korszak eddig rosszul ismert képét nagy vonalaiban tisztázza. Annak is csak őszintén örülhetünk, hogy az illyricumi katonaság állammentő szerepéről vallott felfogásunkat annyira a magáévá teszi s hogy általában a magyar kutatás eredményei oly nagy hatást tettek rá. Bármily őszinte is dicséretünk, bírálatunk ebben nem merülhet ki. Szükséges, hogy megkíséreljük a „Soldatenkaiser“ helyét kijelölni a kutatásban és rámutassunk néhány bennünket közlelő érdeklő pontra, amelyekre nézve — a könyv bőséges érdemeinek hangoztatása mellett — eltérő felfogást vallunk.

A bevezetésben a kritikai történetírás ellen tör A. lándzsát. Amennyiben a kritikai elemzés öncéllá válik, tényleg meddő mesterséggé lesz. De miért váljon azzá? Kritikai elemzés nélkül nincs átfogó történeti rekonstrukció. A. „Universalgeschichte“-t óhajt alkotni és valóban a lehető legszélesebb horizonton tekinti át az eseményeket, Kínától Európa északi és nyugati szegélyeiig. De e nagy szélesség mellett szemlélete inkább csak horizontális is marad: a fejlődés nyomkövetése — mondhatnánk: a verti-

kális szemlélet — már háttérbe szorul nála. Ennek egyik oka az is lehet, hogy az illusztris szerző igen gyorsan írta meg e korszak ábrázolását, melynek tárgyköréből részletkutatásokat alig közölt. Amellett keresztmetszete is — tudatosan — az életnek csak bizonyos területére szorítkozik. A „Soldatenkaiser” valójában inkább „Soldatengeschichte”, a III. század katonai fejlődésének, háborúinak esetelése, amely nyomon követi a birodalom egységét szétfeszítő népi erők feltűnését és szerepét, az impérium határain felbukkanó új barbárnépeket s a velük vívott háborúkat. Ami másféle témája ezen kívül marad, az elsősorban csak az uralkodók jellemzésének háttéréül szolgál; császár-képmásai érdekfeszítően vannak írva, de mintha kissé nagyon is szívesen időzne a mai olvasóközönséget leginkább lekötő problémáknál. Könyvsikere nagy lesz.

Valamivel A. művének megjelenése előtt hagyta el a sajtót a Cambridge Ancient History XII. kötete, mely ugyanezt a korszakot tárgyalja, csak hogy nagyobb terjedelemben és minden oldaláról: itt kapunk az alkotmányfejlődésről is keresztmetszetet, a kereszténység és az állam döntő küzdelméről, a gazdaságtörténetről, a pogány vallási világ alakulásáról és a filozófiai iskolákról, a görög és latin irodalomról, a képzőművészetek alakulásáról, stb. írott fejezetek mellett, — valamint mindarról, amit a „Soldatenkaiser” is felölel. De le van itt fektetve az események pontos menete és egymásba-kapcsolódása is, amelynek ismerete nélkül nem érthetnénk meg a nagy históriai folyamatokat sem. E cambridgei kötet kollektív munka eredménye: egyesíti azon szakembereket, akik hosszú évek türelmes munkájával eltisztították a III. század történelmi áttekintése útjában fekvő akadályokat. Négy német, két amerikai, egy belga, egy dán, egy francia és egy magyar munkatárs mellett négy angol írta ezt a vaskos kötetet, amely felment az alól, hogy részletesen állást foglaljunk A. művével szemben. Elég, ha két lényeges kérdésre térünk ki, s azután igénytelen megjegyzéseket fűzünk kisebb jelentőségű dolgokhoz.

Az első komoly vitás pont a dákok és a rómaiak sorsának problémája Erdélyben. Szerzőnk számos utazása közben Romániában is megfordult, ahol szívélyesen fogadták, a legújabb ásatásokat neki a helyszínen megmutatták (96. l., 1. jz.) és alkalmat adtak arra, hogy az eredményeket „a hely színén felülvizsgálhassa” (102. l., 1. jz.). Ottani kollégáinktól „értékes utalásokat” kapott (99. l., 4. jz.) szóban, írásban és irodalmi idézetekben (pl.: 103., 1. 2. jz., stb.), s ez az oka, hogy a román dolgozatokat többször idézi e témához a többieknél. Ez kicsinység, nem szeretnénk felűjteni, de talán nem árt egy-két példával szemléltetni. A 99—104. lapon tárgyalja a római Dácia tragédiáját, még pedig — amint a 99. l. 5. jegyzetében olvasható is —, egy magyar összefoglaló cikk felhasználásával. Ebből veszi az általános vonalvezetést, de mivel a részletekre nézve jónéhányszor citálja a román irodalmat, az lehetne a távolabb álló benyomása, hogy szomszédaink kutatásából annyiszor többet merített, amennyivel többször idézi munkásságukat. — Vagy: a 265. lapon leírt gondolatmenet két-

ségtelenül a magyar kutatások tükröződése (V. ö. Studi romani nel mondo 2. 1935, 267. s. köv. l.: Cambridge Ancient History, XI. 1936, 540. s. köv. l., stb.), de ha ezek helyett a következő oldalon bőven idéz román részletdolgozatokat, azt a látszatot kelti, hogy ezek az irányadók. Reméljük, hogy az illusztris tudós a bizonyára hamarosan meginduló *magyar* ásatásokat is megtekinti Erdélyben és itt nyugodtabban kiaknázhathatja a mi tudományos termelésünket is.

A dáko-román folytonosság vitáját illetőleg legyen szabad a „Dákok és rómaiak Erdélyben“ c. dolgozatomra utalni, melyet A. még nem ismerhetett (Századok 74. évf. 1940, 129. s. köv. l. — „Daci e romani in Transilvania“, Biblioteca della S. „Mattia Corvino“, Nro. 9), továbbá „Roxolanen in der Walachei“ c. előadásomra, mely a berlini nemzetközi régészeti kongresszus munkálatai között jelent meg (VI. intern. Kongress für Archäologie, 1939 (1940), 528. s. köv. l.). Kitűnik ezekből, hogy a Bánság nem tartozott a római Dáciához, mint eddig vélték (Altheim, 96. és 102. l.), hogy a dáciai bélyeges díszű edények nem *dák* fazekasok művei (uo. 103. l., Daicoviciu nyomán) stb. Hogy a keleti Kárpátokban idáig csak a század közepéig kimutatható emlékek nem jelentik e vidékek gyorsabb feladását, csak azt, hogy itt még nem végeztek rendszeres ásatásokat, már a „Gót mozgalom és Dácia feladása“ c. tanulmányomban (1929—1930) igyekeztem bizonyítani (31. l.). Ami a CIL III 7633. sz. felirat helyi miliciáját illeti — Daicoviciu, akit A. idéz, *dák* csapatot lát ebben —, ezt szintén másképp magyarázzuk (Századok, i. h. 151. l.). A román *bătrân* és *fossat* szavak keletkezésének (Altheim, 201. s. köv. l.) sincs Erdélyhez köze. (Tamás Lajos szíves figyelmeztetése szerint még ha igaznak bizonyul is az oláh *sat* = falu szónak a *fossatum*-ból való lezármazása (ami nem bizonyos), akkor sincs az erdélyi Dáciával összefüggésben : a román kutatók késő-római határőrök nyelvéből vezetnék le, amilyenek csak a Duna jobb partján voltak. A *bătrân*-t illetőleg v. ö. Tamás L., Archivum Eur. Centro-or. I. 271. s. köv. l.) Hogy a dákok — akik tehát szerinte megmaradtak — örömmel adták át magukat a római kulturának (266. l.), az a romantikus román szemlélet átvétele. Ami az erdélyi helynevek írását illeti, a Knaur-féle Weltatlas-ban például „Marosch“ van írva és nem „Muresch“, amit kevés német fog megérteni, stb.

Úgy reméljük, hogy ezt az ellentétet sikerül áthidalni, mert hiszen egyre több alkalma lesz a szerzőnek arról meggyőződni, hogy a dáciai folytonosság körül hogy is állnak valójában a dolgok. Sokkal nagyobb azonban egy másik szakadék, amely bennünket A. felfogásától elválaszt. Ez a *Scriptores Historiae Augustae* néven ismert és szerintünk Kr. u. 400 körül összeeszkábált fércmű forrásszerű felhasználásának problémája. A. jól tudta, hogy itt erős ellenkezésre kell számítani : „Man wird, nach dem ausdrücklichen Verdikt Mommsens (R. G. V, 436 Anm. 3) und anderer (A. Alföldi, Zeitschr. f. Numismatik 38, 166 : A. Stein, Hermes 58, 454), es als anstössig empfinden, dass ich hier und im folgenden die Angaben der SHA. verwertet habe.“ (243. l., 1. jz.). Magya-

rázatát is adja álláspontjának: „Für mich steht es fest, dass hinter dem, worin die bisherige Auffassung der suetonischen und nachsuetonischen Biographie nur den rhetorischen Gemeinplatz, die wahllose Weitergabe feststehender Motive sieht, sich so etwas, wie eine biographische ‚Gestalt‘ erhebt.“ Szóval olyanformán fogja ezt is fel, mint könyve elején (17. l.) egy késői perzsa elbeszélést a Szasszanidák trónra jutásáról, mely ugyan részleteiben nem tarthat igényt a hitelességére, de valahogy jellemző, mondjuk: *s'è non vero, è ben trovato* . . . Ilyesmit mi is el tudunk képzelni. Malalas krónikájában például megmaradhattak a népszájon átfarmálódott, de történelmi gyökerű jellemző anekdóták császárkori dolgokról, melyeket érdemes komolyan mérlegelnünk. De a *Historia Augusta*-ban nem ilyen esetről van szó. Valami obskurus és sekély műveltségű irodalmár a későrómai pogány nagyurak zsoldjában Rómában összeállított egy császári életrajz-sorozatot a mondott időben, melynek második felében csak sovány krónikák állottak rendelkezésére s ezeket mindenféle koholmánnyal hígította fel és óvatosan eldugott keresztény-ellenes tendenciával szótta át, elmúlt idők nem létezett íróinak neve alá rejtve férőművét, hogy az uralmon levőktől ne szenvedjen emiatt. Koholmányait pedig — tehetségnek teljesen híjával lévén — számtalan közhely betoldásával foltozta össze. Ezért javallta Mommsen, hogy minden egyes mondatát külön kell megrostálni s ezért foglalkozott a kutatás annyit azzal, hogy minden kifejezését megvizsgálja: tipikus tóditás, közhely-é, vagy van-e történelmi magja? Ezt az unalmas munkát egészen addig nem fogjuk elkerülni, ameddig a szükséges nagy átfogó kommentár meg nem születik a *Historia Augusta*-hoz. És éppen a „zum Überdruss behandelte kritische Gemeinplätze“ összeállítása mutatja meg nekünk pontosan, hogy hogyan s milyen gyurmából keverték össze ezt a ponyva-történetet, amely mögött semmi titokzatos „Gestalt“ nincs.

Hiszen igaz, nem mindig halálosan fontos kérdésekről van szó a *Historia Augusta* szószátyár elbeszélésében. Hogy például a Tetricus fantasztikus imperatori viseletének leírását (v. Aurel. 34, 2) elfogadjuk-e (Altheim, 177. l.), vagy elhiszük-e, hogy Sapor segítséget küldött Zenobiának (v. Aurel. 28, 2), mint a szerző (189. l., v. ö. Berytus 5, 1939, 77. l.), esetleg a *grammatici certant* rovatába sorozható. Súlyosabb eset a Bonosus ellenesászár gót feleségéről szóló híradás (quadr. tyr. 15, 4) elbírálása (Altheim, 189. l.). A *Historia Augusta* kompilátora itt maga is megnevezi forrását: *ut avus meus dicebat*, vagyis magyarul: „az ujjamból szoptam“ . . . A gót asszony említése — mint Dessau látta meg elsőnek — már a IV. század végére utal, amikor a hún lökés a gótokat a birodalomba sodorta. (Ugyanerre a korszakra mutat a v. Aurel. 11, 5 is.) Érthetetlen számomra, hogyan fogadhatta el A. a Maximinus Thrax gót-alán származásáról szóló mesét (246. s köv. l.), amikor maga is elismeri, hogy „Es ist zugegeben, dass die Angaben im ersten Kapitel der Maximinsvita auf Herodian beruhen“ (247. l., 3. jz.). Ez esetben t. i. a császár származásáról

itt található adatokat semmi esetre sem lehet különválasztani a többi átvett dologtól és nyilvánvaló a Herodianos-féle elbeszélés elferdítése az életrajzban. — A germánok nagy politikai szerepe 235-ben még messze volt: viszont nem kisebbíti ezt az sem, hogy csak később következett be. Alánok és gótok ekkor még nem — A. „Germanien“-cikke dacára sem — voltak a Dunánál.

Még sok más félreértés adódott abból, hogy nagyrabecsült német kollégánk a *Historia Augusta* keletkezését helytelenül magyarázza. „All diese Erzählungen sind ungeschichtlich nach ihren Einzelheiten“, írja a Maximinus Thrax szörnyű testi erejéről az ennek életrajzában olvasható mesékről (246. l.). „Aber sie zeigen, wie Maximin sich im Bewusstsein seiner Mitwelt spiegelte“. Csakhogy itt nem a „Mitwelt“ (s nem a „Nachwelt“) szava nyilatkozik meg, hanem egy otromba skribler tódításairól van szó.

Koholmánynak tartom az *augures Pannoniciani*-t (v. Sev. 10, 7) Hasebroekkel (Untersuchungen zur Geschichte des Sept. Severus, 1921, 96. l.) együtt, a *senaculum matronarum*-ot (v. Hel. 4, 3=v. Aurel. 49. 6), az Elagabal hatvan parádéskocsiját (v. Hel. 31, 5, v. ö. K. Hönn: Quellenuntersuchungen zu den Viten des Heliogabalus und des Sev. Alexander, 1911, 137. és 191. l.) és Severus Alexander *archisynagogus* címét. Utóbbit különben még a *Historia Augusta* szerint sem viselte e császár, — mint A. írja (263. l.)—, hanem csak az orientálisok gúnyos csúfolkodása gyanánt van ez odaállítva (v. ö. quadr. tyr. 8, 2 sq. ahol a késői keresztény idők nyoma világos s ehhez Hönn, i. m. 151. l.).

Most már csak az a tallózás van hátra, amely talán hasznára lehet a kitűnő szerzőnek könyve új kiadása előkészítésében.

14. l. Az új „nacionális“ egységek tárgyalásában szigorúan elválasztanám a határokon kívül élő germánokat s a romanizált illyreket. Már az ókori irodalom is sok tévedést okozott azzal, hogy a szenátusi párt gőgjének ködfátyolán keresztül nézve barbárnak nevezte a romanizált dunai törzseket s alkalmat adott az ilyen egy-kalap-alá való fogásra az igazi barbárokkal (v. ö. 143. l.).

40. l. Cyriades-Mariades már korábban meghalt s így nem szerepelhetett Valerianus elfogatása után (v. ö. Berytus 4, 1938, 15. l.).

65. l. A *Journal of Roman Studies* 1940. évi kötetében kellett megjelennie egy cikkemnek, mely végleg lezárja a 260 körüli események kronológiája körüli vitát. Ugyanis egy nagy arany-pénz, melyet száz esztendővel ezelőtt elloptak Párizsból, de a berlini Érentárban képmásolatban megmaradt, 260 végén Gallienus előlapjával készült Kölnben s így Postumus csakis ez év utolsó napjaiban foglalhatta el ezt a várost, ahol Gallienus kisebb fia, Saloninus tartózkodott. Ehhez arányíthatjuk most a többi összes megfogható dátumokat, és velük e borzalmas esztendő eseményeinek egymásutánját.

74. l. Kissé romantikusan hangzik, hogy a magyar síkságon a cigány az úr!

75. l. Az avaroknak nemcsak Kelet-Magyarországon, hanem Dunántúlon is voltak erős telepeik, egész törzseik.

89. l. A nomád vándorlása nem tudatalatti kényszer okozta kóborlási vágy, hanem gazdasági okokból történő józanul kiszámított inga-lengés téli és nyári legelő között ; úgy látszik, ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni !

95. l. A nomád lovaspásztorok vajjon analfabéták voltak-e s történetnélküli népség ? Nem hiszem. Ahol még nem volt török rovás-írás, mint az ázsiai húnoknál, ott idegen írással segítettek magukon — amit különben Attila római „titkár“-jainál is láthatunk. — Azután meg az egyéni hősiesség sem ismeretlen e körben ; az ősi török epika legnagyobbírásai éppen híres hősök párviadalairól szólnak. Aki Radloff „Proben“ c. gyűjteményének kötetében lapozgatott, tudja ezt.

100. l. Decius hadjáraitak lefolyása más volt ; lásd Cambr. Anc. History, XII. 143. s köv. l.

115. l. Henning Sapor új feliratának kiadásában valóban úgy véli, hogy a perzsa nagykirály Samosatát is elfoglalta. A szíves értesítése szerint Sapor feliratának van eddig kiadatlan görög szövege is, amely világosan kiírja a lerombolt városok közt Samosatát is. Ha ez így áll, igazat kell A.-nak adnunk, noha Sapor e személyes adata ellentétben áll a római forráshagyománnyal. T. i. Petrus Patricius általam felhozott töredékéből hitelesen tudjuk, hogy Macrianus, az elfogott császár pénzügyminisztere és hadtáp-főnöke még a katasztrófa után is Samosatában volt és ha ezt utólag bevették volna, e sánta ember is nehezen kerülhette volna el sorsát, nehezen tarthatta volna meg Valerianus hadipénztárát és bajosan szervezhette volna meg azt az ellentámadást, mely a perzsákat kiűzte ; nehéz még más várost találni, ahol a sok dúlás közepette megmenekülhetett volna Macrianus, mint Samosata legiótáborát. — Ami Dura elését illeti, Rostovtzeff még nem ismerte érmészeti kronológiámat, mely 255-re rögzíti ezt az eseményt.

139. l. A *Scordisci* nyugatabbra laktak, területük Pannoniába is belenyúlt. — A *Teut-*töví helynevek, mint p. o. *Teutiburgium*, nem germánok, hanem kelták ; ez Kornemann véleménye is.

140. l. A *colonatus* (zsellérség) intézménye Illyricumban csak későn gyökeresedik meg, amennyire meg tudjuk ítélni. — A római földfelmérés bizony megtörtént nálunk, lásd pl. M. Rostovtzeff : *Gesellschaft und Wirtschaft*, I. 338. l. 75 jz., stb. — Ami a Karszt kopárságát illeti, ez jórészt újabb idők pusztításának eredménye.

154. s köv. l. Az *ala Pannoniorum et Gallorum catafractata* a roxolánokkal szembeállított nehézlovasság lehetett ! — Az iráni eredetű pántos sisakokról a római seregben (157. l.) ld. J. Werner: *Münzdatierte austrasische Grabfunde*, 66. s köv. l., akivel szemben fenntartom régebbi álláspontomat. V. ö. még K. H. Dittmann, *Germania* 24, 1940, 58. l. ; Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 40, 1934, 118. s köv. l., P. T. Kessler, *Mainzer Zeitschrift* 35, 1940. — A nehéz páncélos lovasságnak Iránból Rómán át való átöröklődését a középkorra (158. l.) magam is igyekeztem bizonyítani (*Acta Archaeologica* 5, 1934), de a középkori lovasság a keresztes hadjáratokban még egyszer megismerhette ezt a fegy-

verzetet és harcmodort; — A. v. Le Coq középázsiai „Bilder-atlas“-a sok érdekes tanúságot rejt erre is!

165. l. Azt, hogy az Arrianus *Tactica*-jában leírt fegyvernemeket a száz évvel későbbi *equites Dalmatae* alakulatainak felszerelésére egyszerűen át lehetne ruházni, nem hiszem. A dalmáták nem a nehéz *contus*-t, hanem egy könnyebb lándzsát használhattak; a lovasság tényleg otthonos volt Dalmáciában, míg ellenkezőleg éppen a szlavóniai *Breuci* gyalogosok voltak a nagy lázadás idején, amely után annyi gyalogos *cohors*-ot formáltak belőlük!

166. l. Odaenathus idején még maradtak keleti íjászesapatok jócskán a Nyugaton, ha utánpótlásuk egy időre lehetetlenné is vált; így a szentendre, dunapentelei helyőrségek, stb.

169. l. A regényes kalandok sorozatos elbeszélése V. Pisani, *Annali della R. Scuola normale superiore di Pisa* ser. II., vol. IX, 1940, 145. s. köv. l. szerint éppen fordítva, a hellenizmus hatását bizonyítja Indiára.

A Galerius-iv párbajjelenetét belső fejlődés eredményének fogom fel: a császári vezér kiemelése környezetéből iráni hatás nélkül is adódott, — ha utólag egymáshoz csiszolódt is az iráni s a római udvari stílus.

175. l., 1. jz. Az új ochridai felirat értelmezéséhez v. ö. Cambr. *Anc. Hist.* XII. 214. l.

178. l. Gallienus legiós-pénzeiről az említett *Journal of Roman Studies*-cikkből megállapíthattam, hogy a 260. év második felének eseményeit tükrözik.

183. l. (3. jz.) A Corbridge-i kormánypálcáról legközelebb óhajtom kimutatni, hogy nem Commodus, hanem Antoninus Pius fejét viseli és így esnek Rostovtzeff Commodus-Herculesről szóló kombinációi.

188. l. Ugyanczeket fejtettem ki Cambr. *Ancient Hist.* XII. 162. l. V. ö. a „25 Jahre Römisch—Germanische Kommission“ c. emlékkönyvben (1929) megjelent fejtegetéseimet.

192. l. Kleodamos és Athenaios szerintem egy személy: az athéni Kleodamos; v. ö. Cambr. *Ancient Hist.* XII. 722. l.

196. l. A camponai és intercisai erődtáborok átalakításának megfelelő *ulcisia-castra*-i átépítésekről Nagy Tibor az *Arch. Ért.* 1941-i kötetében fog beszámolni. (*Caupona* nyomdahiba *Campona* helyett.)

201. l. A katonák földbérletéről Septimius Severus alatt egy új dolgozatban (*Arch. Ért.* 1940, 195. s. köv. l.) azt igyekeztem kimutatni, hogy a kutatás itt Mommsen egy kijelentését félreértve, téves vágányra került.

210. s. köv. l. Commodus és a keleti misztériumkultuszok: v. ö. A *Festival of Isis in Rome* c. dolgozatomban (*Diss. Pann.* II. 7).

214. l. M. Columbával és Fr. Altheimmel együtt hiszem, hogy Septimius Severus családja italikus eredetű volt (amin nem változtat az sem, ha afrikai akcentussal beszélt latinul!). De akkor miért „Punierin“ a nővére?

234. l. A „Streben nach der Sicherheit“ szerény meggyőződésünk szerint túlon túl leegyszerűsített formula az orientális

származású császárok lelki alkatának kifejezésére. — Ugyanígy a „*der Sinn für das Runde und Volle*“ a magyar művészet jellemzésére (75. l.).

261. l. A régi római elemek hangoztatása Severus *ludi saeculares*-ei alkalmával igen jó ; de ne feledjük, hogy ezen ünnepségek nem a *saeculares* régi patronusainak voltak szentelve, hanem Herculesnek és Bacchusnak, akik egyrészt Severus szülővárosának, Leptis magna-nak védőistenségei, másrészt Nagy Sándor prototípusai a Nagy Sándor-utánzó Caracalla atyjánál.

270. l., 3. jz. A San Sebastiano-katakomba festett sírkamrájának medaillonjára nézve fenntartom a Krisztus-császár értelmezést. Mert a bíborköpenyes imperator e sírboltban nem parancsol csendet felemelt kezével, mint egyébkor, hanem befelé fordított tenyérrel magyaráz ; hallgatósága pedig nem katonák csapatai, hanem asszonyok, férfiak, gyerekek. E korai imperator-Krisztus párja a Praetextatus-katakombában is megvan ; amikor Tertullianus már imperatornak nevezi a Megváltót, nem csoda, ha képen is ennek ábrázolják. — És a S. Sebastiano sírkamrájának másik medaillonja a bíborköpenyes ülő bíróval vajjon mi lenne más, mint az Utolsó ítélet római ruhába öltöztetett Bírója ? — Ami a martir-korbácsolást ábrázoló sírdomborművet illeti, ezt nem tartom az Egyház győzelmének idejénél korábbiinak.

Alföldi András.

Erdély. Budapest 1940. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. 4°

284 l., 289 kép és térkép, 4 térképmelléklet.

Aki a három erdélyi nemzet — magyar, német és román — évszázados sorsát és egymáshoz való viszonyát csak nagy vonalakban is ismeri, nem csodálkozhatik azon, hogy eddig egyedül a magyar tudományos történetírás vette a fáradságot mindhármuk multjának összefogó megismertetésére. A magaskultúrájú szászság mindenkor különös szeretettel ápolta hagyományait, de a szomszédnépek sorsa nem érdekelte különösképpen, a románokat pedig — mint a legutóbb megjelent „*La Transylvanie*“ c. kiadványuk mutatja — a politikai vezetés rájuk hárult felelőssége sem bírta jobb belátásra : szomszédaiak kultúreredményeiről — ma éppúgy, mint akár Maior Péterék idejében — ők hajlandók a legkevesébbé tudomást venni, akiknek pedig kulturális hatásokból a legtöbb jutott. Magunk, megszokva ezer éven át azt, hogy idegen népeket irányítsunk és megértsünk, történeti kutatásaink során is a három nép együttélését vizsgáltuk, nem alkottunk szomszédainkkal és az igazsággal szemben tudományos hipotéziseket nacionalista célok igazolására és ma már, kevés kivétellel, azt is természetesnek találjuk, hogy a bennünket közösen érdeklő kérdéseket tárgyilagossá, az ő érzékenységüket kímélő megfogalmazásban adjuk elő, hiszen úgy tudjuk : erre a magunk magasabbrendű hagyományai köteleznek.

Magyar részről a századvégi történetírás két erdélyi monográfiáján — Kővári és Szilágyi művén — s az elmúlt évtized három összefoglaló kísérletén (Jancsó B., Marczali H. és Horváth

Jenő) kívül ez már a második nagyobb vállalkozás Erdély átfogó megismertetésére. Már az első, „A történeti Erdély“ is adott a politikai történeten felül földrajzi leírást, képet az egyes népekről, valamint művelődéstörténeti fejezeteket. Ma azonban már ennél tovább kell mennünk: most elsősorban olyan munkára van szükségünk, mely, miután hangsúlyozta és bizonyította, hogy Erdély a területi és történeti értelemben vett Magyarországnak elválaszthatatlan része, azokat a sajátos színeket ismeresse, melyeket ez a föld — népein keresztül — a Kárpát-medence nagyobb egységének adott. Így a politikai történet, Erdélynek csak rövid ideig tartott önálló állami léte, második vonalba szorult és inkább az itt megfordult népek sorsa, együttélésük során kialakult jogviszonyuk és műveltséganyaguk érdekel. A magyarság ezzel a módszerrel sem veszít semmit: őstörténetünk tanítása szerint őseink egységes, kialakult népként szállották meg a Kárpát-medencét s nem volt rá alkalom, hogy valamilyen keletre szorult, még be nem olvadtnéprész „az erdőn túl“ független, nagymagyartól elütő életre rendezkedhessék be. Nem volt azonban alkalom ilyen alakulásra később sem: összekötő folyóvölgyeken át Erdély állandóan érintkezhetett az anyaországgal, folytonos volt a népi kicserélődés, a vendégként beköltöző nemzetiségek pedig sem mennyiségben, sem minőségben nem képviseltek olyan erőt, hogy a magyarságon, mely akkor már jóideje maga jelentette Erdély lakosságát, lényegeset változtathattak volna.

E modern szempontok figyelembevételével ad képet ez a hatalmas album Erdély történetéről. Hogy a szerkesztőbizottság feladatának oly bámulatosan rövid idő alatt megfelelt, abban bizonyára egy másik, aktuálisabb célkitűzésnek is szerepe volt: a Magyar Történelmi Társulat most, „Európa igazságos ujjászületésének előestéjén“ látta elérkezettnek az időt, „hogy elővegye az igazság fegyvereit s a magyar nép vérrel és tudással szerzett jogait és multjában igazolt nemzeti törekvéseit a természeti és történeti igazságok nyílt megvallásával támassza alá.“ Azóta megtudtuk, hogy ez az igyekezete sem volt hiábavaló. A következő generációk hálája értékelheti csak igazában, mit jelentett ez az idegen nyelven is megjelent kiadvány a magyarság barátai számára s milyen szerepe volt elviselhetőbb jövőnk felépítésében.

A kötet tudományos eszközökkel elért, modern szellemben rendszerezett eredményeket tár elénk, de, céljához képest, nem csupán szakköröknek szóló fogalmazásban. Éppen ezért hisszük, hogy a külföld után hazai nagyközönségünknek is meglesz majd a hatása, amit a kitűnő kiállítás, valamint a remek kép- és térképmellékletek (az Államtudományi Intézet, az Országos Levéltár tisztviselői s mások közreműködésével készültek) segíthetnek elő.

A szerkesztőbizottság csak úgy tehetett eleget e sokrétű követelményeknek, ha az egyes részletkérdéseket országos hírű, javarészt nemzetközi tekintélynek is örvendő tudósokra bízta, akik valamennyien sokesztendő munkájuk eredményének adták itt rövid foglalataát. Minthogy ezek az eredmények legnagyobb

részben már máshol közzététettek s adatszerűen bizonyítottak. külön igazolásukra nincs szükség; szilárdságukat nem is kell hangsúlyoznunk.

A bevezető fejezetek Magyarországot és Erdélyt állítják be Európa nagyobb egységébe : *gróf Teleki Pál* és *Hóman Bálint* szól az összetartozó Kárpátmedence geopolitikai szerepéről és a szétbonthatatlan magyarság történeti hivatásáról. A honfoglaló magyarok Európa törzstájának (Közép- és Nyugat-Európának) legszélén, az attól elütő peremvidék szomszédságában találtak nekik megfelelő hazára s azt évszázados munkával hódították meg maguknak. A haza fekvéséből következik védőbástya-hivatása; a medence egysége — „egymást kiegészítő s egy egészben teljessé tevő tájak összessége” — meg a benneélők ereje pedig garancia arra, hogy ezt a hivatást ezután is mindig teljesíteni fogja. „Kicsinyben hasonmása” Erdély. Igazi ereje a népei partikularizmusának eredőjeként kialakuló egyensúly. Nyugaton nyílt határai Magyarországhoz fűzik, kelet felé zárt s századokon át változatlan határok választják el a tőle művelődésben és hagyományokban gyökeresen különböző Oromániától. — A történeti események világánál: honfoglaló őseink művelt vezetőrétege az első, mely a centripetális Kárpát-medencét középről fogja össze s függetlensége megtartása mellett, a geopolitikai adottságoknak megfelelően nyugat-hoz csatolja : csak így sikerül három élettér itt összeütköző érdekeit kiegyensúlyoznia. Az állam belső egységét vendégnépei nem zavarják, a magyarság számbeli fölényének, türelmes bánásmódjának s a jövevények által megcsodált életformájának és hivatástudatának nagy a beolvasztóereje ; a keveredésnek ez a mértéke pedig a magyarság faji egyéniségére sincs rossz hatással. E folyamat elől csupán azok zárkóznak el egy időre, akik idegen kultúrák világából jöttek. Belső egység és külpolitikai egyensúlytartás mellett örök programja marad a magyarságnak Nyugat védelme, politikai és művelődési téren, előbb csak defenzív, később nagyhatalomhoz méltó missziós tevékenységgel. A Dunamedence vezető népének az idegen kultúrába beágyazott románsággal szemben alkalma nyílt keletről hozott tradíciói megőrzése mellett megannyi nyugati kultúrárték átvételére. A török uralom 150 esztendeje alatt a Nyugattal való közösségünk hagyományának aktív és passzív továbbvitelét nagy részben Erdélynek kellett vállalnia. A mai néprajzi kép kialakulását csak az a véreszteség tette lehetővé, amit népünk hősiek sorsvállalása következtében e 150 év alatt szenvedett. Ezt, valamint azt a tényt, hogy a Kárpát-medence egységének fenntartása európai érdek, semmilyen területi újrendezésnek sem szabad szem elől tévesztenie.

A kiadvány gerincét a néptörténeti rész alkotja. *Alföldi András*, *Hóman Bálint*, *Mályusz Elemér*, *Pukánszky Béla* és *Tamás Lajos* jól egymáshoz kapcsolódó fejezetekben sorra ismertetik az Erdélyi-medencében megfordult népek települését, távozását vagy itteni helyzetük alakulását, majd Kniezsa István ad képet a nyomukat őrző, multjukba világító földrajzi nevekről. Archeológiánk, a nyelvészetet is segítségül hívva, ma már egészen pontos

választ tud adni sok, nemrégén még megoldatlan problémájára ; az egykorú feliratok személynévanyagának átkutatása s nyelvi elemzése után pl. ma már kétségtelen, hogy a dákok trák-illir népe a római hadjáratok során csaknem egészében kipusztult. Hogy pedig Dácia tudatos, szervezett és rendszeres kiűritése után Erdély területén semmilyen, még történeti források mögötti román élet sem maradhatott, — aminek adataink pozitíve is ellenmondanak — azt ugyancsak a római városnevek hiánya teszi még bizonyosabbá. A hazánk területén később megfordult népek közül az avar maradt itt legtovább, Hóman Bálint tehát a törökkultúrájú székelységet vele, helyesebben — a székelyek erdővidéki elhelyezkedésére és gyors asszimilálódó képességére gondolva — a vezetésük alatt élő, később a hegyek közé menekült, magasabb műveltségű bolgár vagy onogur népesoporttal hozza kapcsolatba. Vázolja a székelyek keletre vezető vándorlásának útját, társadalmuk speciális irányú fejlődését és határszéli elhelyezkedésével járó hivatását. — A magyarság, miként mindenütt, Erdély területén is lépésről-lépésre szállta meg a rendelkezésére álló földet. Kende és Gyula törzse a X. században a magyar Alföldről hatolt be a folyóvölgyeken át s telepei összefüggő sorban kötötték össze Erdélyt az ország többi részével. A megjelenő magyarok magasrendű keleties kultúrája emelte magához a bolgárszláv vezetőrétegében vele rokon, de törzséről leszakadt és pusztulásra ítélt szlávágot. Szervező-, telepítőtevékenységük lassan egész Erdélyre kiterjedt, sőt túlcsapott a természetes határokon. Majdnem mindenütt, szász területen is, a magyar az ősfoglalo. A kultúrmunka nehezét már elvégezte, mikor a szászság, majd a románság megjelent. — A szászok királyaink jóvoltából végig megtartották népi függetlenségüket, de az erdélyi úniók keretében állandóan, még a Habsburg-házzal szemben is, velünk működtek össze. — A románok trák-illir eredetű, messziről s idegen világból jött pásztornépe, melyet kölesönszavainak tanúsága szerint már ideköltözte előtt is a szlávoknak kellett a földművelésre megtanítani s amelyet bolgárok, kunok, tatárok szerveztek meg elsőízben, csak a XII. század táján jelenik meg Erdély nyugati kultúrájú lakói közt, hogy itt a városi élet, pénzgazdaság, kereskedelem magyar és német formáival megismerkedjék. Településének lassú folyamata okleveleinkben figyelemmel kísérhető : nagyobb számban csak a XIV—XV. század idején foglal állandó szállást ; urai gazdasági, majd katonai célból telepítik meg. (Rohamos újkori térfoglalását térképek illusztrálják. Korai, 1400 előtti telepeit külön nagy térképmelléklet tünteti föl.) Legnagyobb tömegét idegen vallása megvédte az asszimilációtól, sőt ő szívtott magába magyar jobbagyelemeket. Egyedül a velünk rokoneredetű kenézek olvadtak be közénk. A XVII—XVIII. század óta kapott magyar protestáns és katolikus indításokat már miellenünk használta fel a román vezetőréteg.

Történettudományunknak is nagy nyeresége az az új eredményeket hozó összefoglaló, melyet *Kniesza István* Erdély földrajzi neveiről írt. Kitűnik belőle, hogy nemcsak a mai magyar

nevek túlnyomó többségének eredete keresendő a magyar nyelvben — köztük a legkorábbiaké s a településtörténetileg legfontosabb víznevek nagy százalékáé —, hanem a szász és román névkinés javarészéé is. Újabb bizonyosságait kapjuk így annak, hogy a magyarok előtt itt élt szlávság milyen kevésszámú és kezdetleges telepet alkotott s hogy a századokkal később feltűnő románság mennyire a magyarok által tört utakon haladt csak előre.

A „Magyar Erdély“ című rész állam-, jog-, társadalom-, gazdaságtörténeti és néprajzi vonatkozású fejezeteket közöl. *Lukinich Imre* az országrésznek kezdetben kényszerű, később a Habsburg-uralom tehetetlensége és rosszindulata folytán mindinkább hasznossá vált különállást tárgyalja: Erdély támogatja ebben az időben a gyengülő magyarországi rendiséget, reprezentálja külföldön a független, magaskultúrájú magyarságot, sőt felekezeti kiegyensúlyozottságával az elkövetkező századokra is útmutatóul szolgál. *Eckhart Ferenc* cikke a közép- és újkori Erdély alkotmányáról szól és arról, hogy a három történeti nemzetnek hogyan kellett a legkülönbözőbb államigazgatási formák idején is összeműködni. *Deér József* a szászok jogállását ismertető cikkében az erős magyar állam aktivitását hangsúlyozza, mellyel a számára értékes és megbecsült szász-ságot, maga vezette a mindig szélesebbkörű autonómia útján. Ez azonban a magyar társadalom állandó támogatása és rokonszenve nélkül nem feleltethet volna meg rendeltetésének. A rendiség korának politikai életében egyedül a román nép nem vehetett részt, mert beköltözésének körülményei és kulturális hátramaradottsága miatt autonómiát nem kapott. *Tóth András* ír arról a korról, midőn ez a magyarság jóvoltából mind szélesebbkörű iskolázásban részesülő nép politikai öntudatra ébred, majd egy ideig a korhadó rendiség és a saját magát aláásó Habsburg-politika küzdelmének tárgya, hogy végül a neki példát mutató magyar nacionalizmusban s az őt 1867 után is nagy engedékenységkel kezelő politikai rendszerünkben lássa halálos ellenségét. A hazánk határain kívül lakó románság szervezkedésében érvényesülő magyar hatásokat *Elekes Lajos* kutatta ki: a mi államunk teremtette meg első ízben Délkelet- Európa biztonságát s tette ezáltal lehetővé az úttörő magyar telepítések és ispánsági szervezetek nyomán kibontakozó román kisállamok fennmaradását. Magyarországhoz fűző hűbéri kötelékek útján lettek a vajdaságok egy időre a mi hivatástudatunk részeseivé, ez azonban a török támadások idejéig nem tudott annyira beléjük gyökerezni, hogy Nyugateurópával fenntartás nélküli sorsközösséget vállalhattak volna. — *Berlász Jenő* a magyarság hősies erőfeszítéséről ír hazánk kultúrtájja alakítása körül; néhány száz év alatt sikerült is — vendég németeink segítségével — gazdasági életünket minden téren európai színvonalra emelnie. Sajnos, a török pusztítás és a bennünket csak visszafejlesztő Habsburg-merkantilizmus szomorú korszaka után az újra független magyar állam keretében ismét nehéz feladatok vártak a magyarságra. — *Viski Károly* a tárgyi és szellemi néprajz legkülönbözőbb területein —

település- és házformákon, viselettipusokon, a népi zene és epika köréből vett példákon — mutatja be, hogy az egységes magyar és német művelődési kincsel szemben a románságnál „nagyobb területek együttlésére még nem volt annyi idő, hogy egységes hagyományterületek alakulhattak volna ki“, hogy „az erdélyi románság népi kultúrális egysége és egyneműsége most van csak kialakulóban“, hogy stílusai nem történeti stílusok egymásutánjából fejlődtek ki, hanem primitív balkáni formák mellett a szomszéd nép magasabb műveltségéből átvett elemeket őriznek, de azt is, hogy a nyugati kultúra egyébként sem népi epikájában, sem hitvilágában nem hagyott nyomokat. Erdély etnográfiailag jellemző sajátságát ő is a népek kiegyensúlyozott együttlésében látja.

A „Művészet, irodalom, tudomány“ címet viselő részbe Gerevich Tibor, Makkai László, Fitz József, Tamás Lajos és Imre Sándor írtak változatos fejezeteket. Az erdélyi művészet története káprázatos képet nyújt egységes magyar kultúránk művészi teljesítményeinek erdélyi emlékeiről. Hogy „Erdély művészete kiszakíthatatlan része az egyetemes magyar művészetnek“: azt az illusztrációk számtalan párhuzama bizonyítja, hogy pedig ez a művészet a nyugati áramlatokba való bekapcsolódás mellett is valóban magyar, az nemcsak tárgyválasztásából és formáiból világlik ki, hanem számos feliratból s tömegcikkek esetében pl. az előállító testületek névsoraiból is. Ez az erdélyi magyar művészet virágkorában — ugyanakkor, midőn a Nyugat magas művészetét új kincsekkel gyarapította — párhuzamosan a románság felé is közvetített. Az erdélyi magyar irodalom képe az erdélyi szellemiséget ugyancsak „az egységes magyar kultúra részé“-nek mutatja. Sajátságai Makkai szerint erős patriotizmus, kritikai szellem és fejlett történeti tudat. Erdélyi könyvkultúránk története s a románságra gyakorolt hatása után a román műveltség magyar gyökereivel ismerkedünk meg: Tamás Lajos a középkori vajdai kancelláriákban kiadott szlávnyelvű oklevelektől az újkori román irodalomig minden forrást átvizsgál, ahol magyar jövevényszavak találhatók. Kutatásai nyomán kibontakoznak a művelődésnek azok a területei, melyeken a magyarság — erdélyi és kárpátontúli románok számára Nyugat egyetlen kapuja — egyedül mutatott utat, gyakran nagy áldozatok árán, keleti szomszédainak. A legújabb korban pedig, hogy mást ne említsünk, a külföldjárás lehetőségei, a modern népoktatási, nyelv- és történettudományi irányok tárultak fel előttük mirajtnak keresztül. — Befejezésül az újkori Erdély felsőbb oktatásának történetét kapjuk.

Egészen új és rendkívül ügyes összefoglalókat hoz a kötet utolsó öt fejezete az azóta szintén történelemmé vált 22 esztendőös erdélyi román uralomról. *Rónai András* a románok közigazgatási, iskolapolitikai és öngyilkos gazdasági rendszerének bírálatát adja, *Kovács Alajos* pedig, a demográfiai viszonyok ismertetője, statisztikai módszerüket. *Makkai Sándor* a két évtized társadalmi alakulását, *Makkai László* ottani magyar irodalmunk sorsát vázolja.

Az album anyagán végigtekintve, feltűnik, hogy szerzői nem céljukat elért, lezárt eredménycsoportokról számolnak be. Ellenkezőleg: az eddig végzett kutatás összefoglalója minden esetben a munka további irányát is megjelöli. Hatalmas feladatok várnak az archeológiára és a népiségtörténetre, ha valamennyi lelet, adat részterületenként való feldolgozásával és valamennyi társtudomány segítségülhívásával akarja majd az egyes népek modern szempontú élettörténetét megírni s a társadalom-, gazdaság-, művészet- és irodalomtörténet, nyelvészet, néprajz és demográfia megannyi problémája kidolgozásához ugyancsak szervezett kutatógárdák évtizedes fáradozására lesz majd szükség. Hisszük, hogy az album munkaközössége a szervezés és irányítás rábízott feladatait éppoly kitűnően megoldja majd, ahogyan az eddig eléjekerült tudományos anyaggal megküzdött.

Maksai Ferenc.

Schünemann, Konrad : Deutsche Kriegführung im Osten während des Mittelalters. Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters II. évf. 1938, 54—84. l.

A középkori német császárság történetének egyik igen sokat vitatott kérdése a birodalom Itáliára néző külpolitikája, amely nagy erőfeszítéseket kívánt, hozott is átmeneti sikereket, végül azonban a német állam katasztrófáját idézte elő. A német történetírók örökletes, soha komolyan felül nem vizsgált Kelet-szemlélete újra meg újra megállapította a császári külpolitika vonalvezetésének hibás voltát: a birodalom keleti szomszédei, szellemi és anyagi kultúrában mélyen a németiség alatt, gyér népességükkel, szervezetlenségükben — szerintük — szinte célpontul kínálkoztak a jól szervezett hadseregre támaszkodó, erőteljes, hódító politika számára. A császári külpolitikát ért vád azonban pontosabb vizsgálatra tarthatatlannak bizonyul.

Ha csak Nagy Károly 791-i, óriási előkészületekkel járó avar hadjáratára, II. Konrád 1029-i lengyel háborújára, vagy III. Henrik 1042-i és 1043-i, majd 1051-i és 1052-i magyarországi vállalkozásaira gondolunk, meg kell állapítanunk, hogy a frank és német császárság kelet felé nagyon is cselekvő politikát folytatott. A siker azonban elmaradt. Nyilvánvalónak látszik, hogy hibás nem a lanyha politika, hanem a meg nem felelő, talán korszerűtlen hadvezetés volt. Sch. méltán rójja fel a német hadtörténetírásnak, hogy kutatásait nem terjesztette ki a hadban álló felek népi, gazdasági erőtartalékainak, társadalmi rétegeződésének, az ország bevételi forrásainak, települési viszonyainak vizsgálatára. A fegyverek, hadseregszervezet, az erődítési rendszerek ismerete magában még nem magyarázza meg egyes csaták és háborúk sikerét vagy kudarcbefulását.

Sch. kis tanulmányában ennek a felismerésnek szemszögéből igyekszik megvilágítani a császárok keleti (magyar és szláv) hadjárait. Vizsgálódásaiból az tűnik ki, hogy a sok embert megmozgató, nagy vállalkozások balul ütöttek ki, míg az igénytelen, kislétszámú sereggel kezdett háborúk csaknem mindig

sikerrel jártak. A középkor kezdetlegesebb termelési, közlekedési viszonyai között a hadseregellátás zavartalansága szinte egyet jelentett a biztos győzelemmel; különösen olyan terepen, amilyen a birodalomnak keleti hadjáratai lezajlottak. Sch. szerint ugyanis ezek sikertelenségét elsősorban a keleti szomszédok fejletlen úthálózata, mesterségesen emelt akadályok és a megtámadott területek gazdasági elmaradottsága okozták. A számbajöhető folyók közül egyedül a Duna szolgálta a nyugatról benyomuló németek érdekeit. Egyébként kelet felé alig néhány kapu állott nyitva előttük. Ezeket pedig a kitűnő felderítéssel és határőrszervezettel rendelkező országok idejében eltorlaszolták. A határvédelem klasszikus mestereit Sch. az avarokban látja, akikről a szlávok, majd a magyarok vették át művészetüket. Részletesebben, bár magyar vonatkozásban kissé elavultan szól erről a védelmi „rendszeréről“ („Gyepü-System“). Igen helytálló megfigyelése az, hogy e nagy területekre kiterjedő védelmi öv fenntartása szorosabb politikai szervezettséget tételez fel. Rámutat arra is, amire e sorok írója is felhívta már a figyelmet, hogy az erősen központosított hatalom a birodalom felé mindig vonalszerűbb határokat eredményezett, mint amilyeneket a birodalomnak tulajdonképeni területén túl, a „Vorland“-dal is kapcsolatokat szövő politikája alakított volna ki.

A keletre törő német seregek legnagyobb ellensége az éhség volt. Ha a védelmi vonalon sikerült is egyszer-mászor átjutniok, különösen a sok embert mozgósító vállalkozások az előre felperzselt és kifosztott vidékeken megfeneklettek. A magyar hadtörténelem a nyugati harcászati fölény elismerését látja királyaink részéről abban, hogy kerülték a nyílt összecsapást a németekkel s portyázó taktikával igyekeztek legyőzni benyomuló ellenségeiket. A nyílt találkozás — mint 1044 példája is mutatja — valóban katasztrófával járt a magyarságra. Sch. csak azt látja, hogy az itáliai hadjáratokban legjobban bevált seregek is tönkrementek, ha a birodalom keleti szomszédai kiéheztető taktikájukhoz folyamodtak. Velük szemben támadó hadjárat csupán akkor kecsegtetett sikerrel, ha kis seregekkel hajtották végre. A gabona beérésétől (kb. augusztus elejétől) 8—10 héten belül kellett ezeket a támadásokat végrehajtaniok, addig, amíg a friss készleteket a sereg teljesen fel nem élte.

Sch. helyesen ismerte fel ennek a portyázó taktikának erejét, illetve azt, hogy miért nem lehetett a német császárok keleti politikája sikeres. Végső következtetéseiben azonban olyan eredményeket összegez, amilyenek előadásából, forrásainak elemzéséből nem következnek. A hadtörténetírást elítélő bevezető sorai után azt várnók, hogy részletesebben szól majd a X—XII. századi hadviselés társadalmi és gazdasági hátteréről. Erre egész tanulmánya során csak utalások történnek. Anélkül, hogy közelebbről megvilágítaná a német és magyar, illetőleg szláv mezőgazdasági termelés különbségeit, tanulmánya végén azt állítja, hogy a német seregek vereségének minden más tényezőt háttérbeszorító, legfőbb oka a keleti országok mezőgazdasági elmaradottsága volt.

Alighanem a népi bűvölet hatására írja, hogy a hódításban a német katonát a német telepesnek kellett volna megelőznie. Szerinte ugyanis a német hadvezetés csak a német kolonizáció nyomán termékennyé vált országok felett diadalmaskodhatott volna. Itt, úgy látszik, elfeledte Sch., hogy mit írt a termést elhordó, állatot elhajtó, portyázó taktika hatásairól. Mindenesetre érdekes volna pontosabban megvizsgálni — Sch. ezt nem tette meg — lehet-e beszélni és milyen mértékben a német, magyar és szláv területek mezőgazdasági viszonyainak az ott folyó hadjáratokra gyakorolt hatásáról? (Forrásainkra gondolva, azt kell mondanunk, hogy e kérdésre aligha fogunk valaha is kielégítő választ kapni.)

A keleti politika sikertelensége örökösnek látszó fájdalma volt a német történetírásnak. A népi szemléletű tudomány kihúzta ezt a fájdalmas tüskét a német nép lelkéből. Ha ugyanis — mint Sch. írja — sikerül katonailag leigázni a keleti szomszédokat, a német politikai vezetés kénytelen idegen alattvalóit belekényszeríteni a magasabb gazdasági életformába s így a német telepes erdőirtó, földfelszántó munkája feleslegessé lesz, a német keleti kolonizáció elmarad, illetőleg a német telepesrajok szét-szóródnak Lengyel- és Oroszország távoli vidékein, a közvetlenül szomszédos területek germanizálása pedig örökre lehetetlenné válik. „Wir können darum der Natur des Ostens im Grunde nur dankbar sein, dass sie sich dem deutschen Schwerte verschloss, um sich erst dem deutschen Pfluge zu öffnen“ (84. l.). A kis tanulmányról, amely a keleti egyetemen beköszöntő előadás-ként hangzott el s amely korábban „Ostpolitik und Kriegführung“ címmel — itt-ott csaknem szösz szerint — az Ungarische Jahrbücher-ben is megjelent (17. k. 31. és köv. l.), befejező sorainak idézésével tulajdonképpen már kifejeztük véleményünket. Még csak azt említjük meg, hogy nem ártott volna Böles Leó Taktikájának megfigyeléseivel szemléletesebbé tenni a hadviselés különbségeiről festett képet. A keleti hadjáratok katasztrófájának megértését talán elősegítette volna annak a pár sornak felelevenítése, amelyben a császár arról ír, hogy a frankok milyen nehezen viselik el az időjárás viszontagságait s az élelem hiányát. Váratlan támadásokkal, lesvetésekkel, kiéheztetéssel biztosabban lehet győzni felettük, mint nyílt ütközetekben.

Mindezeknek s a hasonló kis hiányosságoknak felemlítése azonban már hiábavaló, mert annak, akitől a kutatások kiterjesztését, a részletesebb megvilágítást várhatnók, ez már nincs módjában: Sch. 1940 június 10-én elesett Franciaországban. Népének Nyugattal vívott nagy küzdelme kívánta áldozatul a germánság keleti érvényesülésének kutatásában leélt rövid életét. Az általános emberi részvéten túl, amelyet az időnek előtte kilobbant élet elmúlása nyomán érziünk, Sch.-ban mély megilletődöttséggel gyászoljuk a magyar történelem kiváló bűvárát is. Munkaerejét szinte maradéktalanul a két nagy német népi megmozdulás, a középkori keleti kolonizáció és a török uralom után lezajlott magyarországi telepítések kutatásának szentelte.

A magyar városiasodásban a német kolonizáció termékét látta, eredményeit azonban nem tudta végleges formába önteni, mint ahogy csonkán maradt legnagyobb, a Mária Terézia-korabeli telepítési politikát megvilágító műve is. S ha most búcsúzóban visszapillantunk élete munkájára, elmondhatjuk, hogy, bár nem volt hazánk multjának rokonlelkű kutatója, a magyar történetírás sok és szép eredményeket hozó ösztönzést köszönhet neki.

Kring Miklós.

Horváth Jenő : Magyar kérdés a XX. században. A trianoni békekötés megalkotása és a revízió útja. Budapest 1939. M. Tud. Akadémia. 8° 568 l.

Az első pillanatra szembetűnő, hogy nem közönséges méretű munkával állunk szemben, amikor a diplomáciatörténet ismert nevű magyar kutatójának újabb nagy kötetét lapozzuk. Benne voltaképen a dunai táj utolsó húsz esztendejének történetét olvashatjuk, a páduai fegyverszüneti szerződéstől (1918 november 3) a münchen—bécsi döntésig (1938 november 2). Annak a húsz esztendőnek történetét, amely alatt ezt a tájat, természetes adottságai ellenére, a szláv hegemonia alapján igyekeztek konszolidálni, s amely Benes Edvárd nevével tragikusan összefügg.

Az első nagy probléma, amit H. sok oldalról és aprólékosan megvilágít, a fegyverszüneti szerződés problémája. Kimutatja, hogy a páduai szerződést Diaz olasz tábornok, a fegyverszüneti bizottság vezetője, az antant-hatalmak nevében kötötte meg, érvényessége kiterjedt a Monarchia minden frontjára és Magyarország területi épségén nem ejtett csorbát. Kimutatja, hogy a magyar kormány ezt a szerződést tudomásul vette, bár érvényességét vitatta. A magyar kormány rezerváltsága azonban nem kielégítő magyarázat arra, hogy néhány nappal később Belgrádban, Franchet d'Espérey tábornok, a keleti szövetséges haderők főparancsnoka előtt egy *in peius* megváltoztatott katonai egyezményt írt alá. A magyar kormány indító okait a ma közzétett okmányok és emlékiratok alapján még nem láthatjuk egészen világosan.

H. ezt a belgrádi katonai egyezményt széles keretbe állítja be s így iparkodik magyarázatot adni arra, hogy mi volt a közvetlen ok — vagy ürügy? — a fegyverszüneti szerződés által nem érintett magyar terület megszállására. Tudnivaló dolog, írja szerző, hogy Németország vonakodott aláírni a fegyverszüneti szerződés feltételeit, jöllehet a Monarchia frontjain a páduai kötés értelmében már megszűnt az ellenállás. Tudjuk azt is, hogy az Aldunánál táborozó Mackensen 300.000 főnyi hadserege ekkor még érintetlen volt. A szövetséges hatalmak ilyen helyzetben határozták el, hogy nyugatról és — a már megnyitott Monarchián keresztül — kelet felől is döntő katonai műveleteket indítanak Németország ellen és így csikarják ki a fegyverszüneti feltételek elfogadását. Azért kellett tehát a belgrádi katonai egyezményben a Pécs—Maros—Szamos vonalon kívül eső vidékeket katonai

megszállásra átengednünk, hogy Mackensen esetleges hátbatámadásával szemben Franchet d'Espérey Berlin ellen vonuló csapatai fedezve legyenek. A tervezett hadműveletek a november 11-én aláírt német fegyverszüneti szerződés következtében elmaradtak ugyan, de a megszállás megtörtént, és pedig antant-minőségben szereplő szerb és oláh csapatok által, amelyek francia tábornokok — Franchet d'Espérey, Berthelot és Hennocque — fedezete alatt vonultak be Szent István birodalmába s tettek ott a már korábban megkötött titkos szerződések értelmében, a páduai fegyverszüneti szerződés nyilvánvaló megsértésével, nem katonai, hanem politikai foglalatokat.

A francia segítséggel végrehajtott megszállással a háborút csorbítatlan területtel átvészelő Magyarország felosztása befejezett ténnyé vált. Nem „összeomlás“ történt, mint ahogy a dunai új statusquo hívei húsz éven keresztül hirdették, hanem kifejezetten katonai erővel végzett „felosztás“, a szerződések nyílt megszegésével. Ezt a tételt H. megdönthetetlenül igazolta.

A késlekedve összeülő békekonferenciától most már, amikor Magyarországot szétfaragták és területén az annexiós kormányok befejezett tényeket teremtettek, nem sok jót lehetett várni, annál kevésbbé, mert hiszen a konferencia középeurópai ügyeit Franciaország magának sajátította ki. A békekonferencián Clémenceau ügynöke, Tardieu, Közép-Európával azt csinálta, amit francia szempontból jónak látott. Tardieu pedig Seton-Watson, W. Steed, E. Denis, L. Eisenmann, R. Henry és más szlavofil publicistáktól kért tanácsokat, akik viszont maguk is Benes és Bratianu ellenőrzése alatt dolgoztak. Ezt a láncolatot figyelembe véve, Franciaország szerepe a békekonferencián az volt, hogy a befejezett tényekhez a többi hatalom jogi hozzájárulását kieroszakolja.

A pillanatnyi erőviszonyok szerint megalakult új szláv Közép-Európa a saint-germaini és trianoni szerződésekben kapta meg statutumát. Benes hivatása volt, hogy e szláv Közép-Európának külpolitikai támaszt szerezzen s ezt némi habozás után meg is találta a kisantantban és Franciaországban. Ezt a szláv Közép-Európát a locarnói szerződés (1925) kezdi megingatni, amely Németország keleti határait nem garantálja. Ettől kezdve Benes minden erőlködése az orosz alátámasztás megszerzésére irányult. Az orosz-francia-cseh szövetség felidézte az általános bolsevizálódás veszedelmét és az akkori szövetségi rendszer teljes felborulását vonta maga után : kialakult a Berlin—Róma tengely, a lengyel—német, a szerb—olasz barátság és megbukott Titulescu, Oroszország pedig a helyzet illetően alakulása közepette teljesen tétlen maradt. Ezzel bekövetkezett Csehszlovákia teljes elszigetelődése, s eljutottunk ahhoz a diplomáciai helyzethez, amelynek gyümölcseként a pillanatnyi erőviszonyokra felépült szláv Közép-Európa likvidálása megkezdődhetett.

Ebből a rövid tartalmi ismertetésből is látható, milyen utat vágott szerző a háború utáni történet irdatlan erdejében, amelyben előtte még tájékozódunk is nehéz volt magyar szemmel.

H. óriási tömegű adatot görget s mindig ügyesen mutatja be, minként emelkedett minduntalan a világpolitika hullámainak tetejére a kicsiny magyar kérdés Rómától Londonig, Washington-tól Berlinig. Egy csomó megoldatlan problémára is felhívja figyelmünket: a már említett belgrádi katonai egyezmény rejtélyére, Károly király még bonyolultabb hazatéréseinek titkaira, a revizionizmus feldolgozatlan irodalmára stb. Mind-ezekért nagy elismeréssel adózunk teljesítményének és tárgyilagosan mondhatjuk, hogy alapjait rakta le az utolsó húsz év magyar- és közép-európai történet megírásának.

Nem hallgathatjuk el azonban a műnek fogyatékoságait sem, főként a szerkesztés gyengeségét és az előadás helyenkint áttekinthetetlen zsúfoltságát. A sokféle adat közt mégis nélkülözzük azokat, amelyek például a szlovákok és horvátok szerepére vonatkoznak, pedig ezek a népek is közreműködtek a párisi környéki békék elsorvasztásában. H. művében azonkívül sok az értelemzavaró sajtóhiba és elírás¹, bántó a sok ismétlés² és néha súlyosan kifogásolható az idézések pontatlansága.³

¹ *Sajtóhibák és elírások*: 21. l. : 1°, 2°, 3° helyett 10., 20., 30. olvasandó; 36. l. : 1.100 helyett 1.000; 47. l. 2. jz.: 1920 helyett 1919 (v. ö. 44. l. 3. jz. és 99. l. 1. jz.); 48. l. : az előző lapról áthozott jegyzet harmadik sorában „Swiss Republic...” után kimaradt: „that is, to make of the Czecho-Slovak Republic” (v. ö. 44. l. 3. jz. és 99. l. 1. jz.); 56. l. : „devoir” helyett „devenir”; 56. l. 5. jz. : kimaradt az utolsó sorban „La création” előtt a „Par” szócseke (Parla création...); 60. l. 2. jz., alulról 2. sor : „italienischen Bevollmächtigten” után kimaradt kb. 5 szó, melyek értelmére az 58. l. 10—14 sorai vetnek fényt; 83. l. 4. jz. : „Si” után kimaradt 6 szó (ld. 85. l. 2. jz.); 39. l. 1. bekezdés 6. sor : „Szerbiához” helyett „Ausztriához”; 81. l. alulról 17. sor : „Szerbia” helyett „Jugoszlávia”; 225. l. : 1932 helyett 1923 (két ízben); 439. l. : Diner-Dénes munkája két munkának van felvéve, pedig csak egy; 59. l. : a zágrábi tartománygyűlés az 1868-i horvát-magyar megállapodást nem „kimondta”, hanem „megszűntnek” je'entette ki; 91. l. 9. sor : „édekelte” után a „fél” szó kimaradt; 102. l. : a turócszentmártoni népgyűlés 1918. okt. 3-a helyett okt. 30-án volt; uo. a korrektúrában meghagyott üres helyre a rutének cseh csatlakozásának dátuma teendő; 176. l. : a Millerand-féle kísérőlevél fordításába hiba csúszott: „a soká(ig) (?) egyesült nemzetiségek egyesültek” helyett „a hosszú időn át elnyomott nemzetiségek egyesültek”; 182. l. : az Amerikai Egyesült Államok címszó alatt épp fontos helyen kimaradt a kötet és lapszám idézése; 223. l. 2. bekezdés 3. sor : „módosítása” helyett „fenntartása”; 352. l. : „Kelet-Európa” után kimaradt a „miatt” szó; 372. l. : alulról a 11. sorban 1918 helyett 1938 stb.

² *Ismétlések*: 1. l. 1. jz. = 21. l. 3. bekezdés; 21. l. = 22. l.; 35. l. 1. jz. = 39. l. 3. jz.; 44. l. 3. jz. = 47. l. 2. jz. = 99. l. 1. jz.; 48. l. 1. jz. = 51. l. 3. jz.; 84. l. 1. jz. = 86. l. 1. jz.; 83. l. 4. jz. = 85. l. 2. jz.; 83. l. 5. jz. = 85. l. 3. jz.; 129—130. l. = 131—132. l.; 119. l. = 133. l. = 146. l.; 143—144. l. = 145—146. l.; 146—147. l. = 149—150. l.; stb.

³ Pl. egy francia szöveget három helyen is idéz művében, mind a három helyen másként, de úgy, hogy egyik sem fedi az eredeti

Munkáját több hasznos melléklet egészíti ki: a források és irodalom felsorolása, a fontosabb európai események időrendi táblája, Hunter Miller „My Diary at the Peace Conference” című művének magyar vonatkozású dolgairól készített tárgymutató, egy név- és tárgymutató, aztán itt találjuk a békekonferenciához benyújtott magyar vonatkozású cseh és román emlékiratokat, valamint a münchen-bécsi döntés magyar vonatkozású okmányait.

Az emlékiratokra vonatkozólag megjegyezzük, hogy ilyeneket nemcsak a románok és csehek, hanem a szerbek is adtak be, híven a Tízek Tanácsának 1919 január 23-án kelt felszólításához. A szerb memorandumok közül három magyar vonatkozású s címük „Baranya”, „Bácska”, „Bánát”, terjedelmük pedig 30—40 oldal. Ami a románokat illeti, ők is több magyar vonatkozású emlékiratot adtak be, mint amennyit szerző közöl. Igaz, rendetlenül, csak cérnával összefűzött egyes lapokon, amelyeket ma már nehéz felkutatni. A „Bibliographie franco-roumaine” felsorol belőlük néhányat (119. l.) az 5382—5393. sz. tételek alatt. A szerző a cseh emlékiratok magyar vonatkozású részeit Raschhofer nyomán közli, de hiányosan, mert elhagyja a II. sz. emlékirat 6. fejezetét (*L'internationalisation des moyens de communication*) és nem közli az V. sz. emlékiratot sem (*La Slovaquie*), sem pedig az ugyancsak magyar vonatkozású VI. számút (*Le problème*

szöveget. A kérdéses részlet Benes „Discours aux Slovaques” c. beszédéből való (*Le Monde slave* 1934, I. 214. l.).

Az eredeti szöveg:

(A dűlt betűs részek hiányoznak, vagy h.bások H. idézetében.)

... c'est précisément sur la Slovaquie et la Russie subcarpathique que nous édifions notre politique de la Petite Entente, notre politique dans toute l'Europe centrale, et, d'une façon générale, notre politique de répartition des nations dans l'avenir et de l'affirmation des droits des petites nations de l'Europe centrale dans la bataille européenne. ... De même que, d'un côté, les pays tchèques tendent la main à la France et à l'Europe occidentale, de même, par la Slovaquie et la Russie subcarpathique, nous donnons la main à la Roumaine, à la Pologne et à la Russie. Cette union de l'Europe occidentale et orientale est notre grande force, la garantie de notre sécurité et de notre indépendance, et la base de notre grand avenir dans l'Europe centrale et orientale.“

H. idézete (283. l.).

... c'est précisément sur la Slovaquie et la Russie subcarpathique que nous édifions notre politique de la Petite Entente, notre politique dans toute l'Europe centrale, et, notre politique dans l'avenir des petites nations de l'Europe centrale dans la bataille européenne. — D'un côté les pays tchèques tendant la main à la France, de même sur la Slovaquie et la Russie subcarpathique. C'est la garantie de notre sécurité et la base de notre grand avenir dans l'Europe centrale et occidentale.“

Hasonlóan csonka, hibás a 293. és a 335. lapon ugyanez az idézet.

des Ruthènes de Hongrie). Raschhofer művéből egyébként tanácsosabb a második, bővített kiadást használni. Nem látom, hogy használta volna szerző a megszállásokra és a békekonferencia problémáira fényt derítő ama folyóiratokat, amelyeket az annexiós kormányok, illetve bizottságok adtak ki: *La Nation tchèque* (1915—1918), *Bulletin yougoslave* (Paris 1915—1918), *Bulletin yougoslave* (Genf 1918—1919) és *Bulletin d'informations roumaines* (Paris ?—1919) címen.

E szerény észrevételek talán hasznosíthatók lesznek akkor, amikor majd H. munkájából a szokott idegennyelvű kiadás készül, amely minden bizonnyal nagy szolgálatot fog tenni a magyar ügynek a világ közvéleménye előtt.

Baráth Tibor. (Kolozsvár.)

Szemle.

A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete. (1505—1805.) Összeállították: Dóczy Jenő, Wellmann Imre, Bakács István. — A magyar gazdasági irodalom könyvészete. II. k. (1806—1830.) Összeállították: Dóczy Jenő, Bakács István, Gerendás Ernő. Budapest, 1934. 1938. M. kir. Mezőgazdasági Múzeum Könyvtára. 8° 354 (2) l. 8 t.; 371 (1) l. — Egy amerikai bibliológus a múlt század végén a Library Journal hasábjain annak a nézetének adott kifejezést, hogy az európai könyvtárak valóságos temetői a tudományoknak, mivel százazernyi vagy milliónyi kötetre menő könyvanyagukról szaktudományi szempontból nem tudnak kellő felvilágosítást nyújtani. E megállapítás igazát a magyar tudományosság évtizedek óta egyre fokozódó mértékben érzi. Nagy könyvtárainkban korszerű rendszerek katalógus vagy egyáltalában nincsen, vagy csak most van készülöben. Hasonló a helyzet a gyűjteményektől független repertóriumok: a bibliográfiák területén is. Nincs egyetlen olyan tudományágunk sem, amely a módszeres kutatótevékenységnek ezt az „ariadnefonalát” teljes egészében magáénak mondhatná. Általános nagy könyvészeti összefoglalásaink: Szinnyi József páratlan értékű lexikona vagy Petrik Géza nemzeti bibliográfia-kísérlete megfelelő tárgyi indexek híján a szaktudományi kutatásnak vajmi csekély lehetőséget adnak a bennük összegyűjtött értékes címanyag megismerésére. Nem csoda tehát, ha a századforduló óta tudományos életünknek állandó centrális problémája: a nemzeti szakbibliográfiák megteremtésének kérdése. Különösképpen nehezen nélkülözi a nemzeti és a külföldi magyar vonatkozású szaknyomtatványok teljes, rendszeres jegyzékét a történettudomány, amely sajátos retrospektív jellegű fogva minden más tudományágnál inkább rá van utalva a múlt idők irodalmának ismeretére. E parancsoló szükséglet kielégítése — miután fentebb említett nagynevű könyvészeink, úgyszintén Apponyi Sándor, Szabó Károly, Hellebrant Árpád, Bartoniek Emma s mások az első úttörés nehéz munkáját már elvégezték — korántsem lehetetlen, de mindenesetre komoly, sőt bizonyos mértékig riasztó feladat. Minden jel arra vall, hogy ilyesfajta vállalkozás — amelyhez egy szervezett munkaközösség évtizedes, tervszerű tevékenységére volna szükség — még hosszú ideig nem fog elindulhatni. Így a történelmi bibliográfia ügyének előbbrevitelére ezidőszent nincsen más mód, mint az

egyes történeti diszciplinák könyvészetének külön-külön való fokozatos elkészítése. Csakis így: a probléma körének felparcellázásával és napjaink historiográfiájának állandó regisztrálásával (mely utóbbira a Századok vállalkozott) lehet remélni, hogy egyszer mégis sikerülni fog a teljes magyar történetirodalmi termés rendszerbe foglalása.

Biztató, sok reményre jogosító jel e tekintetben az első ilyen elgondolási részletmunka kitűnő eredménye: a magyar gazdasági irodalomnak 1505—1830-ig terjedő könyvészeti összefoglalása. Nem véletlen, hogy legelőször éppen a gazdaságtörténeti bibliográfia elkészítésére került sor. Szükségszerű következménye volt ez annak a lendületes, termékeny mezőgazdaságtörténeti kutatómunkának, mely a budapesti egyetemen, Domanovszky Sándor vezetése alatt az 1930-as években folyt. Bár ez a vállalkozás tudvalevőleg elsősorban a családi levéltárak gazdasági iratanyagának feltárását és feldolgozását tűzte ki céljául, mégis egyre fokozódó mértékben ráterelte a figyelmet a nyomtatott irodalmi emlékekre is. Kitűnt, hogy egy-egy korszak gazdasági életének rekonstruálásában mégoly gazdag leveles forrásanyag mellett sem lehet nélkülözni a gazdasági eszmékről tájékoztató egykorú könyv- és röpiratszövegeket. Minthogy pedig a szakirodalom megismerése könyvtáraink avult katalógus-rendszere miatt alig volt lehetséges, elkerülhetetlenné vált a gazdasági irodalom bibliográfiájának megalkotása. A szerföltött fáradságos és problematikus munkálathoz a mezőgazdasági múzeumi könyvtár igazgatója, Dóczy Jenő kezdeményezéséből és támogatásával két fiatal Domanovszky-tanítvány: W. és B. látott hozzá. Közel egy évig tartó szorgalmas adatgyűjtés után 1934-ben publikálták a mű első kötetét, s újabb négy esztendő múltán — miközben W.-t egy másik agrártörténész, G. váltotta fel — a másodikat.

A bibliográfia már külső megjelenésében: terjedelmében és kiállításában is impozáns. Mintegy 45 íven negyedfélezernél több nyomtatvány leírását adja tiszta, szép tipográfiai elrendezésben. Csodálkozva konstatálhatjuk, hogy gazdasági irodalmunknak a XVI. században majd félszáz darabra menő termése volt; s hogy a produkció a XVII. században 180-ra, a XVIII. században majdnem 1400-ra, a XIX. század első három évtizede folyamán pedig 2200-nál több műre gyarapodott. E számok, amellet, hogy felette értékes tudomány- és irodalomtörténeti dokumentumokul szolgálnak, egyben kitűnő szemléltetői annak a nagyarányú gyűjtőmunkának, melyet a könyvészet összeállítói végeztek. S ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a szóbanlévő rengeteg címanyagot 13 nagy könyvtár katalógusaiból és hét nehezen kezelhető általános bibliográfiából kellett a szó szoros értelmében kibányászni, akkor mérhetjük csak fel kellőképpen a vállalkozás munkamennyiségét.

Ami pedig a belső strukturát: az anyag elrendezésének, áttekinthetőségének, valamint a címléírás és feldolgozás módszerének kérdését illeti, e tekintetben a mű szintén teljes elismerést érdemel. Minden részlet elárulja a szerkesztők kiváló szaktudományi képzettségét és a könyvrajz teoretikumában való jártasságukat. Munkájukat a legprecízebb tervszerűség jellemzi: mindenekelőtt gondos kronológiai és témaelhatárolás, ezen túl pedig a teljességre törekvő, nem-szelektáló címgyűjtés. Konstrukciójuk alapépítményeül a XVI.—XVII. század irodalmát szemelték ki, ami az eddigi kivitelben éppoly nehéz feladatot jelentett, mint amilyen sok gonddal fog járni a végcél elérése: a boltozatnak a XIX. század literatúrájából való megépítése. De a szerkesztők még ennél is többre vállalkoztak.

Az elhatározott széles perspektívájú időbeli áttekintés ellenére munkakörüket nem korlátozták a szűkebb értelemben vett ökonomiai vagyis agrártudományi irodalomra, hanem — s ez bibliográfiájuk értékét különösképen emeli — kiterjeszkedtek a gazdasági élet minden más vonatkozásával kapcsolatos írásművekre: az ipart és a kereskedelmet ismertetőkre éppúgy, mint a bányászattal, erdészettel, közlekedéssel, földrajzzal, topográfiával, meteorológiával, pénz- és hitelüggyel stb. foglalkozóakra. Az ilyen sokrétű, nagyarányú összefoglalások magától értetődően erősen megpróbálják a szerkesztők csoportosító, rendszerező képességeit. Többnyire igen nehéz eldönteni, hogy a különböző tárgykörökbe tartozó anyag szaktudományi és könyvtudományi áttekintésére milyen struktúra a legalkalmasabb. A leggyakoribb szkémák igen sok esetben nem válnak be: egyik rendszer egy, másik más tekintetben célszerűtlen, s így a töretlen területen dolgozó bibliográfusnak gyakran egészen új megoldást kell találnia. Ilyen probléma elé kerültek gazdaságtörténeti könyvészeitünk szerkesztői is. A különleges, szerteágazó téma és a történetkutató szempontnak elsődleges figyelembevételé miatt a szigorúan betűrendes és vezérszavas elrendezést mellőzni kellett. Alkalmazhatatlan volt az egyébként logikus szakok szerinti csoportosítás is, mivel ebben a többtárgyú műveket két, három vagy négy kategóriába is be kellett volna sorolni. W. és B. azonban megbirkóztak e nehézségekkel: legelőször is a két legmegfelelőbb szisztémát (az időrendit és az alfabetikust) szintézisbe hozták s ezáltal lehetővé tették, hogy a kutató könnyű, biztos betekintést nyerjen nemcsak egy-egy század, de bármely évtized vagy év irodalmi eredményeibe. Azután, hogy az időbeli látás mellett szakhorizontjuk is legyen a történészeknek, e főrendszerük mellé egy igen ügyes kiegészítő résztudományi regisztert szerkesztettek, amely nem ismétli meg címük szerint a nyomtatványokat, hanem egy-egy szám megadásával csupán utal rájuk. Hasonló tökéletesítést szolgál egy külön szerzőnévmutató, amely közli a feldolgozott korszak íróinak legszükségesebb életrajzi adatait és ugyancsak számutalással jelzi műveik helyét a bibliográfiában. Ezzel a hármas tagolással hidalták át a szerkesztők azokat az akadályokat, melyek korábbi előmunkálatok híján specifikus munkaterületükön eléjük meredtek. S el kell ismerni: megoldásaik minden tekintetben szerencsések, sőt mintaszerűek.

A gyűjtés és a rendszerezés mellett a bibliográfiai munka harmadik fázisa, a címleírás szempontjából is van egy-két könyvészetitechnikai megjegyzésünk D., W., B. és G. művéről. Aki e köteteket kutatásai folyamán forgatni fogja, meggyőződhetik róla, hogy mennyire részletes, sokatmondó az a címfelvétel, amit a munka az egyes nyomtatványokról ad. Valóságos kis genealógiák a leírások: szerzőről, címről (al- és részcímről) csakúgy tájékoztatják az érdeklődőt, mint a megjelenési helyről és évről, a nyomdáról, a kiadóról, a formáról s a lapszámáról. Igyekeztek a szerkesztők mindenben úgy eljárni, ahogy a bibliográfiai szabályok előírják. A címlapnak semmilyen részét nem hanyagolták el, ellenkezőleg, ahol szükségesnek vélték, megfajtákkal, kiegészítésekkel integrálták a hiányos címeket. S ha imitt-amott a szakértőknek mégis szembetűnik néhány pontatlanság vagy hiba, historiográfiai szempontból az alig jön számba. Szóvátételüket is csak azért tartom szükségesnek, hogy a sajtó alá kerülő III. kötetben hasonlók megismétlődése elkerülhető legyen. Így feltétlenül kiküszöbölendők lennének a címleírásban mutatkozó különféle következetlenségek. Gyakran előforduló eset, hogy ugyanazon szerző neve egyik helyen egészen pontosan, hiánytalanul szerepel,

a másik leírásban azonban csonkán. A legtipikusabb példáját mutatja ennek a 2460. és a 2461. számú felvétel; az író (Marienburg) keresztnév-monogrammjá, L. J. feloldatlan, mintha meg nem állapítható lenne, holott a következő szám alatt teljes egészében ki van írva: Marienburg Lukas Joseph. Hasonlóképen furesák az olyan leírások, amelyekben a szerzőnek csak a puszta családneve van felvéve; a 2954. sz. mű írója pl. egyszerűen Tanárki; nem lehet tudni, hogy álnévről, appellativumról vagy hiányos vezetéknévről van-e szó; csak a kötet végén levő névsor árulja el, hogy nevezettet Tanárki Mihálynak hívták. Ugyanígy Gotthard (1290), Gallarati (910), Gautier (736), Bencsik (1160), Rückert (1885) s mások keresztnévét csak a repertóriumból lehet megtudni. A különböző ortográfiai formában megjelenő családneveknél az azonosítás megkönnyítése céljából helyénvaló volna az általánosan elfogadott írásmódot is feltüntetni zárójelben. Bibliográfiánk ilyen kiegészítést a címleírásban csak elvétve (pl. Plenck (Plenk) 1263.) alkalmaz, a névmutatóban már gyakrabban, de ott sem következetesen. Ugyancsak határozatlanság mutatkozik (főleg a névtárban) az idegen keresztnévek írásmódja tekintetében. Egyszer — igen helyesen — az eredeti formában íródik a keresztnév (pl. Pisanelli Balthasar), máskor azonban — helytelenül — megmagyarítva: Hacquet Boldizsár.

A kifogásolható adatoknak egy másik csoportját alkotják a nyilvánvaló tévedések. Néhány jellegzetes idevágó példa. Ehrenfels keresztnéve, a regiszter szerint, Gáspár Pál, — az 580. sz. felvétel szerint valami E-vel kezdődő. A 716. mű szerzője Delius Traugott; ugyanó a mutató szerint Delius Kristóf. A Georgikon tanára, Angyalffy Mátyás András keresztnévbetűi a 3041. nyomtatvány címfelvételeiben — tévesen — M(ark) A(turel)-ra vannak kiegészítve. Torkos állatorvos két egymás mellett felvett munkája címlapján (1895., 1896.) előbb Joseph, majd Christoph néven szerepel. Egy másik szerzőt névtelenül megjelent művein (2213., 2214.) a felvevő egyik esetben Szuppiny-nak, a másikban Suppini-nak ír. A 217. sz. címben felvett Bonbardi Mihályt tulajdonképpen Bonbardus-nak hívják; az 1190-es munka íróját pedig vagy Andrád-nak vagy Anrád-nak. Az ilyen kétségtelen tévedéseket pontosan ki kellene nyomozni és utólag feltétlenül korrigálni, éppúgy mint az eligazodást zavaró sajtóhibákat. Végül pedig nem ártana bizonyosfokú címfelvételi racionalizálást bevezetni: a címek semmitmondó részeit elhagyni, a verzális írást a szerzői családnevekre korlátozni, a szerkesztői kiegészítésekhez szögletes zárójelet használni, a nemesi előneveknek mindenáron való feltüntetését mellőzni, az első kötetben bevezetett kommentárokat gyakrabban alkalmazni, s mindenekfelett egységesíteni, szabályzatba foglalni a technikai eljárás összes fázisait.

Mindezek azonban aránylag jelentéktelen apróságok, melyek a nagyszabású mű komoly értékéből mit sem vonnak le. **Berlász Jenő.**

Siklóssy László: Az országgyűlési beszéd útja. Budapest 1939. Egyet. Nyomda. 8° 605 l. — A parlamenti gyorsíródában — úgy látszik — a „beszéd“ szó a nyomtatásban megjelent vagy legalább a közönség részére leírt szöveget jelenti. „Hogyan készül a beszéd“ c. fejezetében (406. és köv. l.) S. nem arról számol be, hogy mi készítet felszólalásra valakit, hogyan gondolja meg mondanivalóját, hogyan gyűjti, rendezi anyagát és végül is hogy adja elő gondolatait, — hanem arról, hogy miképpen történik az elhangzott szavak írásba-foglalása, másolása, javítgatása és végül közrebocsátása. Megemlékszik röviden az angol, francia és német törvényhozó testületek

tárgyalásainak publikálásáról (206—220. l.). A figyelmének központjában álló „sebesírás” és gyorsírás fejlődésének vizsgálata kedvéért foglalkozik a régebbi századok folyamán iskolában, templomban, törvényszéken hallás után jegyző őrnökkel — többek közt megkockáztatva azt a föltevést, hogy Verancsics Antal mint Ferdinánd követe a szultáni kihallgatáson „azonnal az élőszo után” jegyezgetett. Sebesírásnak nevezi a középkorban általánosan elterjedt rövidítésekkel való írást, ami azonban nem külön gyorsírás, hanem a közép-kor megszokott folyóírása.

Megkísérli S. összeszedni a magyar országgyűlésekről szóló emlékeket. Hivatali főnöke útján megkérdezte az Országos Levéltártól, hogy melyik az ottlevő legrégebb hivatalos vagy nemhivatalos országgyűlési napló vagy jegyzőkönyv. Az ilyen megkeresés nem ritka dolog. Közgyűteményeinknél méltányolják is a *vidéki* vagy *külföldi* kutatók helyzetének nehézségeit. De, hogy budapesti kutató forduljon ilyen kérdéssel Budapesten levő közgyűteményhez, az merőben szokatlan. Az Országos Levéltár válaszában beszámolt az őrizetében levő országgyűlési napló- és jegyzőkönyvgyűjteményekről, amelyeknek megítélése az országgyűlés ügymenete szempontjából, tehát S. művének céljaira tudományos feldolgozást kívánna. S. ezt a levelet nem értette meg, nem is érdeklődött tovább, így megtörtént vele az a baleset, hogy a Kovachich-gyűjteményből csak annyi országgyűlés diariumáról szerzett tudomást, ahányat az Országos Levéltár levele mint kivételest sorolt föl. (49. l.) „1638-tól 1722-ig egész sora volt országgyűléseinknek, de ezekről egy szó sincs a levélben. Vajjon mi indokolja a 84 esztendő sűrűt?” Nem érti, miért kívánna „hosszabb, esetleg igen hosszú ideig tartó” tudományos munkát „e néhány kötetnek a szövegforgó szempontból” való átnézése „Remélem, — írja — a gyorsabb ütemű új nemzedék el fogja ezt a munkát végezni.” Úgy látszik, nem tudja, hogy semmiféle levéltárban nincsenek külön skatulyázva az egy tárgyra vonatkozó összes iratok, hanem ezeket mindig maguk a kutatók keresték, keresték, dolgozták és dolgozzák föl „hosszabb, esetleg igen hosszú ideig” tartó tudományos munkával. S.-nek sejtelve sincs az országgyűlési naplók forrásszagproblémáikájáról, Fraknói Vilmos és Károlyi Árpád évtizedes kutatásairól, sőt nem tudott a Magyar Országgyűlési Emlékek monumentális sorozatának létezéséről sem. Ha — méltán — olyan sokra tartja Alberik munkáját az 1096-i törvénykönyv körül, akkor miért fogadja el „első országgyűlési jegyzőkönyvként” a Paulinyi által földolgozott 1546-it, — miért nem megy vissza pl. Pozsony város követeinek igen érdekes 1446-i jelentéséig (Teleki József: Hunyadiak kora, X. 183. l.) — melyre én csak véletlenül emlékszem. Ha az „irodalmat”, mint állítja, átnézte a szerző, miért nem tud az ő felsorolása azokról a naplókról, amelyeket legalább Bartoniek alapján ismernie kellett volna? — A diariumok keletkezését illetőleg is hibásan és fölényeskedve értelmezteti az Országos Levéltár felvilágosításait.

Részletesen és illő elismeréssel szól Kolinovichról, — bár különösen hat dicséretének értékelésének állandó mértéke, az újságíróhoz való hasonlítás. Pl. Orosz Józsefet dicséri azzal, hogy az 1830-i országgyűlés irataihoz fűzött magyarázatainak „legtöbbje egy-egy mai vezéreink színvonalát üti meg. A szerző maga is szenzációkat szeretne, ezért vesz észre minduntalan dolgokat, melyeket történetíróink „figyelmén kívül hagytak.” Így esik meg, hogy történelemszövegek és különösen gyorsírástörténelemszövegek figyelmét felhívja Kemény Zsigmond Két Wesselényijére, mely „Csengery Antal: „Magyar Szónokok is státusférjak” című 1851-ben megjelent művében olvas-

ható (103. l.). Kemény Zsigmond e „posthumus riportja“ szokásos középiskolai olvasmány, — bár nem a Csengery *szerkesztésében* megjelent kötetben, hanem Kemény Zsigmond műveinek Gyulai Pál által gondozott valamely későbbi kiadásában.

A mű nagyobb része az 1790 utáni országgyűlésekkel foglalkozik, bőven és anekdotikusan. Leírja a magyar és az erdélyi rendek küzdelmét a naplóért, Ferenc császár ellenkezését, az első magyar gyorsírók — Gáti István, Dobrossy István, Hajnik Károly, Stuller Ferenc — küzdelmeit. Hajniknak és egy darabig utódainak is könnyebbségük volt az, hogy a szónokok jelentékeny része leírva adta át beszédét, — ez a divat annyira uralkodott, hogy Kölesey helyeselte volna, ha a naplóba belekerülnek olyan beszédek is, amelyek el sem hangzottak. Hajnik Károly vezette az országgyűlések gyorsírodáját 1861-ig. Az országgyűlések ritkasága miatt gyakorlott gyorsírók hiányával kellett küzdenie neki is, akár Kónyi Manónak és Fenyvessy Adolfnak, akik Hajnik mellőzésével nyerték el a gyorsiroda vezetését 1865-ben. Azóta meghonosodott a gyorsírói szakvizsga, s egyre szigorúbbá vált; az iroda munkája is szakszerűbb lett, — a beszédek szövegébe a szónokok egyre kevesebb módosítást vihetnek utólag. Ismerteti S. a gyorsiroda szervezetének legújabb változásait, az ott lüktető izgatott és zaklatott munkát. Szeretettel ír azokról a kartársairól, akik az országgyűlési gyorsírodából más pályára lépve magasra emelkedtek, mint Günther Antal, vagy irodalmi téren szereztek hírt, mint Vikár Béla. Szól emlékezetes gyorsírói eseményekről: az obstrukciókról, Tisza István 1912-i háuszabálysértéséről, — a gyorsírók delegációbeli és a trianoni béketárgyaláson (Fabró Henrik) végzett munkájáról. Az illusztrációk legtöbbje a nevezetesebb gyorsírók arcképéből telik ki, néhány főlvétel a képviselőház egy-egy üléséről készült. Aki az országgyűlés és a gyorsírás történetével foglalkozik, találni fog a műben hasznos adatokat és szempontokat; a kiaknázást megkönnyíti a betűrendes mutató, nehezíti a szokatlan mértékben szükséges óvatosság.

Török Pál.

Gábrriel Asztrik : A premontreiek Szent István tisztelete a középkorban. Budapest 1938. 8° 9 l. — A mohácsi vész előtti magyarországi premontrei kódexek nyomán G. bebizonyítja, hogy Szent István — akiről már a rend nagy misztikusa, Adamus Scotus, a XII. században úgy emlékezett meg, hogy a hozzá küldött idegen fiakat kegyesen fogadja — a magyar premontrei kolostorokban különös tiszteletnek örvendett. Emlékeztet a magyar egyházakban általában használatos imákon és himnuszokon kívül másokat is mondottak és énekeltek. Ezek egyikét, a csüti breviárium Jam lucis orto kezdetű himnuszát teljes szövegében közli az alapos és módszeres felkészültséggel írt tanulmány.

Tóth László (Pécs).

Bezsák Miklós: A középkori magyar okleveles gyakorlat kapcsolatai a cseh és lengyel okleveles gyakorlattal. Pécs 1939. 8° 57 l. — B. disszertációja hatalmas, lelkiismeretes munka eredménye. Sokfelől, különösen Csehországra vonatkozólag minden előmunkát hiányzott, úgyhogy a diplomatikai aprómunkát is neki kellett elvégeznie. Eredményei így is sokatnondók, a magyar diplomatika fontos kérdéseire adnak feleletet. A munka legfőbb hibája talán az, hogy igen rövid. Sokszor szinte az az érzésünk, hogy egy nagyobb munka kivonatát olvassuk csupán. A csekélyszámú magyar diplomatikusok között, márcsak a lengyel és a cseh nyelv nemtudása miatt is, senki sincs, aki a cseh és a lengyel írásbeliséget és azzal összefüggő irodalmat olyan mélyrehatóan ismerné, mint B. Éppen azért vártuk volna,

hogy e sokszor csak vázaltszerű összevetés helyett a magyar, a cseh és a lengyel írásbeliség elmélyülő összehasonlítását kapjuk a szerzőtől, akinek tudása és, úgy hisszük, érzéke is megvan ehhez. Írásbeliséget mondtunk és ezzel a modern magyar diplomatikában oly sokat jelentő szóval már ki is fejeztük, hogy mire gondolunk elsősorban. A külsőleges, esetleges politikai viszonyoktól függő, okleveles formákban jelentkező egyezéseken, analógiákon túl a három nép írás-érzékének, írásszervezetének fejlődéséről, az írás itteni társadalmi szerepének, a társadalomban való elterjedésének módzatairól, az iskolázásról, az írás terjesztőiről és hordozóiról, általában véve az írásbeliséget kifejlesztő mély társadalomformálódási folyamatokról, illetve ezeknek a három nép területét illető egybevetéséről szerettünk volna olvasni. Hiszen kétségtelen, hogy mindennek feltárásához a Sickingen óta egyre finomodó és tökéletesbedő oklevélvizsgálaton keresztül vezet az út, egyezőval a külső és belső oklevélkiállítási sajátságok megfigyelése, a formulás részek vizsgálata, a diktátum-összehasonlítás, az oklevelek latinságának, nyelvének feltárása és stílusvizsgálata (ez utóbbi a Magyarországon annyira elhanyagolt középlettin filológia feladata), s mindezek alapján egyes oklevélfajok és összetartozó oklevélesoportok, oklevélkiállító szervek működésének megállapítása igen fontos feladat, minden későbbi következtetésnek és kutatásnak az alapja, de itt megállanunk nem szabad, ha nem akarunk az ahisztikus, üres formalizmus és szisztémagyártás kátyujában megrekedni. B., talán éppen munkájának szűk terjedelme miatt, csak szűkszavú megjegyzésekben tér ki az írásbeliségi momentumokra, megelégedve a Sickingen értelemben vett diplomatikai feldolgozással. Eredményei így is élénken bizonyítják azt a más oldalról már megvilágított tényt, hogy a középkorban a német birodalomtól keletre a magyar, a lengyel és a cseh területekből önálló kultúrtáj alakult ki, amely ösztönzéseit a középkor egész folyamán közvetlenül a Nyugatról kapta s a nyugati hatásokat önállóan dolgozta föl. Fontos szerepe volt azután e kultúrtáj kialakulásában, különösen Csehország területén, a német befolyásnak is, de ez sohasem volt kizárólagos, még uralkodó sem. E kelet-középeurópai kultúrtáj bizonyos egységre foglalták az egyes területei között létrejött állandó kölcsönhatások. B. elsősorban a királyi, illetve fejedelmi kancelláriák történetében mutatja be ezt a fejlődést. A XIII. század végéig általában a fejlődésnek csak párhuzamosságáról, analóg voltáról beszélhetünk, sőt Lengyelország mintegy száz évvel el is maradt a magyar és cseh fejlődéstől. A cseh pedig a másik kettőtől annyiban tért el, hogy itt mindvégig megmaradt a német császári kancellária irányító hatása. A közvetlen kölcsönhatások korszaka a XIV. és a XV. század, és ekkor már a magyar kancellária veszi át a vezetés szerepét, a legtöbb esetben ő az átadó. Mindhárom közül a magyar királyság oklevél-adása indult meg a legkorábban, ez önállósodott a leghamarabb, így ennek a fejlődése lett az Anjou, Luxemburg, Habsburg, Jagello, Hunyadi perszonális úniók idején a másik kettő számára az iránymutató.

Istváni Géza.

Könyi Mária—Holub József—Csalog József—Deresényi Dezső:
A báti apátság és Krisztus-vére ereklyéje. (Tolna vármegye multjából, szerk. Holub József, 5.) H. n. 1940. 8° 65 l., 12 tábla, 1 helyszínrajz. — A tolnamegyei Bátán most felépült Hunyadi-émléktemplom építkezésével kapcsolatban alkalom nyílt arra, hogy a Tolnavármegyei Múzeum ásatásokat végeztesen a község felett elterülő fennsíkron, ahol a török pusztítás előtt a Szent László által alapított bencés

monostor és templom állt. Ez ásatások eredményeit, valamint a bátai apátság és az egykor itt őrzött Krisztus-vére ereklyének történetére vonatkozó újabb kutatásokat összegezi az értékes tolnamegyei kiadványsorozat legújabb füzeté. Az ásatások eredményeiből Cs. és D. azt állapíthatták meg, hogy a Szent László által alapított monostor románkori templomából eddig semmi nyom sem került elő, csupán a feltárt sírok egy része származik a monostornak ebből a régebbi korszakából. A most feltárt romok egy a XV. században épült egyhajós templom és a vele közelkorú kolostor emlékei. Az előkerült kerámiai emlékek is a monostor fénykorára, a XV. századra utalnak. Az ásatások eredményességét nagy mértékben befolyásolta, hogy a romok nagy része a XVIII. – XIX. században részint az új építkezésekhez használtatott fel, részint nem szakszerűen vezetett ásatások alkalmával pusztult el a felismerhetetlenségig. A bátai Krisztus-vére ereklye történetével K. már egy régebbi tanulmányában (*Regnum* 1937, 119 – 40. l.) foglalkozott. Most kibővíti idevonatkozó kutatásait, azonkívül összegyűjtötte a többi magyarországi Szent-Vér ereklyére vonatkozó gyérszámú adatot is. Helyes felfogással állítja be a magyarországi csodálatos jelenségeket a többi országok hasonló vallásos eseményeinek nyomán támadt eucharisztikus legenda-képződésbe. Az ereklye történetére vonatkozó ismereteinket is eredményesen bővítik ki kutatásai. Azt is sikerült valószínűvé tennie, hogy a Hunyadiak és a velük rokon családok azért voltak oly bőkezűek a bátai monostorhoz, mert Hunyadi János Báta mellett aratott győzelmet a Garaiak felett. A magyarországi búcsúk történetére vonatkozólag is nagyon értékes adatokat tartalmaz H. tanulmánya. A keszthelyi Festetich-levéltár őrzi Vince bátai apátnak 1500 második feléből való búcsúlevelét, amelyben mint a pápai legatus kiküldött biztosa felhatalmazza Anna asszonyt, hogy szabadon választhasson magának gyónatót, aki mindenféle bűn alól feloldozhassa és így elnyerhesse a jubileumi búcsúval kapcsolatos kegyelmeket, mert pénzáldománnyal járult a török ellen indítandó háború költségeihez. Rendkívül érdekessé teszi az oklevelet Vince apát reányomott pecsétje, amely egy gótikus ízlésű szentségmutatót ábrázol, benne a szent ostenyával, amelyen Krisztus három véreseppje látható — vagyis a pecsét a bátai Szent-Vér ereklyét ábrázolja. Az 1480-i török elleni keresztes hadjárat alkalmával a pápa által kihirdetett búcsúval kapcsolatban a bátai apátságához búcsúbiztosokul Lénárd bátai apát és Gosztonyi Tamás pécsi orkanonok küldetett ki, akinek eddig két búcsúlevelét ismertük. H. most a Festetich-levéltárában egy harmadik, díszes kiállítású levelet is talált. Tanulmányát értékeséssé teszik a búcsúhirdetéssel kapcsolatos megállapításai és fejtegetései is. Az egész füzet pedig becses adatokkal szolgál nemcsak a vármegye, hanem a magyar egyház középkori történetéhez. —

Tóth László.

Pillias, Émile : Études sur François II. Rákóczi, Prince de Transylvanie. Préface du Prof. Jules Szekfű. (Bibliothèque des „Études Hongroises“, t. VIII.) Paris 1939. Ernest Leroux. 8° 12, 165 l. — P. könyve nemcsak a francia közönség számára jelenti a XVIII. századeleji diplomácia és udvari életkeretek jellemző vonásainak teljesen új adatok alapján való ismertetését, hanem a Rákóczi-kérdéssel oly alaposan és hosszú időnk óta foglalkozó magyar irodalom is több szempontból látja megvilágítva benne éppen azokat a kérdéseket, melyek hosszú időn keresztül a legnagyobb vitát váltották ki; egyben igazolását annak a történetészlelésnek, amely megfelelő gondnal megrostált adatok alapján három évtizeddel ezelőtt szakítani mert a tör-

téneti romantikával és rosszul értelmezett hazafisággal. A könyv a *Revue des Études Hongroises*-ban 1933 és 1937 között napvilágot látott különböző értekezéseket gyűjti össze és adja ki bővebb formában, újabb adatokkal kiegészítve. Mindnyájuknak legfőbb értéke az a tárgyilagosság, amellyel P. a vizsgált életkörülményeket és személyeket bonckés alá veszi; objektivitása néha az ítéletmondástól is visszatartja s egyéni állásfoglalása helyett a források kiadásával, teljes reprodukálásával akarja elének tární a nem egyszer megdöbbenő, de mindenkor gazdagfolyású eseményeket. Csupán egy tanulmányban látszik a saját véleményét is érvényrejuttatni: a Rákóczi-féle játék ház kérdésének tárgyalása során. S éppen a helyenként felcsillanó és érvényesülni engedett egyéni történetírói meglátás mutatja meg legjobban: mily igazságtalan P. önmagával szemben, amikor azt állítja, hogy munkája nem egyéb, mint egyszerű adalékok tárháza, amelyből majd egy történetírói elme megalkotja, felvázolja az összefüggések láncolatát és a változások szintézisét. Könyve kétségtelenül több egyszerű adattárnál: rendszeres gyűjtés nyomán megírt korrajz s ismeretlen levelezések alapján feltárt egyéniségvázlat. A közölt hat tanulmány közül az első (Franciaország és Rákóczi. XIV. Lajos beavatkozásának valóságos kezdete 1700—1703) azt az egymásra utaltságot tárgyalja, amely XIV. Lajos politikai érdekeit és a Rákóczi-ban megtestesülő magyar felkelés- és szabadság gondolat támogatás-keresését összekötötte. Több ismeretlen levelet tesz közzé, melyek az akkori francia diplomácia játékát, a hívó Rákóczi és a számító francia udvar (P. ítélete) lelki antipólusait vetítik elének. Érdekesekek azok az adatai is, melyeket a francia diplomáciának az 1710-es években megkísérelt törekvéseire hoz fel; kitűnik, mennyire igyekezett XIV. Lajos Rákóczi-ban az orosz segítség hitét még akkor is ébren tartani, amikor Európában már senki sem hitt a magyar szabadságmozgalom sikerében, sem a cár segítségével, csupán Rákóczi tisztaelű politikai bizalma. A második tanulmány (Rákóczi kiadatlan levelei Besenval báróhoz, Franciaország danzigi követéhez, 1712—1713) a Franciaország felé hajózó és a Franciaországban tartózkodó Rákóczi lelki-világát tárják fel 1712. nov. 10 és 1713. júl. 19. között. A fejedelem a szabadságharc bukását elemezve saját ártatlanságának igazolását keresi e levelekben. A harmadik fejezet a „L'Hôtel de Transylvanie“ (1713—1716) helyiségeiben lefolyt játékokról, kártyázásokról és kockázásokról emlékezik meg s itt Rákóczi személye teljes igazolást nyer még abban az esetben is, ha tudott a visszaélésekről, amelyeket kísérei — volt tisztjei — sokszor kénytelenek voltak elkövetni, hogy megélhessenek, megfosztva még attól a támogatástól is, amelyet a nagy francia király fejedelmüknek megígért, de csak kis részben fizetett ki. A negyedik rész Rákóczinak a Grosbois-i kolostorban való tartózkodásáról emlékezik meg (1715—1717) s arról a lelki átalakulásról, amely a fejedelmet itt hatalmába kerítette s egészen janzenistává tette. Ennek az átalakulásnak volt eredménye Rákóczi-nak az a kérése is, hogy szívét a kolostorban helyezték el, amimeg is történt, 1737-ben, de az eltemetés helyét sehogyan sem tudta megállapítani még P. sem. Ennek a tanulmánynak forrásanyagát különben legnagyobbbrészt már felhasználta Zolnai Béla (A janzenista Rákóczi, Szeged 1927). Az ötödik értekezés (Rákóczi titkos utasításai Brenner abbéhez, franciaországi miniszteréhez, 1719—1720) azokat a körülményeket világítja meg, amelyek között egy nem szerzetesnek született iparlovag (mint P. írja) Rákóczi franciaországi vagyonának utolsó romjait is elpusztította. Végül a hatodik fejezetben azt a Páris ismerteti P., amelyben Rákóczi és későbbben felesége élt, külön-

külön mutatva be az egyes helyeket, s a körülményeket, amelyek között a fejedelem élni kényszerült. El kell ismernünk, hogy nagyobb tárgyszeretettel Rákóczinak leglelkesebb magyar történetírója sem tudott volna e kényes kérdésekhez nyúlni s ha P. olyan adatokat is tárt fel éppen a francia közönség előtt, amelyek a régi értelemben vett nemzeti büszkeségünkkel nem egyeztethetők össze, akkor tegyük vizsgálat tárgyává a francia történetírást, amely már évtizedekkel ezelőtt sem riadt vissza a maguk valóságában bemutatni legnagyobb vezéralakjait s a politikai, vagy hadvezetési és egyéb képességeket külön tudta választani időnkint talán mutatkozó emberi botlásoktól s tudott megértést mutatni alacsonyabb életformák kényszerű felvétele iránt. P. lelket mindvégig, a mostoha körülmények ábrázolása közben is fogva tartja a bujdosó fejedelem lenyűgöző egyénisége, igazi emberi nagysága. Egész történetírói tevékenységét a Rákóczi és XIV. Lajos Franciaországa között szövődött kapcsolatok felderítésére szentelte; lelkes és rokonszenves munkásságára fiatalon, nép nek élet-halálküzdelmében, a flandriai csatamezőn tett pontot a halál. Utolsó, szép munkáját forgatva az egész magyar történettudomány őszinte, hálás kegyelettel adózik emlékének.

Komoróczy György (Kassa).

Nagy Lázár: Az "Erdélyi Nemzeti Játékszínnek", "Magyar Játékszótársaságnak" eredete, fennállásának, viszontagságainak a mai időkig leírása 1821. Bevezetéssel ellátta: Jancsó Elemér. (Erdélyi Ritkaságok, szerk. Jancsó Elemér, 1.) Cluj—Kolozsvár 1939. 8° 108 l. — Ez a könyv még a tegnap román-megszállta Kolozsvárján látott napvilágot és annak a féltő aggodásnak köszönheti megjelenését, amellyel honfitársaink a magyar öntudatot élesztgették és ápolták. Ennek a tegnapi Erdélynek a dicsőséges mult morzsáinak kellett tengődni és megtanult becsülni minden szót, amelyet a régmúlt magyarjai „anyai nyelvünk gyarapítására és közönségesítésére” leírtak. J. a nagyközönségnek szanta kiadványát, mivel olyan magyar tudományos közösségre, amelyben könyve visszhangot keltene, kis hazájában nem számíthatott. A bevezető részben a kor kulturális hátterét festi meg, röviden vázolja a folyamatot, amint a franciás főúri színjátszást és az iskoladramákat felváltja a tömegekhez szóló hivatásos színészet. Azután nagy szeretettel ismerteti azoknak az erdélyi uraknak a fáradozásait, akik az erdélyi magyar színészet megalapításában, majd a kolozsvári állandó színház emelésében szerepet játszottak. Aránylag gazdag képanyaga — 30 képet hoz — csak részben szolgál a szöveg magyarázására, másik része a magyar kultúrát hirdeti olvasóinak, akik talán — így gondolhatta a szerző — sohasem jutnak el a budai Várszínház szépséges homlokzata elé és itt látják először Kazinczy finom és ünnepélyes arcát.

J. kiadói gondosságának tárgya, Nagy Lázár visszaemlékezései — talán inkább emlékirata? — az erdélyi színjátszás első harminc évéről, megérdemelte a fáradságot. Újat ugyan ma már nem mond nekünk, érdemeit Ferenczy Zoltán megbecsülte, amikor adatait feldolgozta, de izes nyelve, hazafias buzgalma megérdemli, hogy időt szánjunk végigolvasására. Nagy nem tartozott az ábrándozók közé, akik panaszkodnak a „hideg hon”, a szebb lelkeket eléggé nem becsülő haza ellen, nem várta, mint Döbrentei, a „műveltebb kornak szép művelési gyermeki”-től mindazt az „édeset, szelidet”, amit saját századában fel nem talált. Tárgyilagosan nézte a viszonyokat és megbecsülte a páholy-bérelés egyszerű aktusában megnyilvánuló hazafiasságot. Maga is jelentős anyagi áldozatot hozott azért, hogy a

„nemzeti publicum institutum“ mielőbb megnyithassa kapuit, s mikor az erdélyi színeszet kezdeteinek négy nehéz „szakaszáról“ — így osztja be anyagát, a színházhelyiségek váltakozása szerint — beszámolt, becsületes igyekezetről adhatott számot. Érdekes az az okfejtés, amellyel Nagy Kenderessy Mihály kormányzósági tanácsosnak — neki ajánlja ugyanis művét — megmagyarázza, mi indította könyve megírására. „A jövő századokban élni fogó, Erdély és Magyarország lakóai számukra“ írt. Tudatában volt annak, hogy színeszettörténeti forrásmunkát írt és erre Sándor Istvánnak a „békétlenkedése“ indította, aki Sokféle c. művében panaszkodik „a régiek restségeire, mely szerint a hazai literaturát, a műzsákat illetőknek pontos feljegyzéseit elmulatták“, s így az első magyar színjátszókról — Felvinczi komédiásaira gondol — semmit sem tudhatni. — A XVIII. század az a kor, amikor egész Európa szellemi multjának emlékeit gyűjti és azok konzerválásán fáradozik, amikor az angolok Shakespeare adatait kutatják és a talaj alkalmassá válik egy Macpherson fellépésére is. Nagy Lázár indokolása arra utal, hogy benne élt kora kulturális áramlataiban. Köszönet illeti azért, hogy nemcsak mint tényleges közreműködő segített létrehozni a kolozsvári állandó színházat, hanem az ezért folyó küzdelmet is megörökítette. Ugyancsak hálásak lehetünk J.-nak a Visszaemlékezések kiadásáért, mert vele a magyar-ságot szolgálta.

M. Császár Edit.

Lyka Károly: Magyar művészet 1800—1850. A táblabíróvilág művészete. 2. kiadás. Budapest é. n. 8° 644 l. 80 t. — A magyar művésztörténetírás nagy hírű művének első kiadása 1922-ben jelent meg, kedvezőtlen viszonyok között, közepes kiállításban, képek nélkül. Idő múltán nélkülözhetetlen kézikönyvvé vált és a benne feldolgozott anyag körül az utóbbi években végzett kutatások is indokolták tették, hogy méltóbb formában és teljesebb tartalommal másodszor is kiadásra kerüljön. A szerző a magyar művészeti irodalom és művésztörténetírás egyik legérdemesebb művelője. Kritikaiban az időszéri művészeti események, esszé-szerű könyveiben a mult művészete iránt ébresztette fel a közönség érdeklődését. A magyar művészek művésztörténeti képzését sok éven át nagy eredménnyel látta el. Folyóiratával: a „Művészet“-tel, ebben a művésztörténeti adatoknak, részben saját kutatásai eredményének, forráskiadásszerű közlésével a magyar művésztörténet munkáját hathatósan előmozdította. Művészetünk mult és jelen századi virágkorára vonatkozó kisebb művei mellett magyar történeti szempontból a legnagyobb érdekű éppen a szóbanforgó nagy munkája a magyar biedermeier művészetéről. A könyv három részre oszlik. Az első a kor művészetének történeti, politikai, társadalmi, gazdasági, szellemi művelődési előfeltételeit, helyesebben az adott történeti képletek közötti helyét vizsgálja. A fejezetek sokatmondó címei: Társadalom és művészet; Közönség és stílus; Műkedvelők, gyűjtők, mecénások; Képtárak, kiállítások; A mindennapi kenyér. Ez a rész szociológiai szemléletével, a korpék apró adatokon alapuló szilárd felépítésével művésztörténetírásunk kevés kivétele közé tartozik. Ha találkozunk is itt-ott művészetszociológiai szempontokkal egy-egy művész életének, a műgyűjtők, a mecénások működésének, a művészethez közelkerült társadalmi tényezőknek tárgyalása közben, művésztörténetészeink egy része igyekszik ezeket a szempontokat az általános történeti munkákból átvett, ott a maguk helyén lévő, itt idegenül ható helyzetképekkel elintézni. Magából a művésztörténet adataiból nem szokás a társadalmi képet kiépíteni, bár a művészetszociológiai kuta-

tások a művészet történetét szervezesebben beleszőnék a történeti élet alakulásába és kijelölnék a magyar művész társadalomtörténeti helyét is. A mű második része maguknak a művészeknek „kezdetivel”, származásukkal, gyermekkorukkal, itthon és külföldön végzett tanulmányaikkal foglalkozik. A harmadik rész letelepedésük viszonyaival és országrészek szerint különböző további körülményeivel, működésük és műveik sorsával egészíti ki a életszerű képet. A szociológiai szempontok mindenütt kellőképpen érvényesülnek, de nem hiányoznak a művészet értékelésének szempontjai sem és kevésszavú, határozotthangú ítéleteket hallunk. Konklúzióként szerző a kor művészeti életének, művészei működésének értelmét és eredményét nem a kiválóbb minőségű művek létrehozásában — ilyenekben szegény ez a kor —, hanem abban látja, hogy „alapokat rakott a jövőndő épülete számára, utat nyitott a fejlődésnek és szervesen belekapcsolta a magyar művelődésbe a művészetet”.

A feldolgozott anyag méretei mutatják a szerző munkáját. E munka részleteire vonatkozó valamivel bővebb utalások sem lettek volna érdektelenek. Különösen a harmadik részben az apró adatok oly nagy számban és oly sűrű egymásutánban következnek, hogy az előadás folyamatossága csak sokféle felosztással, beleszórt értékelésekkel, sőt helyenkint bonyolult mondatfűzésekkel volt megőrizhető. Az áttekinthetőség kedvéért nem kellett volna tartózkodni a statisztikáknak a maguk szokott formájában való közlésétől és a kézikönyvszerű használhatóság céljából a művésznévmutatón kívül hely- és egyéb mutatókért is hálások lettünk volna. A szépen összeválogatott képanyagban a közölteknél ismeretlenebb művek eredményesebben szolgálták volna a szöveg szociológiai szempontjait.

Uj. Vayer Lajos.

Bossy, R. V.: *L'Autriche et les Principautés-Unies*. (Académie Roumaine. Études et Recherches X.) Bucarest 1938. 8° 412 l. — Moldva és Havasalföld egyesülése Cuza uralma alatt a román történet egyik legfontosabb kora. B. volt budapesti román követ, a korszak jó ismerője ebben az újabb munkájában levéltári adatok, nagyrészt az osztrák megbízottak jelentései alapján végigvezet Cuza uralmán, bemutatja Ausztriához való viszonyát és értékes adatokat szolgáltat a magyar emigráció kevéssé feldolgozott történetéhez is.

Az 1859-ben megvalósult egyesülés tulajdonképpen III. Napoleon személyes sikere volt. A francia császár ezzel győngítette a Portát, elősegítette a balkáni népek nemzetiségi törekvéseit, amivel gátat akart vetni Ausztria és Oroszország befolyásának. Ausztria viszont tudta, hogy az egyesülés csak első lépés a török birodalomtól való elszakadás felé, ami után majd az izgatások következnek egy dákoromán királyság érdekében. Cuza uralomra jutva még kicsinynek látta ehhez erejét s egy dél- és közép-európai szövetséget igyekezett létrehozni, megnyerni Ausztria beleegyezését az Unió tényéhez. Megfontolt tetteiben mindig a nemzeti cél vezette. A nemzetállam céljai érdekében 1863-ban véget vetett a görög papság visszaéléseinek és szekularizálta a kolostori vagyont, 1864-ben pedig a belső zavarok megszüntetésére államesinnnyel kezébe ragadta a hatalmat. Nemzeti érdek még Ausztria fennmaradása is: „Ausztria elpusztulása számunkra ebben a pillanatban (1860 dec.) katasztrófa lenne, mert nekünk véres küzdelmeket kellene folytatnunk a magyarok ellen s ezeknek az eredménye országunknak a magyaroktól való elpusztítása, vagy Oroszországhoz csatolása lehetne”. (85. l.) Az elnyomott népek felszabadításának terveiben, amelyek szövögetője Cavour volt,

Cuza csak azért vett részt, hogy kedvező alkalmat találjon a Bánság, Erdély és Bukovina megszerzésére, egy dáko-román királyság felállítására. Ezért fogadta 1859 márciusában a francia császár és az olasz miniszter kívánságára Klapkát, a magyar emigráció küldöttjét. Hajlandó volt hozzájárulni ahhoz, hogy francia, olasz, osztrák háború esetén Ausztria ellen küzdő magyar csapatok vonuljanak át fejedelemségén és fegyverraktárakat állítsanak fel a Szeret völgyében az erdélyi határon. A Klapkával kötött két szerződést nem választja külön, csak általánosan említi meg s időpontjukra vonatkozóan május 22-ét jelöli meg, Kossuth Irataira hivatkozva, holott Kossuth csupán azt írja, hogy Klapka ekkor közölte vele a szerződések aláírását. (Irataim, I. 369. l., Souvenirs, 236. l.) Ez kétségesse teszi Marcu nézetét, amit B. átvesz, hogy a szerződések megkötésének színhelye Olaszország volt s hogy V. Alecsandri, Cuza fejedelem megbízottja és Klapka írta volna alá azokat. A politikai események 1859-ben megakadályozták e szerződések végrehajtását, Cuza számára pedig kedvezőbb helyzetet teremtettek. Az európai hatalmak Ausztria kivételével az 1859 szept. 6-i párisi konferencián elismerték a kettős választást. Cuza a magyar emigrációval a kiegyezésig szinte minden évben szerződésre lépett, de ezek mögött a maga céljaira lence az alkalmat. Az osztrák megbízottak jelentéseiből kitűnik, hogy az 1860-as titkos magyar fegyverszállítást maga a fejedelem közölte az osztrák kormánnyal (Annexe CXXIV.), mert tudta azt, hogy III. Napoleon már nem támogatja őszintén az emigráció terveit. A magyar irodalomban kevésbé ismert a magyar emigráció erőfeszítése a következő években. A követjelentések némileg feltárlják ezt. A bukaresti tárgyalások fonalát 1863-ban Türr vette át, II. Viktor Ernánuel király szárnysegéde. Franciaország ekkor már Ausztriához közeledett. III. Napoleon szerepét most inkább az orosz kormány vette át és biztatta Cuzát, hogy támogassa Türr vállalkozásait. Egyezmény nem jött létre, mert Türr nem ígért segítséget Bukovina megszerzéséhez. Türr tábornok még a görögökkel is összeköttetésbe lépett s a forradalmi mozgalmat Thessáliából és Epirusból akarták kiindítani. Törekvéseik sikertelenek maradtak, de nem is részesültek volna a román fejedelem őszinte támogatásában. Cuza lázítókat küldött az erdélyi románok közé. A magyar-román szerződések meghiusulásának okát Bratianu szavai fejezik ki a legjobban: „Mi sohasem fogunk egyetérteni a magyarokkal Erdélyre vonatkozóan, amelyet mi semmi áron sem engedhetünk át Magyarországnak. A Kárpátok románjai velünk akarnak egyesülni.... árulás lenne őket Magyarországnak átengedni“. (83. l.)

B. szorgalmasan feldolgozta azokat a követjelentéseket, amelyeket a függelékben kiad. Itt-ott kritikát is alkalmaz és tárgyilagos ságra törekszik. A legtöbb helyen azonban, különösen a magyar kérdéssel kapcsolatban óvakodik saját véleményét nyilvánítani, hanem mindenütt a követjelentésekre utal. Sajnos, nem közli, hogy az iratok melyik levéltárból valók.

Durkó Dalma.

Scherer Ferenc: Gyula város története. I–II. Gyula 1938. Stephaneum ny. 8° 478 ; 469 l. — Veress Endre: Gyula város oklevéltára. Uo. 1938. Stephaneum ny. 8° 500 l. — Várostörténeti irodalmunk számottevő gyarapodásában, Gyula város 3 kötetes monográfiájának létrejöttében a város áldozatkészségén kívül része van annak a széleskörű történeti érdeklődésnek is, amit országos nevű történet-írók (Csánki Dező, Karácsonyi János) és lelkes helyi kutatók, mint Oláh György, Mogyoróssy János stb. teremtettek a város és a vár-

megye multjának feltárásával. Gyula monografusa abban a szerencsés helyzetben volt, hogy főleg a régebbi korokra vonatkozólag több értékes előtanulmányra támaszkodott. Bő történeti anyag alapján és a helyi viszonyok pontos ismeretében vizsgálja a várossalakító tényezőket: a monostornak, várnak és uradalomnak szerepét Gyula történetében. A monostor körül települő község a tatárjárás után jut fontosabb szerephez. Megerősítik és városjogot kap. A település igazi virágzása az Anjouk és a Hunyadiak korára esik. A Losonczyak, Marótiak, Korvin János és Brandenburgi György földesúri hatósága alatt már 43 faluból és pusztából álló uradalom központja. Ezután osztozik az ország változó sorsában. Mohács után 14 éven át végvár (1552—1566), a bécsi udvari haditanács kormányzata alatt; kétszer visszaveri a török ostromot, de az 1566-i támadásnak nem tud ellenállni, 129 évre török uralom alá kerül. Katonai és gazdasági jelentőségét a hódoltság alatt is megtartja: palánkváros, szandzsákszékhely lesz, uradalmához 3 város és 37 falu tartozik. A tekintélyes számú rác lakosság a Rákóczi-fölkelés idejében hagyta el a várost. Az új fejlődés ezután indult meg, jórészt az új földesurak: a Harruckern és Wenckheim család hatása alatt. Harruckern János 1715-ben magyar és német laksságot telepít Gyulára. Két külön község alakul több közös intézménnyel: Magyar- és Német-Gyula. A város további történetét e kettős település határozza meg a szívós küzdelem árán kiharcolt egyesítésig (1857). A városfejlődés ismertetése után szemléltető rajzokat kapunk a várról, az uradalomról, a politikai, nemzetiségi, társadalmi és gazdasági viszonyokról. Az uradalom katonai és gazdasági központja a vár volt, a Fehér-Körösre támaszkodó kettőspalánkú erődítés; már a XV. sz.-ban zárt várkastély, s bár nyugati értelemben vett modern bástyás várrá a török miatt nem épült ki, katonai jelentőségét a szatmári békéig megtartotta, beletartozott a Várad—Borosjenő—Lippa védelmi rendszerbe. A Maros-tiszavidéki határőrvidek felállításakor határőrséget kapott. Az újjáalakuló Gyula társadalmi és gazdasági viszonyairól tanulságos képet kapunk. A földesúri hatóság alatt élő jobbágy, nemes, honorácior és zsidó lakosság szervezetének leírása jó összehasonlítási alap hasonló közigazgatástörténeti vizsgálatokhoz. A gyulai jobbágyságban a nemesség az évente választott hadnagy és kishadnagy felügyelete alatt külön szervezetben élt. Mindezt a szerző a vonatkozó irodalom és széleskörű, főleg újabbskori helyi levéltári anyag alapján adja elő, értékes szemléltetőanyag: térkép, tervrajz, kép kíséretében. Könyve szorgalmas és jó összefoglalás a város történetének egyes szakaszairól. A fejezetcímek ugyan nem mindenütt a legtalálébbak, a két kötet feldolgozásmódja sem egyforma: az első tartalmilag is, formailag is kidolgozottabb, a második inkább adatközlés, a legújabb fejleményeknek: a vasútépítésnek, tagosításnak, iskolaiügynek, városrendezésnek stb. leírása. A kevésbé fontos részletek aprólékos tárgyalása bizonyára alkalmas helyi igények kielégítésére, de útját vágta a nagyobb összefüggések felismerésének.

A feldolgozást 789 darabot számláló oklevéltár egészíti ki. Összeállítását megnehezítette, hogy a helyi iratanyag tűzvész folytán 1801-ben megsemmisült; így a felsorolt oklevelek nagyobb része országos gyűjteményekből, sőt nem egy közülük müncheni, innsbrucki, római, velencei levéltárakból való. Kár, hogy a közöltetelt kiszabott keretek korlátozták. Emiatt V. még a középkori iratok egy részét is csak kivonatban közli, a XVIII. századtól kezdve csak mutatóba ad néhány regesztát, s ami a kötetből teljesen kimaradt,

a Városi Múzeum levéltárába került letétként. Bár V. az iratközlésben a széleskörű közönség igényeinek kielégítésére törekszik, mégsem látjuk annak elfogadható indokolását, hogy miért tért el az általánosan elfogadott középkori átírási módtól. Sajnálatos, hogy a helytel való takarékoskodás a név- és tárgymutatóra is kiterjedt: így az jelenlegi formájában nehezen használható. **Eperjessy Kálmán** (Szeged).

Tichy Kálmán : Phileciumtól Pelsőcig. Részletek Pelsőc történetéből. Rozsnyó 1932 (—1936). 8° 367 l. — A munka még a felvidéki cseh uralom idejében látott napvilágot és éppen ezért a magyar történettudomány részéről fokozott figyelmet érdemel. Valójában Pelsőc multjáról tartott előadásokat és hírlapi tárcákat foglal egy kötetbe, az egyes részek között megvan azonban a folyamatosság és az egyszövből összefüggő képet nyerünk a község történetéről. A szerző, aki maga is végigélte a 20 éves kisebbségi sors minden nyomorúságát, olyan helytörténetet akart a pelsőci magyarok kezébe adni, amely megerősíti őket magyarságukban, az érte folytatott küzdelemben és a jövőbe vetett hitben. Eléjük akarta tárni az ezeréves multat, amely őket is arra kötelezi, hogy „a nagy elődökhöz méltó utódok legyenek”. Célját világosan látta, a megoldást sikeresen végezte el. Nem meséket regél a multról, nem szájhagyományokat és mondákat tálal fel olvasóinak, hanem a forrásokhoz nyúl, Pelsőc gazdag levéltárának anyagát dolgozza bele művébe. A legkorábbi, 1243-i Pelsőcre vonatkozó adat után hosszú sorban idézi az iratokat, amelyek a helység középkori kiváltságaira, újkori küzdelmeire, belső és külső életére, a török, majd a kuruc-labanc idők és a nemzeti felkelések hadjárásai által rá nehezedő nagy csapásokra vonatkoznak. Rövid időre nyugalmat hoz Rákóczi fejedelem, harcának elbukása után azonban ismét szomorú napok következnek, újabb fogyás és népi pusztulás. Fogyasztotta emellett a magyarságot a pestis, a nagy adófizetés és a sok rendkívüli hadiadó, meg katonai beszállásolás, hiszen a hadak útjába esett. A szerző a sorok között mindezt összekapcsolja a 20 éves küzdelemmel, amelyből ismét szabadságnak kell fakadni. Mennyivel más T. módszere, mint a kritikákban már annyiszor ostorozott, csak az üzleti érdeket szem előtt tartó és a tudomány követelményeit teljesen sutbadobó, még ma is virágzó megye- és várostörténet! Úgyel a tudományos mérték követelményeire is, írása mégis élvezetes és eredményeit úgy adja elő, hogy a község minden rendű és rangú lakosa megírtheti és könnyen megtanulhatja. Nem tartalmazza a munkára előfizetők névsorát és életrajzát, amint azt a vármegyék és városok monografiáiban oly gyakran kell látnunk, hanem minden sorában az ezeréves pelsőci magyar népi közösség sorsát világítja meg, amely éppen a munka megjelenése idején veszélyben forgott. A megvédésére szervezett küzdelem e könyvben történelmi megalapozottságot nyert. Ha a részletekben, az egyes aprólékosabb tanulmányozást igénylő kérdésekben fedezhetők is fel olykor helyt nem álló megállapítások, a kitűzött célt és a munka nagy nevelőértékét semmiben sem érintik. Kíváncsot volna, hogy irodalmunkban mennél több ilyen jól megalapozott helytörténeti munka lásson napvilágot. Elismerésre és dicséretre méltó munkát végzett a nem „céhbeli” szerző, a közönség pedig, amely a megjelenést a cseh uralom idejében tette lehetővé, példát mutatott és magyarságának a legnehezebb időkben állított maradandó emléket.

Ila Bálint.

Tárca.

A „racionális“ a fejlődéstörténetben.

Ismét s ismét megújuló viták bizonyítják, mily szükséges e fogalomnak tisztázása a fejlődéstörténet számára.

„Racionális“, közkeletű felfogás szerint : a dolgokat tiszta, tudatos értelemmel vizsgáló és értékesítő észmunka. „Irracionális“, ennek ellentéte : az érzelem követése, az ész hátraszorításával is. Tehát mindkettő értékfogalom lenne.

A filozófia szerint is. Az értelmet saját strukturával szereli fel. Mert a filozófiát az örök emberi tulajdonságok érdeklik. Ilyen szempontból helyesen állapítja meg a gondolkodás, a szellem bonyolult szerkezeti működését, s hasonlóképen az érzelmét, lelkeségét is.

De mi az irracionális a fejlődéstudományban ? A primitív embert illetőleg nem az örök emberi érzés, hanem az érzéssel és az értelemmel ellentétes szokások, formák. Azaz : konkrét kultúrképződmények. A racionálist, mint értékfogalmat, a fejlődéstudomány megtagadja a primitív embertől. Nincs szellemi strukturája. Ha a szokás engedi, nyers ösztöneit, érzéseit követi, a pillanatot szerint.

S mégis, amióta ember az ember : nincs ösztönösség, ami ne élne az ész éles eszközével. Táplálékát, a vadállatot, mohón falja fel ; de amíg el nem ejti, csupasz, megfeszített rációval működik. E rációban azonban nincs semmi, ami az ösztönös célon kívül másra is tekintene. Vékony húrra húzott, tartalom nélküli, üres agyfunkció. Kíméletlen alkalmazása az ember egyetlen fölénye az állattal szemben.

A pillanat érzelme és az üres ráció tehát egymással érintkezésben jelentkeznek. Ez az „irracionális“ és „racionális“ nem ellentétes egymással, mindkettő szerkezetnélküli vitalitás. A szokás, a szertartás, a babona mindkettőnek ellentéte ; megakasztja lobogó, vad, kíméletlen érvényesülésüket.

A kultúrforma mindig az élet ösztönös folyásába, az ész célszerű kíméletlenségébe beleépített konkrét alkatrész. Történelmi-társadalmi processzus alakítja ki, az élő egyén szabad vitalitását korlátozva. De benne a társas együttélésnek és generációk egymásutánjának viszonyulásai fejeződnek ki. Nem a szokás rögzíti meg a társadalomfejlődést, hanem a szokásnak, a formaképződésnek megállítása, az ösztön s üres ráció felülkerekedésével. Babona is így lesz a szokásból : ösztönös ijedelem s kíméletlen okszerűsítés rontja le a kultúrforma társadalmi viszonyokat kifejező szerepét.

A kultúrformának nem lehet sem érzelmi, sem észszerű magyarázata. Épp azért képződik forma, mert nem a pillanat emberét fejezi ki. Annál gazdagabb a formaképződés, minél kevésbbé csupán a pillanatra hagyatkozik a társadalom. Minél teljesebb, sokoldalúbb, egyéntől függetlenebb életegész az alapja

a társadalmasodásnak, annál inkább a formákban kifejeződésre kell hagyatkoznia. Az egész teremtetten ember, a múlté s jelené, szerepei bennök, nem egyes érzések s célok.

Irracionális társadalom: a formavilág, a történeti-társadalmi struktúra uralma. Racionális: a vitális érzés és cél felülkerekedése a struktúrán.

Nem ez érzelem az irracionális, hanem az örök emberi lét egésze. Amit csak történelem fejezhet ki; az érzés és ész nem bujhat ki saját teremtetten burkából, hogy azt kifejezze.

Mit látunk magasabb kultúrfokokon? Racionális fejlődéskorszakokban az ész célszerűsíteni akarja a struktúrát. S kísératképen mindjárt megjelenik a szabadabban fellobbanó érzelem is. Machiavelli racionizált államában a nyers hatalomvágy; s egyáltalán, a röneszansz társadalomban a szokást, erkölcsöt félretoló érzelem. Voltaire és Rousseau együttjárnak: a kultúra okszerűsítője, s a kultúra ellensége, aki a természet jogait hirdeti. Ki nevezné mégis Rousseaut irracionálisnak?

Az üres, funkcionális rációt és a nyers ösztönt a történetileg képződött struktúra tolja szét egymástól. A struktúra állítja meg vitális kíméletlenségüket, ismerteti meg őket a teremtetten élet mélységeivel.

Ez a fejlődéstudomány állásfoglalása, a történelemé és szociológiáé. Bizonyára találhat kifogásolhatót e megfogalmazásban a filozófia, a fogalomalkotásnak tudománya. Számunkra az a lényeges, hogy a kultúrformák konkrét történelmi vizsgálatában kell látni feladatunkat. Mihelyt magának a rációnak és érzésnek szerkezetet adunk, a filozófiára utaljuk a fejlődéstudományt.

Vannak látszólag tiszta racionális tevékenységek, s mégis mintha önmagukban hordoznának értékeket. Például tudományos eredmények geniális kapcsolása új, általános, s a dolgok mélyébe hirtelen bevilágító törvényszerűséggé. Valójában: a kultúrember értelme dolgozik, a kultúrszerkezet mélységeit átértve-érezve s új kifejezésre juttatva.

Ha ma, a XX. század elején, a történelmi kultúrszerkezet vizsgálatára akarjuk vezetni a fejlődéstudományt, kétségtelenül korunk hatása jelentkezik bennünk. Így jött a röneszansz után a reformáció, a felvilágosodás után a romantika „irracionális” korszaka. De a mai kor még nem irracionális, a fejlődéstudomány értelmében. Még a ráció kíméletlen érvényesítésével akarja érvényesíteni az érzelmet a társadalomban. A reformáció és a romantika ellenben a történelmi gyökerekhez akart kapcsolódni; az emberiség őskeményaihoz, múlt idők struktúrájához.

Ma a fejlődéstudomány nagyobb felszerelkedéssel vállalhatja e feladatot. Hisszük, hogy még soha el nem ért, nem sejtett szerep várakozik reá; kiszámítható törvényszerűségek nélkül is tudományos törvényszerűségeket fog felszínre hozni, amelyeknek alkalmazása ismét struktúrát illeszt az üres ráció és a nyers érzés közé. De a kultúrszerkezetiség történetileg meghatározott működését élesen el kell különítenie vizsgálatunknak a rációtól é érzelemtől. E kettőnek mindennemű struktúráját, ami az üre^s

funkción s az ösztönön felülemelné őket, a történelmi-szociális formaképződéshez tartozónak kell tekintenünk. Filozófiai műveltség nélkül nem lehetséges ez; de a műveltség épp azért szükséges, hogy a szétválasztás élet és struktúra között teljes legyen. Az élet az örök folyású energia, a kultúrszerkezet készletti kitarulásra. Kultúrszerkezet csak kultúrszerkezetből keletkezhetik, a végtelenségbe visszanyúló történelmi-szociális processzusok következményeként. A kultúrkezdet problémája nem oldható meg úgy, hogy a racionálisnak-irracionálisnak a megfelelő érték-tartalmakat tudjuk be. A formaképződés külön szociális szférában megy végbe, nem célok-érzések együtthatásából.

A mi hazai viszonyaink között különösen ártalmas, ha a filozófia — mert a szociológiát saját uralmi területének véli — saját szempontjai szerint egyszerűen leinti a fejlődéstudomány; fogalomalkotásait. Ez nálunk gyakori eset, s különösen kezdő történettudósokat riasztgat meg. Annál inkább, mert az értebbek sem tudnak megszabadulni a féltékenységtől, hogy a fogalomalkotás a filozófia szuverén területe. A nyugati tudományosságban ellenben már meggyökeredzik a történelmi-szociális formaképződés sajátos jelentőségének tudata, s ennek hatására máig ingadozik a racionálisnak-irracionálisnak egyoldalú filozófiai megfogalmazása is.

Hajnal István.

Megjegyzés egy ismertetésre. Fritz Valjavec a Südostdeutsche Forschungen IV. évf. 3—4. sz.-ban a Századok 1937. évi pótfüzetét ismertetve külön figyelemre méltatja 1848-as külpolitikai kérdésekről írt kis tanulmányomat. Ebben a 96. lapon ismertettem De la Cour bécsi francia követ 1849 aug. 27-i jelentését, amely szerint Bécsben azt állították, „hogy a (magyar) felkelést csak minoritás képviselte, a függetlenség mögött abszurd privilégiumok fenntartásáról volt szó és csak a bécsi kormány volt az, mely egy század óta igyekezett a feudális társadalomban liberális reformokra.” Közismertek a bécsi kormány törekvései, hogy a kétségkívül korszerűtlen magyar rendi szisztémát a maga céljai értelmében alakítsa át. De azt az összehasonlítást, hogy Kossuthék, mint abszurd privilégiumok bajnokai küzdöttek, szemben a hagyományosan liberális Béccsel, méltán ítéltam elfogultnak s ezt írtam róla: „nevetséges beállítás, mely szerint Bécs liberálisabb volt, mint a magyar forradalom”. V. megtámadja ezt a megjegyzésem, szerinte azt, amit én nevetségesnek mondok, az egész német kutatás osztja. Úgy tünteti fel, mintha én nevetségesnek azt az állítást neveztem volna, hogy voltak a nemesi rendszer ellen bécsi reformtörekvések. Ez utóbbiak léteéről s jelentőségéről aztán ki is oktat. Ez alkalomból V.-nek kár a német tudományra s annak páratlan teljesítményeire hivatkoznia, melyeket mindig különös elismeréssel igyekeztünk minél alaposabban megközelíteni. A német tudomány magas fejlettsége senkinek sem szolgálhat háttérül alaptalan leckéztetésekre.

Kosáry Domokos.

A kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

35.836. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

A

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

című sorozatban megjelent:

A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története

I. KÖTET.

A magyarországi szerbség történetének alapos ismerője,

THIM JÓZSEF

e munka már korábban napvilágot látott II. és III. kötetében a felkelésre vonatkozó fontosabb iratokat tette közzé; a most megjelent I. kötetben az események lefolyásának rajzát adja. Teljes tárgyilagos-sággal mutatja be a szerb törekvések alakulását és egyre észrevehetőbb igazi célját, a magyar kormányzat mulasztásait és a bécsi udvar elhibázott politikáját. Az olvasó nemcsak a magyar szabadságharc egyik legfontosabb fejezetét láthatja belőle, hanem azon messze túlmenően a Habsburg-monarchia összeomlásának előzményeit, s egyúttal hasznos történeti távlatot kap a magyarság mai helyzetének megértéséhez.

A kötet terjedelme 527 lap, *bolti ára 25 pengő.* A Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (Budapest, Bécsikapu-tér 4) *kedvezményes áron, 18 pengőért* szerezhetik meg.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent a Magyar Történelmi Társulat Könyveinek IV. és V. kötete:

BARTONIEK EMMA

A magyar királykoronázások története

Évekig tartó kutatásai eredményeit foglalja össze a szerző ebben a kitűnő könyvben. Elmondja a koronázás egyházi szertartásának kialakulását, tárgyalja a magyar és a külföldi gyakorlat kölcsönhatását, összegezi a magyar trónutódlás és a Szent Korona tana körül folyt vitát és részletes, eleven képet rajzol a magyar koronázásokról.

TOLNAI GÁBOR

Régi magyar főurak

A magyar renaissance és a magyar barokk, a hagyományát őrző és a hagyományavesztett magyarság századainak szellemtörténete ez a lebilincselő mű. Új, nagyszabású összefoglaló kép a hazai machiavellizmusról és a magyar eraszmitákról, Balassa végvári vilá-gáról, Zrínyiről, Erdély történeti hivatásáról.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT a Társulat tagjai *25%-os kedvezménnyel* rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4).

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

újkori forráskiadványsorozatában megjelent

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

NAPLÓI-nak VI., befejező kötete

Gróf Széchenyi István összes műveinek ez a legújabb kötete a naplónak 1844-től 1848-ig terjedő részét tartalmazza VISZOTA GYULA gondos szerkesztésében és alapos bevezető tanulmányával. A naplónak ez az utolsó része páratlan erővel világítja meg a 48 előtti drámai mozgalmasságú idők történetét.

A több mint 900 lapnyi terjedelmű kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (Budapest I, Bécsikapu-tér 4.) *18 pengős kedvezményes áron* szerezhetik meg.

Magyar művelődéstörténet

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötete bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakankint tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és középnemesség, a jobbágyság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

A hatalmas műnek eddig a két első kötete jelent meg. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest, V. Vadász-u. 16.